

Цончо Родев

изпитание

ЦОНЧО РОДЕВ ИЗПИТАНИЕ

chitanka.info

Цончо Родев е вече познат на читателите с книгите си „Черният конник“ и „Съкровището на Лизимах“. С новия си роман „Изпитание“ той обръща поглед към по-близката ни история — бурните и неспокойни години след Освобождението. Изграден върху основно проучен документален материал и увлекателна фабула, романът пресъздава с жив, цветист език своеобразната и неповторима атмосфера на епохата, сложните, пъстри и шумни събития в младата българска държава, ярките образи на мнозина политически и военни дейци. Сръбско-българската война от 1885 година — главен сюжетен момент в книгата — е представена с всичките ѝ подробности и с цялата ѝ епичност. Благодарение на детайлното познаване на фактите авторът умело и точно разкрива истинските виновници за братоубийствената война, изключителния патриотичен подем на народа ни и бляскавите победи на българското оръжие.

На паметта на сестра ми Христина

ПЪРВА ЧАСТ

ДВАДЕСЕТ И ЧЕТИРИ ЧАСА ПОД ПОКРИВА НА СОФИЯ

— Ние не живеем, а живуркаме — каза Бендерев. — Задиряме момите, гуляем, трупаме пари, злословим, бием се в гърдите — ето цялото ни съществуване. Това ли са великите дела, заради които получихме свободата си? Къде са големите ни пориви? Идеалите ни? Пфу! Улисахме се в дребничките си грижи, ядове и надежди и забравихме, че има и нещо друго освен ежедневието!

(Из осма глава)

1

Когато вратата хлопна пред носа му, Христо Сумров не изпита нито съжаление, нито особено разочарование. Разбира се, тази червенобузеста и чипоноса слугиня го излъга. Той можеше да се закълне, че Стамат Хаджиспасов си беше в къщи. Това личеше от осветените, прозорци на цялата къща, от нервната шетня, която долиташе из вътрешността на дома, подсказваше го и разкошният файтон с меки яйове и запалени фенери на капрата, спрян пред портата. Да, слугинята го излъга. В това нямаше никакво съмнение. На нея просто ѝ бяха заръчали да каже, че господин Стамат го няма, и тя повтори тази лъжа с несръчната безцеремонност на простодушните хора.

За да дойде до София и да похлопа на тази врата, Христо бе пропътувал шест дни със старото конче на хаджи Спас, бе нощувал из мръсните крайпътни ханчета или на открито, под студените звезди на октомврийското небе, и през цялото време си бе повтарял на глас и наум просбата, която щеше да отправи към к-ския народен представител. Шест дни бе пътувал Христо по прашните пътища, а много пъти по шест дни бе набирал смелост за тази среща. Виждал се бе той в унизителното положение на хленчещ просител, мъчил се бе да надвие и потисне гордостта си, да се научи да преглъща острите слова, които толкова лесно идеха на езика му. И сега, когато всичко се отлагаше, когато думите на слугинята, произнесени грубо на непознато наречие, му даваха една неочаквана, но тайно желана отсрочка, наместо да се задави в горест и яд, той почувствува лекота и дори в гърдите му трепна благодарност.

— Благодаря — каза той гласно. — Ще мина утре пак...

После изведнъж забеляза, че говореше на затворената врата. Вдигна рамене, усмихна се сам на себе си и тръгна нагоре по измития от следобедния дъжд калдъръм на улицата.

Есенният здрач бе изпъзлял от пазвите на Витоша, хлъзнал се бе към полето и сега бавно прихлупваше столичния град. Светлееше още само една тънка ивица на запад, там, където слънцето бе потънало зад широките гърбици на планините. По улиците се появиха първите фенерджии с неизбежната стълбичка в едната ръка и тенекия газ в другата. Настъпил бе онзи час на внезапно смълчаване, който предхожда вечерта.

Христо Сумров бавно крачеше нагоре по непознатата улица, като едва забележимо влачеше левия си крак — беше влажно и отдавна зарасналата рана се обаждаше. Вървеше напосоки, без цел. В главата му цареше хаос, бъркотия, странна и рядко изпитвана раздвоеност, която му пречеше да се съсредоточи.

Излезе на някаква напречна по-широка улица, застлана с леко разкалян макадам^[1]. Тук в две успоредни редици се движеха хора, предимно младежи и на средна възраст, които разговаряха оживено в малките си групички, подмятаха си закачки, смееха се. Христо се досети, че се е озовал на „движението“. Това беше претенциозно наричаният отскоро „булевард Цар Освободител“, който софиянци все още знаеха по традиция като „Цариградска улица“ или даже „Стамбул джадеси“. Без да се замисли, Христо Сумров тръгна с тълпата и тя го повлече на изток. Край него важно минаваха младоци с едва наболи мустаци, самодоволно завъртели между пръстите си тънки лакирани бастунчета; пристъпваха и сучеха мустаци изпъчени офицери, които нарочно оставяха ножниците на сабите им да се влачат с дрънчене по каменната настилка; млади дами бързаха със ситни стъпки и с уж невинно наведени очи, които все пак от време на време мятаха бързи пламенни погледи; модно облечени франтове пущаха подир тях закачливи подмятания; тежки търговци с неизбежния златен ланец на жилетката се бутаха до празноскитащи безделници; охранени матрони хвърляха презрителни погледи към начервени и набелени кокотки; едно безкрайно пъстро множество се люшкеше насам-натам. Сред него Христо Сумров се чувствуваше сам, изоставен, ненужен. Вървеше бавно, замислено и скоро престана да вижда тълпата и да чува нейната весела глъчка.

А околните го забелязваха. Този средно висок мъж в лошо ушити „а ла франга“ шаячни дрехи, под които обаче личеше силната му мъжествена снага, наистина заслужаваше да привлече погледите. По

това време Христо беше тридесетгодишен. Мургавото му възшироко лице, украсено от черни коси и мустаци, излъчваше сърдечност, прямота и твърдост. Ходеше малко трмаво, но с естественото самочувствие на човек още млад, а преживял много — една от онези походки, които мъжете от новоизлюпения „хайлайф“ (тази дума тъкмо бе започнала да прониква в София) с много усилия се мъчеха да придобият.

Но Христо Сумров не виждаше улицата. Обзет от някаква тъпа празнота, той вървеше и не мислеше нищо.

По едно време вниманието му бе привлечено от няколко големи, ярко осветени прозорци. Той приближи и се загледа. Вътре скъпо облечени мъже и жени седяха около малки масички, застлани с блестящи от белота покривки, разговаряха важно и някак подчертано тържествено, пред тях по масичките имаше разнообразни гозби в тънки порцеланови блюда, а наоколо безшумно търчаха пъргави прислужници и разнасяха вина и високи чаши с пенливо пиво. Докато гледаше през стъклата, Христо изведнъж си спомни, че от сутринта не беше слагал нищо в уста. Сега стомахът му се сгърчи и му напомни за себе си. Христо преглътна шумно, отмести поглед от примамния прозорец и отново се остави да бъде влачен от тълпата.

От лявата страна на улицата видя голямо здание, над вратата на което пишеше: „Съединението прави силата“. Досети се — това беше Народното събрание. Той се огледа, за да запомни мястото му, после пак провлече уморени крака с множеството. Но едва направи няколко крачки и усети приятна миризма, която отново раздражни стомаха му. Чу и подканящо подрънкване на дилаф. Дрезгав глас викаше:

— Насам, насааам! Свършват се кебапчетата!... Свършват сеее!...

Покрай потока минувачи бе застанал един кебапчия с полукръгъл мангал, повесен на пояса му. На скарата върху мангала цвъртяха сочни кебапчета и приятният им дъх заливаше улицата. А червендалестият кебапчия сръчно щракаше дилафа и продължаваше да се дере:

— Само пет стотинкиии! Само пет стотинкиии!... Насааам! Свършват сеее!...

Изкушението беше голямо — съблазнителни бяха червено-кафявите кебапчета и само по пет стотинки... Христо се поколеба. Но

после мислено преброи грошовете във възела на кърпата в джоба си и отмина. В дисагите още имаше половин погача и буца сирене, които Гина, жена му, беше поставила там. С тях можеше да изкара още два дни...

Той си откъсна една цигарена книжка и в джоба на сюртука, пълен със ситно скълцан тютюн, с една ръка ловко си сви цигара. Запуши. Тютюневият дим поразея глада му и Христо реши да продължи разходката си — мисълта за нощта, която го очакваше в задимената одая на хана сред натъркаляните по земята страници, го отвращаваше. Стигна до Пепиниерата^[2] и изведнъж забеляза, че беше сам. „Движението“ не стигаше до тук. Огледа се. Около него се стелеше непроходима кал. Той захвърли угарката си и бавно тръгна назад.

Не забеляза как измина дългата „Цариградска улица“, когато една купчина хора привлече вниманието му. Христо машинално се приближи и се смеси с народа. Всъщност бяха две групи — предимно бедно облечени като него, — разположени от двете страни на вратата на широко двукратно здание с много и силно осветени прозорци. При самата врата, замръзнали като статуи, стояха двама войници в червени куртки, обшити с бели гайтани, със сини панталони и с високи калпаци с орлови пера.

— Какво е това? — попита той един начумерен великан до себе си.

— Не знаете ли? — учуди се великанът. — Туй е дворецът. Тази вечер княз Александър дава голяма гощавка на първенците.

Христо се загледа с любопитство. Дворецът... Князът... Тези думи неволно подеждуваха на въображението му. Едва сега забеляза княжеския герб, закачен на средния балкон. Тази гледка го развълнува — щитът, разяреното лъвче, короната отгоре, всичко това му напомни за неща много пъти мислени и винаги оставали безкрайно далечни.

Бившият конак на софийския бейлербей, който немските архитекти Грюнангер, Ларс и Майербер бяха превърнали в дворец на българския княз, представляваше импозантна за онова време сграда, която не можеше да не поразии един скромен балканджия като Христо. Той разблъска с лакти хората и излезе напред. Мрачният и навъсен великан, когото беше заговорил преди малко, го последва и след малко двамата се озоваха рамо до рамо на първата редица.

А гостите пристигаха. Един след друг пред вратата на двореца спираха лъскави широки файтони, плавно люлеещи се на своите меки пружини. Те бяха новост за столичани и дори малцина знаеха как да ги наричат: за простолюдието те бяха „меки пайтони“, докато новата аристокрация ги назоваваше ту „ландо“, ту „фиакри“, ту „екипажи“. Сега тези файтони спираха колкото се може по-близо до стълбите пред вратата на двореца (за да избягват пътниците трудно избродимата кал) и с леко поклащане изсипваха облагодетелствуваните, които бяха имали щастието да получат покана за този най-голям бал от две години насам. Поканените с по-скромни средства идваха с прости брички, а най-бедните и най-стиснатите — пеша, с окаляни обуца и панталони. Така пред самата врата през цялото време се тълпеше невъобразима смесица от гости, сред която можеха да се видят дами с голи рамене и бухнали отзад турнюри, обикновени селски носии с калеври и потури, фракове с колосани като дъска бели нагръдници, турски чалми и фесове, прости шаячни сюртуци, блестящи от сърма парадни офицерски униформи... Зяпачите следяха с неудържимо любопитство новопристигащите гости и от време на време се чуваха възклицания:

— Ей го Илия Цанов!... Бай Цанов бе, министъра...

— А този е Адженов. Глей го хубаво — той има повече жълтици, отколкото ти въшки на главата!...

— Де Мартино! Де Мартино!...

— Кой пък е този Демартино, бре? — попита един ококорен старец, застанал близо до Христо.

— Де Мартино бе, дядка — отговори някой, който искаше да изпъкне с компетентността си. — Италианският агентин, дето лани пусна балона, по Ломското шосе...

На гостите с потури подвикваха:

— Хей, байно, оти си заборапил да туриш и ти гьотпердеси?

И тогава избухваше шумен, незлобив смях — така шегобийците наричаха по онова време фраковете. Изведнъж проечаха викове:

— Каравелов! Каравелов! Ура, да живей Каравелов!...

Тогава Христо Сумров проточи врат и запита:

— Де го, де го Каравелов? Искам и аз да го видя!

— Ей го там, е! — посочи му го високият мъж до него.

Христо остана поразен от неговия равнодушен тон — великанът говореше за министър-председателя с такова безразличие и даже с

тънка ирония, като че споменаваше името на някой кундурадгия. След като погледа рошавата фигура на Каравелов и слабичката женица до него, Христо се обърна към съседа си и за пръв път го измери с любопитство от глава до пети. Човекът го превишаваше с една глава. Под шаячния му сюртук, отдавна не видял ютия, личеше право, силно и някак по войнишки изпъчено тяло. Имаше открито лице с четвъртита челюст, добре поддържани мустаци, тъмнокестеняви коси и склучени вежди, под които блестяха две маслиненочерни очи.

— Вие кой сте, ваша милост? — попита Христо и другият се усмихна:

— Викат ме Михаил Катанчев — представи се той и дружелюбно протегна ръка. — Суватчия^[3] съм из Царибродско.

— А, от Царибродско — каза тихо Сумров. — Усетих аз, че не говорите нито по нашему, нито по шопски.

Новият му познайник отмести поглед.

— А вие, господине? Мога ли да науча вашето име?

— Христо Сумров, учител от К.

— От К.? — повтори Катанчев. — Не съм идвал към вашия край. — После добави: — Народен учител. Хубаво! Благородна професия е вашата.

Христо Сумров погледа две дами в турнюри, които залитаха смешно на високите си токове, след това отново се обърна към събеседника си:

— Говорехте някак си чудновато... не знам и аз как да го нарека, господин Катанчев, за министър-председателя, та затова ви попитах...

Преди да му отговори, Катанчев го изгледа остро и продължително.

— Всички са такива. — Той вдигна рамене с подчертано пренебрежение. — Тупат се в гърдите, докато са в опозиция, звездите свалят от небето, рая небесен обещава на хората. Пък докопат ли кокала...

Учителят, който някога се бе познавал с Любен Каравелов и после бе прехвърлил уважението и почитта си към неговия брат Петко, се готвеше да му възрази, но виковете на тълпата го прекъснаха:

— Стамболов! Да живей Стамболов!... Да живей!...

Със Стефан Стамболов той се знаеше добре още отпреди Освобождението, но имаше две години, откакто не го беше виждал.

Сега Стамболов му се стори малко отслабнал — може би острата брадичка го правеше да изглежда такъв, — с изпъкнали скули и доста пооплешивяла глава. За Христова изненада някогашният одърпан хъш сега не само носеше фрак и колосан нагръдник с перла на гърдите, но и явно не се чувствуваше притеснен в тях. Отначало Христо понечи да му се обади, но веднага се отказа — подразниха го надутата поза и покровителствените думи, с които Стамболов отговори на приветствията на тълпата.

— Какво? — обади се Катанчев до него. Той беше забелязал първото му движение. — Вие май се познавате със Стамболова, а?

— Познаваме се — безизразно отговори Сумров. — От нашия край е. От Търново. Въстание вдигахме заедно преди осем години.

Катанчев помълча, проследи с поглед дребната фигура на председателя на Народното събрание, после изрече тихо:

— Стамболов е пиле, което скоро ще излети толкова високо, че сянката му ще затъмни цялото Княжество...

Когато пристигаха по-важни гости, един млад, възнисък и рано надебелял мъж с четвъртитата глава и засукани нагоре мустаци — това беше д-р Константин Стоилов, частният секретар на княза, и едно от най-влиятелните лица в Княжеството — излизаше да ги посрещне пред вратата и ги въвеждаше вътре. Това се струваше много любопитно на тълпата и винаги даваше повод за най-различни коментари. Сега се повтори същата сцена. Пред входа се появи Стоилов, ръкува се със Стефан Стамболов, после оживено размениха няколко думи, които не достигнаха до зяпачите, разсмяха се, взаимно се потупаха по раменете и изчезнаха в приветливо отворената врата на двореца.

— А тези виждаш ли ги? — каза същият глас, който преди малко бе говорил за де Мартино. — Мразят се, че да си паднат на чалъм, ще се разкъсат. Ама сега, се хият, по гърбовете се тупат...

— Я не говори срещу Стамболова, чеее... — сръза го заплашително друг глас. Вероятно принадлежеше на някой запален привърженик на либералите. Но войнственото му настроение бърже се изпари. Той извика: — Ето го и Ласелс! Ура, за Ласелс!... Да живеете, Ваше благородие!

Мършавият висок англичанин слезе от своя „екипаж“, свали цилиндъра си и се разкланя на тълпата. Неизвестно защо — дали защото беше в България още от Освобождението или по причина на

многобройните весели анекдоти, които се носеха за неговата слабост към комара и към другите по-пикантни забавления — дипломатическият агент на Англия се ползуваше с особена популярност. Но въпреки това този път никой не проследи любопитната церемония при входа — веднага след Ласелс пристигна и А. И. Кояндер, руският дипломатически агент, който беше дошъл преди няколко месеца в България на мястото на Йонин. Висок, едър, масивен блондин, с гурковска руса брада и винаги смръщени вежди, Кояндер предложи ръка на съпругата си и бавно тръгна към входа, като внимателно заобикаляше локвичките. Народът сякаш полудя:

— Да живеј Русия! Да живеј царят-император!... Урааа!...

Студеното лице на Кояндер не се промени. Той само едва забележимо кимна — очевидно не беше в добро настроение — и продължи нататък.

— А тоя видя ли го? — обади се отново гласът на „познавача“. — Той ще ни катурне хубавия княз. Той и дядо Драган Цанков...

— Нека само посмеят — свирепо изрѣмжа друг. — Ще им дадем...

Софийските настроения бяха твърде далеч от град К. и затова тези реплики смаяха учителя. Наистина той знаеше за „войната“ на княза с руските генерали Соболев и Каулбарс, завършила с поражение на генералите и със злепоставяне на княза пред новия руски цар Александър III, но един представител на Русия, на онази Русия, която проля кръвта на синовете си за свободата на България, да желае свалянето на княз Александър, символа и олицетворението на тази свобода — това той не можеше да си представи. Искаше му се, да чуе по-нататък разговора на тези улични политикани, но Михаил Катанчев му попречи:

— Боже мой, гледайте! Това се казва красавица!...

Той неволно обърна поглед нататък. От поредния файтон слизаше цялото семейство на Стамат Хаджиспасов: той самият, жена му Елисавета, понапълняла, но още младолика и запазена, и децата им Гавраил и Олга. Бащата и синът бяха във фракове, майката и дъщерята — в разкошни тоалети с турнюри. Възкликанието на Катанчев очевидно се отнасяше до Олга — за двете години от последното ѝ идване в К. тя беше разцѣфтяла, избуяла и от русичкото момиченце Оле, което Христо някога бе друсал на коленете си, се бе превърнала в

изящна млада госпожица, стройна и грациозна, с прелестно миловидно лице, около което светлорусите коси образуваха златен ореол.

Когато минаваха пред него, Христо, без да мисли, направи крачка напред и повиши глас:

— Бай Стамате! — После официалните фракове го стреснаха и той се поправи: — Господин Хаджиспасов!

Първа го забеляза Олга. В миг на лицето ѝ се изписа непринудена радост и тя възкликна:

— Тате, гледай, бате Христо е тук!

Най-напред към него се извърна Гавраил — слаб, дори малко хилав младеж, с бледо и слабо лице и грижливо сресани на път руси коси. Той оправи златното пенсне на носа си, изгледа своя бивш съгражданин, но не сподели възторга на сестра си, а с явно нетърпение се обърна пак към входа на двореца. Майката, улисана и тя в предстоящия бал, също хвърли разсеян поглед към него, подари му една изкуствена, нищо не изразяваща усмивка и продължи нататък, като повдигаше дългите поли на роклята си. Последен го видя Стамат Хаджиспасов. Той беше прибавил нови килограми към и без това пълното си тяло и сега гушата и вратът му бяха нараснали с още един кат. Беше пуснал брада, която някак си подчертаваше плешивостта на главата му. Когато позна своя к-ски, съсед, той се поколеба за миг, но се отклони и се здрависа с него. Олга остана с баща си, докато майката и Гавраил бавно продължиха към вратата.

— Как си бе, Христо? — с пресилена любезност заговори Хаджиспасов, като раздруса ръката му. — Откога си тук?

— От днес, бай Стамате. Следобед дойдох.

— Ами защо не се обади в къщи бе, момче?

Христо си припомни разговора с чипоносата слугиня, обруленото му от слънцето и вятъра лице се изчерви, но реши да преглътне истината.

— Е, какво те води насам? — попита пак Хаджиспасов, докато вече прекарваше да настигне жената и сина си.

— При тебе идвам — каза без заобикалки Христо Сумров и тези думи накараха краката на видния му съгражданин сами да спрат.

— При мене ли? — запита Стамат Хаджиспасов. В гласа му трепна загриженост: „Ето, пак ще се разправам с хорски бакии!“ Но бързо съобрази и гласно рече: — Добре, добре, Христо. Обади ми се.

— Кога ще е удобно, господин Хаджиспасов? — попита Христо, като, без да съзнава, отново изостави фамилиарното „бай Стамате“.

— Ами че... ела утре — отговори Хаджиспасов и тонът му още веднъж издаде неговата същинска мисъл: „Щом ще се срещнем, поне да е по-скоро и да се свърши.“ После се замисли за утрешните си задължения, като безмълвно движеше устни и броеше нещо на дебелите си пръсти. — Ела към четири часа следобед. Тогава ще съм в къщи. — Той му стисна пак ръката и отмина, като поведе със себе си и Олга.

Христо Сумров се върна назад и зае мястото си до Михаил Катанчев. Един шегобиец се обади:

— Докторът — той имаше предвид д-р Константин Стоилов — няма да посрещне тези пред вратата.

— Защото нищо не разбира — отвърна друг. — Такава хубавица аз чак от къщата ѝ ще посрещна и на ръце през гъоловете ще я пренеса...

Чуха се и други дебелашки забележки, които предизвикаха общ смях. Христо ги долови, но те не достигнаха до съзнанието му — той беше напълно под впечатлението на току-що състоялата се случайна среща. Но вместо него избухна Михаил Катанчев:

— Как не ви е срам, негодяи, да говорите такива неща за момичето! — кресна той и не толкова думите, колкото гласът, великанският му ръст и заплашително стиснатите юмруци накараха смеховете в миг да секнат. — Ако някой пак се обади... — Той не довърши, но всички разбраха края на изречението.

— Благодаря ви, господин Катанчев — каза Христо Сумров. — Това трябваше да направя аз.

— Мекерета! — изруга пак Катанчев в отговор и се изплю в краката си. Никой не посмя да му възрази.

От двореца прозвуча музика. Балът беше започнал. Тълпата навън започна да скучае — все по-рядко и по-рядко се мяркаше някой закъснял гост и тичешком изчезваше във входа на двореца.

Като се повъртя още малко, Христо си тръгна. Едновременно с него, изглежда, реши да си ходи и Катанчев. Те повървяха мълчаливо, после скотовъдецът неочаквано попита:

— Този господин май ви е близък? Или се падате нещо роднини?

— Стамат Хаджиспасов ли? Не, не сме роднини. Съседни сме в К. Сега той живее постоянно тук. Народен представител е, знаете. Повече не стана дума за Хаджиспасови.

- [1] Макадам — вид шосейна настилка. ↑
- [2] Днес Паркът на свободата. ↑
- [3] Скотовъдец. ↑

Като размени няколко протоколни любезности с Каравелов, княз Александър Батенберг посвети цялото си внимание на госпожа Каравелова. Той докосна устни до пръстите ѝ и пак, както много пъти досега, остана поразен от тяхната естествена изящност, от изтънчената грациозност на цялата китка. Като че ли това не беше ръка на българка, която имаше зад себе си петстотин години Joch (той не попадна веднага на българската дума „робство“), а на дама, родена и отраснала в най-изисканите европейски дворове, издънка на дълги поколения предци, които през вековете са били само господари и властници. Той предложи десницата си на тази първа дама в Княжеството и полека я поведе към салоните, докато зад тях ехтяха чорбаджийско-тежките стъпки на нейния съпруг.

— Вие несъмнено ще бъдете некороновата царица на днешната прием, госпожо — каза князът с непосредствената галантност на човек, преминал младостта си в дворцовите салони.

Впрочем в този случай не му беше трудно да изговори подобна любезност — г-жа Екатерина Каравелова отдавна го бе покорила със своя непринуден чар. Ако се изключеше краткотрайният му роман с госпожа Грим, миловидната и глупавичка съпруга на лейб-медика д-р Грим, която преди година — когато в един от случайните си пристъпи на смелост Александър изгони с княжески приказ няколко руски офицери — трябваше да отпътува с мъжа си, г-жа Каравелова беше единствената жена в България, която покоряваше княза с очарованието си. Но това беше съвсем различно покоряване. Влечението му към г-жа Грим се дължеше на закачливо повдигнатата ѝ горна устничка, на забавния начин, по който говореше своите безсмислици, на твърде, голямата ѝ готовност към преживявания от всякакъв характер. А Екатерина Каравелова го бе пленила със своята естественост, с вродената изисканост на държането си, с атмосферата на спокойствие, разум и непретенциозна сериозност, която витаеше винаги около нея, с липсата на лицемерие и превзетост; пленила го бе с качества си на човек, а не на жена.

Сега Екатерина Каравелова се извърна към него, засмя се повече с очи, отколкото с устни, и изрече просто:

— Казва се „днешният прием“, а не „днешната прием“, Ваше Височество.

Той също се усмихна и я изгледа с престорен ужас:

— Надявам се, че не съм изрекъл пак някоя нелепост?

С идването си в България князът бе започнал да изучава български език и бе постигнал забележителен напредък. Но една от все още честите му грешки неотдавна бе превърнала един негов израз, произнесен в обществото на г-жа Каравелова, в твърде пикантно двусмислие. Тогава околните бяха избухнали в несдържан („български“, както го определи Александър) смях, а князът бе изпаднал в искрено смущение.

— Ах, не, нищо подобно, Ваше Височество — отговори съучастнически Каравелова. — Съвсем банална грешка. Не заслужава да се тревожите.

— Много жалко, госпожо, че и вашият съпруг не е така снизходителен към грешките ми...

Навярно доловил, че става дума за него, Петко Каравелов направи две широки крачки и се изравни с тях.

— Какво, за мене ли говорите?

— Негово Височество се оплаква — обясни съпругата му, — че не си снизходителен към граматическите му грешки.

Това прозвуча като нова сполучлива шега. Петко Каравелов, живял дълги години в Русия, обикновено си служеше с някаква невъобразима смесица от български и руски език, обилно подправена с френски и немски термини. Така или иначе, той беше последният човек, способен да забелязва и поправя граматическите грешки на другите. Но затова пък политическите грешки на княза той не прощаваше и ги критикуваше с особено ожесточение.

И стана така, че тримата влязоха в големия салон заедно и усмихнати. Когато ги заведе до средата на салона и им се поклони церемониално, князът долови спонтанното възклицание на един от околните:

— Глей ги, бе. Хоратят си и се хият като приятели. Пък людете думат...

Тънка иронична усмивка се сви в грижливо сресаната брада на княза. Той прошепна:

— Gott behüte uns vor unseren Freunden.^[1]

После проследи с поглед двамата Каравелови, тази странна двойка: крехката малка женица, олицетворение на кротост, грация и душевно равновесие, и мъжа до нея — недодялан, нечистоплътен, с мазни, винаги несресани коси и мужишка брада, мъж буен, несдържан, гневлив, самомнителен, с постоянни скокове от униние към отчаяна решителност, понякога по славянски размекнато-сантиментален, обикновено по галски брутален. Докато го наблюдаваше, князът отново се запита, както много пъти досега: „Какъв беше всъщност този човек?“ Философ или палячо? Пророк или уличен шарлатанин? Патриот или демагог от площадите? Какъв беше наистина този човек?

Освен че беше брат на великия Любен Каравелов, пред делото на когото се прекланяше дори и пестеливият на възторзи Александър, за него се знаеше твърде малко. Чуваше се, че в Русия е следвал история и завършил право; някои подхвърляха, че там бил нихилист от групата на Бардина и Чайкадзе, други — че бил много страхлив, за да споделя опасната им идеология; разправяха, че последователно и едновременно бил домашен учител на синовете на някакъв княз, просяк, стипендиант, преподавател във военна гимназия, душа на философстващи кръжоци, чиновник... Тридесет и шест годишен, той — след двадесет години отсъствие — се върна в България след победоносните руски войски, като донесе със себе си своите маниери и външност на руски студент, имената на Фойербах, Бюхнер, Беджехот и Ренан в речника си, фанатичното си преклонение пред Наполеон Бонапарт и словоохотливостта си на постоянен оратор от петербургските кръжоци. Върна се, за да направи най-шеметната кариера, каквато Александър не познаваше досега. Докато го наблюдаваше, князът си припомняше чудните криволици на тази кариера. Започнал като назначен от руското гражданско управление вицегубернатор на Видин, в шестте години от Освобождението до днес Каравелов бе успял да стане още подпредседател на Народното събрание, после председател, министър, водач на опозицията в парламента, министър-председател, политически емигрант в Източна Румелия, учител, русофил, русофоб, редактор на вестник, кмет, за да бъде сега отново министър-председател и безспорно всевластна

личност в Княжеството. Мнозина го боготворяха, а други — в тяхното число и самият княз — тайно и със страх ненавиждаха.

Да, когато беше искрен към себе си, както в този момент, Александър си признаваше, че се страхува от Каравелов. Страхуваше се от разюздаността, на неговото слово, от демагогията, с която увличаше народните маси, от обърканите му революционно-либерални възгледи. О, князът се бе преборил с него! Режимът на пълномощията и докараните от Русия генерали — не бяха ли това отчаяни опити да се освободи от Каравелов и от неговите хора? Но Каравелов, този смахнат фанфарон, както го наричаше княжеският антураж, се оказа по-силен. Той успя да изчака капитулацията на княза, изразена със самоотказването му от пълномощията, и се върна в София като пълен и всемогъщ властелин...

Александър въздъхна, отклони поглед от чудатата фигура на Каравелов и го плъзна по пъстрите купчинки в салона. Колко ли биха се смели неговите многобройни приятели от европейските дворове, ако можеха за миг да надзърнат тук! Ето, вляво Шефер и Бигелебен, дипломатическите агенти на Франция и Австро-Унгария, оживено разговаряха с народния представител от Провадия Лазар Дуков, а обшитите им в злато посланически униформи никак не се смущаваха от съседството с провисналите потури на веселия и глумлив селянин. Дамата до тях, могъщата гръд на която напираше от дълбокото деколте на розовата рокля, явно скучаеше и разсейваше досадата си, като чоплеше с нокът зъбите си. По-нататък трима офицери в парадни мундири — князът позна капитан Стефан Паприков, ротмистър Бендерев и поручик Зафиров — се подпираха с привидна небрежност на сабите си и явно одумваха капитан Рачо Петров, който на срещуположната страна на салона ухажваше Султана, стройната дъщеря на Хаджиминчевич. В групичката около Каравелов Александър различи татарската физиономия на Стамболов и брадатото широко лице на д-р Васил Радославов, министъра на правосъдието. Останалите му бяха непознати — няколко потуранковци, няколко парвенюта в измачкани жакети и главно новоизлюпени политикани в черни шаячни сюртуци. На една крачка от тях Екатерина Каравелова разговаряше едновременно с францужойката мадам Адженова, с мисис Ласелс и... със софийския мюфтия Саадуллах ефенди. И трите дами бяха облечени в розово. Това просто съвпадение, резултат на

господстващата мода, изведнъж промени потока от мисли на Александър. Той се огледа и се усмихна презрително:

— Всички дами са в розово и светлосиньо. Да не би Каравелов да е въвел униформа за жените?

Тази заядлива мисъл възвърна доброто му самочувствие. Със свойствената на характера му капризна непоследователност — недостатък, който той с удоволствие приписваше на министър-председателя, — Александър в един миг забрави страха си от Каравелов, подозрителността си към русофилите, опасността от Кояндер, който навярно щеше да се опита да превърне бала в трибуна за противокняжеските настроения на руския цар, и се измени в онзи очарователен млад човек, който беше домакин на големия и пищен бал. Един много важен прием наистина — първият от възстановяването на Търновската конституция насам, който трябваше да покаже на всички доброто разположение на княза и превъзходното му разбирателство с властващата партия на либералите.

Като си спомни възстановяването на конституцията, отказа от пълномощията и свързаните с това унижения, Александър веднага пак промени настроението си и се отдаде на скептичната си раздражителност. Преголяма беше цената, която той плащаше на Каравелов и либералите за бунта си против конституцията! Ето например този прием. Според общоприетия в цял свят церемониал той, князът, трябваше да влезе в салона последен, когато всички гости са събрани, и под звуците на „Шуми Марица“ да раздава усмивки и снизходителни ръкостискания. Но либералите демагози бяха подсказали ясно, че „българинът посреща гостите си на вратата“, и Александър се бе принудил да преглътне и това унижение, което щеше да го направи смешен и жалък в Европа. При тези мисли той се почувствува така обиден, че очите му засмъдяха от сълзи, и побърза да напусне салона.

Когато излезе в хола, погледът му попадна на голямото колкото цяла стена венецианско огледало, покрито с мрежа. Усмихна се — тази мрежа, която той бе заповядал да поставят пред огледалото, за да престанат да се блъскат в него селяните всеки вторник, когато вратите на двореца бяха широко отворени за посетителите, пожелали да се срещнат със своя княз, тази именно мрежа беше постоянен анекдот във всички европейски салони и покрай тях неизбежно се споменаваше

популярността на Александър и неговото непосредствено общуване с народа му.

Той спря и се загледа. От огледалото го гледаше собственият му образ — отначало с интерес, после със задоволство. По това време — есента на 1884 година — княз Александър Батенберг беше на двадесет и седем години. Висок и строен, фигурата му съчетаваше напетостта на пруския офицер с грациозността на благородника, изучавал от дете изкуствата на танца и фехтовката. Блестящата парадна униформа със златни еполети подходеше чудесно на гъвкавото му тяло. Върху нея той бе поставил само два ордена — българите не гледат с добро око на много накичените мъже! — българския Кръст за храброст първа степен и руския Георгиевски кръст, закачен му лично от генерал Гурко след преминаването, на Балкана. Да, така беше добре: достолепно и същевременно скромно!

Дори и враговете му го признаваха за красавец: имаше дълго светло лице, високо умно чело, сини очи и правилен нос. Косата му според тогавашната мода бе сресана на път по средата, а къдравата брада, която отскоро си бе пуснал, скриваше младостта и придаваше нещо тежко и внушително на цялата му външност.

Докато се оглеждаше, Александър си помисли, че той наистина бе първата фигура в Княжеството. Никой друг не можеше да му съперничи нито по благородство, нито по осанка. „Така е било и в древните времена — каза си той доволно. Навярно имаше предвид рицарските романи, които до преди десетина години бяха любимото му четиво. — Владетел е онзи, който превъзхожда околните си по *sœur et corps*.“ Последните думи — „сърце и снага“ — той помисли на френски; само благородната звучност на френския език и чудесната рима, на която попадна случайно, можеха да изразят истинското съдържание, което той влагаше в тях.

— *Sœur et corps* — повтори той гласно, докато продължаваше да се оглежда в огледалото. Трябваше да запомни този израз: при случай това щеше да бъде една великолепна *mot*^[2], с която да смае събеседниците си.

Откъм входа дочу предупредителното покашляне на поручик Мартинов — флигел адютантът подсказваше, че присъствието му е необходимо. Извърна се и в следващата секунда почти изтича нататък: в този момент влизаха госпожа и господин Кояндер!

Руският дипломатически агент дори не се опита да прикрие чувствата си към княза зад някоя от онези лицемерни полуусмивки, богато застъпени в арсенала на всеки дипломат. Неговото голямо и месесто лице остана неподвижно, безизразно, а поклонът му — сух и пренебрежителен. Бяха във война и Кояндер не се стараеше да скрива ненавистта си.

Като се мъчеше държането му да не бъде под онова на агента, Александър му отговори с едва забележимо поклащане на глава. Искаше му се този жест да означава „Благоволех да забележа присъствието ви“, но не знаеше дали го беше постигнал. След тази кратка и безмълвна схватка той цял се превърна в любезност към съпругата на агента. За това се изискваше всичката му рутина на школуван кавалер — госпожа Кояндер се бе разминала с красотата преди много, много години, а сега представляваше късо и прекалено затлъстяло туловище, облечено в неизбежното бледорозово, с дълбоко деколте, оградено отгоре и отдолу от респектиращ бюст и обилно поръсена с пудра двукатна шия.

— Madame — заговори той на френски, след като ѝ целуна ръка, — вие несъмнено ще бъдете некоронованата царица на днешния прием. — Князът дори и не забеляза, че употребява думи, казани преди пет минути.

Агентът изсумтя неопределено, но госпожа Кояндер очевидно беше поласкана от баналния комплимент. На почтителната целувка тя отговори с едва доловимо притисване на пръстите, опита се да си придаде изражение на развълнувана непорочност и изгук:

— Ravie de votre galanterie, mon prince.^[3]

Тя каза mon prince, княже, както би се обърнала към който и да е от стотиците руски князе и князчета, а не Altesse или Monseigneur, Ваше Височество, обръщение, което дължеше на господаря на тази страна. Всъщност това беше случайност или по-скоро малка интимност на жена, която, ухажвана за пръв път от много години насам, и то от такъв прелестен кавалер, бе усетила в тромавото си тяло отдавна забравени тръпки. Но князът не отгатна истината и мнителността му прехвърли случката по сметка на Кояндеровата игра. Той си наложи да прикрие недоволството си (не искаше да подари на Кояндер удоволствието да смята, че е нанесъл touche^[4]) и с още няколко произнесени по инерция любезности я отведе в салона. Когато

й се поклони, той помисли, че му предстои по-нататък един танц с нея, и си представи мъката на висок мъж като него да води в танца това тромаво и късо тяло. „Политиката изисква жертви“, повтори той наум известните думи на Бисмарк и свързването им с предстоящия танц с г-жа Кояндер му се стори нова, особено сполучлива mot. Да, днес Александър беше bien en forme^[5] (това също можеше да се изрази само на френски) и тази констатация подействува ободрително на самочувствието му.

Той излезе — за кой ли път вече? — в хола и пак хвърли бърз поглед в огледалото. Предишното му наблюдение се потвърди.

— *Coeur et corps* — отново произнесе той и поправи една гънка на мундира си. После се извърна към вратата. Там беше само поручик Мартинов. В церемониала, съставен според изискванията на българските доморасли аристократи, на флигел адютанта бе отредена длъжността на помощник-домакин и той храбро и безропотно играеше явно неприятната му роля.

Александър се загледа в своя флигел адютант и както винаги присъствието на Мартинов му достави особено удоволствие. В неговите очи Мартинов заемаше онова място между българските мъже, което Екатерина Каравелова заемаше между жените: по недоразумение попаднал тук благородник, като онзи царски син от приказките, когото въпреки скъсаните дрехи всички познавали по звездата на челото му. Князът прехвърли няколко пъти поглед от собствения си образ в огледалото върху фигурата на флигел адютанта. Разбира се, Мартинов нито го превъзхождаше, нито дори се изравняваше с княза. Но от всички българи той безспорно беше най-близо до него. Висок колкото Александър, тънък, без да е слаб, съразмерно сложен, поручик Мартинов имаше благородна осанка, изискана във всяко отношение външност. Във фрака си се чувствуваше така добре, както онзи смешник Дуков в своите потури; човек би казал, че цял живот е носил и се е движил между хора във фрак. Рус като германец или швед, той имаше слабо и дълго лице с извънредно правилни черти. „Малко е прекалено красив — каза си без завист Александър. — Това му придава нещо меко и женствено.“ Впечатлението за мекота и женственост не се премахваше дори и от светлите мустачки, които красяха горната устна на поручика. „И все пак е свършен“ — помисли князът и в сърцето му преля топлина.

За никого не беше тайна, че поручик Мартин Маринов беше неоспорим любимец на своя княз. Впрочем и князът не се опитваше да го прикрива — в лицето на флигел адютанта той виждаше един почти равен на себе си; човек, с когото имаше естествен духовен контакт, много повече, отколкото например с частния си секретар Стоилов.

Използувал свободната от задължения минута, Александър се залови да сравнява своя флигел адютант със секретаря си. Д-р Константин Стоилов несъмнено имаше превъзходство в културата и образованието, които той бе завоювал в университетите на Германия и Франция; отстъпващ му по знания, Маринов обаче го биеше в естествената широта на своя ум. Стоилов беше амбициозен и пресметлив, навярно с бъдеще в политическата кариера; Маринов нямаше никакви амбиции, не криеше, че за него военната служба е едва поносима тежба — ето, дори сега беше във фрак, а не в униформа, — и гледаше с царствено безразличие на бъдещето. Единият знаеше какво иска; другият изобщо нищо не искаше. Но той беше пряк и предан, а Стоилов — прекалено хитър и гъвкав. Секретарят имаше винаги точна оценка на обстановката и умееше да се наглася според нея; нормалното състояние на адютанта беше унесеност, блуждаене в някакъв фантастичен мир, от който се връщаше само с огромно усилие. Първият беше лисица; другият — елен. Д-р Стоилов щеше да стане преуспял буржоа; поручик Маринов — несполучил благородник.

Тези разсъждения може би щяха да отведат княза далече, ако вниманието му не беше привлечено от явната промяна, настъпила в адютанта. Внезапно Маринов стана нервен, трескаво възбуден, вроденото му естествено държане отстъпи място на безпомощност и стеснение, сякаш изведнъж бе станал един от онези хора, които не могат да намерят място на ръцете си и се препъват, когато знаят, че са наблюдавани. Лицето му порозовя, после стана пурпурночервено. Със спонтанно желание да помогне на Маринов, Александър се приближи към него. В същото време в двореца влезе едно непознато на княза семейство — шишкав господин с еснафски изглед, придружен от хубавичката си, вече не в първа младост съпруга и навярно сина и дъщерята. Щом видя дъщерята, Александър веднага разбра смущението на своя флигел адютант — ако на бала имаше красавица,

това несъмнено щеше да бъде тази миловидна стройна девойка във великолепна тъмновиолетова рокля с турнюр.

Мартинов пристъпи несръчно и като сричаше и се задавяше в думите си, заговори:

— Ваше Височество, разрешете ми да ви представя семейството на господин Стамат Хаджиспасов, народен представител от К.

— Ние вече се познаваме, Ваше Височество — обади се народният представител с онази фамилиарност, която князът не можеше да прости на българските първенци. — Ако благоволите да си спомните...

— Да, да, помня, разбира се — прекъсна го разсеяно князът, макар че нищо не си спомняше. Долови, че Мартинов му изрежда имената на останалите членове на семейството, но не обърна внимание. — Радвам се, че сте довели госпожицата — каза той на Хаджиспасов, след като размениха неизбежните поздравления и любезности. — Не искам да я лаская, но тя ще бъде цветето, което ще краси днешния прием.

Разкланяха се повторно. Князът ги покани с широк жест да минат в салона — в церемониала не влизаше придружаване и на второстепенните гости. Когато се отдалечиха, той се обърна към флигел адютанта. Имаше желание да му подхвърли някоя дружелюбна закачка по повод госпожица Хаджиспасова, но се въздържа — Мартинов все още беше безпаметно смутен, а червенината продължаваше да покрива лицето му.

— Е, да свършваме вече с посрещането на гостите — каза Александър. — Не се безпокойте, че досадата е била недостатъчна. Пред нас е още цяла вечер... — А когато тръгнаха към салона, добави: — И, моля ви, господин поручик, ухажвайте от време на време госпожа Кояндер. Повярвайте ми, тя не е нечувствителна към това.

— Но, Ваше Височество — възрази отпаднало Мартинов, — вие знаете, че аз...

— Зная, зная. Отлично зная. Но какво да се прави, вие и аз сме от българския двор, а тухлите на всеки двор са направени от политика. Може би едно внимание към госпожа Кояндер ще ни спести едно лошовство — той искаше да каже „една лошотия“ — на господин Кояндер.

— Но все пак...

— Да, да, зная възраженията ви. Опитайте! Поне направете го за мене... „Политиката иска жертви“, Мартинов.

Те влязоха в салона. Изглежда, бяха очаквани, защото изведнъж се възцари тишина. Александър потърси с очи барон Ридезел, хофмаршала на двореца, и леко му кимна с глава. Баронът направи знак на капелмайстора Хохола и след по-малко от минута салонът се изпълни с бодрите и тържествени звуци на „Шуми Марица“.

Големият дворецов бал започваше.

[1] Бог да ни пази от приятелите ни (нем.). ↑

[2] Буквално „дума“; също „сполучлив израз“ (фр.). ↑

[3] Очарована съм от вашата любезност, княже (фр.). ↑

[4] Сполучлив удар във фехтовката (фр.). ↑

[5] В отлична форма (фр.). ↑

Когато официалностите свършиха, Анастас Бендерев забеляза, че приятелите му го бяха изоставили и тръгнали из салоните да наобиколят познатите си. Какво бяха баловете, ако не място за клюки, за флиртове и за показване на тоалети и пищни мундири? Ето, дори и такива здрави мъже като Паприков и Зафиров не оставаха безучастни към общата зараза. „Пустомели несчастные!“^[1] — помисли с негодувание Бендерев, като хвърли презрителен поглед към жужащата тълпа в залата. За силните изрази той винаги предпочиташе руския език. Ако не беше в този лъснат като огледало салон, а на казармения плац, той би подкрепил изреченията си с една звучна и многозначителна хрочка. Но тук хроченето беше невъзможно и затова той се задоволи да изсумти пренебрежително.

Ротмистър Бендерев беше безспорно един представителен офицер. С напетостта на своите двадесет и пет години, с белия кавалерийски кител, високите ботуши и юнашки засуканите мустаци той би могъл да има успех във всеки салон. Но другарят на военния министър^[2] не търсеше и не желаше салонни успехи. Той мечтаеше за подвизи на бойното поле, за лудешки кавалерийски набези, за сеч, за сложни стратегически действия, в които да покаже истинската си стойност. Той вярваше в думите на Наполеон, че „всеки войник носи в раницата си маршалски жезъл“, и беше дълбоко убеден, че със своята храброст, с ума си и с отличната подготовка, която получи в Петербургската военна академия, щеше да съумее да извади от раницата си своя маршалски жезъл. Но за това бяха нужни бран и воински подвизи, а не салонни геройства. Както често се случва с буйните и припрени хора, Бендерев виждаше всичко в черно и бяло и бе неспособен да различи многобройните нюанси на сивия цвят.

Той изсумтя повторно и като облегна ръка на сабята си, отправи се към вестибюла, където непрекъснато сервираха чай. Беше се прирастил към чая — навик, който му остана от прекаранията в Русия години.

Докато вземаше чашата и чинийката със сухи сладки, до него изведнъж се озова Кояндер. Бендерев не разбра дали това беше просто съвпадение или дипломатическа „случайност“. Впрочем офицерът не се и замисли над тази проблем. Той никога не се измъчваше да се рови в скритата същност на нещата.

— Ах, това сте вие, ротмистър Бендерев — с пресилена сърдечност възкликна Кояндер. Разговорът естествено се водеше на руски. — За мене е истинско удоволствие да ви срещна.

— Благодаря ви, господин агенте — поклони се Бендерев. — Никога не съм крил, че обичам руския народ и че разговорът с който и да е негов представител ми доставя истинско блаженство.

Думите „който и да е негов представител“ засегнаха Кояндер. Той съвсем не се смяташе „който и да е“, нито пък допускаше в тази категория да бъде поставян дипломатическият агент на всерусийския император. Но беше достатъчно умен и ловък, за да остави тези думи да се хлъзнат покрай ушите му. При това от един кавалерийски офицер, дори когато е следвал академия в Петербург, надали можеше да се очаква думите да са предхождани от особена умствена дейност.

— Напълно сте прав — съгласи се той и си придаде такова изражение, като че бе чул някакво изключително съждение. — Историята не познава други два народа, които да са свързани с такава взаимна любов, както руският и българският. „Кръв вода...“ Как беше тази ваша поговорка?

— „Кръвта вода не става“ — каза Бендерев на български.

Кояндер също взе чаша чай и поведе събеседника си към един ъгъл.

— Да, „кръвта вода не става“ — повтори той на руски. И след кратко замълчаване добави със сдържан патос: — Особено пролятата кръв!... — Потърси и срещна погледа на офицера. — Тази кръв трябва да стане връзка — връзка за всички времена — между нашите...

— За всичко е виновен немецът! — без заобикалки отсече Бендерев.

Дипломатът се смая. Той не очакваше нито тази благодатна почва, нито толкова бързия успех на подетия разговор.

— Трябва да бъдем снизходителни към него — рече той предпазливо, като остави едва напитата си чаша на една съседна масичка. — Един немец не може да разбере славянската душа.

— Но един княз трябва да разбира душата и чувствата на народа си. Иначе той... не е никакъв княз.

Преди да дойде в София да замести предшественика си Йонин, Кояндер от Цетина бе отишъл първо в Петербург за инструкции. Там той бе можал да се увери, че в отношението към българския народ, пък дори и към княз Александър, съществуваше голяма разлика между руския народ и царя и неговото правителство. Сам канцлерът фон Гирс не бе скрил от него, че политиката на цар Александър III към Българското княжество се посреща с раздражение не само от простолудието и интелигенцията, но и от болшинството дворяни. Значеше ли това (според максимата на Бендерев), че и Царят не е никакъв цар, щом не се ръководи от чувствата на народа си? Кояндер се усмихна на своите разсъждения. В края на краищата дори и царят да не беше цар или поне такъв цар, какъвто изискваше Бендерев, трябваше ли той, дипломатът, да го признае?

— Не е ли странно — каза той замислено, — само пет години, след като руските щикове донесоха българската свобода, тук да вее явно противоруски вятър? Не, не ми възразявайте. Този вятър аз усещам навсякъде — в Народното събрание, в колоните на вестниците, в шушукането из салоните... Уви, тук има само един истински предан на Русия човек, господин Драган Цанков, и той... Знаете сам — той е в немилост.

— Не е вярно, господин агенте — отговори буйно офицерът и Кояндер се уплаши, че гласът му ще бъде чут и на улицата. — Дядо Цанков не е изключение. Напротив! Ако някакво изключение съществува, то е само немецът. Българинът, всеки българин, носи в сърцето си Русия.

Кояндер се поколеба. Наистина Драган Цанков гарантираше с главата си за Бендерев. Но ако се беше излъгал? Ако зад тази твърде прекалена, за да бъде истинска, буйност се криеше ловък провокатор? Нямаше ли да стане така, че паякът да се улови в мрежата на жертвата си? Комарджия по природа, Кояндер реши да рискува:

— Не мога да ви разбера добре, господин Бендерев. — Той се престори на учуден. — Познавам българите като свободолюбив народ, който не спира пред нищо, за да осъществи възжеланията си. Вашето Априлско въстание например... А ргорос, вие също сте въстаник, ако не се лъжа?

Въпросът бе поставен твърде преднамерено. Като напомняше за революционната му дейност, Кояндер поставяше офицера между българите, които „не спират пред нищо, за да осъществят възжеланията си“.

Бендерев се задоволи да потвърди с кимване на глава. Той бе участвувал във въстанието в четата на Георги Измирлиев.

— Та, мисля си, как е възможно народ, дръзнал да се вдигне с черешови топчета срещу Османската империя, да не може да отстрани една далеч-далеч по-малка пречка по пътя на възжеланията му...

Ротмистър Бендерев трепна. Дали беше чул вярно? Той отдавна бе прозрял, че Батенберг е пречка, по-скоро — преграда между двата братски народа. Но да бъде тази коронована преграда премахната? Тази дръзка мисъл Бендерев винаги бе отминавал като абсурдна. А сега тя беше изказана недвусмислено, и то не от друг, а от официалния представител на царя в България!

— Извинявайте, господин агенте, но сега пък аз не ви разбирам добре. Не допускам да не знаете, че Батенберг ни бе даден от царя.

— От Александър втори, нали? Но сега на трона на руските императори е Александър трети. Не забравяйте това...

— Но, моля ви се — упорствуваше офицерът, — нима искате да кажете, че онова, което е било добро за Александър втори, може да бъде лошо за Александър трети? Че синът може да смята едно бащино решение за глупаво или погрешно?

Ето, вечната българска сантименталност! Още с идването си в България Кояндер се беше сблъскал с нея. Лошо — добро, бащино решение... В целия свят само българинът разсъждаваше по този начин, отъждествявайки политиката с патриархалния ред в собственото си семейство. С подобни „политици“ човек трябва да разговаря като с деца.

— Вие знаете, че канцлерът княз Горчаков бе сменен с фон Гирс. Защо? Защото царете, за разлика от папите, не са безгрешни. Пък и толкова е лесно да се сгреши в избора на човек за някой пост! Едва когато получат властта в ръцете си хората показват истинския си образ: дарбите или бездарността, ума или глупостта, таланта или посредствеността. Но като правят грешки, царете умеят и да ги поправят.

— Искате да кажете, че и Батенберг е такава грешка?

— Не аз. Вие го казахте. Не говорехте ли преди малко, че „за всичко е виновен немецът“?

Бендерев се обърка. Безхитростен воин, той обичаше да разговаря направо, без заобикалки, без недомлъвки, по войнишки. Във всичките им срещи досега, а те се познаваха от самото пристигане на агента, Кояндер също му бе говорил по този начин. Но днес Кояндер бе друг. Изразяваше се някак отвлечено, двусмислено, неопределено; в думите му имаше привидна яснота, но и толкова резервираност, че истината оставаше забулена и недоловима.

— Ако ви разбирам добре, господин агенте — подхвана пак офицерът, — вие ме съветвате...

— Ах, не — прекъсна го бързо Кояндер, който си спомни своя страх от мрежата на жертвата. — Не ви съветвам нищо. Абсолютно нищо! — После придаде на гласа си нотки на интимна доверчивост, на дружелюбна закачливост, сякаш зад всяка дума звучеше: „Е, хайде, приятелю, не се правете, че не ме разбирате! Познавам ви твърде добре, за да се усъмня във вашия разум и схватливост.“ — Ние само се поразговорихме като две частни лица, руснак и българин, за неща, от които не може да не ни боли. Само толкова! — Но за всеки случай добави: — Разбира се, всеки от нас двамата навярно ще поразмисли върху думите на другия...

И като махна приветливо с ръка, той полека се отдалечи по посока на големия салон.

Първото, което Бендерев забеляза, когато най-сетне се опомни, беше, че във вдървената си ръка продължаваше да държи пълната чаша чай. Той я поднесе механично към устните си, но веднага я отдръпна — чаят беше изстинал. Докато оставяше чашата си до тая на Кояндер, офицерът направи още едно откритие. Закрити зад широките нарязани листа на филодендрона до масичката, двама мъже разговаряха оживено, но със сподавени гласове. Бендерев не беше любопитен човек, но сега неволно се заслуша.

— Вие гледате на това като на театър, а не на търговия — говореше единият. — Търговията не търпи сантименталности и романтика. Тя иска спокойствие, здрави нерви и точно разбиране на обстановката.

— Обстановката ли? — възрази другият. В гласа му имаше нещо умолително, раболепно. — Та нали именно за обстановката ви говорих досега? Вие сте прекарвали много години далеч от България и много неща сте забравили. И друго. Тук сега владеят настроения, с които дори и търговецът трябва да се съобразява.

— Не, драги приятелю. Търговията е пари и сметка. Аз имам парите и умея да си направя сметката. Нали знаете, че вече съм строил железници в Румъния и Франция? — Изглежда, че другият бе потвърдил мълчаливо, защото същият глас продължи: — Сега мога да ви кажа точно как ще се развият нещата. Гюнцбург вече капитулира. Това сте разбрали и вие. Следващият, който ще се откаже, ще бъде Хирш. Той никога не се залавя със сделка, в която ще спечели по-малко от тридесет на сто; а да се измъкнат тридесет на сто при тази конкуренция е направо невъзможно. Това ви го казвам аз. И тъй, отпадат двама. Чифутинът Утин няма шансове. Той толкова много възлагаше на русофилите, че сега, когато те паднаха, ще повлекат и него. Ето че останахме само двама — дружеството на Бонту и аз. Бонту, пфу! Фукара, който иска да лови риба в мътна вода. Веднъж вече го катурнах в един търг, и то в самата Франция... Като го бия и тука, няма да му е нещо ново.

— Но Делагур разправя навсякъде...

— Реклама, драги. Само реклама и бабаитлък. Делагур няма да слезе под осемнадесет милиона и половина, защото иначе татко Бонту ще му откъсне ушите. Аз обаче ще сляза на осемнадесет, дори на седемнадесет и половина. Риск? Нищо подобно. При седемнадесет и половина аз пак ще спечеля чисто милион и половина, ако не и два милиона.

Цифрите направиха поразително впечатление на Бендерев, а повече от тях — спокойният тон, с който бяха произнесени. Като другар на военния министър той получаваше добра заплата, но по някакъв неразбираем и за самия него начин парите му винаги се стопяваха до средата на месеца. Да преживява от заеми, да се промъква скришом в някоя бедна ахчийница из покрайнините, където за един гологан^[3] човек може да си залъже стомаха, или да кара „рабош“ в „Червен рак“ — това беше нормалното състояние на Бендерев. А на две крачки от него се говореше за милионите със същата лекота, с която той споменаваше петачетата...

Бендерев се премести малко и надникна през листата на филодендрона. Самоувереният глас принадлежеше на Иван Адженов; другият, раболепният — на народния представител Стамат Хаджиспасов.

— Торгаши^[4] — изсумтя той, като в тази дума вложи цялото си презрение към цивилните избощо и към търговците в частност.

А разговорът от другата страна на филодендрона продължаваше.

— Всичко това е вярно, господин Адженов — обади се пак Хаджиспасов. — Но аз ви говоря за съвсем друго. Споменът за чорбаджиите е още твърде пресен в главата на българина. Не, не се смейте! Сега ще намерите много българи, които говорят, че и между турците имало добри хора. Но, честно слово, нито един не ще каже добра дума за чорбаджиите.

— И после? Какво общо има строежът на железния път с чорбаджиите?

— Ако строежът се поеме само от един човек, той веднага ще си спечели име на „нов чорбаджия“ и с него — неприязънта на хората. Виж, съвсем друго би било, ако линията се поеме от едно дружество. Българско дружество. Сега, господин Адженов, самата дума „българско“ действа тук като магия. Едно българско дружество ще бъде предпочетено даже ако барон Хирш или Бонту рекат да слязат и на седемнадесет.

— И как си представяте това дружество? — Иронията в гласа на Адженов беше убийствена. — Разбира се, в него ще участвувате и вие, нали?

Хаджиспасов не забеляза подигравката. Той, изглежда, не спадаше към твърде чувствителните хора.

— Можем да привлечем и Иван Грозев, калофереца. От само себе си се разбира обаче, че по-голямата част от дяловете ще бъдат за вас.

— Съжалявам, искрено съжалявам, господин Хаджиспасов — каза Адженов, но гласът му не изрази никакво съжаление. — Предложението ви е интересно, но не мога да се възползувам от него.

Бендерев чу Стамат Хаджиспасов да се залива в нова вълна от раболепни излияния, но нямаше желание да слуша повече. Изведнъж си спомни разговора с Кояндер. И съзнанието, че той, ротмистър Анастас Бендерев, трябваше да мисли над такива важни неща, като

подказаните лично от дипломатическия агент на руския цар, докато за тези нищожни твари тука светът започваше и свършваше до бакалските им сметки, го изпълни едновременно с възторг и възмущение. Възторг към самия себе си и към своята мисия и възмущение и презрение към двамата търговци, които в подобен тържествен и съдбоносен (да, именно съдбоносен!) час можеха да говорят за пари и сделки. Но ако беше искрен, Бендерев щеше да си признае, че възмущението му се дължеше най-много на милионите, който двамата имаха и се канеха да спечелят, докато той трябваше да преживее осемте дни до следващата заплата с една двулевка и три гологана — всичкото, което беше останало от последния заем.

— Презренные торгаши! — изруга той отново и за втори път днес почувствува нужда да се изплюе.

Изпъчи се, с привичен жест оправи китела си и бавно тръгна към големия салон, откъдето се носеха игриви звуци на мазурка. Към „презрените търгаши“ дори и не погледна.

Първо налетя на някаква шумна и развълнувана групичка. Приблужи и веднага разбра — Стамболов, за когото двама души на едно място винаги означаваха аудитория за някоя от неизбежните му речи, бе събрал около себе си неколцина либерали и сега с ръкомахане и апломб им говореше нещо. Бендерев долови няколко отделни думи: „Англия не може...“, „Калноки и неговият антураж...“, „Националните ни идеали...“, „Кой, Гирс ли?“. Воден от настроението си, офицерът изпита нужда да се намеси в разговора и да противоречи на този дърдорко независимо за какво става дума. Но се въздържа, отказа се. Чувството на превъзходство, което владеенето на една тайна дава на хората, го накара само да се усмихне презрително и да промълви:

— Ах, пустозвоны^[5], ако знаехте онова, което зная аз!...

Всъщност Бендерев не знаеше нищо. Кояндер бе подхвърлил само една далечна, смътна, надали осъществима идея, но за кавалерийското въображение на офицера тя вече се бе превърнала в напълно свършен факт. И чрез този именно миражен факт, Бендерев бе получил превъзходството си над Стамболов и неговите либерали.

— Бендерев, можеш да ме поздравяш — обади се един глас до него.

Ротмистърът се обърна. До него стоеше капитан Рачо Петров и пумпалската му физиономия сияеше чак до края на пътя, който

разделяше косите му.

— Можеш да ме поздравиш — повтори Рачо Петров. — Госпожица Султана Хаджиминчевич и аз се сгодихме.

— О, честито! — Бендерев с искрено чувство разтърси ръката на приятеля си. Но после подхвърли с малко заядливост: — Е, какво, минаваш в лагера на паралиите, а?

Зестрата на Султана не беше второстепенно основание в годежа на Рачо Петров и може би именно за това подмятането на Бендерев го уязви. Той се поколеба дали да избухне или да се престори, че не е разбрал закачката, но се задоволи с нещо по средата:

— Ако е така, ти печелиш. Ще има от кого да правиш заеми...

— Добре, добре, ще се възползувам — разсмя се другият. — Обещавам тържествено. А кога ще бъде сватбата?

— След една година, така решихме. Догодина през октомври.

Капитан Петров не вдъхваше особено доверие на Бендерев. Омразата на амбициозния Рачо Петров към руските офицери и инструктори, които той смяташе пречка за кариерата си, бе прераснала в някаква мнителност към руснаците изобщо и в смътни фантазии, че „можем спокойно да преживеем и без тях“. Но все пак Бендерев беше дотолкова под впечатление на разговора с Кояндер, че реши да опита:

— Догодина през октомври? Много вода има да изтече дотогава и не се знае кого ще завлече. — Той кимна по посока на княза, който в това време разговаряше с Шефер и Салдерн, дипломатическите агенти на Франция и Германия.

— Какво искаш да кажеш? — повдигна вежди Рачо Петров.

— Знаеш какво искам да кажа. — Бендерев имаше желание да бъде ловък и хитър в приказките като Кояндер, да не казва нищо, а то да значи много, но въпреки волята си изведнъж изтърси: — Руският цар ни го даде и може да си го прибере, щом е недоволен от него...

Целият досегашен възторг изчезна от лицето на капитана. Той се навъси и прецеди през зъби:

— Нека само се опитат! — „Опитат“, а не „опита“. Дори и във възмуцението си Рачо Петров не можеше да говори пряко срещу царя.

— Хайде, хайде — засмя се пресилено Бендерев. — Зъбиш се така, сякаш имаш под знамената петстотин хиляди щика!

— Нека само се опитат! — повтори мрачно другият и отмина нататък.

Този разговор развали настроението на ротмистъра. От него той изведнъж разбра, че пътят от идеята до свършения факт нямаше да бъде нито кратък, нито лесен, че може би него самия го чакаше не Аустерлиц, а Ватерло. Разочарованието беше така голямо, както може да бъде само при края на една хубава илюзия. Бендерев забрави, че всъщност не беше очаквал да срещне съчувствие в приятеля си, и се почувствува обиден и като че ли окраден.

— Хвастун^[6]! — рече той презрително подир отдалечаващия се капитан, макар че Рачо Петров с нищо не се беше похвалил. Но тази единствена дума му помогна да се почувствува отмъстен.

Той продължи разходката си и попадна на друг свой приятел, капитан Узунов, командира на инженерната дружина, който стоеше прав до един прозорец, облягаше се на сабята си и се прозяваше от скука. Ето, този човек му беше нужен. Отчаяното русофилство на Узунов (някои го приписваха на жена му, рускинята) беше пословично между офицерите.

— Слушай, Узунов — започна ротмистърът направо. — Какво мислиш, че ще стане, ако руският цар поиска Батенберг да си отиде?

Въпросът беше, както се казва, „гръм от ясно небе“ дори и за Атанас Узунов. Скуката му веднага изчезна. Той се огледа предпазливо.

— Тук ли намери да ме питаш?

— Отговори ми все пак. Бъди спокоен, никой няма да те чуе. Какво ще стане, ако руският цар поиска Батенберг да си отиде?

Узунов замислено прекара пръсти през брадата си.

— Това не може да се случи — каза той провлечено.

— Но да речем, че все пак се случи.

— Откъде да зная? — след ново замълчаване отговори Узунов. — Това е политика, а аз от нея и хабер нямам.

— Ами ти? — продължи с въпросите си Бендерев. — Какво ще правиш ти, ако това се случи?

— Ще правя онова, което е добро за България.

— Нима мислиш, че царят може да иска злото на България?

Капитан Узунов се обърка: въпросите на приятеля му го бяха сварили съвсем неподготвен. Какво ли го беше прихванало, този Бендерев? Да речем това, да речем онова... Узунов беше българин до

мозъка на костите си и същевременно вярваше на освободителката Русия. С това се изчерпваше цялата му философия.

— Слушай, Бендерев — рече той, — тук май е прекалено задушно за тебе. Аз също умирам от скука. Хайде да си вдигнем чуковете и да се измъкнем. Може да прескочим до Паница. Там винаги е весело, а тази вечер при него е и Херуц...

Тази несръчна промяна на темата задоволи Бендерев. Щом Узунов не беше така рязък, както Рачо Петров, значи се колебаеше; а щом се колебаеше, значи можеше да бъде спечелен за идеята.

За идеята ли? За коя идея?

Бендерев едва сега си даде сметка, че всъщност Кояндер нищо не беше казал ясно и прямо. Беше ли говорил той настина от името на царя? Такава ли беше истинската воля на Русия? Не, тези неща не бяха по силите на Бендерев. Той трябваше да потърси съвет от дядо Цанков, а ако не го получи от него — да принуди Кояндер да говори направо.

— Е, да отидем ли у Паница? — попита повторно Узунов, помислил, че приятелят му се колебае.

— Да, да отидем — разсеяно отговори Бендерев. Но после си спомни за двулевката и трите гологана в кесията си и добави: — Но все пак да почакаме още малко. Неудобно е, знаеш...

В единадесет часа щяха да сервират вечеря.

[1] Дърдорковци нещастни! (рус.). ↑

[2] По онова време длъжността „товарищ (другар) на военния министър“ съществуваше по щата; отговаря на сегашната „заместник-министър на отбраната“. ↑

[3] Монета от 10 стотинки. ↑

[4] Търгаши (рус.). ↑

[5] Бъбривци (рус.). ↑

[6] Хвалипръцко (рус.). ↑

С котилъона, за който князът покани г-жа Екатерина Каравелова, танците бяха открити.

Като придружи госпожа Кояндер до нейното място в ъгъла, Мартинов сметна, че е изпълнил задълженията си и към нея, и към княза. Изпълнил ли ги беше в действителност? Заповедта на княза беше „да ухажва“ г-жа Кояндер. Но какво значеше „да ухажва“? Стеснителен и свит по характер, Мартин Мартинов нямаше много точна представа за съдържанието, което князът влагаше в тази дума. Той се бе задоволил да се движи час и половина в обществото на госпожата, да бъде любезен към нея, да ѝ прави неизбежните малки услуги („Бихте ли поискали един чай за мене?“, „Ще имате ли добрината да...“ и т.н.) и най-после — да я покани за котилъона. Всичко това той изпълни с естествената галантност на своя характер, която не позволи да се забележи изпълнителността на флигел адютанта. Ако „да ухажва“ представляваше сборът от тези неща, той бе изпълнил бляскаво заповедта на княза. Но ако „да ухажва“ означаваше още да отговаря на многозначителните премрежени погледи на госпожата, да отвръща на обещаващото ѝ притискане по време на фигурите на танца, да задържа в ръката си нейните пухкави пръсти, които показваха готовност да останат там едва ли не до второто пришествие — тогава Мартинов се бе провалил главоломно и безвъзвратно.

— Искрено ви благодаря, madame — каза той на френски, като се поклони. — Аз танцувам много рядко. Но да се танцува с вас е истинско удоволствие.

Той казваше истината. Въпреки неблагодарната си фигура госпожа Кояндер бе показала великолепно чувство за ритъм, сигурност при изпълнение на фигурите и онова пълно сливане на човека с танца, което, ако не се притежава от рождение, не може да се придобие и от сборните усилия на всички учители по танц в света.

— Ah, vous êtes un flatteur incomparable, monsieur!^[1] — изчурулика тя кокетно. — Аз съм вече тъй стара и неподвижна! — Но

тонът ѝ изразяваше: „Кажете ми, че не е вярно! Нали се уверихте сам? Кажете ми, че не съм нито стара, нито тромава! Моля ви!“

Мартинов се поклони. Поклонът му означаваше и всичко, и нищо.

Той се запита дали ще бъде обидно, ако произнесе някакво банално извинение и се оттегли. Но не стана нужда да опитва. Към тях приближи д-р Стоилов — дали не беше изпратен също от княза? — и се провикна с престорено негодувание:

— Mais vous êtes un insupportable égoïste, mon lieutenant!^[2] Отвлякохте ни госпожа Кояндер и не допускате никого до нея! — Той целуна меката ръка на дамата. — C'est mal, mon vieux. Vous devez être puni!^[3]

Мартинов с удоволствие се остави да бъде наказан. Избъбра някакво неясно извинение, поклони се и се отдалечи.

Потърси с поглед семейство Хаджиспасови. В котилъона бе съзрял Олга да танцува с барон Корвин, чернобрадия немски адютант на княза, но сетне я загуби из очи. Огледа се, после премина в малкия салон и във вестибюла. Забеляза бащата на Олга да разговаря с Иван Адженов, но семейството му не беше с него. Върна се в големия салон точно когато започваше мазурката. Очите му веднага попаднаха на Олга, която танцуваше със Стамболов. Бяха наистина чудесна двойка! Живият ритъм отлично подходеше на темпераментната природа на Стефан Стамболов. Буен и страстен танцьор, той водеше дамата си с увлечение и вихрен устрем; поддала се на неговия начин на танцуване, Олга не му отстъпваше нито по живост, нито по умение. Те се носеха бурно и стремително, улавяха се за ръка, за да направят няколко ситни стъпки, после се завъртаха в шеметни пируети, сякаш не танцуваха, а летяха, подхванати от неземна сила, на няколко пръста над земята. Някои от околните двойки спряха и се загледаха захласнато в тях. Мартинов също ги следеше с възхитен поглед. Не чувствуваше нито ревност, нито съжаление, че не е на мястото на Стамболов. Изпитваше само неподправен възторг.

С последните акорди на оркестъра се разнесоха и ръкопляскания. Ръкопляскаше и Мартинов. Привикнал от Народното събрание към аплодисментите, Стамболов се разкланя театрално. Но Олга се смути, поруменя, повдигна с ръка полите на тъмновиолетовата си рокля и

изтича при майка си. Мартинов я проследи с поглед. Майката и дъщерята Хаджиспасови седяха близо до вратата към хола.

Мартинов измина няколко крачки нататък, после сякаш се разколеба, защото свърна към прозорците. Две чувства се сблъскаха в него и в раздвоението между тях той се чувствуваше безпомощен и жалък. Цялото му същество се стремеше към Олга. Мартинов мечтаеше, не, жадуваше да бъде до нея, да усеща присъствието ѝ, да диша въздуха, който диша и тя. Но заедно с това той изпитваше и може би неоправдан, но болезнен смут. „Аз съм неподобен глупак! — каза си той. — Как мога да се срамувам от нея, от Олга? По-лесно ли беше да правя компания на госпожа Кояндер? Та не е ли Олга най-естественото и мило същество на земята?“ Говореше си така и в съзнанието му всичко беше много убедително, но краката му отказваха да тръгнат. Най-сетне събра смелост и крадешком приближи.

Младото момиче беше скрито зад гърбовете на трима мъже. Без да вижда лицата им, Мартинов ги позна. Бяха хофмаршалът барон Ридезел, адютантът барон Корвин и немският секретар на княза фон Менгес — безспорно най-отбраната свита, привлечена от някоя дама в салона. В този момент поручикът беше благодарен на тримата мъже. Зад техните широки, охранени гърбове той щеше да намери още една спасителна минутка, за да се пребори със смущението си.

На две крачки от Олга седеше майка ѝ и разговаряше с госпожа Хаджиминчевич, майката на Султана. Още малко по-нататък беше и самата Султана, увлечена в приказки с Рачо Петров.

Разговорът в групичката около Олга не го заинтересува. И все пак Мартинов се почувствува щастлив. Той беше до нея. Това му беше достатъчно.

Но присъствието му не остана дълго незабелязано.

— Та това е поручик Мартинов — провикна се Елисавета Хаджиспасова. — Защо стоите така настрана, господин Мартинов?

— Ако няма да ви е скучно — допълни г-жа Хаджиминчевич, — елате да побъбрете с две стари жени като нас.

Тримата събеседници на Олга се извърнаха. Между тях за миг надзърна и русото лице на девойката.

Мартинов се изчерви и като се престори, че не е забелязал г-ца Хаджиспасова, вдървено направи няколко крачки към двете жени.

— Не ви виждам да се веселите както подобава на млад човек — атакува го веднага Елисавета. — Защо? Не танцувате ли?

— А, напротив, танцува — отговори вместо него майката на Султана. — Видях го да се носи в катильона с жената на Кояндер.

— Жената на Кояндер? — Елисавета не снемаше поглед от него. — Онази русата ли? Тя не ви подхожда, господин Мартинов. Поне по възраст... — Тя се сепна и млъкна изведнъж. Помисли си, че г-жа Кояндер надали я превишава по години, а Елисавета още далеч не се смяташе излязла от „подходящата възраст“.

— Много се лъжете, мила — отмени го пак г-жа Хаджиминчевич. — Госпожа Кояндер танцуваше с удивителна лекота. Просто да не очаква човек от...

— „От една рускиня“ ли щяхте да кажете, мила? Но нали казват, господин Мартинов, че Кояндер не бил руснак?

— Бил уж балтийски немец — с готовност отговори г-жа Хаджиминчевич. — Но жена му, разправят, била чистокръвна рускиня, московчанка.

Мартинов нямаше нищо против този оживен разпит, в който нито веднъж не се наложи той самият да отвори уста. Но удоволствието му не продължи дълго. Елисавета Хаджиспасова му отправи един въпрос, в който г-жа Хаджиминчевич не би могла да го замести:

— Но нали сте офицер, господин Мартинов? Защо не сте в униформа? Другите офицери просто блестят в парадните си мундири...

Как трябваше да й отговори? Как да й обясни, че той, поручикът и флигел адютантът, беше облякъл униформата по принуда? Че принадлежността му към армията не беше нищо друго освен недоразумение, едно от хилядите подобни недоразумения в младата българска държава?

Мартин Мартинов се бе появил на света преди двадесет и осем години, когато родителите му — средно имотни русенци — отдавна се бяха примирили с мисълта, че ще останат бездетни. И както всички къснородени деца той стана кумир за тях. Янаки Мартинов, баща му, бе останал почти неграмотен и умееше само да се подписва несръчно и да чете, сричайки, Наустницата в неделя и празник. Но същевременно той бе и един от онези напредничави българи, които повече по инстинкт, отколкото от умозаклучения долавяха значението на науката

или „книжовността“, както я наричаха по онова време. И той реши да даде на сина си всичко, което сам нямаше. След като го изучи в школото на Русе, той му нае учители, които го подготвиха за приемния изпит, и после — тринадесетгодишно, момче — го проводи в прочутия цариградски „Роберт колеж“. Таксите в училището бяха високи, в пансиона — още повече. Но бай Янаки стискаше зъби. Не го разколебаха нито лишенията, нито продадените нивици, нито мъката по изпратеното надалеч единствено чедо. Не го повика дори когато лежеше на смъртния одър. И стана така, че когато Мартин се завърна в Русе, не можа да покаже на баща си донесената от колежа блестяща диплома...

Руско-турската война и Освобождението свариха Мартин Мартинов чиновник в Отоманската банка в Русе. На 8 август 1878 година той бе повикан новобранец. В казармата руските офицери не обърнаха внимание нито на отвращението му към военщината, нито на философията му на убеден пацифист. Те търсеха хора, които да подготвят за свои заместници, и не можеха да пропуснат такъв високообразован младеж като него. На всичките му възражения те отговаряха с напомняне за патриотичния му дълг и го изпратиха в току-що откритото Военно училище. Така Мартинов бе превърнат в частица от онази машина, която никога повече не го изпусна.

На 10 май 1879 година той бе произведен подпоручик и веднага изпратен в Русенската дружина. Но още по пътя към родния му град бе застигнат от телеграма: „Назначен сте флигел адютант на Негово Височество княза. В срок от четиридесет и осем часа се явете...“ и т.н.

Изборът на княжеските адютанти създаде големи затруднения на временното руско управление в България. То разполагаше с малко български офицери, а адютантът освен офицерското звание трябваше да притежава и много други неща — представителна външност, образование, владее на чужди езици, светско възпитание. Князът вече пътуваше от Варна през Търново за София, а временното управление още не беше направило своя избор. И именно тогава си спомниха за Мартинов...

Княз Александър бе веднага очарован от своя флигел адютант и най-искрено се привърза към него. Но това ни най-малко не помогна на Мартинов да се освободи от мундира — сам войник по възпитание и дух, Александър бе последният човек, способен да разбере

съображенията на своя адютант. В петте години досега той не само че не позволи да се каже и дума за уволняване на Мартинов, но напротив — правеше всичко, за да го превърне от случаен в съвършен войник. Едва дочакал производството на адютанта в поручик, той го изпрати в руския Императорски стрелкови батальон за практическо изучаване на службата, а оттам — в петербургската Офицерска стрелкова школа. Мартинов никога не узна, че в съпроводителното писмо, дадено му от княза за началника на школата, пишеше: „Настоявам школьникът да премине двегодишния материал в шест месеца. За това си позволявам да разчитам на вас...“ И с цената на нечовешки усилия поручикът трябваше да завърши школата за половин година, защото князът не можеше да се лиши задълго от своя любимец.

Ето как Мартинов стана подготвен офицер, но без любов към военната служба. Можеше ли да обясни всичко това на г-жа Хаджиспасова?

Оркестърът поде лансие и барон Ридезел поведе Олга към средата на салона. Мартинов продължи да отговаря на неизчерпаемите въпроси на двете дами, но погледът му неотстъпно следеше танцуващите. За какво го бяха разпитвали Хаджиспасова и Хаджиминчевич, той по-късно не може да си спомни. Въпроси около близката (според клюките) женитба на княза, годещт на неговия брат Хайнрих Батенберг с английската принцеса, следващото производство на офицерите — само това беше останало в паметта му от половинчасовия разговор с двете госпожи.

Следващият танц беше валс и той намери достатъчно смелост, за да покани Олга. Девојката прие поканата му мълчаливо, с някаква особена тържественост, като че ли всичко у нея казваше: „Знам, че това ще бъде повече от танц. Искате да ми говорите, нали? Да, аз знаех това и го очаквах.“ Но Мартинов не познаваше добре жените и не умееше да чете неизречените им мисли. Пламнал от радостно смущение, той обгърна крехкия стан на девојката, увлече я в ритъма на валса и цял се отдаде на завладялото го блаженство. Забрави пищния салон, украсен в бяло, червено и златно, забрави шумящите наоколо хора, забрави всичко, освен едно — доверчиво облегатата на ръката му девојка.

— Олга — каза той неочаквано и за себе си, — вие знаете чувствата ми към вас. Има много време, откакто ви ги признах и вие не

ги отблъснахте. — В този момент той виждаше само русите ѝ коси и малкото ѝ ушенце, което внезапно порозовя. Този знак на смущението ѝ му вдъхна смелост. — Позволявате ли ми да говоря вече с вашия баща?

Направиха още няколко кръга, преди тя да отговори. Тези секунди му се сториха безкрайни.

— Да, господин Мартинов. Щом още имате желание, вие можете да говорите с баща ми.

Той чувствуваше, че трябва да ѝ говори, да ѝ благодари, да сподели с нея обзелото го щастие, но до края на танца не изрече нито една дума. Струваше му се, че е загубил дарбата си да говори.

След свършването на валса Олга не се върна на мястото си, а застана права зад стола на г-жа Хаджиспасова. Мартинов, отчасти възвърнал спокойствието и хладнокръвието си, размени няколко безлични изречения с двете дами. След малко към тях бавно приближи и Стамат Хаджиспасов. Беше навъсен и ядно гризеше мустака си.

— Какво? — обърна се към него Елисавета. — Изглеждаш...

Стамат кимна разсеяно на Мартинов (с г-жа Хаджиминчевич вече бе разговарял тази вечер) и отговори сухо на жена си:

— Нищо. Бяхме с Адженев... — Искаше да си придаде вид на безразличие, но разочарованието, което бликаше, от гласа му, беше по-силно от неговите усилия.

— Господин Хаджиспасов — заговори Мартинов. Гласът му беше по-висок, отколкото шумът в салона го изискваше. — Господин Хаджиспасов, кога бих могъл да говоря с вас по един въпрос... — той отново се смути, — по един въпрос, който живо ме вълнува?

Хаджиспасов се извърна към него и го изгледа с изненада. После премести очи върху Олга и пак ги върна към него.

— Когато поискате, господин Мартинов.

— Например утре?

Народният представител си спомни срещата, която бе определил на своя съгражданин Сумров, и леко се намръщи.

— Да, заповядайте утре вечер в къщи.

Мартинов се поклони и се оттегли.

[1] Ах, вие сте един безподобен ласкател, господине (фр.). ↑

[2] Но вие сте непоносим егоист, господин поручик! (фр.). ↑

[3] Това е лошо, стари приятелю. Вие трябва да бъдете наказан!
(фр.). ↑

Зад тях се чу едно силно „Гпру-у!“, изтрополяха копита и веднага след това изскърцаха яйовете на някакъв закъснел файтон. Христо Сумров и Михаил Катанчев хвърлиха поглед през рамо назад, но не се върнаха. Дворцовият бал бе престанал да ги интересува. Повървяха още петдесетина крачки мълчаливо, после Катанчев се обади:

— Вие накъде сте, ваша милост?

Тези обикновени думи, произнесени с топъл приятелски тон, изведнъж откъснаха Христо от апатията му. За какво мислеше досега? Той не можа да си отговори. Цялата вечер съзнанието му скиташе по непознати и неизбирани от волята му пътеки, луташе се, блуждаеше, понякога затъваше в тресавищата на безпричинната му меланхолия.

— Накъде ли? — Той повтори тези думи, за да има време да се окопоти. — Ами че... ще се прибирам. Време е. И за вечеря, и за сън е време.

— Къде сте отседнали, господин Сумров? — продължи с въпросите си Катанчев.

— В един хан на Ючбунар.

— Да не е Делчовият?

— Делчовият? Да, така май се казваше.

Михаил Катанчев направи недоволна гримаса. Тя продължи само секунда, но Христо я забеляза и това накара Катанчев да я обясни:

— Най-лошият хан в София — каза той. — Мръсотия, гадинки...

— Но и най-евтиният — с мрачна твърдост отговори Христо. После сякаш се засрами от защитните думи, та продължи с тон на извинение: — Един грош^[1] на нощувка и се грижат за добичето. Пътувах с кон, знаете.

Отново се възцари мълчание и то пак бе нарушено от Катанчев:

— Какво ще кажете, ваша милост, да се отбием ли в някоя бирария да полеем, запознанството си? Ще хапнем кебапчета, ще пийнем по чаша пиво и — лека нощ!

Думата „кебапчета“ припомни на Христо предишното изкушение. Но както и преди, той помисли за грошовете във възела на

кърпата си, за погачата и бучката сирене и се поколеба. Великанът до него, изглежда, схвана колебанието му, защото побърза да добави:

— Сабахлен докарах стадо овце и, рече бог, веднага ги продадох на сметка. Хубаво спечелих. Ще ми позволите да почерпя по случая.

Ако Катанчев не беше заговорил за плащането, Христо може би щеше да откаже. Но сега — особено след разговора за Делчовия хан — думите за плащането засегнаха вродената му гордост. Той беше дошъл в София да моли помощ, но не беше изпаднал дотам, че да не може да си плати вечерята.

— Не, аз ще почерпя, господин Катанчев. Ще почерпя за това, че защитихте моята съседка от онези... — Той не намери думата. — Много съм ви благодарен за това.

— Добре, добре, да не спорим. На две крачки оттук зная една прилична бирария, „Родопи“ се казва. Прилична и евтина. Да идем там.

Христо не би го признал за нищо на света, но всъщност за пръв път вкусваше бира. Отначало му загорча, но още при втората глътка му хареса — приятната горчивина я правеше по-пивка и хем му насищаше жаждата, хем го караше още да му се пие. Пък и не беше скъпа — една голяма чаша, сигурно имаше половин кило, струваше само — гологан.

Пиха по една бира, после по още една. И по още една. Дали от умората или пък бирата беше по-силна, отколкото се усещаше на езика, но Христо усети леко замайване, приятна възбуда, която се разливаше по вените му. А в това време Михаил Катанчев говореше, говореше непрекъснато на своето напевно и малко смешно наречие. Той разказваше за трудностите в занаята му, за лошата цена на добитъка, за данъците и даждиите, за слабата печалба.

— Пък и ако дойдат сърбите...

— А — засмя се Христо, — от туй няма защо да се страхувате. Какво ще правят сърбите в Българско?

— Не е лесно да се живее на границата — замислено поклати глава Катанчев. — Ако рекат да я прескочат...

— Как ще я прескочат, бе човек? — повиши глас учителят. — Какво има да търсят на българска земя?

— Нали знаете — загрижено продължи другият, — сега нещо се запече с тях. Спорът за Бреговската земя, идването на Пашич и неговите другари в България, всичко мирише на лошо. Защо си отиде Сава Груич, сръбският агент? Да не е за хубаво? — Той замълча загледан в бирата си. Само от време на време издигаше очи, за да хвърли бърз изпитателен поглед към събеседника си, и пак ги свеждаше надолу. — И двете войни помня. И в седемдесет и шеста, и Освободителната. Какво се случи? Сърбите на два пъти влязоха в Царибродско и първата им работа беше да вземат стадата на баща ми, за да изхранват войските си. — Катанчев се засмя подигравателно. — Е, даваха бележки, наистина. Сега с тези бележки баща ми си пали лулата...

— Кахърите ви са напразни, господин Катанчев — успокои го Христо. — Със сърбите сме братя, няма какво да делим.

— Абе то и братя се хващат сегиз-тогиз за гушата!...

— Със сърбите обаче няма да се хванем за гушите, помнете ми думата — настоя Христо с онази упоритост, която предизвиква алкохолът.

— А братушките? — подхвърли Катанчев и разговорът съвсем естествено премина на нова тема. — Чухте ли преди малко какво говореха хората за Кояндер, за царя и за княза?

Русите, братушките — това беше най-чувствителното място на Христо. Въстаник в 1876 година, той бе емигрирал в Румъния, за да се върне на следната година като опълченец и да се сражава на Шейново и Шипка рамо до рамо с братушките. Това не се забравя. Когато турски куршум прониза левия му крак, не друг, а Василий Денисич го изнесе на Орлово гнездо и го превърза. Това също не се забравя. При дванайсетата, най-лютата атака на Сюлейман, не друг, а Володя Шишкин му даде последната глътка вода от матерката си да я изпие. И това никога не се забравя.

— Глупости са това, господин Катанчев — завърши сухо Христо. — Глупости и празнотумства! Както руският народ не може да е против българския, така и руският цар не може да е против българския княз. Не може! Главата си залагам на тази дума!

Катанчев пак му хвърли един от своите бързи погледи и угрижено поклати глава:

— Страх ме е, че ще загубите главата си, господин Сумров. Покрай суватчилъка аз съм често тук, в София. Не знаете какви думи се пуцат срещу княза и всичките тръгват от устата на Йонин, а сега — на Кояндер, минават през дяда Цанкова и плъзват по народа. На кого да вярва човек? На — как го рекохте? — Василий Денисич или на Кояндер? — Той отново поклати глава. — Кояндер е устата на Русия в Княжеството.

Христо Сумров се обърка. Така се объркваше той още от времето, когато за пръв път чу за недоволството на княза от руските генерали и на царя от княз Александър. Какви бяха тези недоволства, тези неприязнености? Със своето простодушно и праволинейно съзнание на революционер и опълченец Христо никога не бе успял да ги проумее. И сега знаеше, че трябва да възрази, чувствуваше се длъжен да възрази, но не знаеше какво да каже. И затова изрече първото, което му дойде на езика:

— Кояндер не говори от името на руския народ.

Ала Катанчев сякаш отдавна бе приготвил отговор на тези думи:

— Но Кояндер говори от името на руския цар. А руският цар и руският народ са едно и също нещо.

И Христо пак му възрази с първата дошла на езика му дума:

— Не е едно и също. Царят се занимава с политика, а народът знае само братство.

— Мигар мислите, че ако царят заповяда, Василий Денисич няма да насочи щик срещу вас?

Учителят си спомни сините очи на своя руски другар, топлата усмивка, заровена в чаталестата му брада, и отсече:

— Никога! — После допълни по-тихо: — Но и царят не може да заповяда такова нещо... Не, не! Думите ви са светотатство, господине.

Михаил Катанчев имаше желание да зададе и другия въпрос — дали пък Христо Сумров би отправил куршум срещу Василий Денисич, ако въпреки всичко този Василий би преминал като враг границата на Княжеството, — но видя възбудата на събеседника си и благоразумно се отказа. Кимна на келнера и заръча още две бири. След това заговори за непознатия му град К., разпитва за учителството, заплатите. Тази тема беше охотно подхваната и от Христо, защото чрез нея той се избавяше от другата, болезнената.

— Не сме добре, господине — оплака се той. — Е, платата криво-ляво стига, ама...

— Ама? — подкани го скотовъдецът.

Христо не продължи, а подхвана от съвсем друго място:

— Младостта ми отиде в борба. Комитаджилък, въстание, война... Е, мина войната, освободихме се, слава богу. Но после? Никой няма да те храни затуй, че си бил комита или опълченец. Всякъде се търсят хора с подготовка, със знания. А докато другите, акраните ми, се изучиха и станаха хора, аз научих само „Ура, вперьод!“ и „Щиком!“ Но сега само с „Ура“ не върви...

— Е, не сте чак толкоз зле — окуражи го Катанчев. — Учител сте, платата стига — какво повече?

Но учителят не сподели бодрото настроение на Катанчев. Той бавно отпи няколко глътки от бирата, изтри с опакото на дланта полепената по мустаците му пяна и каза тихо:

— Лошо е, когато човек не се чувства на мястото си. Какво зная аз? Взаимнонагледната метода, както нявга учихме в школото на даскал Радко. А сега хората искат ново, съвременно обучение, европейско, както се преподава в Габровската гимназия или тук, в Софийската. Пък да почнеш да се учиш на трийсет години — трудно е.

— Трийсет години ли? Та ние, значи, сме връстници?

— Роден съм в петдесет и четвърта — каза Сумров.

— И аз също — развеселено възкликна другият. — Наздраве! — Той вдигна чашата си. — Това съвпадение трябва да се полее! — После пак ловко промени темата: — А как сте в К.? Занаятът, търговията, вървят ли? Богатее ли народът?

— Не, не е добре, господин Катанчев. Западаме. Преди наши търговци с керваните си чак до Египет стигаха, италиански купци ни идеха на крака. А сега? Границата, бог да я убие, е на две крачки от К. Граница и митница! Те малко по малко убиват и търговията, и занаята. Защо ще работиш, щом няма да продадеш стоката?

— Да — съгласи се Катанчев. — Лошо е с тази Източна Румелия. Брат от брата откъснаха. — Той вдигна очи към Сумров, като изрече отчетливо: — Но няма да е за дълго!

— Няма! — твърдо го подкрепи учителят. — Ще прекипи някой ден на българина, ще хване кривака, пък „Свобода или смърт юнашка“!

— По нашия край хората негодуват — поде внимателно Катанчев. — Комитет даже има основан...

— При нас още няма. Пък и защо ли е комитет? Само някой да каже „Хайде, братя“, нито един мъж няма да остане в къщи до огнището. Аз например, с къповия си крак и болката, пръв ще грабна пушката.

— Но Русия, казват, била против съединението.

— Русия? Глупости и бабини деветини! Русия, дето искаше Свети Стефанската България, да е против съединението! Това, господине, и да го видя, няма да го повярвам.

— И все пак Кояндер...

— Оставете го вие, Кояндер — прекъсна го нетърпеливо Сумров. — Кояндер не си е лял кръвта за Свети Стефанска България!

Катанчев замълча, сякаш обмисляше думите на учителя. Дали беше по природа песимист или знаеше повече от Сумров, но той очевидно не споделяше неговия войнствен възторг.

— А Сърбия? — подпита той по едно време.

— Ех, вие, господине, с вашата Сърбия!

— Сърбия ще се почувствува заплашена от една обединена България — настоя Катанчев. — Съединението ще ни направи по-силни от нея, а това надали ще се хареса на крал Милана...

— Пак си знаете вашето — възнегодува учителят. — Сърбия, че пак Сърбия. Казах ви: със сърбите сме братя, няма какво да делим. Онова, което е било преди векове, било е и е минало. Заедно пъшкахме под ярема, с кръв и въстания си извоювахме свободите. Може ли сърбите да не се радват, ако се съединят българите от двете страни на Балкана?

— Ами ако все пак ни нападнат? — упорствуваше Катанчев. — Тогава? Кажете какво ще правим тогава?

Христо Сумров махна с ръка, сякаш да пропъди нелепото предположение на събеседника си.

— Казвам ви и ви повтарям, господине. Ако направим съединението и сърбите воюват, те ще воюват не срещу нас, а заедно с нас против турчина. Запомнете го от мене.

Катанчев не продължи спора. От джоба на жилетката си той извади излъскан от употреба часовник, отвори капака му и подсвирна:

— Охо! Станало десет и половина. Утре и двамата ни чака работа.

Той направи знак на келнера и поиска да плати сметката. Сумров се възпротиви. Това беше една особена черта на учителя: ако имаше пари, той би приел почерпката; но сега, когато грошовете и рупчетата^[2] в джоба му бяха преброени, почерпването изглеждаше в очите му като приемане на милостиня — нещо, което гордостта му никога не би допуснала. Спорът им, изчакан от келнера с нескрито изражение на досада, продължи дълго и накрая двамата оставиха по два гроша на масата.

Когато излязоха, Катанчев подаде ръка на учителя:

— Прекарахме хубава вечер, господин Сумров. Сбогом или по-скоро — довиждане. Нали има една приказка, че планина с планина не се среща, но човек с човека се среща?

— Ако се срещнем, ще ви припомня днешния ни разговор, господине. Или тогава може би сам ще се смеете на днешните си думи и страхове...

Разделиха се. Христо Сумров си сви пак една цигара и със замислени очи проследи как новият му познат изчезва в криволичещите мрачни улици на столицата. После въздъхна и бавно пое към Ючбунар.

[1] Монета от 20 стотинки. ↑

[2] Монета от 5 стотинки. ↑

Беше едва към полунощ, когато Стамат Хаджиспасов неочаквано стана и заяви, че трябва да се прибират. Напразни останаха умолителните погледи на Олга, молбите на Елисавета и сърдитите думи на Гавраил. Главата на семейството беше непреклонен и не пожела да даде обяснение за внезапното си решение. Всъщност причината беше много проста: той бе видял, че Адженов си тръгна малко след вечерята, и сметна, че навярно така трябва да постъпи всеки самоуважаващ се представител на богатото съсловие...

Поручик Мартинов забеляза прибързаното им тръгване, дойде да се сбогува с тях и ги придружи до вратата на двореца. Той изпрати един вестовой да повика файтона им, нает за цялата вечер, и им помогна да се настанят. Мартинов беше така церемониално изискан, че Стамат Хаджиспасов се почувствува задължен да му напомни:

— До утре вечер, нали? Ще ви чакаме в къщи.

Във файтона почти не говориха. Само понякога Гавраил задяваше сестра си:

— Поручик Мартинов, а? — Хи-хи-хи-хи... Гледах го как се черви и напъва пред тебе — жив да го оплачеш! И туй ми било фли-гел а-дю-тант! „От името на Негово Височество ви благодаря, че го почетохте с присъствието си!“ — Той имитираше изкълчено последния разговор с Мартинов. — Защо не му кажеш да не се превзема толкова? Хи-хи-хи...

Но Олга не отговаряше на тези закачки, а баща ѝ изразяваше неодобрението си със сърдито сумтене.

Пристигнаха скоро — разстоянието от двореца до дома на Хаджиспасови не беше повече от петстотин крачки — и докато Стамат се разплащаше с файтонджията, другите трима се прибраха. Когато старият Хаджиспасов влезе след тях в дома си и се качи на горния кат, Олга вече се бе затворила в своята стая, Елисавета шеташе нещо из спалнята и само Гавраил стоеше прав в гостната („одаята“, както още ѝ казваха по навик от К., макар че беше наредена по европейски) и пушеше. Той бе пропушил отскоро и това личеше в начина, по който

държеше цигарата. Стамат също напълни стария си чибук и го запали от свещта.

— Е, какво — подхвана синът, — изглеждаш нещо сърдит тази вечер?

— Ядосах се с Адженов — свъсено отвърна Стамат, като затъпка тютюна с дебелия си палец.

— За дружеството ли?

Бащата не отговори и няколко минути двамата пушиха мълчаливо.

— Да вземеш утре файтон — каза той след малко — и да отидеш пак при онези твърдоглави шопи в Слатина. Много проточихме тази работа. Щом толкоз настояват, че е бостан, плати им го като бостан. — Мимоходом ще отбележим, че бостанът, за който се говореше, се намираще до Перловската река, между сегашното Военно училище и Орловия мост. — Ще наваксаме загубата по друг начин. Акцизният ме слуша и ще ги удари в меренето. — Синът се задави с тютюневия дим, закашля се и Стамат го почака да се успокои. — Тези места един ден ще струват десеторно.

Гавраил избърса стъклата на пенснето си, навлажнени от сълзите му.

— Шопите нарочно протакат — рече той. — Не им е до бостана, а чакат да се повишат цените. Хитри са, дяволите, и нарочно протакат. И ако погледнеш — имат право. Другите подушиха, че купуваме, и сега плъзнаха да правят пазарлъци със селяните.

— Другите?

— Тодораки Желявецо, Хаджи Мано, Митович, Имаретски... Всички купуват имоти. — Синът прочисти за последен път гърлото си. — Ние сбъркахме, тате. Много ачик^[1] купувахме и лисиците веднага ни усетиха.

Стамат се навъси. Той не знаеше досега за конкуренцията на старите софийски богаташи, макар че отдавна се страхуваше от нея. Разходи се няколко минути из одаята, после се изправи пред сина си:

— Откъде знаеш, че купуват?

— Научих. Ходили са и при бостанджиите.

— Кой?

— Сам Желявецо. Давал по един грош повече от нас и ония хитреци чакат ние да вдигнем още.

Бащата отново се заразхожда нагоре-надолу, като сърдито смучеше парливия дим от чибука си.

— Ще ги подхлъзнем — каза той най-сетне. — Иди утре в Слатина и купи бостана, колкото и да му поискат. След туй събери шопите на почерпка в механата и уж случайно няколко пъти спомени, че вече преставаме да купуваме имоти. Те ще предадат думите ти и на Желявецо, и на Митович, на всички...

— А ние? Наистина ли ще престанем да купуваме?

— Ще купуваме, но скрито. Трябва да намерим хора — да купуват я нивичка, я ливада, уж че ще се заселват, пък те тайно ще записват имота на мое име. Говорих оня ден с един адвокатин. Можело, казва.

Синът запали нова цигара и проследи как пушекът от нея полека се издига към тавана.

— Кой знае — рече той замислено, — може би най-умно ще бъде наистина да престанем да купуваме.

— Най-умно ли? — заядливо подметна Стамат. — Ти баща си ли ще учиш кое е най-умно?

— Не се сърди бе, тате — примирително отговори Гавраил. — Ти всяка дума все навътре вземаш... Аз само така...

— Ти само как? — настоя бащата.

— Ей така, бе. Стоя и си мисля: щом има толкова сметка в имотите, защо за тях се боричкаме само ние, Хаджиманови, Имаретските? Защо, да речем, Адженов не купува имоти?

Споменаването на Адженовото име съвсем разгневи бащата. Той удари по масата и се разкрещя:

— Адженов, Адженов... Омръзна ми да ми навирате все Адженов в очите. Че какво е толкова Адженов бе, че само него да гледаш? Нехранимайко някакъв, бил бакалин в Белгия, търгувал в Румъния и Франция, скиторил по Мексико и Америка, десет пъти фалирал. Е, какво? Какво от туй? Като си е сменил името от Хаджиенов на Адженов, да не е станал светец бе?! Адженов, че пак Адженов! Мозъците ви изфирясаха по него!

Гавраил изчака бурята да попремине и каза кротко:

— Не е до името, тате. Ние почваме големи работи, пък Адженов е врял и кипял в тях, с големи вълци е имал работа. Милионите му не са подарък от дядо Господа. Спечелил ги е човекът и ашколсун, че е

бил ербап да ги спечели. Та стоя аз и си мисля: защо Адженов не купува имоти? Ако беше толкова на сметка, нямаше ли да купува? Не е от нямане на пари, ти знаеш. Спиртната фабрика без пари ли стана? Не, един милион отидоха лани за нея. И същият този Адженов, дето не купува имоти, даде двеста хиляди във фабриката. Значи в нея вижда повече изгода за парите си. — Гавраил замлъкна за малко, но баща му, заслушан в неговите думи не го прекъсна. — И друго си мисля, тате. Адженов има милиони, а във фабриката участва само с двеста хиляди. Защо? Защо не я пое сам? Защо направи дружество, в което вкара с четиристотин хиляди Банк маритим, Бержие с триста хиляди и Гюйо и Бастиани със сто хиляди? Защо? Ето, такива неща си мисля понякога. Адженов сигурно си знае сметката, сигурно знае кога да направи така, а не иначе. А ние се боричкаме — тази дума, казана случайно преди малко, бе допаднала на сина — с разните там Митович, хаджи Мано или Имаретски. Боричкаме се за ашика, пък цялото агне изяда някой като Адженов.

Стамат Хаджиспасов изчука чибука си в пепелницата, после го издуха с толкова съсредоточено лице, като че ли за него нямаше нищо по-важно от тази работа.

— Говорих днес с Адженов — рече той тихо. — Предложих му да направим дружество и да вземем постройката на железницата.

— А той?

— Отказа — мрачно призна бащата.

— Виждаш ли? Вчера сам прави дружество, днес бяга от него. Защо?

— Защо, защо... Откъде да знам аз защо? — кресна пак Стамат, ала веднага се укроти: — Но този път лисица ще му пресече пътя, помни ми думата.

— Хммм — неопределено проточи Гавраил.

— Ще видиш. Иван Грозев е съгласен да направим дружество и без Адженов, та с един куршум да улучим и Бонту, и Адженов... „Дружество на българските железопътни строители“, как ти звучи това?

Синът затисна цигарата си в пепелницата и полека се надигна.

— Не звучи лошо. Но докато зазвучи, доста вода ще се излее. — Той разтърка палеца и показалеца си. — Залогът за търга е висок. Толкова пари нямаме нито ние, нито Грозев.

— Ще продам къщата на стария в К. Защо ни е тя? Ще доведем дядо хаджи да живее тука при нас и — готово. Пък и Грозев да се разпусне, щом иска големи работи да прави. — Не споделил лесния ентузиазъм на баща си, Гавраил се прозина шумно. — Хайде, сега да спим — каза Стамат, като го забеляза. — И утре — в Слатина. Още сутринта.

Когато се прибра в спалнята, Елисавета вече бе по нощница и с разпуснати коси, но не бе легнала. Стамат съблече фрака, изтърси с пръст няколко пращинки от него и го подаде на жена си. Докато тя го сгъваше и прибираше в раклата, той свали неудобната твърда яка и седна на едно столче, като подпря ръце на дебелиите си бедра.

— За какво ще идва?

Те бяха женени от почти двадесети пет години и в този четвърт век бяха свикнали да разбират мислите си с малко думи, а понякога и изобщо без думи. Сега например думите му означаваха: „Нали помниш, че поручик Мартинов поиска да се срещне с мене? Сигурно няма да разговаряме за търговия. Какво тогава го води? И защо беше толкова официален?“ Но Елисавета познаваше достатъчно добре мъжа си, за да знае, че той всъщност твърде ясно се досеща за целта на предстоящото посещение и само очаква потвърждение. И с дългогодишния си съпружески навик да говори с прескачане на много излишни неща тя каза:

— Олга не е малка вече. („Разбира се, че идва за нея. Нали още преди четири месеца, когато тя четеше за матура, се досетихме, че между тях става нещо? Почака я човекът да се замоее, пък сега, както подобава на благороден мъж, идва да говори с тебе.“) Аз на нейните години вече бях родила Гавраилчо. Чу ли, че дружката й Султана се сгодила?

— Коя Султана бе? — с пъшкане запита Стамат. Той се бе заловил да сваля тесните си лачени чепици, а това бе винаги трудна гимнастика за него. — На Хаджиминчевич ли? Онзи, тулчалията? — Гласът му прозвуча недоволено. Той нямаше нищо против Султана и дружбата на дъщеря си с нея. Но Хаджиминчевич, заможен българин от Тулча, се бе преселил след Освобождението в София, веднага бе заел място в кръга на софийските богаташи, и сега, след разговора с Гавраил, Стамат го виждаше в редицата на онези, които се бяха заловили да провалят работата му.

— Същата. („Хайде, не се цупи! Какво ти е виновно момичето? Една лоша дума не мога да кажа за нея, пък я познавам отдавна, още откакто се сдружиха с Олга.“) С Рачо Петров. Майка ѝ не може да се нахвали с бъдещия си зет.

— Капитанът ли?

Елисавета отговори с едно от онези мълчания, които в техния семеен речник означаваша потвърждение.

— Хммм. („Изглежда, нашите офицерчета са решили да се женят. И не са будали, все на моми от богати семейства налитат хитреците. Една тлъста зестра дава златно лустро на пагоните...“) Е? Какво ще го правя утре, като дойде?

— Ти най-добре знаеш — поласка го тя, но гласът ѝ всъщност означаваше: „Знам, че си съгласен. Защо сега хитруваш? Да се сродиш с човек, който има влияние върху княза, отдавна е твое скрито желание. — Ще бъде като балсам за търговията ти. А кой друг има по-голямо влияние в двореца от Мартин Мартинов?“ — Те сигурно са се разбрали, но ти пак поговори с нея. Така се прави сега! — Думите „така се прави“ имаха магическо въздействие в кръга на новата българска аристокрация. „Така се прави“ означаваше онзи нов етикет, смесица от патриархални чорбаджийски нрави и проникнали от Запад маниери, който никой не познаваше сигурно и затова дебнеше да го открие в поведението на съседа си. — Попитай я, пък ти ще знаеш как да говориш с поручика.

С последно изпъшкване Стамат събу и втората си обувка. Елисавета ги взе, избърса ги с някакво парцалче и ги прибра в стенния долап.

— Ти... какво? — запита мъжът, като се разхождаше по чорапи из стаята и продължаваше да се съблича. („Имаш ли нещо против Мартин Мартинов? Хем ме караш да дам благословията си, хем сякаш не си много доволна. Да не си чула нещо лошо за него? Или за рода му?“)

Ако беше искрена, Елисавета би признала, че одобрява напълно бъдещия си зет, но че самата мисъл за годежа и женитбата на Олга ѝ действуваше неприятно.

Елисавета беше четиридесетгодишна — възраст, в която някои жени изведнъж разбират, че животът им досега е преминал твърде пусто, безцветно, а огледалото им показва, че все още разполагат с

няколко години, в които да преживеят пропуснатото. Обикновено те имат твърде смътна представа за „пропуснатото“ — да срещнат възторг в очите на някой мъж, тайна бележчица, „случайна“ среща с разменен бърз поглед...

Не, Елисавета съвсем не смяташе, че е получила своя дял от живота. Тя изглеждаше още твърде млада, съблазнително-закръглена; способна да даде и да получи силни преживявания. В дългите ежедневни часове пред огледалото тя си представяше неясни картини, в които по правило съпругът ѝ не вземаше никакво участие. Тя не си даваше сметка, че ако живееха още в К., подобни мисли изобщо нямаше да ѝ минат през главата. Но тук, в шумната и разюздана София, където хората не се познаваха помежду си и една спусната от шапката воалетка позволяваше на дамите да правят всякакви посещения, без да накърняват доброто си име, където книги като „Мемоарите на Кора Пирл“ или „Двойният живот на Адела Мишо“ — любимите четива на Елисавета — се продаваха на всеки ъгъл, където от ухо на ухо се разнасяха пикантни истории за княза и г-жа Грим, за г-жа Ч. и офицера Ф., за министершата Л. и г-н Б., тя не можеше да не съжالياва за бедното си откъм спомени минало, за пропуснатите възможности и за тези последни три-четири години, които бяха още пред нея.

Сега, когато беше само „съпругата на народния представител Стамат Хаджиспасов“, Елисавета все още имаше шансове. Теоретично, но ги имаше. Но какво щеше да бъде, когато стане „тъщата на поручик Мартинов“ или след година-две — баба на някой малък Стамат Мартинов? Да, тя нямаше нищо против бъдещия си зет, ала мисълта за женитбата на Олга събуждаше в нея и неприятни чувства. Но за щастие Елисавета далеч не беше склонна да бъде искрена по този въпрос.

— Аз съм майка — каза тя, докато си лягаше. — Не е лесно за една майка да се раздели с детето си. — После побърза да промени разговора: — Захладня. Май вече трябва да палим оджака.

Стамат навлече нощната си риза, духна газената лампа и легна до жена си.

— Рано е още за оджака — рече той свидливо. — Един мангал стига.

Няколко минути и двамата мълчаха, заети със собствените си мисли. После мъжът каза:

— Обади ми се Христо Сумров. („Аман от тези к-ци! Като съм депутат, да не съм длъжен да оправям всичките им бъркотии!“)

— Какво ще иска от тебе? — попита между две прозявки Елисавета.

Двамата не се съмняваха, че съгражданинът им бе дошъл да иска нещо от народния представител.

— Знаем ли? Казах му да дойде утре вечер. Тогава ще разберем.

— Утре вечер? Нали тогава чакаме?...

— Не, бе. Мартинов ще дойде вечерта, а на Христо рекох в четири часа. Все за час-два ще се оправя с него.

— Е? („Как мислиш да се справиш с него? От гласа ти разбирам, че идването му те ядосва. Внимавай! Христо ни е съсед и немалко добрини сме видели от него. Пък и в К. го слушат. Ако го отпратиш и той пусне дума, че си се възгордял, мъчно ще се избереш в следващите избори.“)

Стамат Хаджиспасов се размърда нервно.

— Направих го учител. Като ми е съсед, да не иска сега министър да го направя? — Всъщност той с нищо не беше помогнал за назначаването на Христо Сумров за учител, но дебатите (модна вестникарска дума по това време) в Народното събрание го бяха приучили на драго сърце да си присвоява чуждите заслуги. — Ще се оправя някак си — каза той със самоувереността на човек, свикнал да се измъква и от много по-сложни положения. — А ти виж там, поскътай нещо да пратим на стария...

„Старият“ беше хаджи Спас, бащата на народния представител.

Стамат не разбра дали Елисавета го чу, защото откъм нейния край на леглото вече се носеше дълбоко равномерно дишане. Той си каза, че трябва на сутринта да ѝ напомни поръчката си, после се прозина шумно, зави се по навик през глава с юргана и скоро заспа. Никакви сънища не смущаваха съня му.

[1] Открито, явно (тур.). ↑

Като зави зад ъгъла и направи още няколко шумни крачки, човекът, който се бе представил на Христо Сумров като царибродския скотовъдец Михаил Катанчев, спря и с тихи крадливи стъпки се върна назад. Полека подаде глава иззад високия зид и се загледа. Учителят още стоеше пред вратата на бирарията и палеше цигара. В поведението му нямаше нищо необикновено, но предпазливостта бе станала част от природата на Катанчев.

Учителят запали цигарата си и леко тътрейки крак, се отправи нанякъде. Катанчев тръгна на петдесетина крачки зад него, като внимателно отбягваше мъждеещата светлина на уличните фенери. Когато се увери, че учителят се прибира направо в хана, Катанчев изостана по-далеч от него, приближи до един фенер и погледна часовника си. Наближаваше единадесет. Той се поколеба. Ако пресечеше през пустите и кални ливади, можеше скоро да излезе на Радомирската улица, която беше целта на тазвечерното му посещение. Но като премисли малко, Катанчев се отказа — не се уплаши от калта, а помисли, че ако бъде срещнат през ливадите, ще привлече вниманието на случайни или неслучайни хора, а той отбягваше хорското внимание.

Въпреки че краката му тежаха от умора, той се върна чак до Куручешме^[1] и като се увери, че никой не го следи, отново свърна нагоре по улица „Радомирска“. Вървеше бързо, с вид на закъснял пътник, който гледа по-скоро да се прибере. Още на два пъти провери дали не е следен, но все пак не посмя да влезе направо в къщата. Сръбският дипломатически агент полковник Груич бе заминал още преди шест месеца и пред къщата му отдавна вече нямаше стражар, но Катанчев се страхуваше полицията да не е оставила наблизко тайни постове.

Той отмина къщата, зави надясно, излезе на пустото и разкаляно от дъжда поле и за последен път застана неподвижно, заслушан в шумовете на нощта. Някъде далеч излая куче. Друго му отговори от отсрещната страна на ливадата. Успокоен, Катанчев свърна към

сградата на агентството и един по един провери прозорците. Най-после намери онова, което му беше необходимо — малък процеп, в който той промуши острието на ножа си и откачи кукичката от вътрешната страна. Отвори двете крила на прозореца и леко, без видимо усилие се прехвърли вътре. Изглежда, домът му беше познат, защото тръгна тихо, но без колебание през стайте. Скоро откри това, което търсеше — в малка стайчка до входа на къщата светеше газена лампа, под нея седеше един шишкав гавазин в униформа на сръбски пехотинец и хъркаше като мотор на дунавски параход.

Бегла подигравателна усмивка се хлъзна за миг по лицето на Катанчев. Той измъкна револвера от пояса на гавазина — не обичаше да губи време за глупости, после побутна спящия по рамото. Едва при третото побутване успя да го събуди. Гавазинът с мъка отвори очи и няколко секунди опулено оглежда великана до себе си. После посегна към пояса и като разбра, че оръжието не е вече там, изведнъж скочи на крака.

— Хайде, без глупости — скара му се на сръбски Катанчев. Гласът му сега звучеше студено и заплашително; глас на човек, свикнал да заповядва. — Тук ли е господин Боди?

Допреди шест месеца г-н Боди бе заемал длъжността секретар на сръбския дипломатически агент в София. След закриването на агентството, когато поради Бреговския въпрос и идването на емигрантите радикали в България дипломатическите отношения между Сърбия и Княжеството бяха прекъснати, единствен от целия персонал на агентството бе оставен само г-н Боди, който пазеше архивата.

— Ту... тука е, господине — засрича уплашено гавазинът и като не знаеше кой точно стои пред него, за всеки случай се поправи: — Ваше Превъзходителство.

— Иди му кажи да слезе — заповяда „превъзходителството“. — И... никакви глупости. Така да му поръчаш от мое име.

Дебелият човек беше толкова уплашен, че дори не дръзна да попита от чие име — той за пръв път виждаше великана — да говори на г-н Боди. С разтреперани ръце запали една свещ и тръгна към горния кат на къщата. След излизането му Катанчев взе лампата от стената, прехвърли се в стаята за приемане на посетители, седна на един мек стол и вдигна крака на геридона^[2] пред него. Премрежи очи

— беше уморен, а още поне два часа го делиха от леглото. Залюля се на стола и се помъчи да съсредоточи мисълта си върху онова, което трябваше да говори с Боди.

Някъде в дома прозвучаха дванадесет удара на часовник. С тях се сляха и стъпките на слизация от горния етаж дипломат. Катанчев полека свали крака от масичката.

Господин Боди беше висок слаб човек с бледо лице и червеникава брада. Той бе обул само панталоните си, а иначе беше в халат и пантофи. Десният джоб на халата, където с привидна небрежност бе мушнал ръка, бе неестествено издут — виждаше се, че там стиска револвер. Това не отбягна от бързия поглед на среднощния посетител, но предизвика у него само презрително свиване на устните.

— Monsieur? — започна разговора дипломатът на френски. Искаше да говори с тон на досада и раздражено превъзходство, но не успя да скрие владеещия го страх.

— Към вас имам две молби, господин Боди — отговори уморено на сръбски посетителят. — Страхувам се, че надали знаете да си служите достатъчно добре с оръжието в джоба и можете да причините някое нежелано и за вас, и за мене нещастие. По-добре извадете ръката си. И после, заповядайте на гавазина, който слухти с пушка в ръка на стълбите, да се прибере в стаичката си. Уверявам ви, нямате нужда нито от оръжие, нито от охрана. А аз — това „аз“ отново прозвуча заповеднически и с отсенка на наставничество, — аз не желая разговорът ни да бъде подслушван от други.

Господин Боди се колеба цяла минута, после извади ръката си от джоба и извика през рамо:

— Перо, чу желанието на, хм, господина. Иди в стаята си.

Отекнаха тромави стъпки. Посетителят извика подир тях:

— И затвори вратата след себе си, Перо. — Почака стъпките да заглъхнат и едва тогава се изправи. — Казвам се Михаило Катанич. Може би сте чували за мене? Ка-пи-тан Михаило Катанич.

Още една минута дипломатът прекара в обмисляне.

— С какво ще потвърдите, че сте капитан Катанич?

— Вие сте предупреден за моето идване и за този пръстен. — Гостът протегна ръка и показа един евтин пръстен, украсен с изкуствени червени и сини камъчета. — Надявам се, че това е достатъчно за вас.

Домакинът се успокои, покани с жест госта да седне и сам зае стола срещу него.

— Да, предупреден съм за вашето идване, господин Катанич, макар че, хм, не очаквах то да е така чудновато и, хм, драматично.

— Може би очаквахте да пристигна с карета — присмя се гостът — и лакеят ми да извести за идването на капитан едикой си, секретен агент на Гарашанин в България?

Боди не отговори. Присмехът на капитана беше основателен. За известно време двамата останаха мълчаливи.

— Надявам се да обясните целта на вашето посещение? — поде най-сетне дипломатът и Катанич сякаш се събуди.

— Вие сте предупреден за моята мисия и имате заповед да се подчинявате на разпорежданията ми. — Гостът бе изоставил дружелюбния тон и сега говореше сухо и делово. — Дойдох да се възползувам от правата си, за да препратите на министър-председателя моята информация.

— Шифровано по телеграфа?

— Не. Кога ще мине следващият дипломатически куриер от Цариград?

— По разписание — след три дни, господин Катанич. — Без да го съзнава, г-н Боди бе започнал да отговаря чинно и почтително.

— Така и предполагам. Искам въз основа на това, което ще ви кажа устно, да изготвите едно сбито и ясно сведение, да го шифровате и да го изпратите по куриера в Белград лично на г-н Милутин Гарашанин. Името ми няма да споменавате, а ще го отбележите само с две букви К. Разбрахте ли ме дотук?

— Напълно, господин Катанич. Шифровано сведение, адресирано лично до министър-председателя; да го изпратя с дипломатическия куриер; вашето име да отбележа само с КК.

— Много добре. Преди да продължим, имам една молба. Не може ли вашият Перо да се поразмърда и да свари едно кафе? Не съм спал две нощи, пропътувал, съм почти двеста километра и съм уморен до смърт. Освен това препоръчвам ви да си приготвите лист и молив, за да си вземете бележки от информацията ми. — И тъй като г-н Боди безропотно стана да изпълни изказаните желания, той му подаде револвера на гавазина. — И дайте това желязо на вашия Перо.

Дипломатът се върна след малко и се приготви да записва. Задрямалият междуременно Катанич отново отвори очи.

— Главният страх на краля и правителството е от емигрантите — започна капитанът. — Трябва да съобщите, че всички страхове от тях са напълно неоснователни. Двадесет и осем души са и от тях двадесет и шест начело с Пашич са въдворени във Видин, а двама — във Враца. Наблюдавах ги лично в продължение на няколко дни. Към тях се отнасят учтиво, но строго. Особено във Видин, където градоначалникът Добринович проявява в следенето им дори по-голяма ревност, отколкото е необходимо. В това отношение българските власти се държат напълно коректно, точно според обещанието, което дадоха на краля.

— А Пашич?

— Ръцете му са вързани от действията на българската полиция. Освен това страда и от липса на пари. Искал някаква длъжност по железниците, но досега не му е даден отговор. Нашият агент Христо Господинов ще ги следи и занапред и ще донася чрез поп Партений.

— Чрез кого? — запита Боди, който не бе успял да запише.

— Поп Партений от Суковския манастир. Определих го за главен агент. Той има начин да прехвърля докладите си в Сърбия. Впрочем не ми се вярва в скоро време да има някакви особени новини по тази линия. Освен... освен ако Христо Господинов започне да фантазира...

Катанич прекъсна за малко, защото се появи дебелият гавазин с димящ филджан на сребърен поднос. Гостът изсърба кафето и едва тогава продължи:

— Какво знаете за отношенията на княз Александър с Русия?

— Доста обтегнати — отговори Боди. — Чрез Кояндер и русофилите на Драган Цанков канцлерът фон Гирс е предприел силна противокняжеска кампания. В дипломатическите кръгове се говори, че целта на кампанията е детронирането на княза. — Катанич кимна утвърдително и г-н Боди се окуражи да добави и своето мнение: — Едно детрониране в България може да се окаже опасен пример за околните балкански страни...

— Как посреща населението тези опити на руската дипломация?

— Отрицателно. Въпреки авантюрата с пълномощията населението боготвори княза и няма лесно да се поддаде на руските, хм, желаниа.

— Информирате ли редовно г-н Гарашанин за тази игра на Гирс?

— Разбира се.

— Тогава не пишете нищо от мое име — каза Катанич, но после си спомни разговора с Христо Сумров в бирарията и се поправи: — Или пишете още само това, че руската игра води до сериозно раздвояване в чувствата на българина. Ако нещата продължат така, може да се стигне до охлаждане на отношенията между освободители и освободени, което...

— ... което ще прати Княжеството в прегръдките на Англия — завърши вместо него господин Боди.

Капитан Катанич потвърди с мълчаливо кимване на глава.

— Но чувствата към сръбския народ остават непроменени. Това искам изрично да подчертаете. Както у нас хората не казват „бугари“, а винаги „браћа бугари“, така и тук се чува само „братята сърби“.

— Ще го съобщя, господине — обеща дипломатът, макар че не виждаше какво толкова важно има в словесното братство между двата народа.

Предположил, че информацията е завършена, господин Боди многозначително остави молива на масата. Но капитанът продължи:

— Стигнахме до най-важното. Най-важното, което в Белград не се и подозира. Вземете си бележки, господине. Става дума за присъединяването на Източна Румелия към територията на Княжеството.

— А — разочаровано отвърна Боди, — въпросът не е актуален.

— Такова ли е вашето мнение? — иронично вдигна вежди посетителят. — В такъв случай съобщете на Милутин Гарашанин само моите впечатления. — Съобщете, че според КК в България се работи трескаво за съединението и че след шест месеца или най-много година то ще бъде свършен факт.

Господин Боди все още не посягаше към молива. Той се смяташе много добре осведомен по отношенията между Княжеството и васалната на султана област, за да очаква, че ще научи нещо ново.

— Ще се поясните ли, господине? — учтиво, но с нескрито недоверие попита той. — Моите сведения напълно противоречат на вашите...

— Може би причината е, че вие чакате сведенията сами да почукат на вратата ви, докато аз обикалях България и ги събирах от

източниците. — Катанич се бе освободил напълно от сънливостта си. — Начело на заговора е Таен революционен комитет с ръководител Захари Стоянов.

— Редакторът на пловдивския „Борба“? Господин Катанич, Захари Стоянов не е повече от един дърдорко и неговите войнствени статии са само многословни излияния на партизанстващ вестникар, който страда от суетата да поддържа чрез вестника си своята популярност, завоювана чрез неговите „Записки по българските въстания“.

— Познавате ли го лично, господин Боди? Аз съм го виждал и даже съм имал случай да разговарям с него. Захари Стоянов е слаботелесен човек, болнав, накуцващ, заекващ, но в него все още живее духът на революционния апостол от седемдесет и шеста година. Повтарям ви, той е вдъхновител, глава и душа на движението за присъединяване на Източна Румелия. И ако той е душата, ръката на заговора е капитан Паница.

— Паница!?! — продължи да се смайва дипломатът. — Военният прокурор, който е превърнал дома си в нещо, като главна квартира на македонските революционери?

— И който преди осем години се би безмерно храбро за Сърбия под знамето на генерал Чернаев, а в Руско-турската война получи Георгиевския кръст за храброст, не забравяйте това. Та същият този Константин Паница с помощта на няколко други като него — Димитър Ризов, редакторът на „Търновска конституция“, Иван Стоянович от Пловдив, чудакът хъш от Голямо Конаре Чардафон, старият сливенски хайдутин Панайот Хитов, другият прочут хайдутин Филип Тотю от Русе — е създал в Княжеството и в Румелия цяла мрежа от революционни комитети. Отначало целта им е била да се подкрепя само революционното движение в Македония. Но откакто Захари Стоянов издигна повика „Първо Тракия, после Македония“, всички тези комитети работят преди всичко за съединението.

— Помня тази статия на Захари Стоянов — объркано рече Боди, смутен от ширината на информацията, събрана от агента на Гарашанин.

— Вашата памет ви прави чест, господине — с непроницаемо лице го похвали Катанич. — Сега всички комитети, основани от Паница и неговите хора, работят само за съединението. — Той отново

си спомни за учителя Сумров. — И в Белград трябва да знаят, че те срещат пълната и безусловна подкрепа на населението от двете страни на Балкана. Не са чужди на идеите им и офицерите от Румелийската жандармерия.

— Но тогава това е... това е всеобщ заговор!...

— И със справедлива кауза, господин Боди, нека да бъдем откровени. Разкъсването на България може да е изгодно за дипломацията, но иначе е една „крещяща несправедливост“, както казва Захари Стоянов.

Дипломатът се сепна. Думите на този агент, на този опитен шпионин, не бяха ли една евтина провокация, целяща да узнае и неговите собствени, на господин Боди, възгледи?

— Разсъжденията ви са, хм, доста странни, капитан Катанич — каза той предпазливо.

— Може би причината е, че понякога се опитвам да разсъждавам не като сръбски офицер, а просто като човек — отговори веднага другият, но не прояви по-голяма охота да разговаря за убежденията си. — Комитетите работят ловко, замаскирано, упорито. Въпреки цялото ми старание можах да открия само няколко от ръководителите им. В Русе начело са Филип Тотю и Никола Живков... Записвате ли, господин Боди? В Русе, казах, начело са Филип Тотю и Никола Живков, авторът на химна „Шуми Марица“, във Варна — Георги Живков и тук, в София — Димитър Ризов. Само това можах да открия.

— И в какво се изразява дейността на тези комитети? В няколко вестникарски статии и войнствени наздрависи?

— А ограбването на оръжейния склад в Чирпан? Да не мислите, че то е дело на неколцина смирени християни? Имам сигурни сведения, че грабежът е бил извършен от хора на Пловдивския комитет, ръководени от Иван Стоянович и някой си Стою Пъдарина. Уверявам ви, господин Боди, пушките не са взети, за да се гърми с тях по сватбите. А гимнастическите дружества по цяла Източна Румелия? Знаете ли какви са упражненията, които преминават членовете на тези дружества? Те са една образцова военна подготовка в духа на руските бойни устава. Наблюдавах някои от заниманията им и ще ви кажа искрено, в качеството ми на капитан от кралската Шумадийска дивизия, че в случай на война бих бил щастлив да имам под заповедите си един батальон от тези „гимнастици“.

Разговорът сякаш завърши. Боди нямаше повече въпроси, а гостът замижа и протегна дългите си крака под геридона. Часовникът вяло удари два пъти.

Изминаха няколко минути в мълчание. Дипломатът се чудеше какво да предприеме: Катанич не показваше нито готовност да разговаря, нито намерение да си ходи. Той седеше неподвижно, отпуснато и с нищо не издаваше мислите, които се криеха зад широкото му чело. Г-н Боди се почувствува скован и замръзнал и зиморничаво загърна халата около хилавите си гърди. Това движение като че ли събуди посетителя.

— Познавате ли някой си Стамат Хаджиспасов? — запита Катанич.

— Стамат Хаджиспасов? — повтори другият, докато ровеше в паметта си. — Не е ли един народен представител?

— Така мисля.

— Незначителна фигура. Доколкото зная, избран е от либералите в К. или някой друг балкански градец нататък. Но значението му в политическия живот е повече от нищожно. В Народното събрание бездействува, никога не взема думата, а само вдига ръка, когато Каравелов поиска одобрение на някое от бомбастичните си предложения.

Той сметна, че е дал достатъчно пълна характеристика на депутатата Хаджиспасов, но капитанът отново го подкани:

— Говорете ми още за него.

— Истинското му занимание са сделките — продължи дипломатът. — Изглежда, че от К. е донесъл известни капитали, защото търгува доста нашироко, главно със земи. Ах, да, наскоро чувах да казват, че Стамат Хаджиспасов спечелил грамадни суми от имоти в Курубаглар^[3]. Проявил предвидливост да закупи на безценица разни ниви и бостани, които после продал с десеторна или двадесеторна печалба като парцели за застрояване. Сега се говори, че купувал пустеещите места до Пепиниерата, защото предполагал, че един ден градът ще се разшири нататък.

— Да знаете нещо за семейството му?

— Нищо, господин Катанич. — Кореняците софиянци все още смятат Хаджиспасов за един случайно забогатял парвеню пришълец и

съзнателно го държат настрана от своя „хайлайф“. Искате ли специално да се заинтересувам за него и семейството му?

— Не, няма нужда. — Катанич се изправи. — А сега довиждане, господине. Ако бъде необходимо, отново ще ви потърся. Но вие имайте грижата, моля, докладът ми да стигне още в близките дни до Гарашанин.

Той за последен път кимна на дипломата, прехвърли се пъргаво през прозореца и нощта го закри в черната си плащеница.

Господин Боди въздъхна, направи кисела гримаса и замислено се почеса по главата. Ако два пъти на седмица имаше подобни изживявания, нервите му положително не биха издържали дълго.

[1] Днес ъгълът на ул. „Алабинска“ и бул. „Витоша“. ↑

[2] Геридон — кръгла масичка с един крак. ↑

[3] Днес квартал Лозенец. ↑

Към два часа след полунощ князът незабелязано се прибра в апартаментите си. Почти веднага след това поручик Мартинов помоли втория адютант Увалиев да поеме задълженията му и напусна двореца.

Беше топла октомврийска нощ — една от онези софийски нощи през ранната есен, когато звездите изглеждат слезли ниско над къщите, листата на дърветата се ронят със сънно шумолене, а наоколо се носи аромат на влажна пръст, на смола и на гниеща трева; когато смълчаният неподвижен въздух е изпълнен с хилядите шумове на градската тишина; когато прозорците са тъмни и улиците пустеят и на случайния минавач му се струва, че е попаднал в някакъв омагьосан, призрачен град.

Мартин Мартинов не тръгна към къщи. Той се отправи напосоки из улиците. Знаеше, че трябва да мисли за нещо много важно, а умореното му от приема съзнание не можеше да си спомни какво беше то. Когато измина стотина крачки, той усети, че потръпва от свежия въздух, и едва сега забеляза, че е забравил да вземе пелерината си и че все още беше само по фрак. Усмихна се и закрачи по-бързо — за нищо на света не би се върнал да прибере дрехата си.

Не помнеше колко време е скитал така безцелно, когато се намери в градската градина. Той спря и се заслуша. В този късен час нито една птица не запя, не изпърха крила. Само някакъв отбрулен лист прошумя между клоните над главата му и след миг кацна на неговото рамо.

Поручик Мартинов взе листа и го разтри между пръстите си. Беше жилав и като че ли мазен от влагата, само по краищата беше изпърлен и засъхнал. Внезапно младият човек произнесе високо:

— Да, господин Мартинов. Щом още имате желание, вие можете да говорите с баща ми.

Изви ръка, сякаш прегръщаше кръшен женски стан, и се завъртя по алеята с валсови стъпки, докато кракът му попадна в някаква локва. Тогава спря и без да прибира ръката си, продължи да си припомня:

— Олга, вие знаете чувствата ми към вас. Има много време, откакто ви ги признах и вие не ги отблъснахте. — Тия думи му се сториха сега кухи и изкуствени. Разсърди се на себе си и като прибра ръце и тръгна пак по алеята, се изруга: — Глупак! Така ли се говори на момиче като Олга? „Има много време, откакто...“

А какво е трябвало да ѝ каже? Как е трябвало да изрази любовта и надеждите си? Докато продължаваше разходката си, Мартинов се залови да обмисля думите, които не беше изрекъл, но е трябвало да изрече:

„Помните ли онази разходка до поляните над Курублаглар? Година и половина има оттогава, но само да затворя очи и вие се появявате пред мен както в този първи миг, когато ви видях. Вие бяхте с черна ученическа престилка, със синя панделка на русата плитка и с всичкия свян на света, събран в очите ви. Да ви доверя ли колко нощи след това аз ви виждах все такава? Колко пъти шепнях като безумец името ви? Как всеки ден се преструвах и пред себе си, че имам непременно такава работа, която да ме отведе покрай оградата на Девическата гимназия или покрай вашия дом? Аз исках да ви видя, Олга. Исках да ви срещна, да ви говоря и да чувам вашия глас, да ви изкажа всичко онова, което всяка нощ ви повтарях отдалече.

Така изтече една година, Олга. И после — срещата в ресторанта на Пик. Вие вече бяхте свалили ученическата престилка. — Голямото момиче беше станало малка госпожица...“

Мислите му, според него така красиво наредени, внезапно прекъснаха. Без да забележи, той бе излязъл от градината и сега изведнъж срещу него се появи някакъв висок мъж, почти гигант, който очевидно предпочиташе да върви по неосветената страна на улица „Раковски“. Той бе усетил пълния с любопитство поглед на непознатия и точно този поглед бе нарушил потока на неизказаното му любовно признание.

„Какво толкова зяпа по мене? — запита се Мартинов. И сам си отговори: — Ах, да, фрака. Не е обичайно човек да шляпа из локвите във фрак и колосан нагръдник.“

Когато Михаил Катанич — закъснелият минувач бе именно той — отмина, Мартин Мартинов се опита да продължи неосъществения си разговор с любимата девойка. Но магията бе изчезнала безвъзвратно и той напусто призоваваше прекъснатото си вдъхновение.

*Разтапям се във сладко обожан'е.
Всред мрака чер пронизват ме лъчи.*

Тези неочаквано родени стихове го развълнуваха. Да, точно това виждаше Мартинов в тази минута: две сини очи, които разкъсваха мрака с лъчите си. Той спря за момент, замисли се и устните му произнесоха:

*Разтапям се във сладко обожан'е.
Всред мрака чер пронизват ме лъчи.
И зървам бляновете си огрени
в лазура син на две очи.*

Мартинов не беше поет и ако се изключеа няколкото неизбежни ученически опита, никога не се бе увличал в стихоплетство. Но сега беше друго — сладостното вълнение, което напираше в него, и замайващата музика, бликаща от сърцето му, сами се изливаха в тези несръчни, но искрени рими.

Наоколо се сипеха капещи листа, като че ли природата застилаше със злато пътя му. Злато с цвета на нейните коси...

Той произнесе пак на глас:

*Коси — златист поток във златна есен —
ми спомня тоз'печален листопад...*

И пак както преди малко едно случайно отклонение от монотонната заспалост на града го отвлече от хода на мислите му. Този път не беше любопитен минувач, а ярко осветените прозорци на къщата пред него.

„Само у Паница още свети — помисли той, като позна къщата. — Право казват хората, че военният прокурор спи само в своята канцелария...“

Тази смешка го развесели. Испитал внезапно желание да види приятеля си, той свърна към къщата и бутна портата. Но в същия миг един дрезгав глас изрева срещу него от тъмнината:

— Стой! Ке стрелам!

Мартинов спря и се ухили. Този македонски караул беше напълно в стила на Паница — стил, в който ръка за ръка шествуваха Паница офицерът и Паница, комитата.

— Кой си бре? — изкрещя пак гласът от тъмнината.

— Поручик Мартин Мартинов. Приятел на капитан Паница.

За малко се възцари тишина. Стражът навярно мислеше.

— Почекай! Ке одам да прашам.

Мартинов остана на мястото си и продължи да се усмихва. Странните привички на Паница, чудноватата му житейска философия на офицер с разбирания на хайдутин, живописните харамии, които винаги пълнеха къщата му — всичко това за Мартинов беше едновременно и неразбираемо, и привлекателно, и смешно. След минута откъм къщата прозвучаха тежки стъпки и издрънчаване на приклад о каменна плоча. После гласът на часовоя, вече, загубил предишната си войнственост, го подкани:

— Повели, господине!

— Няма нужда да ме водиш — каза Мартинов на човека в тъмнината, докато минаваше покрай него. — Аз познавам къщата.

Но и да не я познаваше, той пак нямаше да сгреша — откъм осветената стая се носеха глъч и препирня. Мартинов откряна вратата, но не видя нищо — гъсти вълма тютюнев дим се втурнаха срещу него и премрежиха погледа му. Прекъснати от шума, вътре гласовете притихнаха и във възцарилата се тишина се обади Паница:

— Влез, Мартинов, влез. Тука сме все стари приятели.

В онази епоха, в която интелигенцията по правило разговаряше само на „вие“ и дори дядо Славейков, иначе олицетворение на здравия народен дух и говор, пишеше на сина си „вие, господине“, обръщението „ти“ беше рядко изключение. „Ти“ можеше да се чуе само между такива приятели, като например Бендерев — Рачо Петров — Узунов, които бяха преживели двете години в Петербургската военна академия в една стая, легло до легло, но и те говореха на всички останали, включително на годениците си, на „вие“. Точно затова постоянното „ти“ на капитан Паница, от което не избягваха нито

съдии, нито по-старши офицери, нито дори самият княз („Ти, Ваше Височество“, беше казал веднъж Паница и това бе един от любимите анекдоти, разказвани от Александър), се смяташе за една от най-големите му чудатости.

Когато свикна с дима, Мартинов най-напред забеляза безподобната фигура на домакина. Красив двадесет и девет годишен мъж, с късо подстригана къдрава брада и по хайдушки засукани мустаци, военният прокурор Константин Паница беше облечен в някаква родена от въображението му смесица от македонска и черногорска носия, допълнена от корава колосана яка, един патрондаш, прехвърлен през дясното рамо, и Георгиевския кръст на лявата гръд. Той седеше на миндера с кръстосани по турски крака, пушеше наргиле и се държеше така, сякаш беше източен сатрап, заобиколен от велможите и телохранителите си.

От гостите флигел адютантът не позна само двама, които седяха от дясната страна на домакина: някакви македонски харамии, покрити от глава до пети с ножове, ками и револвери. Останалите бяха все стари познати: офицерите Бендерев, Зафиров и Узунов, с които се бе видял на приема, хърватинът Кронислав Херуц една от най-куриозните личности на София, и майор Данаил Николаев, командир на Пловдивската жандармерийска дружина и най-старши български румелийски офицер. Мартинов се ръкува с познатите си, а Паница му представи двамата македонци. Единия, някаква човешка планина с неподходящо за външността му стеснително изражение, той назова Бабаджана, а другия — ниско и наглед слабовато човече с хитър и същевременно кръвнишки поглед — Велко войвода. Пред всеки имаше чаша вино, а в средата на кръга — едно менче с внушителни размери, от което изпразнените чаши веднага получаваха подкрепление. Никой не се изненада или учуди на това необикновено посещение на поручика в два и половина часа след полунощ — домът на Паница си имаше своите собствени закони и обичаи.

Компанията едва дочака Мартинов да заеме мястото си в кръга и веднага пак подхвана прекъснатия разговор.

— Арабито има право — поде Бендерев. „Араби“ беше прякор на Николаев, даден му по името на Араби паша, прославения водач на египетското въстание от 1881 година. — С хайдушки чети и заговори по къшетата нищо не може да стане. Какво се случи с Калмиквата

чета? Е, кажи де, Паница? Минаха със салтанати и дунанми в Македония, пък турците за три дни ги изтрепаха до крак...

— Правителството ги предаде — мрачно отговори Паница.

— Да речем, че е вярно — каза Николаев. Още само тридесет и две годишен, той бе почти напълно оплешивял и може би запълваше липсата на коса с голяма, черна мужишка брада. Имаше изпъкнало чело на мислител, скулесто лице и очи, чийто естествен израз беше строгостта. Тази му външност, съчетана с признатите воински качества и ореола на герой от Освободителната война (той се бе сражавал юнашки на Шипка и пръв бе стъпил на турския редут при Шейново), винаги, и навсякъде предизвикваше в околните уважение и почит. — Да речем, че е вярно — повтори майор Николаев. — Ами ако не бяха предадени? Щяха ли да направят нещо? Ще погърмят тук-там, ще оберат някой турчин, докато пак попаднат на пусия и си оставят кокалите по чукарите. Не, баджанак — обърна се той към Паница. Двата водаха две сестри. — Турция е голяма сила. Не е за подценяване.

— Дайте ми сто хиляди щика и сто и петдесет крупови оръдия — плесна се по коляното Бендерев, — пък тогава аз сам ще ви пратя да освобождавате Румелия и Македония.

— Хайде, хайде — присмя се Паница. — Сега пък ще си играем на войници... Дайте на българския Наполеон сто хиляди щика и скръстете ръце да чакате съединението.

— Море, ке ги смажем како вошки — обади се неочаквано Велко войвода. Никой не разбра дали според харамията турците щяха да бъдат смазани от стоте хиляди щика или от хайдушките чети.

— Не се смейте — поклати голямата си глава Узунув. — За съединение може да се мисли само тогава, когато ще бъдем готови да извадим срещу Турция стохилядна редовна и модерно въоръжена армия. Иначе... иначе ще бъде само авантюра... Прав беше майор Николаев — не е страшно да умрем за България, но е страшно да умрем от глупост и недомислие.

— Глупост и недомислие ли! — повиши глас Паница. — Кой смее в моя дом да нарича свободата глупост и недомислие?

Очите на двамата харамии светнаха. С подобни гръмки и патетични фрази, които бликаха направо от сърцето му, Паница бе станал техен кумир. Те изпиха на един дъх чашите си, избърсаха с

ръкав рунтавите мустаци и подкрепиха възторга си с по един израз, който не може да бъде написан.

— Никой не казва, че свободата е глупост — обади се поручик Зафиров. — Глупост е обаче да се изпращат чети срещу редовна турска войска, водена от опитни германски офицери. — После младият офицер се впусна да изрежда в подкрепа на мнението си безконечни цифри и данни за турската армия, които никой не слушаше сериозно, но и никой не се реши да оспори — младият Зафиров си бе спечелил име на жив справочник по всички военни въпроси: от числеността на войските до точното описание и анализ на прочутите битки от миналото. — Войната е математика. Още Клаузевиц е казал...

— Остави какво е казал Клаузевиц — прекъсна го Паница, за когото военната теория беше само извор на скука. — Я по-добре да чуем какво ще каже Херуц. В края на краищата и неговото име свършва на „ц“!

Кронислав Херуц, четиридесетгодишен мъж с добродушни сини очи, неизменна усмивка на устните и позакръглено коремче, издаващо склонност към добрите трапези, беше кореспондент на загребския вестник „Слобода“. Изпратен от вестника като наблюдател на прочутата обсада на Плевен, стигнал с руските войски до Сан Стефано, видяли споделил опиянението на българите от свободата, Херуц бе пожелал да остане в българската столица като постоянен представител на „Слобода“. Познаван от мнозина, обичан дори и от непознатите заради пикантните му афоризми, които се предаваха от уста на уста, и заради славата му на неуморим гуляйджия, присъствието на Херуц в София бе удоволствие за всички освен за шефовете му във вестника, които много по-често получаваха от него молби за пари, отколкото кореспонденции.

— Войната е чест, която аз великодушно оставям на другите — каза той, като с широк жест възпря избухналите смехове. — Стратегията е висша наука за унищожението, пък аз съм склонен да унищожавам само печените пилета, прасенцата сукалчета и виното от избата на Паница. Старият Омар Хайям^[1] е казал вместо мене:

Мой закон е виното и веселбата;

*моя вероизповед — безучастието към вяра и
съмнение*

Нищо не мога да прибавя към неговите стихове.

— Ами ако ние, приятелите ви, тръгнем на война? — подкачи го Зафиров. — Няма ли да ни последвате?

— Напротив — отговори веднага Херуц. — Именно ще ви последвам: ще вървя на прилично разстояние след вас, ще гледам подвизите ви през бинокъл и после ще ги възпея в чудесна епиникия. Забелязали ли сте, че повечето епиникии са все за умрели герои? Причината е, че обикновено страхливите певци надживяват безстрашните герои... въпреки всичките стратегии, тактики и другите хитроумни науки, които героите владеят.

— Не говорете против стратегията, Херуц — намеси се във веселия разговор и Бендерев. — Нали именно чрез стратегията вие сте проникнали зад крепостните стени на „Двата сокола“, „Двоумение“ и „Ориент“, а сега, както се говори, сте предприели правилна обсада — пак по законите на стратегията — на „Двата бели гълъба“?...

Зад тези фирми се криеха прочути по онова време софийски публични домове, в които хърватинът беше чест посетител.

— Слушай, Херуц — ухили се и Паница, — вярно ли е, че Мици от „Двата бели гълъба“ била неземна красавица?

Кронислав Херуц се задоволи да отговори неопределено:

— Красотата на жената е малка компенсация, която мъжът получава, загдето понася характера ѝ.

— А грозните жени, Херуц? — продължи прокурорът. — Нима грозните трябва да си окачат по един камък на врата и да се хвърлят в реката?

— Шшшт! — предупредително издигна пръст кореспондентът. — Не говорете лошо за грозотата. Женската грозота е свято нещо — тя прави мъжете добродетелни!

— Тогава да прием за красотата и за нейното олицетворение — Мици — подкани, ги домакинът и сам даде пример, като пресуши своята чаша.

— А вие по какъв случай насам? — попита поручик Зафиров, като се обръщаше към Николаев. — Отпуска, командировка или...

Мартинов не чу отговора на майора. Под влияние на изпитото вино той изпадна отново в своите вълнуващи халюцинации, над които властвуваше едно прелестно лице, окръжено от златния ореол на русите коси. Незабелязано се отдръпна настрана от компанията и седна до масата, която служеше за писалище на домакина. Мисълта му се върна към започнатите и недовършени стихове. Забравил къде се намира, той взе перото на Паница и започна да пише:

*Сърцето ми се преизпълня с нежност.
за теб като премислям в късний час.
Докосвам ти ръката белоснежна
във мислите си аз.*

*Разтапям се във сладко обожан'е.
Всред мрака чер пронизват ме лъчи.
И зървам бляновете си огрени
в лазура син на две очи.*

Той забеляза, че „в лазура син на две очи“ имаше две срички повече, отколкото „във мислите си аз“. Поколеба се да пише „в лазур на две очи“ и да изравни броя на сричките, но се отказа. Стори му се, че ще окраде любимата девойка, ако отнеме „син“ от стиха.

*Коси — златист поток във златна есен —
ми спомня тоз печален листопад.*

Тук се затрудни — не знаеше как да продължи. Задраска двата стиха, после се засрами и отново ги написа. Затвори очи, пренесе се в градината, където се бяха родили стиховете, и видя продължението:

*И обич ти поднасям с мойта песен
самин всред сънни град...*

Изведнъж зад рамото му се разнесе глас, пълен едновременно с хумор и съжаление:

— Ах, вие пишете стихове, Мартинов?

Поручикът трепна, изчерви се като момиче, в един миг сгъна листовите и ги натика в джоба на фрака и едва тогава се извърна. Неусетно до него се бе приближил Херуц.

— Руси или черни коси възпявате, млади човече? Или може би кръшен стан, полуспуснати мигли, уста-нар? — Кореспондентът скръбно сви рамене. — Романтичната любов и барутът са измислени по едно и също време. Чудя се кое от двете е донесло повече злини на хората...

Както обикновено, думите на Херуц и сега предизвикаха незлобив смях, който още повече усили смущението на Мартинов. Майор Николаев, изглежда, забеляза неговото състояние, защото го защити:

— Не задявайте флигел адютанта, Херуц. Да не завиждате, че сте вече много стар, за да изпитвате чувства като неговите?

Но хърватинът сякаш имаше готов отговор за всичко:

— Старостта на мъжа няма нищо общо със стиховете, господин майор. Мъжът е остарял тогава, когато се примири с мисълта, че е мъж само на една жена. — Той подмигна комично: — Това вие, женените, знаете най-добре!

Мартинов се върна при компанията и на един дъх изпразни чашата си. Няколко минути никой не проговори. Изглежда, закачките на Кронислав Херуц бяха прекъснали някакъв разговор и сега никой не намираше подходящата дума, за да го възобнови.

— Продължете мисълта си, господин ротмистър — предложи Зафиров.

— Ние не живеем, а живуркаме — каза Бендерев. — Задиряме момите, гуляем, трупаме пари, злословим, бием се в гърдите — ето цялото ни съществуване. Това ли са великите дела, заради които получихме свободата си? Къде са големите ни пориви? Идеалите ни? Пфу! Улисахме се в дребничките си грижи, ядове и надежди и забравихме, че има и нещо друго освен ежедневието!

— Вие всъщност се връщате там, откъдето тръгнахме — рече Николаев. — Затворихте кръга: трябва да се действува, пориви не ни

липсват (тук не съм съгласен с вас), а никой не знае какво и как да правим.

— А тази наша трапеза и патриотарското ни наддумване — допълни Узунов — само потвърждават лабиринта, в който се намираме.

Минаха още няколко минути в оживени коментарии. После Зафиров се провикна:

— Да ставаме господа. Развиделява се, а в седем часа трябва да бъда на ученията в Юкара баня^[2]. Няма да сваря да се преоблека...

— И аз ще дойда да погледам — обади се майор Николаев. — Надявам се, че няма да изгоните един румелийски колега...

Наставаха и се сбогуваха с домакина и харамииите, които гостуваха в дома му. Тук бе отседнал и Николаев, но той последва гостите:

— Ще поизляза да взема въздух, баджанак — обясни той на Паница. — Тук се опуших като цариградска лakerда!

Навън се разделиха. Бендерев, Зафиров и Узунов тръгнаха в една посока, Мартинов, Херуц и Николаев — в друга.

— Моля ви да ме извините, господин Мартинов — започна веднага журналистът. — Исках съвсем невинно да се пошегувам за вашите стихове, пък то — съвсем друго излезе!

— Няма за какво да ви извинявам — отговори поручикът. — Приех думите ви като шега. Само като шега, нищо повече.

Вървяха мълчаливо до ъгъла, където Кронислав Херуц щеше да се отдели от тях.

— А що се отнася до завиждането — каза кореспондентът, след като се ръкува с двамата, — аз наистина ви завиждам, Мартинов. — В гласа му имаше неподправена печал. — Преминах живота си весело: жени, гощавки, песни, компании, лудории... Но сега, когато би трябвало да си спомням със задоволство за изминалото време, аз изведнъж разбрах, че съм пропилял живота си. А това вече не е весело, вярвайте ми.

— Тогава защо не промените сега живота си, Херуц? — попита го съчувствено Николаев. — Защо не опитате — как го казахте одевете? — да се примирите с мисълта, че сте мъж само на една жена?

Херуц понечи да каже нещо, после се разколеба. Махна с ръка за сбогом и, тръгвайки, подвикна:

— Кой знае, може и аз да съм измислил нещо такова...

Когато Николаев и Мартинов останаха сами, майорът подхвана направо:

— Излязох нарочно, защото исках да поговоря с вас, господин поручик. — Той го улови под ръка. — Мога ли да ви помоля за дискретност?

— Можете напълно да разчитате на мене — просто отговори Мартинов.

— Отнася се за една услуга — продължи Николаев. — Искам да се срещна с Негово Височество.

— Нищо по-просто. Елате в двореца и той ще ви приеме веднага.

— Там е работата, че не искам да дойда в двореца. Бих искал да се срещна с него някак си случайно, неофициално. — Коравият войник явно се измъчваше от колебания. — То е защото... Как да ви кажа?...

— Не ми казвайте нищо, господин майор? Не съм любопитен. Достатъчно е да ми кажете молбата си.

— Чудесно! — Данаил Николаев не скри облекчението си. — Приемете тогава на доверие, че имам сериозни съображения да търся случайна среща. — Той прекъсна за малко, колкото да отминат един подранил търговец, който метеше пред дюкянчето си. — Утре ще присъствувам като зрител на ученията в Юкара баня. Ако там „случайно“ дойде и князът, няма да има нищо необикновено да му се представя. Пак ви повтарям, Мартинов. Зная, че искането ми е дръзко и обидно за Негово Височество, но съображенията ми...

— Разбрах, не ми обяснявайте повече. Ще предам молбата ви и ще присъединя към нея и собствената си молба. Надявам се да сполуча...

Данаил Николаев мълчаливо стисна ръката му.

[1] *Омар Хайям* — персийски математик, астроном и поет (XI-XII в.). Всички цитати в книгата са по превода на Николай Райнов: Омар Хайям „Рубайят“, книгоиздателство „Акация“, София, 1926. ↑

[2] Днес Горна баня. ↑

— Und Sie raten mir hinzugehen, Herr Oberleutenant?^[1]

Разговорът се водеше няколко часа по-късно в княжеския кабинет в двореца. Александър замислено гладеше с пръсти челото си и гледаше изправения срещу него флигел адютант.

— Die Bitte des Herrn Nikolaëff birgt in sich Vernunft und keine Beleidigung, Hoheit.^[2] По всяка вероятност той иска да говори на Ваше Височество за отношенията между Княжеството и Източна Румелия — разговор, който напълно оправдава желанието му на срещата да се придаде характер на случайност. Ein offizielles Zusammentreffen des bulgarischen Fürsten mit dem dienstältesten Offizier Rumeliens wird von den Diplomaten kaum unbemerkt bleiben und kann mancher unwohlwollender Persönlichkeiten zum Anlass dienen den Fall bis in ein Skandal zu entfachen.^[3]

Князът стана, разходи се няколко минути и пак зае мястото си до бюрото. Предложението на Николаев беше, меко казано, твърде странно. Навсякъде по света то би било прието като явна обида, отправена срещу владетеля на страната. Навсякъде, да, но трябва ли да се приеме така и в България? При цялата ненормалност и сложност на нещата тук — зависимостта от Турция, капитулациите към Русия, постоянната игра на Великите европейски сили — не спазваше ли то правилото „à la guerre comme à la guerre“^[4]?

Александър въздъхна уморено.

— Ich fürchte, Sie haben Recht, Herr Oberleutenant.^[5] — Едно от най-добрите му качества беше, че умееше просто и без превзетост да признава правотата на чуждото мнение. — Danail Nikolaëff kenne ich schon vom Kriege her — in ihm ist die selbstlose Kühnheit mit der Vorsicht und mit einer angeborenen Abneigung gegen sinnlose Wagnisse vereinigt.^[6] — Князът погледна часовника на масичката в ъгъла. — Bitte, lassen Sie für elf Uhr unsere Pferde satteln. Denn Sie kommen doch mit, nicht wahr?^[7]

Поручик Мартинов удари токове — той беше вече в униформа — и напусна кабинета. Князът го изпрати с поглед, въздъхна повторно и

се опита да се вдълбочи в книжката пред себе си. Безуспешно: редовете се изплъзваха от вниманието му. Няколко пъти препрочете заглавието, за да разбере, че това беше пак един от многобройните и така лесно произвеждани законопроекта на Каравелов за построяването на линията Цариброд — Вакарел; едно от онези съчинения, в които — според княза и мнозина други — си даваха среща надутите фрази, добрите пожелания и фантазиите. „Този човек е луд — помисли Александър. — Откъде ще намери тези милиони? Да не разчита на някое заровено имане?“

Той улови с две ръце главата си и се помъчи да се вдълбочи в законопроекта. Зачете даже на глас, но думите, многобройните думи, се хлъзваха покрай ушите и не проникваха до съзнанието му. Резервен фонд... Бюджет за 85-а и 86-а година... Заем *al pari* с 5% лихва... В ума на княза всички тези неща се превръщаха в неподобна каша. „Откъде е сигурен той, че заемът ще бъде сключен непременно *al pari* и непременно с пет на сто лихва? Ами ако заемът не е при тези условия? Или ако не го намери изобщо?“

Князът бутна настрана документите и се облегна в креслото си. „Не трябва да чета сега — каза си той. — Прекалено съм разсеян, дявол да го вземе. Да, тази среща с Николаев...“ В този момент той изпитваше неудържим гняв към Николаев и към всичките му тайнствениности. „Не, не е Николаев — помисли той след малко. — Не Николаев, а онова, което той ще ми говори!“

Действително не беше Николаев причината за това негово състояние. Възпитан във воинските традиции на пруската казарма, всъщност Александър изпитваше нескрито възхищение към този стопроцентов войник, притежаващ лична храброст и началнически добродетели. Но Румелия...

Въпросът за Източна Румелия винаги бе създавал мъчнотии на княза. Разделянето на Княжеството от Източна Румелия, прокарано от Берлинския договор, самото съществуване на този уж турски вилает, а на дело процъфтяваща българска област с българско управление, всичко това беше явно нетрайна сграда, построена на дипломатическата маса по плановете на Бисмарк, която рано или късно щеше да се срути. Александър отдавна бе разбрал това също така добре, както и настроението на българите от двете страни на Стара планина. Ето, дори и пловдивският вестник „Марица“ на стария

книжовник Христо Г. Данов — вестник улегнал, със спокоен и достолепен тон, списван в духа на най-добрите традиции на европейската журналистика, — и той пишеше на първата си страница: „Абонамент за гр. Пловдив — толкова и толкова; за цяло Българско (Княжеството, Източна Румелия и Македония)...“ Тези безхитростни думи — „цяло Българско“ — не бяха ли програмата на всеки българин родолюбец от трите части на родината: освободената, зависимата и поробената?

Схванал настроението на народа, Александър неведнъж бе подкрепял идеята за съединението. Освен осъществяването на народния идеал и премахването на една очевидна несправедливост в съединението на двете Бългрии князът виждаше и онази опора, която щеше да закрепи разклатения му от руската дипломация престол. „Всичко това е добре — каза си Александър. — Но може ли изобщо да бъде осъществено съединението без подкрепата на Русия? Кой друг ще спре Бисмарковия гняв? Кой ще въздържи султана да изпрати на север своята двестахилядна армия? Опълчението? Или румелийските гимнастически дружества?“

Той се усмихна меланхолично. Отново беше попаднал във вечния затворен кръг, в който го водеше всяка мисъл за Областта и за съединението. На кого да се опре? На Каравелов? Но нали същият този Петко Каравелов, който като емигрант в Пловдив пръв бе издигнал позив за съединение, сега, като министър-председател, наричаше дейците за съединението „фанфарони“? Или на хайдушкото въображение на Паница? Князът обичаше капитан Паница за неговата буйна и несдържана смелост, но гледаше с насмешка на революционните му кроежи. Тогава? Кой оставаше тогава, за да се осъществи мечтата на българите и да се спаси Александровият престол? От колоните на своя вестник Захари Стоянов отговаряше: „Народът!“ Това звучеше добре и се нравеше на масите. Но как си представяше Захари народът да се справи с хитрата игра на фон Гирс или с „европейския концерт“ под палката на Бисмарк? Как ще се справи с онази сила, която петстотин години го държа под ботуша си?

— На думи всичко е лесно — гласно изрече князът.

На думи всеки може да бъде втори Гарибалди или Левски, да освобождава страни, да извършва геройски подвизи. Думите са просто нещо. Но един княз, един владетел не може да бъде човек на лесно

изречените думи, на химеричните обещания. Той трябва да вижда проблемите в цялата им широта, да ги преценява хладно и безстрастно, да знае всичките рискове, които се крият зад думите, и да действа само тогава, когато рисковете са по-малко от изгледите за успех.

Тези разсъждения се харесаха на Александър. Без да се замисля много, той си представи, че е именно такъв княз. И тази представа изведнъж подобри самочувствието му.

„Да — повтори си той, — трезво и безстрастно преценяване на проблемите, на изгледите за успех и рисковете.“

Сега вече не се страхуваше от разговора с Николаев.

Точно в единадесет часа князът и поручик Мартинов яхнаха конете и препуснаха към Юкара баня. Стотици хора по пътя — ученици, селяни, занаятчии, безделници, търговци — приветствуваха въодушевено своя княз. Това радваше княза и той на всички отговаряше с козируване. Отзивчив и общителен по характер, Александър обичаше тези импровизирани срещи и непосредствени засвидетелствования на народната любов. В европейските двореци за него се говореше като за „народен княз“. В съзнанието си той също се смяташе „народен княз“. Пък и защо да не се смята? Имаше ли друг владетел в света, който като него да общува с народа си? Дръзваше ли друг да се движи навсякъде сам, без охрана и винаги да е срещан с ликуване и почит? Кой друг владетел е обявил чрез Държавния вестник, че „всеки вторник от 10 до 12 часа преди пладне всеки може да се представи пред Негово Височество в двореца му, за да му изложи оплакванията си или да му предаде прошение“^[8]? Да, кой друг?

Двамата ездаци излязоха от града, но не продължиха към Бали ефенди^[9], а свърнаха надясно покрай Топлия гьол^[10]. След още няколко минути усилената езда те забелязаха първите войници, участващи в полковото учение. Князът премина в тръс и заследи действията на войниците.

Една пехотинска дружина се движеше с пребежки към Люлин. Войниците залягаха, после изтичваха петдесетина крачки, хвърляха се пак на земята, за да се вдигнат след секунда за нова пребежка. Пред всички тичаше офицер със сабя в едната ръка и револвер в другата.

— Sehen Sie, Herr Martinoff — рече с неподправен възторг князът, като изчака адютантът му да се изравни с него, — sind sie nicht wunderschön?^[11]

Пред дружината се изпречи широка локва и за миг между войниците настъпи колебание. Но само за миг — офицерът пръв се хвърли по очи в калната вода, примерът му зарази и останалите и всички залегнаха сред локвата.

— Wunderbar! Wunderbar!^[12] — извика Александър. — Познавате ли този офицер, Мартинов?

— Струва ми се, че е капитан Христо Попов, Ваше Височество.

— Прекрасен войник! В боя на него бих се доверил като на самия себе си.

Откъм локвата се чу викът на офицера:

— Юнации, щикооом!^[13]

Изведнъж се разнесе бурно, стихийно „ура“. Войниците наскочаха и като държаха пушките „за бой“, се понесоха във вихрен устрем след своя командир. Прешляпаха локвата, прескочиха някакъв окоп и с неспирно „ура“ се нахвърлиха с щиковете си върху сламените чучела.

— Божествено! — продължаваше да се възхищава Александър. — Превъзходни войници! Но вие като че ли не споделяте моето въодушевление, поручик Мартинов?

— Учат се да убиват, Ваше Височество — тихо отговори Мартинов.

— Ах — смъмра го незлобиво князът, — вашият вечен — как се казваше на български? — Pazifismus.

Той препусна към дружината, току-що получила отдих. Забелязал го отдалече, офицерът скочи на крака и изкомандува:

— Шеренгааа, строй ся! — Войниците за секунда заеха местата си в редицата. — Смирноо! Накраа-ул!

Дружината взе „за почест“. Князът достигна до нея и не дочакал рапорта на капитана, извика една от онези фрази, които в подобни минути извираха направо от сърцето му:

— Гордея се с вас, войници! Поздравявам ви за вашето старание и изпълнителност!

Отговори му едно френетично „ура“, което сякаш раздра небето. Сам войник, Александър умееше с една проста дума, с един поглед да

установи близост с войниците.

Той се ръкува с офицера:

— От сърце ви поздравявам, господин капитан. Ако вие сте до мене, в боя, бих се чувствувал по-сигурен, отколкото в леглото си! — Князът се обърна отново към войниците: — Гордея се с тази кал по униформите ви, юнаци. За мене тя е по-ценна и по-блестяща от златото!

Той препусна нататък, придружен от адютанта си. А въздухът около тях дълго се тресеше от мощното „ура“ на дружината. Сърцето на Александър беше бурно. Ето за какво бе роден той! Не за хитри дипломатически игри, не за тънко преценяване на думите. Той бе създаден, за да живее като войник, да чувства във вените си пулса на войската, да се заразява от нейния стихийен устрем.

Малко по-нататък попаднаха на някакъв полуескадрон, готвещ се да атакува сламените чучела на петстотин метра пред него. Още възбуден от срещата с пехотинците, князът не се удържа. Той изскочи пред кавалеристите, измъкна сабята си и без предупреждение изкомандува:

— Сабиии, вьн! — Петдесет стоманени остриета блеснаха до гривите на конете. — В атакааа, кариером марш! Марш!

И се втурна в шеметен кариер срещу чучелата. Примерът му увлече войниците и след миг полуескадронът полетя след него. Александър чуваше тропота и цвиленето на конете и неистовия вик на ездачите. Възторгът му се превърна в опиянение, в безпаметна екзалтация. Впил шпори в хълбоците на запенения кон, той се нахвърли върху „враговете“ и започна да нанася удари със сабята си надясно и наляво...

Когато след поздравленията се раздели с полуескадрона, Александър каза на своя флигел адютант:

— За мене това е най-добрият отдих. — Гласът му все още трепереше от възбуда. — Тук, сред войниците, чувствавам духа си освободен от... — Той не довърши. Адютантът му беше предан и близък, но въпреки това предпочете да не казва пред него какво потискаше духа му.

— Виждате ли онази група офицери вдясно, Ваше Височество?
— Мартинов умееше да не забелязва онова, което другите желяеха да остане незабелязано. — Струва ми се, че между тях различавам и майор Николаев.

Въпреки хубавите си мисли от тази сутрин за „трезвото и безстрастно преценяване на изгледите за успех и рисковете“, напомнянето за срещата с майор Николаев в миг помрачи настроението на княза. „Дявол да го вземе, този Николаев — каза си той. — Не можа ли да избере друг ден за тези тайнствени разговори, а точно днес, когато ученията са толкова интересни!...“ Споменът за току-що преживяната възбуда го накара отново да види света в розово, да преодолее униинието.

— Да, ще се срещна с Николаев — каза той. — Но реших да изменя малко програмата си, господин поручик. Ще обядвам тук с офицерите и може да остана на ученията до вечерта. — „Пък и защо да не преспя тук? — запита се той. — Една лагерна нощ с войниците ще бъде приятна, а колко приказки и възклицания ще предизвика в Европа!“ — А може и да преспя в лагера — добави гласно. — Вие се върнете в София, господин поручик. Моля, предупредете господин Стоилов за решението ми. Ако не се върна до осем часа, значи, че съм останал да преспя тук. — Но после си представи дългата нощ в студената палатка, коравото походно легло и грубото войнишко одеяло и допълни: — Имайте освен това добрината да наредите на камериера ми да приготви един вързоп с нощна дреха и чаршафи и да ми ги прати в лагера.

Два часа по-късно той се разхождаше с майор Николаев по ливадата между Юкара баня и Бали ефенди.

— Вие положително знаете моето становище — каза Александър след като изслуша Николаев. — Още в осемдесета година аз предложих на Министерския съвет да отхвърлим Берлинския договор и да премахнем тази глупава раздяла — той искаше да каже „това глупаво разделяне“ — на двете Българи. Тогава предложението ми не се възприе. Поднових го миналата година, когато дойдоха на власт либералите. Но господин Каравелов, който преди това бе държал гръмки речи за съединението в Пловдив, отново не се съгласи. Какво може да направи един княз, когато няма подкрепата на своето правителство?

— Не винаги правителството е олицетворение на народа, Ваше Височество — тихо, но твърдо отвърна Данаил Николаев.

— Народът, народът... Вие говорите с вестникарския патос на Захари Стоянов, господин майор, но забравяте, че между патоса на един журналист и решителните дела на един владетел неизбежно съществува голяма разлика. Думите са просто нещо. Но един истински княз, комуто провидението е възложило да води своя народ към щастливи бъднини, не може да бъде човек на лесно изречените думи. Князът трябва да каже своята съдбоносна дума само тогава, когато хладнокръвно и трезво е преценил, че рисковете, които тази дума носи, са по-малки от шансовете за успех. — В този момент Александър се чувствуваше щастлив: беше намерил случай да каже голямата мисъл, до която беше достигнал в кабинета си. — Народът, казвате вие. Но кой е този народ, господин майор? Партията на казионните или партията на Гешовците? Нали това са двете групи на народа в Източна Румелия? Е? Какво правят тези партии? Надпреварват се да пишат патриотични позиви, за да печелят гласовете в изборите, но щом се доберат до властта, изведнъж забравят всички стари обещания. Тогава за кой народ ми говорите? — Наглед този въпрос очакваше отговор и Николаев наистина понечи да каже нещо, но Александър го превари: — Ще ви кажа и още нещо, което е възможно и да не знаете. През януари осемдесет и втора година аз приех в двореца си вашите румелийски първенци Иван Гешов и д-р Янкулов. С тях говорих откровено и им препоръчах да подготвят населението за едно скорошно обединение на двете Българи. Уверявам ви, господине, това е повече, отколкото е позволено на един княз. Много повече! — Тези думи отново докараха княза до умиление към самия себе си. — Но какво се получи? Моите думи бяха използвани в изборната агитация и... всичко спря дотук. Ето народа, за който ми говорите, майор Николаев.

След тази дълга реч двамата крачиха няколко минути мълчаливо. Николаев бе мушнал дясната си ръка под ревера на китела, а лявата държеше отзад на кръста си. Князът си играеше с някаква жилава нагайка.

— Мога ли да ви говоря напълно откровено, Ваше Височество? — наруши най-сетне мълчанието Николаев. — Да ви говоря не като офицер на княз, а като войник на войник?

Тези безхитростни думи поласкаха княза. „Войник на войник“! Да, можеше да се говори „като войник на войник“ само с един истински, народен княз като него.

— Аз ви говоря по същия начин, господин майор. Можете спокойно да отговорите с доверие на доверието.

— Добре, Ваше Височество, приемам поканата ви. Ще започна оттам, че народът не е онова, което мислите вие. Народът не е двадесетината партизанстващи политикани, които вие имахте предвид преди малко. Народът, това е онзи здрав българин, който се вдигна с кремъклии пушки и черешови топчета срещу султана, който напои земята с кръвта си, който се би на Плевен, Шипка, Шейново и Стара Загора. Същият този народ сега ден и нощ се обучава в разните гимнастически и опълченски дружества и с пушка в ръка очаква да му дадете знак, за да извърши нови велики дела. — Започнал спокойно, Николаев постепенно се разгорещи и повиши тон. — И пак този народ, Ваше Височество, е способен да осъществи онова, което за политиканите е само гръмки думи.

— Тогава защо не го осъществи? — попита князът.

— Защото е лудост, Ваше Височество.

— Ах! — възкликна неопределено Александър, не очаквал такова признание.

— Ще продължа да бъда откровен. Захари Стоянов от името на Тайния революционен комитет няколко пъти разговаря с мен за съединението.

— А Паница? — вметна князът.

— Говорил съм и с капитан Паница — кимна офицерът. — Техните идеи за въстания и чети са прекалено — как да кажа? — романтични за мене, офицера. Затова и не ги приех, Ваше Височество. Като българин аз не се страхувам да умра за България. Но като офицер, преминал през суровата школа на две войни срещу Турция, аз не мога да споделя илюзиите им. Едно въстание в областта за десет дни ще бъде удавено в кръв и ще доведе не свободата, а безсмислената жертва на хиляди хора.

— Тогава? Какво имаме да говорим ние, щом вие смятате съединението за невъзможна и безсмислена авантюра?

— Не съм казвал подобно нещо — остро и донякъде грубо възрази Николаев. — Съединението е възможно и осъществимо. Но за

да не бъде то лудост или безсмислена хекатомба трябва вие, Ваше Височество — той натърти последните думи, — да го оглавите и след това да го защитите с обединените войски на Княжеството и Областта.

— Но турците ще вдигнат срещу нас двеста хиляди души!

— Ние ще им противопоставим сто хиляди, Ваше Височество, и ще ги бием. Това ви го казвам именно като офицер без романтични илюзии. Във войната има още един фактор освен числеността и въоръжението. Този фактор е справедливостта на делото, за което войникът отива да мре. Ние ще знаем за какво умираме и това ще удесетори силите ни.

Ентусиазмът на офицера зарази и княза. Той запитва:

— Как мислите, че може да се осъществи съединението?

— Кажете само една дума, Ваше Височество, и в срок от един месец то ще бъде свършен факт.

— Как? — повтори въпроса си князът.

— Не чрез четите, разбира се. Съединението може да бъде извършено само от войската.

— Съществува ли някакъв заговор между офицерите?

— Не — честно призна Николаев. — Но съединението е съкровена мечта на почти всички офицери.

— Почти? Значи, господин майор, има и изключения?

— Имах предвид няколко крайни русофили, които прекалено много се вслушват в съветите на руския консул. Да речем Вълнаров, Радко Димитриев, Тянков... Но преди да са русофили, те са българи и патриоти, Ваше Височество, и няма да останат настрана, от народното дело. Давам честната си офицерска дума! При това руските офицери в Областта начело с военното аташе подполковник Чичагов не споделят политиката на консула и открито поддържат идеята за съединението.

Ако познаваше по-добре княза и не беше пряк офицер, а ловък в думите дипломат, Николаев никога не би допуснал тази грешка — да напомни за руската дипломатическа игра. Ако продължаваше да говори само за военния и патриотичен подвиг, той може би щеше да изтръгне обещанието на княза. Но грешката беше извършена! Старите съмнения отново нахлуха в колебливата душа на Александър и мимолетният му ентусиазъм бързо отстъпи място на предишната обезвереност и малодушие. И вместо онази дума, която очакваше Николаев, князът рече тъжно:

— Нещата не са така прости, както ги възприемате, господин майор.

Николаев се стъписа. Почти повярвал в благосклонното решение на княза, тези думи го смаяха. Той се закова на едно място.

— Значи ли това, че отказвате, Ваше Височество? — попита той задъхано и вторачи остър поглед в очите на княза.

— „Отказвате“, „приемате“... Как може да си служите с такива думи, господине? — Князът умишлено повиши тон, като искаше зад този привиден гняв да скрие слабостта си, която отлично съзнаваше. — Ние говорим за едно велико, но и съдбоносно дело, а не за покана за танц! Как мога аз, човекът, от когото очаквате да поеме върху плещите си цялата отговорност за евентуалната катастрофа, да говоря с вестникарския речник на Захари Стоянов или с хайдушката безразсъдност на Константин Паница? Не, господин майор, нещата съвсем не са така прости. Като владетел на моя народ аз съм длъжен да се съобразявам с още много други неща, които вие дори и не помисляте. — Той се впусна в един широк анализ на международната обстановка. Спомена враждебната дипломация на Русия, като нарече Александър III „този истеричен ипохондрик“, говори за Бисмарк, граф Калноки, лорд Солзбъри, крал Карол, европейския концерт, крал Милан, султана — „не забравяйте, че той е мой сюзерен!“, Кояндер и русофилите около Драган Цанков. Една дълга тирада, от която неподатливият на многословието Николаев разбра само едно: че князът се страхуваше. Т.е. разбра единственото, което Александър не желаше да покаже. — Разбирате ли сложността на положението, господин майор? Русия ще бъде против съединението поради омразата на царя към мене; Австрия — защото тя иска първостепенната сила на Балканите да бъде послушната ѝ Сърбия; Германия — понеже ще се стреми да запази Берлинския договор, нейното уродливо отроче. Кой остава тогава? Франция и Италия не се броят, Англия? Но старият Албион има прекалено много лични грижи, за да се впусне в една авантюра заради нас, българите. Е, кажете по съвест, господине, мога ли така лесно да ви дам онази дума, която очаквате от мене?

— Значи отказвате — обобща майор Николаев. Тези две думи той произнесе по такъв начин, сякаш те бяха сурова присъда над колебливостта на княза.

— Не отказвам, но смятам, че е прибързано да се действа за съединението — каза Александър и мислено се прокле за нотките на плачлива гузност, които прозвучаха в гласа му.

Николаев не бързаше да каже последната си дума. Той стоеше настръхнал срещу княза, гледаше го в очите и от цялата му грубовата физиономия на прямодушен воин лъхаше язвителна насмешка и горчив упрек. Доловил презрителната ирония на офицера, князът се опита да ѝ противопостави израз на надменно превъзходство, самоувереност и твърдо съзнаване на собствената правда. Но Александър не издържа погледа на майора и пръв отместе очи.

— Разбрах ви добре, Ваше Височество — каза най-сетне Николаев. — Разбрах дори повече от онова, което вие казахте. — Подигравката в гласа му беше унищожителна. — Аз съм обикновен солдат, Ваше Височество, и висшата политика е непонятна за мене. Но запомнете едно. Съдбата ви предлага да извършите прекрасен подвиг, а вие се колебаете и отказвате от него. Както искате. В края на краищата това е ваша работа, в която никой, най-малко аз, не може да се меси. Но мислете за друго. — Данаил Николаев издигна пророчески пръст към небето. — Мислете, че съдбата може да извърши неизбежното и без вас. И тогава, уви, вие ще се озовете не начело, а на опашката на подвига!

Никой досега не беше говорил с такава брутална откровеност на княза. Той трепна, прегъна се, сякаш му бе ударена плесница.

Но нищо не възрази.

И много месеци след това си припомня с ненамаляваща мъка и срам думите на войника.

[1] И вие ме съветвате да отида, господин поручик? (нем.). ↑

[2] Молбата на г-н Николаев крие в себе си разум, а не обида, Ваше Височество (нем.). ↑

[3] Официална среща на българския княз с най-старшия румелийски офицер няма да остане незабелязана от дипломатите и може да послужи на някои недоброжелатели за повод да раздухат случката до размери на скандал (нем.). ↑

[4] „На война — като на война“ (фр.), т.е. действие според обстановката. ↑

[5] Страхувам се, че имате право, господин поручик (нем.). ↑

[6] Познавам Данаил Николаев още от войната — при него самоотвержената храброст е съчетана с предпазливост и с вродено отвращение към безсмислените рискове (нем.). ↑

[7] Моля, наредете за единадесет часа конете ни да бъдат оседлани. Защото вие ще ме придружите, нали? (нем.). ↑

[8] Автентично. ↑

[9] Днес Княжево. ↑

[10] Днес Овча купел. ↑

[11] Гледайте, господин Мартинов, не са ли прекрасни? (нем.). ↑

[12] Прекрасно! Прекрасно! (нем.). ↑

[13] По онова време в армията все още се използваха руските военни команди. ↑

Изповедта на Кронислав Херуц беше случайна, но искрена. Той, „последният епикуреец“, както понякога сам се наричаше, човекът на безгрижието и веселбите, преминал живота си като една неспирна шега, сега все по-често и по-често усещаше умора. В такива случаи той поглеждаше назад в живота си и скръбно установяваше, че там не намира нищо, което да му даде смисъл и съдържание. Всичките му спомени се сливаха в една обща пъстра върволица, някаква шумна въртележка, в която имаше много вино, смях, жени — безбройните Ирини, Ани, Калиопи, Драги, Любици, Гертруди и Ребеки, които му бяха дарявали наслада, но не и топлота — и всичко това обилно подправено с остроумие и находчивост, ала не се срещаше никаква случка, която да се откроява от пихтията на безличието. И в такива случаи той с изненада откриваше, че му липсваха точно онези прости човешки радости, които обикновено така майсторски осмиваше с афоризмите си: любовта, тихите вечери сред семейството, сладката грижа за децата...

И друго беше вярно в изповедта на Херуц — намерението му да промени живота си. Като мислеше за тази промяна, той казваше „да си възвърне пропиляното“; думи, които съдържаха горчивина, самообвинение, но и надежда. И тази надежда произлизаше от това, че за пръв път — така се оправдаваше той пред себе си — бе срещнал жена, в която би могъл да намери всичко: любима, другар, спътник в живота, събеседник и майка на децата си. Защото Олга, дъщерята на г-н Стамат Хаджиспасов, съчетаваше в себе си всички качества, които трябва да притежава една съпруга на човек като Херуц — прелестна външност, тих и спокоен характер, дарба да се смее и достатъчно ум, за да не се превръщат разговорите с нея в постоянна комбинация от скука и раздражение.

Беше ли основателна тази надежда на хърватина? Той се бе случвал пет-шест пъти в компанията на Олга — няколко soirées-та у общи познати, един пикник „на теферич“, както казваха софиянци, една вечеря с четиридесет куверта, дадена от баща ѝ в ресторанта „Сан

Стефано“ — и тя винаги се бе държала към него просто, сърдечно, естествено, без превзетост и преструвки и с онази непосредственост, която е възможна само между най-близки хора. Тя се смееше от все сърце на неговите остроумия и това бе подтиквало ума му да ражда все нови и нови смешки. А веднъж — това се случи на пикника в Курубаглар — тя даже изръкопляска на една негова духовитост и извика:

— Вие сте чудесен, господин Херуц. Струва ми се, че цял живот не бих се уморила да ви слушам.

Тогава, пръв и единствен случай в живота му, той се смути и в продължение на цяла минута не намери подходяща дума за отговор.

— Животът е безкрайно дълго нещо, госпожице — каза най-сетне.

— Но не колкото вашият хумор, господине — отвърна тя веднага и после дълго, много дълго той бе разсъждавал върху тези нейни думи.

На Херуц му се искаше да вярва, че това беше достатъчно, за да бъдат надеждите му основателни. Но всъщност не беше особено убеден — той познаваше много жени, но не познаваше жената; и въпреки целия му богат опит девойките и невинността бяха *terra incognita* за него.

И друго не знаеше Херуц: дали сам я обичаше. Той я харесваше, ценеше и би желал да я нарече своя съпруга. Но беше ли това любов? Мислите за Олга не караха „последния епикуреец“ нито да страда, нито да загубва съня или апетита си, нито да има желание да пише стихове, като например този сантиментален Мартинов. Но да страдаш, да въздишаш под звездите и да пишеш нескопосни стихове — това ли е любовта?

Както често се случваше напоследък, на сутринта след гуляя у Паница Кронислав Херуц пак изпадна в едно от своите състояния на непривична за него меланхолия и невесели размисли. Докато се бръснеше пред огледалото, той си припомни последния разговор с Николаев и Мартинов и от него мисълта му веднага се прехвърли на Олга. Да, Олга Хаджиспасова сякаш не беше чужда на мисълта за един брак с кореспондента. Иначе щеше ли да му каже през лятото „Цял

живот не бих се уморила да ви слушам“? Не са ли съпрузите единствените, които могат да се слушат цял живот и да не се уморяват?

И, дявол да го вземе, защо да протака с месеци? Не е ли редно да премине от думи към дела? Какво чакаше още? Защо не отиде у тях, пък „каквото сабя покаже“, както казват българите?

„Да речем, че Олга е съгласна — каза си той, докато «вземаше» мустаците си. — Да речем също, че брат ѝ не се брои. Остават бащата и майката, които положително се броят. Хм, с майката е по-лесно. Тя е от онези жени, с които аз умея да се разбирам. Но старият...“

Със „старият“ щеше да бъде трудно. Мъчно можеха да се намерят двама по-различни хора от евентуалните бъдещи зет и тъст. „Тъстът“ беше пресметлив, скъперник, алчен за богатство; „зетът“ — безгрижен веселяк, който никога не се замисляше за утрешния ден. Първият изчисляваше удоволствията в пари; вторият — парите в удоволствия. Постоянната грижа на Стамат Хаджиспасов беше печалбата; редките грижи на Херуц — как по-добре да изхарчи случайно спечеленото. За Херуц народният представител беше „бакалин с амбиции на парвеню“; Хаджиспасов наричаше хърватина „развейпрах, който и за вода пари не може да изкара“...

Как можеше Кронислав Херуц да се справи с това препятствие? Да говори за търговия? Да лъже, че половината Карловац принадлежи на баща му? Не, не вървеше — Херуц нито можеше, нито желаше да се залавя за такава игра. Тогава оставаше едно: да спечели Елисавета и да разчита на нейното влияние върху „стария“. Да, това беше единственото разрешение. И възможно: депутатшата неведнъж му бе показвала благосклонността си и сякаш бе покровителствувала разговорите му с Олга.

Завладя го войнствено настроение и той реши веднага, още днес, да предприеме решителната стъпка.

Като обърса сапуна от лицето си и натри със стипца порязаното място под лявото око (ръката му бе трепнала, когато помисли за „стария“!), той се отдръпна крачка назад и се заразглежда в огледалото. Можеше ли още да бъде кандидат на едно осемнадесетгодишно момиче? Мъчейки се да бъде безпристрастен, той си казваше, че вече май прекалено ясно личат четиридесетте му години (всъщност той беше на четиридесет и три). Коремчето, което не особено естетично увисваше над колана му, отпуснатите бузи, тъмните кръгове под очите,

оредялата кестенява коса на челото — всичко това надали беше много подходящо за партньор на бликащата здраве, младост и красота Олга. Но после забеляза живия и изразителен поглед на очите си, запазили своя младежки блясък, тънките вежди, пълните чувствени устни и си помисли, че още съвсем не е така безнадеждно стар, за да престане да се надява...

Общо взето, огледът го задоволи. Той се облече с извънредна грижливост — елегантно и същевременно с отсенка на небрежност; изкуство, което преди години бе научил от лондонските денди. Огледа се за последен път, поправи една гънка на широката си виолетова връзка-папийон, постави пръстените си — той ги слагаше само в „екстрени“ случаи, — надяна ръкавиците от ярешка кожа, взе тънкото тръстиково бастунче и с весело сърце и неизмерим оптимизъм се отправи да премери сили със съдбата...

Като излезе от къщи, той видя княз Александър, който препускаше на кон по улицата, а на две крачки зад него яздеше поручик Мартинов в офицерска униформа. Херуц изръкопляска на княза — той споделяше очарованието на народа към този властелин с подкупваща красота — и смигна многозначително на флигел адютанта. Александър не го забеляза, но Мартинов му отговори със сърдечно махване на ръка.

— Bravo! — каза си гласно кореспондентът. — Срецнах поет. Това е добър знак!

Надникна в Народното събрание, но не от интерес към разискванията — вече година той описваше в „Слобода“ дейността на парламента, без изобщо да пристъпва прага му, — а само колкото да се увери, че Стамат Хаджиспасов е в залата. После се отправи към дома на „тъста“, като си подсвирваше някаква песенчица, и с ловкост на професионален жонгльор премяташе тръстиковото си бастунче между показалеца и средния пръст на дясната си ръка.

Кронислав Херуц смело прекоси двора на Хаджиспасови и с кокалената дръжка на бастунчето си почука на вратата. След минута се появи червенобузесто слугинче с чип нос и дяволити тесни очи.

— Тук ли е господин Хаджиспасов? — попита журналистът. — Кажу ми, че го търси...

— Чорбаджията го нема — късо отрязва момичето на шопски диалект. — У дома е само господжата.

— Излязъл ли е? — престорено съжали Херуц. — Лошо, много лошо! — Той замълча няколко секунди, за да покаже, че обмисля положението. — Нищо, кажи тогава на госпожата, че господин Херуц иска да поговори с нея. Ще запомниш ли? Го-спо-дин Хе-руц!

— Че идем да кажем, гос'ине — рече слугинчето и изчезна в къщата. След малко отново се появи и без повече приказки го въведе в гостната. В същото време от отсрещната врата влезе и Елисавета Хаджиспасова. Херуц си придаде израз на удоволствие, тръгна бързо към нея, за да ѝ целуне ръка, и докато мислеше „Бива си я, тъщата. На тези години и още се държи!“, гласно каза:

— Ах, госпожо, искрено се радвам на тази среща с вас!... Вие изглеждате просто чудесно!

Тези думи съвсем не подхождаха на мисията му. Целувката върху пълничката ръка, продължила половин секунда по-дълго, отколкото бе позволено — още по-малко. И двете прегрешения Херуц направи съвсем несъзнателно, с инерцията на човек, навикнал в жената да вижда само жената. И затова искрено се изненада, че тя му отговори като жена, а не като предполагаема тъща:

— Вие сте ненадминат майстор на комплиментите, господин Херуц! — Гласът ѝ, Херуц можеше да се закълне в това, го подканяше да продължи с комплиментите си. — Но вие всъщност сте търсили мъжа ми?

— „Признат грях — наполовина простен“, госпожо. Излъгах. Преди пет минути видях господин Хаджиспасов в парламента. Всъщност... всъщност исках да видя вас...

Както подобаваше на човек, който не само ще иска ръката на дъщеря ѝ, но и ще моли за съдействие пред бащата, той говореше напълно откровенно. Ала за ушите на Елисавета Хаджиспасова тази откровеност прозвуча по съвсем друг начин. Тя го изгледа настойчиво изпод премрежените си мигли и този поглед го накара да се почувствува неудобно.

— Никога не съм крила, че вашата компания ми е особено приятна, господин Херуц.

Елисавета казваше истината. Този интересен мъж, обиколил почти цяла Европа, който имаше славата на опитен прелъстител и речника на невярващ в светостта на брака циник, отдавна бе подействувал на въображението ѝ. Той сякаш олицетворяваше за нея

всичко онова, което тя не беше преживяла и което тайно в себе си мечтаеше да преживее.

Той ѝ харесваше. Харесваха ѝ външността му, държането му на човек, който никога няма да остарее, двусмислието на неговите остроумия, погледът му на мъж, който под дрехите вижда тялото, и лекотата на обноските му, издаващи навик да се чувствава еднакво добре както в дворцовите салони, така и в сепаретата на публичните домове.

Журналистът се закашля, без да има нужда. Разговорът тръгваше по русло, което не обещавахе нищо добро. Херуц зае стола, който домакинята му посочи, и се опита да излезе от опасното тресавище, като подхвана отдалеч:

— Как е вашето семейство? От онази приятна вечер у господин Адженов не съм имал удоволствието да ви видя.

— Ежедневие, сиво ежедневие, господине — въздъхна тя пресилено. Въздишката ѝ означаваше: „Толкова скучая! И съм тъй самотна! Как бих искала да срещна човек, който да ме спаси от сивотата на ежедневието!“

Станал по-предпазлив, Херуц предпочете да чуе само думите, но не и въздишката.

— А госпожица дъщеря ви? Вечерта у Адженови аз имах удоволствието да седя до нея и да водим един толкова интересен разговор! — Неопределеното „толкова!“ беше модна дума в софийския „хайлайф“. — Често си спомням и разговора, и събеседницата си.

— Ах, деца, нали знаете — каза Елисавета. После си спомни, че навярно довчера предстоеше годежът на Олга с Мартинов, спомни си и неприятните последици, които този годеж щеше да донесе лично на нея, и прибави: — Олга е вече на възраст за женене. Изглежда, скоро ще трябва да се примирия само с ролята на майка на женена дъщеря...

Преди да си даде сметка, че попада отново в тресавището, Херуц се поддаде на природата си и отговори с един от своите афоризми:

— Грешите, много грешите, госпожо. Истинските мъже винаги предпочитат онази възраст на жените, която съчетава още непреминалия плам на младостта с опита на годините.

Тя трепна и го изгледа с нежна благодарност. Херуц съзна грешката си, но вече беше много късно. „Жените са глупави, умни или

много умни, но никога достатъчно умни — помисли той злобно. — Не вижда ли тя, че съм дошъл за дъщеря ѝ, а не за нея?“

— Нима мислите, че една майка на женена дъщеря може да събуди някакъв интерес? — В гласа ѝ имаше безкрайна молба, но хърватинът беше ядосан и не изрече простото слово, което тя очакваше.

— Вие говорите така, като че ли женитбата на дъщеря ви е насрочена за неделя...

И тук последва неочакваното:

— Олга довчера се годява, господин Херуц.

Една дълга минута Херуц беше като замаян. Четири обикновени думи, но те безвъзвратно проваляха възможността му „да си възвърне пропиляното“. Довчера Олга се годяваше и всичките сладки надежди на „последния епикуреец“ да промени живота си, да скъса с празното съществуване на застаряващ *bon vivant*^[1], да се прероди в един от онези често осмивани от него обикновени хорица, всичко отиваше по дяволите. За секунда той видя пак омразната му със своята пустота ергенска стая, нестоплена от дъха на един друг, обичан човек, видя шумните гуляи, просташкия плюш в „Двата бели гълъба“, — нерадостните вечери на самота и му стана скръбно и горестно.

— О, толкова ви сърадвам! — рече той и се засрами от фалшивостта на гласа си. — Кой... кой е щастливият избраник?

— Мартинов. Поручик Мартин Мартинов, сигурно го познавате. Той е адютант на княза.

С един от светкавичните обрати на щастливия си характер Кронислав Херуц не изпита нито ревност, нито омраза към благодетелствувания си съперник, а видя цялата случка откъм смешната ѝ страна: снощи Мартинов възпяваше в стихове избраницата на Херуц, а тази сутрин Херуц прие срещата с поета като добър знак за успех при Олга... Наистина куриозни положения! И макар че в тях на него беше отредена ролята на Панталоне^[2], на устните му се появи лека усмивка.

— Вие се смеете? — запита Елисавета, която бе следила изражението на лицето му. — Не одобрявате ли поручик Мартинов за годеник на Олга?

— Напротив, госпожо — отговори той с убедителна искреност. — Поручик Мартинов е във всяко отношение най-съвършеният мъж,

когото познавам. В него са съчетани красотата на Адонис, благородството на крал Артур, чистотата на младия Вертер и... той отново се усмихна, — и възвишената душа на поет.

Елисавета не разбра нито едно от сравненията на журналиста, но с непогрешим инстинкт долови тяхната чистосърдечност и това ѝ беше напълно достатъчно. И като всяка бърлива жена, която дълго е трябвало да съдържа своите мисли и впечатления, тя се впусна в една безкрайна тирада на тема достойнствата на Мартинов. В тази тема хърватинът положително беше по-сведущ от нея. Но той познаваше този род жени и предпочете да я остави да говори, да говори колкото иска, като само от време на време показваше своето внимание с по някоя дума, жест или престорено възклицание. Безпогрешно знаеше, че като се умори или изчерпи, тя сама ще промени темата. И не се излъга.

— Та вие мислите, че хората не ще виждат в лицето ми само майка на женена дъщеря? — поде тя. — Искрен ли бяхте или само ми направихте един утешителен комплимент?

— Вземете едно огледало и ще се уверите, че вие съвсем не се нуждаете от утешения, госпожо — отговори галантно Херуц. Подобни изречения той бе казвал стотици пъти досега и на тях обикновено жените отвръщаха с оплаквания от безцелността и еднообразието на живота си.

— Ах, да знаете колко ми е тежко! — въздъхна Елисавета с тон, който подканяше за по-осезателна, и то не само духовна подкрепа.

— Тежестта е относително понятие. Лично за мене най-тежкото нещо е една празна кесия в джоба...

— Вие сте непоправим, господине. — Тя го заплаши закачливо с пръст. — Преди няколко дни чух да казват за вас, че сте човек, който не вярва в нищо и се подиграва на всичко.

Определението му хареса. Вярно по съдържание, то имаше и някаква французка елегантност на израза, която обикновено рядко се удаваше на иначе склонните към шеги и присмехулства българи.

Елисавета му поднесе неизбежното за всяка българска къща сладко, после се върна на прекъснатия разговор:

— Вие казахте добри думи за външността ми, господине. Но не са ли това само думи? Когато съм искала да направя впечатление

някому, външността ми съвсем не е показвала качествата, които и приписвате.

В подражанието си на Запада родоначалниците на българското „висше общество“ най-бързо бяха усвоили модата и твърде свободните изрази. А именно свободните изрази бяха стихията на журналиста.

— Не разбирам какво значи, „когато съм искала да направя впечатление“. Но ако имахте предвид пленяването на някой мъж, това съвсем не е трудно, госпожо.

— Мислите ли? — Тя отново го погледна обещаващо през премрежените си мигли.

— За жена с вашата външност е напълно достатъчно да спазва десетте правила за пленяване на един мъж.

— Десет правила? Не съм чувала за тях.

Всъщност и Херуц не беше чувал, а само каза първото, което попадна на езика му. Но не се чувствуваше затруднен — това беше област, в която опитът и находчивостта му винаги можеха да го спасят.

— „Десет правила за пленяване на един мъж“. Това е абсолютно сигурната рецепта, госпожо.

— Не желаете ли да ми ги кажете?

— Дори бих ви ги записал. — Писането, като по-бавно от говоренето, даваше време за мислене. — Искате ли?

Той извади отдавна неупотребявания си кореспондентски бележник и молив и се приготви да пише. Елисавета заобиколи масата и се наведе над рамото му. Той усети дъха ѝ на врата си и това действава импулсиращо на вдъхновението му. Написа заглавието и го подчерта. После със сигурна ръка продължи нататък:

„1. Оставете го да говори и се правете, че го слушате.
Мъжете обичат собствения си глас.

2. Не правете сцени, но леко го ревнувайте от всички жени — всеки мъж се ласкае от мисълта, че е един Казанова.“

— Какво е това Казанова? — попита Елисавета.

— Един прочут любовник от миналия век, госпожо. Един герой на хиляди пикантни приключения.

— Значи нещо като вас?

— Не преувеличавайте достойнствата ми. — Той се засмя. — В храма на Афродита аз съм само третостепенен жрец.

Думите на Елисавета му подсказаха продължението на „правилата“:

„3. Ласкайте го, безочливо го ласкайте — тъй нареченият «силен» пол е много по-суетен от «слабия».

4. Говорете и го разпитвайте за работата му — мъжете мислят за работата си много повече, отколкото, за жените.

5. Дори и да не сте, показвайте се много темпераментна — заспала жена той си има и вкъщи.

6. Показвайте се и добра домакиня. И най-заклетите бохеми несъзнателно ценят безкрайно домакинята в жената.

7. Непрекъснато дразнете любопитството му. Любовта на мъжа не е нищо повече от любопитство. И свърши ли то, свършва и любовта.

8. Колкото и да е щедър, щадете кесията му — той най-добре знае, че тя не е бездънна, и е твърде чувствителен на тази тема.

9. Научете се да споделяте слабостите му — да пиете ракия или да играете карти, да говорите за политика или да ловите риба с въдица... Преструвайте се, че това ви прави удоволствие: мъжът се завоюва най-лесно чрез слабостите му.“

Кронислав Херуц спря и се замисли. Вдъхновението му се беше изчерпало. Но като си спомни словоохотливостта на домакинята, написа и последната точка:

„10. Сдържайте бърливостта си, за да скриете своята глупост. Е, той не си прави никакви илюзии за вашия ум, но все пак ще бъде потресен от истината!“

— Вие сте ужасен, господине — скара му се Елисавета. — Как можете да пишете подобно нещо!?

Той очакваше тази реакция. Както лъжецът не търпи да го наричат лъжец и крадецът — крадец, така и най-бъбривите жени се засягат от намеци за тяхната бъбривост. Откъсна листчето и ѝ го подаде:

— Разбира се, последната точка не се отнася за вас, госпожо. Но вие сте едно щастливо изключение между жените.

— Искате да кажете, че обикновено жените са бъбриви? И че това не харесва на мъжете?

— Уви, така е, госпожо. Най-голямото зло за мъжа са жените и алкохолът. Все пак алкохолът е за предпочитане — той поне не приказва...

Елисавета взе изписания лист, седна пак от другата страна на масичката и се залови да го препрочете. Хърватинът забеляза, че тя държеше листа твърде близо до очите си — сигурен белег на късогледство — и се запита дали наистина погледите ѝ към него бяха обещаващо премрежени, както той ги бе изтъквал, или само взиране на човек с лошо зрение. Но домакинята скоро разсея съмненията му. Тя вдигна очи от листчето, спря ги продължително върху госта и произнесе тихо:

— Чувала съм ви да казвате, че мисленето за работата ви причинява главоболие. Не искам главоболието ви да се дължи на мене. Но затова би трябвало да ми издадете някоя от вашите слабости.

„Зафиров би казал, че атаката е фронтална — помисли Херуц. — Дявол да го вземе, точно днес ли трябваше да стане това! Днес, когато...“

Той пак си спомни глупостта и празнотата на досегашното си съществуване и пропадналите надежди да го промени. Да, всичко е било само хрумване, фантазия, пожелание. Самата съдба желаше той да бъде и да си остане „последният епикуреец“: да се забавлява и да забавлява другите, да живее „на дребно“, да се залъгва с мимолетни наслади, да не мисли за утрешния ден, да не допуска скръбта до сърцето си. Какво пък, нека бъде тъй! Нали неговият Омар Хайям казва:

*Твърдят, че тя, който пие, щял да отиде в пъкъла.
Как да повярвам на тая лъжлива дума? —
Ако тя, който обича виното, и оня, който обича
любовта, отидат в пъкъла,
утре раят ще ти се стори плосък като длан.*

Щом надеждата му е била само напразен блян, защо да не вземе от живота всичко, което той му предлага? Ето, тази още съблазнителна, жадна за живот жена чакаше отговор на своята „фронтална атака“. Не е ли и това знак на съдбата?

— Моята слабост е модата — каза той, като с една едва забележима въздишка отпрати своето „последно сбогом“ на краткотрайната си мечта. — Имам последните броеве на парижкия „Journal des modes“. Искате ли да ви го покажа, Елисавета?

От своя дългогодишен опит знаеше, че точно сега е времето да премине от „госпожо“ на „Елисавета“.

— Разбира се! — възкликна тя. — Ще ги видя с голямо удоволствие!

Естествено той не притежаваше никакъв „Journal des modes“, но това не го тревожеше: ако Елисавета дойдеше, нямаше да стане и дума за модни списания. И обратното — когато настъпеше ден да заговорят за модните списания, тогава нямаше да става дума за нищо друго.

— Неудобно е да ги донеса тук. Защо не дойдете да ги видите при мене?

— Много съм любопитна — отговори Елисавета. — Може ли това да стане, да речем, в сряда към четири часа следобед?

Тя в един миг го плени със своята липса на превзетост. Херуц се бе страхувал от лицемерие и преструвки, от „Как можете да помислите, че...“, от „За каква ме смятате?“ и прочие, и прочие изрази на засегнати целомъдрия, които — сякаш по уговорка — жени от цяла Европа му бяха казвали с толкова по-голяма охота, колкото са бивали по-близо до съгласието. Ако следваше внезапния си порив, той сигурно би разцелувал тази жена за нейната непринуденост, но сега се задоволи да каже:

— Аз живея у...

— Да, зная — прекъсна го тя. — Вие имате отделен вход от улицата, нали? Но все пак ще бъде по-добре да ме чакате на вратата. Аз ще бъда с гъст воал...

[1] Веселяк, човек на удоволствията и забавленията. ↑

[2] Герой от италианския комически театър, който винаги бива осмян от Арлекино и Скапино. ↑

И Христо Сумров видя княза при таз сутрешното му отиване към Юкара баня.

Като чакаше часа на уговорената със Стамат Хаджиспасов среща, Христо скиташе безцелно по улиците, когато изведнъж го сепна един вик:

— Князът!... Урааа, да живеј князът!...

Учителят се извърна. По улицата идеха двама ездачи. Единия, който яздеше няколко крачки по-напред и носеше разкошна униформа със златни еполети, той позна веднага. Князът! Христо не забележа нито красотата му, нито царствената стойка, нито приветливо поздравяващата ръка. Към него по улицата идваше олицетворението на онова, за което той се бе сражавал във въстанията и на Шипка, сякаш на коня беше самата свобода! И като размаха ръка, присъедини гласа си към другите:

— Урааа!... Да живеј князът!...

Като местеше поглед по тълпата от двете страни на улицата, Александър се вгледа за миг и в Христо Сумров. Дали този силен мъж му направи особено впечатление или просто така се случи, но той точно тогава вдигна пак ръка за военен поздрав. После отмина нататък, съпроводен от стройния адютант зад него, и скоро изчезна зад ъгъла, но Христо остана още дълго загледан в празната улица, а в душата му имаше нещо, което не бе изпитвал от годините на войната.

Учителят продължи разходката си из улиците, но сега вече не виждаше нищо от онези забележителни неща, които допреди малко го учудваха — разнообразните магазини, примамните сладкарници, пищните гостилници. Така бе изпаднала душата му под очарованието на срещата с княза!

Не знаеше откъде беше минал, по кои улици беше вървял, но изведнъж се озова пред някакво здание с познати очертания. Това откъсна духа му от странното вцепенение, в което беше изпаднал. Прочете пак надписа „Съединението прави силата“ и разбра, че както и снощи, разходката му го бе отвела пред Народното събрание. Поиска

му се да влезе, но още самата мисъл му се стори нелепа — какво ще прави той, невзрачният учител от К., в тази сграда, събрала под покрива си избраниците на народа? Може ли изобщо човек като него да влезе тук, където се коват законите и се градят съдбините на България?

Той се повъртя нерешително наоколо. Не посмя да попита стражаря, който важно крачеше напред-назад пред вратата и подрънкваше сабята си. Докато се колебаеше, той видя да излиза от сградата един елегантен мъж с бръснато лице. Христо Сумров се престаши и запита:

— Извинявайте, ваша милост. Позволено ли е да се влиза в Народното събрание?

Ако запитаният му беше отговорил с присмех, Христо навярно би побягнал и би спрял чак в Делчовия хан. Но на бръснатото възпълно лице се появи само изражение на добродушен хумор:

— Народната празноговорителница е единственото място в Княжеството, където зрелищата са безплатни и достъпни за всички.

Човекът — това беше Кронислав Херуц — говореше на правилен български език, но с ясно доловим чужд акцент. Христо разбра думите му, но не проумя техния смисъл.

— Аз... не ви разбрах, господине — призна той стеснително и в очите на непознатия се мярна дружелюбно съчувствие.

— Искях да кажа, че Народното събрание е достъпно за всеки, който има време за губене. — И макар че бързаше, човекът се върна назад и посочи на учителя как да стигне галерията за публиката.

Христо Сумров зае един празен стол и широко отворените му очи погълнаха залата. Долу седяха народните представители. Някои от тях слушаха оратора, други се прозяваха, трети си четяха нещо, четвърти разговаряха помежду си. От малка трибуна срещу тях говореше някакъв човек, сипеше потоци от думи, застрашително размахваше юмрук, но това очевидно не правеше впечатление на слушателите. Над оратора седеше Стефан Стамболов и си играеше с едно дървено чукче. Още по-горе седяха министрите, а над техните столове беше престолът.

Христо не следеше речта на оратора и затова не разбра защо изведнъж духовете се развълнуваха. Няколко души скочиха на крака и се развикаха едновременно. Думите им се изгубиха в общия шум и

учителят долови само „Позор!“, „Долу!“ и „Предателство!“. Това го смая — как можеше именно тук, в тази свещена сграда, да се произнасят такива думи! Той изтръпна — може би ей сега щеше да последва някакво непоправимо нещастие! Но случката не направи никакво впечатление на другите зяпачи от галерията — очевидно това за тях бе нещо обикновено.

Стамболов похлопа с чукчето, докато се възцари тишина, стана и от мястото си говори няколко минути. Говореше високо, тежко, с вътрешно съзнание за предимство над тълпата. Спомена за построяването на някаква железопътна линия, за задължения на Княжеството по Берлинския договор, после тържествено даде думата на министър-председателя. Каравелов бе посрещнат с ръкопляскания. Разрошен, с незакопчан сюртук, с войнствено свити вежди, той застана на трибуната и изчака да приключат ръкоплясканията с вид на човек, отдавна навикнал на аплодисментите.

Също и Каравелов говори за железницата. Отначало Христо Сумров го слушаше с интерес — речта на министър-председателя беше високопарна, с тон на снизходително наставничество и изпъстрена с цитати, неразбираеми понятия и дълга поредица от имена на хора, навярно прочути чужди учени и мислители. Но Сумров скоро се умори. Словото на Каравелов беше прекалено сложно за него, а от имената запомни само едно — Беджехот, — което ораторът особено често споменаваше. „Кой ли ще е този Беджехот? — помисли учителят. — Някой философ? Или генерал? Или дипломатически агентин на чужда страна?“ Той не можа да си отговори и заедно с това неусетно престана да слуша. Погледът му заскита из залата и нейното великолепие събуди националната му гордост — ето, това беше зала, с която освободеният народ щеше да покаже на другите народи, че може да застане рамо до рамо с тях...

В десния край на осмата редица Христо забеляза своя съгражданин бай Стамат. Той седеше удобно облегат назад, не изразяваше никакво вълнение, нито желание да се намеси в разискванията. Страхът отново сви сърцето на учителя. Как щеше да застане пред този човек? Как ще го убеди да му помогне? Това вече не е съседът му от К., синът на добрия и човечен хаджи Спас. Не, този е някакъв чужд и непознат човек, студен, суров, безчувствен. Може ли такъв човек да се затрогне от мъката на Христо и да му помогне?

В залата избухна нова свада и тя откъсна учителя от нерадостните му мисли. Огледа се. На трибуната беше друг оратор, а депутатите бяха наскочили, размахваха юмруци едни срещу други, крещяха с цяло гърло „Позор!“ и „Долу!“. „Това ли е храмът на българската свободна власт? — питаше се Христо слисано. — Тези пиянски викове, тези побойнически пестници, тези обиди и ругателства? И тези ли несдържани хора са най-големите умове на Княжеството, самата мисъл за които ме караше да треперя нерешително пред вратата?“

Отново взе думата Стамболов, после говори друг оратор, после пак Стамболов. Общо през този ден Христо преброи двадесет и осем пъти, в които Стамболов даде думата... на себе си. — И след всяка негова реч мнозинството от депутатите — „Нашите либерали!“, мислеше засрамено учителят — надаваха войнствени крясъци и сякаш бяха готови да разкъсат депутатите от малцинството. Докато гледаше тези грозни сцени Христо с горест си казваше, че и той има малко вина за тях. Нали беше либерал? Нали беше ходил да агитира по изборите? Нали беше повтарял пред хората гръмките обещания, научени от същия този Стамболов, за „разумно управление“, за „трезва политика“, за „Белгия на Балканите“? Ето това се е криело зад обещанията, зад хубавите фрази. Това било „Белгия на Балканите“!

Споровете и препирните продължиха докъм два часа, когато Стамболов говори за последен път и като потропа пак с чукчето, обяви, че отлага заседанието за утре. Сумров стана и заедно с останалата публика напусна Събранието. Неочаквано един глас го сепна:

— Христо, ти ли си бе, човече!

Беше Стефан Стамболов. Председателят на Народното събрание го забеляза и сам свърна към него. Заваляха въпроси: откога е тук, по каква работа, докога ще остане, къде се е настанил — много въпроси, които се трупаха един върху друг, без да изчакват отговорите. Стамболов умееше да разговаря с хората от народа.

— Слушай — каза той, — довечера ще вечеряме заедно. Знаеш ли хотел „България“? Е, нищо, ако не го знаеш, ще го намериш лесно. Той е до двореца. Аз живея там. Ела да ме вземеш и ще отидем у Пик.

— Къде? — попита Христо, забъркан от пороя на Стамболовата словоохотливост.

— Не е важно — засмя се Стамболов покровителствено. — Една гостилница. Аз ще те заведа. — Той размаха ръка за сбогом. — Значи, разбрахме се. Към седем ще те чакам в хотела.

От един минувач Христо научи, че е три часът. Той намери една малка, мръсна ахчийница, обядва за тридесет стотинки, изпуши една цигара и полека тръгна към дома на Стамат Хаджиспасов.

Първото нещо, което Стамат забеляза по лицето на гостенина, беше пълното му смайване от европейската наредба в гостната. Това поласка сърцето на народния представител — тези скъпи мебели, купени на вехто и въпреки това на много висока цена от един виенски търговец, бяха за него символ на преуспяването му и на скъсването с провинциалните нрави на К. Да, добре беше сторил Стамат, че послуша жена си и даде толкова пари за наредбата. Нека в К. да знаят, че той не е вече кой да е, а богатият търговец от София, който дели мегдан с хора като Адженов, хаджи Мано, Имаретски и Гешовците.

Той покани госта да седне и с удоволствие наблюдава как Христо нерешително и смутено едва-едва сядна на края на плюшения стол. Както беше обичаят, те изпиха по един филджан кафе, запушиха и едва тогава Стамат се впусна да разпитва съгражданина си за К., за либералната партия в града, за училището, за баща си. Христо, все още поразен от невиждания разкош на тази одая, отговаряше на пресекулки.

— Това вързопче — каза Стамат — сме приготвили за стария. Нали ще можеш да му го занесеш, Христо? И писмо съм сложил вътре за него.

— От само себе си се разбира, бай Стамате — с прекалена готовност отговори гостът. — Ще го занеса и на часа ще му го предам.

— Е, поговорихме си — заключи народният представител. Десет минути бяха достатъчни, за да прояви задължителния интерес към града, баща си и съгражданите. — Кажете сега какво те води при мене?

Много безсънни нощи се бе подготвял Христо за този решителен момент; много разговори бе съчинил, но всички те изведнъж изчезнаха из ума му. Защото в тях той бе разговарял със съседа си бай Стамат, когото познаваше от рождение, а не с този важен господин, охранен, самодоволен, с внушителна брада, и не в тази по царски наредена стая,

в която Христо се чувствуваше смазан и нищожен. Без да си дава сметка, той стана на крака.

— Голяма мъка имам, господин Хаджиспасов. — Привичното „бай Стамате“ пак изчезна от само себе си. — Голяма мъка имам и при тебе идвам да моля за помощ.

„Така си и знаех — помисли Стамат. — Няма да дойде човек от К. да каже «На!»», всеки вика «Дай». Като че аз си нямам мои грижи и мои нужди!...“

— Че какво мога да ти помогна аз бе, Христо! — отби той веднага и пак издигна стената, която бе свалил с първите приказки за К. — Кажи да чуем, белки нещо може да се нареди. Ех, каква ли сила имам аз да уреждам хорските работи! Моите са наникъде, та камо ли...

— За детето, господине, за него съм дошъл да моля. Нали помниш — гласът на учителя стигна до шепот, — Лалка и Иван, двете ми първи деца, господ ги прибра. Годинка не изкарваха и... Сега и третото, Росица, и то е тръгнало нататък...

— „Охтиката е това — каза си наум Стамат. — Охтиката! Гина я носи в кръвта си. И баща ѝ, и дядо ѝ, всички от охтиката си отидоха.“

— Вече познаваме болестта, господине — продължи тихо Христо. — Уж червени бузки, уж светещи очички, пък... Навърши две години и помислихме — на, прескочи! — а то... Разбираш ли ме, бай Стамате? — Силният широкоплещест мъж се просълзи. — Трета рожба да погребва — тежко е! — С широката си длан той избърса две сълзи, които се свличаха по лицето му. И повтори: — Тежко е!...

Стамат го разбираше. Преди години и той загуби своя Спас, най-големия си син, и болката още не беше преминала. Да заровиш дете, значи част от себе си да заровиш. А този — три деца!... Но какво можеше да направи Стамат? Щом докторите са безсилни срещу охтиката, какво може той да помогне? И защо е дошъл при него този нещастен човек?

— Не я ли води на доктор, Христо?

— Как да не съм я водил, бай Стамате! И в Търново я водих, и в Ловеч, чак в Плевен при един военен руски доктор я водих!

— Е? Какво ти казаха докторите? Цяр не ти ли дадоха?

— Нямало цяр за тази болест.

„Охтика — продължи да си мисли Стамат. — Какъв ти цяр за охтиката? Когато пипне пущината, в гроба го оставя!“

— Но руският доктор каза — продължи Христо, — че в Швейцария започнали да я лекуват. — В гласа му звучеше надежда. Изглежда, бе забелязал разчувствуването на народния представител.

Но думата „Швейцария“ стресна търговеца. Едва сега той разбра къде водеше молбата на госта. Швейцария! Имаше ли ум този човек!?

— Приказки са това, Христо, така ще ти кажа аз на тебе. Приказки са. Как така само в Швейцария ще лекуват болестта? Че руските доктори да не са по-лоши или по-неучени от швейцарските?

— Ще ме извиниш, бай Стамате, ама грешиш. Сам руският доктор ми каза. — Христо шумно пое дъх. — Та затова съм дошъл, помощ да искам...

— Ама каква помощ бе, Христо! Швейцария е то, не е Пловдив или Варна. Каква помощ! Аз не...

Уплашен да не чуе фаталното „не“ на Хаджиспасов, Христо Сумров го прекъсна веднага:

— Трябва да заведа детето, бай Стамате! Трябва! Последно ми е, разбираш ли? — Той пак се задави в сълзите си. — Заем искам да ми дадеш. Темесук^[1] ще ти подпиша, къщата залог ще ти дам, роб съм съгласен да ти стана, но ми дай пари за детето!

Стамат понечи да отговори, но Христо пак го превари:

— И ти си баща, бай Стамате. Знаеш какво е бащина болка. Не ми отказвай! На колене те моля не ми отказвай! — Сълзите течаха из очите му. — Душата си съм готов да продам, но да изцеря детето!...

— Седни бе, чияк, седни и се успокой. Мъже сме — да говорим по мъжки. Ха така, седни. Изпий тази вода! Помня и аз тъй се бях разчувствувал веднъж като тебе. — Домакинът се разсмя и разказа някаква весела случка от школските си години. Когато сметна, че другият се е успокоил достатъчно, той се върна на предишната тема: — Няма защо да те лъжа, Христо. Бих ти помогнал, ама на, тоз кръст отгоре ми — той се прекръсти чевръсто, — нямам никакви пари. Впуснах се тук в някакви търговии, всичко ми глътнаха. Как да ти намеря няколко хиляди гроша за път и там за докторите?

— Но баща ти, дядо хаджия, казваше...

— Остави го ти, баща ми. Какво знае той за мене в София? Ти слушай аз какво ти говоря. Никакви пари нямам. — Стамат тури ръка на сърцето си. — Да имах, как да не ти услужа! Съседи сме, от такъв те зная. Че ако аз не ти услужех, кой друг? И то за такава работа...

Той се затюхка и млъкна. Няколко минути не проговориха. Гостът седеше отпуснато, с превит гръб и ръце между краката и тъпо гледаше с празен поглед в някаква точка. За какво ли мислеше той? За детето? За далечната Швейцария? За друг човек, от когото да моли заем? Всъщност Христо не мислеше нищо. Лишена от опората на последната надежда, душата му сякаш бе опустошена, срината. В този момент той не чувствуваше нито горест, нито разочарование, нито дори негодувание към този човек, който лъжеше, че няма пари. Усещаше само безкрайна, безкрайна умора.

— Лошо е без пари, момче — поде пак Стамат Хаджиспасов. — Пък и ти, с твоя даскаллък...

Изведнъж му хрумна великолепа идея. Та нали търсеше човек за купуване на имотите? Този Христо Сумров не му ли беше пратен от бога? Къде можеше да намери по-сгоден човек от него?

Познаваше го от дете. Христо беше непрактичен, липсваше му каквото и да е усет за печелене на пари, лесно се увличаше по разни големи идеи — нали остави жена и дете и тръгна да прави въстания, а после и да се бие в Опълчението, — но иначе беше до глупост честен, съвестен и изпълнителен. Да стане сам търговец — не го биваше. Но ако го ръководеше някой отракан човек, който да преценява и решава, а Христо само да слуша и изпълнява — виж, за това беше безценен!

— Колко получаваш от даскаллъка? — попита той.

— Какво? — Христо Сумров сякаш се събуди от дълбок сън.

— Питам колко получаваш от учителството.

— Три хиляди гроша — с безразличие отговори Христо.

— Годишно?

— Годишно.

— Не е много. За здрав и умен човек като тебе — хич не е много. Мъчно ще свързваш двата края.

Гостът не каза нищо. Може би изобщо не го чу. Стамат се наведе към него и дружелюбно го плесна по коляното.

— Слушай, Христо, знаеш, че те имам като син. Искам да ти помогна. — Христо продължаваше да мълчи безучастно. — Със сина сме подхванали търговия с имоти. Този град бързо расте. Гледаш го, днес стига дотук, а след година — разрасъл се на два хвърлея място. Идват хора, купуват земя, строят... Само да имаш какво да им продадеш. Та това сме подхванали с моя Гавраилчо. Нали го помниш?

Като дете той все на коленете ти седеше... Работата разрасна и имаме нужда от помощник. Доверен човек някой, честен и почтен, да не ходиш цял ден подир него и да го гледаш в ръцете. — Христо го заслуша с интерес и това го окуражи. — Даскаллькът е празна работа. Я го зарежи и ела да ми станеш помощник. Цялата ти работа ще бъде да купуваш, който имот ти посочим Гавраил или аз на твое име, а после тайно ще ни го прехвърляш. Проста работа, нали? И за нея ще ти плащам не три, а пет хиляди гроша. — Той се усмихна мазно. — Така и за детето ще спестиш, пък по-нататък може и сам да подхванеш работата, за своя сметка...

Христо Сумров пребледня, очите му загубиха предишната си пустота, вторачиха се в домакина. — Стамат помисли, че е казал премного малка плата. Пък и тя наистина беше премалка, като се имаше предвид какви печалби би носила работата на помощника.

— Добре, да бъдат шест хиляди — каза той с жест, който трябваше да означава „Хайде, от мене да мине!“.

Учителят така яростно сви юмруци, че ставите му изпукаха. Подпря се на масата и се изправи.

— Ти... — изсъска той през зъби, — ти, „на-ро-ден избра-ник“! — Ако беше казал „негодяй“, „мизерник“, „подлец“ или друга някаква ругатня, той нямаше да вложи в нея повече презрение. — Ти, който нямаш пари, за да спасиш една невинна детска душица, имаш пари за търговия и за да подлъжеш един народен учител...

— Ама чакай бе, момче — възнегодува Хаджиспасов, като искаше да покаже, че е бил грешно разбран. — Чакай да се разберем...

Но другият, уви, го бе разбрал отлично:

— Ако не беше син на баща си... — Христо Сумров не довърши, но Стамат безпогрешно отгатна, че недоизреченото гласеше: „... бих се изхрачил в лицето ти!“

Без да каже дума повече, Христо се завъртя на пети, пътем грабна вързопчето за хаджи Спас, изскочи от стаята и затръшна вратата подир себе си.

Като излезе от одаята, Христо бързо тръгна към изхода на къщата, но един звънлив глас го догони:

— Бате Христо! Бате Христо!

Извърна се. Беше Олга. Тя полека и нерешително приближи до него.

— Бате Христо — започна момичето, — аз чух всичко. — Тя се почувствува задължена да обясни, че е подслушвала неволно: — В одаята на стената към моята стая има пезул. Стената там е тънка...

Христо Сумров помисли, че тя го обвинява за острите думи, които бе изрекъл на баща ѝ, и също се заоправдава:

— Не можех иначе, Оле. Щом си чула всичко...

— Разбира се — каза тя без заобикалки. — Ти беше прав! — Олга наведе очи. — Мене ме досрамя... за тате...

Учителят вдигна рамене и продължи към изхода на къщата. Олга забърза със ситни крачки до него.

— Аз чух... и за Росица, бате Христо — продължи тя. — Не се обиждай от това, което ще ти кажа. — Момичето го улови за ръкава на сюртука. — Имам тридесет и шест лева. Те са лично мои пари. Спестила съм ги и мога да правя с тях каквото искам. Моля ти се, бате Христо, вземи ги. Не се обиждай! Не за себе си, за Росица ги вземи!...

Сумров се обърна рязко към нея. В сърцето му преля нежност, пропълзя нагоре и се превърна в две сълзи, които блеснаха като два бисера на клепачите му.

— Благодаря ти, Оле — каза той, като преглътна шумно. — Благодаря и на бога, че е запазил сърцето ти непроменено. Нищо друго ако не постигна в София, твоята доброта ще ми бъде награда.

— Значи ще ги вземеш? — зарадва се момичето.

— Не, Оле. Няма да ги взема. — Видя как Олга се натъжи и добави: — Не поради някаква мъжка гордост, не! За детето бих потъпкал и гордостта си. Но с парите ти нищо не мога да направя, Оле. Далечна Швейцария, дълго лечение, скъпи и прескъпи болници — какво мога да сторя с твоите тридесет и шест лева? Много, много пари ми трябват.

Те излязоха от къщата и продължиха един до друг през двора.

— Имам и една брошка. Тя е от злато. — Почакай, ще ти я донеса и нея.

— Запази си брошката, добро момиче. — Учителят отново поклати глава. — Тя е само капка, а на мене ми е нужно море...

На вратата те се изправиха един срещу друг: тя — разочарована, с нацупени устни; той — разнежен, с безкрайна благодарност в очите.

— Бог ще те възнагради за добротата ти, Оле. А аз...

Не довърши. Един глас го прекъсна:

— А, господин Сумров. Ето че планина с планина не се среща, пък човек с човека се среща...

Към него идеше Михаил Катанчев. На лицето му сияеше искрена радост. Здрависаха се, после Катанчев се поклони на госпожицата. В този поклон имаше едновременно и простота, и някаква особена грациозност, твърде странна за един суватчия. Христо ги представи несръчно:

— Оле, негова милост е мой познат. Господин Михаил Катанчев от Цариброд. — Той пропусна да каже името на девойката. Пропусна също да забележи как черните очи срещнаха сините.

— Щастлив съм, госпожице — каза с дълбок гръден глас Катанчев и почтително стисна подадената му малка и нежна ръка.

Кой знае защо, Олга се изчерви, когато каза:

— За мене беше удоволствие, господине.

Двамата мъже се сбогуваха с девойката и тръгнаха един до друг по улицата. Не говориха — бяха прекалено заети със собствените си мисли. На първия ъгъл се разделиха.

Христо Сумров веднага забрави тази случайна среща с новия си познат. Какво ли би помислил той, ако знаеше, че Михаил Катанчев — или капитан Михаило Катанич — с часове бе дебнал около къщата на Хаджиспасови, воден единствено от надеждата за подобна „случайна“ среща?

[1] Полица (тур.). ↑

Щом влезе в стаята, Султана се хвърли в прегръдките ѝ и я обсипа с целувки. Двете приятелки се заливаха в смях и в потоци от онези приказки, които рядко имат логически смисъл и започват обикновено с „Ами какво ще кажеш за...“, „Колко хубаво беше, че...“ или „И представи си...“. Когато се поуспокоиха, Олга предложи:

— Разкажи ми сега всичко. Ама всичко, от игла до конец. Как дойде, какво каза, как беше облечен, всичко.

Султана се изправи и се насили да обуздае смяха си.

— Дойде два часа преди бала. Баща ми беше вече във фрак, а аз — с ухо на ключалката. — Тя показа как е подслушвала на вратата. — Видях го още като влизаше: в капитанската си униформа, косата — сресана на среден път, с остра брадичка и мустаците засукани ей така. Лявата ръка на сабята, дясната — мушната между копчетата на мундира. И спокоен, Оле, спокоен, сякаш ще се разправя с войниците си, а не с бъдещия бабалък. Влезе при баща ми и се изпъчи важно срещу него. — Девојката зае позата на жениха и заговори престорено с неговия дебел мъжки глас: — „Господин Хаджиминчевич, позволете ми да ви се представя.“ А баща ми: „Аз ви познавам, господин капитан. Позволявам си даже да добавя, че винаги съм имал много приятно впечатление от вас.“ Точно така каза, Оле, „много приятно впечатление“! Тогаво моето Раче засука пак мустак, поклони се — и двамата бяха прави — и продължи спокойно: „Вече от година към вашата дъщеря Султана питая най-сърдечни чувства, господине, и непреодолима симпатия. Имам основание да смятам, че и тя споделя моите чувства.“ Имам основание да смятам! Като че ли не го пратих аз при баща ми! „Аз съм на двадесет и три години — продължи Рачето, — вече съм удостоен с чин капитан, ползувам се от благоволенieto на Негово Височество и това ми дава право да разчитам на успех във военната кариера. С най-голямо уважение моля за ръката на дъщеря ви Султана, като почтително ви уверявам, че ще съумея да я направя щастлива.“

— Хубаво го е казал — обади се Олга. — Съвсем *comme il faut*^[1].

— А ти какво мислиш? Че това не е някой бакалин, а капитан Рачо Петров! Тогава баща ми се поклони и отговори: „Моята дъщеря сподели с мене и майка си своята симпатия към вас, господин капитан. Щастлив съм, че неопитното ѝ моминско сърце — чуваш ли какви възвишени думи каза тате, Оле? — е направило такъв сполучлив избор.“ „Да се надявам ли, господине, че вие благоволявате да ми дадете дъщеря си за жена? Ще имам ли щастието да ви нарека «татко»?“ Както виждаш, и Рачо не отстъпваше на баща ми в изисканите изрази: „да се надявам ли, че вие благоволявате“, „ще имам ли щастието...“ — съвсем като в книгите! „Да — тежко рече тате, — давам ви я и ще моля всевишния да ви надари с щастие. — Той подаде ръка и Рачо смирено докосна мустаците си до нея. — А какво мислите за сватбата? Говорили ли сте със Султана?“ „Говорили сме, татко. Ние ще спазим обичая и ще походим една година като годеници. Ако вие и мама нямате нищо против, сватбата ще насрочим за октомври или ноември идущата година.“ „Какво ще имаме против? — възрази баща ми. — Както сте го намислили, така да бъде!“

— Значи догодина ще бъде сватбата?

— Догодина. Ще изтраем как да е една година. Като стигнаха дотук, и двамата замълчаха. — Нали разбираш, тате трябваше да развърже кесията... Но тате мълчи. Моето Раче не се смущава от това мълчание, чака и се подхилва под мустак. И нямаше как, тате се предаде: „Вие живеете под наем, нали, господин капитан? Аз имам едно много хубаво място в махалата «Буката», там може да се вдигне чудесна къща. Освен това място Султана ще получи също и тридесет хиляди.“ Баща ми мислеше, че тази цифра ще смае бъдещия му зет, но Рачо запита спокойно: „Лева ли, татко?“ Таткото подскочи: „Гроша, разбира се.“ „Не са много — възрази Рачо. — Къщата ще глътне всичко и после мишките ще се гонят в нея, татко.“ Тате разбра, че трябва да бръкне по-дълбоко в кесията: „Добре, нека са петдесет хиляди. — И като се уплаши, че зет му може да измъкне още, побърза да завърши: — Хайде, идете сега при нея, моето момче, и ѝ кажете думата ми.“

— Останалото си представям — каза Олга.

Като свърши своя разказ, Султана седна до приятелката си и улови ръцете и:

— По-нататък няма да ти разказвам. — Тя се усмихна лукаво. — Ти самата ще го преживееш...

— Аз? — трепна Олга.

— Хайде, хайде, майка ти те издаде. Още като дойдох и ми прошепна на ухото какво ще става довечера.

— Ах, да, довечера...

Султана я изгледа с любопитство.

— Слушай, ама ти — какво? Като че ли хич не се радваш? — Олга въздъхна неопределено. — Или си решила да играеш някаква роля? — Момичето почака за отговор, но като видя, че не ще го получи, отново подхвана: — Да ти кажа ли, Оле, аз малко ти завиждам. Не се смей! Честна дума, завиждам ти. Моето Раче не е лошо, знаеш го, но къде-къде е твоят Мартинов! Един такъв фин, възпитан, изтънчен, сякаш от кутийка излязъл. Като си до него, изведнъж ти се иска да говориш тихо, като в църква. И си мислиш, мислиш... Без да щещ, започваш да се гледаш някак си отстрана и колкото по се гледаш, толкоз повече трески за дялане си намираш. — Тя се намуси комично. — Един-едничък кусур му намирам на твоя Мартинов. Само не знам как да го кажа. Има нещо такова у него... — Султана защрака с пръст, търсейки липсващата й дума. — Толкова е фин, че чак ми е малко нежен. А, това е, нежен. Мен ми харесва мъжът да е възпитан, ууумен, вежлиив, но и да е и малко така! — Тя удари стиснатото си юмруче по масичката. — Да усещаш, че е мъж и че когато потрябва, няма да си поплюва. Разбираш ли ме, Оле? Кожичката му да е тънка, свилена, но под нея да чувствуваш челичени мускули...

Тя спря да поеме дъх и едва сега забеляза, че приятелката й почти не бе участвувала в разговора. Това я учуди, накара я да се вгледа с любопитство в съученичката си. Лицето на Олга изразяваше всичко друго, но не и радост от предстоящото събитие.

— Ама ти — какво? — Султана повтори обичната си фраза.

— Нищо — каза Олга и отново въздъхна. — Просто нищо.

— Наистина ли не се радваш?

Никакъв отговор.

— Погледни ме в очите, Оле. Да не би... Него ли обичаш, Оле?

— Не знам. Сигурно го обичам.

Султана се разсмя с онзи свой смях, който години наред бе заразявал целия им клас. Но този път другарката й остана сериозна,

замислена.

— Защо се смееш?

— На думите ти. Нали познаваш Херуц? Кронислав Херуц, хърватина? Онзи ден той каза по някакъв повод: „Човек никога не е сигурен, че обича. Той или обича, или не обича. Сигурността е продукт на мисленето, на логиката, а в истинската обич няма нито мисъл, нито логика.“

Ново мълчание.

— Сложи си ръката на сърцето, Оле. Обичаш ли господин Мартинов?

— Ох, не зная, не зная! — почти проплака Олга. — Каж ми какво е любов, но точно, ясно, непоколебимо, като формула на госпожица Цветишич — хърватката Клотилда Цветишич беше директорка на софийската девическа гимназия и преподавателка по математика — и аз ще ти отговоря дали го обичам или не. — Този път беше ред на Султана да замълчи. — Ти си права. Господин Мартинов е просто — съвършен. И не е вярно, че е прекалено нежен. Виждала съм го да се съревновава с други мъже в разни игри; той винаги ги побеждаваше. Всъщност това беше първото, което открих у него. Миналата година по Петровден, точно когато ни разпуснаха, бяхме излезли с нашите на разходка към Курубаглар. След като се наобядвахме аз тръгнах сама по поляните. На едно място имаше събрани много хора и се вдигаше весела глъчка. Приближих се. Няколко млади господа се състезаваха да хвърлят един тежък камък. Изреждаха се — кой по-близо, кой по-далеч. Тогава към камъка приближи един младеж — нежен, крехък, ще речеш момиче, а не мъж. Испитах съжаление към него. Помня, казах си: „Толкова е млад и хубав, пък ще се изложи!“ Но случи се обратното. Той се засили, метна тежестта, камъкът прелетя далеч и падна няколко крачки отвъд най-доброто достижение на другите. После стана така, че ни запознаха. Този мъж беше поручик Мартинов.

— Чудесно! — изръкопляска Султана. — Също като в приказките!

— По-късно при различни случаи се срещаме още няколко пъти. И в него откривах все нови качества: начетеност, благородство, възвишени мисли, тънка чувствителност, отзивчивост, възпитание — всичко най-хубаво, което можеш да си представиш. И колко е добър,

боже мой! Аз мислех, че военните са хора груби, сурови, даже жестоки. А колкото повече опознавах поручик Мартинов, толкова повече благородство на помислите и изтънченост на духа откривах у него. И все повече и повече му се възхищавах. И най-сетне снощи му позволих да дойде и да говори с нашите.

— Тогава всичко е наред — самоуверено заключи Султана. — Щом се възхищаваш от него, значи го любиш!

— Това ли е любовта? — произнесе тихо Олга. — Да цениш някого, да се възхищаваш от качествата му, да го намираш във всяко отношение съвършен, това ли е любовта?

— Разбира се, че е това. Ти четеш прекалено, много романи, Оле, и главата ти се е напълнила с какви ли не фантазии. Защо не си помислиш как са се женили нашите майки?

— Да, майките ни — бавно повтори Олга. — Моята майка на шест години е останала кръгло сираче. Не знам какво се случило, че турците в една нощ изклали и баща ѝ, и майка ѝ, и братята ѝ. Тогава дядо ми, бащата на баща ми...

— Хаджи Спас ли?

— Да, хаджи Спас. Той я прибрал и я отгледал като свое дете. И още от малка я нарекли за жена на тате. А като навършила шестнадесет години — оженили ги.

— Виждаш ли? Оженили се, родили си деца, замогнали се. А хич не са се питали дали възхищението е любов.

— Защо да бъдем непременно като тях?

— Добре де — ядоса се, Султана незлобиво. — Оpozнала си го, възхищаваш се от него, какво друго е това, ако не любов? Какво още искаш?

Наистина, какво искаше Олга? Тя самата неведнъж си бе задавала този въпрос, но думите „неземно“, „особено“, „прочувствено“, „всеотдайно“ — думи толкова чести в мислите на една девойка — никога не успяваха да се превърнат в по-ясни и поточни представи. За бъдещия си съпруг тя бе мислила като за Него и в това Него с главна буква тя бе влагала много повече, отколкото можеше да изрази.

— Не зная как да ти обясня — отговори тя на приятелката си. — Може би си права. Може наистина това да е любовта. Но, как да кажа, според мен за истинската любов трябва и още нещо. Мъничко, ей

такова — тя показа крайчеца на пръстчето си, — но без него любовта не е любов. Не ме питай какво е. Не ще мога да ти отговоря. Мислила съм си, че когато срещна Него, истинския си избраник, сърцето ми ще трепне: „Той е!“ Когато срещнах поручик Мартинов, аз се възхитих от него. После го опознах и започнах да го ценя и уважавам. Но това трепване на сърцето и до днес не съм изпитала.

— Хм, трепване на сърцето. И как си го представяш, това трепване?

— Казах ти, не ме питай. Но знам, сигурна съм, че то съществува. — Олга замълча, замисли се. — Ще ти разкажа една случка. Тя стана скоро, днес, преди един час. Бях на външната врата с един съгражданин от К. и изведнъж случайно мина някакъв негов познат и се приближи към нас. Щом го видях, сърцето ми мигом изтръпна, престана да бие. Не, не е това. Изпитах някакво сладко премалвяване, особена нега, която сякаш ме стопи и преобрази.

— И после? — попита нетърпеливо Султана.

— После — нищо. Запознахме се...

— Не, кажи подробно. Какво си казахте?

— Нищо. Най-обикновени думи. И двамата веднага си тръгнаха.

— Хубав ли беше? — продължи да разпитва Султана.

— Ах, остави ме с тези въпроси! Не знам дали беше хубав. Това няма значение. Много висок, черни очи... Повтарям ти, това няма значение. Човекът си отиде и сигурно никога вече няма да го видя. Аз ти говоря друго. Ето, такъв трепет никога не съм почувствувала към господин Мартинов. Ценя го, уважавам го, но съм сигурна, че никога няма да изпитам към него подобно вълнение...

Няколко минути двете приятелки останаха безмълвни, съсредоточени. После Султана каза прочувствено:

— Ех, че хубаво го рече, Оле! „Сладко премалвяване, особена нега“! Да ти кажа откровено, аз никога не съм изпитала нещо такова към моето Раче. — Тя щракна пак с пръсти. — Слушай, разкажи ми още малко за това премалвяване.

Но Олга — ако въобще имаше намерение да изпълни молбата ѝ — не успя да отговори. В стаята влезе майка ѝ.

— Какво си шушукате тука, момичета?

Тя цялата сияеше. От очите ѝ, от лицето, от всеки жест бликаше някаква трескава възбуда, която не остана незабелязана за

наблюдателната Султана.

— Ах, колко сте хубава днес, госпожа Хаджиспасова! Просто цялата греете от щастие!

Необяснимо защо, Елисавета гузно отклони поглед. Трябваше да помисли продължително, докато намери някакъв отговор:

— И твоята майка вчера е греела от щастие. — Тя плесна ръце. — Но какво правите вие, деца. Часът минава шест и половина, а ти, Оле, още не си се преоблякла! Така, по къщна роба ли ще посрещнеш господин Мартинов!

Султана схвана подканата, стана и се сбогува.

[1] Както трябва, както подобава (фр.). ↑

— Да.

— Какво?

— Не ме ли запита?... — Мартин Мартинов не беше чул думите на майка си и сега се почувствува посрамен. — Прости ми, мамо. Улисан съм. Уж съм тук, пък...

Старата жена го погледна с умиление. Такъв си беше той, нейният Мартин. Още от малък беше такъв — когато мисли нещо, целия свят забравя. Пък и как да не мисли, милото момче. Не е като да купуваш дреха: е, сбъркал съм, не е по мярка — друга ще купя...

Тя приближи до него и погали с костеливата си ръка високо подстригания му тил. По лъскавата си старческа кожа почувствува убождането на късите руси косми и това за нея беше като най-нежна ласка.

— Попитах те дали ще отидеш в униформа или ще облечеш черната дреха. — Тя така наричаше фрака. — А ти ми отговори: да. — Забеляза, че той отново се засрами, и за да му помогне, побърза да каже своето мнение: — Иди с униформата, Мартинчо. По-хубаво ще бъде.

Той отново загуби нишката на мислите й.

— Добре, мамо. Така ще направя.

Майката на поручик Мартинов приближаваше седемдесетте.

Висока и слаба старица, леко прегърбена, тя имаше чертите на своя син и под бръчките и отпуснатата кожа все още личеше, че някога е била много хубава жена. Сивите й коси бяха прибрани в стегнат кок на тила, а черните дрехи подчертаваха слабостта на старото й тяло.

Тя седна на миндерчето срещу сина си и с нескрита майчина гордост се загледа в него. Така преседяха те много минути, докато най-сетне Мартин усети върху себе си майчиния поглед.

— Кога ще ми я доведеш? — запита тогава старата жена.

— Да, ще я доведе, мамо.

— Искам да я видя, Мартинчо. Всички разправят: красавица на красавиците. Ех, сигурно е вярно, ама... искат очите ми да я видят...

— Да, ще я доведе мамо.

— Че как да не искам да я видя? Имам ли друга радост освен тебе? Да те видя веднъж задомен, да подрусам внуче на коленете си, пък тогава спокойно ще склопя очи. — Тя погледна часовника върху скрина. — Шест и половина е, Мартинчо. Не е ли време?

Той сякаш се събуди.

— Време е. Ще се преоблека и ще тръгна.

— Нали одеве каза, че така, с униформата, ще отидеш?

Синът отново се смути. Не заслужаваше майка му такова незачитане. И сега, макар че всъщност предпочиташе да бъде в цивилни дрехи, принуди се да се откаже.

— Да, мамо. Сгреших. Няма да се преобличам.

Поизчисти дрехите и ботушите си и наложи фуражката. Майка му приближи до него и за пръв път от петнадесет години — когато тръгваше за цариградския колеж — го прекръсти.

— Да бъде на щастие, синко. — Тя преглътна една сълза. — Майката дава каквото може. Оттам нататък всичко поема жената...

Когато го въведоха в гостната на Хаджиспасови, Мартин Маринов все още не беше се освободил от своята унесеност. Сега, като видя пред себе си бащата и майката на Олга, облечени в най-официалните си дрехи и с най-тържествените си изражения на лицата, той изведнъж се почувствува безпомощен. „Трябваше да обмисля — каза си той. — Как да започна? Какво се казва в такива случаи? Те знаят за какво съм дошъл. Но нали трябва все пак да го кажа?“ Маринов целуна ръка на Елисавета и стисна десницата на мъжа ѝ. После седна на посочения му стол. В стаята се възцари напрегната тишина. „Ето, сега трябва да проговоря — продължаваше да мисли Маринов. — Трябва да намеря хубави думи, да им изразя всичко онова, което е в сърцето ми. Достатъчно е да бъда искрен и те ще ме разберат. Но как да започна?“

Елисавета и Стамат се спогледаха. Този жених, който седеше срещу тях и само мълчеше и се червеше, започна да ги смуцава. Стамат Хаджиспасов се изкашля без нужда.

— Много се радваме, че дойдохте при нас, господин Маринов. Ние, жената и аз, отдавна... — Той имаше най-доброто желание да

помогне на свенливия младеж, но сега изведнъж се запъна. — Изобщо отдавна гледаме на вас с най-добро око. Тачим ви, уважаваме ви и ви почитаме. — Объркан от чудноватото държане на жениха, той дори не забеляза, че с три различни думи изрази едно и също нещо. — Ще пиете ли едно кафе?

„Мил човек — мислеше Мартинов. — Видял е, че не зная как да започна, и ми се притичва на помощ!“

— Да. Тоест не, благодаря — каза той. — Вие може би знаете за какво съм дошъл. — „Господи, какви глупости говоря!“ — Искам... искам ръката на дъщеря ви Олга.

Разнесе се една въздишка. Елисавета бе започнала да се страхува, че този нерешителен мъж няма да се престраши да каже за какво е дошъл. Но колкото тя изпита облекчение, толкова Стамат се почувствува затруднен. Така ли се говорят тези работи? От вратата и — ръката на дъщеря ви. Обичаят изискваше кандидатът да започне отдалече, да поговори за себе си, за бъдещето си и така малко по малко („яваш-яваш“ — каза в себе си народният представител) да достигне до най-важното. Да не би това да е някакъв нов обичай, пренесен от чужбина? Пък и защо да говори за себе си, щом те, Стамат и Елисавета Хаджиспасови, го знаят толкова добре? И ако сега му отговори: „Господине, кажете нещо за вас“, няма ли тези думи да прозвучат проташки? „Дявол да ги вземе тези Адженовци — изруга той наум, — дето идват от не знам къде си и само объркват старите ни обичаи!“ От двадесет и четири часа насам Стамат изпитваше злобна нужда да изправа всички криви дървета върху гърба на Адженов.

— Казах вече, че ние, отдавна ви познаваме и почитаме, господин Мартинов. За нас ще бъде радост да ви назовем наш син. — Стамат отново се закашля. — Даваме ви нашето Оле и ще молим всевишния да ви надари с щастие.

„Оле!“ — трепна в душата на Мартинов. Колко хубаво име! В мислите си той винаги я бе наричал „Олга“ и това му се бе струвало достатъчно. Но сега, като чу галеното ѝ име, той изведнъж си каза, че „Олга“ звучи прекалено официално, прекалено церемониално, като че ли зад интимността на произнесеното малко име се запазваше невидимата стена между него и любимата жена. А „Оле“ беше съвсем друго. „Оле“ премахваше всякакви граници, всички невидими стени.

„Хитрец! — мислеше в това време Стамат Хаджиспасов. — Мълчи и чака. Уж, разсеян, уж занесен, но знае, че сега трябва да говоря аз, и чака. Ще трябва да кажа тридесет и пет хиляди. Ако почна от по-ниско, този дявол ще се изсмее...“

Стамат се бе приготвил да даде зестра четиридесет хиляди гроша. Той смяташе да започне от тридесет хиляди, та — когато зетят се попари — да стигне до четиридесет. Сега обаче изведнъж реши, че има срещу себе си опитен противник, с когото ще бъде глупаво да започне преговорите от тридесет хиляди. Да, трябваше да каже още в началото тридесет и пет. „И няма да мога да спра на четиридесет — помисли той ядосано. — Ще ме качи нагоре, пък ако сколасам да спра на петдесет — берекет версин... А после? Нали трябва да събирам пари за търга? Дявол да го вземе този Адженев, дето не се съгласи за дружеството!...“

— Разбира се, ние няма да дадем Олето с празни ръце, господин Мартинов. Тя ще дойде при вас с триде...

— Ах, оставете това! — прекъсна го Мартинов, като махна ръка.

Сърцето на Стамат възликува. Значи така — Мартинов не се интересуваше от зестрата. Но това е отлично, дявол да го вземе! Не само че Стамат няма да стигне до петдесет, но може да спре и на тридесет. Дори на двадесет... „Не, двадесет не може — заспори той със себе си. — Ще се разчуе из града и хората ще захванат да приказват... Двадесет и пет? Това по може. Не, не, малко е. Че нали пръв Адженев ще вземе да ме подбива: «Виждате ли го, Хаджиспасов? Дружество с мен иска да прави, а е събрал едва двадесет и пет хиляди гроша зестра на дъщеря си!» Не, ще дам тридесет. В края на краищата дъщеря ми е.“ Като стигна до това великодушно решение, Стамат се усмихна под белите си мустаци. Имаше пълното основание да бъде доволен.

Също и Елисавета се усмихваше. Но нейната усмивка бе причинена от съвсем други мисли. „Какъв сърцеведец е Кронислав! — казваше си тя. От обед Херуц бе за нея само Кронислав. — Колко тънко познава хората! Ето, Мартинов отказва да говори за зестрата. Наистина е благороден като не знам кой си крал и има възвишена душа на поет...“

— Ах, не говорете сега за пари! — глезено рече Елисавета, като видя, че мъжът ѝ се готви да продължи този разговор. — Господин

Мартинов е толкова благороден, с толкова възвишени чувства. Не подобава да се занимавате сега с...

— Така да бъде — каза Стамат. Всъщност добре беше да помисли още веднъж върху размера на зестрата. Кой знае, може би и двадесет и пет хиляди да бъдат достатъчни. — Все пак трябва да знаете, господин поручик, че ние ще осигурим подобаващо... — „Не, не подобаващо. Ако трябва да дадем подобаващо, и сто хиляди няма да стигнат.“ Стамат се поправи: — Ние ще осигурим прилично нашата единствена дъщеря.

За какво говореха тези хора? Мартинов долавяше думите им, но не можеше да следи техния смисъл. „Подобаващо“, „прилично“ — какво значеше всичко това? Какво можеше да съществува в тази минута освен Олето и любовта му към нея?

Мартинов се поклони и не каза нищо. Този навик — да се измъква с нищо не значещи поклони от разговори, в които мисълта му отказваше да участва — той си бе създал в двореца.

— Много се радвам, господин Мартинов — поде пак Елисавета, — че чрез вас Олга ще има постоянен досег с най-доброто общество. Вие сте непрекъснато в двореца, движите се само в отбрани кръгове и, естествено, ще въведете в тях и дъщеря ни. Ние положихме толкова старание за нейното възпитание, за образованието ѝ, че — нека да ви кажа откровенно — не можехме да не се страхуваме да не би изборът ѝ да я постави в неподходяща за нея среда. За щастие тези наши опасения се оказаха напълно неоснователни.

Мартинов отново се поклони. Този поклон трябваше да означава: „Благодаря ви за доброто мнение и хубавите думи.“

Стамат се оживи. Всъщност той никога не бе имал страховете, за които говореше Елисавета, изобщо не се бе замислял над тези въпроси. Но сега разговорът се насочи към двореца, към общественото положение и връзките на офицера, а тази тема го вълнуваше. Не беше ли сега най-сгодният момент да покаже, че като дава дъщеря си, той очаква и известно съдействие от Мартинов? В края на краищата нали Мартинов щеше да му стане син? Кой син не дължи да оказва подкрепа на баща си?

— Да, ние знаем за вашето влияние в двореца — каза той, а усмивката му говореше: „Нищо, че не сме всеки ден при княза. И ние

следим какво става около него!“ — Вие разговаряте всеки ден с Негово Височество, помагате му в работата, съветвате го това-онова...

„Боже мой, защо ме занимават с тези работи? — мислеше поручикът. — Какво общо има князът с Олга и годежа? Или може би тези приказки са част от онзи ритуал, който аз в объркването си не спазих?“

Въдицата бе умело подхвърлена. Стамат с право очакваше, че княжеският флигел адютант, дошъл да моли за ръката на дъщеря му, ще се възползува от подетата тема, за да се самоизтъкне, да обрисова с примамни краски положението, което заемаше в обществото. А тогава щеше да бъде лесно разговорът да се доведе до концесията за строежа на линията Цариброд — Вакарел. Но Мартинов мълчеше. Какво се криеше зад това мълчание: прекалена скромност или прекалена хитрост?

— Ние, искам да кажа няколко приятели и аз, имаме намерение да предложим един високопатриотичен проект, който сигурно ще трябва да се докладва и на Негово Височество.

— Да? — Учтивостта налагаше Мартинов да прояви външно някакъв интерес.

— Да, господин поручик. Князът в своята постоянна грижа за процъфтяването на българщината — този израз Стамат бе научил от всички прокламации на княза по време на пълномощията — няма да остане безучастен към проекта ни... ако, разбира се, той му бъде разяснен в подходяща светлина. Така е, драги зетко. Нали не се сърдите, че вече ви наричам наш зет? Касае се за построяването на железния път от Цариброд до Вакарел.

„Нищо не разбирам — въздъхна в себе си Мартинов. — От висшето общество се прехвърлихме на железопътната линия! Но какво, за бога, зная аз за строенето на железопътни линии? И каква е връзката между тях и Олга?“

— Да? — каза той повторно.

— Въпросът не е само в построяването на линията. Него може да извърши всеки: барон Хирш, французинът Бонту, евреинът Утин, другият евреин Гюнцбург или даже този международен мошеник Адженов. Важното е друго. Строежът трябва да укрепи репутацията на младата ни държава. Той трябва да покаже на света, че българският народ е дорасъл икономически за свободата си, че има свои вътрешни

сили да се справи с такава задача. А това няма да стане, ако строежът се поеме от Хирш, Бонту или Утин. Дори и от Адженов, макар че е българин по рождение. — Стамат се разгорещи. — Само едно българско дружество, с български капитали, с широко участие на населението в купуването на дяловете — всъщност това „широко участие“ двамата с Иван Грозев си го представяха от трима-четирима души — ще придаде този народностен характер на строежа. — И друго, господин Мартинов. — Той си припомни един аргумент, който чу тази сутрин в Народното събрание — от Грозев. — Така печалбата ще остане тук, в Княжеството, и ще може по-нататък да се употреби за други патриотични начинания. Строежът ще даде също поминък на хиляди хора, които ще работят по него. И един ден ние ще можем със законна гордост да кажем: „Ето, това построихме ние, българите, със собствените си ръце!“ Съгласете се, че това не е никак малко.

Мартинов отдавна бе престанал да го слуша. Когато разбра, че дългото слово е посветено на така чуждия на интересите му строеж на линията, той се замисли за Олга и за това, че след няколко минути ще я посети за пръв път като неин годеник. Сега обаче долови, че Хаджиспасов го запитва нещо, и сметна, че е длъжен да произнесе съчувствено:

— Да, разбира се.

— Мога ли в такъв случай да се надявам, че при случай вие ще разясните на княза?...

Какво трябваше да разяснява на княза? Та нали князът познава по-добре от всеки друг този въпрос? Едва сега Мартинов съзна напълно, че е пропуснал значителна част от думите на бъдещия си тъст.

— Какво да разясня? — запитва той с непресторено учудване.

„Хитрец, страшен хитрец! — помисли Стамат. — Нарочно не заговори за зестрата, защото знаеше, че така или иначе ще трябва да развържа кесията. Но сега се прави на будала, уж нищо не е разбрал. И е прав, дяволът. Ако уреди работата, нима ще бъде заради сините очи на Олето? Иска дял от печалбата и има право да иска. Но какво да му обещава, като не съм се съветвал с Грозев? Трябва да бъде предпазлив. Ако пипам умно, може дори да стане тъй, че да измъкна от дружеството повече пари, отколкото ще дам на този хитрец. Останалото ще покрие зестрата...“

— Как какво? Ами че за нашето дружество! — Той подмигна многозначително. „Разбирам те, хитрецо. Прав си и ще получиш твоето.“ — Но работата не е толкова бърза, господин поручик. Сега ще се срещаме по-често, ще имаме възможност да говорим за подробностите...

Мартинов реши, че вече е настъпила подходящата минута, за да прекъсне разговора. Изправи се и запита:

— Мога ли да видя дъщеря ви?

Сега се намеси Елисавета:

— Ама да, разбира се! Вие се увлякохте във вашите мъжки разговори, а горкото момиче кой знае как се измъчва от татък. Заповядайте, господин Мартинов. — Тя го изведе от гостната и му посочи вратата на Олгината стая. — Влезте сам. В такива случаи дори и майката е излишна.

Той почука нерешително и като чу отвътре едно вяло „Да“, полака отвори вратата. Сърцето му примря — със скръстени на скута ръце, до прозореца седеше Олга. В светлината на газената лампа лицето ѝ изглеждаше бледо, посърнало, безплътно. А зад нея на стената, голяма и черна, бе надвиснала сянката ѝ.

— Ах, вие ли сте! — каза тя, като направи усилие в гласа ѝ да има и нежност, и израз на удоволствие.

Мартинов бавно приближи към нея. Девојката се изправи. Устните ѝ се усмихваха, но очите издаваха скорошен плач.

— Преди малко научих, че вашите родители ви наричат Оле. Позволявате ли и на мене тази интимност?

Колко беше деликатен, наистина. И каква безкрайна доброта се излъчваше от всяка негова дума!

— Всички, които ме обичат, ме наричат Оле — отговори тя почти закачливо. Сега се усмихваха и очите ѝ.

— Тогава трябва да позволявате само на мене да ви казвам Оле. Защото всички други заедно не ви обичат толкова, колкото ви обичам аз.

Тя му подаде и двете си ръце. Мартинов ги улови, наведе се и ги целуна. Изненадващо за самата нея, Олга изведнъж изпита желание да погали тази руса глава, сведена пред нея, и този тил с късо

подстригани коси. Поривът ѝ я смути и учуди. „Любов ли е това? — запита се тя. — Желанието да го помилвам — не е ли то онзи трепет, който напразно се мъчех да обясня на Султана? Или може би по същия начин бих пожелала да помилвам и някое коте или някой палавник от улицата?“

Без да изпуца ръцете ѝ, Мартинов извади пръстен из внимателно го надяна на безимения ѝ пръст.

— Оле, родителите ви посрещнаха с благосклонност моята молба. Повярвайте ми, само веднъж в живота си ще бъда по-щастлив, отколкото в този момент — когато... когато ще ви нарека моя жена...

Неочаквано Олга се разплака. Тя направи героично усилие да се овладее, да спре сълзите си, но те бяха по-силни от волята ѝ и се стичаха в две бистри струйки по бузите ѝ. За какво плачеше всъщност? Тя сама не намираше отговора. Нито годежът я изненада, нито съгласието на родителите ѝ. Или може би изпитваше съжаление? Олга отхвърли и тази мисъл — разчувствувана от нежността на Мартинов, в този момент тя вярваше, че го обича. Но тогава защо е тази пареща горест? Защо е това безсмислено предчувствие за близко нещастие?

Смутен от сълзите ѝ, Мартинов стоеше прав пред нея, продължаваше да държи ръцете ѝ, а на лицето му се появи една измъчена усмивка, която напразно се стремеше да бъде окуражителна.

— Не плачете, Оле. От сърце ви моля, не плачете. Аз не желая нищо друго освен вашето щастие. Ако вие се съмнявате в чувствата си, ако се чувствувате неподготвена за крачката, която заедно правим в тази минута, или ако внезапно сте открили, че сте сгрешили в избора си — моля, кажете ми само една дума. Не, не мислете за огорчението и мъката ми. Аз... аз ще направя всичко, за да ви помогна да поправите грешката си...

Неговото благородство я трогна и сълзите още по-буйно бликнаха из очите ѝ. Не, тя нямаше право да причинява терзания на този прекрасен човек. Девойката поклати глава и прошепна на пресекулки:

— Не... — тя се поколеба. — Аз плача... от щастие...

Олга приближи разплаканото си лице до неговото. Мартинов плахо обхвана раменете ѝ и изпълнен с благоговение, докосна устните си до нейното чело.

В тази софийска вечер почти едновременно се състояха три срещи, всяка по своему забележителна за участващите в нея.

По това време Драган Цанков беше едва на петдесет и шест години, но дали поради белите, подстригани „а ла брос“ остри коси или заради дългото му политическо минало — той беше известен в политическия живот още от възникването на борбите по църковния въпрос — този буен, запазил младежкия си жар свищовлия бе наричан от всички само „дядо Цанков“. Тази вечер той седеше по чорапи на миндера с кръстосани, по турски крака, отвиваше и навиваше на пръст дългия ланец на часовника си и се мъчеше да говори спокойно и разумно с по-буйния от него, достигащ до безразсъдство ротмистър Бендерев.

— Щом и вие съзнавате историческата повеля да вървим рамо до рамо с великия руски народ — каза той — и съдбоносната пречка, която тази повеля среща в лицето на немския принц Батенберг, не виждам какво още ви смущава. Да се премахне такава пречка е мисия, която историята ще постави наравно с делата на стария Брут, на Катон, на нашите великани Раковски и Левски, на най-великите мъченици за вярата. — Опитният стар политик, мерил сили с гръцки фанариоти и турски паши, бе успял да напипа слабите места на събеседника си. — Нима не искате вашето име да остане редом с техните?

— Всичко, каквото казахте, е мое отдавнашно убеждение, господин Цанков. Само безрезервната преданост към Русия ще възвърне на България онова величие, което имаме в завет от Симеона и Иван Асеня.

— Или да вземем за пример съединението... — започна Драган Цанков, но Бендерев не го остави да продължи:

— Точно така, съединението. Мислите ли, че царят и руският народ не го желаят колкото и ние? Махне ли се Батенберг, те на часа ще ни помогнат, за да го превърнем в живо дело.

— Тогава? Какво ви смущава тогава?

— Смущавате ме вие — каза неочаквано Бендерев.

— Аз? — Дядо Цанков трепна изумено.

— Говоря ви съвършено откровенно, господин Цанков. И не се сърдете, ако не умея да извъртам думите си така, че да звучат по-сладко. Господин Кояндер ви нарече „единствения истински предан на Русия човек“. Но само преди три години, през юни осемдесет и първа, вие бяхте първият българин, който се осмели да изрече дума против нашите освободители. Когато прочетох в „Независимост“ вашето „Не ви щем нито меда, нито жилото“, аз бях във военната академия в Петербург. Четох и не вярвах на очите си — три години след като ни дариха свободата, вие запратихте хули срещу онези, които проляха кръвта си за нас. А сега пак вие говорите за историческата повеля да вървим рамо до рамо с руския народ. На кого да вярвам? На дядо Цанков от осемдесет и първа или на дядо Цанков от осемдесет и четвърта година?

Цанков гузно отмести поглед. Той не обичаше да си спомня за дядо Цанков от осемдесет и първа година и още по-малко за онова проклето отворено писмо до г-н Хитрово, в което той бе писал за меда и жилото. Такива са тези буйни млади хора — говорят каквото им е на сърцето и съвсем не подбират думите...

— Вие не оценявате обстановката, господин ротмистър — отговори той. — Тогава немецът бе успял да заблуди Царя Освободител да получи благословията му за пълномощията, чиято цел в края на краищата беше да се хвърли България в прегръдките на Австро-Унгария. — Истината не беше точно такава, но „целта оправдава средствата“, както казват французите. — И видяхте какво последва: щом закрепил диктатурата си, Батенберг изгони руските генерали. — Искаше се доста смелост, за да се каже тази по-голяма неистина, още повече, че генералите бяха наследени от правителство, начело на което беше не друг, а Драган Цанков. — Сега обаче е друго. Императорът Александър трети видя хитрата игра на Батенберг и призовава всички нас, истинските родолюбци, да попречим на пъклените намерения да се издълбае пропаст между двата братски народа.

Той погледна крадешком към гостенина си, любопитен да узнае дали обяснението беше подействувало. В следващия момент въздъхна облекчено — задоволен от думите му, Бендерев твърде лесно се бе простил с колебанията си.

— Делото не е така просто, както звучи на думи — каза офицерът. През изтеклите двадесет и четири часа първоначалният му ентузиазъм беше поизстинал и отстъпил място на по-трезви мисли. — Да се махне швабата е лесно; трудностите произлизат от онези, които са му предани. Говорили ли сте с господин Кояндер как може да се извърши делото?

— Силата е в ръцете на войската — отговори веднага дядо Цанков. Той не бе мислил по въпроса, но сега бързаше да избегне хлъзгавата тема за „жилото и меда“. След две години заговорниците щяха да заплатят скъпо тази прибързаност и лекомисленото подценяване ролята на народа. — Войската може да свърши всичко бързо и безболезнено.

Получи се странен обрат: безразсъдният план на иначе далновидния политик не задоволи далновидността на иначе безразсъдния кавалерист.

— А партиите? — запита Бендерев. — Как ще реагират партиите? Да не стане така, че правото дело да ни въвлече в една междуособна война?

— Не се страхувайте — отговори лекомислено Цанков. — Говорил съм по принцип с митрополит Климента, Бурмова, Радославова и с Балабанов.

— Хм, не е много — недоволно изсумтя офицерът. — А либералите?

— Има белези, че и онзи, лудият, не ще остане настрана. — В сляпата си омраза, към Каравелов дядо Цанков отбягваше да произнесе името му. — А вие? Какво ще кажете вие за възможността да се спечелят офицерите за нашия план?

— С политиците е по-лесно. Свикнали са: кажат днес едно, пък утре — друго. Не е тъй с офицерите. Клетва за вярност са давали те. Ще бъде мъчно с тях. Засега мога горе-долу да разчитам само на майор Груев, началника на Военното училище, на капитан Атанас Узунов и на подпоручик Михаил Вазов. — Офицерът порови из паметта си. — Евентуално и на капитан Олимпий Панов.

За малко и двамата замълчаха.

— Имам още един въпрос, господин Цанков. Говорили ли сте с господин Кояндер как трябва да се постъпи с княза?

— Не. Не е ставало дума.

— А вашето мнение?

Пауза, която не продължи повече от десет секунди.

— Да се убие — отчетливо произнесе Драган Цанков. — Когато се прави революция против държавен глава, трябва да му се отнеме всяко средство, за да се върне на престола и да отмъщава, а досега по-сигурно средство от смъртта няма. Да се убие, това е моето мнение.^[1]

Далеч по-изкусен беше разговорът, който се водеше по същото време в английското дипломатическо агентство. Около застланата със зелено сукно маса седяха домакинът Ласелс, Кояндер, Бигелебен и Салдерн и играеха покер. Но макар че върху масата имаше много злато, всъщност играта бе значително по-сложна от покера и залозите — по-високи от златото.

— Вашата игра е прекалено открита, господин Кояндер — каза Ласелс на своя носов френски, докато прибираше печалбата от сполучливия си удар. — При вашия реланс^[2] не е трудно да се открият истинските ви намерения...

— Пазете се от англичанина — намеси се и Салдерн, дипломатическият агент на Германия. — Английският покер е като политиката им — не прощава и най-малката грешка и нанася удар точно тогава, когато най-малко се очаква!

Кояндер извади от джоба си още няколко златни монети и ги прибави към твърде намалялата купчинка пред себе си. После прекара пръсти през русите си коси и отговори:

— Английската игра е силна, но не и всесилна. Всичко зависи от терена. Аз, на всеки случай, тук се чувствавам като у дома си. — Той си даде сметка, че прекалено много се отклони от покера, привидната тема на разговора, и побърза да се поправи: — Това се дължи на любезността на нашия домакин!

Тънка усмивка се хлъзна по безкръвните устни на Ласелс.

— Много бързо сменяте симпатиите си към отделните карти, господине — подхвърли той. — Докато виждахте във валето каро — той намекваше за княз Александър — едно послушно вале, вие залагахте на него като на цар.^[3] Но щом се разочаровахте от него, вие като че ли започнахте да залагате повече на асото каро.^[4] Не се ли

боите, че сега други ще фаворизират валето каро и пак ще попречат на играта ви?

Кояндер се намръщи. Той не бе подозирал, че англичаните са надушили опитите на руската дипломация да противопостави офицерството на княза. Откъде са го разбрали? Да не би зад буйното русофилство на Бендерев да се криеше двойна игра? Или може би Ласелс само подмяташе едно свое предположение с надежда, че руският дипломат ще се издаде?

Изглежда, последното беше и мнение на Бигелебен, защото — докато раздаваше отново картите — той каза на руснака:

— Внимавайте. Блъфът е любимото оръжие на англичаните!

— Грешите, господа. — С тънките си чувствителни пръсти Ласелс събра своите карти и ги разгледа. — Аз не блъфирам. Ето, ще играя открито. — Той свали една карта на масата. — Валето каро е у мене и аз ще построя играта си върху него. Ще направя онова, което доскоро вършеше господин руснакът: ще му гласувам толкова доверие, сякаш е цар. Може би за да ме биете, вие ще заложите на асата, господин Кояндер?

Предизвикателството беше твърде открито, за да остане без отговор. Едва сега Кояндер разбра защо беше тази покана за покер у Ласелс, покер, който целеше да събере на една маса дипломатическите представители на четирите главни европейски сили: Русия, Англия, Германия и Австро-Унгария. Той отговори:

— Не зная още какво ще противопоставя на вашето вале, господине. Но ние, руснаците, сме упорити играчи. Ще се боря с всички средства, за да го бия. И, надявам се, ще успея...

— Защо наричате валето каро мое? Аз само залагам на него, а иначе то е руско и австроунгарско творение.

— Картите са като жените, господин Ласелс — засмя се Кояндер. — Изменят на всички, дори и на творците...

Англичанинът направи неопределена гримаса.

— Може би валето каро има по-голямо основание да се оплаква от ваша изневяра, отколкото вие — от негова. — Той се обърна към другите двама играчи: — А вие, господа? Ще подкрепите ли валето или ще подпомогнете господин Кояндер в осъществяването на неговите закани?

— Нито едното, нито другото — обади се Бигелебен. — В покера, както и в любовта, всеки мисли за себе си. В борбата за и против валето, която се води между господин Кояндер и вас, аз мисля за собствените си интереси.

— Значи пасувате?

— Напротив! — Австриецът постави една монета в средата на масата. — Участвувам в играта, но не се вълнувам особено от това вале. За мене то не е силна карта. И нямам нищо против да запази тази своя второстепенна роля. Но ако господин Кояндер успее да го бие, тогава той ще спечели прекалено и аз ще се опитам да компенсирам неговата печалба от друго място.

— Rabouilleur^[5] — засмя се беззвучно англичанинът. — Да се лови риба в мътна вода е повече специалност на княз Бисмарк, отколкото на граф Калноки. Може би и вие, господин Салдерн, като ученик и представител на княз Бисмарк ще вземете ролята на rabouilleur?

— Ах, нищо подобно — отговори немецът, като също постави залог на масата. — Не търся нито компенсации, нито да ловя риба в мътна вода. И ако участвувам в играта, то не е от някаква особена жажда за печалби. Единствената ми цел е да ви предпазя от излишна разгорещеност. Играта трябва да носи удоволствие и да заздравява приятелството, а ние, немците, нищо не мразим повече от развихрянето на страстите и недружелюбността.

— Ако тук присъствуваше и господин Шефер, той положително щеше да подкрепи вашето мнение — шеговито вметна Ласелс. Намекът беше за Френско-пруската война от 1871 година, в която французите претърпяха тежко поражение, лишиха се от Елзас и Лотарингия и сега, тринадесет години по-късно, още продължаваха да плащат на Германия баснословни репарации. Но Салдерн предпочете да се престори, че не е чул тези думи:

— Важното е да запазим приятелството си — вдигна рамене той. — Пък и защо толкова шум около валето? В края на краищата то не заслужава да се жертвува за него и един померански гренадир.

Всички се разсмяха — Салдерн напомняше прочутите думи на Бисмарк, казани преди няколко години в Райхстага: „Източният въпрос не заслужава костите на един померански гренадир.“

Страстен комарджия, покрай разговорите за бъдещето на Александър Батенберг Ласелс не изпускаше от внимание и играта. Освен сваленото на масата вале каро той имаше в картите си още две валета.

— За да повярвате, господа, че аз наистина ценя и подкрепям валето каро, покачвам вноската тройно.

Останалите приеха реланса и влязоха в играта. Ласелс изчисти две карти и получи две осмици. Останалите играчи взеха по три карти.

— Изяснихме позициите си — каза пак Ласелс. — Борбата може да започне.

— Тогава говорете, господин Ласелс — покани го Бигелебен. — Ваш ред е, а при това още в стари времена един капитан е казал: „Господа англичани, стреляйте първи!“^[6]

— Приемам предизвикателството. Първият залп за моето вале е един наполеон. — Със своя фул англичанинът имаше основание да очаква печалба. — Надявам се, че няма да избягате от първия изстрел, господин Кояндер?

— Напротив, господине. И за да разберете твърдата ми решимост в борбата, покачвам наполеоните на три.

Салдерн отпи глътка портвайн от чашата си и каза апатично:

— Обещах да участвувам докрай, за да ви предпазвам от прекалени страсти. Ето моите три наполеона.

— Пас, господа — обяви Бигелебен и сложи картите си на масата. — Казах ви, че ще търся другаде моите компенсации.

Ласелс утрои вноската, след него Кояндер повиши залога на двадесет и седем. Германският агент отново плати. В средата на масата се образува внушителна купчина злато. Разкриха картите си. Англичанинът показа своя фул на валета. Кояндер обаче имаше фул-макс — три попа и два аса. Но най-силни бяха картите на Салдерн — и петте бяха купи.

— Не намирате ли, че в играта имаше нещо символично, господин Кояндер? — запита флегматично Ласелс, примирил се със загубата с истинско английско хладнокръвие. — Докато вие и аз, т.е. представителите на Русия и Англия, се борехме с всички сили за и против валето, немецът миротворец прибра печалбата...

Точно в седем часа вечерта Христо Сумров влезе в хотел „България“ и веднага бе поразен от великолепието, което цареше вътре. Стените на просторната приемна бяха покрити с огледала, които многократно отразиха скромната му фигура; три пръста дебел килим покриваше пода; служителят зад джамлъка вдясно бе облечен във фрак и приличаше повече на един от онези важни господа, които снощи отиваха на прием в двореца, отколкото на хотелиер. Христо със страхопочитание избиколи около килима и приближи до джамлъка. Едва сега забеляза, че освен човека във фрак в малката стаичка имаше и едно момче в някаква чудновата униформа със сребърни ширити. Един бърз поглед бе достатъчен на двамата да разберат, че новодошлият не е клиент. Затова те спокойно довършиха разговора си, преди да дръпнат стъклената преграда.

— Търся господин Стамболов — каза Сумров с такъв глас, сякаш се извиняваше за дързостта си да обезпокои тези важни господа.

— Господин Стамболов го няма — нехайно отговори човекът с фрака.

— Но той... Аз знаех...

— Излезе, господине — каза пак другият, като вече буташе стъклото. — Излезе и каза, че ще се върне много късно през нощта.

Изминалите двадесет и четири часа бяха примирили учителя с хорското незачитане. Какво от туй, че и Стамболов го бе излъгал? И че този надут служител му показва вратата? Той избъбра някакво извинение и си тръгна. Но тогава се обади момчето с ширитите:

— Абе, бай Сандо, нали господин Стамболов чакаше някакъв господин от К.? Да не би?...

— Един момент, господине — подвикна човекът с фрака подир отдалечаващия се Сумров. — Как е вашето име?

— Христо Сумров.

— Да, така беше. Почакайте малко. Господин Стамболов сега ще дойде. Хайде, Гого — той се обърна към момчето, — иди горе да съобщиш за господина.

Момчето стана, протегна се, излезе от стаичката с джамлъците и без особено старание затътра крака нагоре по стълбите. „Значи ме излъгаха — помисли учителят. — Не са свикнали при Стамболов да идват смачканащи като мене...“

След малко младият служител в униформата слезе и без да благоволит да каже дума на учителя, влезе направо в стаичката. Христо продължи да чака, разхождайки се нагоре-надолу покрай килима. Минаха още десетина минути, когато двамата зад джамлъка скочиха на крака — на стълбите се появи Стамболов, придружен от един красив, висок и едър, но с болнав вид офицер с пагони на капитан.

— Много се радвам, много се радвам — разсеяно се разбъбра Стефан Стамболов, като стисна ръката на учителя. — Познавате ли се с Олимпий Панов? Не? Запознайте се тогава. — Двамата мъже се ръкуваха. — Ей! — възкликна председателят на Народното събрание. — Знаете ли, че с двама ви се познавам от едно и също време. Когато в седемдесет и шеста ти, Олимпий, тръгна от Букурещ за Париж, аз се брах в нашия край като апостол — Стамболов обичаше да споменава мимоходом своите заслуги за Освобождението — и тогава се запознах с Христо, може би най-верния на делото човек, в К. — После се обърна към учителя: — А негова милост — той посочи капитана — е мой другар от хъшовско време. В Румъния дяляхме и последния залък. Сега е голям началник. Командува цялата българска артилерия. — Той се изсмия шумно, като че ли бе казал някакъв много успешен каламбур. — А сега, момчета — напред!

Тримата излязоха от хотела и тръгнаха, водени от Стамболов. По пътя капитан Панов заразително новия си познаник. Имаше тих, малко женствен глас, но топъл и сърдечен. Въпросите му не бяха израз на безлична любезност, а съдържаха искрен интерес, и отговорите — посрещани със съчувствие. След малко тримата се озоваха пред същата гостилница, пред прозорците на която миналата вечер Христо бе преглъщал слюнките си. От двете страни на вратата имаше запалени фенери, а над тях — красиво изписан надпис: „August Picq, Restaurant parisien“^[7]. Когато се появиха на входа, срещу тях се втурна един шишкав плешив мъж в официална черна дреха: самият Огюст Пик.

— Bonsoir, monsieur Stamboloff. Enchanté de vous revoir dans mon modeste restaurant.^[8]

— Bonsoir, Picq^[9] — покровителствено отговори държавникът.

— Votre table préférée vous attend, monsieur Stamboloff.^[10] — След като се поклонил няколко пъти на всесилния гост г-н Пик благоволит да забележи и омачкания посетител, който се криеше в сянката на вратата, и многозначително вдигна вежди: — А вий, господин?

— Господинът е мой гост — отговори вместо запитания Стамболов и Огюст Пик за един миг се преобрази:

— А, très bien^[11], много доволен аз...

Французинът заведе тримата, посетители до една маса, от която се виждаше целият ресторант и която целият ресторант виждаше, почака да се настанят и сам им подаде листа с ястията. Христо Сумров за пръв път в живота си виждаше лист за ястия.

— Какво ще поръчаш? — Стамболов подаде листа на учителя.

Христо го зачете и не разбра нищо — всички ястия имаха непознати за него имена: ордьовър, рамстек, шницел и т.н. Това го смути.

— Ще взема кебапчета... ако има...

Стамболов и Олимпий Панов поръчаха яденета, чиито имена Христо не разбра, и бутилка вино с чуждестранна марка. Важният г-н Пик отиде да изпълни лично поръчката.

— Винаги се стеснявам да идвам с тебе тук, Стефане — каза офицерът, когато останаха сами. — Гледат ни така, сякаш сме синове на английската кралица...

— Ах, не им обръщай внимание — небрежно отвърна Стамболов. — Важното е, че кухнята на Пик е добра. Останалото няма значение.

„Колко далеч е отишъл Стефан! — без завист помисли Христо. — Преди пет години беше гол като тояга, а сега се разпорежда като цар...“ Той усещаше върху себе си погледите на посетителите и това го смуцаваше. Полека премести стола си настрана, като търсеше по-закрито убежище.

— Ето го Адженов — рече Панов, като посочи с поглед една плешива глава в другия край на салона. — Протяга врат и се мъчи да срещне очите ти, за да направи дълбоко темане...

— Все тази железопътна линия — въздъхва Стамболов. — Протакаме я години и все нищо не се решава. Ако не сторим нещо, „старите“ — така наричаха по онова време представителите на консервативната партия — ще ни направят за смях и ще ни катурнат в следващите избори.

— Че толкова ли е трудно да вземете някакво решение? — продължи с въпросите си Олимпий Панов.

— За утре съм приготвил голяма реч. Ако и тя не помогне... — Стефан Стамболов вдигна рамене. — Слушай, ако келнерът застане между тебе и мене, утре Народното събрание ще приеме законопроекта; ако застане от другата страна — работата пак ще се проточи. — Като всички хора, които живеят със съзнанието, че съдбата ги е предопределила за големи дела и историческа роля, Стамболов беше крайно суеверен. Тази негова черта беше, изглежда, отдавна позната на офицера, защото това безмислено гадаене на съдбата не му направи впечатление.

Келнерът донесе поръчаните блюда и застана между Стамболов и Христо. Настроението на председателя на Народното събрание се помрачи.

— Няма да говоря утре — отпаднало каза Стамболов, като отпи глътка вино. — Ще има още много да протакаме тази железопътна линия.

Докато вечеряха, двамата с капитана поведоха дълъг разговор. Христо чуваше отделни изрази, като „заем al pari с пет на сто лихва“, „да се изстиска резервният фонд“, „публичен търг с десет процента залог“, „преди да е търговец, Утин е евреин“ и т.н., но не разбираше нищо и мълчаливо дъвчеше кебапчетата си. Както обикновено, говореше главно Стамболов, ръкомахаше, повишаваше глас, заканваше се, заплашваше, сипеше обещания и във всичко това най-често споменаваната дума беше „Аз!“.

— Знаеш ли — каза той по едно време, — тази сутрин нашият хаджия се е срещнал към Бали ефенди с Арабито и са разговаряли повече от час.

Говореше за срещата на княза с майор Данаил Николаев — с „нашия хаджия“ висшите софийски кръгове наричаха покровителствено и малко на подбив княз Александър Батенберг, който през 1883 година бе посетил Ерусалим и Божи гроб.

— За какво са приказвали?

— Знам ли? Навярно пак за румелийския въпрос. Ще ни докарат някоя беля тези хора, че ще ни пламне главата...

— Ти наричаш съединението беля? — изненадано запита капитанът.

— Стига с вашите фантазии бе, Олимпий! — викна Стамболов. Той още беше под влияние на „лошото знамение“, което бе видял в

сервирането на келнера. — Кой не иска да види България обединена? Ама вие гледате на тази работа по хъшовски, а ние — той се почука с пръст по гърдите — трябва да гледаме по държавнически, да дебнем международното политическо настроение, да се съобразяваме с такива вълци като Бисмарк, Гирс, Калноки и Солзбъри.

Може би щеше да последва нова гръмовита реч, ако келнерът не беше я прекъснал. Той донесе един сребърен съд с ароматична вода. Христо мислено поблагодари на бога, че не поднесоха съда най-първо на него, защото не би знаел какво да го прави. Но той видя как другите двама натопиха пръстите си в ароматичната вода и ги избърсаха в кърпите си и последва техния пример. Едва сега Стамболов забеляза, че в продължение на почти един час бе изолирал учителя от общия разговор.

— Е, кажи сега ти, Христо, какво те води насам по столицата?

— Неволята, бай Стефане. — Някога Христо бе наричал Стамболова само „Стефане“, но сега, стъписан от важността на положението му, неволно прибави и едно „бай“. И повтори отчаяно: — Черната неволя!

Когато покани учителя на тази вечеря, Стамболов гледаше на нея като на един от неизбежните малки „икрами“^[12] към съпартизаните си от своя край, от които в края на краищата зависеха изборите. Но сега думата „неволя“ подсказа на чувствителния му за тези неща слух, че ще последват оплаквания и молби, и това съвсем развали настроението му. Той на драго сърце би дал друга насока на разговора, но Олимпий Панов осуети тази възможност:

— Разкажете, господине. Ако на неволята ви може да се помогне, Стефан е всесилен в Княжеството.

— Я не преувеличавай! — смъра го Стамболов, поласкан от похвалата, но едновременно и загрижен, че тя ще го задължи към учителя. — Ще ме изкараш цял господ!

Христо Сумров описа с вълнение своето нещастие: смъртта на двете си деца, болестта на третото, отчаянието си, думата на лекарите, желанието да заведе малката Росица в Швейцария, не скри и днешния си несполучлив разговор със Стамат Хаджиспасов. И завърши:

— Сега едничката ми надежда е в тебе, бай Стефане.

— В мене?

— В тебе. Ако ти, пръв човек в Княжеството, не ми помогнеш, няма от кого да прося помощ.

— Ама чакай да се разберем, бе човек — възкликна Стамболов. — Каква помощ очакваш от мене? Аз не съм търговец, капитал нямам и от една заплата живея. Как да ти помогна?

— Не чакам от тебе заем, бай Стефане. Но ти само да мръднеш ръка и ще издействуваш помощ от държавата. Не дар, заем.

За неудоволствие на Стамболов, Панов отново се намеси.

— Нали имате там разни фондове, Стефане? Те са точно за такива случаи. Нали от тези фондове изпратиха — той изреди няколко имена, непознати на Сумров — да се лекуват във Виена и Париж?

Лицето на Стамболов потъмня.

— Не може, Олимпий. Приказваш каквото ти дойде на устата.

— Не е вярно! — заупорствува капитанът. Сам разяждан от неизлечима болест, Олимпий Панов най-добре бе разбрал мъката на учителя от К. и с всички сили се мъчеше да му помогне. — Знам, сигурен съм, че има такива фондове. Пък ако не помогнете на такъв човек, въстаник и опълченец, на кого ще помогнете?

— Пак фантазии. Като казвам не може — не може!

Сумров побледня. Разбиването и на тази последна надежда го сломи.

— Значи така, Стефане — рече той тихо. — Когато беше за изборите, звезди сваляше от небето. А сега, когато неволята почука... — Гласът му затрептя, задави се в сълзи. — Аз не прося милостиня, Стефане. Къщата ще заложа, цял живот ще работя като вол и ще изплатя дълга. Само ми помогнете!

— Разбери, че не може, бе човек. Лесно му е на Олимпий да говори: „Фондове, Виена, Париж...“ Ама как си представяте тази работа? Та нали ако река да ти уредя нещо, „старите“ веднага ще лавнат по мене: „Стамболов с държавната хазна подрежда своите либерали“, „Стамболов тъй, Стамболов иначе...“ Ще ме окепазят, за резил ще ме направят!

Сумров се изправи, залитна и се подпря на стола.

— Значи така — повтори той ледено. — Можеш да го направиш, но от разни партизански помисли се въздържаш!

Стамболов се впусна да се оправдава, но Христо вече нито го чуваше, нито го забелязваше. Той подаде ръка на офицера:

— Довиждане, господин капитан. Няма да забравя, че казахте добра дума за мене в такъв час.

Смутен от случката, Олимпий Панов мълчаливо стисна ръката му. Христо тръгна, направи няколко крачки, но се сети нещо, върна се до масата и повика с пръст келнера.

— Кебапчета и бутилка вино — каза той. — Колко струва?

— Остави — обади се Стамболов. — Аз те поканих...

Келнерът беше готов да послуша тези думи, но студеният глас на учителя, прокълтял застрашително в целия салон, го накара да се разколебае.

— Питам колко струват кебапчетата и бутилката вино!

Келнерът направи извинителен жест към Стамболов („Нали виждате, господин Стамболов, с такива хора не може да се излезе на глава!“) и назова сумата. Тя беше значително над възможностите на учителя и означаваше поне един ден гладуване по пътя към К. Но това не промени решението му. Той извади кърпата от джоба си, с нервни пръсти развърза възела и отброи на масата грошовете и рупчетата. После мушна остатъка в джоба и сломен, с превити рамене, излезе от ресторанта.

[1] Автентично. ↑

[2] Термин от хазарта: наддаване, увеличаване залога. ↑

[3] Игра на думи: valet на френски значи карта момче и слуга; roi означава едновременно карта поп и цар. ↑

[4] Непреводима игра на думи: на френски as de carreau е същевременно простонародно название на войнишката раница, т.е. на военните. ↑

[5] Човек, който размътва водата, за да лови риба (фр.). ↑

[6] Думи на граф д'Антерош, капитан от френската гвардия, с които е започнала битката при Фонтъноа през 1745 година. ↑

[7] „Огюст Пик, парижки ресторант“ (фр.). ↑

[8] Добър вечер, господин Стамболов. Очарован съм да ви видя отново в моя скромн ресторант (фр.). ↑

[9] Добър вечер, Пик (фр.). ↑

[10] Вашата предпочитана маса ви очаква, господин Стамболов (фр.). ↑

[11] Много добре (фр.). ↑

[\[12\]](#) Чест, уважение (тур.). ↑

ВТОРА ЧАСТ

КОГАТО ОБЛАЦИТЕ ПРЕДВЕЩАВАТ БУРЯ

*— Българският дух не е мъртъв, а само
приспан — отчетливо произнесе Катанич. —
Нужна му е само една искра, за да се пробуди
такъв, какъвто го помнят Панагюрище, Батак,
Шипка и Шейново.*

(Из осма глава)

Когато превалиха баира и стигнаха буйната чешма на „Мармарча“, старото конче изведнъж се оживи. Градът не се виждаше, но то изглежда, подуши нещо познато, защото изпръхтя радостно, изправи превития си от умората на дългия път врат и весело заудря крак в сивата пръст. За разлика от него Христо Сумров не чувствуваше радост от завръщането. Той знаеше, че на онези, които го бяха изпратили с надежда, носеше само разочарование, и тази мисъл го гнетеше и измъчваше. И вместо да забърза към града, той слезе от кончето, дълго и с жаждата на болен от треска пи от чучура, сви си цигара и приседна на каменното корито на чешмата. Лицето му бе замръзнало, вкаменено, с израз на тъпо примирение пред съдбата. Кончето напразно пръхтеше и подканяше пътника — Христо не помръдваше. Едва след един час той се раздвижи, стана, въздъхна тежко и полека се отпрати към града. Конят затрополя зад него.

Христо премина през крайните махали. Беше неделя и по улиците имаше само деца — възрастните бяха на църква. Уморен, с угаснал поглед и с хлътнала между раменете глава, учителят крачеше бавно и дори не забелязваше чинните поздравии на децата, негови ученици. Премина Хаджиспасовия мост и зърна къщата си, но за пръв път тази гледка му причини скръб, а не радост: там, в собата, зад закнижените прозорци лежеше Росица...

Изведнъж нещо ново привлече погледа на учителя. Между почти непрозрачните книги, облепени на прозорците, се забелязваше продълговатото джамче, Христо разбра: хаджи Спас беше подарил джамчето, за да влиза повече светлина при детето. Някаква топла вълна се разля по жилите на учителя и сгря скованото му от студ сърце.

— Още има хора! — прошепнаха устните му.

Той бутна вратата на пармакълъка и влезе в двора. Никой не го посрещна; къщата мълчеше, сякаш беше умряла. Христо върза кончето в саята и свали дисагите. Господи, какво ли не би дал, за да изскочи сега от отвода едно дете, да изпляска с мъничките си ръчички и да се

хвърли в прегръдките му! Какво ли не би дал! Но той знаеше: детето лежеше под топлата шарена черга в собата и никога, никога нямаше да изтича срещу него, за да го посрещне!

Почувствува се слаб, отпаднал и се подпря на гредата, която крепеше чардака. Уви, тази къща беше обречена! Ще минат най-много още двайсет-трийсет години, последният от Сумровите ще си отиде, а къщата полека ще се разсипе. Собата с наредените по полиците калайдисани сахани и с шарения козяк върху хасърите на земята, одаята с червените миндерлъци, притуленото вкъщи с мъркащата котка на пезула — всичко ще опустее. Няма да има кой да раздрънка менците във водника, да завърти чекръка в отвода, да шета около нощвите в бръшмянката, да закачи — както сега — сплитове кукуруз на дървения сарък... Ще угасне кандилото пред иконостаса, ще изтлеят въглените в мангала, ще изстине пещта на вкъщито и заедно с тях ще се изпепели и родът на Сумровци.

Христо стоя продължително така, подпрян на гредата и заслушан в скръбната тишина на своя дом. После отново въздъхна и разрови дисагите да намери армаганите за Гина и детето. И в този момент на вратата се показа жена му. За пръв път тя не се спусна към него, не му каза своето сърдечно „Добре дошъл!“. Гина остана права на вратата — чиста и спретната както винаги, но бледа, посърнала, с удължено лице и рано посивели коси — и само го загледа с големите си, хлътнали от нощния плач очи.

— Е? — каза тя и с този единствен звук изрази всичко.

Христо ѝ подаде пъстрата шамия, купена за два гроша в София. Гина пое подаръка му, но дори и не го погледна, а само повтори:

— Е?

Той се опита да придаде на гласа си бодрост:

— Срегнах се. И с бай Стамат се срегнах, и със Стефан Стамболов. — Христо не издържа погледа на жената и отместа очи. — Обещават...

Тя не се измами от престорената надежда в гласа му. Не каза нищо повече, само изхлипа тихо и притисна новата шамия до очите си. Христо помисли, че може би трябваше да прегърне сухите ѝ рамене, да ѝ наговори утешителни и обнадеждаващи думи. Но той не намери сили да го стори. Отчаянието тегнеше и върху него. Той мълком премина покрай разплаканата жена, прекоси отвода и бутна вратата на собата.

Лъхна го топлина — макар че беше още ранна есен, Гина бе разпалила мангала.

В ъгъла, точно срещу иконостаса, под дебел бял губер с червена ивица по края лежеше малката Росица. Толкова безкръвно беше лицето ѝ, че в първия момент Христо не го отличи от губер. Детето не спеше, но се бе сгушило зиморничаво под завивката и така бе отпаднало, че изобщо не отвори очи, не полюбопитствува да види кой е влязъл при него.

— Росе! — тихо се обади бащата. Момиченцето, изглежда, не го чу и той повтори по-високо: — Росе!

Детето повдигна клепки и големите му черни зеници бавно и уморено се извърнаха по посока на гласа. Позна баща си и дълго се взира в него, но не намери сили да изрази радостта си и пак затвори очи. Христо направи огромно усилие да не се разхлипа, да удържи сълзите си. Седна на козяка до детето, оправи губер около малкото му телце и се насили да заговори весело:

— Росе, я погледни какво ти е донесъл тате от големия град!

Момиченцето отново откряна мигли, болезнено бляскавият му поглед се хлъзна по ръката на бащата и се спря върху подаръка. Между кита на губер стърчеше едно червено захарено петле — единственият дар, който Христо можа да купи на болното си дете.

— Петле! — прошепнаха безкръвните устнички. — Челвено петле!...

— Кукуруигууу! — извика бащата и завъртя между пръстите си клечицата, на която бе забодено петлето. — Кукуруигууу! — Петлето се извърна, като че ли се оглеждаше. — Има ли тук едно добро момиче?

— Има, има! — отговори вече по-живо детето и полека, с много усилие измъкна ръчички изпод губер.

— А как се казва това добро момиче? — запита пак „петлето“.

— Лосе.

— Росе? Ами че тогава аз съм за тебе. — Петлето се запромъква между гънките на губер към жълтите ръчички. — Кукуруигууу!

— Кукулигу — тихо повтори Росица и тънките ѝ пръстчета несръчно обхванаха клечицата на петлето и го поднесоха по-близо до очите.

Христо поглади с пръсти челцето на детето и пак усети огъня, който познаваше още от другите си деца; онзи коварен огън, в който

крехките телца така бързо изтляваха...

— Мале! — с отпаднал глас повика момиченцето. — Мале!

Но и този едва доловим шепот бе достатъчен за бдящата майка. Тя се появи на вратата, за един миг забеляза и петлето, и оживлението на детето и се постара да плесне радостно ръце:

— Ах, какво хубаво петле! И с гребен, и с опашка...

— Тате донесе на Лосе... — каза Росица.

— Не съм виждала досега толкова гиздаво петле — похвали го Гина.

— То вика „кукулигу“.

— А мама ще ти подари едно живичко с ей такива дълги пера! То ще стои горе на полицата и сутрин ще те буди: — „Кукуругууу, ставай, Росе, за училище!“ — Гласът на майката трепна издайнически.

— Кога, мале?

— Скоро, миличко. — Майката преглътна една сълза. — Като оздравееш... А сега си играй с петлето, Росе. После ще го схрупкаш. Да знаеш само колко е сладко!...

Христо стана и бавно излезе от собата. Гина го застигна:

— Сигурно си гладен. Ела да хапнеш.

— Не — излъга мъжът. — Ядох на „Мармарча“. — Почувствува се задължен да каже още нещо за пътуването си до София и макар и да знаеше, че няма да я измами, добави: — Имало някакви държавни фондове. Не разбрах как им викат. Точно за случаи като Росето. Стефан обеща. Той е голям човек, ще уреди...

Гина приклепна и оправи черджето пред вратата на вкъщито.

— А бай Стамат?

— И той обеща — продължи да лъже отчаяно Христо. — Сега бил затруднен за пари, казва, в някаква голяма работа ги вложил, но ще намери. Ще помогне.

Жената не отговори — красноречиво мълчание, което показва на учителя, че не беше повярвала.

— Имаш много здраве от Олето — каза Христо. Мълчанието на Гина беше мъчително за него.

— А Елисавета? Тя не ми ли праща много здраве?

Христо едва сега прецени, че ако се изключеше вечерта пред двореца, той изобщо не беше видял своята бивша съседка.

— Какво — злъчно подхвърли Гина, — само до вратата ли те поканиха? Или бай Стамат ти обеща парите на улицата?

Сега беше негов ред да замълчи. Вдигна рамене и без да каже дума повече, излезе на двора. Кончето го забеляза и го поздрави, като размаха опашка: по дългия път бяха станали приятели. „Тебе поне не съм лъгал, Алчо — помисли учителят. — Но какво ли те тревожи тебе, че оттатък едно дете умира? А Гина...“ Той даде зоб на добичето, почисти го с чесалото и със слама, после взе вързопчето за хаджи Спас и поведе коня към къщата на съседа.

Хаджи Спас не беше в къщи, но както обикновено домът му не беше затворен. Христо отведе кончето в обора, после влезе в къщата и остави вързопа на най-лично място. Огледа се. Преди Стамат Хаджиспасов да се пресели в София, къщата на дядо хаджия беше най-личната, най-богатата и най-подредената в града. Сега, когато синът пренесе в столицата голяма част от покъщнината, уредбата не беше както преди, но все пак имаше много скъпи неща, донесени от странствуванията на хаджи Спас по далечни страни, които можеха да съблазнат алчното око. Но хаджи Спас никога не се заключваше, дори нямаше мандало на портата. Въпреки това никой никога не бе посегнал на имота му. „Защо? — запита се Христо. — Защо крадци влизат понякога в много по-бедни къщи, а в тази — отворена и със скъпи вещи — никога? Ето, само тази сребърна тепсия е голямо богатство за някой бедняк. Но защо никой не посяга? Ако тук живееше не хаджи Спас, а бай Стамат, пак ли така щеше да бъде? — Той си отговори сам: — Не, тогаз, навярно тук честичко щяха да спохождат апаша. Хората уважават човека и затова не посягат на имота му. Това е!“

Отдавна преди да стане хаджия, Спас Стаматов започнал със занаята на баща си — мутафчия. Тъчал чували, зебла, чулове и ги продавал на купците, които три-четири, пъти в годината преминавали през К. Но предприемчив и смел, той не се задоволил да остане цял живот край ткалото. Веднъж натоварил чуловете и зеблата на каруцата и тръгнал сам да ги продава — отначало само в близките градове, а после се научил да преваля Балкана и да слиза из Загорето. Така Спас станал търговец и повече не се върнал към бащиния занаят. Пътувал нагоре-надолу, продавал батали и чалми за турците, а се връщал с големи чували памук и го давал на онези, които тъчели баталите и

чалмите. Така постепенно работата му разраснала. Аладжи за антериите, плат за женските елечета, чембери, игли, конци — всичко се намирало у предвидливия търговец. А когато излязъл американът и баталите престанали да се търсят, той дал работа на баталджиите, като ги научил да тъкат пешкири от готова памучна прежда, която сам той доставял чак от Филибе.

Забогатял Спас, задомил се, отишъл на Божи гроб и станал хаджия, ходил за търговия по далечни страни — до Александрия на юг и до Виена на север стигнал, — но не се възгордял, а си останал старият народен човек. По онова време вдигнал голямата си къща и едновременно с нея — широкия каменен мост над реката с трите здрави подпори, дето и сега носи името Хаджиспасов мост. След един голям сефер из Анадола той спечелил много пари и голямата част от тях дал за потягане и разширяване на училището. След две години — хванал водата на изворите при бахчите и прекарал осем лични чешми в града, издялани от бял мермер, буйни и многоводни, и на всяка — калайдисано кепче. Обикнали го хората за добрите му дела и за туй, че на мнозина давал поминък. Но малцина знаели, че хаджи Спас, който приемал в дома си бейове и каймакамини, давал големи помощи и на революционния комитет и неведнъж сам пренасял в каруцата си пушки и куршуми. А когато по едно време турците изклали цяло едно семейство, той прибрал едничкото останало момиченце и го отгледал като свое дете.

Така преминал праведният му живот. Най-сетне се оттеглил от търговията и решил мирно да изживее старините си. Това станало малко преди Освобождението. Тогава дал на сина си най-големия имот и най-уважаваното име в града. И сега, когато дядо хаджия вече нямаше богатство, всички му оказваха старата почит. Мъжете от махалата всяка пролет идваха да попритегнат я къщата, я стобора, жените прекопаваха градината и правеха голямото пролетно и есенно чистене, децата обираха плодовете на дърветата... И затова, макар да живееше сам, домът му винаги светеше от чистота и ред. И нямаше нужда да се заключва...

Христо се върна в къщи, помая се нагоре-надолу, но като не намери работа, седна на трикракото скемле в мутвака и улови глава с две ръце. Чувствуваше в себе си безкрайна пустота и скръбна умора. Нищо не му се правеше — нито да работи у дома, нито на църква да

отиде, нито до училището да прескочи, нито да излезе на „Суютлия“, да погледа катанеделното обучение на опълченците. И така, с превит гръб и глава между коравите длани, го завари хаджи Спас.

Хаджи Спас беше около седемдесет и пет годишен прав старец с още гъста бяла коса и юнашки засукани мустаци. Всичко в него — от добродушния поглед до вечната кехлибарена броеница между пръстите — издаваше човек със съзнание за добре изживян живот, който със спокойствие чака да се представи пред бога.

Христо Сумров му целуна ръка — навик, придобит и останал още от дете — и старецът седна срещу него, но премести скемлето си така, че слънцето да огрява гърба му.

— От лицето ти съдя, Христо, не е било на добре пътуването ти до Софията — поде дядо хаджия, а зърната на броеницата му пригласяха с монотонното си тракане.

Учителят не отговори веднага. Трябваше ли да излъже стария човек? Да му спести ли разочарованието с една измама? Хаджи Спас, изглежда, се догади за колебанията му:

— Хайде, кажи истината, момче. Няма защо да криеш...

— Господин Стамат Хаджиспасов няма... — започна Христо, но старецът го пресече:

— Господин Хаджиспасов ли? Откога престана да го зовеш бай Стамат?

— Сега бай Стамат е важен човек в Княжеството, дядо хаджи. Не е както преди. — Хаджи Спас изсумтя неопределено, но не го прекъсна. — Та бай Стамат няма в момента свободни пари. Хванал се с големи работи. Имоти купува, железен път ще строи...

— С една реч — отказал ти е. Така ли?

Христо не отговори. Той си спомни онази злощастна вечер в одаята на народния представител, унижението, отказа, търгашеското му предложение, грубата раздяла. И пак се запита: има ли право да разкаже всичко това на добрия старец?

— Променил се е Стамат — рече хаджи Спас, след като помълчаха няколко минути. — Забравил се е. Кой знае, може господ мене да наказва чрез него... Разкажи сега как пътува, какво видя из Софията?

Учителят разказа накратко къде беше ходил и какво беше видял. После старецът отново върна разговора към сина си.

— В бохчата с армаганите има и писмо — каза той. — И знаеш ли какво ми пише Стамат? Решил да продаде къщата ми тука. Пари му трябвали, казва, за някакво наддаване. И ме вика при себе си.

Това беше нещо ново за Христо. Но зад думите на стария човек той усети печал и се опита да каже няколко ободряващи думи:

— В София бай Стамат се е наредил много добре, дядо хаджи. Къщата му — като сарай! Не по нашенски, по европейски подредена — скъпи мебели, покъщнина, дебели килими, всичко има.

— Разбирам защо ми говориш туй, момче. — Старецът скръбно поклати глава. — Искаш да ми подсладиш горчивата хапка, нали? Палат като султанския в Цариград да има, пак не искам да ходя там. Тук съм се родил, тук искам да затворя очи. Какво ще бъда в Софията? Един изкуфял дядка. А тук всеки ме знае, всеки ме почита... Тук искам да остана, от моите чешми вода да пия, по моя мост да вървя... Камъкът на мястото си тежи, както казват хората.

— Тогава защо не пишеш на сина си, дядо хаджи? Защо не му откажеш?

Хаджи Спас се усмихна тъжно:

— Нищо няма да стане, момче. Познаваш го — щом си е наумил нещо, ще го направи, пък ако ще на пътя да ме изхвърли. Грешка сторих аз, голяма грешка. Всичко му приписах. И тази къща — той посочи с палец зад гърба си, — и тя е негова. Ще я продаде и окото му няма да мигне. — Той помисли малко, после каза тихо на себе си: — Поне да знаех че за добро трупа тези пусти пари, пък то...

Старецът бавно и съсредоточено напълни чибуката си, после подаде пунгията на учителя да си свие цигара и се залови с чакмак и прахан да изкара огън от кремъка. Докато не изпушиха тютюна и двамата не проговориха. След това Христо заговори предпазливо, уплашен да не би да засегне добрия стар човек:

— Казваш: ще продаде къщата, дядо хаджи, а на тебе не ти се ходи в столицата. Тогава... тогава защо да не се преместиш у нас? Ето, на една крачка е. Ех, нямаме твоята уредба, но все живеем прилично, както бог даде. Ще ти отделим одаята и ще ти я подредим така, както ще ти е по стога. Ние... ние имаме премного място, дядо хаджи... И още ще се отвори след някой ден...

Очите на хаджи Спас овлажняха и той ги избърса с шарената си кърпа. Христо се тревожеше — не знаеше какво бе предизвикало тези

старчески сълзи: обида или признателност.

— Ех, момче, момче — подсмръкна старецът. — Защо не се роди ти мой син!...

Тези думи подсказаха на учителя, че хаджи Спас беше склонен да приеме. Зарадва се:

— Така ще е най-добре, дядо хаджи. Не си вече млад, не е редно да живееш сам, като кукувица. Все някой трябва да се понамира около тебе. Пък не се тревожи и за храната — където сме двама... — Думите му пресекнаха. Христо се ужаси: в мислите му бяха останали вече само двама — той и Гина. Поправи се: — Където сме трима, там ще бъдем и четирима... Кажи, дядо хаджи. Кажи, че приемаш!

В очите на стареца отново блеснаха сълзи.

— Не гледай, че плача, момче — заговори той на пресекулки. — Не е това нито от обидата на сина, нито за къщата. Не лоши, хубави сълзи са тези, от умиление. Зарадва се сърцето ми, че не всички люде са се увълчили, че са останали между хората — хора...

— Значи, приемаш! — искрено засия Христо. — Чудесно, дядо хаджи. Още следобед ще те пренесем у дома, а довечера пиши на бай Стамат да прави с къщата каквото иска!

— Чакай, много бързаш — възпротиви се старецът, макар че онази предприемчивост, която някога го бе отвела чак до Египет, той вече наполовина бе приел сърдечната покана на Христо. — А Гина? Няма ли да питаш и нея? Тя е стопанката на този дом — тя се разпорежда в него...

— И тя ще е на моя ум, дядо хаджи. Гина от дъщеря повече те обича. Но ако те тревожи нейната дума, ей сега ще я вземем.

Той се обърна към дома и понечи да повика жена си. Но в същия миг Гина сама изскочи от къщито и разплакана завика към тях:

— Христо! Дядо хаджи! — Тя кършеше ръце. — Елате, за бога!... Росето... Елате! Росето май...

Двамата мъже, старият и младият, скочиха на крака и се втурнаха през отвода към собата. Дали от болестта или от вълнението, което ѝ донесе захарното петле, Росица беше примряла, безчувствена, с восьчножълто лице. И само пръстчетата ѝ продължаваха да стискат дървената дръжка на петлето. При вида на безжизненото дете Христо Сумров усети как всичката му кръв се оттегли от главата, причерня му, олюля се и се подпря на Гининото рамо. Много преживял, хаджи Спас

запази самообладание. Бръкна под губера и притихна, сякаш се заслуша.

— Прилошало й е — рече той след малко. — Сърцето тупа...

— Божичко, но тя умира! — проплака Гина.

— Всички сме в ръцете на бога — тихо, но с дълбока вяра каза старият човек. — Дайте требника. Само бог може да помогне тука, а неговата помощ и неговата милост трябва да се изпросят...

Гина полека и с безкрайна нежност взе детето в прегръдките си, подпря главичката му на своето рамо и го отнесе пред иконостаса. Бащата подаде требника на дядо хаджия, а сам запали вощеница и със смирение и няма молба, се загледа в образа на Богородица, която — също като нещастната майка срещу нея — държеше в прегръдките си малкия Исус. Трепкаше светлината на кандилото, трепкаше и малкото пламъче на вощеницата и в тази призрачна светлина чертите на божията майка от щампата сякаш се смекчаваха раздвижваха се, оживяваха.

Хаджи Спас благоговейно сложи ръка върху главичката на болното дете и бавно засрича топлите слова на светата молитва. Бащата и майката полугласно заповтаряха изречените думи. И дълго, дълго се издига към небето тази от все сърце отправяна молитва.

По едно време детето се размърда в прегръдките на Гина, изохка тихичко и едва-едва отвори очи.

— Сполай ти, боже, връща се миличкото! — с дълбока благодарност произнесе майката и едри сълзи се свлякоха по измъченото й лице.

По-високо и някак по-тържествено продължи молитвата на хаджи Спас, сякаш през неговата уста заговори друг, пророчески глас. Изпълнен от надежда и вяра, Христо се закръсти с широки благодарствени кръстове, после се наведе и целуна седефения кръст под иконата, подарен му някога от дядо хаджия.

— Петлето! — обади се отпадналото гласче на момиченцето и тримата възрастни въздъхнаха с облекчение и признателност.

— Ето го, миличко, ето го — забъбра през сълзи Гина, постави детето пак на постелката и докато с едната ръка го завиваше, с другата се кръстеше бързо. После, когато Росица се заигра с петлето, извърна мокрото си лице към хаджи Спас: — Благодаря ти, дядо хаджи. От все сърце ти благодаря. Никога няма да забравя...

— Не на мене, не на мене — кротко я смъбра старецът. —
Благодари на онзи — той посочи с пръст към небето, — който е над
нас и от когото зависи всичко.

— И който е вече едничката ни надежда — тихо допълни Христо.
[\[1\]](#)

[\[1\]](#) В главата са използвани мотиви от „Преживяното“ на Т. Г.
Влайков. ↑

— Сега вече аз ще те изпровождам за школото — каза хаджи Спас, когато Христо тръгна сутринта. Пренесъл се от вчера, той бе закусил рано-рано и сега седеше на триного скемле на пруста и палеше първия си чибук за деня.

— Щом не е било писано да ме изпраца дете...

Учителят излезе от дома, премина Хаджиспасовия мост и забърза към училище. Отдалече го посрещна песента на вече строените за влизане в клас ученици — онази тяхна любима песен по гласа на „Пръскайте се мъгли тъмни...“, която не всички разбираха, но която всички пееха с увлечение; песента за руския цар:

*Руский цар е на земята
най-велик, от всички пръв.
Русите са наши братя,
наша плът и наша кръв.*

*Немци, френци, англичани
наши са враждебници.
Дружни с нашите тирани
наши са изедници...*

„Наша плът и наша кръв. — Христо повтори в мисълта си думите на песента. — А онези глупаци в София... Мигар може да се намери у нас човек, който да не чувствава русите като рождени братя?“

Той влезе в двора на училището, когато учениците двама по двама вече изчезваха във входа на сградата. Децата извърнаха глави към него и зашепнаха: „Ето го, ето го. Учителят Сумров си е дошъл...“ Тъй като и двамата учители бяха Христовци, по негласно споразумение учениците казваха за него „учителя Сумров“, а за другия, за Христо Драганов, „учителя Христо“. Сумров обичаше децата, обичаше

техните лудории, шушукането им, училищните им хитрости, любовта им към учението и учителя. До входа го пресрещна Христо Драганов.

— Е, как е, адаш? Хайде, добре дошъл. — Той го потупа дружески по рамото. — Как беше в столицата? На добро ли беше пътуването?

— Добре заварил, адаш — стисна ръката му Христо. — Пътуване като пътуване, нали знаеш...

Драганов го разбра — не искаше да говори пред децата.

— Хубаво — кимна той. — На обед ще си поприказваме.

„На обед“, защото по онова време малките ученици, които Христо Драганов учеше, нямаха междучасия, а като влезеха в клас сутрин, излизаха едва на обед.

Сумров се отби в учителската стая да вземе каталога — така наричаха тогава училищния дневник — и влезе в клас. Учениците го посрещнаха прави до чиновете си, а погледите им питаха: „Намери ли пари за Росето?...“ Един прочете молитвата и децата насядаха. От височината на катедрата Христо ги обходи с поглед. Как ги обичаше той, тези рошави хлапаци, които сега гадаеха по лицето му съдбата на онова малко момиче, което лежеше под губера в собата!

— Е, кажете, ученици, как изкарахте тези две седмици. — Христо обичаше свободните, „неслужебни“ разговори с децата, които им помагаша да се освободят от смущението си. — Строг ли беше учителят Драганов? Имаше ли много дърпане на уши?

— Не-е-е — отговори му нестроен хор.

— Значи аз повече дърпам уши, така ли? — засмя се учителят.

— Не-е-е — последва нов, малко сърдит отговор.

— А какво научихте от учителя Драганов? — Сега, когато не можеше да се отговори с едносрична дума, класът мълчеше. — Кажете ми, Груйо.

От втория чин до прозорците се изправи едно чипоносо момче. Цялото му лице бе покрито с лунички.

— Ам'чии... стихотворение, учителю.

— Стихотворение? Чудесно! Как му е заглавието?

— „Топът заехтя!“, от господина Ивана Вазов.

— Чудесно! — повтори Христо Сумров. — Кой иска да каже стихотворението? — Думата „декламирам“ беше още непозната в

българските училища. Няколко ръце се вдигнаха нагоре. — Кажи го ти, Евтиме.

Евтим Попличов излезе пред чиновете, прибра ръце до тялото и занарежда:

*Мрачни планините,
мрачен е светът.
Ужас по горите,
по полята смърт.
Майка вика „Боже!“,
синът вика „Вай!“ —
мъките ни лоши
ще ли имат край?
Братя! — Туй страдан'е
ще да се скрати:
скоро ще захване
топът да ехти!*

„Помнят! — помисли учителят. — Помнят и страданието, и жалбите, и надеждата. Помнят и трясъка на топовете. Затова джамовете треперят, когато Евтим произнася «топът да ехти!». Как умее Вазов да говори направо на сърцата...“

А Евтим Попличов вече завършваше:

*В миг по воля божя
север затреця.
Робът грабва ножа,
сичко закипя.
И сгарий се люшна,
радостно умря,
като си пришушна:
„Топът заехтя!“*

— Много добре си научил стихотворението, Евтиме — похвали го Христо. — Но не го казваш хубаво. Така, на един глас от край до край го караш. А трябва да позапреш по-дълго, където има точка, по-кратко — при запетая, където трябва да повишиш глас, другаде — да го понижиш. — Той повтори част от стихотворението. — А сега излез ти, Анастасе. Напиши на дъската първите два стиха: „Мрачни планините, мрачен е светът.“ А вие всички пишете по плочите. — Анастас Ваклинов започна да драци по дъската, като движеше устни. Пригласяше му скриптенето на калемите по плочите. — Така ли се пише „светът“, Анастасе? — запита учителят, когато стиховете бяха написани. — С „е“ ли се пише или...

— С е двойно — обади се някой и Анастас побърза да поправи.

— А „планините“? — Христо посочи с пръчката последната буква на думата. — С „е“ ли е накрая?

— Пак е двойно? — подсказаха от чиновете.

Анастас Ваклинов поправи и тази грешка, изчерви се и протегна отворените си длани. Той знаеше неписания закон — за такива грешки следваше пръчка през ръцете. Знаеше закона и Христо Сумров и вдигна пръчката. Но за миг пред погледа му се мярна Росица. Той спря замаха на ръката си и се задоволи да каже:

— Друг път да внимаваш!

Ако го беше ударил, Анастас Ваклинов — все според неписания закон — щеше да изписка престорено, а тайно да подмигне на другите ученици. Но сега, когато наказанието неочаквано му се размина, той се разплака не на шега. Децата от целия клас също смутено наведоха глави — какво ли преживяваше техният учител, че отмени наказанието?

Христо Сумров усети смущението на децата и побърза да каже:

— Извадете сега дивитите. Ще правим диктовка!

... Така се заредиха часовете: граматика, земеописание, свещена история, гимнастика... От време на време Христо загубваше нишката на уроците, забравяше къде се намира, очите му ставаха разсеяни, лицето му се сгърчваше от болка и униние. В такива минути класът утихваше, замираше. Възцаряваше се тягостна тишина, в която не можеше да се долови нито глас, нито шумолене на хартия, нито скрибуцане на калем. Безмълвието стресваше Христо. Той се връщаше

от далечните друмища на мислите си, опомняше се и пак подемаше урока. Така измина този първи ден в школото.

Когато бе прочетена заключителната молитва и децата си тръгнаха, Христо Сумров влезе в учителската стая. Там го чакаше другият Христо.

— Е, седни сега, адаш. Седни и разкажи. Много път премина, много неща видя, с много хора се срещна. — Зад привидната разговорливост на Драганов се забелязваше и някакво особено стеснение, като че ли чрез многото думи се опитваше да скрие истинските си мисли. — Хайде, разказвай! От игла до конец.

Сумров остави каталога на полицата и тежко се отпусна на стола срещу приятеля си.

— Какво да разказвам! Хора като нас, всеки улисан в дертовете си...

— А ти?

— Какво аз, адаш? Отидох, позяпах, върнах се.

— Така, позяпа и се върна. — В гласа на Христо Драганов прозвуча леко раздразнение. — Е, много хубаво, ще разказваш на децата по земеописание... Нали за това би пътя до София! Слушай, брат, стига сме увъртали. Не се знаем от вчера. Разбираш за какво те питам. — Той замълча, но като видя, че Сумров не се кани да заговори, продължи сам: — Научих, че не си намерил пари...

„Откъде е могъл да научи? — запита се Христо Сумров. — Аз говорих само с хаджи Спас, а той целия ден беше все около мене!“

Другият Христо, изглежда, прочете мислите му, защото обясни: — Не се чуди. Такива неща се разчуват... Няма да отречеш, нали?

— Няма, адаш — тихо призна Сумров. — Отидох да моля само бай Стамат, а се случи така, че и със Стефан Стамболов се срещнах. И двамата ми отказаха.

— И Стефан ли? — вдигна вежди Драганов. Той беше либерал, много по-западен либерал от адаша си, знаеше какво бе направил Сумров за либералите и по-специално за Стамат Хаджиспасов и Стефан Стамболов, и сега не можеше да проумее как са могли тези хора да откажат помощ на нещастния баща.

— И Стефан — кимна Сумров. — Имало там някакви фондове тъкмо като за моя случай, но Стефан не поиска нищо да направи.

— Защо?

— Не знам. Партизански подбуди.

— А Стамат Хаджиспасов?

— Остави го — махна ръка Сумров. — Станал е долнопробен търгаш. Загубил е всичко човешко и живее само с мисъл как да натрупа повече злато. От човек, дето ламти за пари, каква човещина можеш да очакваш?

Една сива гугутка кацна на перваза пред прозореца на учителската стая и чукна с ключето си по стъклото. Двамата приятели погледнаха към нея, но не я забелязаха — така бяха погълнати от мислите си.

— Не се сърди за това, което ще ти кажа, адаш — заговори пак Драганов. — Снощи бяхме с Иван и Никифор и от дума на дума — стана реч и за тебе... — Той се смути и млъкна, но Сумров го подкани:

— Е?

— Виж, брат. Горд си, зная. Но от нас тримата не можеш се обиди. Голямо тегло сме патили заедно, без хапка хляб и глътка вода сме карали. — Той напомняше за Опълчението. Христо Драганов, Никифор Симеонов и Иван Катров бяха опълченци и през цялата война не бяха се делили от съгражданина си Сумров. — Помниш ли онзи единайсети август на Шипка? А матерката на Иван? Признай — от нас не можеш се обиди.

— За какво да се обиждам? — сви рамене Христо Сумров. — Какво сте ми сторили, че да се обиждам?

Драганов извади от джоба една свита на възел кърпа и я постави на масата пред приятеля си. От кърпата иззвъняха монети.

— Знаем, че си в нужда, брат. В такава нужда, дето всеки, кой с каквото може, трябва да се притече на помощ. Тримата събрахме всичко спестено. — Драганов протегна ръка над масата и я сложи върху ръката на приятеля си. — Не ни отказвай, брат. Деветдесет и осем лева има в кърпата. Това са всичките ни спестявания. Не ни отказвай! Събери оттук-оттам каквото може да се събере и заминавай. Пиши ни оттам, събщи ни къде си се настанил. Ние пак ще ти пратим...

Сълзи, топли благодарствени сълзи изпълниха очите на Сумров.

Деветдесет и осем лева! Христо си представи как тримата му приятели са ги събирали по ракли и джобове, как са искали да ги дотъкмят до сто и са ровили за забравени рупчета и гологани, как

накрая са се примирили и са ги вързали в кърпата. Деветдесет и осем лева!

— Приемаш ги, нали? — настоя Драганов. — Кажи, че ги приемаш!

Да ги вземе — беше безсмислено. Да ги откаже — щеше да наскърби тези чудесни хора, които всъщност бяха вързали в кърпата не деветдесет и осем лева, а сърцата си.

Христо се извърна и скришом избърса очите си.

— Да, приемам ги — каза той и другият въздъхна облекчено. — Приемам ги, но с едно условие: да ги задържите при себе си, докато събера и другите.

— Колко ти трябва още?

— На връщане от София се отбих пак в Плевен при руския доктор. Той е ходил в Швейцария, познава я. Дори ако там се хвана на работа, дорде Росица е в болницата, пак трябва да имам оттука... две хиляди...

— Две хиляди! — извика Драганов, стъписан от размера на сумата.

— Две хиляди, адаш — потвърди отпаднало Сумров. — Човекът няма защо да ме лъже... Сега прибери парите, адаш. Сам виждаш: надали ще намеря скоро останалите хиляда и деветстотин. — Той направи горчива гримаса. — Единствената възможност беше да ги взема от някого, който може да чака да му ги връщам дълго, години...

Той побутна кърпата към другия край на масата. Христо Драганов не възрази, но и не я прибра. Изглеждаше притеснен, сякаш гузен, че не е намерил толкова пари, колкото бяха нужни за далечното пътуване.

Отново се умълчаха и кой знае защо, отбягваха да срещнат погледите си.

— Разбирам огорчението ти от нашите хора — заговори най-сетне Драганов. — Можели са да направят нещо, а не са го направили...

— Не огорчение, а разочарование, адаш — поклати глава Сумров. — Да беше само огорчение — е, хора сме, не светци. Всички грешим. Но години наред да виждаш човека по един начин и като ти се отворят изведнъж очите, да го видиш, че е съвсем друг — това вече е тежко.

— Да не би да говориш така, защото...

— Не — изпревари го Сумров. — Сега не говоря за отказаната помощ, адаш. За друго ми е думата. Видях ги, тези „наши хора“, но не така, както са по изборите, а истинските, както са си там, в София. — Той се наведе над масата и заговори бързо, оживено. — Защо влязохме в либералната партия, Христо? Защо се борихме в изборите? Защото вярвахме, че тя е народна, че водачите не са разни чорбаджии и богаташи, а хора като нас, като тебе и мене, които виждат болките на народа и ще се мъчат да ги оправят. Пак ти повтарям, не говоря за себе си и за отказаната помощ и като казвам „болките на народа“, не мисля за моето тегло. Не! Говоря за нищетата, за бедността изобщо, за неволята, която се шири из цяло Българско. Освободихме се, вярно е. Ала какво се получи? Който е бил добре, сега пак си е добре; който е теглил, пак тегли; трябва да отидеш да видиш нашите либерали, от които уж чакаме доброто. Забравили са и думи, и обещания, и живеят така, както народът не е и сънувал. Да видиш одаята на Стамат Хаджиспасов — ще се сбъркаш. Сякаш не одая, а царски палат! И мислиш, че е доволен? Че си е казал: „Е, дотук беше за мене, сега — за другите.“ Вятър! Ламти за още, дори мен канеше да напусна учителството и да му помагам в обирническите търговии. А Стефан Стамболов? Стефан, дето преди пет години нямаше риза на гърба си да тури и по изборите обещавахе мед и масло да потече от чешмите? Сега живее в разкош, храни се в парижка гостилница, дето един обед струва колкото половин наша месечна плата, перчи се като петел на бунице и е по-далеч от народа, отколкото на времето цариградският султан. Ето, това са „нашите хора“, за които приказваш. Цялата им борба срещу консерваторите и чорбаджиите е била само „стани аз да седна“. Всичко, което осмиваха у „старите“, сега сами го вършат, и то двойно. Ето, това е разочарованието ми, дето ме кара да се проклинам и за либералството, и за изборите, за всичко. Лъгали сме ние хората, адаш. Неволно, ама сме лъгали!

— Не съдиш ли малко прибързано? — замислено запита Драганов. — Ядели хубаво, живеели в удобство... Е, че какво от това? Така и трябва да бъде. Ние сме им поверили съдбините на Княжеството. Ако мислят утре с какво ще се изхранят, могат ли държа кормилото както трябва?

— Съдбините на Княжеството, казваш — рече Сумров. — Кормилото. Хубави думи, ама само думи. Бях в Народното събрание. Мислех: „Тук е храмът на българската свобода!“ И ми идеше да се прекръстя и така да прекрача. А то какво мислиш? Крясъци, гюрултии, псувни, юмруци — да потънеш в земята от срам. И приказки, приказки, наглед от честни по-честни, а заслушаш ли се — всеки тегли чергата към себе си. Народна празноговорителница, както ми рече един непознат човек. Ето, това е кормилото, това са съдбините на Княжеството. Да имаше колай да ги туря всичките празноговорители в една бохча, та — бух! — в морето.

— Какво, да не си решил консерватор да ставаш? — подозрително запита Драганов.

— Не, адаш. Консерватор аз няма да стана. Но и на тези лицемери повече не желая да служа.

— Така по средата не може. Или с едните, или — с другите.

— Може, не може — това е! Докато не намеря партия, в която да няма разлика между думите и делата, партия на хора като Раковски и Дякона — така, настрана ще стоя, като вълк единак. И не казвай, че ей тъй, отведнъж ми е дошло на акъла да късам с либералите. Много нощи пролежах с отворени очи, много неща прехвърлих през главата си. Пък ако не ми вярваш, ей я София: иди и сам ще се увериш...

Той се извърна бавно и като махна прощално с ръка, тръгна към къщи. Христо Драганов обаче дълго остана неподвижен, замислен над чутите думи, които още трептяха над масата.

Беше един от онези последни топли дни на годината, в които природата сякаш жали за изминалото лято и напрегнала сетни сили, открадва няколко приятни слънчеви часа от напирещата зима. Тогава във въздуха се носи някаква неотразима тъга, която шумоли в черните голи клони на дърветата и в жълточервения килим на окапалите листа, отразява се в сивите огледала на локвите, носи се с тънките струйки синкав дим от комините — тъга, която личи в полуусмивките на лицата и в умората на тежките стъпки. Като всяко крадено нещо и тези часове на закъсняло лято навяват повече скръб, отколкото радост.

Към три часа следобед на този ден Султана Хаджиминчевич и Олга Хаджиспасова полека се разхождаха по проточилата се през целия град Стамбул джадеси. Спазвайки модата, и двете бяха облечени във вестони — гълъбовосив на Султана и небесносин на Олга, — с чадърчета в ръцете и на главите с бонета, украсени с по едно венче изкуствени цветя. Те вървяха хванати под ръка, гледаха дългите си сенки, които подскачаха далеч пред тях, и мълчаха, потиснати от есенната тъга.

— И какво, казваш, ти подари? — попита Султана, като се опитваше да възстанови разговора. Тя не съобрази, че за подаръците на Мартин Мартинов бяха говорили преди повече от четвърт час.

— Какво? — запита в отговор Олга, забравила миналия разговор.

— Какво ти подари твоят годеник? Каза само, че ти донесъл подаръци, но не спомена какви.

— Ах, да, подаръци. — Олга сякаш се събуди. — Хубави неща. Свилени платове от Франция, чешки бижута.

— Уф, блазе ти, Оле! А моето Раче, да ми е живичко, е стиснато като... и аз не знам като какво да кажа. Само сегиз-тогиз ми носи по някое цвете. Сигурно ги краде от двора на хазайката си. Ама ти май не се радваш на подаръците, а?

— Какво?

— Слушай, ако не ти се говори, кажи. Омръзна ми след всяка дума да казваш: „Какво?“ Питам те дали не се радваш на подаръците

си.

— А, защо, радвам се — без въодушевление отвърна Олга. — Хубави неща — повтори тя разсеяно.

Те стигнаха до моста пред Пепиниерата и тръгнаха обратно. Сега слънцето, полегнало ниско над хоризонта, светеше в очите им, а сенките им лениво се влачеха далеч зад тях.

Султана навярно щеше да продължи с бърбривите си въпроси, ако в този момент с приятелката ѝ не беше станала една чудна и ненадейна промяна. За секунда Олга застана неподвижно, скована, напрегната, сякаш всичко в нея бе изпънато като струна. Султана я изгледа с любопитство. Лицето на Олга беше преbledняло, а очите ѝ — вторачени някъде напред. Тя проследи погледа на приятелката си. Срещу тях идеше висок широколик мъж с черни очи и мустаци, облечен по европейски, но с някакво особено палто — нито късо като сюртук, нито дълго като редингот. Той очевидно вървеше право към тях, а очите му, съсредоточени в русото момиче, сияеха от искрен възторг — топли, ласкави, възхитени.

— Божичко! — прошепна Султана, отгатнала по интуицията онова, което ставаше и което щеше да стане.

Високият мъж приближи, спря, поклони се и изрече някакви общоприети думи за поздрав. И поклонът, и поздравът му съвсем не отговаряха на един Царибродски суватчия.

— Султана — тихо произнесе Олга, — да ти представя господин Михаил Катанчев. Мой познат...

— Много се радвам, господине — рече Султана кокетливо и подаде ръка на мъжа.

Катанчев се ръкува и с Олга. Султана напразно дебнеше да види нещо необикновено в това ръкуване, но остана разочарована — в него нямаше нито многозначително задържане на ръката, нито онази лигава угодливост, до която прибягват мъжете, когато искат да направят впечатление на една жена; беше просто мъжко ръкуване — крепко и сърдечно.

— Мога ли да ви придружа? — запита Катанчев. — Или може би предпочитате?...

Въпросът, привидно зададен на двете момичета, всъщност бе отправен към Олга. Султана почака няколко секунди, но приятелката ѝ не отговори. Погледна я. Без капка кръв по лицето, скована,

съсредоточена, Олга очевидно не беше в състояние да произнесе нито звук.

— Но да, разбира се, господин Катанчев — изчурулика Султана. — За нас ще бъде удоволствие...

Той зае мястото между тях и тримата бавно продължиха прекъснатата разходка. Катанчев поведе обикновен и твърде банален разговор за времето, за отминаващата есен, за светския живот в столицата, за наскоро състоялото се представление на „Невянка и Светослав“. Говореше непринудено, учтиво, без опити да поразии девойките, но с явни усилия да ги увлече в разговора. Успехът му беше само наполовина — разговорливата Султана веднага даде воля на словоохотливостта си, докато Олга остана мълчалива и като че ли присъствуваше само тялом, докато духът и мислите ѝ блуждаеха някъде далеч, далеч от Стамбул джадеси.

„За какво говорят?“ — питаше се от време на време девойката. До съзнанието ѝ достигаха отделни думи и къси изрази, но колкото и да се мъчеше, тя не можеше да проследи мислите на двамата си спътници. „Лятото...“, „Приемът у...“, „Да, Мария Ушева беше добра в ролята на Невянка, но Светослав Миларов, който играл предателя Митра...“

„Божичко, за какво говорят наистина? И защо изобщо говорят? Защо сквернят тази минута с приказки за лятото и за предателя Митра? Защо, защо? Не чувствуват ли, че сега трябва да мълчим и да се потопим в сладостта на... На какво? На откраднатата от зимата топлина? На очарованието на този слънчев миг? На вълнуващата илюзия, че сякаш не ходим, а плуваме над земята? А те говорят за пиеси и приеми...“

— Ах, ето го и моето Раче! — възкликна до нея Султана.

Олга се опомни. Не, тя не летеше над земята, а се разхождаше из софийските улици и до нея, висок и самоуверен, крачеше Михаил Катанчев...

Когато ги забеляза, капитан Рачо Петров се изпъчи, поизпъгна гиздавата си офицерска униформа, с дясната ръка приглади брадата и засуканите върхове на мустаците си, а лявата облегна с добре заучен жест на дръжката на сабята си. Спря пред тях и подозрително изгледа непознатия мъж, който го надвишаваше с цяла глава.

— Моля, запознайте се! — заговори Султана Хаджиминчевич, след като той се ръкува с двете девойки. — Капитан Петров, мой годеник, господин Катанчев, роднина на семейство Хаджиспасови.

Рачо Петров сякаш се поуспокои и стисна ръката на високия мъж.

„Султана излъга — помисли бързо Олга. — Да, излъга благородно, за да ме запази от клюки и подмятания. Но защо аз не я поправих? Гузна ли съм, че премълчах истината? Но защо и той не я поправи?“

Изведнъж тя забеляза, че в мислите си нарича Михаил Катанчев само Той с главна буква, и й се стори, че ще припадне. Нима наистина е Той? Онзи, чаканият Той? Какъв беше този вътрешен глас, който я караше да мисли за Катанчев като за Него?

— Прието, нали? — запита капитан Петров и Олга разбра, че отново е пропуснала част от разговора. — И вие, надявам се, приемате, госпожице Хаджиспасова?

Султана забеляза объркването на Олга и побърза да се намеси:

— Приема, разбира се. В „Ница“ са най-добрите сладкиши...

Четиримата влязоха в модната по онова време сладкарница и мъжете поръчаха за дамите сладкиши, ореховки и захаросани плодове, а за себе си — кафета.

— Та казвате, че сте от Цариброд, господин Катанчев? — продължи прекъснатия разговор Рачо Петров.

— По-точно от Царибродско — предпазливо отговори другият.

— А какво правят братята сърби? Чувате ли нещо за тях?

Катанчев предложи на капитана цигара и двамата запушиха.

— Какво да правят, господин капитан. И те са като нас — живеят, работят, гледат да свържат двата края.

Офицерът изчисти с пръст някаква невидима прашинка от фуражката си, оставена на стола до него.

— Интересно как ли ще приемат съединението — замислено рече той.

— Съединението? — наостри уши, Катанчев. — Говорите за съединението на Княжеството с Източна Румелия?

— Разбира се.

— И говорите тъй, като че ли то е свършено нещо или поне съвсем предстоящо? По нашия край сега за сега изобщо не се

споменава думата „съединение“. Но вие тук, в столицата, сте по-добре осведомени...

— Не, и ние не го смятаме предстоящо. — Рачо Петров произнесе това „ние“ с тон, който изтъкваше собствената му важност. — Но то е неизбежно. Рано или късно изкуствената граница ще рухне. То е така сигурно, както че утре ще съмне.

— И питате за реакцията на сърбите? Какво всъщност ви интересува?

— Турция навярно ще отговори на съединението с война — поясни се капитан Петров. — Сърбите имат да уреждат стари сметки със султана. И ако присъединят силите си към нашите, княз Александър, и крал Милан ще се черкуват в Цариградската „Света София“.

Катанчев имаше желание да разпита по-подробно този приказлив офицер, но се засрами — в присъствието на Олга не можеше да изпълнява своите длъжности на шпионин.

— Да оставим политиката — предложи той. — Дамите се отегчават...

— И как няма да се отегчаваме? — поде Султана. — Щом искате да говорите за политика, съберете се по мъжки и си говорете колкото щете. Но защо занимавате и нас с неща, които хич не ни интересуват?

— Не! — каза неочаквано Олга. Това може би бяха първите ѝ думи, откакто се образува компанията. — Интересуват ни.

— Интересувате се от политика? — учтиво, но с нескрита изненада запита Катанчев.

Олга се изчерви. Ако знаеше, че ще трябва да отговаря на Негов въпрос, надали щеше да се обади преди малко.

— Не от политиката, а от съединението. За българките то е също така важно дело, както и за българите.

Все пак разговорът не продължи и след малко Султана ловко го прехвърли на по-незначителни, но по-близки до природата ѝ теми. Катанчев остави да говорят двамата годеници, а сам се замисли върху думите на Олга. Да, щом дори за жените и девойките съединението не беше политика, а въпрос жизнен, неотменим, то не можеше да не стане, да се спре. И като разсъждаваше, Катанчев отново честно призна пред себе си, че българите имаха право и че ако той самият

беше българин, без колебание би жертвувал живота си за това съединение.

— Е, да ставаме — каза по едно време Рачо Петров и двамата мъже платиха консумацията. — Вие ще изпратите госпожица Хаджиспасова, нали?

— Разбира се — кимна Катанчев, като едва прикриваше радостта си.

— Надявам се, госпожице Хаджиспасова — продължи Рачо Петров, — че няма да се сърдите на Султана и на мене, че ви оставяме да бъдете изпратена от вашия роднина.

„Трябва да откажа! — помисли Ольга. — Трябва веднага да обясня, че не ми е роднина, и да поискам или да бъда изпратена от тримата, или да се прибера сама. Трябва! Трябва!...“

— Не се тревожете, господин Петров — произнесоха устните ѝ.

Пред сладкарницата се разделиха и двамата годеници бързо тръгнаха към Хаджиминчевичови. Рачо Петров твърде майсторски оставяше краят на ножницата на сабята му да се удря с весел звън о каменната настилка на улицата.

„Не бива да го оставям да ми говори! — повтаряше си трескаво Ольга. Тя предполагаше, че ще ѝ говори за някакви чувства към нея. — Ще му заявя веднага, че от един месец съм сгодена, и ще го помоля завинаги да се отдръпне от живота ми. Не бива да подхранвам никакви илюзии в него. Ще му изясня всичко честно и ще се сбогуваме за цял живот.“

Девојката дори не помисляше, че в мисълта си значително изпреварваше събитията и че Катанчев изобщо не можеше да се отдръпне от живота ѝ, защото — поне видимо — не беше прониквал в него.

Те изминаха един до друг стотина крачки, а Катанчев не проговаряше. Той вървеше мълчаливо, малко навъсено, гледаше съсредоточено пред себе си и сякаш бе забравил младата жена, която крачеше до него.

„А може би той изобщо не помисля да ми говори? — с тревога се запита девојката. — Може би всичко е било плод на въображението ми? Нима наистина срещата ни бе случайна? Нима той не дойде, за да говори с мене? Нищо ли няма, което да желае да ми каже?“

На ъгъла на улицата, на която живееше Олга, един подранил фенерджия бе подпрял стълбичката си на гредата на фенера и като си тананикаше някаква монотонна песенчица, оправяше фитила. Олга избиколи изправената стълбичка и понечи да завие, но Катанчев я спря:

— Моля ви, много ви моля, минете по следващата улица.

— Но аз живея тука...

— Знам, но... ако заобиколите, ще се забавите пет минути... при мене...

„Трябва да си отида! — с отчаяна настойчивост си каза Олга. — Така всичко ще свърши отведнъж и завинаги. Той дори не скри, че иска да се забавя, за да бъда с Него... Не, не мога да му позволя...“

Но краката ѝ сами отминаха улицата и продължиха нататък, където Той я водеше.

Стигнаха до следващата пряка улица и тръгнаха по нея.

Едва тогава Михаил Катанчев заговори:

— Зная, че това, което ще ви кажа, е безумие. Моля ви от все сърце, оставете ме да извърша това безумие. Повярвайте ми, то е продиктувано от най-светлото чувство, което някога е изпълвало гърдите на някой мъж. — Той забави крачките си и полека извърна глава към нея. Изглеждаше тъжен и изтерзан. — Аз ви обичам. Това е всичко! Не, не ме прекъсвайте! Ако пожелаете, аз ще изчезна и никога повече пътищата ни не ще се срещнат. Заклевам ви се! Но сега ме оставете да говоря. — Развълнуван, той преглътна шумно. — За пръв път ви видях, когато отивахте на бала в двореца. Не ме забелязахте. Не ви се сърдя. Но аз ви видях и оттогава нося вашия образ в сърцето си. Видях ви и всичко в мене възликува: „Тя е! Тя е!...“

„Господи, значи и той...“ — премалая Олга.

— Виждам ви денем и нощем пред себе си, говоря ви на глас, като влюбен ученик мечтаей да избухне пожар у вас, за да ви спася, а сам да загина пред очите ви... Не ми казвайте, че не мога да се надявам. Знам, вдигнал съм поглед по-високо, отколкото ми е позволено. Но аз ви обичам. — Гласът му, сподавен от искрено вълнение, се бе превърнал в шепот. — Аз ви обичам, Олга. Вие можете да ми забраните всичко, но не можете да ми забраните да ви обичам. И тази моя любов, свята и чиста, ще живее в сърцето ми... каквото и да се случи...

Те завиха още веднъж надясно и Олга спря. Двадесет крачки по-нататък беше входът на къщата им.

— Кажете ми само едно — продължи умоляващо високият и силен мъж. — Ще ви видя ли пак? Отговорете ми и знайте: вашият отговор за мене е съдба...

Олга не отговори веднага. Той стоеше пред нея — прав, висок, могъщ, с безкрайна нежност, събрана в черните му очи — и чакаше думата ѝ. За миг ѝ се стори, че от него се излъчват невидими лъчи, които проникват в нея, сломяват волята ѝ и завладяват цялото ѝ същество.

Щеше ли да се срещне пак с него? Тя искаше да отговори отрицателно, но същевременно знаеше — щеше да го срещне още много пъти, защото такава беше повелята на съдбата.

— Знаете ли книжарницата на Велчев? — тихо запита Олга. — Утре в три часа следобед ще бъде там...

— Encore un peu de sucre, monsieur le comte?^[1]

Граф Кевенхюлер-Меч, посланик на Австро-Унгария в двора на крал Милан, отхвърли с рамо пелерината си с извезания на нея сребърен кръст — той беше в униформата си на рицар от Малтийския орден — и пое сребърната захарница от пухкавата ръчичка на кралица Наталия.

— Merci bien, Madame. Je préfère prendre un peu de sucre... — той хвърли бърз многозначителен поглед към двамата мъже, които седяха от другата страна на масичката за чай, — au lieu de casser du sucre à propos de ce compre-rendu de Sofia.^[2]

Разговорът се водеше в малката приемна на кралица Наталия и в него участваха четирима — кралят, кралицата, Гарашанин и граф Кевенхюлер. Беше един от онези интимни, привидно неофициални разговори при следобедния чай — главната сила на ловкия австрийски дипломат; в тях под формата на безгрижно бърбрене Кевенхюлер умееше да създава такава атмосфера, в която не излагаше мислите си, а ги подсказваше по начин, че те изглеждаха идеи, родени в главите на събеседниците му. Сега той си отсипа захар и върна сребърния съд на кралицата с такова изражение, като че в този момент не мислеше за нищо друго освен за сладостта и аромата на чая. Но Милутин Гарашанин, четиридесетгодишният министър-председател на Сърбия, остави своята чаша на масичката и машинално поглади буйната си къдрава брада — при него винаги признак на напрегнато размишление.

— Как трябва да разбираме думите ви, графе? — Гарашанин говореше френски леко, но със силно подчертан славянски акцент. — Вие се съмнявате в сведенията на капитан Катанич? Трябва веднага да ви уверя, че Михаило Катанич познавам отдавна, още от войните, в които той служи под моя команда. — Една от суетите на министъра беше да изтъква и напомня своето участие във войната през 77–78 година, в която той, с чин майор, се отличи в няколко важни сражения. — Ако съществува сръбски Муций Сцевола^[3], това е именно капитан Катанич.

Граф Кевенхюлер-Меч не отговори веднага. Той обичаше тези кратки, измерени драматични паузи, чрез които умело концентрираше вниманието върху следващите си думи.

— Аз казах „по повод“, а не „срещу“ доклада на вашия Муций Сцевола, господин министре — каза той тихо.

— Ах — глезено възкликна Наталия, — вие говорите с библейска иносказателност, *monsieur le comte*, докато ние, славяните, сме устроени по-просто и предпочитаме ясната фраза...

Всъщност, като казваше „ние, славяните“, Наталия съвсем излишно кокетираше по инерция на навика, който си бе създала от разговорите с поданиците ѝ; съвсем излишно, понеже и тримата мъже в стаята знаеха много точно процентите славянска кръв в жилите ѝ. Дъщеря на руския полковник Кечко и на румънската принцеса Пулхерия Стурдза, тя имаше само четвърт славянска кръв, защото баба ѝ по бащина линия беше балтийска германка. Но тъкмо защото я познаваха добре, тримата не обърнаха внимание на думите ѝ — след като в 1875 година се омъжи за сръбския крал и стана коронована особа и още повече след като в 1876 година роди престолонаследника Александър, в Наталия — двадесет и пет годишната сръбска кралица, хубавичка, но с явни признаци на склонност към пълнеене — все повече и повече се проявяваха болезнените амбиции и суетливостта, които понякога вземаха съвсем необуздани размери.

— Да, изяснете се, графе — помоли и Милан, като леко премрежи очи: неговият звучен баритонов тембър и великолепият френски акцент на бивш ученик от парижкия лицей „*Luis le Grand*“ винаги създаваха удоволствие за собствените му уши. — Какво в доклада на капитан Катанич ви кара да злословите? Не му вярвате? Съмнявате се в него? Аз наистина не ви разбирам.

Крал Милан посегна да вземе още едно парче кейк, но се поколеба и се отказа. Не много висок, но строен, напет, мъжествен, Милан не без основание се смяташе сам за най-красивия мъж в кралството. Той имаше силно, волево лице, с много правилни, но без женственост черти, остър поглед, прав изящен нос, гъсти мустаци, бръсната брада и пълни устни със сладна извивка. Някога в Париж една балерина от „Мулен руж“ му беше казала, че той я бил привлякъл не с кралското си потекло — Милан беше издънка на стария род на Обреновичите, — а с гъвкавата си фигура на юноша и с устните си на

професионален съблазнител. Тези думи бяха направили силно впечатление на младия и темпераментен престолонаследник, а се помнеха и досега от краля, който се гордееше с двойното си качество на господар и прелъстителен мъж. Но напоследък Милан все по-често забелязваше, че мускулите му се отпускат. Тялото му, което Пуси от „Максим“ бе наричала „генуезка шпага“, сега бе натрупало доста тлъстини. Бузите му леко увисваха под челюстите. Като виждаше това, той настойчиво си повтаряше, че то е недопустимо за един тридесетгодишен мъж, който не се е сбогувал със сладостите на живота, и че трябва да бъде по-внимателен и по-сдържан в чревоугодничеството. И сега, като се самоотказа от резена кейк, той се почувствува много горд със силата на волята си и това изведнъж подобри настроението му.

Отказът от кейка и самодоволството на краля не останаха незабелязани за хитрите наблюдателни очи на австрийския дипломат. В гънките на Кевенхюлеровите устни трепна усмивка — именно суетата и пустославието на мъжа Милан Обренович правеха краля Милан лесен за обработване материал в сърчните ръце на графа.

— Ще повторя, Ваше Величество — отговори Кевенхюлер, като бавно разбъркваше захарта в чашата си, — че аз казах „по повод“, а не „срещу“. Не само че не се съмнявам в събраните от капитан Катанич сведения, но мисля, че той се е справил блестящо със задачата си и заслужава награда.

— Но в такъв случай няма ли противоречие в думите ви, графе? Щом вярвате на този мой офицер, защо имате желание de casser du sucre? Ако Пашич и другите радикали действително кротуват, аз не виждам нищо за злословене в доклада на капитан Катанич.

— Така ли? — вдигна тънките си вежди Кевенхюлер. — А последната част на доклада? Безучастни ли сте към евентуалното присъединяване на Източна Румелия към Княжеството, Ваше Величество?

— Изяснете се, графе — отново помоли Милан, който наистина още не можеше да се ориентира в намеците на дипломата.

— Ако перефразираме думите на Клаузевиц, политиката е война, но водена с други средства. Аз бих казал, че политиката е забавна игра, която прилича на шахмата. Което и от двете определения да възприемем, изкуството на голямата политика или голямото изкуство

на политиката е човек да умее да предвижда всички евентуални ходове на противника и да не се оставя да бъде изненадан, а да има готов отговор за всеки вариант, който противникът ще избере. — Кевенхюлер отпи няколко глътки от чая си. — Когато говорех за злословене, аз имах предвид — моля да ме извините за откровеността — вашата неподготвеност за онзи бъдещ ход на българите, за който ви съобщава капитан Катанич.

— Искате да кажете — обади се Наталия — за подготвяното присъединяване на Източна Румелия към Княжеството?

— Точно така, Ваше Величество. Въпросът е за съединението.

— Изглежда, говорим на различни езици — продължи кралицата. — България и Сърбия имат един естествен противник: Турция. Съединението, ако то изобщо стане, ще бъде удар срещу Турция и в такъв случай, ние трябва да го приветствуваме. Ще си позволя и аз да парефразирам един израз: „Les ennemis de mes ennemis sont mos amis.“^[4] Защо говорите по такъв начин, сякаш съединението, за което българите, казано между нас, имат основание да мечтаят, ще накърни нашите интереси?

— И вие ли, Ваше Величество, мислите като кралицата? — Въпросът съдържаше една твърде явна безцеремонност, но Кевенхюлер знаеше, че никой няма да я забележи.

— Уви, аз още не разбирам основната ви мисъл — призна Милан.

— Но вие често повтаряте една фраза, която лично аз много харесвам — с тон на учудване каза графът. — И тази фраза е, че Сърбия е предопределена да стане Пиемонт^[5] на Балканите. Смятате ли, че Сърбия наистина ще изпълни своята мисия, ако границата на България опре до стените на Одрин? — Кевенхюлер отново прибегна до стария трик да изказва мислите си като естествено продължение от идеите на краля. — Една България, уголемена почти двойно както по територия, така и по брой на населението, няма ли да натежи толкова върху балканските везни, че те непоправимо да се наклонят на Изток?

Той замълча. Този път мълчанието не беше една от любимите му драматични паузи, а просто даване на време подсказаните идеи да достигнат до съзнанието на неговите събеседници.

— Страхувам се, че графът има право — произнесе най-сетне Наталия. Изведнъж тя се бе видяла да се сбoguва завинаги със сладката

си мечта да бъде кралица на една велика държава на южните славяни и тази представа я бе накарала да се сгърчи от болка. Но гласно изрази по друг начин мислите си: — Ако успеят на юг, след година българите ще обърнат поглед на югозапад...

— Те не крият — вметна Кевенхюлер, — че смятат Македония за още неосвободена българска територия.

— ... а след още една година...

— А след още една година — продължи вместо нея Милан — Батенберг ще ме води пред триумфалната си колесница по белградските улици, а Пашич ще надува тръбата.

Посланикът се усмихна вътрешно — и този път посаденото от него семе бързо даваше плод. Той премрежи очи и се отпусна в дълбокото си кресло. Оттук нататък мислите сами щяха да идват в техните глави, а неговата, на граф Кевенхюлер, роля щеше да бъде само да ги направлява според интересите на Австро-Унгарската империя.

— Александър се оказа по-хитър, отколкото предполагах — каза кралят, докато машинално продължаваше да разбърква с лъжичка отдавна изстиналия си чай. — Ако народът прикрепи към името му прозвището „Обединител“, той завинаги ще престане да бъде чужденец за българина и ще израсне като национален герой. А тогава съвсем безболезнено ще може да се освободи от руската опека.

— Мислите ли, че това не се схваща от Русия? — запита високо Наталия. — Впрочем, сведенията ни от господин Боди недвусмислено говорят, че Русия е категорично против съединението в този момент, когато то ще се припише като заслуга на противния им княз.

— Но ако го направят въпреки волята на своята освободителка? — заспори с нея Милан. — Англия на драго сърце ще приветствува всяко дело, което ще превърне България от аванпост на Русия към Босфора и Дарданелите в аванпост на Турция и английските интереси срещу Русия. Пък кой знае — той се обърна предизвикателно към Кевенхюлер, — може и Австро-Унгария да ги подкрепи по същите съображения...

Това беше въпрос и посланикът се видя принуден да отговори с едно от обичайните си двусмислия:

— Ваше Величество няма основание да се съмнява в чувствата на Австро-Унгария и на моя господар.

Всъщност той не каза нищо, абсолютно нищо, но Милан остана доволен от отговора му.

„Защо Милутин Гарашанин не взема участие в разговора? — запита се изненадан австриецът. — Според моите пресмятания той би трябвало да бъде главният двигател на по-нататъшните решения... От тримата той е най-умен, не случайно е син на Илия Гарашанин, но дали не е наследил и бащиното си резервирано отношение към Австро-Унгария?“

Илия Гарашанин в качеството си на министър някога бе подкрепял Карагеоргиевичите, без да споделя тяхната австрофилска политика.

„Разбирам играта ти — мислеше в същото време Гарашанин. — Ти гъделичкаш суетните амбиции на кралското семейство, напомняш им за Пиемонта на Балканите, но това съвсем не са истинските ти мисли. Равновесието на полуострова не ти трябва, за да видиш един ден Милан Обренович като крал на цялото южно славянство, а за да задържиш Сърбия и Македония в сферата на австрийското влияние. И тайно се страхуваш от една Русия, която би слязла до Дарданелите, нали? От тази славянска Русия, която много лесно ще намери общ език с южните славяни, за да превърне в бъдеще Австрия в една незначителна държавица, загубена някъде между върховете на Алпите. Но трябва ли да разкрия играта ти? — питаше се той с трескава настойчивост. — В случая не се ли явяваш мой естествен партньор?“

Милутин Гарашанин имаше основание да си задава този въпрос. След Зайчарското въстание от 1883 година, което Милан удави в кръв, и привидното ликвидиране на радикалната партия в страната наглед царуваха мир и съгласие, но никой не схващаше по-добре от Гарашанин дълбоката истина, която се съдържаше в думата „наглед“. Всъщност в Сърбия под повърхността бушуваше силно вълнение, подклаждано от съзаклятническите групи на радикалите и от едно всеобщо недоволство, което в безсънните си нощи министър-председателят често оприличаваше на буре с барут, поставено под трона на краля. Само сляпото подчинение на Милан пред Австро-Унгария успяваше да задържи огъня настрана от това буре. Да, Австро-Унгария крепеше крал Милан на престола, а заедно с него — и Гарашанин на министър-председателския стол.

Опеката на Австрия неведнъж бе дотежавала на Гарашанин, но той се бе принуждавал да преглъща горчивините. Друг изход нямаше: с Австрия министър-председател или без Австрия по дяволите...

Разбира се, през устата на Кевенхюлер говореше не алтруизмът на Австро-Унгария, а съвсем ясната преценка за интересите на империята. Можеше ли канцлерът Калноки с леко сърце да се види на Балканите изместен от Русия? Достигнала веднъж до Дарданелите, Русия нямаше ли много лесно да се разпростре и до далматинското крайбрежие?

Да, не беше необходима особена прозорливост, за да се разбере играта на Австрия. Но какво би станало, ако при една евентуална криза на Балканите Сърбия би се опитала да води самостоятелна политика? Да се отърси от опеката на могъщия съсед? Гарашанин поклати голямата си глава — знаеше, че династията, която нямаше никакви връзки с народа и се крепеше само благодарение на австрийското влияние и на суровия полицейски режим, би рухнала моментално и неминуемо би повлякла със себе си и него, министър-председателя. Равносметката беше повече от проста: Австрия гонеше собствените си цели, но в случая те се покриваха напълно и с интересите както на сръбската династия на Обреновичите, така и на Милутин Гарашанин.

— И все пак има нещо съмнително в информацията на капитан Катанич — продължаваше междуременно Милан. — Докато Александър е на българския трон, Русия никога няма да подкрепи едно съединение с Областта. Тогава на какво разчитат българите? На благодушието на султана? На собствените си сили? Пфу! Цяла Европа знае, че българите са бостанджии, които не можаха да извоюват сами свободата си, а я дочакаха като подарък от Русия. Нима се надяват да победят редовната турска армия със своите черешови топчета? И със своите капитанчета, които са помирисвали барут само когато са стреляли по зайци? Ето, това са неща, които наистина не разбирам.

— Но при тях са и руските офицери инструктори — напомни Наталия.

— Колцина са те, руските офицери? Петдесет? Сто души? — Милан сви рамене. — Всеки един от тях да е втори Кутузов, какво могат да сторят с паплач като българите? И щом е така — на какво разчитат Александър Батенберг и неговите политици?

— Всъщност техните съображения би трябвало да не ни интересуват — тежко рече Гарашанин. — В политиката всеки върви по своя път и преследва собствените си интереси. — Той се засмя принудено. — Вземете за пример Австрия.

Кевенхюлер трепна. Дали този грубоват и тромав сърбин нямаше да постави пръти в колелата на неговата колесница? Но само след секунда посланикът въздъхна облекчено. Гарашанин казваше:

— Австрия мисли за себе си, но за щастие и в този случай интересите на нашата велика съседка и съюзница напълно се покриват с нашите. Присъединявам се към всяка дума на господин графа. Ние нямаме два пътя: равновесие на силите или признаване на пълното ни поражение.

— Как да разбираме думите ви, господин Гарашанин? — попита кралица Наталия.

— Най-доброто за нас е съединението изобщо да не стане. В това отношение помощта на Австро-Унгария може и ще бъде решителна.

— Каква представа имате за тази помощ, господин министре? — намеси се и посланикът. — Да сплашим княза? Но според собствените ви сведения княз Александър не е начело на заговорите за съединението. Ние може би имаме известно влияние върху княза, но то започва и свършва до него. Говоря ви като човек, който е прекарал години в България и познава много добре обстановката. Нашето влияние върху българския народ е равно на нула или дори се бележи със знак минус. Българите все още твърде ясно помнят ролята, която изиграхме в Берлин.

Гарашанин разтърси лъвската си грива.

— Имах предвид друго, господин графе. Макар и по различни съображения, в момента и Австро-Унгария, и Русия не желаят съединението. Вие можете да повлияете на Русия, а Русия — на българския народ.

— Това може да стане само ако се възползуваме от сведенията, които са събрани от вашия твърде енергичен капитан Катанич.

— Аз нямам нищо против — каза ясно Милутин Гарашанин. — И ако Негово Величество...

Милан хвърли бърз въпросителен поглед към Наталия. Кралицата едва забележимо кимна.

— И аз нямам нищо против — заяви кралят. — Подготвяното дело е зло за всички, освен за българите. Макар и по различен начин, то ще ощети, и Сърбия, и Турция, и Австро-Унгария, и Русия. А срещу общото зло трябва всички да застанат заедно, рамо до рамо.

Граф Кевенхюлер се поклони. Тази част от въпроса беше решена.

— Вие казахте „най-доброто за нас“, господин министре. Кое поставяте на второ място?

— Грешно сте ме разбрали или грешно съм се изразил — отговори на въпроса му Гарашанин, докато нервно гладеше брадата си. — Нашата възможност за избор се свежда до познатата алтернатива to be or not to be^[6]. Съединението осъществено — това означава край на Сърбия, край на династията. А като сърбин и пръв министър на Негово Величество аз изобщо не мога да поставям на преценка и компромиси която и да е от двете алтернативи.

Двамата царстващи съпрузи трепнаха. „Край на династията!“ Този израз, който те избягваха дори и в мислите си, сега бе ясно произнесен гласно със суровата заплаха за една твърде реална и може би твърде близка перспектива.

Трепна и Кевенхюлер. Той не се развълнува за бъдещето на сръбската династия, но думите на министъра подсказаха готовност за действия, които значително превишаваха инструкциите, изпратени на посланика от Виена.

— Ще се върна към думите на Клаузевиц, господин графе, които вие споменахте в началото на нашия разговор — добави Гарашанин. — Ние ще изчакаме действията на политиката. Но ако тя се окаже слаба, ние... ние трябва да продължим политиката с други средства...

Едва сега Кевенхюлер-Меч си даде сметка, че твърде късно се бе сетил да се намеси в разговора не толкова да насочва, колкото да възспира идеите на тези буйни и амбициозни славяни.

— Надявам се, че не говорите за някакви крайни мерки, господин министре? — предупредително каза той.

— Аз съм само един обикновен служител на Негово Величество — не без достойнство заяви Гарашанин. — Когато ще се говори за крайни мерки, думата ще принадлежи единствено на моя господар.

Гарашанин погледна въпросително Милан. Милан запита с поглед Наталия. Кралицата отново кимна утвърдително.

— И трябва да ви уверя, *monsieur le comte* — произнесе отчетливо кралят, — че думата ще бъде казана. Южното славянство е малко за две династии. Какво мислите вие, *chère Nathalie*^[7]?

— Напълно споделям мнението на Ваше Величество — с готовност се съгласи Наталия.

— Не се ли решавате твърде бързо на една авантюра, която може да донесе, хм, много изненади? — иронично попита Кевенхюлер.

— Говорите за изненади? — отговори в същия тон Гарашанин. — Мислите ли, че тази тълпа бостанджии и чобани може да поднесе изненади на една редовна сръбска армия, командувана от опитни генерали и полковници и снабдена с най-модерно оръжие?

— Всяка война крие рискове, господин министре.

— Ние не сме войнолюбци, господин графе — каза Милан, — и искрено желаем да нямаме повод за крайни мерки. В това отношение, повтарям, на вас и империята възлагаме големи надежди. Но ако обещаната от вас интервенция се окаже безплодна, ние ще поемем рисковете, с които ни заплашвате. Историята на сръбския народ е пълна с величави победи, извоювани с цената на далеч по-големи рискове...

Кевенхюлер вдигна рамене — тримата бяха изпаднали в такъв войнствен ентузиазъм, че бе трудно, даже невъзможно да се спори с тях.

— Имаме много време, за да обсъдим, да се върнем пак на тази тема — каза той, като с тези думи искаше да подчертае, че още никакво окончателно решение не е взето. — Имам доброто предчувствие, че до никакви крайни мерки няма да се стигне. Познавам княз Александър. Той е човек на лесния, но кратък ентузиазъм и не допускам да се впусне в приключение, в което срещу него ще бъде цялата европейска дипломация. Ние — той имаше предвид Австро-Унгария — ще направим необходимото, за да охладим и тези краткотрайни изблици на ентузиазъм у княза и на хайдушки подеми у населението. — Той се усмихна по такъв начин, сякаш водеше галантен разговор с красива дама, а не обсъждаше една евентуална братоубийствена война. — Но, позволете ми един съвет. — Сериозността на думите му напълно контрастираше на неговата усмивка. — Струва ми се, че в политиката и войната всяка информация трябва да бъде щателно проверена. Капитан Катанич се е справил

великолепно със задачата си, но докладът... докладът не е написан от неговата ръка...

— Вие просто прочетохте мислите ми, графе — обади се Наталия. — Според мене капитан Катанич трябва да се върне в Белград, за да докладва пълно и изчерпателно.

— Ще наредя, Ваше Величество — поклони се Гарашанин.

В някоя от съседните стаи се обади пеещ часовник и четиримата се заслушаха в неговата приятна, звънлива мелодия.

[1] Още малко захар, господин графе? (фр.). ↑

[2] Благодаря, госпожо. Предпочитам да взема малко захар... вместо да злословя по повод на този доклад от София. (Изразът съдържа непреводима игра на думи. На френски *succre* значи захар; *casser du succre* — буквално „троша захар“, означава още злословя). ↑

[3] Кай Муций, наречен Сцевола („левичар“) — полулегендарен римски герой, проявил се при обсадата на Рим от етруските. Проникнал в неприятелския лагер, за да убие етруския цар Порсена, но по погрешка погубил един от неговите адютанти. Разпитван и заплашван с мъчения от Порсена, той не само че не издал нищо, но сам сложил ръката си в огъня и не трепнал, докато тя изгоряла, а после заявил, че е един от тристата млади римляни, заклели се да убият етруския цар. Порсена се уплашил и сключил почетен мир с Рим. ↑

[4] „Неприятелите на моите неприятели са мои приятели“ (фр). Същинската поговорка е: „Приятелите на моите приятели са и мои приятели“. ↑

[5] Пиемонт — област и средновековно княжество в Италия. От Пиемонт е възникнало движението за обединението на италианския народ в единна държава. ↑

[6] Да бъдеш или да не бъдеш (англ.) — начало на прочутия монолог на Хамлет. ↑

[7] Скъпа Наталио (фр.). ↑

Князът предложи стол на Каравелов, но предпочете сам да остане прав. Без да си дава сметка, той се чувствуваше малко по-самоуверен пред страшния министър-председател, когато го гледаше отгоре надолу. Той се осведоми за здравето на госпожа Каравелова, размени няколко думи за настъпилата зима и най-сетне премина към същината на разговора:

— Както ви предупредих със записката си, господин Каравелов, аз пожелах... — той се поправи: — аз ви помолих да присъствувате на аудиенцията, поискана от господин Кояндер, защото предполагам, че ще се разискват такива въпроси, по които освен държавния глава ще трябва да се изкаже и ръководителят на правителството.

Без да има видима причина, Каравелов настръхна и разтърси глава.

— Какви въпроси? — запита той гръмогласно и прозорците на кабинета издрънчаха.

Князът преглътна шумно. Той толкова се боеше от буйната невъздържаност на този човек, че беше достатъчно Каравелов да повиши тон — нещо, което се случваше често и без какъвто и да е повод, — за да трепне и се огъне.

— Имам основание да предполагам, че господин Кояндер ще разисква по въпросите за съединението. Доколкото съм осведомен, в кулоарите на Народното събрание напоследък се говори, че в София се очаква някаква румелийска делегация, която да преговаря за съединението...

— Какво съединение? — разфуча се Каравелов. С лекотата на изпитаните политици той отдавна бе забравил, че преди три години сам бе застанал начело на „съединистите“ в Пловдив. — Какво съединение? Какви делегати? Като ги уловя с двама жандарми, ще осъмнат на Ихтиман!^[1]

— Да, сега не е време да се повдига този парлив въпрос — предпазливо рече князът. Думите му трябваше да означават: „Рано или

късно съединението ще стане. Въпросът е дали да се готвим за него сега или да изчакаме по-благоприятно време.“

— Ние не можем да присъединим източнорумелийските борчове към финансите на България^[2] — изръмжа министър-председателят.

— Именно затова ви помолих да присъствувате на аудиенцията — каза Александър. — Руската дипломация е прекалено подозрителна към мене, но на вас, вярвам, ще гласува повече доверие.

В кабинета влезе д-р Константин Стоилов и съобщи церемониално:

— Господин Кояндер, дипломатически агент на Негово Императорско Величество цар Александър, моли да бъде приет.

— Поканете господин агента — каза князът.

Кояндер беше облечен в черна камерюнкерска униформа, която много добре отиваше на високия му ръст и русата коса. Той пристъпи с тежки крачки и с добре пресметната безцеремонност.

Докато се ръкуваха, Александър измери с поглед дълбочината на поклона му и сам се наведе с два сантиметра по-малко: една от онези дребни и наивни игри, от които князът не можеше да се откаже.

Те седнаха около малката масичка в кабинета. Александър постави г-н Кояндер да седне с лице към прозореца, а сам се разположи с гръб към светлината. Някога баща му, хесенският херцог, му бе чел от „Князът“ на Макиавели, че при труден разговор умният владетел се стареа да наблюдава изражението на своя събеседник, а да скрива своето; това според стария италиански хитрец винаги осигурявало известно предимство на владетеля.

— Записката, с която поискахте аудиенцията, господин агенте — подхвана Александър, — имаше твърде тревожен тон. Ще ви призна откровено, че този тон ме смая. Не виждам повод за тревога нито в Княжеството, нито в международните отношения.

— Сигурен ли сте в това, Ваше Височество? — иронично подметна агентът. — За съжаление правителството на Негово Императорско Величество не може да сподели вашето спокойствие.

Князът хвърли бърз поглед към своя пръв министър.

— В такъв случай се касае за недоразумение — каза Александър. — А с добра воля — той натърти последните думи, защото именно добрата воля липсваше и на Кояндер, и на цялата руска политика в

България — недоразуменията лесно се заглаждат. Какво събитие е нарушило спокойствието на правителството на Негово Величество?

Господин Кояндер се раздразни. Той бе дошъл тук с намерение да прочете на княза една лекция върху спазването на приетите норми в международните отношения, а се получи така, че на него му бе прочетена лекция върху коректността в отношенията. Александър не бе така беззъб и хрисим, както си го представяха в Петербург.

— Дошъл съм да говоря с Ваше Височество по въпроса за тъй нареченото съединение — остро и заплашително изговори дипломатът.

Александър доста умело си придаде изражение на изненада и разпери ръце:

— Съединение? Но за какво съединение говорите, господин агенте?

Той бе забелязал раздразнението на дипломата и го смяташе изгодно за себе си. Сега със своята мнима наивност той се стремеше да задълбочи това настроение на Кояндер. И успяваше: Кояндер, сприхав по характер и психологически неподготвен да свири втора цигулка в дуета с княза, все по-мъчно се контролираше.

— Вие говорите като невинен младенец, Ваше Височество — каза той злъчно. — Разбира се, става дума за съединението с Източна Румелия.

— Mon Dieu^[3] — лицемерно възкликна князът, — аз наистина съм останал на опашката на събитията. — Без да го съзнава, той си служеше с думи от суровата заплаха на Данаил Николаев. — В мое име е прогласено обединението на двете Българияи, а аз го научавам от един дипломатически агент...

— Моля, престанете да се шегувате — избухна Кояндер. — Не забравяйте, че през моята уста говори царят!

Заплахата беше повече от недвусмислена. За руските дипломати в България името на царя беше като камшика за звероукротителя. Александър се стъписа, но и вътрешно възликува — той се бе почувствувал отмъстен за многото унижения на които бе подлаган от Кояндер.

— И какво казва царят през вашите уста, господин агенте?

Кояндер пое дълбоко дъх. Той искаше да говори спокойно, убедително, да хване конците в ръката си, а чувствуваше, че гневът го превръщаше в безпомощна жертва на княза.

— Говоря за съединението, Ваше Височество. Ние имаме сведения, че от двете страни на Стара планина усилено се агитира прогласяване на съединението, че се създават въоръжени съзаклятнически групи, които да го осъществяват дори и с насилнически средства. Натоварен съм от моето правителство да ви уведомя, че всякакви действия от подобен характер решително се осъждат от Негово Величество и не само не ще бъдат подкрепени, но и ще им се противодействува всячески.

— Разбрахте ли, господин Каравелов? — запита князът на български, като се обръщаше към своя пръв министър. — Правителството на цар Александър заявява, че ще противодействува на вековния стремеж на българския народ. — Каравелов мълчаливо кимна рошавата си глава и князът продължи на френски: — Вашето съобщение е по няколко линии много любопитно, господин агенте. Първо, Санстефанска България е рожба на Русия. Берлинският диктат беше удар не само против българския народ, а наравно или дори в по-голяма степен против Русия. Не е ли любопитно, че сега същата Русия се противопоставя не на неправдите на Берлинския договор, а на братския и български народ, който се бори против тези неправди?

Кояндер се усмихна ехидно — той бе очаквал този въпрос и се бе подготвил да му отговори.

— България получи свободата си от ръцете на Русия. На Русия и на нейния цар принадлежи правото да прецени дали и кога да се подеме борба против Берлинския договор. Не забравяйте, че върху договора има подпис на руския княз Горчаков, но не и на български представител.

Но веднага последва зашеметяващ удар:

— На ваше място — обади се на руски Каравелов — аз не бих се гордял с това последно обстоятелство, господине.

Плесницата беше оглушителна и Кояндер няколко минути напразно търси достоен отговор.

— Второ — продължи Александър, който вече почти не скриваше ликуването си, — сведенията на вашето правителство значително противоречат на моите. Че се агитира за съединението, това е естествено. Предполагам, че няма истински българин, който да не е готов не само да агитира, но и да пролее кръвта си за

съединението. Но страхувам се, че съзаклятията съществуват само във въображението на романистите...

Кояндер не пропусна възможността да се реваншира. Той извади някакъв лист от джоба си и подхвърли саркастично:

— В случая романистът си е послужил с истински имена, Ваше Височество, и — може би по случайно съвпадение — преди малко видях едно от главните действащи лица не другаде, а тук, в княжеския дворец.

— За какво намеквате?

— За това, че в България съществува Таен революционен комитет за присъединяването на Източна Румелия с председател Захари Стоянов, а главният агитатор на този комитет е военният прокурор капитан Паница, когото преди малко видях в адютантската стая.

И като се наслади от ефекта на своите думи, Кояндер отчетливо зачете сведенията на капитан Катанич, които бяха тръгнали от сръбското агентство в София, преминаха през Белград, Виена и Петербург, за да затворят кръга пак в София, но вече в самия дворец.

— Е, кажете, Ваше Височество, още ли се съмнявате в съществуването на тази организация?

Целият ентусиазъм на княз Александър рухна в една секунда. Той се сви, сякаш се смали в стола си, и се предаде:

— Не зная източника на вашите сведения, господин агенте, но, уверявам ви, те са новост за мене. Лично за себе си ще ви отговоря, че моя непрестанна цел е да зачитам международните съглашения и да не предизвиквам недоволството на царя-император.

Кояндер обаче не страдаше от излишна снизходителност. Станал господар на положението, той нямаше намерение да се задоволи с полумерки:

— Думите ви звучат добре, но не означават нищо, Ваше Височество. Вие трудно ще разсеете недоволството на царя-император с няколко добре казани, но без съдържание думи.

Каравелов схвана затрудненото положение на княза и не се поколеба да застане рамо до рамо с него в тежката минута:

— Дори и да приемем вашите сведения за чиста монета, те ясно показват, че в действията за съединението не участва нито Негово Височество, нито българското правителство. Като шеф на

правителството поемам задължение пред Негово Величество царя и занапред да запазим пълно и строго неучастие в подобен род дела.

— И смятате, че това е достатъчно? — саркастично запита дипломатът. — Не, господин министре. Царят — той отново плесна с камшика на звероукротителя — изисква от вас не неучастие, другото име на което е покровителство, а явно, бързо и ефикасно противодействие.

Александър напълно се пречупи. Капанът беше ясен, ударът — тежък. Какви бяха възможностите му? Да не се подчини на царската заповед и да си навлече окончателно гибелната му омраза; или да се подчини на заповедта, да стане противник и спирачка на народните възжелания, което пък неминуемо ще го отчужди от народа и ще пресуши завинаги онази подкрепа на населението, която всъщност беше единствената му опора.

Блед, посърнал, разтреперан, Александър се изправи.

— Благодаря за посещението ви, господин агенте. — Кояндер се принуди също да стане на крака. — Ще обсъдя нашия днешен разговор с моето правителство и заедно, княз и народни избраници, ще вземем най-подходящото решение.

— Само това ли да съобщя в Петербург, Ваше Височество? — запита Кояндер, като натъртваше всяка дума.

— Съобщете още, че решението ни положително ще се понрави на Негово Величество царя.

Дипломатът се разкланя церемониално и си тръгна. Каравелов едва дочака вратата да се затвори зад него и избухна:

— Виждате ли? — Той размаха масивния си юмрук по посока на княза. — Виждате ли докъде ни докарахте? Флиртове с разни смахнати глави, шушукане с пропаднали политикани! Ето, ето плода на вашите действия. Право казват хората: който сее вятър, ще пожъне буря!

— Вие ли ми казвате това, господин Каравелов? — тихо и отпаднало възрази князът. Той беше далеч от мисълта да направи бележка на министър-председателя за недопустимия тон. — Вие ли ми казвате това? Та аз ли бях този, който се облече в тогата на народен трибун и пръв издигна лозунга за съединението? Аз ли се възползувах от този лозунг, за да бъда избран за кмет на Пловдив?

— А кой предлагаше още в осемдесета година да прогласим съединението? Кой си шушукаше тук, в същата тази стая, с

румелийските делегати? А? Аз ли?

Александър замълча. Но стана така, че мълчанието беше по-красноречиво от думите, които би могъл да изрече. Те останаха няколко минути един срещу друг и Каравелов пръв отмести поглед. Тогава князът изрече тихо:

— Нашият спор е недостоен, господин Каравелов. Ние взаимно се обвиняваме в неща, с които би трябвало да се гордеем.

Още под влияние на гнева, Петко Каравелов скочи и стисна пестници. Но тогава съдържанието на княжеските думи достигна до съзнанието му. Той се засрами от този урок по патриотизъм, даден му от един чужденец, махна с ръка, излезе и яростно затръшна вратата зад себе си.

Александър се отпусна на стола до бюрото и подпря глава на двата си юмука. В същото положение го завари половин час по-късно флигел адютантът поручик Мартинов.

— Ваше Височество — рапортува той от вратата, — капитан Паница моли да бъде приет.

Князът издигна към него безжизнените си тъжни очи.

— Wie, bitte, Herr Oberleutenant?^[4]

— Военният прокурор капитан Константин Паница моли да бъде приет от Ваше Височество — повтори на немски Мартин Мартинов.

— Ах, Паница! — красивите устни на княза се свиха в горчива усмивка. — Той не би могъл да избере по-неподходяща минута за посещение.

— Да му откажа ли? Или да му предложи да се яви друг път?

— Напротив, Herr Oberleutenant, нека влезе. Donnerwetter!^[5] — Князът ругаеше само в моменти на болезнени изживявания. — Днес половината от ядовете ми се дължат на капитан Паница собствено. — Той искаше да каже „лично“. — Редно е аз от своя страна да стоваря поне половината на тази половина върху него! Моля, поканете го!

Капитан Паница се яви в пълна парадна униформа, със сабя и ордени. Той се представи според устава, но в едва забележимата му усмивка, в леко повдигнатите вежди и във веселото пламъче на очите му имаше нещо, което не беше неуважение, не беше и оскърбително безразличие, а някакво първично отрицание на всичко установено с норми и правилници — изражение, което твърде прилягаше на неговото красиво, но цинично лице. „Бог му е дал красотата, но

дяволът се е пошегувал, като е направил от тази красота олицетворение на Антихриста!“, бе казал неотдавна за него Васил Друмев, който в битността си на митрополит Климент често изразяваше светските си наблюдения с чисто религиозни сравнения.

Паница беше един от любимците на княза. Той винаги се очароваше от неговата буйна праволинейност, която толкова липсваше на него самия, от хайдушкото му въображение, от невъздържаната му смелост, та дори и от това цинично изражение на човек, в когото природата е кръстосала по неповторим начин крайния идеализъм с всеотричащия нихилизъм. Сега Александър се опита да не се поддаде на този чар и да бъде строг, но думите му прозвучаха не толкова като мъмрене, колкото като весела закачка между двама младши офицери:

— Влезте, Паница, влезте! Имам да ви се карам...

— Не зная кой на кого трябва да се кара, Ваше Височество — каза Паница с онази странна безцеремонност, правото на която той си бе извоювал по някакви неведоми пътища.

В душата си князът се засмя добродушно, но иначе се постара да си придаде сурово изражение.

— Знаете ли каква може би непоправима пакост сторихте вие, капитан Паница, на мене и на България?

— Много съм любопитен да чуя, Ваше Височество.

— Ах, боже мой, трябваше да бъдете тук, в тази стая, преди половин час, когато вашето име беше камшик в ръцете на господин Кояндер, драги капитане.

— И за това ли ще ми се карате, Ваше Височество? Когато врагът ни ругае, ние трябва да разбираме, че сме на верен път.

Александър едва успя да превъзмогне усмивката си.

— Вие наричате господин Кояндер враг, господин капитан?

— Нима вие го наричате приятел, Ваше Височество?

Князът се намръщи, този път не на шега. Отраснал в европейските дворове, той още от твърде малък бе усвоил златното правило на кардинал Малагрида, че „езикът е даден на човека, за да скрива мислите си“, и винаги, когато някой несръчен събеседник го принуждаваше — както Паница с последните си думи — да прекрачи рамките на това правило, той се чувствуваше посрамен, сякаш разголен.

Смръщи вежди, а сините му очи придобиха стоманен отблясък.

— Слушайте, капитане. Вярно ли е, че вие сте начело на едно подмолно движение, чиято цел е присъединяването на Областта?

— Да бъде простена откровеността ми, Ваше Височество, но трябва аз да попитам: защо вие не сте начело на такова движение?

Прекалено бърз и лабилен в чувствата си, Александър пребледня:

— Забранявам ви да ми говорите с такъв тон, капитан Паница. Отговаряйте ми уставно. Сте ли или не сте начело на движение за съединение на Княжеството с Източна Румелия?

— Не мога да се похваля, че съм начело, но работя с всички сили за него.

— А вярно ли е, че основавате тайни революционни комитети из страната?

— Виждам — въздъхна Паница, — че те не са толкова тайни, колкото аз съм предполагал.

— Тайни! Тайни! — кресна князът. — Те са толкова тайни, че аз научих за тях не от друг, а от господин Кояндер.

Паница замълча. В този момент той приличаше на хлапак, уловен да бърка в буркана със сладко.

Князът забеляза изражението му и се почувствува гузен. „Ето — помисли той, — и него ругая за неща, за които би трябвало да украся гърдите му с най-висок орден! Къде отиваме, боже мой?“ Той стана и няколко минути се разхожда из кабинета с кръстосани на гърдите ръце.

— Вие поискахте среща с мене — каза той, когато отново зае мястото си до бюрото. — Каква е целта на посещението ви?

— Именно съединението, Ваше Височество — тихо отговори офицерът.

— Е? — Този единствен звук беше твърде неопределен. Наред с подканата и проявата на известен интерес той съдържаше още предпазливост и дори малко укор.

— Съединението е дело на живот и смърт за българския народ. Вие не можете да стоите настрана от това дело, Ваше Височество. Встъпвайки на българския престол, вие дадохте клетва да живеете с идеалите на народа.

— А ако тези идеали ще ме свалят от престола?

— Такива опасения не могат да съществуват — простодушно възрази капитанът. — Днес вие сте само символ. След съединението

ще бъдете знаме на народа. Българите губят знамената си само когато до един измрат под тях.

— Не съм съгласен с вас, капитане, но да не спорим. Продължете нататък. А прогос, от ваше име ли говорите или от името на тайната организация, в която се числите?

— От мое. Но в случая моето мнение не се отличава от мнението и на организацията.

— Добре, продължете.

— Ние знаем, че в душата си вие не сте чужд на нашето дело. Но това не е достатъчно. Вашето пасивно съмишленичество трябва да вземе по-реални форми.

Ако имаше склонност към самокритичните наблюдения, Александър неизбежно щеше да забележи, че в разстояние на половин час той на два пъти бе обвинен в пасивност: от Кояндер — в пасивно противодействие и от Паница — в пасивно съмишленичество. И докато противодействието и съмишленичеството взаимно се изключваха, и двамата, приятелят и неприятелят, бяха единомдушни в пасивността на княза. А другото име на пасивността е малодушие или безхарактерност... Обаче Александър не обичаше да се задълбочава в неизгодни самокритични преценки.

— Как си представяте това, господин капитан? Вие и вашата организация знаете, че по силата на Берлинския договор аз съм обвързан яко от международните конвенции и че дори съм във васално положение спрямо султана. „По-реалните форми“, за които намеквате, ще превърнат мене, васалния княз, в ръководител на бунт срещу моя сюзерен.

— Защо пък не? — остро запита Константин Паница и както преди малко със своята прямота предизвика гнева на княза.

— Защото е невъзможно! — рязко отговори Александър.

— В такъв случай нашият разговор е излишен.

Князът се разкая. Дълбоко в себе си той съзнаваше и се срамуваше от своята нерешителност и от твърде нагласените доводи, зад които се мъчеше да я скрие. „Съдбата може да изпълни неизбежното и без вас — за втори път днес си припомни той думите на Николаев. — Но тогава вие ще се озовете не начело, а на опашката на подвига!“

— Не, останете, капитане — каза той. — Да приемем, че съм съгласен с вас. В какво може да се изрази моята помощ?

— Бъди спокоен, Ваше Височество. — Паница отново изпусна едно „ти“. — Няма да ви караме да идвате на наши събрания...

— Тогава?

— Ние имаме нужда от две неща. От вашата морална подкрепа и от средства. Борбата иска оръжие, а оръжието струва пари.

— В първото вие и вашите приятели не можете да се съмнявате — каза князът, но думите му веднага пресекнаха: стори му се, че забелязва изправената до себе си сянка на Кояндер. — Въпросът със средствата е по-зле. Министерството на финансите се управлява от господин Каравелов, а той, хм, мъчно може да се нарече привърженик на идеята за едно скорошно съединение.

— Добре — самоуверено кимна Паница. — За парите ние сами ще се погрижим. Достатъчно е, че можем да прогласим съединението във ваше име.

— Не! — уплашено побърза да го поправи Александър. — Не съм казал подобно нещо. Повтарям ви, че аз съм обвързан от международните договори, капитане, и че не мога да бъда поставен начело на един бунт против моя сюзерен.

— Тогава в какво ще се изрази вашата морална подкрепа?

— В това, че аз споделям вашите идеали и че с властта, която бог и българският народ ми дадоха, ще се стремя да правя така, че делото ви да не бъде безразсъдна авантюра. — Той стана и с това подсказа, че Паница трябва да се оттегли. — Работете, капитане, работете за великото дело, но... — Александър се огледа, за да се увери още веднъж, че руският дипломат не е останал в стаята, и добави почти шепнешком: — Но по-скритичко, за бога...

[1] Автентично. ↑

[2] Автентично. ↑

[3] Боже мой (фр.). ↑

[4] Моля, какво, господин поручик? (нем.). ↑

[5] Непреводима немска ругатня. ↑

Олга разтопи с дъха си ледените цветя по стъклото на прозореца и погледна през малката пролука. На едно клонче на кестена, който растеше пред техния двор, висеше малко червено парцалче. Тя разтърка очи и отново погледна. Да, нямаше никакво съмнение — върху снежната покривка парцалчето се аленееше като кърваво петно! Девойката разбра: това беше уговореният знак, че Михаил я викаше бързо при себе си!

Тя се разтревожи. Какво ли се бе случило? Какво го бе накарало да не дочака дори уговорената за следобед среща и да я вика по този начин, който сам на шега бе нарекъл „знак на съдбата“? Какво ѝ носеше това парцалче — радост или скръб?

Изпълнена от неясни предчувствия, тя бързо навлече върху домашната си рокля топлата шуба, подплатена с лисичи кожички, постави бонето на главата и грабна маншона.

— Къде? — спря я майка ѝ. Олга отговори с първото, което ѝ хрумна:

— У Султана.

— Каква Султана? Нали щеше да ходиш следобед?

— Реших друго. Ще мина сега, а следобед ще си остана в къщи.

Избягвайки по-нататъшните обяснения тя изтича надолу по стълбите и забърза към църквата „Свети Крал“, пред която трябваше да я очаква нейният любим.

Видя го отдалече. Михаил Катанчев се разхождаше нагоре-надолу, покрай църквата, пушеше и от минута на минута разтриваше облечените си в ръкавици длани, за да се стопли. Олга затича към него и извика:

— Михаиле!

Високият мъж се обърна, забеляза я и лицето му засия.

— Олга!

Той ѝ подаде ръцете си и тя доверчиво постави в тях своите.

— Какво се е случило? — с тревожно нетърпение заразпитва Олга. — Божичко, как се уплаших! Какво ли не ми мина през ума!

Кажы, кажы веднага. Какво се е случило?

— Успокой се, малко момиче — каза той и Олга отново усети, че се разтапя в ласката на гласа му. — Успокой се. Няма нищо трагично...

— Не ме утешавай — упорствуваше тя. — Ако нямаше нищо трагично, ти не щеше да ме извикаш със „знака на съдбата“...

— Не, нищо — все така нежно каза великанът. — Нищо... ако ти наистина ме обичаш...

— Боже мой, нима можеш да се съмняваш! Но сигурно е нещо много лошо, щом говориш по този начин...

— Да не стоим тук — предложи той. — Ето, зяпат ни разни хора. Може да кажат на баща ти.

Те тръгнаха един до друг по тясната пъртина, минаха покрай Куручешме и тръгнаха нагоре към Бали ефенди. След десет минути бяха вече в покрайнините на града.

Всичко около тях, цялата природа грееше ослепително. Слънчевите лъчи трептяха по надвисналите от покривите снежни възглавници, играеха с хиляди разноцветни отблясъци в причудливите ледени висулки, превръщаха побелялото поле между града и планината в огромно сребърно огледало. А там, в дъното, Витоша издигаше белите си гърбици към висините и сякаш се мъчеше да прободне ясносиньото небе.

— Кажы, не ме измъчвай повече — проплака Олга. — Какво се е случило? Защо ме повика така тревожно?

— Трябва да замина, Олга — тихо изрече високият мъж.

В първия момент тя въздъхна с облекчение — беше очаквала нещо много по-страшно, макар и неопределено. Но после си представи живота без него — без тайните им срещи, толкова кратки, но винаги безкрайно очарователни, без топлотата на неговия глас, без ласката на погледа му — и в гърдите ѝ се появи една болка, която досега не познаваше.

— Защо трябва да заминеш? — с мъка изговори тя.

— Работа — каза той неопределено.

— Работа, работа!... — избухна Олга разхълцано. — Твоите овце и крави ли ти заповядаха да тръгнеш веднага?

Той застана пред нея и улови ръцете ѝ през маншона. Долната устна на момичето трепереше от едва сдържани сълзи.

— Олга — прошепна Михаил Катанчев умолително, — не увеличавай тъгата ми. Ти знаеш, че за да се реша да замина, трябва да е нещо наистина неотложно.

През рамото му Олга виждаше планината. Но сега Витоша сякаш танцуваше — склоновете ѝ ту се издигаха, ту се сгърчваха в мъглявина. Девойката преглътна сълзите си.

Да, работа... Тя отдавна се бе догадила, че скотовъдството не е главното занятие на нейния Михаил. Попита го няколко пъти, но той отговори толкова уклончиво, че тя разбра — не трябваше да го разпитва. Сега същата тази работа го викаше при себе си и Олга щеше да остане сама. Сама със спомените. И са болката.

— Ще се върнеш ли?

— Ще ме чакаш ли? — запита той в отговор.

Наблизо се разнесе весел звън. Трепнаха. Към тях се плъзгаше шейната на Шишковия конски „трамвай“ за Бали ефенди и звънчетата на конете радостно пееха. Дватама тръгнаха пак нагоре по пъртината. Олга се зави с шала си така, че лицето и да не се вижда. Няколко млади господа подвикнаха от „трамвая“ двусмислени закачки по адрес на самотната двойка и шейната изчезна пак напред по белия път.

— Ще се върнеш ли? — повтори тя въпроса си.

— Ти знаеш, че те обичам повече от живота си. Ще се върна и ще остана завинаги при тебе, ако... ако те заваря непроменена...

Тя не обърна внимание на въпроса в думите му:

— Ще се забавиш ли?

— Ще се мъча да се върна час по-скоро — отговори той неопределено. — И знай: докато съм далеч от тебе, аз все едно, че ще бъда мъртъв.

Те изминаха петдесетина крачки в мълчание. Снегът скърцаше сухо под стъпките им.

— Олга, ще те намеря ли пак същата, непроменена?

Девойката отговори толкова тихо, че думите ѝ едва достигаха до слуха му:

— Има сърца, които любовта докосва само веднъж, но завинаги. Когато ти признах, че те обичам, за мене това не беше само дума, а клетва, съдба. Иди и се върни скоро. Но помни, че и хиляда години да се забавиш, аз ще те чакам все такава, каквата съм в този миг. — И

като спря, тя издигна към него мокрото си от сълзите лице и прошепна:
— Целуни ме!

Той обгърна раменете ѝ и притисна устни о нейните.

Смълчано, полето наоколо немееше. Като че ли цялата природа благоговейно притаи дъх при тази тяхна първа целувка.

— И малко се усмихни, за бога! — смъмра я Елисавета, като сръчно оправи една незабележима гънка на блузата ѝ. — На какво прилича това? Като че ли не отиваш при годеник, а на погребение!

— Да, мамо — отговори безжизнено Олга.

— Боже мой, какво става с тебе, момиче? — закърши ръце майката. — Какво сте правили днеска със Султана? Откакто се върна, сякаш не си на себе си!

— Къде е господин Мартинов?

— Господин Мартинов, господин Мартинов... Така ли се говори за годеник? В одаята, къде ще е другаде?

Олга полека се раздвижи и стана от стола, на който бе преседяла часове със сплетени на скута ръце и с празен поглед. Премина като хипнотизирана покрай майка си и бавно, с вдървени стъпки излезе от стаята.

Когато Олга се появи на вратата, Мартин Мартинов скочи на крака, изчерви се и бързо прекоси стаята. Пое подадената му ръка и докосна устни о нея. Ръката на девойката беше сякаш от парче лед.

— Какво ви е, Оле? — запита той с неподправено вълнение. — Да не сте болна? Ръката ви... ръката ви е вкочанена от студ.

„Толкова е чист, толкова благороден — помисли Олга. — Как да му кажа? Как да отвърна с такава жестокост на неговото благородство?“

— Не, не съм болна — каза тя безизразно, като му посочи един стол и сама седна срещу него.

С онова ясновидство, което е присъщо на всички влюбени, Мартинов изведнъж отгатна по някакви неотразими белези, че тя наистина не беше болна, но че в душата ѝ имаше нещо много по-разтърсващо от болест и... по-страшно.

Мълчаливо я наблюдава няколко секунди, но не срещна погледа ѝ. Нейните очи бяха сведени към земята. Той се усмихна горчиво:

— Оле, вие имате да ми кажете нещо, нали?

„Да, имам да ти кажа и трябва да ти го кажа. Ти не си заслужил да бъдеш измамен. Ти си честен и заслужаваш да ти се отговори с честност. Но ще бъде ли честно, ако те нараня? Наглед е толкова просто — ще ти кажа, че обичам друг, ще си отидеш и... свършено. Но така ли е всъщност? Лесно ли е да причиниш зло на човек, от когото си получил само преданост и обич? Една полулъжа няма ли да е по-благородна от една жестока истина?“

— Не ме щадете, Оле — продължи Маринов. — Спомнете си деня на нашия годеж. Още тогава ви казах, че съм готов да ви разбера... каквото и да ми доверите...

— Аз помня думите ви от нашия годеж, господин Маринов. И наистина имам да споделя нещо с вас.

Той пребледня. За секунда на Олга се стори, че срещу нея седеше мъртвец — така жълто и безкръвно беше лицето му.

— Аз се гордея с мисълта, че съм вашият най-добър приятел, Оле, а приятелите не са, за да слушат само приятни думи. Кажете ми всичко, без да ме щадите.

— Тогава, преди месец и половина, вие ме попитахте дали не се съмнявам, господин Маринов. Уви, аз разбрах... че наистина... не съм сигурна в чувствата си...

Тя би предпочела Маринов да крещи, да спори, да заплашва. Но той не стори нито едното от тези неща. Маринов остана неподвижен, безмълвен, скован в позата, в която го бяха заварили нейните думи.

— Не ме щадете — повтори той след продължително мълчание. — Благодаря ви за откровеността, но... бъдете откровена докрай. Има ли някой друг в сърцето ви, Оле?

„Не, това не мога да ти кажа — проплака душата на Олга. — Не мога! Не искам това от мене! Ако честността понякога се превръща в престъпление, това е именно в подобен момент!“

Тя отбягна погледа му, когато отговори:

— Не, никой друг. Аз... аз просто мислех, че вие не заслужавате да имате жена, която ще дойде при вас по задължение, господин Маринов. Нашите бащи и майки са се женили по този начин, но той е недостоен... особено за вас. — Изведнъж Олга изпита неизмеримо състрадание към този мъж, чиято единствена вина беше, че я обичаше. И без да обмисля, без да преценява дали върши добро или зло, поиска

да му помогне: — Може би се лъжа. Може би много-много скоро ще се уверя, че не съм се мамила, когато съм ви обещала ръката си. — Тя закърши ръце. — Моля ви, помогнете ми.

— Какво очаквате да направя?

„Какво очаквам, наистина? Да отложим разговора? Да останем годеници и след известен срок да му кажа истината? Но това е безчовечно. Жестоко е да се изкористява надеждата на хората. Съзнателно да вдъхнеш напразна надежда не е ли по-коравосърдечно, отколкото навреме да я разбиеш? Така е, да. Но как мога да облекча страданието му, без да си послужа с надеждата?“

— Дайте ми още един шанс — каза тя. — Ето, аз ще ви върна пръстена, който ми подарихте. Но ако до шест месеца чувствата ви се запазят, моля, елате при мене. Елате и тогава аз ще ви кажа честно онзи отговор, който съм намерила в сърцето си.

— Не, не ми връщайте пръстена, Оле... госпожице Хаджиспасова. Смятайте, че той не ви обвързва, оставете го в чекмеджето, направете с него каквото искате, но не ми го връщайте.

— Добре — кимна тя и разчувствувана от неговата доброта, усети как сълзи изпълниха очите ѝ. — Ще го задържа. След шест месеца или ще ви го върна, или ще ви кажа, че го задържам завинаги...

Тя му подаде ръка. Мартинов се поколеба, но не я целуна.

Елисавета неочаквано се разплака:

— И ти... и ти... — хлипаше тя — ти върна годежа... на господин Мартинов... без дори да се посъветваш... с нас, родителите си?

— Господин Мартинов е много благороден, за да направи своя съпруга жена, която не го обича — отговори Олга, като се мъчеше да придаде на гласа си твърдост. — Такъв човек аз не можех да измамя и му казах, че... към него не изпитвам никакви чувства освен уважение...

Този разговор се водеше същата вечер в наредената по европейски одая на семейство Хаджиспасови. Настръхнали една срещу друга, майката и дъщерята седяха от двете страни на масичката. Облечен в топъл халат от кашмирска вълна, Гавраил Хаджиспасов се бе обтегнал на канапето до оджака, наблюдаваше сцената през скъпото

си пенсне и от време на време бледото му болнаво лице се изкривяваше от тънка иронична усмивка. Нисък и дебел, Стамат се разхождаше по чехли из одаята и все още само слушаше, без да се намесва в разговора.

— Чувствата са си чувства — продължаваше Елисавета. — Но как посмя ти да направиш такава стъпка, без да се съветваш с родителите си!

— За да ме накарате да мамя такъв благороден човек като господин Мартинов? Не, мамо. Предпочетох да говоря направо с него.

Те млъкнаха и за малко в стаята се чуваше само равномерното шляпане на бащата. После чехлите спряха разходката си, Стамат Хаджиспасов разпери късите си и дебели ръце и разчлени:

— Се-га я вта-сах-ме!...

Откъм канапето Гавраил се изкиска шумно.

— Какво се хилиш бе, хаймана! — кресна баща му. — На мене яйце ми се пече, пък ти...

— Защо да не се хилия бе, тате? — Изчезването на стария патриархален ред в семейство Хаджиспасови се бе проявило най-напред у Гавраил, който отдавна бе престанал да отдава на родителите си нужното уважение. — Станалото — станало! Постъпката на Олга е идиотска, добре. Но какво ще постигнете сега, като й опявате? Да я накарате да отиде при поручика и на колене да измоли прошката му? Дума да не става, вие добре я познавате. Като си науми нещо, и с топ не можеш го изби от главата ѝ. Тогава? Какъв смисъл има да седим и да предъвкваме едно и също?

— Лесно ти е на тебе! — продължи да фучи Стамат. — Чакаш всичко на готово. Ето на — ще пукне старият, ще пипнеш онова, което той е събирал левче по левче, ще си кривнеш капата и ще си гледаш кефа. А знаеш ли, сине майчин, как се събира имот?

— Е, хайде, тате. Като те слуша човек, ще рече, че ти нищичко не си получил от своя баща и всичко с двете си ръце си събрал...

Като разбра, че не ще наддума сина си, Стамат предпочете да се залови с дъщерята.

— Ни-как-ви-ца та-ка-ва!... — Той вдигна ръка да я плесне, но Олга не трепна срещу заплахата, не посегна да се защити и тази твърдост възпря ръката на бащата. — Ама то така е! В училище ви напълниха главите с разни дивотии и се помислихте по-големи и от

баща, и от господ! „Чувства“, „благороден човек“... Като че ли едно време майка ти с чувства и благородства се женеше...

— Чувствата са си чувства — намеси се Елисавета, която в последно време бе открила значението на тази дума. — Нямам нищо против тях. Яд ме е за друго — че ни окепази пред света и даже не благоволи не съвет да поиска, а дори да ни предупреди!

— Млъкни и ти, глупачке такава — избухна и срещу нея Стамат. — Нямах нищо против чувствата! И защо ли ще имаш? Зер на тебе всичко ти е подредено и си го получаващ на тепсийка от мене, дето по цял ден си отварям очите на четири, за да не оставя някое рупче да се изплъзне между пръстите ми. Чувства! Хич не ме е еня за вашите чувства, а си мисля за работата, така да знаете.

— Е, сега поне спести зестрата — подигравателно вметна синът.

— Спестил съм зестрата! А че изпускам Мартинов, който щеше да уреди работата за железния път, това хич и не помисляш. Направи ме за резил тази никаквица. Сега Мартинов ще пусне слух, че е изоставил дъщерята на Стамат Хаджиспасов, и ще лепне такава петно на челото ми, дето цял живот няма да изтрия...

— Не! — високо произнесе Олга. — Господин Мартинов не е способен на подлости!

— Така е, тате — защити поручика и Гавраил. — Мартинов, е човек отнесен, фантазьор, живее в облаците, но е чужд на низости и отмъстителност. По тази линия можеш да си напълно спокоен. — Той се изправи, притегна колана на халата си и потупа Олга по рамото. — Хайде, отивай си в стаята. До утре да седим и да ругаем, нищо няма да променим.

Олга се възползува от неговата намеса и побърза да напусне одаята. Брат ѝ я последва в стаята ѝ. Когато я заговори, гласът му вече не звучеше покровителствено:

— Гъска, истинска гъска, това си ти! Старият е прав, ама те защитих не за друго, а защото ми дойде до гуша от тяхното опяване.

— И затова — озъби се сестра му — предпочете сам да ми опяваш.

Гавраил беше много дебелокож, за да изпусне нервите си, но умееше с тих глас да наранява много по-жестоко, отколкото крясъците на Стамат и Елисавета.

— Слушай — изсъска той, — само пред мен не захващай да плещиш за благородства и възвишени чувства. Много добре знаеш, че ден през ден се срещаш с някакъв двуметров дангалак. Мръсница, постави рога на мъжа си още преди венчилото!...

— Излез от стаята ми! — студено заповяда Олга. — Не желая да слушам мръсните ти думи.

— Да, предпочиташ да висиш като кокотка по кюшетата и да слушаш лигавенията на любовника си. Да не беше резултът, щях да накарам тате да те изгони с ритник по задника на улицата, където е мястото на всички флърци като тебе!

Без видими белези на нервност Гавраил излезе от стаята на сестра си и се върна в одаята. Там беше само Стамат. Елисавета се бе прибрала в спалнята.

Гавраил извади цигара и я почука върху позлатения капак на табакерата си — той не знаеше защо пушачите почукват така цигарите си, но бе видял това движение у свои приятели и то му се бе сторило някаква връхна точка на мъжката елегантност, нещо като майсторското въртене на бастунчето. Той запали от газената лампа и изпусна тънка струйка дим към тавана. Баща му също посегна към стария си чибук. Докато го напълни и запали, и двамата не проговориха.

— Втасахме я, Гавраиле — уморено произнесе най-сетне бащата. — Тази глупачка развали всичко, което с толкоз зор и мъка подготвих.

— Хайде, хайде, не преувеличавай, тате. Ако ти и Иван Грозев опечете работата както трябва, ще се размине и без ходатайството на Мартинов. Пък и откъде беше сигурен, че той щеше да ходатайствува? Сторило ти се е, казваш. Ами ако погрешно ти се е сторило?

— Лесно е да се каже „ако опечете работата както трябва“. Парите не стигат. Грозев настоя да вземем не пет, а двадесет и пет души съдружници, но ако искам да държа дружеството в ръцете си, аз трябва да изкупя големия пай от дяловете. Знаеш, за къщата на дядо ти в К. не взехме и половината от онова, което очаквахме. Сега съм наникъде. Да продам имотите, които изкупихме до Пепиниерата — няма смисъл. Още нямат цена. Да сключи заем — не бива.

— Е, виждаш, бъркотията не е от Олето. — Гавраил изтърси пепелта от цигарата с дългия нокът на кутрето си — жест и нокът, които също му се виждаха признак на особена изтънченост. —

Мартинов нямаше да бръкне в хазната, за да допълни онова, което ти липсва.

— Но покрай него аз можех да измъкна други облаги от съдружниците. — Стамат предпочете да премълчи, че се готвеше да измъкне дялове уж за подкуп на Мартинов, които да прибави към своите. — Знаеш ли, Грозев постави въпроса за главен представител на дружеството.

— И ти?

— Съгласих се той да бъде главен представител. Не се мръщи. Не е важно кой носи байрака, а кой командува войската. Нека пипна аз голямата част от дяловете, пък да оставя перченето на Грозев.

— Там е работата — каза Гавраил, като затисна угарката си в пепелницата. — Как ще пипнеш дяловете, щом не стигат парите?

Бащата гузно отместил поглед. Дори и за него, закоравелия в сделките търговец, беше трудно да каже онова, което отдавна мислеше.

— Абе то има един чалъм, ама... не зависи само от мене, Гавраиле.

— А от кого?

— От тебе.

— От мене?

Без да е необходимо, Стамат се залови да почиства цевта на чибука си. Така по-лесно можеше да отбягва погледа на сина си, пък и намаляваше — или поне мислеше, че намалява — значението на думите си.

— Не са лъжа хорските приказки, Гавраиле, че Митович е донесъл от Цариград няколко торби, със златни монети.

— Е, какво общо имат тези торби с мене?

— Митович има дъщеря за женене...

Гавраил веднага схвана намека на баща си. Прочутият богаташ Митович действително имаше една неомъжена дъщеря, Николина на име, която беше около тридесетгодишна, т.е. осем години по-възрастна от сина на Стамат Хаджиспасов. За да остане неомъжена до тази възраст при цялото състояние на баща ѝ, единствената причина беше, че природата не се бе показала благосклонна към нея и я бе надарила с чудовищна външност — висока и суха като върлина, с топчест и месест нос, щедро отрупан с бенки, с издадени напред едри зъби, а на

всичко отгоре имаше и характер, за който из София се носеха доста неокуражителни анекдоти.

— Ама много е грозна бе, тате — каза Гавраил.

Стамат се окуражи. Щом Гавраил не отхвърли веднага предложението му, а заговори за качества на старата мома, значи, можеше да бъде убеден.

— Слушай, сине. Говоря ти хем като по-стар, хем като по-опитен. Лошо е, когато чуждите жени са грозни, а за собствената — даже е добре. Така поне ще си сигурен, че разни пуцове няма да я заглеждат. Пък и още едно нещо ще ти кажа. — Стамат подмигна лукаво. — Духнеш ли свещта, тогава няма грозни и красиви жени. В тъмното всички са еднакви.

Гавраил по навик избърса стъклата на пенснето си.

— Да не станем за смях — колебливо рече той. — Ами че Николина е бая по-стара и бая по-дълга от мене...

— Златото оправя всичко — философски отговори бащата. — Пипни от Митович една торба наполеони, пък да видим дали някой ще ти се присмее. — Той отново намигна. — А поиска ли ти се някой път красива жена, ей ги е, колкото искаш. Със златото на Митович само да протегнеш ръка, можеш цял харем да събереш.

— Има нещо вярно в приказките ти — кимна синът. — Ще помисля и пак ще поговорим.

Така семейство Хаджиспасови приключи разговора за разваления годеж на Олга.

Когато се опомни, зимната нощ отдавна бе прихлупила столицата и над главата му трептяха хиляди студени звезди. Мартин Мартинов се огледа. Беше се озовал далеч навътре в Пепиниерата, до наскоро построеното изкуствено езеро отвъд гората, което по онова време софиянци наричаха „Жабите“. Той извади часовника си и го доближи до очите. Стрелките сочеха девет часа. Бяха изминали четири часа, откак напусна дома на Хаджиспасови — четири дълги часа, за които той нямаше никакъв спомен...

Едва сега забеляза, че е премръзнал. Краката му бяха вкочанени почти до колената, гърбът го болеше от непрекъснатото свиване. „Може би това е бялата смърт — каза си младият човек. — Отпуснеш се, забравиш всичко и... the rest is silence^[1]“.

Изведнъж думите на Хамлет му припомниха една отдавна забравена случка от колежа. По повод на Хамлетовата смърт мистър Уошбърн, техният преподавател по литература, им бе задал домашно на тема: „Смисълът на смъртта.“ Тогава повечето от съучениците му бяха писали, че единствената достойна смърт е тази на бойното поле, в защита на отечеството. Някои по изключение бяха намерили смисъла на смъртта в религиозната саможертва, във вечното кръговратно обновление на природата, в изпълнената мисия, възложена на човека от провидението. За мота на своето съчинение Мартинов бе взел прелестните стихове на Ронсар:

*Je te salue, heureuse et profitable Mort,
des extrêmes douleurs médecin et confort^[2]*

и в изложението си се бе помъчил да докаже, че животът е едно непрекъснато страдание, безкрайна поредица от изпитания, за които смъртта се явява естествено и най-благоприятно избавление. Тогава мистър Уошбърн го бе повикал в кабинета си и дълго бе разговарял с него, а накрая завърши:

„In your character there are a number of morbid traits, mister Martinoff. If they don't make you a saint or an actor I... I shall feel very much afraid for you...“^[3]

Докато се връщаше към града и слушаше скриптенето на снега под краката си, Мартинов премисляше този разговор, състоял се преди десет години. Старият добряк Уошбърн бе познал само едно — Мартинов не стана нито светец, нито артист. А за смисъла на смъртта? Какво би написал Мартинов, ако сега, днес, тази вечер трябваше да прави съчинение за смисъла на смъртта? Годишите въобще и днешният ден в частност не потвърдиха ли онова негово гледище, което някога бе уплашило мистър Уошбърн? Тази смазваща пустота, която се ширеше днес в сърцето му, не беше ли тя безмерно по-тягостна и по-страшна от смъртта?

Не, той не мислеше за самоубийство. Тази идея изобщо не се мяркаше в главата му. Всъщност в тази минута той и не страдаше. Мартинов се усещаше само вътрешно опустошен, лишен от поривите си; в гърдите си чувствуваше някаква необятна празнота, безнадеждно сива и мрачна, в която не съзираше никаква искрица.

Пред погледа му се мярнаха потоци светлина и Мартинов отново разбра, че улисан в мислите си, бе пропуснал да забележи изминатия път. Срещу него, примамно осветени, блестяха прозорците на „Червен рак“. Усети жажда, не, усети желание да погълне алкохол и чрез него да изпадне в онова сладко опиянение на границата между действителността и забравата. Бутна вратата и влезе. Кръгъл и топчест, виенчанинът Мориц Рат, собственикът на заведението, сякаш не изтича, а се претърколи към него.

— Es ist für mich eine grosse Ehre Sie hier begrüßen zu dürfen, Herr Martinoff. Sind Sie allein oder erwarten Sie noch jemanden? Ich hätte für Sie einen schönen Tisch...^[4]

Мартинов сякаш не го забеляза. Той мина като сомнамбул покрай него, отпусна се тежко на една празна маса и каза само:

— Вино.

— Mosel? Muskateller? Portwein? Riesling?^[5] Französische Weine?^[6]

— Вино! — повтори късо Мартинов и опитният Мориц Рат разбра, че в този момент най-доброто, което един обигран гостилничар може да предложи, беше мълчанието.

След минута на масата пред Мартинов се появила бутилка вино, чаша и чиния с примамни мезета, специалитет на Мориц Рат и „Червен рак“. Мартинов изобщо не погледна мезетата. Една след друга изпи две чаши вино, напълни и третата, но я остави на масата. Устните му прошепнаха: „Какво са речите надгробни пред сринати мечти?“ Извика високо: „Келнер!“ — но вместо келнера притича самият Мориц Рат.

— Бихте ли ми услужили с един молив?

— Bitte schön. — Австриецът пак даде воля на вродената си словоохотливост. — Es ist für mich ein Vergnügen Ihnen dienen zu können.
[7]

Мартин Мартинов взе молива, но не се поддаде на потока от думи, в който Рат искаше да го увлече, а сякаш мигновено забрави за присъствието на гостилничаря. Както често правеха по онова време, той записа върху колосания маншет на ризата си:

*Душа ми тегне в тръпки кобни.
Недей изрича дума ти!
Какво са речите надгробни
пред сринати мечти?*

Да, какво са речите надгробни пред сринатите мечти? Олга толкова храбро се бе мъчила да намери думи, много думи, с които като с целебен балсам да облекчи раната, която му нанасяше. „Не, Оле. Тази безкрайна тъмнина не може да бъде запълнена с думи. Не те обвинявам. Ти постъпи честно, достойно за тебе самата. Но мълчи! Не казвай думи, в които не вярваш. Не се оправдавай, защото аз не те обвинявам. За мене просто угасна денят...“

Моливът отново заскърца по маншета:

*И в миг тъмнее всичко в мене.
Не спя. Не мисля. Не виня...
Но в болка тихичко кат'стене
угасва и деня.*

„Казваш: шест месеца... Ще чакам шест месеца, и шест столетия. Но всичко е напразно, знам. Ти ме пощади и не каза истината, цялата истина. Добре, нека бъде след шест месеца. Нека стане онова, което е писано в книгата на съдбата!...“

Мartiнов изпи на един дъх чашата с вино, грабна пак молива и продължи да пише:

*Не искам нищо да гадая
О, нек'ме гибел връхлети!
И знам... Неказаното зная:
не ме обичаш ти!...*

Той беше толкова погълнат от римувания си разговор с Олга, че не забеляза как в ресторанта влезе Кронислав Херуц, как премина между масите и надникна през рамото му.

— Лошо, Martинов. Много лошо. — Макар и непоканен, журналистът се настани на стола до младия офицер. — Виното весели душата, но ражда тъжни стихове.

Martiнов не отговори, само придърпа ръкава на сюртука си върху маншета с написаните стихове. Един келнер донесе чаша за хърватина и наля вино. Martинов пак пресуши своята.

— Любовна мъка, нали? — запита Херуц, но не дочака отговора: — Не, не ми отговаряйте. Такива неща не се споделят. Узнае ли ги втори човек, те загубват своята красота. Не се чудете — именно красота, Martинов. Вие сега виждате само раната в гърдите си и дори не подозирате красотата на вашето изживяване. Боже мой, бих дал на драго сърце остатъка от живота, си, за да изпитам онова, което преживявате в момента. Уви, моето сърце е прекалено изхабено за такива чувства.

Той взе една хапка с аншоа и полека я сдъвка. Martинов с тъп поглед гледаше в празната си чаша.

— Вие мислите за смъртта, нали? — каза хърватинът и Martинов трепна: беше потресен от това, че приятелят му бе прочел неговите мисли. — Да, вие мислите за смъртта и наред с днешните ви страдания тя ви се струва нещо като приятна отмора, все едно щастлив week-end^[8] след пълна с неприятности седмица. Глупост, драги.

Безкрайна глупост! Смъртта не е избавление, а печален завършек на онази весела и пълна с приятни изненади игра, която се нарича живот. Но ще кажете — всяка игра завършва. Така е, зная. И слава богу, че е така. Ако не завършваше, играта щеше да престане да бъде игра и да се превърне в тегоба. Но важното е не дали завършва, а как завършва. Какво ще кажете за играчи на карти, които приключват карето с кавга, псувни и юмруци? Глупост, нали? Същото е и със смъртта — смъртта на страданието, — която тайно призовавате. Не, приятелю. Щом е неизбежна, ние трябва да направим поне така, че смъртта да ни завари сред благоуханието на рози и искрометно вино, както я посрещна Петроний, или в леглото, между две прелестни любовници, както спря сърцето на стария хитрец Мирабо. Само така човек може да се отплати за милостта на провидението, което му е вдъхнало живот и му е казало: „Весели се!“

Мартинов продължаваше да мълчи. Херуц отпи глътка вино, цъкна доволно с език и погледна етикета на бутилката.

— Бога ми, Мартинов, винаги съм ви смятал любимец на съдбата, но сега виждам, че сте фаворит и на Мориц Рат, краля на всички гостилничари. Анжуйско от петдесет и осма година! По-добро вино Нег Рат не би сервираше и на своя християнски император Франц-Йосиф! — Той погълна съдържанието на своята чаша и като видя, че не може да увлече приятеля си във весел и безгрижен разговор, се върна на предишната тема. — Някои — това са предимно кралете, най-заинтересуваните — възхваляват смъртта на война герой. Глупост и безсмислена суета, Мартинов. Войната е най-голямата отстъпка, която Сатаната е успял да измъкне в пазарлъка с дядо Господ. Представете си само: млад човек, когото чакат хиляда бъчви неизпито вино и един полк нелюбени жени, комуто сам всевишният е заповядал: „Живей, весели се, люби!...“ Но в един нещастен ден неговият земен господар му казва: „Ето ти тази пушка. В името на тези и тези идеали, които ти не разбираш, иди и превземи онзи връх. Не се страхувай! Ако паднеш, ти ще си извоюваш безсмъртие и името ти ще остане в пантеона на героите!“ И младият човек се подчинява. Той откъсва поглед от виното и жените, тръгва към върха и... остава завинаги в подножието му. И какво става с обещаното безсмъртие? Превръща се в мираж. А реалността — тя се нарича червей, пепел, забрава.

Други се блазнят от театралната поза в часа на смъртта — продължи хърватинът, — от добре произнесената отдавна подготвена *novissima verba*^[9]. „Qualis artifex pereo!“^[10], „Acta est fabula“^[11], „Licht, mer Licht!“^[12] Боже мой, каква суета! Кълна се в избата на Herr Pat, пиянските песенчици и всичките глупости, които си бъррят влюбените, са неизмеримо по-мъдри и от най-бомбастичната *novissima verba*. — Херуц напълни чашите и грижливо изцеди и последните капки от бутилката. — Наздраве, Мартинов! Да прием за победата на живота над смъртта, на веселието над скръбта, на виното над водата!

Те пиха, после офицерът повика с жест келнера и му посочи празната бутилка. Но Херуц се възпротиви:

— Не, достатъчно е!

— Донесете още! — заповяда Мартинов. Това бяха първите му думи, откакто Херуц седна при него.

— Почакайте — настоя журналистът. — Първо искам да поговоря с моя приятел. — И когато келнерът се отстрани, заговори: — Слушайте, Мартинов. Да се наливат с вино, пък макар и анжуйско, е безсмислено. Ще пиете, докато се свлечете под масата, но не ще избягате от мислите си.

— Трябва да забравя, Херуц. За една нощ, за един час, но трябва да забравя!

— Разбирам ви, приятелю. Но така ще си спечелите главоболие, не и забравя. — През масата той улови ръката на офицера. — Имате ли доверие в мене? Вярвате ли в приятелството ми? Да? Тогава послушайте ме — на вас може да помогне само Сузи.

— Кой?

— Сузи от „Двоумение“. Не се мръщете, Мартинов. Нямахте да ви го предложи, ако не бях сигурен, че имате нужда именно от това. Ще дойдете ли с мене?

Една цяла минута Мартин Мартинов остана неподвижен, скован, с невиждащ поглед, реещ се по бялата покривка на масата.

— Какво пък — въздъхна той, — сега всичко ми е безразлично.

Те оставиха шепа монети на масата, излязоха от „Червен рак“ и тръгнаха по заснежените улици на София. Не говореха. Кронислав Херуц бе промушил ръка под лакътя на приятеля си и го водеше.

Спуснаха се надолу по стръмния баир на улица „Раковски“, пресякоха другата улица, която отскоро бе наречена на името на княз

Дондуков, и скоро достигнаха целта на разходката си. Погледната отвън, това беше обикновена стара къща с малко издаден над улицата горен етаж, която никога не би направила впечатление на минувача, ако пред вратата ѝ не мъждееше един червен фенер, а до него не се мъдреше табела с една единствена, но бъдеща любопитство дума: „Двоумение“.

— Тук, Мартинов — каза Херуц и свойски прекрачи прага на къщата.

Двамата се озоваха в един сравнително просторен хол, малко палячовски осветен с разноцветни книжни фенери — жълти, червени, сини, оранжеви... В малка остъклена кабинка вляво седеше дебела, обилно гримирана жена с каносани коси и неопределена възраст. Като видя посетителите, по-точно като позна журналиста, тя плесна дебелите си ръце, отрупани с фалшиви скъпоценности.

— Ах, та това Кронислав Херуц! — Тя говореше завалено, с подчертано меко произношение. — Lieber Gott!^[13] Къде се загубил, Mensch?^[14]

— Не е ли по-важно, че пак съм при тебе, майко Хермина? — отговори шумно хърватинът, като звучно млясна ръката на жената.

— Започнала безпокои за тебе, човече. Какво хванал — пнеумония или жена от общество?

— Нима правиш разлика между двете, майко Хермина? — уклончиво отвърна Херуц. И побърза да смени темата: — Трябва да ти се карам, майко. Защо не махна тези просташки шарени фенери, които дразнят очите и разстройват стомаха?

— Какво да правя! — завайка се тя. — Geschmackssache!^[15] Колкото по-голяма е шарения, толкова повече нрави се на българи...

След това неизбежно встъпление хърватинът се наведе дискретно към старата си познайница:

— Свободни ли са Сузи и Калиопа, майко Хермина?

— Как да не свободни, Mensch! В това вълчо време момичета само скучаят и гризат свои нокти.

— Тогава и червеният салон горе е свободен?

— Aber natürlich.^[16] И печка нажежена до червено. Както ти обича.

— Чудесно, майко. Кажете на момичетата да дойдат горе и нареди да се сервира шампанско. — Той погледна през рамо, за да се увери, че

Мартинов не го чува. — И поръчай на Сузана да бъде любезна с моя приятел. Преживял е разочарование и има нужда от забрава...

— Sei ganz ruhing^[17] Сузи ще излекува него. Като лекар на страдащи души Сузи незаменима!

Херуц поведе приятеля си нагоре по стълбите и го въведе в салона, в който всичко беше червено — тапетите, тапицерията на мебелите, натруфеният балдахин над леглото в ъгъла, абажурът на лампата. Хермина не беше излъгала — тук беше толкова топло, че двамата трябваше веднага да се съблекат по ризи. Мартинов се смущаваше (той за пръв път посещаваше подобно заведение), но се стараеше да подражава на хърватина и да не издава смущението си. Той се страхуваше, че изведнъж при тях ще нахлуят полуголи вакханки, разбеснели се блудници, които ще го увлекат в някаква грозна оргия. Но той пропускаше едно: опитният в този род изживявания Херуц не случайно бе направил избора на момичетата. И противно на очакванията му след малко в стаята влязоха две жени между двадесет и пет и тридесет години, хубавички, стройни, облечени в изискани вечерни тоалети и с държане, на което биха могли да завидят много госпожици от софийския „хайлайф“. Херуц ги представи. Сузана беше тъмноруса семитка с мечтателни и малко тъжни очи; Мартинов лесно отгатна, че другата, Калиопа, беше гъркиня — това личеше от смолисточерните ѝ коси, приличните на маслини очи и правия нос.

Четиримата седнаха около масата и поведоха напълно приличен разговор, тон на който даваше, разбира се, Херуц. Объркан и смутен, Мартинов отначало странеше от разговора, но Сузана съвсем учтиво му зададе няколко въпроса, на които той отговори, и така постепенно излезе от принуденото си мълчание. Сервирах шампанско и сухи сладки и разговорът неусетно се оживи. Мартинов беше искрено смаян — двете млади жени имаха светски маниери и познания, каквито той никога не би очаквал от тях. С еднаква лекота те говореха за театър, музика, за последната стихосбирка на господин Иван Вазов, за архитектура. При втората бутилка той започна да забелязва също алената уста и белоснежните рамене на Сузи и прие поканата ѝ да си говорят на „ти“. Третата бутилка го докара до състояние на шеметно опиянение — всичко около него се завъртя в някакъв вихрен червен

танц, усети лекота, подем, желание да направи нещо, което сам не знаеше какво е.

Когато сервираха четвъртата бутилка, Херуц я грабна, махна телчето, но преди да освободи тапата, стъпи на стола и рецитира своя любим Омар Хайям.

— Слушайте, момчета и момичета, какво казва мъдрецът:

Обещават ни рай и хурии с очи като ахат;

обещават ни вино и медовина.

*Ако ние сме си избрали тук, долу, виното и
любимките,*

*имаме право, защото такъв е краят, що ни е обещан
горе.*

Прочие да пием и се веселим. — Тапата шумно отхвъркна към тавана, а от гърлото на бутилката потече пяна, която в светлината на лампата изглеждаше червена. — Всеки час на скръб, прекаран на земята, се заплаща с век в катрана на пъкъла!

Разсипаха шампанското в кристалните чаши — гордостта на майка Хермина — и пиха. Мартинов усети как едно обло коляно се докосва до крака му. Преодолял стеснителността си, той се наведе и под масата помилва това коляно. Други пръсти погалиха неговите и офицерът почувствува, че цялата кръв се изкачва в главата му.

Гъркинята се засмя, тихо и възбуждащо. Херуц ѝ отговори с някаква закачка. После двамата станаха, уловиха се ръка за ръка и изтичаха навън от стаята.

Това беше последното, което Мартинов видя и запомни. Всичко останало сякаш загуби своите форми и очертания и потъна в някакъв пурпурен хаос...

... Изглежда, беше заспал, защото когато отвори очи, през прозореца нахлуваше дрезгавата светлина на пробуждащия се ден. До него спеше Сузана; спеше като дете — с длани под бузата и с кротка уморена усмивка на устните. Като се пазеше да не я събуди, Мартинов стана и се облече безшумно. Гърлото му беше пресъхнало. В бутилката

имаше още няколко глътки изветряло шампанско. Той ги изпи, но, кой знае защо, сладникавата течност му причини болка, сякаш в нея имаше ситно счукани стъкълца, които раздраха гърлото му. Няколко минути безмълвно погледа спящата жена. Изтрезнял, той имаше чувството, че я вижда за пръв път в живота си. Въздъхна тихо и на пръсти се отправи към вратата.

Изведнъж си спомни, че трябваше да плати. Да плати — но колко? Той никога не беше се интересувал от цената на преживяванията от този род. Защо ли не попита Херуц, своя Ментор? Той извади портфейла си, дълго мисли, после с края на пръстите си (в този момент Мартинов се гнусеше от банкнотите) взе три „овчарки“^[18] и ги остави на ръба на масата. Поколеба се, помисли още минута и прибави и четвърта „овчарка“ към първите три. Вярваше, че е платил достатъчно. Но когато стигна до вратата, отново се усъмни. Върна се до масата, прибра и натика по джобовете си документите от портфейла, а всичките си пари заедно с кожения портфейл остави на масата.

Измъкна се на пръсти от стаята и полека притвори вратата. От една съседна стая се чуваше приглушен говор; стори му се, че долавя гласа на Кронислав Херуц, но не полюбопитствува да провери.

Слезе по стълбата и се отправи към изхода. В остъклената кабинка някаква руса, лошо сресана жена с посърнало от безсъние лице бе сменила „майка“ Хермина. Мартинов смяташе да мине с леко кимване покрай нея, но жената го заговори:

— Господине?

Той спря изненадан — в гласа на жената имаше въпрос, който той не, разбираше.

— Моля?

— Вие като че ли си отивате? — Тя направи едно характерно движение с пръстите си.

— Аха — каза Мартинов и се изчерви. — Аз... горе...

— Да, разбирам. — Жената беше недоволна: според правилата на заведението въведени от желязната ръка на „майка“ Хермина, госпожиците не можеха да приемат пари от клиентите, освен подаръците извън таксата. — Извинявайте за безпокойството, господине... И пак заповядайте...

Мартинов почти изтича навън, но когато се намери на улицата, измина още само три-четири крачки и спря внезапно, сякаш си бе припомнил нещо. После се подпря на едно дърво и повърна.

Същия следобед Кронислав Херуц го намери в адютантската стая на двореца и ухилен до уши, постави портфейла му на масата.

— Винаги съм знаел, драги приятелю, че не сте роден за военен — започна той. — Но, честно слово, никога не съм предполагал, че истинското ви призвание е да бъдете любовник.

— Аз? — трепна Мартинов и отмести поглед.

— Вие. С малко усилие и повече романтични думи всеки може да завоюва сърцето на една ученичка. Но да спечели любовта на една проститутка е способен само любовник от най-висша категория. — Херуц замълча, като очакваше нова реплика на приятеля си, но Мартинов не се възползува от тази възможност. — Прегледайте съдържанието на портфейла си — каза хърватинът.

Офицерът машинално изпълни подканата му. От портфейла не липсваше нито една стотинка. Този път еврейката Сузана не бе приела възнаграждение за любовта си...

[1] Останалото е мълчание (англ.) — предсмъртни думи на Хамлет. ↑

[2] Поздравявам те, щастлива и блажена Смърт, на всички безмерни страдания изцелителка и утеха (фр.). ↑

[3] Във вашия характер има немалко болезнени черти, господин Мартинов. Ако те не ви направят светец или артист, аз... аз много ще се страхувам за вас... (англ.). ↑

[4] За мене е голяма чест да ви посрещна тук, господин Мартинов. Сам ли сте или чакате още някого? Имам за вас една чудесна маса. ↑

[5] Различни марки известни немски и австрийски вина. ↑

[6] Френски вина? (нем). ↑

[7] Заповядайте. За мене е удоволствие да бъда на вашите услуги (нем.). ↑

[8] Край на седмицата, неделна почивка (англ.). ↑

[9] Последен израз на умиращ (лат.). ↑

[10] „Какъв артист загива!“ (лат.) — последни думи на Нерон. ↑

[11] „Пиесата свърши“ (лат.) — последни думи Октавиан Август.

↑

[12] „Светлина, повече светлина!“ (нем.) — последни думи на Гьоте. ↑

[13] Обични боже! (нем.). ↑

[14] Човече (нем.). ↑

[15] Въпрос на вкус (нем.). ↑

[16] Естествено (нем.). ↑

[17] Бъди спокоен (нем.). ↑

[18] Така наричаха тогава банкнотите от по десет лева заради рисунката на гърба им, която представляваше овчарка със стадо овце. ↑

Когато Светозар Нешич, личен адютант на краля, влезе в караулното пред двореца, Катанич дремеше.

— Капитане, хей, капитане — развика се весело Нешич, — събуди се! Ще проспие повишението!

Катанич отвори очи и позна приятеля си.

— А, ти ли си, капитане? Остави, две ноци не съм мигнал...

Те се прегърнаха. Двамата капитани бяха съвипускници от Военното училище и по някакво съвпадение всичките им повишения биваха винаги в един и същи ден. Така се изменяха и обръщенията им — имаха навик да не се наричат по име, а по офицерското си звание в момента.

— Разсъни се, капитане — каза Нешич, докато прекосяваха двора на двореца. — Очаква те среща с есенцията на сръбската военна мисъл.

— Защо? Не ме ли вика само Гарашанин?

— Там е и Гарашанин, но като гост. — Нешич прибави доверително: — Ще се явиш пред Висшия военен съвет, председателствуван лично от Негово Величество. Не се чуди! Нещо се мъти, но и аз не зная какво е.

Те стигнаха до заседателната зала, Нешич доложи за капитан Катанич и след разрешението на краля го покани да влезе. Михаил Катанич удари токове и според устава поиска от краля разрешение да остане. Крал Милан благоволи да му предложи стол. Едва тогава Катанич се огледа. Ако се изключеше министър-председателят Милутин Гарашанин, в залата беше цветът на сръбската войска: министърът на войната и началник щаба на армията полковник Йован Петрович, началникът на оперативното отделение полковник Атанацкович, началникът на инженерните войски полковник Магдаленич, началникът на артилерията полковник Богичевич, главният лекар на армията д-р Владан Джорджевич и командирите на четири от петте сръбски дивизии: полковник Топалович — на Моравската, полковник Мишкович — на Дринската, старият генерал

Йованович — на Дунавската и полковник Бинички — на Шумадийската. Отсъствуваха само артилерийският полковник Джукнич, командир на Тимошката дивизия, и генералите Катарджи, почетен адютант на краля, Лешанин и Хърватович. Групата, така да се каже, имаше два центъра: кралят, разположен на стол с високо облегало, на което имаше гравирана корона, и полковник Петрович, разгънал на масата пред себе си голяма военна карта. Над картата се бяха надвесили генерал Йованович и полковниците Атанацкович, Богичевич и Мишкович. Останалите, включително и цивилният Гарашанин, се бяха разположили около краля. Някак си настрана от двете групи седеше само д-р Джорджевич. На пълното му лице на човек, който не е чужд на удоволствията от чревоугоднически характер, личеше непривично за него раздражение.

Кралят направи знак на Гарашанин — капитан Катанич беше пратеник на министър-председателя и затова бе редно Гарашанин да го разпита.

— Ние получихме вашия рапорт, изпратен чрез господин Боди — започна Гарашанин, — и останахме много доволни от подробните сведения, до които сте се добрали. Обаче предвид важността на тези сведения Негово Величество пожела да се явите и докладвате лично.

— На вашите заповеди — поклони се Катанич. Въпреки че се намираще пред най-старшите офицери и пред самия крал, капитан Катанич се държеше с явно изразено вътрешно достойнство.

— Имате ли да прибавите нещо повече към рапорта си относно Пашич и другите радикали предатели?

— Не, господине. Българското правителство продължава да поддържа същия режим над емигрантите.

— Това е достатъчно. Всъщност ние ви повикахме да докладвате по втория раздел на рапорта — подготвяната анексия на Източна Румелия.

— Струва ми се, че изразът ви не е правилен, господин министър-председателю. Доколкото зная, анексия означава заграбване на чужда територия, докато Източна Румелия е чисто българска земя с чисто българско население. Позволявам си да ви припомня, че именно в тази област са онези центрове, където преди осем години българите развяха знамената на Априлското въстание срещу Османската империя.

В залата се възцари тежко, изпълнено с враждебност мълчание. Всички погледи бяха съсредоточени в младия офицер, но само в един чифт очи той срещна съчувствие — в очите на д-р Владан Джорджевич.

— Je crains, que le point de vue de votre opinion soit... très extraordinaire, monsieur capitaine^[1] — студено произнесе кралят, за когото често беше по-лесно да се изрази на френски, отколкото на сръбски.

Но строгият и неприятен тон не накара Катанич да се огъне:

— Аз мислех, че Ваше Величество иска да узнае истината такава, каквата е, а не напудрена като перука.

— Или поръсена с черен пипер — обади се д-р Джорджевич, който винаги отдаваше предпочитание на сравненията от гастрономическо естество.

— И каква е истината според вас? — запита Милутин Гарашанин.

— Ако се погледне на разделянето на Княжеството и Източна Румелия с очите на българите или на безпристрастния наблюдател, то не е нищо друго освен една чудовищна несправедливост, господине. Според мене границата, прекарана по билото на Стара планина, е най-уродливата рожба на европейската политика през нашия век.

— Странно гледище за един сръбски офицер, капитан Катанич.

— Не съм забравил, че съм сърбин и сръбски офицер, господин министър-председателю. Ако отечеството и моят крал ме призоват, аз съм готов да оставя костите си навсякъде, където това ще бъде необходимо за величието на Сърбия. Но това не променя истината за Румелия.

— Добре, да не спорим на теми, които, хм, надали са от ваша компетентност. Докладвайте какво се върши в България за анексирането на Източна Румелия.

Сбито и ясно капитан Катанич изложи положението в България. Той повтори и потвърди сведенията, препратени чрез г-н Боди, разказа за подема на населението от двете страни на Балкана, за тайните революционни комитети, за агитаторите, които кръстосваха българските земи.

— А князът? — прекъсна разказа му Милан.

— Доколкото разбрах, княз Александър поощрява подготовката на съединението, но сам не предприема никакви действия — не че не ги желае, а е парализиран от руската дипломация.

— В какво се изразява неговото поощрение?

— Най-малкото в контакта му с деятелите на съединението, Ваше Величество. Капитан Паница, един от главните агитатори, има винаги свободен достъп в двореца и мнозина го сочат като любимец на княза. Освен това имам сведения, че князът се е срещнал напоследък и с майор Николаев, старшия български офицер в румелийската милиция. Не допускам разговорът между тях да не е засегнал и положението в Областта.

— Знаете ли нещо повече за този, как го казахте, майор Николаев?

— Мнозина смятат Данаил Николаев за най-способен от българските офицери. Чувах, че му липсва висша научна подготовка, но че компенсира тази липса с ясен поглед, изключителна смелост, способност да се ориентира в обстановката и дарба бързо да взема правилни решения.

— Данаил Николаев — повтори Милан. — Трябва да запомним това име.

Тъй като кралят не продължи с въпросите си, отново се обади Милутин Гарашанин:

— Като сумирате впечатленията си, какъв е крайният ви извод за вероятността да се осъществи това тъй наречено съединение?

— Мисля, че няма да мине и година, и то ще се превърне в свършен факт, господин министър-председателю.

— А противодействието на Великите сили? По-специално противодействието на Русия? Допущате ли българите да се решат на една авантюра срещу могъщата Турска империя без подкрепата на Русия?

— Делото на съединението не е в ръцете на политиците, които знаят отношението на Русия, а в ръцете на народа. Българският народ има безгранична вяра в своята освободителка и изобщо не може да си помисли, че Русия би била способна да го изостави в решителната минута.

— Но ако руската дипломация съумее да заговори пряко на масите?

— Боя се, че и това не ще спре хода на събитията. Българинът, обикновеният българин, е готов да отиде „*va banque*“^[2] за съединението, което той смята въпрос на живот и смърт. Ще ви припомня пак събитията от седемдесет и шеста година, когато българите доказаха, че в името на идеалите си са способни едва ли не на всенародна хекатомба.

Крал Милан се изсмя. В тишината, която бе последвала думите на капитана, този смях отекна звънливо — висок, надменен, самонадеян.

— Онзи български дух е мъртъв, драги капитане — каза кралят. — Сега отвъд Тимок царува духът на печалбаря, на гешефтаря, на кариериста, на подлизуркото...

— Българският дух не е мъртъв, а само приспан — отчетливо произнесе Катанич. — Нужна му е само една искра, за да се пробуди такъв, какъвто го помнят Панагюрище, Батак, Шипка и Шейново.

— Достатъчно, господин капитан — сухо го сръза кралят, като тропна със сабята си по пода. — Вие твърдите, че говорите истината, но във вашата уста тази истина звучи като пробългарска агитация. — Той се обърна към събраните около него офицери. — И така, господа, вие чухте сведенията на капитан Катанич. Моля, изкажете се.

— Аз вярвам в точността на сведенията на капитан Катанич, но не споделям неговите прекалено песимистични заключения. Българите са овчари и бостанджии, неспособни да завоюват слава на бойното поле, особено срещу една редовна армия, водена от опитни, доказали своите качества офицери. — Когато беше нужно, иначе твърдят Гарашанин умееше и да ласкае. — Преценката на Негово Величество, че едно прекомерно засилване на България представлява реална опасност за кралството, е повече от правилна. И аз съм сигурен, че нашата юначна войска, покрила се с лаври по всички бранни полета, пак ще се покаже достойна за своята слава. Разбира се, ние, политиците, ще направим всичко, за да се избегне кръвопролитие. Но ако усилията ни се окажат напразни...

— ... за три дни ще маршируваме в София — довърши мисълта му полковник Бинички.

Тези войнствени и пълни с непоколебима увереност думи повишиха настроението, сякаш всички — или почти всички, — вече се

виждаха да крачат по софийските улици. Но тогава се обади д-р Джорджевич:

— И какво ще постигнем с маршируването в София?

Въпросът, изказан с безкрайна ирония, накара усмивките да замръзнат. Ако се поставяше под съмнение успехът на евентуалната бъдеща война, тогава беше лесно — можеше да се спори, да се доказва, да се търсят примери в теорията и военната история. Но въпросът беше много по-дълбок, защото се отнасяше не до воюването, а до смисъла на войната.

— Да приемем даже, че сме взели не само София, но и цялото Княжество, заедно с Източна Румелия — продължи Владан Джорджевич. — После? Какво ще правим после? Ще прогласим, че източната граница на Сърбия опира на Черно море? Ще обявим, че братята ни по кръв са наши роби? Или ще направим княз Александър Батенберг васал на Сърбия?

Кралят и Гарашанин се спогледаха. Колкото и да изглежда невероятно, техните политически планове стигаха винаги до сега само до войната и победата. А какво ще дойде след това — никога не бяха помисляли.

— Ние не мислим да заробваме България — каза министър-председателят и побърза да погъделичка офицерите: — макар че не се съмнявам, че за нашата армия и нейните командири и това не е невъзможно. Не, нашата цел е само да поддържаме в равновесие силите на Балканите.

— И как ще се постигне това, господин Гарашанин? Като победим България и насилствено върнем Румелия на нашия вековен враг — Турция?

Но Милутин Гарашанин не можеше да отговори на този твърде елементарен за един политик въпрос и в залата настъпи напрегната тишина. Кралят се почувствува задължен да защити своя министър-председател:

— Компенсации, докторе. Компенсации, които да възстановят равновесието. Например, спорният Бреговски край заедно с Трънската и Брезнишката околия ще бъдат горе-долу достатъчни, за да не натежат везните в полза на България. — Никой, дори и самият Милан не предположи, че той сега буквално повтаряше думи, втълпени му от опитния дипломат Кевенхюлер, макар че идеята за компенсациите,

както и размерът на тези компенсации принадлежаха лично на краля. Но така или иначе тези внезапно хрумнали му компенсации бяха обяснение, което задоволи офицерите, и Милан ловко прекрати спора с Джорджевич: — Моля, продължете, господа офицери. Какво ще кажете например вие, полковник Петрович?

Като ученик, вдигнат на урок от учителя си, Йован Петрович се изправи. Той беше дребничък човек, ниско остриган, с остри четинести мустаци. Чуваше малко лошо и затова винаги говореше прекалено високо.

— Първо искам да възразя на доктор Джорджевич — започна той гръмогласно. — Ние сме войници, а не търговци и затова не ни подхожда да се пазарим. Наш дълг е да воюваме и побеждаваме. Що се отнася до една евентуална война с българите, нейният изход не може да буди никакво съмнение.

— Сега ще заговори за Молтке — прошепна Светозар Нешич, който междувременно се бе промъкнал до Катанич. — Внимавай: едно, две...

— Нашата задача прилича точно на онази — все така високо говореше Петрович, — която великият Молтке е имал да разреши при Седан.

В залата се разнесе не дотам сподадено хихикане, но недочуващият полковник остана невъзмутим — той не подозираше, че сляпото му подражателство на Молтке отдавна бе станало повод за присмех на всички офицери. Петрович прокара някакви линии по разгънатата пред него карта, като съпровождаше всяко движение на молива с по едно изречение:

— Тимошката дивизия ще действа отделно на север, както първа пруска армия действуваше срещу Вазен в Мец... Дунавската дивизия ще мине така... Дринската — такааа... А Моравската и Шумадийската така.

— И — хоп! — готово! — подхвърли д-р Джорджевич, който изобщо не прояви интерес към чертите по картата.

Но за разлика от него крал Милан отиде при картата и дълго я изучава. Поведе се някакъв продължителен, но незначителен спор между Петрович и Атанацкович, който беше следен само от краля и генерал Йованович и който скоро се изрази в реплики от рода на: „Ако Мак-Махон беше отстъпил към Седан, то Молтке...“, „Жомини-

Атанацкович се смяташе последовател на Жомини — в «За главните принципи на военното изкуство» ясно сочи...“ или „Ако сте чели произведенията на ерцхерцога Карл, победителя над Журдано и Моро...“ Най-сетне това наддумване дотегна и на краля, който потропа, предупредително със сабята си и каза:

— И така, господа, успехът на една война срещу българите е вън от всяко съмнение. Присъединявам се към полковник Бинички, че в три дни ще прием бялото си кафе в София. Имате ли и други изказвания?

За всички офицери отговори генерал Йованович:

— Ние сме ваши войници, господарю, и ще вървим навсякъде и срещу всеки, където вие ни поведете.

— В такъв случай е излишно да ви предупреждавам, че всичко, каквото разисквахме днес, трябва да остане тук, в тази стая. Предлагам следното. Капитан Нешич, моля, запишете. Първо, да се прегледа и доуточни мобилизационният план с оглед мобилизацията и съсредоточаването на войските да се извърши в една седмица или максимум десет дни. Второ, да се приведе в известност цялата наличност на муниционните складове, поотделно за пушките „Пибоди“ и „Кока-Милованович“. Трето, без да се издават плановете ни, във всички подразделения на армията да се проведат учения в местности, близки по характер до онези, които ще срещнем по пътя си към София. Четвърто, генералният план за съсредоточението на войската и воденето на войната да бъде готов до 1 февруари 1885 година. Пето, да се продължи усиленото наблюдение в България, като капитан Катанич се прехвърли отново оттатък. Шесто, за това си вземете бележка вие, господин Гарашанин, да се засили агитацията за присъединяване към Сърбия на околиците Брезнишка и Трънска, като за целта бъдат доставени достатъчно средства на нашите агитатори. Някакви възражения?

— Няма, Ваше Величество — обади се полковник Петрович.

— Не, има — поправи го един глас и всички погледи се извърнаха към него. Говореше капитан Катанич.

— Вие имате възражения срещу моя план? — със студена заплаха попита крал Милан.

— Само срещу петата точка на плана, Ваше Величество. Онази, която визира мене.

— Да чуем. — Милан иронично вдигна красивите си вежди.

— Моля да бъда освободен от задължението да изпълнявам шпионската си роля. Готов съм да изпълня всяка друга задача, готов съм да отида на явна смърт, но не мога да продължа да служа като шпионин.

— Страх ли ви е, господин капитан? А знаете ли, Милутин Гарашанин наскоро ви наричаше сръбски Муций Сцевола...

— Не ме е страх, Ваше Величество. Позволете ми да се обясня. Не ме е страх за живота ми, но страдам от угризения. Аз съм роден в Бечня, Руднички окръг, Ваше Величество, далеч от границата с България и знанието ми на българския език е съвършено случайно. Всъщност аз знаех езика, но не познавах българите. Сега, когато ги опознах, аз открих две неща: братските им чувства към сръбския народ и справедливостта на тяхната борба за национално единство. И стана така, че срещу шпионската ми роля се възправи не страхът, а съвестта ми. Най-учтиво моля да бъда избавен от това състояние на раздвоеност.

Думите на Михаило Катанич бяха изпратени от такава тишина, която действуваше на ушите по-тягостно от всеки шум.

— Странни разсъждения за един офицер от моята армия, капитан Катанич — процеди през зъби кралят. — Представям си какви сюрпризи биха могли да ми сервират тези ваши раздвоености в случаи на война...

— Не, Ваше Величество. Опасенията ви са напразни. Войната, в която бойците застават лице срещу лице и гърди срещу гърди, е нещо честно и доблестно, докато никаква чест и доблест не може да се намери в шпионирането на един народ, който нарича твоя народ „брат“.

— А ако ви заповядам?

— Ще си дам оставката и ще напусна армията, Ваше Величество — без колебание отговори Михаило Катанич.

Една безкрайна минута в залата се чуваше само барабаненето на Милановите пръсти върху дръжката на сабята.

— Къде служите, капитане?

— Командир на втори батальон от дванадесети полк, Ваше Величество.

— Значи при вас, полковник Бинички. — Дванадесети полк беше от състава на Шумадийската дивизия. — Хубави офицери имате във вашата дивизия, няма какво да се каже. Готвех се да наградя капитан Катанич с най-високо отличие, но сега... Отбележете си, Бинички. Наказвам капитан Катанич с три месеца казармен арест, след което да бъде уволнен. Капитан Нешич, моля, отведете... този човек... — И след като двамата капитани излязоха, завърши: — Сега ви оставям, господа. Предполагам, че ще дообсъдите нашия днешен разговор. Ще ви припомня само още веднъж, че всяка дума, произнесена тук, представлява най-строга държавна и военна тайна. Довиждане, господа!

Изпратиха ги — с краля излезе и Гарашанин — станали на крака, после отново седнаха, но никой не бързаше да заговори. Всички бяха още под впечатление на последната сцена.

Пръв наруши мълчанието Владан Джорджевич:

— Спомням си една история, която, хм, няма нищо общо с нашето днешно събиране — каза той, докато съсредоточено пълнеше старата си турска луличка. — Историята е за шилдските офицери. Когато Наполеон Бонапарт тръгнал на война срещу Прусия, шилдският гарнизон получил заповед да се затвори в крепостта и да не влиза в сражение с французите. Но шилдските офицери решили да воюват активно, излезли от гарнизона, смело се изправили срещу la Grande armée^[3] и я задържали в продължение на половин месец. В резултат — командуването ги наградило с ордена „Pour le mérite“^[4] за проявената храброст и... ги осъдило на смърт за неизпълнение на заповед. Това е всичко. Интересна и, хм, поучителна история, нали?

— Какво искате да кажете, докторе? — запита полковник Топалович. — Сравнявате Михаило Катанич с вашите шилдски офицери?

— Да ме пази бог — разпери ръце д-р Джорджевич, но очите му грееха подигравателно. — „Nonni soit qui mal y pense.“^[5]

— Какво говорят? Какво говорят? — запита Йован Петрович, който поради глухотата си бе изпуснал по-голямата част от разговора.

— За капитан Катанич — обобщи полковник Атанацкович. — Докторът мисли, че наказанието му е несправедливо.

— Несправедливо? — извика министърът на войната.

Околните не разбраха дали високият глас беше поради глухотата или от възмущение. — Напротив, господа. Мене даже ми се струва, че наказанието, определено от краля за този страхливец, е повече от снизходително.

— Може би заслужава куршум? — подхвърли Джорджевич.

— Защо пък не? — залови се за думите му Петрович.

— Но за досегашните заслуги не заслужава ли и орден?

— Едното не изключва другото — каза полковник Петрович и околните, дори и най-убедените във вината на Катанич, не сдържаха смеха си. Той видя усмивките им, не разбра за какво се отнасяха, но за всеки случай добави: — Пред прага на решителните събития не можем да си позволим лукса да бъдем снизходителни, господа. — Той си припомни едно изказване на Гарашанин пред Министерския съвет и побърза да се възползува от него: — Ние имаме историческа мисия и трябва решително да отстраняваме всичко, което се препречва на пътя ни. В случая, господа, говоря колкото за хора от рода на Катанич, толкова и за България.

— Да, ние имаме дълг към историята, който не можем да не следваме — намеси се и Атанацкович. — Не упорствувайте, Джорджевич.

— Дълг към коя история, драги господин полковник? — язвително отговори лекарят. — На всички езици „история“ е от женски род. Защо? Защото историята е чисто по женски несправедлива и капризна в симпатиите и антипатиите си. Нейните заключения са едностранчиви и почти никога — обективни. Примерите са безбройни. Октавиан Август беше един слаб характер, който създаде императорското си величие под чехъла на жена си Ливия, но историята го превърна в титан и го тури в календара; Нерон беше гениален администратор, но историята свърза името му само с опожаряването на Рим и гоненията на християните; Марк Аврелий беше войнствен и агресивен владетел, но в почивките между походите си написа своите „Размишления към самия мене“ и историята му запази име на смирен философ.

— Пак като жена — продължи Джорджевич — историята обича младостта и дързостта, отнася се със снизходително благодушие към мъдростта, не крие ревността и омразата си към красивите жени и обича да разказва с лицемерно-смирен вид най-пикантните вицове на

вековете. Тя забравя шизофренните избухвания на Александър Македонски, при които той трошеше главите на най-близките си другари, защото на тридесет години бе станал господар на света; за Демостен запази само спомена за заекването и прословутото му камъче; за нея Клеопатра не е един от най-големите дипломати на всички времена, а само жена, преминала през много мъжки легла; тя изчислява броя на любовниците на Месалина и на незаконните деца на Валтер фон дер Фогелвайде и прави многозначителни намеци за девствеността на Елизабета. Кажете, Атанацкович, към тази история ли имаме някакъв дълг? Тя ли е определила мисията, за която говори Петрович?

Атанацкович се опита да излезе с чест от спора:

— С лекар е трудно да се спори. Лекарите са циници, не вярват нито в идеали, нито в предопределение...

— Спорът изобщо е излишен — каза Бинички. — Занаятът ни е да воюваме, а не да философствуваме. „Юриш“^[6], „Напред“, това е философията на войника. — Той се изправи. — Пък и да ви кажа откровено, добре е да се поразходим малко. Кокалите ни се схванаха от бездействие. И една разходка до София няма да ни е излишна.

— Нещо като есенни маневри — допълни Атанацкович.

Всички наставаха и се отправиха към изхода.

— Няма да е лошо да се вслушате и в приказките на войниците си — изпрати ги Джорджевич. — Предполагам, че от техните уста ще научите много любопитни неща...

[1] Страхувам се, че гледната точка на вашето мнение е... твърде необикновена, господин капитан (фр.). ↑

[2] Термин от хазарта, означава залог срещу цялата наличност на онзи, който държи банката; преносно — при пълен риск, безрезервно. ↑

[3] Великата армия (фр.) — прозвище на Наполеоновата армия. ↑

[4] Най-високият военен орден на Прусия, а впоследствие — на Германия. ↑

[5] „Опозорен да бъде, който мисли лошо за това!“ (фр.) — Девиз на английския Орден на жарттиерата. ↑

[6] Атака (ср.). ↑

Докато сръбският Висш военен съвет заседаваше, в малката приемна на кралицата — място, където се вземаха най-важните политически решения на кралството — разговаряха Наталия и граф Кевенхюлер-Меч. Днес графът беше цивилен и това някак си изваждаше на преден план повече мъжа, отколкото дипломата. Сега сините му тевтонски очи бяха по-топли, чертите — по-меки, а къдравите добре разчесани бакенбарди му придаваха нещо добряшко и подкупващо, което предразполагаше към искреност.

— Вашите угризения са напразни, графе — говореше Наталия с онази кокетливост, така естествена за всички жени в присъствието на един хубав мъж. — Вие не сте ни внушили решението за крути мерки. Припомнете си добре. Вие само открихте нарушението на равновесието, а всичко останало...

— ... се роди във вашия ум — завърши мисълта ѝ Кевенхюлер, като се усмихна. Ако не беше тази усмивка, думите му биха прозвучали като укор, каквито всъщност бяха, но сега благодарение на нея придобиха окраска едва ли не на комплимент.

— Какво да правя! — с престорена въздишка каза кралицата. — Мога да разчитам на приятелството ви, нали? — Графът се поклони. — Милан е човек с много качества, но... и с много слабости. Не зная дали това е вродено у него или е плод на възпитанието му, но той е устроен повече за удоволствия, отколкото за труд, повече за изпълнител, отколкото за водач. Той се нуждае от човек, който да му поднася идеите на готово. Съдбата пожела този човек да бъде аз.

— В такъв случай от вас се изисква двойна предпазливост, Ваше Величество. — Думите на графа продължаваха да звучат като комплимент. — Свикнал да приема съветите ви безрезервно, Негово Величество може лесно да попадне в грешка... ако внушението е било погрешно...

— Но те не са грешни, графе — самонадеяно отвърна Наталия. — Можете ли да посочите един случай, когато предвижданията ми да не са се оправдали, когато подсказаният от мене ход да се е оказал

безрезултатен? Наречете го политическа дарба или женска интуиция, все едно. Важното е, че кормилото е било държано винаги във вярната посока. Кажете по съвест: когато кралят е пътувал в чужбина и аз съм поемала изцяло неговите функции, това не са ли били за кралството периоди на истински разцвет?

Като рицар на Малтийския орден Кевенхюлер бе поел задължението да не встъпва в брак — срещу това той получаваше 80 000 златни крони годишно, — но познаваше добре жените. Неговите връзки с виенската актриса Яниш преди няколко години бяха скандалната сензация не само за Виена, но и за всички изискани европейски салони. Сега, докато слушаше с любезна усмивка самомнителните думи на кралицата, той изведнъж се запита докъде ли стигат болезнените амбиции на тази млада жена. В представите си тя не се ли виждаше по-достойна за върховната власт от своя мъж, когото рисуваше — макар и не без основание — като човек слаб, податлив на удоволствията, лишен от замах? Фактът, че управляваше чрез мъжа си, не беше ли вече станал недостатъчен за нейното честолюбие? Стремежите ѝ не отиваха ли и по-далече? За един опитен дипломат като графа, школуван в Париж, Брюксел и Петербург, не беше трудно да провери предположенията си.

— Разбира се, Ваше Величество — рече той. — Вие неведнъж сте доказали качествата си на превъзходен държавник и ние, хората, които ви познаваме, сме се удивлявали как нежната ви ръчица може да проявява и подобна твърдост.

Чувствителна към ласкателствата както всички суетни хора, кралицата лесно се поддаде на тази прозрачна уловка.

— Да предположим нещо, което аз не допускам даже и в най-скритите си мисли, графе. Какво би станало, ако, *à Dieu ne plaise*^[1], с краля се случи най-лошото, което да ни лиши от него, или... да лиши престола от него? Смятате ли, че кралството не би се управлявало добре под скиптъра на малолетния Саша, подпомаган от неговата майка в качеството ѝ на настойница?

Усмивката понякога е мъчно нещо, дори и за един опитен дипломат. Във всеки случай сегашната усмивка на графа му коства огромно усилие. Ето докъде са се простирали стремежите на тази жена, наследила от баща си, руския полковник, жаждата да властвува и от майка си, румънската принцеса, неутолимата амбиция! Заслепеното

й въображение не се спираше пред нищо и я довеждаше до чудовищни помисли! Едва сега посланикът си обясни лекотата, с която Наталия бе тласнала своя кралстващ съпруг към идеята за война. О, това не е било случайно и немислено хрумване, а идея с добре преценени рискове и изгоди. Ако войната се окажеше победоносна, от кралица на една нищожна Сърбия, зависеща от волята на Австро-Унгария, Наталия би се превърнала във властваща чрез съпруга си господарка на една голяма и богата страна; ако обаче — макар и при незначителни шансове — войната донесеше поражение и заедно с него абдикация на краля, Наталия се виждаше като всесилната и неограничена във властта си майка-настояница на крал Александър Обренович! Лотария, при която за нея нямаше празни билети!

— *A Dieu ne plaise!* — повтори той след нея. — Историята ни учи, че когато един престол се лиши от своя жив крал, това нещастно събитие рядко оставя незасегнати близките на краля.

— Благодаря ви, графе. Като не отговорихте, вие всъщност потвърдихте мнението ми, че Сърбия би се управлявала даже по-добре под владичеството на Саша и неговата майка.

На Кевенхюлер, приучен да отдава внимание на всяка дума, не убягна, че докато питаше дали „кралството не би се управлявало добре“, сега кралицата казваше „даже по-добре“, т.е. че промяната би била благоприятна за кралството, и че докато преди казваше „под скиптъра на Саша, подпомаган от неговата майка“, сега недвусмислено се поставяше не като помощник, а като съвладетел на малолетния си син.

— Що се отнася до опасенията ви — продължи Наталия, — много голямо значение би имало отношението на нашата съседка и покровителка Австро-Унгария...

„Ето за какво съм бил повикан! — помисли графът. — Наталия иска да се преосигури и отдалеч да разбере дали и доколко може да разчита на австрийската подкрепа...“

Внезапно той се запита дали кроежите на кралицата не представляваха политическа изгода за империята. Кевенхюлер не се колеба дълго, за да намери отговора: чрез Милан Обренович Австро-Унгария имаше пълно и безрезервно влияние над Сърбия; амбициозната Наталия навярно твърде скоро би потърсила начин да се освободи от една опека, която би дразнила манията ѝ за величие...

— Негово Величество императорът е твърде благосклонен към краля, вашия съпруг — каза посланикът предпазливо.

— Значи ли това, че той би прехвърлил благосклонността си и към членовете на неговото семейство?

— Преди всичко означава, Madame, че той ще направи всичко, за да запази краля на неговия престол. — Кевенхюлер побърза да приключи този разговор, който му тежеше; пазарлъкът, воден от една съпруга за наследството на своя жив съпруг, го отвращаваше. — И все пак колко е хубаво, Ваше Величество, че говорим за нещастно събитие, което и двамата не допускаме дори и в най-съкровениите си мисли...

Разбра ли го Наталия? Графът се надяваше, че има право да си отговори утвърдително. Надяваше се, защото знаеше, че така биха били спестени на Австро-Унгария значителни усложнения.

— И точно защото става дума за едно нещастно събитие — добави той, — ще си позволя да се върна на плановете за война, които занимават и вас, и краля. Не се ли страхувате, че именно войната може да бъде събитието с тъй нещастни последици?

— Шегувате се, графе. Какви рискове могат да съществуват в една война срещу България, лишена от покровителството на Русия? За нашите войски това няма да бъде повече от разходка...

— Разходка ли, Madame? Не се сърдете, но нито аз, нито моето правителство споделяме тукашния прекомерен оптимизъм. Тъй като разговорът ни е напълно доверителен, ще споделя с вас някои мнения, които чух при посещението си във Виена и Будапеща преди петнадесет дни. Преди всичко трябва да ви кажа, че там никой не вярва сериозно на някакви български намерения за анексия. И въпреки това аз поставих на разискване вашето намерение за война. Трябва да ви кажа откровено, че граф Калноки се обяви решително против него и настоява Сърбия да действа единствено само чрез посредничеството и арбитража на Великите сили.

— Значи лошо сте застъпили нашата кауза, графе — начумерено каза Наталия.

— Лъжете се, Ваше Величество. Аз така ревностно защитавах каузата на Сърбия, че в Будапеща някои ме нарекоха „по-голям сърбин от крал Милан“, а други ми говореха на „вие, сърбите“. И между тези, вторите, беше и Негово превъзходителство министърът на външните работи.

— Граф Калай?

— Именно. Граф Калай ми заяви дословно: „Вие не познавате българите. Вие ги смятате за «бостанджии», но те са храбри хора и готови за война. Боя се, че една борба с тях няма да ви изведе на добър край. Най-добре не се залавяйте с тях.“^[2]

— Благодаря ви, че с държането си сте заслужили да ви се говори на „вие, сърбите“. Що се отнася до останалото, позволете ми да се усъмня, графе.

— Да се усъмните? Проявявате недоверие към честността ми?

С един от онези жестове на спонтанно изразена симпатия, които така грижливо беше изучила, Наталия постави ръката си върху неговата.

— Зле ме разбрахте, графе. Вярвам във вашето приятелство и съм далеч от мисълта да проявя недоверие към думите ви. Съмнението ми е относно преценката, дадена от граф Калай. Ние в Белград познаваме българите по-добре, отколкото ги познават държавниците във Виена и Будапеща. Съгласете се, че съседите се знаят повече, отколкото...

— Не забравяйте, че преди да дойда в Белград, аз бях три години дипломатически агент в София, Ваше Величество. Така че познавам българите даже не като съсед, а като квартирант.

— И споделяте опасенията на граф Калай?

— Най-малкото — не ги смятам неоснователни.

— Вие ласкаете българите, графе. Или искате да ни сплашите. Ала усилията ви ще бъдат напразни. — У Наталия отново изплува на повърхността заслепението. — Откровеност за откровеност. Аз се моля богу българите да не извършат авантюрата в Източна Румелия. Но, ако я извършат... войната е неминуема.

„Кръгът се затвори — помисли ядосано Кевенхюлер. — Стигнахме до онази точка, от която тръгнахме“.

Посланикът имаше основание да бъде недоволен. Инструкциите, които беше донесъл от Виена, бяха твърде противоречиви и неясни: „Вашата задача е да предотвратите войната — беше му казал Калноки. — Обаче ако тя дойде, трябва да подкрепим сърбите, но без да дадем повод на руснаците да проникнат на Балканите.“

Както видяхме, граф Кевенхюлер-Меч честно се стараеше да се придържа към тези твърде объркани инструкции, но досега усилията

му оставаха напразни. Получила първоначален тласък, кралицата бързо бе съзряла възможността да извлече изгоди за осъществяване на личните си амбиции и сега вече нищо не можеше да я спре.

— Да приемем, че всичко стане според предвижданията ви — каза посланикът. — За пръв път днес той бе престанал да се усмихва. — Войната е неизбежна, обявите я и я спечелите. Какво ще стане по-нататък? — Графът надали допускаше, че само няколко минути преди него друг човек под същия покрив бе задал същия въпрос. — Отдавна отмина времето, когато установяването на границите или даже заробването на един народ беше работа само на двете воюващи страни. Сега не живеем в епохата на Симеон, Калоян или Иван Асен, Ваше Величество. — Ядосан, той нарочно взе за пример български царе, които бяха завладявали и подчинявали сръбските земи. Това, трябваше да бъде едно напомняне, че войната не биваше да се смята предрешена. — Днес страните воюват, а резултатите се решават на дипломатическата маса.

— Поне от любезност трябваше да споменете Стефан Дечански или Стефан Душан, графе — сърдито отвърна Наталия.

— Добре, нека бъде времето на двамата Стефановци, Ваше Величество, макар че техните териториални разширения за сметка на България са били твърде скромни. Кажете, Madame, днес териториалните въпроси могат ли да се уреждат както в четиринадесети век?

Дори и да имаше някакъв отговор, Наталия няма възможност да го каже. Нервни, с припрени движения, зачервени от напрежение, в стаята влязоха кралят и министър-председателят Гарашанин.

— Qu'est-il arrivé, chéri? — глезено посрещна своя съпруг кралицата. — Vous me donnez l'impression d'avoir beaucoup d'inquiétudes!^[3]

Милан целуна ръка на жена си, после се ръкува с граф Кевенхюлер.

„Боже мой — каза си графът, като сравни строежите на Наталия с нейния тон на предана съпруга, — какво безподобно лицемерие! Встъпването в Малтийския орден е било най-щастливата крачка в живота ми!“

— En effet, je suis dans tous les états, chère Nathalie^[4] — отговори Милан, докато правеше усилие да се успокои. — Наложил се да накажа

с арест един офицер, когото се готвех да наградя.

— Да не е случайно капитан Катанич? — полюбопитствува посланикът.

— Именно Катанич — потвърди кралят. — Не, не се усмихвайте многозначително, графе. Капитан Катанич напълно потвърди първоначалните сведения. Наказанието е за друго.

— За какво, chéri^[5]? — попита на свой ред Наталия.

— Отказа да продължи мисията си в България. Смятал, че българите били в правото си да работят за съединението, и се повлиял от техните чувства на братство към нас, сърбите.

— Много интересно — подхвърли лениво Кевенхюлер. — Ако само половината от войниците ви споделят настроенята на капитан Катанич, войната, която подготвяте, може да ви сервира, хм, вълнуващи сюрпризи...

Вместо краля отговори Милутин Гарашанин:

— Вие не познавате сръбския войник, господин графе. — Очите му светеха трескаво. — Когато е призован от своя крал, сръбският войник забравя всички лични съображения и съмнения и знае само да се сражава и да побеждава. Негово Величество ви спомена само нездравите настроения на Михаило Катанич — той се поколеба за секунда, но предпочете да забрави изказванията на д-р Владан Джорджевич, — ала не каза нищо за останалите офицери. — Трябва да ви уверя, че те, цветът на сръбското войнство, до един са единомислещи: войната срещу България ще бъде спечелена за не повече от седмица!

— А rporos — намеси се кралицата, — миг преди да влезете, граф Кевенхюлер се интересуваше какво ще стане, когато спечелим войната.

Посланикът отново забеляза, че тя не каза „ако“, а „когато“.

Крал Милан се усмихна доволно и веднага забрави предишното си раздражение — той щеше да повтори щастливото хрумване, с което бе отговорил на полковник Джорджевич, а да се представя за далновиден държавник беше една от големите суети на краля.

— Отдавна съм премислил това, графе — рече той самодоволно. — Цената на победата ще бъде териториалното ни компенсирание. Като вземем Трън и Брезник и като се справим с радикалите родоотстъпници на Пашич — идеята за наказанието на радикалите

дойде в ума на Милан в момента, — ние ще можем да се примирим с анексията на Източна Румелия.

— Значи твърдо сте решили да воювате?

— Вярвайте, не го желаем — разпери ръце Милан. — Но ако бъдем предизвикани, няма да се поколебаем!

— Следователно облаците са струпани — заключи граф Кевенхюлер. — Ако дипломатията не успее да ги разсее... да видим къде ще падне гръмотевицата...

[1] Не дай боже (фр.). ↑

[2] Автентично. ↑

[3] Какво се е случило, мили? Изглеждате ми разтревожен! (фр.).

↑

[4] Наистина аз съм ядосан, скъпа Наталио (фр.). ↑

[5] Скъпи (фр.). ↑

Уморена от наслада, разтопена в сладостна нега, Елисавета лежеше на рамото му. Беше една от онези минути, изпълнени с унеси приятна отпадналост, в които всичко изглежда излишно и принудено, дори и най-искрената нежна дума. Без да отмества жената от рамото си, Кронислав Херуц протегна ръка към нощното шкафче, взе една цигара, после разчисти въглените по мангала и я запали. Вдъхна няколко пъти. Стори му се, че димът достига до всяка клетка на умореното му тяло.

— Дай и на мене — неочаквано помоли Елисавета.

— Цигара? — изненада се той. — За пръв път чувам, че пушиш...

— Не пуша. Никога не съм пушила.

— Тогава?

— Просто... просто искам да правя всичко, каквото правиш и ти.

Херуц не ѝ даде цигара, а само я притисна ласкаво до себе си. Той интуитивно усети искреността ѝ и това едновременно го трогна и разнежи. Да, Елисавета беше искрена. Може би изборът ѝ беше донякъде случаен, но чувството ѝ беше неподправено, силно и откровено.

— Жалко, че не съм те срещнала преди двадесетина години, Крониславе — прошепна тя и въздъхна.

Той ѝ отговори само с нова ласка.

Докато гледаше клъбцата дим, които лениво се издигаха към тавана, Херуц се замисли върху думите ѝ. Ако бяха се срещнали преди двадесетина години... Кой знае, може би Елисавета беше права. В своите привички и възгледи, в презрението си към условностите, в особеностите на характерите и дори на физиката си двамата си приличаха и си подхождаха напълно. За пръв път, откакто я познаваше, хърватинът си помисли, че ако я беше срещнал в годините на своята младост, той би намерил в нея всичко, от което се нуждаеше; тогава навярно „последният епикуреец“ не би съществувал, но затова пък

Херуц не би познал онази тягостна празнота, която все по-често и по-често го спохождаше.

Един необичаен звук прекъсна мислите му. Херуц познаваше шумовете на къщата и затова веднага разбра — някой бе отворил външната врата и идваше при него. След секунда се разнесоха тежки стъпки, които караха старата дървена стълба да заскърца плачливо. С един бърз поглед, Херуц се увери, че резето на вратата е спуснато.

Стъпките достигнаха до вратата и без почукване някой натисна бравата, после я разтърси. Премаляла от страх, Елисавета бе престанала да диша. Притиснал я до себе си, Херуц мислеше напрегнато. И тогава човекът пред вратата извика:

— Отворете, Херуц. Зная, че сте в къщи.

Журналистът въздъхна с облекчение — гласът принадлежеше на приятеля му Анастас Бендерев.

— Не се бой — прошепна той на жената до него. — Един приятел, ротмистър Бендерев.

— Отворете, Херуц — продължи да вика от другата страна на вратата офицерът. — Отворете или ще строша вратата.

— Той е луд кавалерист — продължи шепнешком хърватинът. — Може и да го направи...

— Тогава?... Тогава... ние...

— Слушай, иди за малко в другата стая. — Жилището на Херуц имаше и втора, малка стаичка, която той използваше като килер, гардероб и склад за разни непотребни мебели. — Да, иди оттатък и заключи. Аз ще го изпратя набързо.

Елисавета навлече ризата си и тихо се залови да събира разхвърляните из стаята дрехи. В същото време Херуц заговори с нежелания гост, като се преструваше на току-що събуден от сън:

— Кой хлопа там?

— Аз съм, Бендерев. Какво сте се заключили толкова? Да не се страхувате, че ще нахлуе някоя жена и ще посегне на девствеността ви?

— Не бе, човече. Спя.

Елисавета най-сетне събра дрехите си и се отправи към съседната стаичка. Херуц я наметна и със своето топло палто, подплатено с кожа, почака да чуе щракането на ключалката и едва тогава отвори на буйния си и невъздържан приятел.

Обстановката в стаичката не беше такава, че да намали страха ѝ. Нахвърляните един върху друг столове се сториха на Елисавета като някаква чудовищна грамада, от която към нея се протягаха хиляди ръце, а окачените на стената мъжки костюми ѝ заприличаха на важни господа, които я гледаха с присмех и злонамерена подигравка. Тя притисна ръка до сърцето си, като че ли се страхуваше то да не изхвъркне от гърдите, после седна на едно трикрако столче и се заслуша.

— Странен човек сте вие, Бендерев — говореше Кронислав. — Като си наумите нещо, готов сте света да съборите и да го направите. Виждате, спях.

Елисавета чу как шпорите на кавалериста пресякоха стаята. Представи си как той оставя фуражката си на разхвърляното легло, как сядат с Херуц един срещу друг, вземат цигари и запушват; тази картина беше толкова ясна за нея, сякаш присъствуваше невидимо в другата стая.

— Как можех да предположа, че спите — каза и Бендерев. — Часът е пет следобед!

— А представете си, че не спях, а имах гости. Дявол да го вземе, каква чудесна каша бихте забъркали!

Жената се усмихна — самообладанието на нейния Кронислав и вдъхна кураж и ѝ помогна да се успокои. Тя придърпа столчето до вратата, зави се в шубата и продължи да слуша диалога между двамата мъже.

Бендерев: — Това не можех да допусна. Доколкото чух напоследък пак сте посещавали...

Херуц: — Шшшт! Не се увеличайте, Бендерев. Простено е да си неразумен, но не и нетактичен. Неразумният създава неприятности лично на себе си, докато нетактичният — на околните.

Бендерев: — Не искам да ви създавам неприятности. Всъщност аз тайно се възхищавам от вас, Херуц. Минахте четиридесетте, нали? Ето, на тези години сте и все още не помъдряхте.

Херуц: — Лесно е да бъдеш мъдър в любовта, когато имаш триста жени като Соломон. Но ако имаш триста страсти и нито една жена — тогава мъдростта е мъчно нещо.

Елисавета продължи да се усмихва. Тя обичаше тези чудновати афоризми на хърватина, в които ръка за ръка шествуваха неговата

култура, бързият му ум и циничното му отношение към света.

Бендерев: — Точно за това ви завиждам. Бих искал и аз на четиридесет години да имам вашите възгледи и — чѐрт возьми^[1] — успехи!

Херуц: — Престанете да се шегувате с успехите ми, Бендерев. — Той очевидно искаше да избегне тази тема, която не подходдаше за ушите на Елисавета. — Една често повтаряна шегга става отегчителна; една често повтаряна закачка се превръща в обида.

Бендерев: — Е, хайде, чак обида! Надявам се, че не сте станали такъв светец, какъвто се представяте. Просто няма да ви отива, Херуц.

Почти напълно успокоена, Елисавета се залови да се облича, но без да престава да слуша. Струваше ѝ се, че чрез неочакваното и опасно нахлуване на Бендерев за пръв път успяваше да надникне в ежедневието на своя Кронислав.

Улисана в сложния лабиринт на роклята си, тя, изглежда, все пак бе пропуснала част от разговора, защото той бе взел нова насока:

Бендерев: — Сега ще ви обясня. Просто трябваше на всяка цена да ви видя. Не се сърдете. Дошъл съм с голяма и преголяма молба.

Херуц (прекъсвайки го): — Само дано не е за пари!

Бендерев: — Как познахте? Имам неотложна нужда от един наполеон, приятелю. След една седмица, като получа заплатата, ще ви го върна чистичък и новичък, блестящ като кавалерийски ботуш на парад.

Херуц: — Много съжалявам. И аз съм останал съвсем без пари и едва свързвам двата края. Моите загребски шефове все по-трудно развързват кесията си. Само съм искал пари, казват, а не съм пращал нищо насреща. А като им пратя някоя информация за политическия живот тук, пак са недоволни. Докога съм щял да им пиша все едно и също! Като че ли аз съм виновен, дето целият живот тук се върти все около тази глупава железница!

Бендерев: — Само едно наполеонче, Херуц! Честна дума, след седмица ще си го получите.

Херуц: — Знаете, че съм готов да ви дам и последния си гологан. Но какво да правя, като нямам? — Чу се издрънчаване на дребни монети. — Ето, гледайте. Това е целият ми капитал. Вземете го. Аз все ще преживея някак си.

Елисавета се натъжи. Кронислав никога не беше споделял с нея своите затруднения и звукът на медните монети я изпълни със скръб. Той не лъжеше; Елисавета отдавна бе разбрала, че той е готов да даде и последния си залък за приятелите. Тя се замисли как би могла да му помогне, без да засегне гордостта му. Да му предложи заем, той ще го откаже. Да остави незабелязано някаква сума в джоба му — ще го разсърди така, че може да се стигне до нещо непоправимо. Какво да избере? В този момент тя се чувствуваше гузна, че разполагаше с много пари, докато той, любимият ѝ, брой разпилените върху масичката гологани.

Бендерев: — Дума да не става! Щом и вие сте закъсал като мене, няма, да ви взема последните стотинки. Пък аз ви смятах паралия, Херуц.

Херуц: — Какво да се прави? Богат става само онзи, който владее хиляда начина за печелене на пари и само един за изразходването им — скриването им в чорапа под възглавницата... Уви, при мене е точно обратното: знам само един начин за печелене и хиляда — за пражосване.

„И все пак ще му предложи заем — помисли Елисавета. — В това няма нищо обидно. Ще ми ги върне, когато може, пък ако не може — толкова по-добре!...“

Съзнанието за собствената ѝ преданост я разнежи и изпълни с умиление към самата нея. Но още следващата реплика, доловена през вратата, я накара да наостри уши.

Бендерев: — Не унивайте, приятелю. Скоро ще съобщите на вашата „Слобода“ такива новини, че не само ще напълните чорапа под възглавницата, но и ще бъдете провъзгласен за цар на всички кореспонденти!...

Херуц: — Какво, съединението ли? — В гласа му имаше добродушно недоверие. — Помните ли онзи разговор у Паница? Тогава вие сам подкрепихте Арабито против хайдушките планове на Паница и неговите хъшове.

Бендерев: — Далеч съм от тази мисъл. Съединението рано или късно ще стане, но... така както вървят нещата, май повече клони към „късно“.

Херуц: — И какво го спира?

Бендерев: — Волята на руския цар. Без царя и братята руси всичко е само празни приказки. — Пауза. — Впрочем, кой знае? Може и за съединението да пишете наскоро.

Херуц: — Или не ви разбирам, или вие си противоречите, Бендерев. Заговаряте, че се готви нещо голямо, а отхвърляте съединението; отхвърляте съединението като невъзможно за момента, пък после и него захващате да виждате като твърде близко. Да не сте променили мнението си за нуждата от царя и русите? Или вярвате, че чувствата им внезапно ще се обърнат?

Бендерев: — Разбирам недоумението ви, приятелю. То е, защото вие не знаете онова, което зная аз. Не след дълго тук ще станат такива неща, че свят ще ви се завие. Мога да имам доверие във вас, нали?

Херуц: — Знаете, че когато трябва, съм ням. „*Acqua in bocca*“^[2], както казват италианците. Но ако съобщението ви е чак толкова секретно, по-добре не го казвайте. Нали знаете, понякога и стените имат уши...

Бендерев: — Е, хайде, хайде. — Той се засмя. — Вие, журналистите, навсякъде виждате сензации! Тук ще стават големи работи, Херуц.

Херуц: — Това вече ми казахте.

Бендерев: — На пътя на България има само една преграда. Премахне ли се тя...

Херуц (отново го прекъсва със смях): — Какво, да не сте си наумили да убиете руския цар?

Бендерев (обидено): — Нима мислите, че руският цар е преградата на пътя на България?

Херуц: — Той или неговият неврастеничен характер, все едно...

Бендерев: — Лъжете се, драги. Истинската пречка е тук и живее в палата. Премахнем ли я, тогава отново ще си върнем любовта и на царя, и на руския народ, и не ще има никакви пречки както за съединението, така и за постигане вековните идеали на българина.

Херуц: — Хайде де. Сериозно ли говорите, Бендерев?

Бендерев: — Обещахте ми мълчание, нали?

Херуц: — И пак го потвърждавам, макар че думите ви ми звучат, хм, съвсем фантастично.

Бендерев: — Почакайте и ще видите. — Той се засмя самонадеяно. — Но междувременно подострете пачите си пера...

Херуц: — И за вас, другаря на военния министър, ли е отредена ролята на български Брут?

Бендерев: — Престанете да се шегувате. Недоволството е всеобщо.

Херуц: — Нямам същото впечатление. Обиколил съм половината европейски столици и никъде не съм видял такава любов и преданост към владетеля, както тук, в Княжеството.

Бендерев: — Грешката е, че простолюдието отъждествява немеца с извоюваната си свобода. Разбирате ли ме? Това не е любов към Батенберг, а любов към свободата, погрешно адресирана към неговата личност. Но народът скоро ще разбере, че е грешил. Когато му се каже истината...

Елисавета слушаше и не вярваше на ушите си. Страхуваше се, че ще припадне — така потресена беше от онова, което чуваше.

Херуц: — А ако народът прецени, че вие сте сгрешили? Не, не се смейте. Какво ще стане, ако се видите сам с хрумването си срещу целия народ?

Бендерев: — Не съм сам. Като мене мислят мнозина. И не е хрумване, Херуц. Можете да го наречете решение, мисия, идеология, но не и хрумване.

Херуц (кисело): — Идеологиите са творение на манияци, храна на безделници, параван за некадърници и люпилня за фанатици. Имах по-добро мнение за вас, Бендерев.

Бендерев: — Вие не сте българин и затова не можете да ме разберете. За българина, любовта към руския народ струва колкото цял полк немски принцове. — Пауза. — Помислете за малко, че сте българин, Херуц. Нямахте ли тогава без колебание да пожертвувате един шваба, за да спечелите приятелството на царя и Русия? Или биха ви липсвали доблест и смелост, за да си извоювате безсмъртие в народната признателност?

Херуц: — Джордано Бурно не се отрече от схващанията си, а Галилей се отрече. И двамата са безсмъртни. Какво излиза от това? Че безсмъртието няма нищо общо с доблестта и смелостта. Достатъчно е да се каже една истина.

Бендерев: — Може би говорите мъдро като свети Йоан Златоуст, но аз не ви разбирам, Херуц. Какво искате да кажете?

Херуц: — Че аз не искам безсмъртие и затова съвсем не се интересувам от такива полици без покритие като доблестта и смелостта. Но ако непременно търсех безсмъртие, аз щях да се стремя към него по пътя към истината, а не чрез безразсъдство. Брут, Херострат и вашият Иванко имат безсмъртие, но златото на ореолите им твърде напомня обикновен пиринч. Как се е получило това? Нали и тримата са притежавали премного доблест и смелост? Причината е, че са се разминали с истината. — Кратко мълчание. Изглежда, Херуц очакваше да бъде прекъснат. — Що се отнася до истината, тя не е на ваша страна, Бендерев. Щом светът е устроен така, че държава без владетел да не може, вие, българите, имате възможния най-добър владетел. Или ако предпочитате, най-малко лошия. Вярно, царят не го одобрява. Но да не те одобрява един неврастеник, това е комплимент, приятелю. А колкото за любовта на руския народ, вие и сега я имате, само че именно неврастеникът не ѝ позволява да се прояви.

Бендерев (сърдито): — Вие светотатствувате, Херуц!

Херуц: — Защото наричам Александър трети неврастеник?

Бендерев: — За това и защото прокарвате разлика между царя и руския народ.

Херуц: — Бомбата, която уби Александър втори, показва, че разлика съществува и за някои от руснаците. — Нова пауза. — И още нещо, Бендерев. Суспендирането на конституцията, най-голямата политическа грешка на княз Александър, беше продиктувана пак от руския цар.

Бендерев: — Поврага! Съжалявам, че заговорих за това с вас.

Херуц: — Ще бъда щастлив, ако съм ви разколебал.

Бендерев: — Далеч, от тази мисъл! Не съм се разколебал нито за секунда, нито на милиметър. Съжалявам за друго. Аз очаквах във ваше лице да намеря един съмишленик, а си отивам със страх, че съм се изказал пред един предател.

Херуц: — Не ме обиждайте! Познавате ме добре: мога да не споделя една идея, но не мога да стана предател.

Шпорите отново се раздрънчаха — гостът се канеше да си тръгне.

Бендерев: — Значи да разчитам на вас?

Херуц: — Както и досега. Между нас нищо не се е променило... независимо от категоричното ми неодобрение.

Бендерев: — А за мълчанието?

Херуц: — Като гроб, Бендерев. Но все пак един съвет. Вашият народ препоръчва три пъти да се крои, един път да се реже. И то, когато се отнася за аба, по две рупчета аршинът. Вие и вашите приятели трябва не три, а триста пъти да помислите, преди да действувате...

Херуц изпрати госта чак до външната врата. Когато се върна, Елисавета беше вече в стаята и напълно облечена, седеше с изпънато от напрежение лице накрая на леглото. Той заключи вратата, приближи до жената и се опита да я прегърне, но тя полека го отблъсна.

— Какво ти е? — запита той ласкаво.

— Защо не си ми казал, че си в затруднение?

„О, това ли било! — Той се усмихна вътрешно; беше очаквал поголеми неприятности. — С това най-лесно ще се оправим.“ Без да си дава сметка, той бе започнал, макар и по своему, да държи много на Елисавета.

— Няма значение — отговори небрежно. — Цял живот съм бил така: днес има, утре няма... И както виждаш, не изглеждам от най-бедстващите. — Той комично се потупа по корема, но Елисавета, мрачна и съсредоточена, не отрази шегата му.

— А казваше, че за тебе съм не само любовница, а и приятел!

— Продължавам да го казвам.

Когато преди половин час бе научила за затрудненията му, Елисавета се бе питала със страх как ще може да му предложи помощта си. Но сега, замислена вече върху втората половина от чутия разговор, всичко се реши някак си много просто. Тя извади от чантичката си малко снопче банкноти и ги остави на масичката до леглото.

— Но...

— Ако наистина ме смяташ за твой приятел, а не само за любовница, с която от време на време прекарваш по някой следобед, не казвай нито дума! — Тя говореше с решителност, каквато Херуц не познаваше у нея. — Това е само заем. Ще ми го върнеш, когато можеш.

Той наистина я смяташе свой чудесен приятел, но въпреки това бе готов да спори и да не приеме заема. Ала сега зад твърдостта на

думите ѝ усети някакво още неизказано продължение — заплашително и обещаващо неприятности — което го накара да бъде отстъпчив.

— Не ми е приятно, но щом го поставяш като доказателство за приятелството ми... приемам.

Друг път тя би дала буен израз на радостта си, би се хвърлила в прегръдките му и би го отрупала с ласки. Днес това не се случи. Елисавета се задоволи да престане да говори за случката, сякаш изобщо нищо не бе станало. Зад погледа ѝ имаше някаква мисъл, на фона на която заемът от само себе си избледняваше.

— Какво ти е, Елисавета? — запита той предпазливо.

— Чух разговора ти с Бендерев — отговори тя тихо, но с особени метални нотки в гласа.

— Ах, за това ли? — Херуц махна нехайно с ръка. Искаше да покаже пълно пренебрежение към приказките на офицера. — Един налудничав кавалерист. Не му обръщай внимание.

— Не мога да не му обръщам внимание. Онова... Ужасно е, Крониславе.

Той пак се опита да я прегърне, но Елисавета отново го отблъсна.

— Бендерев е празен бърборко. Познавам го отдавна. Ако половината от думите му се осъществяваха, досега светът хиляда пъти да се е обърнал с краката нагоре.

— Не бъди лекомислен — смъра го тя. — Бендерев намекна, че съществува някакъв заговор.

Малко раздразнен от това, че беше на два пъти отблъснат Херуц беше готов да каже: „И така да е! Какво ме интересува?“ Но пак забеляза нейното напрежение, и предпочете да замълчи.

— Какво смяташ да предприемеш? — запита Елисавета.

— Аз?

— Да, ти.

— Нищо. Какво очакваш, че трябва да предприема?

— Да съобщиш на княза. Той трябва да бъде предупреден.

Херуц поклати глава. Сега вече разбираше и твърдостта в гласа на Елисавета, и незачитанието ѝ към разговора за заема, и причината, поради която го отблъсваше. През цялото време тя бе мислила за думите на Бендерев и за осуетяването на неговите и на приятелите му замисли.

— Това е невъзможно — каза той без раздразнение, но достатъчно решително. — Първо, аз съм обвързан с обещание да бъда ням като риба.

— Второ?

— Второ, аз съм чужденец и не е редно да се меся пряко в политическия живот на страната. Не се мръщи! Щом си слушала, ти знаеш моето мнение. Но това е друго. Каквито и да са личните ми убеждения, аз не мога да се меся в политиката.

— Тогава аз ще предупредя княза — каза Елисавета. — Нито съм давала клетва за мълчание, нито съм чужденка.

Херуц се засмя пресилено:

— Шегуваш се, нали?

— Никак, Крониславе. Защо мислиш, че се шегувам?

— Защото не можеш да го направиш, Елисавета. Думите на Бендерев ти чу чрез мене, като мой гост. Все едно, че си ги научила от мене. Без мое позволение не би могла... не би трябвало да можеш да се възползуваш от тях. А аз не ти давам такова позволение.

— И ако все пак го направя?

В този момент лицето ѝ нямаше нито една бръчка — така бе то изпънато от нервното напрежение. Това не бе лицето на онази Елисавета, която Херуц познаваше: застаряващата съпруга на един преуспяващ гешефтар; жената с късно пробудените чувства; провинциалистката с морал на столичанка. Не беше влюбената Елисавета, която осмисляше живота си по един-единствен начин — да получава и да дарява радост на любовника си. Тази Елисавета бе друга: волева, непоколебима, твърда, обзета от мрачна и безвъзвратна решителност.

— И ако все пак го направя? — повтори тя въпроса си.

Сега твърдостта в гласа ѝ приличаше по-скоро на екзалтация.

— Ти знаеш... — Херуц не вярваше в заплахата си и по-скоро желаше да провери докъде е способна да стигне Елисавета.

За няколко минути между тях се възцари мълчание. После Елисавета полека посегна към палтото и маншона си — жест, който подсказваше, че бе взела съдбоносното решение.

— Добре, Крониславе — изрече тя тихо. — Преди да си отида обаче, искам да ти кажа нещо, което никога досега не съм ти казвала. — Преглътна сълзите си. — Знам, че не обичаш високопарните думи и

винаги съм се мъчила да ти ги спестявам. Но сега не мога. — Тя се поколеба за секунда. — Аз те обичам и ти си единственият мъж, когото съм обичала през живота си. Не напомняй женитбата ми. В нея имаше всичко друго, но не и любов. Познавам те, ти си направен така, че няма да ми повярваш. Когато дойдох първия път при тебе да гледам несъществуващите списания, тогава може би за мене ти беше само едно приключение. — Тя се усмихна горчиво. — Може би... Но после всичко се промени. Приключението се превърна в любов, която ще остане навярно единствена в живота ми. И въпреки това аз ще си отида. — Елисавета извърна лице и Кронислав Херуц разбра, че искаше да скрие от него сълзите, които се стичаха по бузите ѝ. — Ти си отдавна в България, говориш български по-добре от нас, българите, и ни познаваш. Само едно не можеш: да мислиш като нас. Не съм ти разказвала детството си. Бях съвсем малка и не разбирах онова, което ставаше около мене. А около мене имаше тревога. Възрастните си шушукаха, кръстеха се, по цяла нощ не заспиваха, врата да хлопнеше — примираха от страх. Какво се беше случило — и досега не зная. Но една нощ по пътя изтрополяха конски копита и един неистов глас изкрещя: „Дойдоха!“ Бяха турците. Станахме. Баща ми, майка ми и тримата ми братя се защураха, сякаш бяха полудели. Излязохме на двора. Съседната къща гореше. От цялото село ечаха писъци. Тате се чудеше какво да направи и в това време в портата ни се заби брадва. Заби се отвън и острието ѝ блесна отвътре. Мама ме притисна до гърдите си, после ме повдигна нагоре и ме накара да се покача на черешата и да се скрия между клоните ѝ. — Гласът на Елисавета бе стигнал до шепот. — И стана така, че аз единствена от нашето семейство оцелях. Всички други бяха изклани пред очите ми...

— Мълчи, не ми разказвай! — помоли Херуц трогнат, но тя не го послуша и продължи:

— Разбираш ли? Целия си живот съм прекарала със спомена за тази нощ. Християнка съм и вярвам в бога, но признавам — винаги съм живяла с мисъл за отмъщение. И с мечта за свобода! Знам, не можеш да го разбереш. Живял си по друг начин и колкото и да ни познаваш, това не можеш да разбереш. Ние не се освободихме, а сякаш се родихме. Сега вече не изпитвам омраза, нямам желание за мъст. Но остана другото, свободата. Аз съм обикновена жена, не зная тънкостите на политиката. Те и не ме интересуват. Но за мене да се

посегне на княза означава да се посегне на свободата ни. Ти си ми най-свидното нещо на света, но аз... аз ще те пожертвувам за другото...

Разхлипа се и не можа да продължи. Стана, навлече палтото си и се отправи към вратата. Херуц я настигна, улови рамене ѝ и я извърна към себе си. Лицето ѝ беше мокро от сълзи.

— Може би наистина не те разбирам — каза той. „Последният епикуреец“ бе обхванат от невероятно за него вълнение. — Но сега, след това, което ми разказа, аз още повече те обичам... и уважавам...

Тя помисли, че той продължава да я моли да не издава Бендерев, и тъжно поклати глава:

— Аз все пак... ще го направя... Крониславе...

— Именно за това те уважавам — каза той и я притисна до себе си.

В дрезгавия полумрак на стаята проблесна далечна жълта светлина. Първите фенери на улицата бяха запалени.

[1] Дявол да го вземе! (рус.). ↑

[2] „Вода в устата“ (ит.); преносно — човек, който говори толкова, колкото е възможно с вода в устата. ↑

Мартин Маринов стоеше изправен до прозореца в адютантската стая и гледаше отрупаните със сняг дървета в парка на двореца. Беше настъпил онзи час между деня и нощта, когато всичко потъва в синкава прозрачност и светът започва да изглежда миражен, недействителен. Маринов не мислеше нищо. Той само наблюдаваше играта на един пухкав врабец, който подскачаше от клонче на клонче и разсипваше с пърхането на крилцата си малки облачета кристален снежец.

Зад него тракнаха подковани войнишки ботуши. Маринов се извърна. До вратата козируваше един вестовой.

— Един човек иска да говори с вас, господин поручик — доложи войникът.

— С мене? — учуди се Маринов. В този късен следобеден час той не чакаше никого. — Сигурен ли си, че търси мене, а не Негово Височество или доктор Стоилов?

— Вас, господин поручик. „Проверете — казва — дали флигел адютантът поручик Маринов е в двореца.“ Ще го приемете ли?

— Кой е този човек?

— Не зная името му, но съм го виждал. Май е народен представител.

— Добре, Стояне. Покани го да влезе.

Не измина и минута, когато вратата отново се отвори и в очертанята ѝ се появи охранената фигура на Стамат Хаджиспасов. Напълно неподготвен за тази среща, Маринов неволно отстъпи крачка назад и пребледня. От онзи злощастен разговор с Олга — оттогава бе изминал почти месец — Маринов не бе срещал нито един член на нейното семейство. Той бе избягвал местата, където можеше да се очаква случайна среща с Хаджиспасови, отказвал бе всички покани за приеми, на които предполагаше, че ще бъдат и те. И ето сега сам народният представител Стамат Хаджиспасов идеше да го търси. Какво ли го водеше при него?

Стамат забеляза стъписването на Маринов и за момент се подвоуми дали да влезе или да се върне, докато още имаше време за

това. Но колебанието му продължи само секунда. Като реши да се придържа о плана, който така добре беше обмислил, той се затича тромаво през стаята, грабна десницата на офицера и я разтърси с пресилена сърдечност:

— Ах, как се затъжихме за вас, господин поручик. Вие просто ни забравихте! Има толкова време — Стамат Хаджиспасов също се бе научил да говори според модата на „толкова“, — откакто не сте ни се обаждали.

„Възможно ли е да не знае? — запита се Мартинов и почувствува едновременно тревога и смътна надежда. — Възможно ли е да не знае? Дали Олга не е премълчала пред тях, изчаквайки да мине определеният от нея срок? Или, ако им е казала, дали те не са разбрали истинското значение на нейното решение?“

Той предложи стол на народния представител, но въпреки неучтивостта не седна до него, а зае стола до писалището. Така, с широката маса между тях, Мартинов се чувствуваше някак си защитен и по-спокоен.

— Да, не сме се виждали отдавна — каза Мартинов, като се стремеше думите му да прозвучат като проста констатация. — Нали знаете...

— Зная, зная — отговори веднага Стамат, като разпери ръце в жест на безпомощно примирение. — Младежта стана една такава — не може да се излезе на глава с нея... Той се намръщи бащински-недоволно и поглади острите си бели мустаци. — Но аз трябва да ви мъмря, господин, поручик. Защо не дойдохте да поговорите с мене? Има въпроси, които най-добре се оправят в разговор между мъже.

Мартинов беше готов да каже, че има и такива въпроси, в които всеки, дори бащата, е трети, и излишен, но предпочете да замълчи — стори му се, че подобна насока на разговора би била недостойна.

— Както и да е — рече той и с тези думи подсказа, че не би желал да разискват отношенията му с Олга. — Моля ви да не се смущавате от онова, което се е случило между вашата дъщеря, и мене, господин Хаджиспасов. Ако с нещо мога да ви бъда полезен, аз ще го направя независимо от... останалото.

„Харесвам такива хора! — каза си Стамат. — Любовта си е любов, търговията си е търговия... С този човек ще можем да се разберем, но... ще трябва да бръкна по-дълбоко в кесията...“

— Наистина съм дошъл при вас с една молба. Да я кажа ли?

— Заповядайте — подкани го офицерът, докато си играеше с един молив. Беше нервен и този молив му помагаше да уталожва нервността си.

— Дошъл съм пак за железопътната линия — започна Стамат.

— Да? — каза Мартинов с привидно любопитство.

— Ние образувахме дружеството — с нескривана гордост продължи Стамат. Той смяташе дружеството за свое лично дело. — Засега сме осемнайсет души, но пазим още непродадени дялове. За приятели, знаете. „Българско дружество за строеж на железопътни линии“. Нали звучи добре, господин поручик? Мислим, че ще можем да конкурираме — тази дума, също усвоена наскоро, в ушите на Стамат Хаджиспасов звучеше особено тежко — чуждите фирми. Тоя мошеник Адженов вече се отказа. Но борбата е срещу чужденците — главно Бонту, барон Хирш и Утин.

— Да? — Мартинов продължаваше да не разбира нищо.

— Имаме трудности, господин Мартинов. Търгът още официално не е насрочен, но подмолно вече се работи против нас. Чухте ли в Народното събрание речта на Михаил Сарафов, началника на статистическото бюро? Не? Той изрази явно недоверие към възможността линията да бъде построена от българско дружество. Пфу! И такива хора се тупат в гърдите и се наричат патриоти!... А доктор Стоилов направо се изрази, че строежът трябвало да се възложи на чужденци. — Разгневен от спомена за тези речи, Стамат се изчерви от напрежение. — Предатели! Колко ли злато им е наброил барон Хирш, за да...

— Господине — сухо го прекъсна Мартинов, — господата Сарафов и доктор Стоилов са мои приятели и аз не мога да позволя да бъдат обиждани в мое присъствие!

— Както и да е. — Стамат Хаджиспасов махна с ръка. — Важното е, че нашето „Българско дружество за строеж на железопътни линии“ — произнасянето на това дълго и малко помпозно име винаги му доставяше удоволствие — разполага с необходимите капитали и може да устои на всички условия по търга.

— В такъв случай какво очаквате от мене?

— Да поговорите с княза. Негово Височество е патриот и ще оцени значението на един толкова важен строеж, извършен от

българско дружество. Вие бихте могли да му разясните тези неща които доктор Стоилов навярно грижливо премълчава или изопачава пред него.

— Да му разясня? Аз? — Мартинов беше искрено учуден от това предложение. — Услугата, която искате от мене, е твърде — как да кажа? — необикновена, господин Хаджиспасов.

„Добър търговец — помисли Стамат. — Раздува услугата, за да раздуя аз цената...“

— Ние говорихме в дружеството за тази услуга, която сега моля от вас, господин Мартинов. Всички сме убедени в добрата сполука на вашата намеса и единодушно решихме да ви помолим да приемете като малък подарък от нас един пакет от сто дяла на дружеството.

Моливът изпраща в ръцете на флигел адютанта и се пречупи. Бледен, разгневен, с искрящи очи, Мартинов се изправи.

— Вие... Вие смеете... да ми предложите...

Със своята примитивна логика на новоизлюпен търговец Стамат Хаджиспасов сметна, че офицерът не е разбрал истинската стойност на подаръка, и побърза да обясни:

— Сто дяла днес струват около хиляда и двеста наполеона^[1], господине, а при започване на строежа навярно ще се повишат двойно...

— Млъкнете! — почти изкрещя офицерът. — Ако ви направя някаква услуга, то ще бъде защото сте баща на Олга, а не поради мръсния рушвет на вашето дружество.

„Толкова по-добре — простичко си каза Стамат. — Хилядата и осемстотин наполеона — хиляда и осемстотин, защото от сто и петдесетте дяла, колкото дружеството бе определило за подкуп на Мартинов, той благоразумно беше «икономисал» петдесет, — хилядата и осемстотин наполеона ще влязат в моя джоб! И какво иска насреща? Да принудя Олето да се съгласи на тази женитба. Божичко, какъв глупав човек!“

— Успокойте се, господин Мартинов. Не се гневете, успокойте се. Не съм ви казал нищо лошо. Ха така, седнете. Аз се надявах да ви видя наш съдружник, но щом не щете — здраве да е! Бива ли за това да си разваляме дослука?

— Какво искате от мене?

— Само това. Да поговорите с княза за нашето дружество, да му обясните, че разполагаме с необходимия капитал, и да му покажете колко патриотично ще бъде линията Цариброд — Вакарел да се построи от българи, които в края на краищата ще оставят печалбата пак в Княжеството. Ето я цялата работа!

— Добре — кимна студено Мартинов. — Ще го направя.

— Що се отнася до Олето, разчитайте на мене. Аз съм баща и моята дума на две не става. Още днес ще поговоря с нея. Можете да смятате, че всичко е наред.

„Сляп ли съм бил? — запита се офицерът. — Сега разбирам приказките, които този търгаш ми наговори в деня на годеща. Боже мой, как е могло такъв... такъв... — Той не намери подходящата дума, която да е достатъчно груба за търговеца, но да не засяга членовете на неговото семейство. — Как е възможно този човек да е баща на Олга?“

Той отново се изправи. На лицето му нямаше нито капка кръв.

— Моля ви веднага да си отидете. Не, не казвайте нито дума или ще ме принудите да назова бащата на вашата дъщеря с истинското му име. Обещах ви и ще говоря с княза. Ала да превръщате дъщеря си в разменна монета, това е... недостойно. — Той щеше да каже „гнусно“, но в последния момент се поправи. — Довиждане, господин Хаджиспасов.

Окончателно объркан, Стамат Хаджиспасов измърмори някакво неясно сбогуване и излезе, като си говореше: „Имала е право, Олето. Този човек е кръгъл глупак! Дадох му в ръцете купчина злато — не иска. Пъшка по Олето, пък като му я предложих — и нея не ще. Глупак! Хак му е — сега нито пари в джоба, нито жена в леглото. — Изведнъж една неочаквана мисъл го накара да се вцепени. — Ами ако за отмъщение не само че не моли, а насъска княза против дружеството? — Уплашен, той понечи да се върне и измоли на колене помощта на Мартинов, на същия Мартинов, когото само преди минута бе наричал в мислите си «глупак». Но като се поуспокои той си каза: — Няма нужда! Той е толкова занесен, че ще изпълни обещанието си без пари и без Олето.“ Знаеше, чувствуваше, че в този случай преценката му е напълно правилна. И окончателно успокоен, той си тръгна и като си засвирука някаква отдавна забравена седянкарска песенчица от К., започна да обмисля как да „подхлъзне“ дружеството,

за да прибере за себе си онези сто и петдесет дяла, които бяха определени за Мартинов.

Когато остана сам, Мартин Мартинов се тръшна на стола, подпря лакти на писалището и притисна с длани главата си. Беше изнемощял, като че ли след продължително и тежко усилие. Здрачът на нощта изпълзя от ъглите и изпълни стаята, прислужници влязоха и запалиха лампите, а той не помръдваше. Така го завари един час по-късно вестовоят, който дойде да му докладва:

— Господин поручик, една госпожа ви търси.

— Какво, Стояне? — Мартинов сякаш, се събуди.

— Една госпожа, господин поручик. Искане да се срещне с вас.

— С мене?

— Така ми каза: поручик Мартин Мартинов, адютанта на княза.

— Как изглежда, Стояне?

— Нищо не мога да ви кажа, господин поручик. Пред лицето си тя носи такава гъсто перде — простодушният вестовой не знаеше как другояче да нарече воалетката, — че дори и носът ѝ не се вижда.

— Добре, нека заповяда — каза Мартинов и оправи с пръсти разрошената си руса коса.

След малко вестовоят въведе една елегантно облечена дама с действително непроницаем воал на лицето, козирува и ги остави сами.

— Госпожо? — офицерът се поклони пред нея. — Ако наистина не е станала грешка и вие търсите мене, мога ли да ви предложа да седнете?

Въпреки любезната покана жената остана още една минута права. В нея имаше нещо неотразимо, което издаваше дълбокото ѝ вътрешно вълнение. Изглежда, най-сетне престана да се колебае, защото извади ръка от зибелиновия си маншон и полека отмести воалетката.

Беше Елисавета Хаджиспасова.

— Госпожа Хаджиспасова! — възкликна Мартинов. В гласа му имаше повече ужас, отколкото изненада — той неволно свърза посещението ѝ с идването на нейния съпруг преди един час и се уплаши, че разочарованието му ще продължи и ще се задълбочи.

Елисавета му подаде ръка и той я целуна. Едва тогава жената зае предложения ѝ стол.

— Вие се смутихте и пребледняхте — каза Елисавета. — Разбирам ви и, откровено казано, ви съчувствувам, господин Мартинов. След онова, което се е случило между вас и дъщеря ми, за мене е лесно да разбера чувствата ви.

„Ето, и тя заговори веднага за Олето — отчаяно помисли Мартинов. — Сега ще продължи онзи гнусен пазарлък, който бе започнат от мъжа й. Боже мой, защо е това страшно изпитание? Нея, една жена, не мога да изпъдя така, както изпъдих мъжа й. Как, как да постъпя с нея?“

Но още със следващите си думи Елисавета премахна опасенията му:

— Вие навярно очаквате, че съм дошла да посреднича между вас и дъщеря ми. Бъдете спокоен, не е това целта на посещението ми.

— Може би за железниците? — каза той сломено. — Аз вече обещах и ще изпълня думата си...

— Не ви разбирам — отвърна тя с такъв тон, който не будеше съмнение за искреността й. — За какви железници говорите?

Напълно объркан, Мартинов седна на стола до нея. Тя не знае за строежа на линията и заявява, че няма да говори по повод пропадналия годеж на Мартинов и Олга. Тогава за какво би могла да го търси?

— Позволете ми да сваля пак воала си. Не желая да бъда позната, ако някой влезе случайно. — Тя помълча малко, сякаш не знаеше откъде да започне. — Вие навярно се учудвате на посещението ми. Не, не отричайте от любезност. Ако някой преди два часа беше казал на мене самата, че сега ще съм в двореца и ще разговарям с вас, аз бих се изсмяла.

— На ваше разположение съм — каза предпазливо офицерът.

— Дошла съм да ви помоля за една услуга. — Той, изглежда, бе направил някаква гримаса, защото Елисавета побърза да обясни: — Не, не е за мене. Нито за семейството ми. След... — тя потърси някоя по-мека дума — след недоразумението, което сте имали с Олга, аз не бих дръзнала да искам нещо за себе си или за моето семейство.

Той я слушаше смаяно. Как беше възможно двама съпрузи, прекарвали четвърт век един до друг, да бъдат толкова различни?

— Услугата ви искам не като Елисавета Хаджиспасова, а само като една българка — продължи тя. — Имате ли възможност да предадете на княза нещо, което аз сега ще ви кажа?

— Говорете, госпожо. Говорете съвсем спокойно. Независимо от онова, което се случи между нас с Олга, вие можете напълно да разчитате на мене. Какво трябва да предам на Негово Височество?

— Изслушайте ме, господин Мартинов. Стучи се така, че съвсем неволно подслушах един разговор. Моля, не ме питайте нито за обстоятелствата, нито за второто лице в разговора. — В гласа ѝ се прокраднаха нотки на смущение. — Важното е онова, което първото лице говореше. Става дума за един ваш колега. Анастас Бендерев.

— Ротмистър Бендерев? — слисано извика Мартинов. Последното, което бе очаквал да чуе, беше някакъв разговор на Бендерев. — Сигурна ли сте, госпожо? Ротмистър Бендерев, другарят на военния министър?

— Не зная всичките му титли, господине, но става дума именно за Бендерев. Пак ви повтарям молбата си: не ме питайте нито за обстоятелствата, нито за второто лице в разговора. Дойдох с единствената цел да ви разкажа какво говореше Бендерев и да ви помоля да предадете на Негово Височеството думите му. — Тя добави тихо: — Мисля, че не върша предателство, а изпълнявам един мой дълг на българка.

— Слушам ви, госпожо. Разкажете ми всичко спокойно.

— В този разговор Анастас Бендерев каза — тя се поправи, — не, не каза, а намекна, че съществува някакъв заговор за премахването на княза, в който участва и той самият.

— Заговор за премахване на княза? — Мартин Мартинов продължаваше да се изненадва. — Как да разбирам това, госпожо?

— Той не се изясни и не каза дали имат предвид убийство или само сваляне от престола. Но затова пък говори на дълго и на широко за причините. Князът бил единствената пречка за любовта на царя и руския народ, а без тях България не можела да постигне своите възжелания. Затова заговорниците били решили да премахнат Негово Височество. Опитайте се да ме разберете, господин Мартинов. Аз съм жена и би трябвало да стоя настрана от политиката. Но като българка аз не мога да остана безучастна към престъплението, което се готви. Князът и България — това за мен е едно и също. Не можеш да отрежеш главата и да очакваш, че това ще е полезно за тялото. Ето кое ме накара да дойда при вас. Съобщете на княза и... нека се пази!...

„Едва сега разбирам на кого прилича Олга! — каза си възхитено Мартинов. — Тя не е наследила нито една черта от баща си, а цялата своя доблест, откровеност и чистота на помислите има от майка си.“

— Разбирам ви напълно — рече той гласно. — Ще бъда откровен към вас, госпожо. Познавам добре ротмистър Бендерев. Той е човек с неподобна енергия, която, ако не намери някакъв израз, ще го задуши. Тази енергия го кара от време на време да полита в какви ли не фантастични начинания. Но заговор срещу княза...

— Значи не ми вярвате?

— Моля ви, не исках да кажа това. Вярвам, че Бендерев е могъл да наговори подобни неща. Той е един от онези отчаяни русофили, за които е немислимо да се прокара граница между пътищата на Русия и България.

— Не говорите ли като негов съмишленик?

— Трудно ми е да се обясня, госпожо. В известен смисъл аз също съм русофил. Вярвам в мисията на славянството, начело на което несъмнено стои великият руски народ; вярвам в братските чувства на руснаците, на обикновените руснаци, които го доказаха, като проляха кръвта си за нашата свобода. Дотук аз наистина мисля като Бендерев. Но само дотук. По-нататък се различаваме. Аз не вярвам в безкористието на руския цар и се страхувам, че амбицията му е от турски вилает да превърне страната ни в руска губерния. С това не мога да се примиря. Аз съм славянин, но преди всичко българин.

— Вие мислите, че Русия желае да ни превърне в губерния?

— Не Русия, а руският цар. Това не е едно и също нещо. Тук е втората точка, където ротмистър Бендерев не може да прокара граница. — За него цар и Русия са такова единство, както за вас са княз Александър и България. Що се отнася до заговора... — Как да ви обясня, госпожо? Бендерев е луда глава, човек на лесната екзалтация, но е добър българин и милее за отечеството си. Той е могъл да наговори разни глупости за заговори против княза, това подхожда на буйната му природа. Но искрено се съмнявам в истинността на тези приказки.

— Вие разбирате по-добре — кимна Елисавета. — Но все пак ще кажете на княза, нали?

— Обещавам ви, госпожо. Благодаря ви за доверието, което ми засвидетелствувахте.

Елисавета се изправи и му подаде ръка за сбогуване.

— Благодаря ви и аз, господин Мартинов. Вярвам, че ще съумеете да запазите името ми в тайна. — Той потвърди с мълчалив поклон. — В началото ви обещах да не говоря за Олга. Позволете ми обаче да кажа само едно: вие сте толкова благороден човек, че не мога да не съжалявам...

[1] 24 000 златни лева. ↑

За никого в София не беше тайна, че предстоящият прием в руското дипломатическо агентство имаше само една цел — уязвяването на княза. Насрочен за 29 декември, само два дни преди големия новогодишен дворцов бал, той трябваше да го затъмни и засенчи, да го представи като второстепенно събитие в светския живот на столицата. Поканите за приема бяха малко, много по-малко, отколкото за бала в двореца, и затова всеки софийски сноб би получил апоплектичен удар, ако не се снабдеше с една от онези малки карти с двуглав орел, върху които беше изящно гравирано „Господин А. И. Кояндер, дипломатически представител на Негово Величество цар Александър III, има чест да Ви покани...“

Ако за другите това не беше тайна, за княз Александър Батенберг то беше повече от истина. Отначало той бе намислил да откаже под предлог на някоя от онези дипломатически простуди, които влизат в репертоара на всички короновани особи. Но след като размисли, той остана верен на природата си и се отметна от първоначалното си решение. Този път оправданието му звучеше горе-долу така: „Човек побеждава не като избягва изпитанията, а като се поставя по-горе от тях!“

А господин Кояндер наистина не бе пропуснал нито една подробност, с която би могъл да уязви княза. Това Александър разбра още щом прекрачи прага на агентството: вместо „Шуми Марица“, както подобаваше при пристигането на един държавен глава, оркестърът засвири „Хартенау-марш“ — онзи оперетен марш, посветен на Александър още във времето, преди да заеме българския престол, от брюкселския капелмайстор Антон Греч, който започваше в такт шест осми като виенски валс и завършваше с едно весело и скокливо трио, прилично на нещо средно между хоро и вариететна шансонетка. Като наложи на лицето си лицемерна маска на особено удоволствие, князът изслуша посветения му „Хартенау-марш“ и дори от време на време с леко кимване отмерваше такта на музиката. Това

раздразни домакина на приема — той бе очаквал гняв и негодувание, а изведнъж се оказа, че бе създал повод за задоволство.

Ако бе следил израза на лицето му, Александър може би щеше да помоли оркестърът да повтори омразния му марш. Но той пропусна да се наслади от поражението на домакина, защото бе зает да оглежда струпаните в салона на агентството столични първенци. „Място за клюки и сплетни — мислеше той, докато продължаваше да отмерва такта на марша. — Дамите ще се одумват една-друга и ще търсят грешки в тоалетите си, господата ще си говорят за сделки и политически машинации, приятелите на господина — той имаше предвид г-н Кояндер — ще злословят по мой адрес, младите ще танцуват... Изобщо типична картина за който и да е светски прием.“ След заключителните акорди на оркестъра, той даде тон на ръкоплясканията, после — за да подразни русофилските приятели на домакина и по-специално Драган Цанков, чиято бяла глава бе забелязал между присъстващите — улови под ръка г-н Кояндер и като му заговори с интимен израз някакви незначителни неща, премина заедно с него по дължината на залата. Знаеше, че ще засегне и смути русофилите, но не предполагаше, че ще поразии толкова силно самия домакин — изненадан, високият блондин се бе вдървил така, че едва прегъваше коленете си.

Може би единственият в залата, който правилно оцени разигралата се сцена, беше мистър Ласелс, дипломатическият агент на Англия. По сухото му сбръчкано лице се хлъзна тънка усмивка и като се наведе към де Мартино, подхвърли ехидно:

— Точка за княза още в първата минута. Ако върви така, господин руснакът ще преживее много горчивини тази вечер...

— Какво, какво? — запита италианецът, който бе пропуснал част от думите на английския си колега.

— Досега князът обърна всичките оръжия на господин Кояндер против самия него — поясни се Ласелс.

Де Мартино помисли няколко секунди — той не бе обърнал внимание на тънката игра между княза и руския агент, — после се ухили:

— Всяко дете знае, че и котетата имат нокти, а руснаците сякаш по правило го забравят. Помните ли, такъв беше и Йонин, а Кояндер дори го превъзхожда. Играейки, те се увличат в съзнанието за всесилието си, а когато котето покаже ноктите си и ги одраска, пищят до бога.

— Страх ме е, че господин Кояндер сам ще провали така дълго подготвяния си прием — кимна Ласелс. — Той има холерична натура, която трудно ще преживее горчивата чаша на разочарованието. Ако князът издържи на играта, колегата Кояндер може да ни сервира такава сцена, която стократно да ни обезщети за скуката през тази вечер.

— Бъдете спокоен. В такива случаи младият княз проявява изключителен нюх. Забелязвате ли, че не участва в котилйона? Усетил е, че всички козове са в ръцете му, и пред удоволствието на танца е предпочел удоволствието на мъчителя. Какво, да се отбием ли „случайно“ при тях?

— Не, благодаря — с престорен ужас отвърна Ласелс. — Аз съм добър християнин, но нямам претенциите да ставам светец, спасявайки руснаците от отровата на разочарованието.

До тях приближи Илия Цанов, министърът на външните работи. Беше нисък подвижен човек без врат, с хитролика физиономия, украсена от рядка и къдрава сива брада.

— Радвам се да ви видя в добро настроение, господа. — Илия Цанов говореше френски, с малко твърд акцент, но с отлично познаване на езика. — Ако ви види, господин Кояндер ще се почувствува безкрайно щастлив, че е успял като отличен домакин да причини веселието ви.

— Съмнявам се много, господин министре — отговори за двамата Ласелс. — Доброто ни настроение идва от затрудненията на господин Кояндер и ако го узнае, той надали ще остане особено възхитен.

Преди Освобождението господин Цанов бе служил дълги години като чиновник на турците. От тази служба той бе усвоил чисто ориенталската склонност на бившите поробители към хитруване — понякога хитруване със и без повод, а често със и без изгода. Но прибавено към вродената острота на ума и широката за времето си култура на Илия Цанов, това хитруване се превръщаше в сигурно оръжие за министъра и дипломата.

Сега господин Цанов хвърли кратък изпитателен поглед към своите събеседници и произнесе с лицемерна въздишка:

— Боже мой, господа, ако казвате, че господин Кояндер е в затруднение, то ние, българите, навярно сме направо за оплакване. — Той искаше да ги предизвика към по-голяма откровеност. — Този прием, устроен четиридесет и осем часа преди големия дворцов бал, принизява самочувствието ни...

Англичанинът — сам опитен блъфьор, пък и вече опознал качествата на българския министър на външните работи го изгледа подозрително, сякаш искаше да разбере докъде стигаше неразбирането и откъде започваше лицемерието. Но де Мартино, по-експанзивен и по-непосредствен от своя британски колега, не загуби време за тънки психологически анализи и подхвърли едновременно шеговито и злорадо:

— Не бих искал да бъда сега в обущата на господин Кояндер. — Ъглите на устата му се свиха в саркастична усмивка. — Обзалагам се на едногодишната си заплата, че тази вечер виното ще му се стори кисело.

— И защо, господа? — Този път искреността на министъра беше вън от всяко съмнение. — Простете липсата ми на наблюдателност, но не виждам причини за недоволството на господин Кояндер.

Уверил се в искреността му, сега за двамата дипломати отговори Ласелс:

— Защото вашият млад владетел, господин министре, познава тънкостите на онази японска борба, в която сръчният играч превръща силата на противника си в оръжие против самия него.

— Тогава бог да ни е на помощ — разпери ръце Илия Цанов. — За всеки удар, нанесен на господин Кояндер, ще инкасираме по една торба неприятности...

А в същото време княз Александър успя да нанесе още един удар. Докато продължаваше лицемерно да хвали Кояндер за хубавата му идея да устрои този прием („прилична увертюра на дворцовия бал“ — както се произнесе снизходително), той забеляза наблизко ротмистър Бендерев и реши, както се казва, да удари с един куршум два заека.

Повика офицера и Бендерев се принуди да застане с прибрани пети пред него.

— Познавате ли се, с моя приятел господин Кояндер? — запита многозначително князът. — Да? Искрено се радвам. Такова познанство укрепва в моите офицери духа на преданост, вяроност и себеотрицание.

Бендерев мълчеше. Широкото му, почти квадратно лице се бе изчервило, а очите безпомощно се въртяха в орбитите. Кояндер сметна за необходимо да му се притече на помощ:

— Да, познаваме се. Винаги съм смятал господин Бендерев за образец на мъжествен и храбър офицер.

— И предан — допълни Александър. — Нали, господин ротмистър? — Той почака за отговор, но челюстите на Бендерев се бяха схванали. — Аз съм абсолютно убеден, че господин ротмистърът няма друга мисъл, освен как по-силно и по-ярко да засвидетелствува верността си към мене, своя княз. И че дори вместо да посвещава нощите си на укрепителен сън или на други удоволствия, които подхождат на неговата възраст, той обикаля по домовете на приятелите си и часове наред обсъжда с тях вечната си грижа за моето благополучие. — Когато искаше, князът умееше да бъде безмилостен. — И знаете ли защо избира нощите за тези свои посещения, господин агенте? За бога, да не помислите нещо лошо! Другарят на военния министър е толкова скромен човек, така избягва да вади на показ верноподаническите си чувства, че си позволява да ги изкаже единствено под закрилата на нощния мрак. Радвам се, че го познавате, господин агенте. Сега, след като допълних характеристиката му, вие още повече ще подобрите мнението си за моите офицери. — Той кимна с глава. — Свободен сте, господин ротмистър.

Князът замислено проследи с поглед офицера. Той не беше повярвал на съобщението на Мартинов, че Бендерев участвува в някакъв заговор против него, но същевременно знаеше русофилските и антикняжеските настроения на Бендерев. Предполагаше, че те не бяха тайна и за г-н Кояндер. И всъщност думите му към ротмистъра трябваше да бъдат предупреждение за двамата, офицера и дипломата, че Александър не е нито толкова беззащитен, нито толкова хрисим, колкото обикновено се показваше.

Бендерев се отдалечи. Бяха му необходими почти пет минути, за да може най-сетне да проговори под носа си:

— Сволочь^[1]! Ще те науча аз тебе!...

Но изведнъж се сепна. Какво знаеше князът? Защо толкова настойчиво и с такава ирония говореше за „преданост, вярност и себеотрицание“? Дали не беше станал провал? Кой е могъл да издаде нощните съзаклятнически разговори на ротмистъра? А откъде идваше това спокойствие у швабата? Дали преданите му хора не бяха подготвили вече една българска Вартоломеева нощ?

Колкото и да звучи невероятно, Анастас Бендерев за пръв път разбра, че се бе уловил в една игра, в която залогът беше собственият му живот. Не, той не се уплаши. В него имаше премного храброст, за да се разколебае от страх за живота си. Но Бендерев, който до днес подсъзнателно бе приемал заговора като някаква забавна игра на стражари и апаши, сега изведнъж видя цялата сериозност на начинанието.

И той направи нещо, което сам смяташе невероятно за себе си — взе шинела и фуражката си от гардероба и напусна приема преди сервирането на вечерята.

Бърз и припрян в своите решения, той отиваше да предупреди съмишлениците си, че делото се отлага за по-благоприятно време...

В малкия салон, където непрекъснато се сервираше чай на уморените от танците гости, се срещнаха Стефан Стамболов и Стамат Хаджиспасов. Засмяха се — по една от случайностите на телепатията те си помислиха едновременно, че не бяха изминали дори пълни десет години, откакто Стамболов беше полудрипав и вечно гладен хъщ, а Стамат — к-ски чорбаджия с провиснали потури, а сега и двамата бяха във фракове и колосани нагръдници на прием, даван от името и в името на руския цар... Наистина, дълъг беше пътът, който бяха изминали за тези десет години!

— Е, здрасти, бай Стамате — подкачи разговора Стамболов с онзи тон на демократичност, който толкова се харесваше на съпартизаните му. — Хайде, поздравявам те. Чувам добри работи около тебе.

— За какво има да ме поздравяваш, бе Стефане? — Стамат смяташе, че възрастта и старите връзки (чрез баща си той познаваше Стамболов още отпреди Освобождението) му даваха право да говори на „ти“ и на малко име на страшния председател на камарата. — Нали знаеш, доникъде не съм още. Пък и както протакате работите — той

намекуваше за още негласувания законопроект за линията Цариброд — Вакарел, — не се вижда скоро да се оправя.

Стамболов предпочете да заобиколи темата за железопътния строеж. Той бе обещал съдействието си, а по политически съображения все още се пазеше от по-сериозна намеса.

— За друго те поздравявам, бай Стамате. Приказват хората — годявка си правил...

Стамат Хаджиспасов се намръщи:

— Абе остави, стана тя една, не е за приказване...

Всъщност Стамболов нямаше намерение да го подкача за разваления годеж, за който, естествено, цяла София знаеше.

— За сина говоря, бай Стамате, за сина. Чувам, годявка си вдигнал и наскоро венчило ще правите...

— А, това ли било — успокой се Стамат. — Е, сгодихме ги, вярно е. Пък, ако е рекъл господ, есенес ще те каним и на сватба.

— Страшна сила ставате, бай Стамате. Митович и Хаджиспасов — та вие да напрегнете мишци, цялата държава ще купите заедно с парцалите ни.

Народният представител го изгледа подозрително. Думите на Стамболов звучаха като подготовка за искане тлъста вноска за партийната каса. И като отклони разговора, той пак хитро го насочи към строежа на линията:

— Остави, далечна работа е това. До есента много вода има да се излее под мостовете. Сега взех само малко помощ от свата, колкото да натъкмя вноската за търга. Голям кахър ми е този търг, Стефане. Веднъж да мине, сякаш воденичен камък ще се свали от гърдите ми...

Но и другият умееше да насочва разговора според желанията си:

— Лошото е, бай Стамате, че се увлече в един кахър и забрави другите. — Той извади снежнобяла кърпичка и попи капките чай от мустаците си. — Лоши хабери получавам от К. Партийната ни организация съвсем се е разкапала. Имахме там един сигурен човек, даскала Христо Сумров. Стълб ни беше и вярвахме, че никаква буря не може да го поклати. Сега се е отметнал, а там хората го слушат, бай Стамате. После, продал си къщата в К. Е, твоя работа. Имал си нужда от пари — продал си я. Но к-ци казват: „Напълно скъса с нас Стамат Хаджиспасов. Стана столичанин и ни забрави...“ А изборите приближават. Така, както върви, ще ни бъде нанагорно в К.

— Вярно, продадох къщата, Стефане. Да опустее тази железница, всичко ми глътна! Пък и защо да я държа? Работата ми е вече тук, в К. я прескоча за ден-два на годината, я не.

— А истина ли е, че баща ти отишъл да живее под чужд покрив? — полюбопитствува Стамболов.

— Окепази ме старият — начумери се Хаджиспасов. — Тук имам къща като палат — не рачи да дойде; пари пращам — връща ги. Имал нещо спестено, казва, нямало да умре от глад. Сърдит е, знаеш. Строил е къщата на времето, искал бил в нея да умре, сега се прави на окраден.

— И къде живее? — продължи да пита Стамболов.

— У Христо Сумров. Комшия ни е в К. и е прибрал стария.

— Пак Христо Сумров — свъси вежди Стамболов. — От въстаническо време се знаехме, пък сега... Един господ знае каква муха му е бръмнала. — Стамболов добре помнеше своя последен разговор със Сумров, но предпочете да го премълчи. — Знаеш ли какво, бай Стамате. Железници, сватби, всичко ще се оправи. Само че... трябва да прескочим с тебе до нашия край. Да постегнем редиците, да се подготвим за изборите, да запушим устата на злословниците — тогава ще можем да бъдем спокойни.

— Как ще отидем бе, Стефане? — уплаши се Стамат. — Не видиш ли, сняг е навалял до шия...

— Добре, ще почакаме пролетта — с готовност кимна Стамболов. Той също бе започнал да уважава удобствата. — А сега да отидем да погледаме, да потанцуваме. Да се веселя с веселите, да плача с тъжните — такова е моето правило.

Те минаха към големия салон, където танците бяха в разгара си.

Екатерина Каравелова не случайно се ползуваше със славата на най-откровен и непревзет човек в Княжеството. Тя никога не правеше незаслужени комплименти, не подправяше думите си, със сироп от захар и гюлова вода, не съобразяваше предварително мненията си с общественото положение на събеседниците си и затова всяка нейна дума се ценеше с тежестта на златото. Разбира се, понякога докачените я намираха „нетактична“, „груба“ или даже „недодялана“ и все пак я ценяха тъкмо за тези нейни качества.

Когато неочаквано между два танца остана насаме с Олга Хаджиспасова, Екатерина не измени на природата си и заговори направо:

— Какво става с вас, мило момиче? Не изглеждате добре. Тъмни кръгове под очите, посърнала кожа, помътнели очи — това говори за дълги безсънни нощи, за душевни лутаници, изобщо за неща, които не подхождат на възрастта ви. Нали не се сърдите на откровеността ми?

— Не, госпожо Каравелова. Защо да се сърдя? Не се ли виждам и аз в огледалото?

— Не искате ли да спделите с мене тревогите си, госпожице Олга? Аз съм по-стара от вас, много съм изживяла... ще ви разбера, ще ви помогна. — Тя мълча една минута, но като видя, че Олга не се готви да заговори, запита отново: — Вие върнахте годежа на поручик Мартинов, нали? Да не би да имате някакви тревоги по този повод?

Олга трепна и отклони поглед, но пак не проговори.

— Вие се смутихте — продължи другата. — Може би се учудихте, че зная за този тъжен завършек на годежа? Но нали познавате нашия град — тук личният живот на хората е предпочитаната тема за разговори.

— Не, госпожо. Учуди ме друго. Хората обикновено приказват обратното — че господин Мартинов е върнал годежа...

— Аз говорих със самия Мартинов, а той не е човек, който — колкото и да е огорчен — да злепостави една жена. Особено вас, мило момиче. Той... той ви обича... — Екатерина Каравелова отново помълча малко. — Не се сърдете за това, което ще ви кажа. Щом сте върнали годежа, вие сигурно сте имали сериозно основание да го сторите. Не е мое право да съдя, но... Вие и двамата сте така прекрасни, така — как да кажа? — свършени, че бихте били изключителна двойка.

— Благодаря ви, че ме поставяте наравно с господин Мартинов — тихо изрече Олга. — За мене той е най-чистият и най-благородният човек, който съществува.

— Виждате ли, вие потвърждавате думите ми. Дори и след раздялата, когато би било много по-лесно да оправдаете постъпката си с няколко хули по адрес на Мартин Мартинов, вие го наричате чист и благороден. Вярвайте, по същия начин говори и той за вас. Да, Мартинов е толкова свършен, че малцина го разбират, а някои даже

му се подиграват. Неговото нещастие е, че не прилича на нас, българите: не е грубиян, за да му се възхищаваме, и не е алчен за пари, за да го почитаме. Ще ви призная един грях, госпожице Олга. Когато научих за връщането на годежа, аз се уплаших, че и вие сте от хората, които не оценяват качествата на поручик Мартинов, и сега нарочно ви заговорих с надежда да отворя очите ви за истината... За бога, не помисляйте, че изпълнявам негова молба. Това е мисия, продиктувана от собственото ми сърце.

— Всъщност изненадана съм, че господин Мартинов е говорил за връщане на годежа. Той най-добре знае, че поисках само отсрочка...

Екатерина Каравелова тъжно поклати глава:

— Четете ли Лесинг, госпожице Олга? В „Емилия Галоти“ Лесинг, този чудодееен познавач на човешката душа, казва: „Страхливата любов вижда далече...“ Повярвайте ми, господин Мартинов е видял много по-далече, отколкото може би вие сте желали да му покажете...

Малко след *soupiré*-то, което бе сервирано към полунощ, по-възрастните и „по-тежките“ мъже напуснаха танцувалния салон и се оттеглиха в просторния кабинет на г-н А. И. Кояндер, за да пушат и изпият чаша порто. Именно тук *monsieur* Шефер, френският дипломатически агент в София, осъществи срещата си с министър-председателя Каравелов, която цялата вечер бе търсил. По нареждане на своето правителство той трябваше „да говори неофициално“, „да намекне“, а приемите от край време са били най-подходящото място за този род разговори.

— Страхувам се, че барометърът показва буря, господин Каравелов — започна той след обичайните безлични думи на приветствие.

— Буря? — изненада се Каравелов. — Къде виждате заплаха от буря, господин агенте?

— Облаците идват от запад и са толкова мрачни, че не предвещават нищо добро.

— Как да ви разбирам? На запад от нас е почти цяла Европа...

Разговорът им рискуваше да се прекъсне — с чаша вино в ръка към тях приближи дядо Славейков, с вечната усмивка на руменото си

лице и в простичкия черен шаячен сюртук, от който никога не се делеше. Вече изморен от политическите борби, само преди месец той се бе оттеглил от креслото на министър на вътрешните работи, но това не му пречеше да запази авторитета си на един от най-изтъкнатите държавници в Княжеството и безспорно най-популярен оратор в парламента.

— Какво бърбете вие тук? — безцеремонно се намеси той. — Да бях на вашите години, нямаше да оставя нито една дамичка да не танцувам с нея, а вие, срам и позор, шушукате като съзаклятници.

— Нищо, господине — отговори Шефер. — Говорим за времето.

— Господин Шефер ни предсказва буря — обясни на свой ред Каравелов, после кимна окуражително към французина: — Говорете спокойно, господин агенте. Господин Славейков е между най-близките ми приятели. Къде виждате мрачните облаци? В Австро-Унгария? В Германия? Или може би във вашата родина?

— Не толкова далеч, господа. Буреносните облаци... — Шефер се запъна; той беше отдавна в България, сравнително сносно се изразяваше на български, но все още трудно намираше търсената дума. — Буреносните облаци се събират съвсем близо, до самата граница на Княжеството.

— В Сърбия? — недоверчиво възкликна министър-председателят. — Нашите недоразумения по Бреговския въпрос са твърде незначителни, за да предвещават буря.

— Страхувам се, че самоуспокоението ви не отговаря на действителната обстановка — продължи Шефер. — Моето правителство има сведения, че в Белград се е разисквал въпросът за вероятен конфликт между кралството и Княжеството.

— Но за какво, дявол да го вземе! Бреговският въпрос не може да послужи за повод за конфликт.

— Но съединението на Княжеството с Източна Румелия — може. Или поне вашите съседи преценяват така.

— Съединението, все съединението! — развика се Каравелов. — За никакво съединение сега не може да се говори!

Върху лицето на Шефер се изписа изражение на учудване и полускрито неодобрение:

— Защо, господин Каравелов? Според мене съединението е патриотичен дълг на всеки родолюбив българин.

— Защото не можем да рискуваме да си навлечем гнева на цяла Европа. Берлинският договор наложи отделянето на Областта дори и пряко волята на могъща Русия, та ние ли, шепа хора, ще се опълчим срещу него? Да имахме поне подкрепата на царя, а то...

— А, с това не мога да се съглася — намеси се дядо Славейков. — Ние захванахме прекалено много да хитруваме, Петко, прекалено тънка политика да правим. Когато се борихме за наша църква и мряхме по въстанията, ние нямахме и това, което имаме днес. Съединението ще дойде, помнете ми думата.

— За това не споря — каза Каравелов. — Кой българин не желае да се избавим от тази изкуствена граница? Аз казвам само, че сега за сега работата нито е назряла, нито се подготвя. Като узрее, крушката сама ще падне от клона.

Французинът поклати глава в знак на несъгласие:

— В Белград не споделят вашето мнение. Там смятат, че известни кръгове в Княжеството и Областта активно работят за съединението.

— Че какво съм виновен аз — размаха юмрук Каравелов, — ако няколко запалени глави псуват султана? Може ли това да бъде основание за конфликт? Ще забравят ли сърбите как братята им българи се биха за тях в седемдесет и шеста година? Не, господин агенте. За война между сърби и българи още много, много години не ще може да се говори.

На свой ред и Петко Славейков поклати замислено бялата си глава.

— Слушайте какво ще ви кажа аз — рече той тихо, но с дълбоко вътрешно убеждение. — Да го вярвате, че Сърбия ще ни нападне. Историята се повтаря. Преди да ни завладеят турците, последната ни война беше със сърбите. Даде господ, че сме освободени. Като свободни първата ни война ще бъде пак със сърбите!^[2]

— Библейски пророчества — сряза го с присъщата му рязкост министър-председателят. — Хайде сега да не изхождаме от оценка на обстановката, а от разни гадания, както преди десетина години предричаха по разни числа, че „Туркия ќе падне“.

— В оценката на обстановката вземете предвид и сведенията, които ви дадох за настроението в Белград — вметна Шефер. — Надявам се, че не ги поставяте под съмнение.

Г-н Шефер имаше право да бъде недоволен. Както знаем, сведенията му за настроението в Белград бяха повече от достоверни. Когато предупреждаваше българите и почти открито изразяваше благосклонност по въпроса за съединението, френското правителство всъщност не проявяваше никаква пробългарска насока на своята политика. Но пострадали неотдавна от германците, претоварени с баснословни репарации и вече замислени за бъдещ реванш, французите смятаха, че имат интерес да подкрепят всяко начинание, което ще урони престижа на Бисмарк и на Германия. И тъй като за никого не беше тайна, че Берлинският диктат беше рожба на „железния канцлер“, французите, макар и без лични интереси над Балканите, нямаха нищо против обединението на българите да бъде първата пукнатина в авторитета на Бисмарк.

Стар и опитен дипломат, Шефер ясно разбираше, че в случая българският народ и френската политика ставаха естествени съюзници. И затова лекомислената самонадеяност на Каравелов не можеше да не го дразни.

— Благодаря ви за вашата информация, господин агенте — каза Каравелов. — Неотдавна господин Кояндер също ни занимава с някакви призрачни изгледи за предстоящо съединение. Но бъдете спокоен. Ако не друго, а съединението ще бъде повод за конфликт със Сърбия, аз ви уверявам, че конфликт не ще има скоро.

— Не мога да бъда спокоен, господин министре — остро възрази Шефер. — Аз съм приятел на българите, а виждам, че бурята ще ви свари напълно неподготвени.

— Ще стане каквото е писано в книгата на съдбата — заключи дядо Славейков и звучно гаврътна чашката с вино. — Щом сте приятел на българите, вярвайте в тях, господин агенте. Българинът е кротък и не обича крамолите. Но настъпят ли го — тогава агнешката кожа пада от плещите му и под нея се оказва лъв. Помнете ми думата!

Господин Шефер махна отчаяно с ръка. Той не знаеше дали наистина, българите са лъвове под агнешки кожи, но затова пък беше непоколебимо убеден, че са непоправими оптимисти.

Доволен от себе си, княз Александър напусна агентството към два часа след полунощ. Най-страстните танцьори — между тях беше и

Стефан Стамболов — останаха почти до четири часа сутринта.

С неизменна изкуствена усмивка на лицето г-н А. И. Кояндер също остана в салона, докато и най-издръжливите танцьори се предадоха и се сбогуваха. Когато изпрати и тях, той си наля една водна чаша шампанско, изпи я на един дъх, после звучно изпсува на руски.

Погледнато външно, приемът бе минал с успех: посетиха го най-отбраното софийско общество и дипломатите, младите танцуваха до капване, дамите си поклюкарствуваха до насита, мъжете намериха случай да си поговорят за сделки и политика. Да, външно приемът бе имал пълен успех. И въпреки това г-н А. И. Кояндер се чувствуваше окраден, недоволен и безкрайно сърдит.

[1] Мръсник (рус.). ↑

[2] Автентично. ↑

ТРЕТА ЧАСТ

ЧАС ЗА ПРОВЕРКА

— Сега няма княз, няма партии, няма политика — има само България! — изрева Бендерев грозно. — Настана час за проверка. Час, в който всеки смъква маската си и показва какво крие зад нея: честният — честността, подлецът — подлостта, храбрецът — храбростта!...

(Из петнадесета
глава)

Беше едва средата на април, а слънцето жулеше тъй немилостиво, като че приближаваше Петровден. Дърветата от двете страни на пътя се бяха окичили в своите бели и розови премени и от цъфналите им корони се носеше сънно жужене на пчели. От крайпътните канавки надничаха ту жълти иглики, ту синчец или бледозелен кукуряк, а понякога се мярваха и отрупани с цвят люлякови храсти. Хиляди птички сякаш се надпреварваха да възпяват животворната пролет. Наоколо се носеше мирис на цветя, на влажна пръст и млада трева — прастарият и вечно млад аромат на пробудения живот, който изтича от набъбналите кълнове в земята и от разпуканите пъпки на дърветата.

Когато се заизкачваха по стръмния баир на „Мармарча“, четирите впрегнати коня полека-лека забавиха крачките си и тръгнаха ходом. Файтонът престана да подскача по засъхналите буци кал и меките му яйове заскърцаха монотонно. Мустакатият файтонджия хвърли бърз поглед към двамата пътници и като се увери, че не се ядосват на забавения ход, избута калпака към тила си и затананика някаква весела песенчица.

Стефан Стамболов, отдавна махнал връхната си дреха, сега съблече и сюртука. Спътникът му, господин Стамат Хаджиспасов, се задоволи да свали вратовръзката, да разкопчее колосаната си риза и да избърше с шарена кърпа потта от врата и челото си.

— Какво време, а, бай Стамате? Дявол да го вземе, а като си припомня седемдесет и шеста... Помниш ли? Гергьовден беше, а сняг до колене! — Стамболов се плесна с отворена длан по коляното. — Такова време да имахме тогава, нанাগорно щеше да им се види на османлиите.

— Пак същата щеше да бъде — отвърна Стамат, докато продължаваше да бърше дебелиите гънки на врата си. — Нали видя във войната? Голяма царщина е Турция, не можеш я събори с кремъклии пушки и черешови топчета.

Априлското въстание беше една от любимите теми на Стамболов. Сега му се дощя отново да се впусне в спор, но слънцето така го беше размекнало, че предпочете да се откаже. Няколко минути двамата останаха мълчаливи. Ако ги гледаше отстрана, човек би казал, че са се заслушали в неравния тропот на конете и в радостния хор на птиците.

Мълчанието отново бе нарушено от Стамболов:

— Ще трябва да те послушаме, бай Стамате, и да отидем първо при баща ти. — Той се връщаше към по-предишния им разговор. — Но имам лошо предчувствие. Две писма от верни хора получих от К. И двамата пишат: Христо Сумров се е променил, отдръпнал се е от партията, пък и на други влияе с примера си...

— Ние тъй или иначе ще се срещнем с него — начумери се Стамат, като отби скритата нападка в думите на по-младия си спътник. — Не можем тъй лесно да се лишим от човек като даскала.

— Абе така е и не е така. Едно е да отидем право при него, друго — ако първо посъберем сведения от наши хора. По-подготвени ще бъдем. По-спокойни... Ама не може. Знаеш ги хората от нашия край, петдесет години между тях си прекарал. Да се върне син, пък да не отиде право при баща си ръка да му целуне — за час ще му излезе име и сетне никой няма да го поглежда. — Стамболов се пресегна и без да слиза от файтона, откъсна едно люляково клонче и го приближи до лицето си. — Ех, голяма грешка направи ти, бай Стамате, като продаде къщата.

— Всеки си знае сметката — сухо отговори Стамат Хаджиспасов.

— Ти си знаеш своята, но аз освен моята правя и сметката на партията — не му остана дължен Стамболов. — Какво си ти сега за града? Един чужденец, който изхвърли баща си от къщата му и отказа помощ на свой комшия и избирател. Догодина ще има избори. Как ще те кандидатираме, като имаш такава име в града?

— Ти не говори много за отказаната помощ — озъби се бай Стамат. — Чух, че той и на твоята врата почукал, но...

Стефан Стамболов махна нетърпеливо с ръка — той не можеше да прости на Олимпий Панов, че бе раздрънкал случката с Христо Сумров.

Всъщност Стамат беше прав — двамата имаха равен грях към учителя. Но Стамболов не беше от хората, които признават грешките си, колкото и да са очевидни.

— Остави, не е там работата — каза той и Стамат Хаджиспасов се ухили; като извиняваше себе си, Стамболов извиняваше и него. — С Христо Сумров се знаем от години. Той не е човек, който ще се отрече от веруюто си, защото някой му отказал помощ. Трябва да има нещо друго, по-голямо и по-сериозно, което сигурно се знае от нашите хора.

— Не се кахъри — успокой го Стамат. Малката му словесна победа над председателя на Народното събрание му бе върнала доброто настроение. — Ще се срещнем с него, ще поговорим и всичко ще оправим. Ако трябва, може и да пообещаем едно-друго. Знаеш ли онзи, дето бил на циганска сватба? Не? Слушай да ти разкажа. Един отишъл на циганска сватба и докато ядели и пиели, хората захванали да подаряват — кой менци, кой тава, кой сахани, все скъпи дарове. Ами сега? Уплашил се човекът и попитал съседа си: „Сега ли се дават подаръците?“ „Не — отговорил онзи, — сега само се обещават, пък друг път се дават.“ Щом чул това, нашият човек се провикнал: „Тогава от мене една крава с телето!...“

Но Стефан Стамболов не се засмя на веселата история:

— Не ме разбра. Христо Сумров е човек идеен. Него не ще откъснеш от идеята с някаква отказана помощ, нито пък ще го върнеш към нея с голо обещание или с дар. — Стамболов, наистина познаваше хората. — Пътят до такъв човек е по-мъчен. Трябва да се докопаш до най-скритите му мисли, до сърцето му; трябва да откриеш надеждите и разочарованията му, да се пребориш с тях и тогава, ако успееш — успееш, ако не — на парчета да го нарежеш, пак не можеш го промени.

Превалиха баира и кончетата пак подкараха в тръс по нанадолнището към К. Разговорът между двамата прекъсна от само себе си — думите им се губеха в тракането на колелата по неравния път. Щом в далечината се видя кубето на църквата „Свети Илия“, Стамболов се залови да се облича, а бай Стамат — да опаше връзката около дебелия си врат. Когато влязоха между първите къщи на града, файтонджията отново подкара ходом и се обърна назад. Хаджиспасов се наведе към него да му обясни пътя, после се извърна към спътника си.

— Казах му да кара към... — той щеше да каже „към къщи“, но навреме се поправи: — към Сумрови. Не се кахъри, Стефане, всичко ще се оправи. Ти се заеми с даскала, а за стария аз отговарям.

— И за двама ни ще бъде трудно, ама де да видим! — Гласът на Стамболов беше глух, затворен, лишен от онази властна самоувереност, с която бе познат от дебатите в парламента. Малко покъсно, когато пред тях се появиха каменните сводове на моста, той поде отново: — Баща ти е чудесен човек, бай Стамате. Такива хора все по-рядко се раждат. — Стамат наостри уши — този увод предвещаваеше нова нападка. Но сега се излъга. Стамболов нямаше намерение да го уязвява. Той просто мислеше на глас. — Погледни само този мост. Хаджиспасовият мост! Така го зоват сега, така ще го зоват и докато стои над реката. Паметник, истински паметник е това, а не мост. Не се докачай, ама хората ще споменават баща ти и тогава, когато дори и децата ти ще са забравени. — Кой знае защо, той се изкиска нервно. — И знаеш ли какво още ще ти кажа? Тебе тук те избрахме не поради силната ни партия, още по-малко поради добрата ни агитация. Избрахме те заради баща ти. Като гласуваха за тебе, всъщност хората направиха икрам на хаджи Спас.

— Е — сподавено избухна Стамат, — ти съвсем на нищожество ме направи.

— Не, не си нищожество. Ти си човек като другите. Работата обаче е там, че баща ти е много голям човек. Да вземем изборите идущата година. Нека Христо Сумров да е против тебе, нека не си мръднем пръста за агитация, но нека само баща ти каже: „Дайте си гласа за Стамат Хаджиспасов!“ и депутатското място ти е вързано в кърпа.

— И ще го каже! — високо рече Стамат, сякаш със силния си глас се мъчеше да замести липсата на увереност, която усещаше в себе си.

От другата страна на реката един пешеходец вървеше насреща им.

— Виждаш ли онзи човек отсреща? — запита Стамболов. — Ако стъпим на моста преди него, тогава всичко ще се оправи. Ако той стъпи преди нас по-добре направо да продължим към Търново.

Стамат не беше особено религиозен, а още по-малко — суеверен. Но в гласа на Стамболов имаше толкова вътрешно убеждение, че и той

заследи надпреварата между файтона и нищо неподозиращия пешеходец. После двамата въздъгнаха с облекчение — бяха стигнали първи до моста.

— Ето я и нашата къща — каза Стамат. — Я гледай, новият чорбаджия зазидал джамлъка на къшката! Това трябва да е трън в очите на стария... — Той почука с бастуна си по рамото на файтонджията и му посочи къде да спре. — Почакай ни тука — нареди той и дори не съзна как с това нареждане издаваше опасението си, че няма да останат дълго под покрива на Сумров. — Е, какво, да влизаме, Стефане.

Те бутнаха вратичката на пармакъла и влязоха в добре праметения двор. Никой не ги посрещна. Дори куче не излая. Помаяха се малко, после с тихи стъпки прекосиха отвода и открянаха вратата на къщцата. Една едра котка се провря между краката им и лениво се плъзна към двора. Те отвориха по-широко вратата и прекрачиха. Във къщцата беше тъмно и прохладно. На трикрако скемле до загасналата пещ седеше хаджи Спас и мълчаливо смучеше любимия си чибук с дълга отвесна цев, който някога му бе изпратен армаган от един виенски търговец.

Старецът вдигна глава, огледа новодошлите, но в очите, му не се появи нищо — нито радост, нито изненада, нито неприязън. Просто нищо!

Стефан Стамболов пропусна напред бай Стамат и синът и бащата застанаха един срещу друг. Стамат тромаво пристъпи напред. Както беше правил винаги в миналото, той очакваше да целуне ръка на дядо хаджия.

— Добър ден, тате — рече той с неуверен глас.

Хаджи Спас го стрелна изпод белите си вежди, поколеба се после бавно извади чибук от устата си.

— Е, щом и тъй и тъй сте тука, барем да ви река добре дошли. — Той се престори, че не забелязва протегнатата към него ръка на сина му. — Седнете де, защо стърчите?

— Няма ли... няма ли да ми подадеш ръка, тате? Да я целуна искам.

— Сега ти си голям човек, Стамате — неопределено отвърна бащата. — Сега ние на тебе ръка трябва да целуваме. — Но той нито подаде ръка, нито пое десницата на сина си и тя остана да виси във

въздуха. — И ти, Стефане. Ти даже още по̀ големец стана. Е, няма какво, теманета ще ви правим.

— Добър ден, дядо хаджи — с престорена живост се обади Стамболов. — Е, доживяхме да се видим пак. А ти... ти си все същият. Аз вече взех да остарявам — я виж главата ми! — а ти сякаш не помръдваш.

— Вие се занимавате с големи работи, редно е да ви оголеят главите. Ти княжество управляваш, тоя — той кимна към сина си — железни пътища се заловил да строи... Нашата е лесна: керемидата над главата си нямаме, ама и кахъри нямаме.

Ударът попадна в целта — Стамат трепна, сгърчи се и се залови да дърпа нервно брадата си.

— Не говори така, тате. Писах ти за всичко и ти не възрази, съгласи се. Каних те в къща като палат — не рачи да дойдеш. А сега ме кориш и хулиш...

„Глупава реч — каза си Стамболов. — Ако така, с такива думи смята да се оправи със стария, Стамат в бъдеще ще посещава Народното събрание само в ложата за зрители...“

Преди да отговори, хаджи Спас изчука пепелта от чибука си, после го издуха, остави го на пезула до пещта, пък извади броеницата си и без бързане запремята кехлибарените зърна между пръстите си.

— Не те коря и не те хуля, Стамате — каза той спокойно. — Като ти говоря, аз себе си коря.

— Себе си ли? — Стамат притегли един стол и седна срещу баща си. Стамболов последва неговия пример. — За какво ще кориш себе си?

— За туй, че те научих да печелиш пари, но не — да бъдеш човек.

За няколко минути се възцари тишина, нарушавана само от сухото потракване на броеницата. Стамболов изпитваше странно раздвоение: искаше да се намеси в помощ на бай Стамат, а същевременно се чувствуваше горд, че дядо хаджия по свой начин повтаряше, онова, което самият той бе казал преди половин час във файтона.

— Е, много строго съдиш, дядо хаджи — каза той примирително.

— Строго ли? — вдигна белите си вежди старецът. — Точно обратното, Стефане. Аз даже го щадя, този мой син. Че не е човек — за

туй спор няма. А като казвам, че знае да печели пари, аз го хваля не по заслуга. Какво прави Стамат? Уголемява богатството на баща си, и то не с човещина, а през сълзи и клетви. Е, това е лесно. Всеки намира чалъм да направи стоте хиляди гроша на сто и десет. — „Особено като използва и доброто име на баща си“, допълни в мисълта си Стамболов. — Друго е да почнеш от нищо. Когато Стамат беше на двайсет години, той вече разполагаше с богатство и управляваше дюгеня на баща си. Когато аз бях на двайсет години, имах само едно ткало и две ръце, да тъка на него чулове и зебла. Кажете сега, строго ли го съдя, този господин?

— За друго ми е думата, дядо хаджи. Казваш, че бай Стамат не бил човек. Ще ме прощаваш, ама туй не е вярно. Добро име има синът ти и хората го уважават. Пък ако се залови да прави и железницата, на стотици и хиляди люде хляб ще дава на ръцете.

— И чорбаджията дава хляб на ратая, но от туй не става човек, а си остава чорбаджия, изедник. Защото ако даде залък, цяла фурна задържа за себе си. Не се прави, че не ме разбираш, Стефане. Човек не става човек, като дава някому залък, а чрез ръцете му припечелва за себе си цял комат. Да бъдеш човек ще рече да даваш на хората, без да мислиш за джоба си. — Старецът поглади дебелиите си мустаци. Ръката му не потрепваше. — Пък туй, дето го приказваш за доброто име, то е вятър работа, Стефане. Къде има Стамат добро име? Между такива като него или още по-лошите. Наопаки разбирам аз такава похвала. Зер в глутницата най-добър смятат онзи вълк, който е най-кръвожаден.

— Не е вярно, тате — докачи се Стамат. — Аз съм човек търговец: с едната ръка вземам, с другата давам; печеля от хората и хората печелят от мене.

— Тъй, тъй — беззвучно се засмя бащата, — печелиш от тях сиренето, а те печелят от тебе суроватката.

Умен и прозорлив, Стамболов разбра: баща и син играеха на котка и мишка и котката беше бащата. Разговорът им беше безцелен — колкото и да говореха, бай Стамат нито щеше да постигне опрощение, нито да се избави от неблагоприятната роля на мишката. И Стамболов се опита да даде нова насока на разговора:

— А какво прави Христо, дядо хаджи? Ние дойдохме за двама ви, — за тебе и за него. Стари приятели, нали знаеш. Още от турско. Пък и след това по либералска линия заедно работа сме вършили.

Преди хаджи Спас да отговори, вратата на вкъщито се отвори и при тях влезе Гина. Двамата гости я поздравиха, но тя не отговори на поздрава им и остана права до вратата — неприязнена, зла, със стръв в погледа. Откакто Стамат я беше видял последен път, Гина се бе изменила много. Беше отслабнала, лицето ѝ изглеждаше удължено, напрегнато, косата ѝ бе станала прошарена, почти бяла. Но най-голямата промяна бе претърпял изгледът ѝ — от добра и сърдечна стопанка Гина се бе превърнала в студена и недружелюбна старица.

— За Христо ли питаш? — каза високо хаджи Спас, сякаш за да уведоми жената за същината на разговора. — Тука е, ама...

— Ама?

— ... ама ви съветвам да не се срещате с него.

— Защо така, дядо хаджи? Една неделя път сме били да се видим с него, пък сега — да не се срещаме.

— Чули сте, че нещо с „либералската линия“ не върви, а? — лукаво се ухили старият човек. — Тъй, тъй, не се правете на божи кравички. Чули сте и сте побързали насам, да вкарате грешника в правия път. Е, какво пък, щом настоявате... — Той погледна многозначително към жената, но тя не помръдна. — Върви, булка. Върви повикай стопанина си. Той — гласът му отново изрази подигравка, — той ще се зарадва на скъпите гости от Софията.

Гина се поколеба, после все така мълчаливо излезе. Старецът се надигна да я последва.

— Тате, аз искам пак да те видя — обади се Стамат. — Не е редно, знаеш: аз имам цял палат за тебе, пък ти — по чужди хора.

— Остави ги ти тези приказки, Стамате — хладно каза бащата. — С тебе няма какво повече да си приказваме. Познавам те хубаво. И ти ме познаваш. Каквото сме си казали досега — казали сме. От това повече приказки — на пазара. Или на оня свят. — Той обърна гръб на сина си и сякаш престана да го забелязва. — Пък като ви думам да не се срещате с Христо, то не беше току така, Стефане. Преди една неделя умря Росица, последното от децата му. Онова — хаджи Спас натърти думите си, — за което отказахте да му помогнете... От тогава не излиза от собата. Крие се като вълк — жива душа не иска да види, пък на вас невям най-малко ще се зарадва.

Той бутна вратата и без да каже друго, излезе из вкъщи.

— Сега я втасахме — изпъшка Стамат. — Старият сякаш е станал със задника нагоре, детето на Христо умряло... — Макар че във вкъщито беше хладно, той пак извади шарената си кърпа и отново избърса челото и плешивата си глава, по която светеха ситни капчици пот. — Какво ще кажеш, Стефане? Изпреварихме оня пешеходец, ама... не е ли май по-добре да си омитаме крушите?

— Дума да не става — с престорена твърдост отвърна Стамболов. — Бихме толкоз път дотука, пък сега да подвием опашки. Дума да не става — повтори той, като че да окуражи сам себе си. — Лош късмет случихме, като дойдохме една седмица след погребението, вярно е. Но пак ще ти кажа, бай Стамате — ако Христо Сумров се е отметнал от нас, от партията, то не е за помощта, дето и ти, и аз сме му отказали. Ако се е отметнал, причината ще е къде-къде по-дълбока. — Той приближи до прозорчето, което гледаше към двора и мутвака, и надникна разсеяно навън. — Спомни си, още като се видяхме у Кояндера, ти казах, че имам хабер от тукашни хора за отмятането на даскала. А кое време беше то?

— Абе то крушката винаги си има опашка — философски заключи Стамат Хаджиспасов с такъв тон, сякаш с тези думи прехвърляше цялата вина върху плещите на Стамболов.

Умълчаха се. След като се нагледа на двора, Стефан Стамболов отмести очи от прозореца и хлъзна поглед наоколо. Вниманието му привлякоха няколко книги, грижливо подредени върху малка ракла току под прозореца. Той разсеяно прехвърли няколко страници от едната, после, изглежда, любопитството му се разбуди, защото бързо разгъна и останалите.

— Охооо! — извика той провлечено. — Ето го разковничето, бай Стамате. Казах ли ти аз, че причината не е нито в детето, нито в помощта! Тук и само тук е истината.

Заинтересуван повече от гласа, отколкото от думите Стамат стана, и приближи до Стамболов.

— Какво толкова си намерил? — полюбопитствува той.

— Гледай, гледай. Виж тази, дебелината книга. „Капиталът“ от Карл Маркс на руски. Чувал ли си нещо за нея?

— От само себе си се разбира — неуверено отговори, Хаджиспасов. Той не беше чувал нито една дума за „Капиталът“, още по-малко за неговия автор, но не искаше да се покаже прост и

неосведомен, пък и се надяваше, че щом става дума за капитал, той, човекът на капитала, все ще намери начин да се оправи, ако бъде запитан нещо.

— Забранена е с приказ и е иззета от библиотеките.

— И защо е иззета и забранена, бе Стефане? — запита Стамат, не съобразявайки, че този въпрос ще прозвучи глупаво и неуместно в устата на човек, който току-що се е похвалил с познаване на книгата.

— Тя е, дето мъти главите на разните социалисти. Онези, дето в Русия утрепаха царя Освободителя, а смятат и тук да вършат разни поразии. — Стамболов имаше твърде повърхностни познания за учението на Карл Маркс и затова не правеше разлика между социализъм и нихилизъм.

— Тц-тц-тц — затюхка се Стамат. — Мигар Христо е тръгнал по този път? Знам го от пеленаче и, да ти кажа, не го мислех такъв човек.

— А това гледаш ли? — продължи Стамболов, като разгъна други две книжки. — „Съвременний показател“. Журналът на българските социалисти.

— Че щом са такива хора, защо им позволявате да издават и журнал? — изненада се народният представител. — Либерализъм, демокрация, ама да давате на такива свободно да си развяват пояса, то е все едно да си турите сами таралеж в гащите...

— В Пловдив го издават, бай Стамате. Някакви си там Желязов и Виктория Живкова го издават. В София го печатат, ама всичко друго е в Пловдив. За нападки срещу Русия уволнихме Живкова, която беше учителка. Но повече нищо. В пловдивските работи не можем да се месим.

Стамат взе едната книжка и я прелисти. Пред погледа му се мярнаха думи за „съсредоточението на собствеността“, за „обръщането на болшинството в пролетариат“, за „политическото, общественото, умственото и нравственото съзнание на работническата класа“, но тези думи за него нямаха никаква стойност, той почти не ги разбра и затова пренебрежително подхвърли книжката на мястото ѝ.

— Ясно ли ти е сега, бай Стамате? Ако Христо вярва в тези приказки, той е загубен за нас. Защото нашето верую е либерализмът, свободното развитие на обществото, при което на способния и енергичния се дава и свобода, и средства да се развива, да се издигне. А веруюто на този „Съвременний показател“ е бунтът на пролетариата,

на некадърниците против другите, напредналите, хората като тебе и мене.

Вместо да се разтревожи от това откритие на Стамболов, Стамат изведнъж почувствува странно успокоение. Може би той си помисли, че всички тези идеи и философии са празна работа, налудничави главоблъсканици, които не могат сериозно да размътят мозъка на човека и във всички случаи — да се сравнят със смъртта на едно дете. Той въздъхна облекчено:

— Щом е само туй, работата ще е по-лесна, Стефане. Със стареца е мъчно: обиден е човекът и сърцето му е пълно със злъч. Слушай ми думата, приказките на тоя „Съвременний показател“ са вятър работа. — Между брадата и мустаците му се появи хитра усмивка. — Нали казваше, че майсторлъкът бил да откриеш какво е разколебало човека? Ето, сега разбра. И, бога ми, задачата ти е къде-къде по-лека, отколкото моята при стария. Щом тези книги са забранени с приказ, ще посплашиш Христо...

— Да го посплаша ли? — присмя се кисело Стамболов. — Казваш, че от малък го знаеш, а вярваш, че мога да го изплаша?

— Тогава ще обърнеш другия край. Видиш ли, Стефане, философиите на човека не идват от главата, а от стомаха. Пълен ли е този — Стамат се поглади нежно по корема, — казваш си, че светът е добре нареден; изпразни ли се така, че през него да си чешеш гърба, тогава си готов и бога, и царя да псуваш. Аз съм мислил много по тези работи — похвали се народният представител, комуто се хареса възможността да говори наставнически на човек като Стамболов. — Не се сърди за това, което ще ти кажа. Защо тези, дето вдигахте въстанията, бяхте все голи като тояги, а другите, заможните, не си вдигнаха и пръста? Казах ти преди малко, философиите идат от търбуха. Прощавай, но сега, когато твоят корем е пълен, когато носиш колосани ризи и спиш в хотел „България“, защо сега не тръгнеш да правиш въстания?

Стамболов се начумери. Сравнението на бай Стамат го засегна. Още повече, защото имаше суетата да вярва, че в народното съзнание е все същият, както и преди десет години.

— Е, не си баш съвсем прав — с фалшиво нехайство отговори той — и ако ти припомня не друг, а да речем баща ти, ще ти запуша

устата. Че той, хаджи Спас, беше хем от богат по-богат, хем начело в народните работи. Ама карай нататък, да видим къде ще стигнеш.

Да, във философията на Стамат Хаджиспасов имаше пукнатини и именно примерът на баща му беше една от тях. Човек с пъргава мисъл, ловък в пренията, Стамболов бе съумял „да сложи пръст в раната“. И Стамат предпочете да не се впуска в неизгодни за него спорове.

— За Христо Сумров ми е думата. — Той се огледа, сякаш да провери дали стопанинът не е вече дошъл. — Казваш, заплахите при него не ще хванат дикиш. Добре, така да бъде. Тогава опитай с другото. Подхвърли му един по-тлъст кокал, напълни му шкембето, пък той после сам ще се откаже от тези бабини деветини за разните пролетариати и работнически класи. Послушай ме. Аз съм живял два пъти повече от тебе на земята и познавам хората.

Идеята на бай Стамат не беше лоша. Стамболов понечи да я похвали, но в този момент вратата се отвори широко и в очертанята ѝ се появи плещестата фигура на Христо Сумров.

Сякаш нещо се бе скъсало в душата на Христо. Скъсало и изпепелило. Откакто бе чул как буците пръст с грозно боботене засипваха малкия ковчег на Росица, като че изведнъж всичко опустя, загуби смисъл и престана да съществува. Той се затвори в себе си и сякаш забрави околния свят. Напразно учениците му и Христо Драганов, неговият най-близък приятел, ден през ден идваха да го търсят — затворен в полумрака на собата, Сумров не допускаше никого до себе си и живееше сам със своята мъка и пустота.

Той не плачеше, не се вайкаше. Дори понякога не чувствуваше и болка. Просто бе изчерпал жизнеността си. Приличаше на иначе здраво дърво, на което са изсекли корените и са пресушили жизнените му сокове, но са го оставили да изсъхне изправено и наглед непокътнато.

Сега, когато Гина влезе при него, той седеше на същото място в ъгъла, където дъщеричката му бе изпуснала последната си въздишка, подпираше с две ръце главата си и не мислеше нищо. Измина цяла минута, преди да отправи разсеян поглед към жена си.

— Е? — запита глухо Христо. — Адашът ли е пак? Или учениците?

Тя мълчаливо поклати глава. В стиснатите ѝ безкръвни устни имаше нещо ново, някаква жестока и зла твърдост, каквато досега той не беше забелязвал у нея. Това откритие го изненада и за миг го откъсна от блуждаещите мисли. Загледа се в жена си. И едва сега забеляза неестествения блясък на очите ѝ...

О, той познаваше този блясък! Научил се бе да го познава! Видя го най-напред у Лалка, после у малкия Иван и накрая у Росица... Да, винаги започваше с искрящи очи, след това се зачервяваха бузите и тогава... Значи сега идеше ред на Гина! Когато тази мисъл достигна до съзнанието му, Христо не изпита болезнената мъка, която бе познал при разболяването на Росица. Дори му се стори в реда на нещата — отдавна бе започнал да мисли, че е прокълнат и че нещастията, към които бе привикнал със смирието на библейския Йов, се струпаха

със закономерна последователност едно подир друго върху плещите му. Да се разбунтува? Да се бори? Да се изправи като легендарен герой срещу съдбата? Уви, той нямаше сили...

Направи усилие и отмести поглед, от очите на жена си.

— Е, кажи де! Защо мълчиш? — Христо се сопна с неочаквана и за самия него грубост, която го изненада. Всъщност и тя, тази грубост, беше напълно естествена — така, както криеше от Росица чувствата си зад смешки и игри, сега ги криеше зад остри думи. — Чух, че някой влезе.

Лицето на Гина се удължи, жилите на врата ѝ се изпънаха и тя произнесе тихо:

— Стамат Хаджиспасов — тя не каза „бай Стамат“, а „Стамат Хаджиспасов“ — и Стефан Стамболов. — Очите ѝ не мигваха; приличаха на въгленчета, от които всеки миг можеше да лумне огън. — Приятелите ти — добави със студена ирония. — Дошли са от София и искат да те видят.

— Стамат Хаджиспасов и Стефан Стамболов? — повтори разчленено той, сякаш не повярвал на ушите си. — И искат да ме видят?

— Искат. — Устните ѝ се бяха превърнали в тънка синя ивица. — Хаджи Спас ги посъветва да си идат, ама те пак настояха на своето.

Той разкърши вдървените си рамене и полека се изправи.

— Какво? — сухо попита Гина. — Ще отидеш ли?

— Да — някак си безгрижно отговори той.

— Ти отказа на Христо Драганов, на Никифор Симеонов, на Иван Катров и на учениците си, а сега?...

Христо се изправи срещу нея и спокойно и твърдо срещна погледа ѝ.

— Ще отида. Не се страхувай, Гино. Нищо не съм забравил и зная какво да сторя!

Той мина покрай нея, с тежки крачки прекоси отвода и влезе във въкъщито. Както Гина стоеше одеде в собата, така застана и той — прав, с долепени до стената плещи, с ръце, прибрани зад кръста, със сурово лице и остри очи. До него вратата остана широко отворена.

Гостите бяха до прозореца. Усетили влизането му, те се извърнаха гузно. Една минута тримата се гледаха мълчаливо, изпитателно; приличаха на борци, които се изучават, преди да сплетат

мишци в напрегната схватка. После Стамболов пристъпи крачка напред, разпери ръце и произнесе с тон на добре изучена сърдечност:

— Ето те и тебе, Христо! Здравей, здравей!... Е, живи бяхме да се срещнем отново!

— Здравсти, момче, здрасти! — присъедини се към него и Стамат Хаджиспасов. — Как живееш? Какво правиш?

Христо остана облегнат до стената, вторачен в тези двама човека, които се силеха с бърбровост и приятелски думи да преодолеят напрегнатостта на момента. Нито отвори уста да отговори на поздравите им, нито протегна ръка. Само стоеше. И ги гледаше.

Бай Стамат се опита да разсее недружелюбното мълчание:

— Научихме за мъката, която те е сполетяла. Бог да прости малката Росица. — Той се прекръсти чевръсто. — Такива невинни дечица стават ангелчета на небето...

Той млъкна и враждебната тишина отново застана между тях. Стояха на три крачки едни от други, а сякаш ги деляха километри.

— Ти... какво? — обади се най-сетне Стамболов. Гласът му, изгубил изкуствената си сърдечност, сега звучеше така, както когато той, председателят на Народното събрание, — изискваше обяснения от своите подчинени. — Нито ни поздравяваш, нито на поздравите ни отвърщаш.

Христо Сумров посочи с поглед зеещата до него врата и изрече тихо, но отчетливо:

— Вървете си!

— Ама чакай бе, човек!... — впусна се да го увещава Стамат Хаджиспасов, но Стамболов го подръпна за ръкава и го прекъсна:

— Аха, така значи! Пъдиш ни! Кой, пловдивският Желязов или Карл Маркс те научиха да посрещаш тъй гостите си?

Учителят изпита желание да отговори, и то да отговори именно в духа на онова, което беше научил от Маркс и Желязов. Но после прецени, че всъщност Стамболов му подхвърляше уловка: един спор върху „Капиталът“ или „Съвременний показател“ щеше да ги увлече в дълъг разговор; може би разгорещен, но дълъг. А точно това Христо не желаше.

Той отговори. И повече от спокойствието, отколкото от съдържанието им, думите му прозвучаха като плющене на камшик:

— Досега гост не е изхвърлян от тази къща. Вие сте първите. И знаете защо. Вървете си! Вървете си и повече не стъпвайте тука!

— Аз... аз... — Стамболов, непривикнал на подобни поражения, се задави в гнева си. — Аз... ще те науча аз тебе!...

— Вървете си или аз ще ви изхвърля — каза учителят и широките му плещи едва забележимо помръднаха застрашително.

Двамата „гости“ избързаха през вратата, но още дълго долитаха заплахите на Стамболов: „Ще те науча аз тебе!... Ще запомниш кога...“ Христо остана все така неподвижен, съсредоточен, загледан в полумрака на стаята. Изминаха няколко минути и през вратата с безшумни стъпки се промъкна Гина. Тя пристъпи до него и гальовно, като кученце, отърка буза о рамото му. Това беше първата ласка, която двамата си разменяха от една година насам.

— Благодаря ти — прошепна тя. — Заслужавах го. — Но като видя, че мъжът ѝ не се готвеше да проговори, запита: — За какво мислиш?

— Че казах истината. Никога досега човек не е бил изпъждан от тази къща.

По женски практична и делнична, тя не разбра думите му.

— Не се грижи. Нищо няма да ти сторят.

Христо вдигна рамене и леко се отстрани от нея. Беше безсмислено да ѝ обяснява онова, което го бе разтревожило.

— Трябва да кажа на хаджи Спас — рече той. — Каквото и да е, бай Стамат му е син...

— Може да му е син, но ти си господар в къщата си.

— Но съм се врекъл на дядо хаджия, че тази къща е и негова. А аз изгоних сина му.

Гина замълча. Често се случваше да не разбира мислите на мъжа си — понякога прекалено отвлечени за нейния прост начин на мислене — и това не я разтревожи. Беше доволна, че главното се оправи така, както и тя би желала.

Христо излезе от вкъщито, надникна в одаята, но хаджи Спас не беше там. Отиде на двора и веднага го забеляза — старецът седеше на малко столче в сянката на мутвака и безгрижно пълнеше чибука си от своята шарена пунгия, облепена с разноцветни кожички. Учителят приближи до него, понечи да седне на другото столче, но после се отказа и само се подпря на гредата, която крепеше навеса.

— Искам да ти кажа истината, дядо хаджи — поде той извинително. — Ако ме разбереш — добре; ако не — готов съм да ти искам прошка. — Той се изкашля да прочисти засъхналото си гърло. — Сина ти и Стефан Стамболов...

— Е, кажи де — смъра го старецът. В гласа му нямаше и следа от обида и това окуражи учителя.

— Знаеш какво направиха те с мене. Пък и не е само това. И за другото неведнъж сме говорили. Та... не се сдържах и ги изгоних.

Хаджи Спас напълни чибука си, опъна сиджимката на пунгията, мушна я в пояса си и извади кремък и огниво.

— Разбрах, Христо. Сега невям си думаш, че сигур ще ти се обидя, дето си натирил сина ми, тъй ли е? Слушай пък аз какво, ще ти кажа. Ако не беше ги натирил, нямаше да ти простя. Така да знаеш. Аз вече нямам син. Да ме прости господ, ама така е. Нямам син! Спас Стаматов или ще има син като себе си, или като тебе, или никакъв.

— Значи не ми се сърдиш, дядо хаджи? — с надежда запита отново Христо Сумров.

Без да бърза, дядо хаджия запали чибука си, после хвърли праханта на земята и внимателно я размаза с пета. Затъпка тютюна с палец и едва тогава отговори спокойно:

— Още като ги видях как изхвърчаха и се успокоих. Най-първо аз ги изпъдих, момче, ама с половин глас. Зер каквото и да е, гост съм тука. Но ако им се беше заумилквал на големството, ако им беше превил врат пред имената, ако изближеше туй, дето си плюл — тоз кръст отгоре ми, нямаше да остана повече под покрива ти. Грабвах си бохчата и се затирвах там, гдето още може да се наиде прямота и достойнство.

Христо Сумров се наведе и почтително и с благодарност целуна лъскавата кожа на хаджи Спасовата десница.

Един час по-късно, когато хаджи Спас дремеше все на същото столче под навеса на мутвака, вратнята се отвори и един мъжки глас се окашля предупредително. Старецът отвори очи и се извърна. Новодошлият беше приставът Никола Попспиров и го поздравяваше с ръка до козирката.

— Добър ден, дядо хаджи.

— А, ти ли си, Николчо? А бе да кажа и аз, че си добре дошъл, ама вие, приставите и джандарите, сте като гарваните — където кацнете, не е на добро.

— Ех, какво да се прави. Занаят, дядо хаджи. — Приставът запристъпя от крак на крак. — Тука ли е Христо?

— За него ли си дошъл? — смръщи се хаджи Спас. — Лош ти е занаятът, Николчо, лош. Можеше да найдеш друг, по-честен начин да си вадиш хляба...

— Тука ли е Христо? — виновно повтори въпроса си приставът, като отбягна погледа на почтения старец.

— Тук, в собата е. Ще те заведе при него.

— Няма нужда, дядо хаджи. Ние с Христо сме съученици, неведнъж съм му идвал да си учим уроците. Сам ще го намеря.

Той премина през отвода, чукна на вратата на собата и без да дочака отговор, влезе. Христо седеше в ъгъла унесен в мисли. Приставът затвори вратата зад себе си, козирува нехайно и гузно подхвана:

— Абе, Ицо, какви си ги забъркал бе, дявол да го вземе!

Учителят стана, приближи до бившия си съученик и стисна ръката му.

— Добре дошъл, Кольо. — Той му поднесе стол. Никола Попспиров остави на стола фуражката и сабята си, а седна на одърчето до прозореца. — Ако съм ги забъркал някакви, ти сам ще кажеш. Всеки със занаята си.

Приставът подръпна надолу яката на куртката си, сякаш тя бе започнала да го стяга.

— Станала е тя една... Извикаха ме одеде при кмета, а при него — големи хора. Стамболов и нашият народен представител Стамат, на хаджи Спас синът. Емнаха ме още от вратата, че не съм си гледал работата, че пагоните си не съм заслужил. После направо рекоха, че трябва да те бутна в кауша.

— Кой го рече? — беззвучно се засмя учителят.

— Знам ли? Тримата са „единство в тройна плът“, както казва дядо поп, баща ми. Опънах се: не може, казвам, да се бутне в кауша човек само задето е бил либерал, пък сетне се е отрекъл. Тогава Стамболов се почеса по плешивото теме и заръча: „Ще го арестуваш — казва — за туй, че четете забранени книги. Ще отидеш у дома му и

във вкъщито, на раклата под прозореца ще намериш «Капиталът» на Карл Маркс на руски и две книжки на списанието «Съвременний показател». Книгите ще конфискуваш, а даскала — в тюрмата.“ Ти ще ми влезеш в положението, Ицо. Няма накъде да шавам, трябва да се подчиня.

— Слушай, Кольо — сериозно заговори Сумров. — За арестуването все ми е едно. Кауша познавам още от турско...

— За туй ти не бери грижа — прекъсна го Никола Попспиров. — Големите гости следобед заминават за Търново. Ще постоиш при мене до довечера, а по тъмно — хайде пак у дома!

— И да ме задържиш цяла година, не е страшно. За друго ми е думата. Конфискувай „Съвременний показател“. Ще пратя пари и писмо до Пловдив или в София до печатницата — ще получа други. Но ако си ми приятел, Кольо, не посягай на другата книга!

Приставът се почеса по врата — имаше нужда от време, за да вземе решение.

— Че какво толкова пише там бе, Ицо? И защо са забранени? Да четеш антихристски книги — не вярвам. Не си такъв човек ти и си праведен християнин, както казва дядо поп, баща ми.

— Не са антихристски — кимна Христо.

— Тогава да не са консерваторски? — предпазливо попита пак Кольо.

— И това не е. В тях просто пише за несправедливостта, за неравенството, за хората, които преяждат, и за другите, които си лягат без залък.

— Не може да бъде — усъмни се приставът, който в образованието си бе останал на равнището на първата читанка. Че кой ще забранява такива книги и ще затваря онези, дето ги четат?

— Ето, погледни. — Христо Сумров отвори първия брой на „Съвременний показател“ и случайно попадна на същия пасаж, който бе прочел и Стамат. — „Съсредоточението на собствеността в ръцете на меншеството, обръщането на болшинството в пролетариат, в армия на труда, лишена от всякаква собственост, принудена да се труди заедно в полза на меншеството...“

— Да, да — прекъсна го Никола Попспиров, като се прозина шумно и с привично движение притегна амуницията си. Както и Стамат и той не бе разбрал нищо от прочетеното, но затова пък бе

успял да помисли. — Слушай какво ще направим. Сега ще дойдеш с мене и ще вземем всичките ти книги. Чакай де! Довечера ще те освободя и тогава ще си вземеш тази, дебелията, за която толкова държиш. В дознанието няма да я спомена, а на прокурора ще изпратя само журнала. Нали разбираш? Сега не смее да ти оставя този „Капитал“ — ако кметът или онези двамата рекат да минат до участъка, трябва направо да се сбогувам с пагоните си. А не искам и на тебе да направя зло и в дознанието ще изпусна забранената книга. Разбираш ли? Така хем вълкът ще е сит, хем агнето цяло. Повече нищо не мога да сторя, Ицо — с тон на извинение каза той. — И слушай. Гледай още утре да върнеш тази опасна книга там, откъдето си я взел. Не ти трябва на баир лозе. Пък и сега вече ще бъдеш нарочен...

Христо Сумров бавно поклати глава.

— Приятел си ми и не мога да те лъжа. Книгата аз няма да върна, пък ако ще да изгния в кауша.

— Добре бе, човек, нали вече си я прочел? За какво ще я държиш повече? Да трупаш прах и ядове ли?

— Аз съм социалист, Кольо, а тази книга е евангелие за социалистите. — Учителят се усмихна и повтори любимата фраза на приятеля си: — А както казва дядо поп, баща ти, евангелието колкото повече го четеш, толкова повече нови неща намираш в него.

— Твоя работа — вдигна рамене приставът и посегна към сабята и фуражката си. — Белята е там, че ако загазиш втори път, надали ще мога да ти помогна. Сега ставай, слагай книжките си под мишница и тръгвай при моите кокошкари.

Минута по-късно те вече крачеха към участъка. Никола Попспиров вървеше две крачки зад задържания.

Модата на „определения ден“ дойде от Пловдив. Тя започна с малкото съобщение в страниците на румелийския официоз, отпечатано на български и френски: „Умоляваме се да обнародваме, че отсега нататък Н. В. Превъзходителство Госпожа Кръстевич ще има удоволствието да приема само в сряда, всяка седмица, часът от 3 подир пладне до вечерта“^[1] И оттогава всяка дама, която държеше да бъде в кръга на „висшето общество“, се смяташе задължена да има свой „определен ден“ и с цената на всякакви жертви се стремеше да привлече за него колкото се може по-отбрани гости.

Елисавета Хаджиспасова не правеше изключение от общото правило. Отначало нейните четвъртъци нямаха успех — в очите на софийската аристокрация Хаджиспасови още минаваха за провинциалисти, за парвенюта, а на всичко отгоре четвъртък беше „определен ден“ и на г-жа Начович. Но постепенно нещата се промениха. За софиянци не остана тайна, че зад фасадата на „Българското дружество за строеж на железопътни линии“ всъщност не стоеше нито председателят Грозев, нито секретарят Горбанов, а дебелият и недодялан Стамат Хаджиспасов, пък и с падането на консерваторите домът на Начович престана да бъде привлекателен център и така малко по малко да бъдеш в четвъртък у Елисавета Хаджиспасова не беше вече милост и се превърна в привилегия. На нейните приеми сега се събираше буквално цяла София; хора на капитала, политически дейци, млади амбициозни чиновници, които търсеха връзки, офицери, депутати, кандидати за женитба от всички кръгове (за тях не беше без значение и обстоятелството, че дъщерята на Стамат Хаджиспасов е още свободна!), финансови мошеници на едро и дребно, дипломати, кореняшката аристокрация, понякога — това всъщност се случваше твърде рядко — учители и писатели... Между постоянните гости бяха например и такива хора като Стамболов, д-р Стоилов, хофмаршалът на двореца барон Ридезел, пасторът Кох, личен, изповедник на княза, П. Р. Славейков, Михаил Сарафов, флигел адютантът барон Корвин, д-р Васил Радославов,

министърът на просвещението Райчо Каролев, американският проповедник д-р Лонг и много други. Кронислав Херуц беше желан, но не постоянен гост — спазвайки правилата на конспирацията, хърватинът предпочиташе да се мярка там само тогава, когато Стамат Хаджиспасов отсъствуваше.

В онзи четвъртък, по същото време, когато бай Стамат и Стефан Стамболов се качваха във файтона, който щеше да ги отведе от К. в Търново, Кронислав Херуц се втурна в дома на Хаджиспасови. Пред него се изправи непознат млад мъж в полуградско-полуселско облекло и се усмихна глуповато.

— Ти пък кой си? — запита Херуц със свойствената му общителност.

— Радой. Браток на Куна. — Куна беше слугинята на Хаджиспасови. — Гос'ин Стамат ме цани за прислуга.

Макар че бързаше, журналистът спря за минутка и почерпи новия слуга една цигара.

— Че тебе бива ли те за прислуга бе, Радой?

— Оти да ме не бива, гос'ине? — ухили се шопът. — Стоим тъдява и се кланим. Лесна работа, не е като да гоним кози по камънако.

Да, Стамат Хаджиспасов се изкачваше нагоре по обществената стълба и вече не можеше да се задоволява с една слугиня. А мъжката прислуга също беше нещо модно в София.

— Да ви водим ли на горния кат, гос'ине? — попита прислужникът.

— Няма нужда, Радой. Сам ще се оправя.

Като прескачаше стълбите през две и през три, журналистът се изкачи горе и връхлетя в приемната. През гъстия дим забеляза, че вътре както обикновено е препълнено с гости от двата пола. Също и гостите го забелязаха и се чуха радостни възклицания:

— Я! Та това е Херуц!

— Здравейте, Херуц!

— Елате тук, Херуц! Отдавна ви пазим място!

С една дума идването на хърватина беше сякаш уговорен знак, че достолепният тон можеше да се изостави. Херуц кимна наляво и надясно, после приближи до домакинята, взе ръката ѝ и я докосна с устни. Беше една от онези целувки от неговия богат арсенал, които за околните не означават нищо повече от обикновен поздрав, но между

дватамата заместват стотина думи — великолепно отмерена по време и придружена от леко притискане на пръстите и продължителен поглед изпод вежди. Макар че не беше безразличен към жената, в тази целувка хърватинът не вложи нищо, никакво чувство. Целият малък ритуал той изпълни несъзнателно, като професионален навик.

Елисавета му направи място на канапето до себе си, но Херуц остана прав и вдигна ръка, за да привлече вниманието:

— Госпожи и господа! Забавих се, защото бях на телеграфа. На моя вестник, несвикнал да получава новини от мене, изпратих една сензационна вест. — Той направи малка пауза и от настъпилото мълчание се увери, че всички разговори бяха престанали в очакване на сензацията. — Госпожи и господа! Тази сутрин капитан Паница и Митрий Патапич са „ощипали пътя“, както би казал Захари Стоянов, за Източна Румелия!...

В следващия миг стаята зашумя като кошер. Всички — мъже и жени — заговориха едновременно. Чува се възклицания, смях, сподавени ругатни, въпроси, но всичко потъна в общия шум. Можеха да се различат само отделни думи, като „Ашколсун!“, „Как?...“, „Пустият му дявол Паница!...“ Госпожа Екатерина Каравелова, седнала от другата страна на мястото, отделено от Елисавета за Херуц, го запита:

— Извинете, господин Херуц. Споменахте някой си Димитрий Патапич, а аз не помня такъв господин.

— Не Димитрий, а само Митрий, госпожо — отговори сериозно журналистът, но очите му се заливаха в смях. — Митрий Патапич е бившето alter ego^[2] на вашия гръмоносен съпруг, а сега заема същата длъжност при Паница. С една реч става дума за Димитър Ризов.

— Да не грешите, Херуц? — обади се от другия край на стаята д-р Константин Стоилов. — Защо ще бяга софийският военен прокурор? Нормално е другите да бягат от него...

— Und Herr Rizoff? — намеси се и чернобрадият барон Корвин. — Wozu мислите вий, wird Herr Rizoff seine erfolgreiche „Македонски глас“ verlassen, um nach Rumelien zu fliehen?^[3]

Сякаш не забелязвайки градушката от въпроси, Кронислав Херуц седна и бавно извади цигара. Всички погледи се съсредоточиха в ръцете му, като че не палеше цигара, а вършеше някакво тайнство. После огледа стаята и спокойно произнесе:

— Бягат, дами и господа, поради същата причина, която най-често кара хората да раздвижат кокалите си — от страх.

— От страх? — попита Рачо Петров, който седеше до годеницата си Султана. — Та от какво ще се страхуват Паница и Митрий Патапич?

И едва сега Херуц хвърли голямата си бомба:

— От аферата с купоните. Следите са довели до тях. Започнато е съдебно преследване и нашите двама приятели са предпочели да не дочакат края му...

Стаята отново зашумя. „Аферата с купоните“ беше злободневната тема през пролетта на 1885 година и свързването с нея на две толкова познати имена естествено предизвика изключително впечатление.

Нека отворим скоба и запознаем читателите с тази „афера“, върху която за щастие последвалите през тази бурна година събития и времето са хвърлили булото на забравата.

През пролетта на 1885 година в България бяха пренесени костите на великия революционер Г. С. Раковски. Това събитие се превърна в патриотично дело на целия български народ. От посрещането на ковчега с тленните останки в Русе, където капитан Паница произнесе великолепно родолюбива реч, до погребването им на българска земя, — цялото това време представляваше една непрекъсната бляскава церемония. Но само десетина дни след приключването на тържествата се разпространи слух, че останките на големия българин са послужили за една акция от твърде съмнителен характер. Не много време преди това в Букурещ бе извършена дръзка кражба, при която бе разбита железната каса на някакъв чокоин и от нея бяха откраднати голям брой ценни книжа (именно тях мълвата наричаше „купони“). Цялата румънска полиция бе вдигната на крак, извършени бяха бързи и ефикасни разследвания, които доведоха до една следа — че ценните книжа са били откраднати от българо-македонски революционери, за да се финансират македонските освободителни чети. Историята милостиво пази мълчание върху тази неприятна случка. Но истината се очертава приблизително такава. Идеята за набавянето на средства по този начин, изглежда, е принадлежала на вдъхновителя и некоронования предводител на македонските харамии капитан Константин Паница (който, както знаем, не можа да получи материална подкрепа от княза). Той изпратил в Букурещ войводата

Филип Тотю, който заедно с румънския професионален касоразбивач Жоржеску извършил кражбата. Затруднен от усиленото дирене на румънската полиция, Филип Тотю използвал ковчега на великана Раковски, за да прехвърли ценните книжа до Русе. В спомените си Димитър Ризов опровергава своето участие в кражбата и в нейния замисъл, но не скрива, че ценните книжа са му били връчени от Паница, за да ги превърне в пари, които после да предаде на четите.

Може би „аферата“ не би вдигнала толкова шум, ако не бяха действията на Петко Каравелов; действия, продиктувани не толкова от възмущение, колкото от озлобление против Димитър Ризов. Дошъл преди две-три години от Македония, Ризов стана отначало дясна ръка и екзалтиран привърженик на Каравелов, който го настави като редактор в „Търновска конституция“. Но в началото на 1885 година Ризов напусна „Търновска конституция“ и започна да издава „Македонски глас“, от страниците на който се нахвърли с ярост върху правителството, а след разбиването на Калмиковата чета направо обвини Каравелов в предателство. От своя страна и Каравелов преследваше Ризов с всякакви средства.

При тази обстановка бягството на Паница и Ризов, равносилно на самопризнание, не можеше да не развълнува духовете.

— Те са способни на такова нещо — дълбокомислено рече Стоилов, като придружи думите си с една презрителна гримаса.

— За Захари Стоянов и неговите кроежи — намеси се и капитан Паприков — двамата ще капнат в Пловдив като манна небесна...

— На Захари и бунтарите около неговата „Борба“ са нужни точно хора като Паница и Ризов — каза поручик Зафиров и непонятно защо се изчерви. — Обзалагам се, че няма да мине много време и имената им отново ще се появят в центъра на, хм, шумни събития.

— Какво ще вземете, господин Херуц? — изчурулика Елисавета Хаджиспасова. — Кафе или нещо по-силно?

Тези думи сложиха край на общия разговор и отново го разбиха между отделните групички в салона.

— Като човек със слабости, предпочитам силните неща, госпожо — отговори Херуц, докато под масата притискаше крачето ѝ.

Тя му сервира ракия и подходящо мезе, после продължи да пие кафето си. Държеше чашката със стърчащ настрана малък пръст —

нещо, което навярно и се струваше връх на елегантността. Херуц я забеляза, едва забележимо се усмихна и отмести поглед.

„Голямото изкуство на любовта е да умееш да не забелязваш слабостите на другия“ — каза си той и пресуши чашката с троянска ракия.

Капитан Рачо Петров засука мустак и се усмихна лукаво:

— Позволявате ли ми да ви наричам само Олга, госпожице Хаджиспасова? Султана непрекъснато ми повтаря, че вие двете сте като сестри, а човек не може да нарича балдъзата си „госпожице еди коя си“. Приемате ли? Чудесно! Тогава мога да ви говоря искрено, както бих говорил на балдъза. И тъй, Олга, аз трети път ви питам едно и също нещо, та вие трети път се изплъзвате, като променяте темата.

— Май забравяш, че говориш с дама, а не с вестовоя си — закачливо се обади Султана. — Щом на три пъти променя разговора, значи Олето не желае да ти отговори. Слушай — тя го заплаши с пръст, — ако ще бъдеш така нетактичен и след сватбата, ще те парясам още на третия ден.

Олга се изчерви, но не се възползува, от услугата, която Султана ѝ правеше:

— Нямам какво да крия. Попитайте ме пак и аз веднага ще отговоря.

— Не ме смятайте за нахален. Аз ви обичам така, както бих ви обичал, ако наистина бяхте сестра на годеницата ми. Именно затова ви задавам и въпросите си. — Рачо Петров я гледаше втренчено, с поглед на следовател. — В последните месеци вие се променихте много, Олга. Не се сърдете, но промяната е за лошо. Отслабнахте, посърнахте, руменината ви се превърна в бледост, няма да се учудя, ако скоро видя и бели кичури в косата ви. Защо е това? Какво става с вас? Не ви питам от празно любопитство. Ако имате някакви грижи и ги споделите с мене, ще направя всичко, каквото е по силите ми, за да ви помогна.

— Не, не можеш да ѝ помогнеш — обади се Султана, която знаеше грижите на приятелката си.

— Наистина не можете да ми помогнете — отговори Олга, като тъжно поклати глава.

— Значи все пак знаете причината? — Тя потвърди мълчаливо. — Слушайте, Олга. Познавам един човек, който също в последните месеци се топи пред очите ми като свещ. Причината не е ли?...

— Не е — прекъсна го тя. — Можехте направо да назовете името на господин Мартин Мартинов. Нямахте да ме засегнете. Той е човек, когото най-дълбоко и най-искрено уважавам. Но само толкова. Промяната, за която ми говорите, не се дължи на отношенията ми с него. Уверявам ви. — Тя се насили да се усмихне. — Доволен ли сте от отговора ми? Да? Радвам се, че е така. А сега ще ви оставя. Нали знаете, че отменям мама в забавляването на гостите, трябва да се видя и с други...

Рачо Петров я проследи с поглед, докато отиваше при друга групичка, после заговори на годеницата си:

— Защо одеде отговори вместо нея? Излиза, че ти знаеш какви са кахърите й. Значи, имаш тайни от годеника си?

— Слушай, мило Раче — отвърна тя дяволито и промуши нежната си ръчица под едрата му лапа. — Аз не те лъжа и наистина имам намерение през октомври да те оженя за себе си. Питаш дали имам тайни от тебе? На това ще ти отговоря така: аз отсега се подготвям за бъдещия ни съпружески живот...

— Не съм ви виждала напоследък, господин Херуц — каза Екатерина Каравелова. — Какво правите?

— Старей.

— Защо бързате?

Това вече беше открито предизвикателство за двубой, в който оръжията трябваше да бъдат остроумието и находчивостта. Херуц се усмихна — г-жа Каравелова беше може би едничката жена в света, на която признаваше достатъчно ум, за да я приеме като достоен противник в подобен двубой. Той отговори веднага:

— Приятно е да старееш дълго. Тъжното е да се събудиш една сутрин стар...

Елисавета не можеше да участва сама в такива разговори, но обичаше да ги слуша: в тях нейният Кронислав блестеше ярко и тя имаше повод тайно да се гордее с него. Сега Елисавета се наведе към двамата събеседници и се заслуша в словесната им схватка.

— Няма ли да стареете по-дълго, ако имате до вас една добра жена? — запита пак Екатерина Каравелова.

— Вие ми желаете злото, госпожо. Жената, става дума за собствената жена, кара младият да остарява, а старият — да оглупява. Впрочем вие виждали ли сте добра жена? Не съм срещал съпруг, който да ми се похвали със своята. — Той се поклони галантно: — Разбира се, аз не спадам към най-доверените приятели на господин Каравелов...

Тя оцени отговора му и го поздрави с кимване.

— Не говорете толкова лошо за жените. За големите творения мъжът се вдъхновява от жената.

— Също и за големите престъпления — ухили се Херуц. — „Cherchez ls femme...“^[4], нали знаете.

Тя се престори, че не е чула забележката му, и продължи:

— Щеше ли да създаде Петрарка своите сонети, ако не беше Лаура?

— Лаура съществува само защото божественият огън на Петрарка я създаде. Той ѝ подари част от своето безсмъртие. Ако не беше тя, щеше да бъде друга. А Петрарка си остава Петрарка.

— Няма ли известна разлика между това, което говорите, и онова, което вършите? — попита Каравелова хитро.

— Ще ви отговоря с думите на Байрон, госпожо: „Най-ужасното при жените е това, че човек не може да живее нито с тях, нито без тях.“

— Значи все пак намирате нещо привлекателно у жените?

— Може би красотата. Тя поне дава нещо възвишено на женската природа.

— На женската природа?

— На реалистичната и лишена от фантазия женска природа. — Херуц сви рамена. — Надявам се да не спорите, че мъжете винаги гледат нагоре, към небето, а жените — към здравата майка земя.

— Не приписвате ли преголеми добродетели на мъжете?

— Никак, госпожо. Ето един пример. Мъжът никога не обича жената, която обича. Той обича една абстракция. Мъжът създава един химеричен образ на своята любима, който почти никога и почти в нищо не прилича на оригинала. Този образ превъзхожда Афродита по красота, Диана — по кръшност и Минерва — по ум. Докато любимата е само една жена... За разлика от него жената във всеки момент знае точната стойност на любимия си и може да я назове в пари, в обществено положение, в номер на ризата. Затова опомнянето на мъжа

е катастрофа, а опомнянето на жената не съществува — тя е винаги опомнена.

— Не признавам примера ви. От него излезе, че в любовта жената обича мъжа, а мъжът — една химера. В случая добродетелта остава за сметка на жената.

— Какво разбирате под „добродетел“, госпожо?

— Обратното на „престъпление“ или „грех“.

— Правете разлика между двете. Хубавото престъпление се извършва от един човек; за хубавия грех са необходими двама.

Екатерина Каравелова се засмя широко:

— Очевидно между греховете не включвате и седмата божа заповед.

— „Не прелюбодействуй“?

— Разбира се. Може да съм старомодна, но за мене прелюбодейството е смъртен грех и към съпруга, и към бога.

— Въпрос на гледище. За мене пък една съпруга може да извърши само грех към любимия си, но не и към своя мъж.

— Не споделям гледището ви, но все пак ще полюбопитствувам: какъв е този грех към любимия, който вие не можете да простите на изневеряващата съпруга?

— О, той не е един, госпожо. Мога веднага да ви изредя десет.

— Чудесно, господин Херуц! — намеси се в разговора и Елисавета Хаджиспасова. — Защо не ни ги напишете? Това ще бъде като онези десет правила, които ми дадохте през есента.

— Какви десет правила? — попита Екатерина Каравелова.

— В една компания тази есен господин Херуц написа „Десет правила за пленяване на един мъж“ — обясни остроумно Елисавета. — Сега ще бъде интересно да напише и за греховете на съпругите.

— Да, ще бъде интересно — потвърди г-жа Каравелова.

— Наистина ли желаете, госпожо? — самоуверено запитва Кронислав Херуц. Не се съмняваше, че ще ги напише — умът му бе така разгорещен от разговора, че спокойно щеше да роди не десет, а сто греха.

— Защо не? — стрелна го тя с очи. — В нашия свят на дилетанти мнението на истинските специалисти е винаги особено ценно...

Херуц извади бележника си и няколко минути съсредоточено драска по страниците му. Лицето му ставаше ту сериозно, ту

иронично, понякога свиваше устни, сякаш се готвеше да подсвирне, друг път ги разтегляше в усмивка. Когато завърши, той откъсна листа и го подаде на събеседницата си. Госпожа Каравелова зачете на глас:

— „Десетте смъртни гряха на изневерящата съпруга.“ Това е нещо като заглавие, така ли? — Но без да дочака отговора, продължи да чете нататък: — „Първо. Не се преструвайте на целомъдрена. Това изглежда смешно. Второ. Дори и случайно да е вярно, никога не казвайте: — «Ти си вторият.» От дълга консумация тези думи са омръзнали на мъжете. Трето. Никога не говорете лошо за мъжа си — това дразни мъжката солидарност и ви поставя в лоша светлина; не говорете и прекалено добро за мъжа си — това буди ревност. По възможност дръжете се така, като че ли той изобщо не съществува. Четвърто. Не се придържайте към брачните си любовни навици — това се усеща и шокира. Пък и какъв смисъл има? Ако искахте да си поддържате навиците, можехте да си стоите в къщи... Пето. Не изисквайте повече, отколкото ви дават — мъжете имат известни задължения и в къщи.“ — Г-жа Каравелова прекъсна за малко и се намръщи, търсейки смисъла на последните редове. После, изглежда ги разбра, защото се усмихна, и продължи четенето: — „Шесто. Не иронизирайте жените им — мъжете обикновено имат суетата да вярват, че са обработили характера на съпругите си по свой вкус и приемат иронията за своя сметка. Седмо. Не правете физиономии на погнуса, когато ви предлагат да посетите разни квартири, където домакините отсъствуват. Бъдете благодарна, че той е намерил и това... Осмо. Не влагайте делничност в отношенията си. Помнете, че той е при вас, защото бяга именно от делничността. Девето. Мъжете обичат ясните отношения; жените имат склонност към правене на «номера», към игра. Не прекалявайте с «номерата» — от тях мъжете се уморяват твърде бързо. Десето. Не правете трагедии при раздялата. Сълзите ви само ще разводнят хубавото приключение, което изживяхте заедно. По-добре — огледайте се: толкова мъже са готови да последват зова на вашия обещаващ поглед...“

Тя хлъзна още веднъж поглед по листчето, сякаш го препрочете наум, после го сгъна и вдигна глава към Херуц. На лицето ѝ не можеше да се открие нито гняв, нито обида, нито разочарование. Екатерина Каравелова с право минаваше за най-непревзетата жена в Княжеството.

— Макар че не съм съгласна с вас — каза тя, — не мога да не призная безспорната ви компетентност.

— В такъв случай навярно ме съжалявате.

— Да ви съжалявам?

— Именно. Един французин беше писал, че „най-тъжното на всяка игра е, че трябва най-напред да се научи“.

— Извинявайте, госпожа Каравелова — намеси се отново Елисавета, — мога ли да взема това листче? Ще го препиша и ще ви го върна.

— Заповядайте, госпожо. Вземете го и не ми го връщайте. За мене беше достатъчно да го прочета. — С тези думи г-жа Каравелова косвено подсказа, че пикантният обрат на разговора не беше по вкуса ѝ. После се обърна пак към хърватина: — Нашият разговор за грехове и престъпления ми подсказа да ви попитам нещо друго. Когато съобщихте за бягството на капитан Паница и... Впрочем как назовахте господин Ризов?

— Митрий Патапич — напомни ѝ Херуц.

— Да, Митрий Патапич — повтори тя. — Та когато говорихте за бягството им, вие се задоволехте да съобщите сензационната новина, но, не изразихте нищо друго. В гласа ви не долових възмущение или презрение, а, откровено казано, точно това очаквах да проявите. Всъщност вярвате ли, че именно Паница и Ризов стоят зад аферата с купоните?

— Да, госпожо. Мисля, че двамата са способни на такъв подвиг.

— Поставете ли подвиг в кавички?

— Не.

— Точно това ми направи впечатление — продължи Екатерина Каравелова. — Изненадах се, че не заклеимявате постъпката им. А аз ви смятам честен и справедлив човек, господине.

— Може би именно справедливостта ми е причина да не ги осъждам. Справедлив е онзи, който умее да разбира подбудите на другите. А за мене подбудите на Ризов и Паница — ако действително те са авторите на аферата с купоните — са повече от чисти.

— И не смятате извършеното от тях за престъпление? Дори и да си затворим очите за кражбата, в края на краищата те са осквернили костите на един от най-великите синове на българския народ.

— С риск да се проваля в очите ви ще призная, че не го смятам за престъпление. Знаете, че парите от ценните книжа са предадени на освободителните чети, нали? Е добре, това оневинява всичко. Най-малкото — превръща престъплението в обикновена глупост с благородни подбуди.

— И вие оправдавате подобна глупост?

— Истинският приятел оправдава и подкрепя глупостите. Умните неща всеки ще ги подкрепи.

— Думите ви звучат така, сякаш завиждате на тези... нещастници...

Постепенно разговорът бе престанал да бъде лекото и повърхностно изпробване на остроумието. Промяната се изразяваше не само в съдържанието на репликите, но и в тона. Сега Херуц кимна и отговори сериозно:

— Страхувам се, че имате право. Завиждам им. За съжаление аз съм роден, за да бъда зрител, а не актьор.

В стаята се появи новият прислужник Радой и застана, тромав и недодялан, до вратата. Неговата грубовата фигура, непохватността му, простите дрехи, всичко у него толкова контрастираше на хората и наредбата в тази стая, че неволно стана прицел на всеобщото любопитство.

Радой търсеше младата си господарка. Когато през полумрака на стаята и тютюневия дим най-сетне я забеляза, той я повика с пръст и без да се смущава от насочените към него погледи, каза високо:

— Госпойце, я'йла малко наванка!

Избухна общ смях, който също не наруши волското му равнодушие. Олга се извини на събеседниците си и излезе. Елисавета притисна коляно до крака на Херуц и използва настъпилия шум, за да му прошепне:

— Утре в три?

Без да поглежда към нея, хърватинът потвърди мълчаливо.

Олга излезе от одаята и едва тогава попита:

— Какво има, Радой? Защо ме повика?

Младият шоп се ухили глуповато и завъртя очи.

— Един те чека, госпоице. У дворо те чека.

— Да не е някой гост, Радой, а ти да си го оставил навънка?

Радой шумно цъкна са език — не, не беше гост.

— Познаваш ли го? Защо не го покани горе?

— Отдека че го знаем, госпоице? Я нема и три дена съм у вас...

А за канене — канихме го, ама не сака.

Младото момиче слезе по стълбите. В мрачината на априлската вечер забеляза някакъв мъж, който стоеше навън, подпрял рамо на ябълката, и пушеше. Когато долови стъпките ѝ, той хвърли цигарата и се обърна. Олга премря. За секунда ѝ се стори, че ще загуби съзнание. После с протегнати ръце се втурна към него и извика:

— Михаиле! — Тази едничка дума прозвуча като стон.

Преди да отвори уста, той улови и притисна до болка ръцете ѝ. От това първо докосване и двамата потрепераха. Една минута, дълга колкото цяла вечност, стояха те така един срещу друг, задъхани, онемели, всеки загледан в лицето на другия. И всеки видя промяната в другия: той — сините кръгове около очите, болезнената бледостна кожата и нервното потреперване на устните ѝ; тя — измършавялото му лице, изпъкналите скули, новите бръчки около устата.

— Господи! — прошепна Олга трескаво. — Наистина ли си при мене? Наистина ли се върна? Говори! Божичко, не мога да повярвам!

Той погледна многозначително през рамото ѝ.

— Ела малко навън — каза тихо Михаил Катанчев и я поведе към улицата. Олга забрави „определения ден“ на майка си, забрави, че всеки миг можеха да налетят на познати, и доверчиво тръгна до него. — Не се сърди, че те потърсих тук — продължи той. — Пристигнах преди един час и ми се стори, че ще умра, ако трябва да преживея още една нощ, без да съм те видял.

Девойката изобщо не чу извинението му. Михаил беше отново при нея. Нищо друго нямаше значение.

— Защо се забави? — проплака тя. — Обеща да се върнеш скоро, а вече минаха...

— Знам — каза той, като отбягна въпроса ѝ. — Почти пет месеца. Отговори ми: все същата ли си?

— Нима си се съмнявал? — каза Олга с тъжна усмивка. После му припомни последните думи, които му бе казала преди раздялата: — „И хиляда години да се забавиш...“

Той довърши вместо нея:

— „... аз ще те чакам все такава, каквато съм в този миг.“ — След това добави: — Има хиляди неща, които трябва да ти кажа. Да ти ги кажа и да ми олекне. Но за това ще говорим утре. Сега се върни. Щом видях, че не си се променила, вече ще мога да доживея до утре...

[1] Автентично. ↑

[2] Другото аз (лат.). ↑

[3] А, господин Ризов? Защо мислите вие, че господин Ризов ще остави своя процъфтяващ „Македонски глас“, за да бяга в Румелия? (нем.). ↑

[4] „Dans chaque crime cherchez la femme“ — „Във всяко престъпление търсете жената“ (фр. поговорка). ↑

Имаха да говорят за хиляди неща, а мълчаха. Както при последното им свиждане през есента, те пак се срещнаха при църквата „Свети Крал“ и тръгнаха към Бали ефенди. Докато и крайната къщурка не остана зад гърба им, никой от двамата не проговори. Олга се измъчваше от смътни предчувствия за някаква близка злина; той крачеше начумерен, възбуден, с мрачна решителност в очите и в припрените движения.

— Е? — тихо рече Олга. — Снощи каза, че искаш да ми говориш?

Изведнъж закапа дъжд. Отначало паднаха няколко редки и топли капки, после се сгъстиха и след половин минута вече валеше като из ведро. Михаил Катанчев наметна девойката със сюртука си, улови я за ръка и двамата се втурнаха назад към града. Пролетният дъжд ги шибаше в лицата, стичаше се на малки струи по косите им, мокреше дрехите им. Влязоха в първата къща, която попадна пред очите им. Стопаните ги нямаше и двамата намериха подслон под някакъв навес. Избърсаха водата от лицата си, седнаха върху един обърнат сандък на каруца и едва тогава Катанчев заговори.

— Олга — започна той. Гласът му, нервен и приглушен, се сливаше с шумоленето на дъжда върху покрива на навеса. — Аз наистина трябва да ти говоря. Обичам те и ти ме обичаш. Между нас не може да съществува никаква неистина, никакво премълчаване.

— Нима досега е имало? — попита тя, като го гледаше с широко отворени, уплашени очи.

— Ще ти говоря и ще ти кажа всичко — продължи Катанчев, като избягна въпроса ѝ. — Моля те да не ме прекъсваш. Този час е съдбоносен. Единственото, което искам, е да ме разбереш. А ти ще можеш да ме разбереш само ако търпеливо и внимателно ме изслушаш. — Той помълча, после с вторачен някъде пред себе си поглед заговори: — Не съм българин и не съм суватчия от Царибродско. Наричам се Михаило Катанич, капитан от сръбската армия.

— Ти си сърбин! — възкликна Олга. — Сърбин и сръбски офицер!

— Обеща да не ме прекъсваш — напomini той.

— Но, значи, ти си ме лъгал?

— Не. Никога не съм те лъгал. Опитай се да си спомниш. Никога не си чула от мене, че съм българин от Царибродско и суватчия. Това ти го каза учителят от К. Христо Сумров, когато ни запозна. Моят грях към тебе е, че не те извадих от заблудението ти.

— Това е едно и също! Няма разлика между това да излъжеш и да поддържаш умишлено заблудата у някого.

— Не искаш ли да ме изслушаш? — тихо запита Катанич след кратко умълчаване. — Обеща, че ще се опиташ да ме разбереш.

Тя извърна от него пламтящите си очи и се загледа в струйките вода, които се стичаха от покрива на навеса.

— Добре — отговори по същия начин. — Говори! Няма да те прекъсвам повече.

И Катанич заразказва. Описа й детството си, в което български преселници го бяха научили своя език, разказа й за учението си в гимназията и във военното училище, за първата офицерска нашивка, за участието си в двете войни и за бързото повишение. И най-сетне стигна до онази задача, която бе получил лично от Милутин Гарашанин през есента и която бе изменила издъно живота му.

— Как!? — почти изкрещя Олга. — Ти си бил... — Тя се поколеба, но после натърти: — Ти си бил шпионин!?

— Не ме прекъсвай! — извика й той.

— И все пак си бил шпионин!

— Не. Не съм бил шпионин! Аз съм сръбски офицер, дал клетва за вярност и подчинение, и трябваше, бях длъжен да се подчиня!

— Каквито и да са били подбудите ти, важното е, че си приел да шпионствуваш. И то да шпионствуваш срещу родината ми!

— Опитай се да ме разбереш! — кресна Катанич и стисна ръката й над лакътя. Олга се опита да стане, дръпна се, но той я задържа. — Не, ще ме изслушаш. После, ако искаш, си иди, но най-напред ще ме изслушаш. — Той беше извън себе си от възбуда. Гласът му звучеше рязко и едновременно умоляващо. — След като ме изслушаш, може да направиш каквото искаш. Съдбата ми е в твоите ръце.

Олга престана да се тегли и отново скръсти ръце на скута. Посинелите ѝ устни едва помръднаха, когато изговори:

— Добре. Продължавай!

— На мен бе казано, че България се готви да ни нападне. Разбираш ли? — Той повтори натъртено: — Че България се готви да ни нападне. За мене това промени всичко. Задачата ми престана да бъде шпионска. Шпионин ли е войникът, който се промъква във вражеските редове, за да узнае числеността или плановете им? Не! Той продължава да бъде само войник. Ето, така схващах аз задачата си. После дойдох тука и разбрах, че съм се лъгал. Колкото повече опознавах българския народ, толкова повече виждах любовта му към нас, сърбите, толкова повече осъзнавах справедливостта на националните му идеали. Тогава... тогава срещнах и тебе...

— И все пак продължи да шпионираш моето отечество — горчиво вметна девойката.

— Не — отговори той буйно. — С моите доклади аз направих всичко, за да покажа на хората в Белград истината: че българите не се готвят да ни нападнат. А когато през декември бях отзован, аз не се побоях да повторя това и лично на краля. Уви, той и другите наши висши началници не ме разбраха. Не пожелаха да ме разберат. Но когато се опитаха да ме накарат отново да се върна в България — този път наистина като шпионин, — аз решително отказах и подадох оставката си.

— Значи вече не си офицер?

— Не, още съм офицер. За неподчинение бях наказан с три месеца арест — именно той ми попречи да се върна бързо при тебе, — но оставката ми не беше, приета. Единственото, което постигнах, беше, че сега съм в безсрочен отпуск. Започна ли да ме разбираш? Аз съм сърбин и се гордея, че съм сърбин. Офицер съм и се гордея, че съм сръбски офицер. Но аз не съм шпионин, не съм бил и никога няма да бъда. Олга! — Грамадният мъж почти проплака. — Сега знаеш всичко. От този миг нататък съдбата ми зависи от тебе.

— От мене? — изненада се тя.

— От тебе! — потвърди Катанич. — Слушай, над всичко аз поставям Сърбия. На второ място си ти. Не се сърди, че ти казвам истината. Може би по-лесно бих смилил сърцето ти, ако кажех, че ти си първото и единственото за мене. Но това би било лъжа. Аз обичам

родината си, както... както ти обичаш твоята. Ти, Олга, си след нея. На трето място е офицерското ми звание. За тебе не бих се отрекъл от отечеството си, но ако кажеш една дума, аз ще престана да бъда офицер.

— Защо ще престанеш, щом като преди малко призна, че се гордееш с офицерския си чин?

— Изслушай ме докрай. Сръбските офицери нямат право да се женят за чужденки. Ако ти ме разбереш и ми простиш онова, което нарече лъжа или умишлена заблуда, и... и се съгласиш да станеш моя жена, аз веднага ще бъда заличен от списъка на сръбските офицери. Приемам тази съдба! В Бечня, моето родно място, притежавам малък имот. Той ще бъде достатъчен, за да доживеем заедно до старините си. — Катанич взе от земята едно камъче и го захвърли в локвата пред навеса. — Сега знаеш всичко. — Гласът му, достигнал до шепот, глъхнеше и се губеше в монотонния ромон на дъжда. — Твоята дума ще бъде моя съдба. Кажи я! Сега вече можеш да я кажеш!

Очите на Олга се изпълниха със сълзи. Защо плачеше? От мъка за Катанич или за себе си? И дали изобщо от мъка или от гняв? Тя не си задаваше тези въпроси, но и да си ги зададеше, не би, могла да си отговори. Струваше ѝ се, че внезапно бе попаднала сред някаква вихрушка, сред истински хаос от чувства и мисли, в който всичко загубваше очертанията си и изглеждаше призрачно и недействително. Душата ѝ беше раздвоена, не, душата ѝ беше разкъсана на хиляди частици и всяка част едновременно и по своему чувствуваше и преживяваше онова, което се бе случило в последния половин час. Струваше ѝ се, като че ли в себе си слушаше многогласен хор, в който всеки един от певците изпълняваше различна песен...

Изведнъж в съзнанието ѝ се появи един отдавна забравен спомен.

... Тя е малка, не повече от пет-шестгодишна. Седи на коленете на дядо си, хаджи Спас, играе си с верижката на тежкия му турски часовник, люлее обутите си в нови кундурки крачета и слуша разказа му:

— Ние сме били велико царство, Оле — казва старецът, като я подрусва на краката си. — По-велико от всички други. Имали сме свои царе и своя войска, която е била по-силна от всички други войски.

— А сега защо нямаме, дядо? — пита тя и вдига очички към доброто лице на стареца.

— Защото тук са дошли турците и са ни надвили. Но туй няма да е за дълго, Оле. Ние пак ще съберем войска, още по-силна от предишната. Тогава ще вдигнем страшна битка срещу турчина и или ще го надвием, или всички до един ще умрем.

— И аз искам да се бия срещу турчина! — вика малкото Оле и стиска крехките си юмручета. — Нищо, че не съм момче. Ще се облека в момчешки дрехи и ще се пиша войник. Никой няма да ме познае, нали, дядо?

Добрят хаджи Спас отначало се усмихва, после лицето му изведнъж става сериозно:

— Така е, детето ми. Щом в тебе тече българска кръв, няма значение дали си мъж или жена, старец или дете. Важното е да обичаш рода си и да мразиш враговете му, каквито и да са те. Обещавах ли ми, че ти винаги ще обичаш своя род и ще мразиш враговете ни?

Детето не разбира твърде думите на дядо си. За него „родът й“ означава хората, които всеки ден се събират около софрата: дядо хаджия, тате и мама, бате й Гавраил; врагът — онзи вечно пиян Шакир от Горната махала, който винаги гони с пръчка децата по улицата. Но то вярва на тези думи, за които има твърде неясна представа, защото й ги казва нейният дядо.

И малкото Оле отговаря с тънкото си гласче:

— Обещавам, дядо!

Олга извърна поглед към любимия си. Михаил седеше прегърбен, с глава, потънала между раменете, с безжизнен поглед, зареян някъде надалече. Видът му я порази — в този момент той не беше нито българин, нито сърбин, а само един нещастен човек, който я обичаше. В миг тя изпита желание да притисне тази красива глава до гърдите си, да я покрие с целувки, да изличи с устните си печалния израз от скъпото лице. Но това продължи само миг. В следващия Олга видя укорното изражение на дядо си. И поривът й замря също така внезапно, както се бе родил.

Тя се изправи. Катанич я изгледа и в очите му имаше цяла бездна от надежда, съмнение, устрем, отчаяние, смирение. Последна секунда на колебание. После Олга свали дрехата му от раменете си, остави я на сандъка до него и се затича през дъжда и локвите.

... Михаилo Катанич лежеше облечен. Вече втори ден — от онзи нещастен разговор с Олга в петък сутринта — той не излизаше от бедната си стаичка. Небръснат, почти не ял, с подпухнали от безсъние очи, загубил интерес към всичко, той водеше жалко и безрадостно съществуване. Не очакваше нищо — развързката бе дошла такава, каквато винаги я бе виждал в страховете си, и оттам нататък започваше пустотата.

Съжаляваше ли за случилото се? — И да, и не. Съжаляваше за резултата, защото се бе надявал, че Олга ще го разбере; но изобщо за случката не съжаляваше — в дългите дни, прекарани в ареста, той отдавна бе прозрял, че отношенията му с Олга трябва да бъдат изградени върху истината или иначе да не съществуват. Тя не го разбра и не му прости. Жалко, много жалко наистина. Но по-добре да каже истината и да бъде отхвърлен, отколкото непрекъснато да живее сред лъжа.

Катанич се обърна по гръб на твърдия одър и подложи ръце под главата си. Затвори очи и я видя пак такава, каквато я бе видял последния път — бледа, посърнала, с любящи очи, помръкнали от безкрайна тъга и разочарование.

— Не, ти не ме разбра — каза той гласно. — Не те обвинявам. Може би съм виновен аз, че не успях да ти разкажа всичко така, както то живее в мене. Ако ме беше разбрала, навярно щеше да ми простиш...

Изведнъж забеляза, че говори на български, а не на сръбски. Помисли върху това, после се усмихна тъжно — той говореше на Олга, а с нея винаги бе разговарял само на български...

На вратата се почука и в стаята влезе дядо Слави, хазяинът му. Катанич извърна лице към него, но не се изправи.

— Не, още не съм гладен, дядо Слави — рече той, недочакал думите на стареца. — Не се тревожи за мене. Когато огладнея, аз сам ще поискам нещо за ядене. Не се безпокой, не съм болен. Просто не ми се яде.

Но за разлика от друг път — в последните два дни те бяха водили няколко разговора на тази тема — дядо Слави сви устни и поклати бялата си глава.

— Не за яденето, сине. — Той снижи глас. — Дирят те.
— Мене? — Катанич спусна крака от одъра. — Кой ме дири?
— Една госпожа. Някоя от важните е. Със скъпи дрехи и с такова
— старецът размаха пръсти пред лицето си — пред очите. Нищо не се
види от нея.

— Къде е сега? — попита сърбинът развълнувано.

— Ето ме — обади се един познат глас от вратата.

Беше Олга.

Михаило Катанич се изправи бързо. Понечи да се спусне към
нечаканата гостенка, но навреме се опомни — старецът беше още там
и наблюдаваше сцената с хитри любопитни очи.

— Благодаря ти, дядо Слави — хрипливо произнесе Катанич и
повече с жест, отколкото с думи подсказа на хазяина, че трябва да
излезе.

И старецът наистина излезе, като дружелюбно мърмореше:

— Е, сега вече ще се оправиш, сине...

Двамата останаха сами. Олга свали воала, шапката и палтото си
и ги остави на единствения стол в стаята. После дойде толкова близо
до него, че той усети дъха ѝ, когато изрече:

— Аз те любя, сърбине. Любя те и съм твоя. Не мога да приема
жертвата ти и затова не ще се омъжа за тебе. Ти си щастлив и горд, че
си офицер. Аз те обичам толкова, че не искам да те лиша от щастието и
гордостта ти.

— Аз искам да бъдеш моя жена. Нищо друго няма значение.

— Не, премислила съм всичко. — Тя протегна ръце към него. —
За мене е достатъчно да бъда винаги с тебе и до тебе...

Княз Александър нервничеше. Вместо да се залови за обикновената си дневна работа, той още от сутринта се заразхожда с припрени крачки из стаите и салоните на двореца и никъде не можеше да си намери място. Ако все пак успяваше да се прикрие от другите, пред себе си той не скриваше, че предстоящото му почти тримесечно пътуване го тревожеше. Измъчваше се от неопределени предчувствия за близки неприятности, но дали щеше да ги срещне по време на пътуването — той имаше намерение да осъществи в Европа няколко важни срещи — или щяха да настъпят тук по време на отсъствието му, той не можеше да си отговори.

След като прегледа за четвърти път съдържанието на многобройните си куфари и лично се увери за четвърти път, че нищо не е забравено, той се върна в кабинета си, тръшна се на стола при бюрото и отново се залови — може би не за четвърти, а за четиридесети път — да препрочете съобщението, което в други ден трябваше да се появи в Държавния вестник:

ПРОКЛАМАЦИЯ

Ний Александър I по Божия милост и народна воля
Княз на България,

Обявяваме на всичките наши верноподаници, че като излизаме из границите на Княжеството, назначаваме, съгласно член 19 от Конституцията, за Наш заместник Министра-председателя и Министър на Финансите г-на П. Каравелова.

Изпълнението на настоящата прокламация възлагаме на Нашия Министър на Правосъдието.

Толкова. Това беше всичко. Една обикновена прокламация за оставяне на временен наместник, каквито в последните шест години бе издавал най-малко двадесет. Трябваше само да постави отдолу своя добре изучен подпис с красивите завъртулки при А-то и ер-голяма, за да се свърши с тази банална формалност. Князът взе перото, потопа го в тежката сребърна мастилница и първо изпробва подписа си върху един лист, който носеше следите на много подобни проби. Той знаеше, че цялата тази процедура бе напълно безсмислена — във вестника подписът му щеше да излезе с набрани букви, — но въпреки това взе друго перо, изпита и него и най-сетне остана доволен. Подръпна ръкава на мундира си и се приготви да подпише, но вече по инерция погледът му отново се хлъзна по редовете на прокламацията. „Излизаме из границите на Княжеството.“ Ето кое смуцаваше княза! „Излизаме.“ Това звучеше така, сякаш Александър подсказваше на своите верноподаници, че излиза завинаги и никога повече не ще се върне. И вместо да се подпише, князът отбеляза стрелка между думите „излизаме“ и „из границите“ и там написа: „за няколко дни“. Прочете изречението на глас:

— „Излизаме за няколко дни из границите на Княжеството.“

Да, така звучеше по-добре. Кояндер и Цанков нямаше да могат да пуснат мътва, че князът е решил да абдикира и да се сбогува с българския трон.

Но като размисли, той видя очевидната наивност на поправката. Как можеше да пише „за няколко дни“, когато всички знаеха, че отива в Лондон за женитбата на английската принцеса и неговия брат Хайнрих и че тази женитба беше насрочена за началото на месец юли, т.е. бе след почти два месеца. Хубави „няколко дни“! Александър си спомни анекдота, който г-н Ласелс разказа наскоро на едно малко интимно *soirée* във френското агентство (една жена каза: „Извинете ме за момент, ще се върна след петнадесет минути!“) и който бе посрещнат с всеобщ смях за сметка на жените. Сега неговите „няколко дни“ нямаше ли да бъдат посрещнати по същия начин? Нямаше ли да потвърдят злобните подмятания на враговете му, че имал женски характер? Той задраска „дни“ и написа „време“. „Излизаме за няколко време.“ И това не му хареса. Изразът му прозвуча като „излизаме по вънка“, както простолюдието казваше за отиването по нужда. Ядоса се,

задраска всички поправки и дръпна шнура на звънеца. След секунда в кабинета влезе един прислужник.

— Занесете това на писаря Киряков — заповяда Александър. — Да го препише красиво на чисто и да ми го върне заедно с черновката. — Той искаше сам да унищожи черновката с поправките, за да е сигурен, че те не ще попаднат в ръцете на зложелателите му. Размисли малко и добави: — Проверете дали доктор Стоилов е в двореца и му кажете да дойде при мене. Ако не е, изпратете един вестовой да го повика от дома му. — Съмнението и мрачните предчувствия пак го смъднаха в сърцето и той додаде: — Повикайте също и моя флигел адютант поручик Мартинов.

Прислужникът излезе, а князът се заразхожда из кабинета си — дванадесет крачки към прозореца, после дванадесет крачки към вратата; постоянният маршрут на неговите чести болезнени депресии.

Внезапното му решение да се довери на Стоилов и Мартинов отначало го уплаши. То не беше добре обмислена, и преценено, а от злостастното време на пълномощията Александър бе извлякъл поуката, че всички негови действия трябва да се предхождат от зряло и спокойно преценяване на изгодите и рисковете. Но като измина десетина тура между вратата и прозореца, той се поуспокои. На своя женствен характер князът дължеше не само бързите преходи от възторг към униние, но и сляпата вяра в интуицията си. Впрочем равносметката, до която достигна през разходката си, потвърди интуицията му, по-точно — правилността на интуитивното му решение. А тя, тази равносметка, беше проста:

За свой наместник Александър можеше да остави само Петко Каравелов. Това беше ясно. Конституционният ред в Княжеството и вече създадената традиция не можеха да бъдат заобиколени без опасност от сериозни вътрешни сътресения, а именно това князът не искаше. Между Каравелов и Александър се бяха установили отношения на търпимост, на привидно уважение, на външно демонстриране на взаимна симпатия или поне разбирателство, макар че единият не забравяше 27-ми април, а другият — 7-ми септември.^[1] И все пак князът от нищо не се страхуваше повече, дори не и от цар Александра и неговата политика, както от своя министър-председател. Човек с безумна вяра в собствената си мисия, със случайни и неподредени знания (князът му отричаше дори и безспорните дарби в

областта на финансите, като отдаваше неговите сполуки на нюх, а не на научна подготовка), фанатик в устояване собствените си и често погрешни възгледи, демагог, позьор, навикнал да се крие зад имената на разни авторитети начело с любимия му Беджехот — ето как Александър виждаше своя пръв министър. Но същевременно той знаеше, че в момента Каравелов е несъмнено най-силната и най-влиятелната личност в Княжеството, способен да осъществи всичко, което би му хрумнало. А още повече сега, когато официално му се даваха функциите на държавен глава...

Вторият страх на Александър произлизаше от Цанков, от русофилите и от безочливото поведение на руския дипломатически агент. Засега князът не мислеше за тях — влиянието им все още беше недостатъчно силно, за да взема специални мерки против техните атаки.

Важното беше да се поддържа равновесието с либералите. Именно за това князът имаше нужда от Стоилов. Човек с консервативни разбирания, хитър, ловък в политическите игри, Стоилов бе успял да събере около себе си остатъците от консервативната партия — с достатъчно сръчност, за да ги организира, но и с достатъчно ум, за да се въздържи да ги регистрира като партия в този тъй неблагоприятен момент — и да се изтъкне като техен водач, който благоразумно изчаква своето време. Верен единствено на себе си и на своите кроежи, Стоилов се явяваше противник на либералите. По-подходящ човек, за да следи делата на Каравелов, не можеше да се намери.

Но князът се боеше от онова оръжие на Стоилов, което искаше да използва против либералите — неговата липса на вярност, себичността му. Боеше се, че тази себичност може да се прояви не само по отношение на либералите, но и против самия него. Именно затова Александър бе послушал гласа на интуицията си и бе повикал и Мартин Мартинов. Със своята преданост, вярност и безрезервна честност Мартинов щеше идеално да балансира качествата на д-р Стоилов.

Князът не беше завършил разсъжденията си, когато двамата повикани влязоха при него. Той ги покани да седнат и сам се настани срещу тях. Преди да заговори, той, ги огледа през премрежените си клепащи. Доловил, че предстои нещо необикновено, Стоилов седеше на

края на стола напрегнат, сякаш готов едновременно и за бягство, и за настъпление. Напротив, поручик Мартинов се настани удобно и със спокойствие зачака.

— Господа — започна Александър, като се опитваше да прикрие вълнението си, вие знаете, че след два дни заминавам и ще отсъствам твърде продължително време. — Двамата потвърдиха мълчаливо. — За мой наместник оставям господин Петко Каравелов. — Стоилов и Мартинов отново кимнаха в знак на съгласие: прехвърлянето на княжеските функции върху министър-председателя те намираха нещо напълно естествено, което се разбира от само себе си. — Положението в Княжеството е напълно стабилизирано и аз мисля, че мога спокойно да си позволя такова дълго пътуване. Няма защо да ви казвам, че истинската цел на пътуването ми е колкото женитбата на моя брат Хайнрих, толкова и желанието да се срещна с влиятелните кръгове на Европа и да ги спечеля за каузата на България. С изключение на едноседмичен престой в Дармщад, където желая да почина в компанията на Хесенския херцог — князът избягваше да казва просто „баща ми“, а предпочиташе да го назовава с титлата му — и на братята ми Лудвиг и Франц-Йосиф, на тридневно гостуване в двора на белгийския крал Леополд и на тържествата в Лондон, цялото останало време аз ще посветя на политически разговори.

Александър прекъсна за малко и макар че дотук не беше казал нищо необикновено, д-р Стоилов се почувствува задължен да се обади:

— Напълно правилно решение, Ваше Височество.

— Спрямо Русия и другите Велики сили позицията ни остава непроменена и аз ще я защитавам по същия начин, както сме правили това досега. Страхувам се, че истинските ми затруднения ще дойдат от друго. Руската дипломация усилено разпространява слуха за някакво съединение, което уж било подготвяно в Княжеството и Областта. Предполагам, че въпрос за това мнимо съединение ще ми бъде задаван и от приятели, и от неприятели — всеки ще се интересува дали наистина ние, малка България, ще дръзнем да посегнем на Берлинския договор, колективната рожба на Великите сили. — Князът погледна изпод вежди събеседниците си. — Какво бихте ме посъветвали вие, господа, да отговоря на този въпрос?

Не случайно князът заговори за съединението. Последните месеци го бяха научили, че тази тема е разковничето за откриване

същината на хората — тогава хитрите хитруваха, честните показваха своята честност, измамниците лъжеха и хората без собствено мнение бързаха да нагласят платната си по вятъра. Но Александър не предполагаше, че тъкмо в тези разговори и той издаваше нестабилността на своя характер.

Доловил от думите на княза какво е неговото отношение към агитацията за съединението или поне какво е решил да отговаря на този парлив въпрос, Константин Стоилов побърза да каже:

— Ние сме много слаби, за да се противопоставим на великата европейска коалиция, Ваше Височество. Обединението на България е съкровен блян на всеки българин, но би било лудост сега да извършим нещо, което не ще срещне подкрепа дори и от Русия.

— Защо казвате „дори и от Русия“, господин Стоилов? Това звучи напълно като израз на Драган Цанков...

Върху тази тема д-р Стоилов трудно би могъл да бъде притиснат до стената.

— Защото — отговори той веднага — чрез Берлинския диктат ние загубихме целокупността си, а Русия — своя престиж. Така ние се явяваме естествени съюзници... каквато и да е политиката на царя спрямо България. А щом по въпроса за съединението ние не ще имаме подкрепа „дори и от Русия“, то означава, че ще бъдем напълно сами.

Александър кимна. Той неведнъж се бе възхищавал от бързата и гъвкава мисъл на своя секретар и понякога даже тайно му бе завиждал за нея. Сега реши да го доизпита:

— А според вас какво би трябвало да направим, ако събитията изпреварят и не се съобразят с нашите благоразумни решения?

Широкото, почти квадратно лице на Стоилов остана неподвижно, като че беше вкаменено. Този път той забави отговора си: въпросът на княза не подсказваше неговото мнение.

— Тогава — отговори секретарят предпазливо — ние трябва да действуваме съобразно вековния идеал на нашия народ, но — той, побърза да се преосигури — и да се пазим да не си навлечем неприязънта на Великите европейски сили.

Всъщност той не каза нищо, защото едната половина на мисълта му изключваше другата половина — отдавна беше очевидно, че съединението би било осъдено от всички Велики сили, може би с изключение на Англия, която би видяла в него начин да откъсне

България от влиянието на Русия, и обратно, ако искаха да се запазят от неприязънта на Великите сили, те трябваше изобщо да не помислят за съединението. Но отговорът беше все пак сполука за д-р Стоилов — той точно подхождаше на колебливата и противоречива природа на княза.

— А вие, поручик Мартинов? — запита князът, обръщайки се към своя флигел адютант. — Какво според вас трябва да отговоря на въпросите за съединението?

— Не мога да дам никакъв съвет на Ваше Височество — отговори спокойно офицерът. — Не съм политическо лице, стоял съм винаги настрана от сложната дипломатическа игра и затова мнението ми не може да има стойност за вас.

Александър се разочарова. От Мартинов той бе очаквал прямота и доблестна откровеност, а срещна пълна резервираност. Но със следващите си думи младият офицер опроверга съмненията му:

— Друго би било, ако ме бяхте запитали какво бих отговорил аз на подобен въпрос.

— Да, кажете Мартинов — любопитствува князът. — Какво бихте отговорили вие, ако бяхте на мое място?

— Не на ваше място, Ваше Височество — отвърна веднага адютантът. И с чисто войнишка откровеност той отговори направо, без да прибавя елей към думите си: — Ако бях на вашето място, може би щях да изпитвам същите колебания и затруднения.

— Добре. Тогава кажете какво бихте отговорили, ако бяхте не на мое, а на ваше място.

— Бих отговорил, че разпокъсването на България е несправедливост, която българите рано или късно ще сринат или ще умрат до един.

Заинтригуван, Александър вдигна красивите си вежди — той познаваше нежната и чувствителна душа на своя любимец, знаеше неспособността му за каквото и да е насилие и сега се изненада от този неочакван войнствен тон.

— *Вие* ли бихте казали това, поручик Мартинов?

— Аз съм българин, Ваше Височество — спокойно, убедено и без парадност отговори офицерът. — Моите разбирания не биха ми позволили да убивам, но същевременно не биха ми попречили да дам, живота си за моето, за нашето отечество.

— Отлично! — искрено се възхити князът. — Човек трябва наистина да бъде само *sœur et corps* — в последните месеци тази *mot* беше му станала любима и той я употребяваше дори тогава, когато не беше особено подходяща, — за да може да даде такъв отговор. — Както ставаше обикновено с него, възторгът му бързо премина и отново даде място на угнетението. За да запълни паузата, Александър запали цигара, но почти веднага я угаси в сребърната пепелница — цигарата издайнически трепереше между пръстите му. И тъй като в минути на тревога мислеше винаги на родния си език, той добави на немски: — *Es tut mir leid, Herr Oberleutenant, dass ich von Ihrem Rat, so tugendlich er auch ist, nicht Gebrauch machen kann. Die fürstliche krone stürzt leicht von dem unvernünftigen Haupt...*^[2]

— *Sehr Wohl* — угодливо вметна д-р Стоилов със своя плавен хайделбергски акцент. — *Ein guter Offizier spricht das was er meint; ein guter Herrscher aber jenes, was nützlich ist.*^[3]

— Навярно сте прави — рече на български Мартинов. — Още в началото заявих, че тънката дипломатичност е извън моите възможности. Но заедно с това... — Той спря и потърси погледа на княза. — Мога ли да кажа нещо напълно откровено, Ваше Височество?

— Разбира се — кимна Александър. — Даже ви моля за това.

— Говоря не за формата, а за същината. Вие казахте, че короната лесно пада от неразумната глава. Това е вярно. Но, Ваше Височество, по отношение на съединението коя глава е разумна и коя — неразумна? Короната няма ли да стои твърде нестабилно, на тази разумна глава, чийто разум е в противоречие с разума на няколко милиона души? И обратното — не стои ли короната по-твърдо върху главата на такъв неразумен владетел, който споделя може би рисковете, но във всички случаи и възделенията на своя народ?

Александър побледня и за минута сякаш загуби дарбата си да говори. Думите на Мартинов му напомниха едни други думи, все така откровени и жестоки в своята прямота, които бе чул преди половин година. И както в онзи есенен ден на полето между Юкара баня и Бали ефенди, той и сега се почувствува изобличен, посрамен.

Със своята прозорлива наблюдателност Константин Стоилов схвана затруднението на княза и отговори вместо него:

— Вие изместихте разговора, Мартинов. Впрочем помня — той се усмихна подкупващо, — че така се проявявахте още в колежа. —

Стоилов беше с три години по-възрастен от поручика, но все пак двамата се бяха заварили в Роберт колеж, откъдето датираше и познанството им. — Ние не говорехме за съединението въобще — няма българин, който да не го желае, а още по-малко българският княз, — а за онова, което Негово Височество трябва да отговаря на въпросите. Има известна разлика, нали? — С машинален жест той поправи острите върхове на засуканите си мустачки. — Казано в скоби, проблемата за съединението съвсем не е актуална. Засега тя съществува само в сантиментално-патриотичните статии на Захари Стояновата „Борба“ и в няколко луди глави, като тази на нашия изчезнал ексцентричен харамия Паница.

— Ако това е вярно, вие като българин би трябвало да съжелявате, а не да се радвате, Стоилов — сухо възрази Мартинов. — Уви, трябва да ви разочаровам. Моето впечатление е, че подготовката за съединението съвсем не е така химерична, както вие я представяте.

— Какво искате да кажете? — нервно запита Александър.

— Че по-лесно е да се изброят хората от двете страни на Балкана, които не желаят съединението, отколкото другите, които го подготвят, Ваше Височество. Против са само Народната партия на Гешовците в Пловдив, които се чувствуват добре и удобно под крилото на губернатора Кръстевич, крайните русофили около Драган Цанков, които, макар и добри патриоти нагласят платната на българските идеали по вятъра на руската политика, и няколко наши властници, за които безбурната нирвана на управлението е нещо като Мека на политическата им кариера. С една дума — шепа хора. Целият останал народ е на границата на търпението, а половината от него вече тайно лъска пушките и револверите, които е запазил от седемдесет и шеста и седемдесет и осма година.

— А другата половина? — иронично подхвърли д-р Стоилов.

— Другата половина не стяга оръжието, но не е безразлична към делото на първата половина.

— Изненадвате ме, Мартинов — пресилено се усмихна князът. — Уж твърдите, че не сте политически деец, а се оказа, че доста отблизо следите политическите дела.

Мартин Мартинов отговори спокойно и с вътрешно убеждение:

— Съединението не е политическо дело, Ваше Височество, а народно.

Когато заговори за съединението, Александър всъщност искаше само да го използва като пробен камък за събеседниците си, чрез което да попадне на твърда почва в разговора си с тях. Сега обаче изведнъж съзна, че „твърдата почва“ се бе оказала тресавище — същото тресавище, в което той се мятеше безпомощно още от разговора си с Данаил Николаев, не, още от пристигането си в България. Прехапа до кръв устни и с цялото съзнание за претърпяното ново, поражение промени темата:

— И така, господа, вече мога да ви кажа онова, за което ви повиках. От разговора ни вие се уверихте сами, че моето предстоящо пътуване в чужбина съвпада по време с твърде бурен — макар че тази буря се развива под повърхността, — твърде бурен период в политическия живот на Княжеството. — Улисан в грижите си, князът забрави, че само преди половин час намираще „положението в Княжеството напълно стабилизирано“. Затова и не можа да си обясни тънката усмивка, която се плъзна за миг по квадратното лице на Стоилов и веднага изчезна. — Няма защо да ви казвам, че по време на отсъствието си ще мисля с постоянна тревога за събитията тука. Безспорно аз ще получавам информация от моя наместник господин Каравелов, но тя няма да ми бъде достатъчна. Страхувам се от стремежа към „безбурната нирвана в управлението“, както сполучливо се изразихте вие, Мартинов, който може да направи информацията — как се казваше? — едностранчива. Моето правило е: „Audiatur et altera pars.“^[4] Затова, господа, на този лист аз ви оставям почти точния си маршрут и един шифър, който ще знаем само вие и аз. Моля ви да следите внимателно политическите събития в Княжеството и да ми ги съобщавате в редовни доклади, съставени от двамата. — Той леко подчерта последните думи. — Мога ли да разчитам на вас?

Стоилов изпита желание да каже, че той не е „друга страна“ за когото и да било в Княжеството, но се отказа — това щеше да бъде лицемерие, което не би измамил никого. Затова се задоволи да се поклони верноподанически:

— Разбира се, Ваше Височество.

Но за разлика от него Мартин Мартинов възрази:

— Повтарям, че не се чувствавам политическо лице, Ваше Височество. Както моите съвети, така и докладите ми не биха имали никаква стойност за Ваше Височество.

— И все пак аз настоявам докладите да бъдат съставяни от двамата — рече Александър с властен тон.

Д-р Стоилов отново разбра скритите му мисли и макар че се почувствува засегнат от съдържащия се в тях израз на недоверие към него, предпочете пак да се притече на помощ на княза:

— Тогава не можем ли да направим така, Ваше Височество: докладите да съставям аз, а поручик Мартинов да ги преподписва, ако е съгласен със съдържанието им, или да внася поправки, ако не е съгласен?

— Да, разрешението е сполучливо — кимна князът. — Благодаря ви, господа. Това беше всичко. Няма защо да ви напомням, че разговорът ни беше строго конфиденциален, нали?

Секретарят и адютантът се поклониха и излязоха от кабинета. Александър отново подхвана разходката си между вратата и прозореца, която бе прекъснал при идването им. Той се преосигури, но не се успокои.

[1] 1881 и 1883 година: начало и край на режима на пълномощията. ↑

[2] Много жалко, господин поручик, че не мога да се възползувам от съвета ви, колкото и доблестен да е той. Княжеската корона лесно се поваля от неразумната глава... (нем.). ↑

[3] Напълно правилно. Един добър офицер говори това, което мисли; един добър владетел, — онова което е полезно (нем.). ↑

[4] „Да се изслуша и другата страна“ (лат.) — съдебно правило в римското право. ↑

Скръстил крака по турски, разгънал вестник, Стамат Хаджиспасов седеше на канапето в красиво подредената одая на дома си. На масичката до него имаше салатка от краставички и репички, а в малката кристална чаша — ракия. На лицето му бе изписано доволство — най-голямото доволство на живота му досега.

— Ама хубаво са го казали, дявол да го вземе — възкликна той и посегна към чашката. — Кой каквото ще да разправя, бива го стария Данов. Няма друг вестник като неговия. Нито в Областта, нито в Княжеството.

Гавраил, който седеше с протегнати напред крака от другата страна на масичката, изсумтя неопределено. Той почти не скриваше, че радостта на неговия баща отдавна му е доскучала и че ако все още стоеше тук и слушаше, това беше само поради невъзможността да се измъкне.

Стамат изля парливата течност в гърлото си, хлъцна, въздъхна доволно и избърса уста с дланта си.

— От хубаво по-хубаво са го казали. Ашколсун на тези пловдивчани! — Той свали вестника и погледна сина си. — Искаш ли да ти прочета?

— Дай, аз сам ще го прочета — отегчено отговори синът. — Побързо ще стане.

— Нямаме бърза работа — недоволно измърмори бащата леко раздразнен, че Гавраил не споделя възторга му. Той за нищо на света не би се лишил от удоволствието да прочете на глас това съобщение на вестник „Марица“, което вече пет пъти бе прочел наум. — Налей си една ракия да се разсъниш и слушай.

Те изпиха по една чашка, после Стамат подпъхна зад гърба си една везана възглавница и зачете:

— „София, 14 май 1885 година. Като имаше три дена време...“ А, туй не е важно. „В понеделник 13 того в «Хотел при Руский цар» се събрали 27 души българи...“ — Той пропусна още един-два пасажа и се прехвърли там, където върху вестника бе подчертал с нокът. —

„Днес на 10 часа Министерският съвет отвори публичното си заседание в сградата на Народното събрание при присъствието на толкоз публика колкото когато заседава Събранието. Де да си е чужденец из София, дошел бе да гледа, когато ще се даде постройката на железницата.

Заседанието се отвори под председателството на министъра на външните работи и изповеданията Илия Цанова. Поканиха се желающите да поднесат офертите си. Минутите бяха тревожни.“ Чуваш ли, Гавраиле, как са го казали? — Той повтори, като разчленяваше сричките: — „Минутите бяха тревожни.“ Като четеш, тръпки те побиват. Сякаш пишат за падането на Плевен!... „Минутите бяха тревожни. Решаваше се: дали нещо от 17-те милиона български пари ще остане у населението или всичко ще се изнесе във чуждестранни предприемачи и работници. След няколко минути поднесе оферта представителят на френската компания... — той не можа да прочете името на фирмата, отпечатана с латински букви — господин Делагур. Още не бе се възвърнал да седне на мястото си и българи и иностранци се изненадаха, когато българинът търговец Иван Грозев се отпрати към министерското писалище и подаде офертата си. Това никога не са очаквали чужденците и повечето от тях, без да щат, прочервиха се; напротив, у българите се съглеждаше великденска радост.“ Ашколсун! — прекъсна пак четенето Стамат. — Великденска радост! „Почака се още малко нещо, но никакви други оферти не се поднесоха. Заради това председателстващият на Мин. съвет съобщи, че заседанието ще се поднови на 12 ½ часа, докато желающите са свободни да поднесат офертите си на писалището.

На 12 ½ часа заседанието се отвори изново. Председателстващият съобщи, че други оферти не са постъпили, и помоли публиката да излезе от заседателната зала, според касателний член от закона за публичните търгове. Публиката и предприемачите се отстраниха. На 1 часа заседанието се обяви публично. Навлязоха в залата, ложите и галериите до 2000 души любопитствуващи. Секретарят на Министерският съвет прочете по-напред предложението на френската компания. Представителят на тая компания потвърди офертата си от 10 тога, т.е. поиска пак 18 ½ милиона лева, като приемаше да изпълни всичките поемни условия; при това добавяше, че е готов да направи някои намаления след предварителни споразумения с правителството. След това се прочете офертата на българина

предприемач, представител на новооснованото дружество, Иван Грозев. Той предлагаше да направи железницата Цариброд — София — Вакарел за 16 990 000 лева, т.е. 1 510 000 лева по-малко от предложението на френската компания или 10 000 лева по-малко от предложението на правителството, приемаше да изпълни всичките предложени от правителството условия с изключение само на това, че вместо дъбови траверси да му се позволи да тури само $\frac{1}{4}$ дъбови, а $\frac{3}{4}$ борови. Прочете се второ или добавъчно предложение от Ивана Грозева, с което той оттегля изключението, което искаше, и напълно прие всички условия.

Председателствующият съобщи, че тъй като предложението на Ивана Грозева е най-изгодно и отговаря на всички условия, то той се прогласява от Мин. съвет за предприемач на железницата Цариброд — София — Вакарел.“ Ха! — възкликна Стамат. — Слушай сега нататък. „В тоя момент тръпки побиха чужденците, а българите заглушиха голямата зала на Народното събрание с викове «ура», «да живей България», «да живей българският народ». — Г-н Грозев биде акламиран.

Заседанието се затвори и публиката се разнесе. До вечерта българите търговци празнуваха. Тъй и трябваше да бъде. Не само те, но и всеки българин, от каквато и партия да е, е зарадван от тоя неочакван резултат.“^[1] Е, кажи сега, Гавраиле. Прав ли бях, като ти думам, че са го казали... — Вместо да каже „отлично“, Стамат Хаджиспасов звучно целуна трите си събрани пръста.

— Абе за хубаво, хубаво е — съгласи се Гавраил. — Ама едно не ми харесва: „Г-н Грозев биде акламиран.“ Ти биеш тъпана, той обира парсата...

— Точно наопаки! — изкиска се бащата. — Грозев бие тъпана, а аз обирам парсата. Парата, сине, няма да отиде при оня, когото акламират, а при баща ти, който държи най-големия пай от дяловете. И сега серсемите, дето акълът им идва един ден след байрама, като тръгнат да дирят дялове, няма да идат при оня, акламирания, че той едва има за себе си, а тук, при мене. И акъл-парасъ ще плащат, само и само да докопат някое дялче.

— Е, чак пък толкоз! — присмя се Гавраил.

— Толкоз! По едно и половина и по две за едно ще плащат, помни ми думата. Ще плащат, че и ръка ще целуват. Слушай,

вестникът и за това пише: „София, 19 май 1885 година. След ненадейното учреждаване на това дружество мнозина от по-състоятелните българи, които нямаха честта да бъдат учредителни членове — защото работата се държеше тайно, за да не би иностранното злато да осуети започнатото дело, — изказват желание да вземат участие с капиталите си. И разбира се, дружеството ще ги приеме. С повече сила по-добре ще се кара работата.“^[2] Разбираш ли? Още не сме таврясали от пиенето и вече хленчат и протягат ръка за прося. Ей тука, на тази маса ще си оставят и кожите от гърба. И да не мислиш, че някой ще ме нарече обирник, скубач или душевадец? Напротив, драги. Всеки ще ми стиска ръката, ще ме нарече патриот и даже един ден паметник ще ми вдигнат. Това е положението, Гавраиле. — Стамат внимателно сгъна вестника и го остави до себе си на канапето. — Търчах, гърчих се, превивах гръб, теманета наляво и надясно правих, ама сега ще си стоя тука, ще си пия ракийцата, а парата сама ще се търкаля при мене.

Гавраил прибра крака и закопча елегантния си сив жакет с кадифена яка. Искаше да покаже, че след малко се готви да стане.

— Е, щом си доволен, добре е — подхвърли той заключително.

— Да благодарим на бога, доволен съм — рече бащата, като сложи ръка на гърдите и се поклони леко, отдавайки благодарност на бога, който щеше да дотъркаля парата в джоба му. — Пък живот и здраве, следващата линия сами ще строим. „Хаджиспасов Сие Хаджиспасов“. Как ти се чини такава фирма, а?

Той очакваше, че думите му ще бъдат посрещнати с ентузиазъм — за пръв път споменаваше пред сина си своите по-далечни кроежи, — но Гавраил остана странно равнодушен. Това изненада бащата.

— Ама ти май не се радваш на кроежите ми?

Синът забави отговора си. През стъклата на пенснето очите му гледаха спокойно и дори малко надменно. Той само се колебаеше дали да каже мислите си сега или да изчака някой по-благоприятен момент.

— Ти винаги правиш кроежите си и за моя сметка, а не ме питаш дали и моите кроежи са такива, тате.

— Какво, какво? — подвижна бащата, не повярвал на ушите си.

— Точно това — потвърди Гавраил. — Аз не съм нито добитък, нито пеленаче. Имам и аз кроежи.

— И какви са те, тези твои кроежи? — язвително попита Стамат.

— Виж какво, тате. За Николина те послушах. Сгодих се и ако е рекъл господ, наесен и ще се ожена. Но за „Хаджиспасов Сие Хаджиспасов“ няма да го бъде. Аз няма да се занимавам с тази работа.

Думите на Гавраил достигнаха бавно до леко размътения от ракията мозък на бащата. Преди да проумее съдържанието им, той по чувство, по инстинкт разбра главното — синът му се бунтуваше. Не, и това не беше главното. Истината беше по-голяма и по-страшна. Семейството му се разсипваше. Строгийт патриархален ред, въведен и поддържан от хаджи Спас, който беше съвсем естествен за К., сега постепенно рухваше. От здравата крепост, каквато беше в К., семейството му бе заприличало на външно красива къща, измазана и разхубавена, но с разкапани темели и с проядени от червеите греди...

Като схвана това, Стамат Хаджиспасов изведнъж изтрезня. Как бе започнало всичко? Той не си даде или не пожела да си даде сметка, че в началото беше неговото собствено решение да скъса с „живота на дребно“, да сметне родния си град за прекалено тесен и незначителен за неговите възможности и да потърси по-високи върхове за завоюване; не призна пред себе си, че именно идването в София и болезненият стремеж да застане като равен между равни със столичните първенци бяха лишили семейството му от неговите здрави корени. И видя само резултатите, проявени в Елисавета и децата: отдавна наченалото своеволие на Гавраил, изчезналият контакт с Елисавета (малко по малко те бяха загубили даже навика си да се разбират с малко думи), дръзкото разваляне на годежа, извършено от Олга, без да потърси мнението на родителите си... А сега бе дошло и откритото неподчинение на Гавраил!

— И какво си наумил да правиш? — попита той. — Ще стоиш у дома и ще четеш романчета? Сутрин ще киснеш по кафенетата, а следобед ще въртиш бастунчето по Цариградската? — Той се засмя презрително. — Защо пък не? Нали баща ти печели, няма защо ти да не живееш като търтей и да смучеш кръвчица от него.

— Не — отговори сериозно Гавраил, като пропусна иронията покрай ушите си. — Няма да седя у дома, нито ще кисна по кафенетата. Аз ще подхвана онова, което ти изостави: политиката.

— Какво, какво? — за втори път възкликна бащата. — Ще се заловиш за политиката? Ти да не си?... — Той завъртя пръст до челото си.

— Не съм, тате. Обмислих всичко. Ще постъпя чиновник и ще си заловя за политиката. Пък кой знае, ако нещата тръгнат на добре, може след някоя и друга година да те заместя в Народното събрание.

— Ще има да почакаш. Докато станеш на трийсет, много вода ще изтече под мостовете...

— Не се знае — все така спокойно възрази синът. — Стамболов не стана ли народен представител на двадесет и пет години? Издадох му свидетелство, че е роден пет години по-рано и — готово.

Стамат се почувствува безпомощен. В разговора той бе встъпил неподготвен, докато Гавраил беше премислил всичко, а имаше преимущество и в спокойствието.

— Хайде де, поне недей се сравнява със Стамболов. Посмали Манго! Още сто години да живееш, на сто парчета да се разкъсаш, пак няма да станеш и половината на онова, дето е Стефан.

— В края на краищата Стамболов е само един буен революционер. Революциите, тате, се правят от буйните хора, а плодовете им се обират от умните, които вървят след тях.

Бащата се стъписа: той самият никога не би могъл да съчини такава сложна мисъл, каквато чуваше сега от сина си. Дали пък малкият нямаше право? Щом беше способен да разсъждава по такъв хитър и пресметлив начин и да изразява мислите си с толкова красноречие, дали пък наистина нямаше данни да преуспее в политическата кариера? Той не знаеше и не подозираше, че Гавраил просто бе повторил думите на разните консерватори от четвъртъците на Елисавета, и под влияние на бащинската си гордост ги бе преписал изцяло като постижение на сина си.

— Искаш да кажеш, че няма да вървиш със Стамболов, а против него?

— Или след него, все едно.

— И с кого, ако смея да попитам?

— Със Стоилов и старите, тате. Чакай, не избухвай. Първо ме изслушай, че тогава ругай. Царството на либералите няма да е вечно. Ние сме монархия, а монарсите не търпят дълго на власт разпалени глави като либералите. — Гавраил продължаваше да повтаря заученото от „определения ден“. — Самите либерали пламтят буйно, но скоро ще прегорят. Вземи за пример себе си, тате. Ти уж си либерал, но скоро се насити на либералското многословие и се залови с дейност, която е

напълно в духа на консерваторите. Същото ще стане и с властта. Ще минат няколко години и либералите ще си изпеят песента. Тогава ще дойде времето на умните и търпеливите. Помни ми думата! — Той реши да добави и една мисъл, до която бе достигнал сам: — Има и друго, тате. Либералите са на власт и са многобройни. Ако тръгна с тях, за да достигна до върховете, ще трябва да изместя, да речем, хиляда души. Това е мъчно нещо. С консерваторите е друго. Те са малко и разбити. При тях на пътя до върха има десетина-двайсет души. Разбираш ли ми сметката, тате?

Да, Стамат разбираше. Неговият просто устроен ум не можеше да се справя с абстракциите, но не му липсваше известен усет в практичното. И затова еснафският практицизъм в последните разсъждения на неговия син му беше не само понятен, но и близък. И той го разколеба. Бащата се почувствува безволен и нерешителен. Знаеше, че ако това се бе случило преди няколко години, той би „обърнал дебелия край“ и би наложил волята си с желязна ръка. Но сега не можеше. И се задоволи да каже:

— Ти си глупак! — Но в гласа му нямаше убедителност.

Гавраил се задоволи да се усмихне неопределено. Бащата си наля нова чашка ракия, гаврътна я изведнъж, после подпря месестите си длани на коленете.

— Значи така — обобщи той горчиво. — Залавяш се за политиката и ще ме изоставиш. „Изтъках си платното, ритвам ти кросното.“

— Не е вярно. — Гавраил се наведе към него. — Не си ме разбрал, тате. Нито ще те изоставя, нито ще се отделя от тебе. Ние пак и винаги ще бъдем заедно. Но аз ще дърпам конците в политиката, ти — в търговията. Така силата ни ще израсте от Витоша по-голяма.

Стамат го стрелна с поглед. По лицето му се четяха едновременно недоверие и надежда.

— Че как тъй? — попита той неуверено. — Нали сам казваше...

— Не си ме разбрал, тате. Ще ти обясня. — Гавраил облегна лакти на масичката и приближи глава до баща си. — Помниш ли как ходеше да молиш помощ от Мартинов и от другите големци? Как им обещаваше рушвети и дялове от дружеството? Помниш ли, а? И защо беше това? — Той сам отговори на въпроса си: — Защото големите удари не стават без подкрепата на политиците. За да завъртиш своето

колело, трябва първо да смажеш техните. Сега помисли си, че след пет години аз съм един от тези влиятелни хора, които могат да наклоняват блюдата на везните на едната или на другата страна. Е, кажи, тогава ще бъде ли необходимо да превиваш гръбнак пред разните там Мартиновци?

— Я кажи, я кажи — подкани го оживено Стамат, който постепенно бе започнал да проумява скритата мисъл на сина си. Гавраил с готовност се залови да му обяснява:

— Да речем, че от мене зависи на кого да дам построяването на някой железен път. Какво ще сторя аз? Ще правя, ще струвам, но ще докарам работите така, че най-изгодно да изглежда предложението на „Хаджиспасов и Сие“, и на бърза ръка, без шум, ще му прехвърля концесията. Разбираш ли? На дружеството „Хаджиспасов и Сие“, защото официално аз няма да се водя член на дружеството, макар че в него ще бъдем пак ти и аз. И парата пак ще остане тук.

— Хората не са толкова прости — недоверчиво, каза бащата. Той вече имаше опит в този род работи.

— Аз нарочно избрах най-простия пример. Всъщност работите наистина не стават така. — Синът намигна хитро. — За умния — пътища много. Да кажем, че железниците не зависят от мене, а от Иван или Драган. Тъй като Иван не е прост, той ще знае, че фирмата „Хаджиспасов и Сие“ е всъщност „Хаджиспасов Сие Хаджиспасов“, и сам, даже без аз да го моля, ще остави концесията на нея. Ама ще попиташ — защо? Защото, тате, няма нито един политик, който да се храни само от заплатата си. Кой едно, кой друго, всеки има нещичко странично зад гърба си. Аз имам тебе, а този Иванчо или Драганчо — например фабрика за шаяци. А не от друг, а от Гавраил Хаджиспасов зависи кой да вземе голямата доставка на шаяци за войската. И какво ще стане? Иван ще даде строежа на железния път на Стамат Хаджиспасов, защото после Гавраил Хаджиспасов ще даде на Иван доставката на шаяци за войската. Така стават тези работи. Така ще стават, дорде свят светува.

Стамат остана неподвижен. Колкото повече мислеше върху думите на сина си, толкова повече разбираше дълбоката истина, която се съдържаше в тях. Далеч, много далеч щеше да отиде синът му. Колкото — според него самия — Стамат отиде напред от баща си, толкова, ако не и повече, щеше да го изпревари Гавраил. Това поласка

бащата, но подразни търговеца в него. Защото както Стамат наричаше в мислите си хаджи Спас „нескопосан бакалин“, тъй един ден и Гавраил щеше да нарича него.

Изведнъж мисълта за спечелената в търга победа престана да му се услажда. Напусто са били дългите колони с хвалебствия в „Марица“; напусто е било тържеството на Стамат Хаджиспасов над такива страшни имена като барон Хирш, Утин, Делагур или този хаирсъзин Адженов. Нищо не е било това. Игра на ашици — дори и чисти петстотин хиляди надали щеше да спечели. Дребно боричкане за кокала, както и купуването на местата около София, докато агнетата ги ядат такива, какъвто — той не се съмняваше в това — щеше да стане един ден Гавраил.

Споменът за купуването на имотите още повече го ядоса. В този момент то му се стори също така дребно и незначително, както някогашното продаване на сол в бакалницата на хаджи Спас.

— Добре — каза той сломено. — Да бъде както ти казваш. Ще ликвидираме имотите и ще основем...

— Не — прекъсна го синът с тон на човек, който си е извоювал правото да командува и да изисква подчинение. — Във вировете има много вода, но и тя се състои от отделни капки. Големият търговец се стреми към големи удари, но не се срами да вдигне от земята намерения гологан. Ще караме както до сега и ще чакаме да дойде *нашето* време.

— Да бъде както ти казваш — повтори Стамат Хаджиспасов. Чувствуваше се така, че му идеше да се тръшне на одъра и да не стане.

В одаята надникна Елисавета. Беше облечена в най-новите си дрехи и както често ставаше напоследък след отсъствията ѝ от къщи, очите ѝ грееха с някакъв особен влажен блясък.

— Хубаво — каза тя. — Приятно е човек да види баща и син поседнали на чашка ракия.

Двамата не отговориха. Бяха премного заети с мислите си.

[1] Автентична — в. „Марица“, бр. 715/21 май 1885. Правописът отчасти запазен. ↑

[2] Автентично — пак там. ↑

Като чест гост в дома на Иван Катров, Христо Сумров не чака да му отворят, а промуши ръка между летвите на вратника, напипа в тъмнината мандалото и го вдигна. От мрака, който, бе прихлупил двора, изникна една слабичка момчешка фигура и се запъти към него.

— Цанко, ти ли си? — запита тихо Сумров.

— Аз съм, господин учителю — отвърна момчето. Цанко Катров, най-малкият брат на Иван, беше още ученик в горния клас на прогимназията и Христо Сумров му преподаваше.

— Тук ли са?

— Тук, господин учителю. Всички са тук. И господин Чардафон също. Да ви заведе ли?

— Няма нужда, Цанко. Сам ще се оправя. А ти? На пост ли те остави бате ти?

— На пост. — В гласа на момчето прозвуча гордост. То познаваше романтиката на революционните години от разказите на своя брат, та сега беше щастливо с тайнствената и необикновена задача, която му беше възложена. — Да следя кой влиза и кой се върти наоколо — така ми поръча бате Иван.

— Добре, добре, Цанко — каза учителят. И макар да знаеше, че в събирането им нямаше нищо толкова тайнствено и съзаклятническо, добави още едно изречение, за да създаде радост на момчето: — И утре в училище нито дума, нали?

— Нито дума, господин учителю — тържествено потвърди Цанко. — Да ме нарежат на парчета, пак няма дума да продумам.

Христо Сумров прекоси двора и пипнешком влезе в отвода на къщата. От към собата се чуваха разпалени мъжки гласове. Той спря и се заслуша.

— Чудни хора! — Сумров позна гласа на Никифор Симеонов. — Вчера се освободихме и наместо да оставим народа да се порадва на свободата си, ние го тикаме в ново премеждие... — Аз мисля, че с тези постъпки ние сърдим и нашата покровителка и избавителка Русия.

— Русия ли? — отвърна един гръмогласен като йерихонската тръба баритон. Учителят се усмихна в тъмнината — това беше гласът на Чардафон, живописния габровски хъш, с когото в Опълчението бяха служили в един взвод.

Нека да се отклоним за малко, и с няколко думи да разкажем за Чардафон, комуто бе отредено, три-четири месеца по-късно да играе ако не решителна, то поне важна роля в съдбоносни за България събития.

Дори и приятелите му от детинство не знаеха, че истинското му име беше Продан Тишков. Наречен като малък Чарда от приятелите си, той по-късно прибави към този прякор едно фон — за да подиграе полския немец на турска служба, началник на румелийската милиция генерал фон Дригалски паша — и стана Чардафон. Още по-късно Захари Стоянов му даде прозвището Велики и му посвети една книга, нещо средно между фейлетон и летопис, с която му запази място в историята.

Чардафон Велики беше роден в Габрово. Неуморен немирник и пакостник с неизтощимо въображение като дете, вдъхновител и главен изпълнител на всички злосторства и „джумбуши“, на четиринадесет години той вече имаше такава „слава“, че баща му, берберинът Тишко, предпочете да го изпрати да учи занаят в Русе. Чардафон тръгна за Русе, но се озова във Влашко, където още почти дете премина суровата школа на българските хъшове. На седемнадесет години той беше вече опълченец, а на двадесет и една — в 1881 година — емигрант в Източна Румелия, жертва на режима на пълномощията. Настанен от приятелите си Данаил Николаев и дядо Райчо, героя капитан Райчо Николов, за сержант-майор в Голямо Конаре, той пренесе в Областта своята хъшовска природа и неизчерпаемостта си шегобийство. Службата сержант-майор, която не съществуваше в Княжеството, звучи някак си голямо, но не беше такава; сержант-майорът беше нещо като подофицер със своя военна околия, в която той отговаряше за запасните и водеше обучението им. Чардафон малко се интересуваше от службата си, а я използваше предимно, за да псува лъжесъединистите от Народната партия на Гешовците, да пропагандира съединението и да създава тайни революционни комитети.

— Русия ли? — казваше сега Чардафон. — Че ти как мислиш за нейния народ? Той е триста пъти по рая, отколкото ние бяхме на турците.

— Ех, царство голямо — обади се един глас, който Сумров не позна, — кабил ли е да няма и там сиромаси хора? Но работата е, господин Чарда, че в Русия царува християнски Цар, не беси и не забира, не праща на заточение в Диарбекир даскалите и учените хора, както правеха у нас турците.

— Господ ум и разум да ти дава! — Знаеш ли ти бе, глава Гергева, че ако султанът пращаше по пет-шест българи на годината в Диарбекир, то руският цар, изпраща по пет-шест хиляди в годината? Хем техният Диарбекир, който се казва Сибир, е десет пъти по-голям от турското царство. А пък бесене, бой — на скъсване.

Христо Сумров сметна, че моментът е подходящ, за да влезе.

Собата на Катрови беше така гъсто одимена, че въпреки двете газени лампи в нея почти не се виждаше. Десетина души бяха насядали по хасърите на земята, заобиколили една покрита с мезета и вино софра. Преди още Сумров да свикне с дима и полумрака, в дъното на собата се изправи Чардафон и тръгна с разперени ръце към него. Той беше висок и добре сложен момък с некрасиво, но приятно бръснато лице. Носеше полувоенни-полуцивилни дрехи, с шашка на бедрото и с подарените му от дядо Райчо ботуши на краката — същите, за които Захари Стоянов казваше, че „в тях свободно могат да влязат и излязат врабци“. Да отбележим мимоходом, че не само ботушите, но и цялото му облекло беше все подарено от приятели.

Те се прегърнаха и целунаха три пъти по устата, като междуременно Чардафон викаше възторжено:

— Ех, ти, Христо! Ех, ти, брате! Вижте го, момчета. Това е истински фараон!

За да разбере читателят по-нататъшния разговор, принудени сме тук да вмъкнем кратък Чардафоно-български речник. „Фараони“ Чардафон наричаше добрите елементи, истинските патриоти и посветените в делото хора; „козе месо“ — пловдивските лъжесъединисти и изобщо предателите; „черни души“ — консерваторите, лъжепатриотите и „чорбаджиите без фесове“.

— Сторете място, момчета, за моя приятел и брат Христо Сумров, който на Шипка ля кръвта си против турчина и черните души!

— Чух те, като говореше против Русия, Чардафоне — рече Сумров, след като седна до софрата и пийна глътка вино. — А забрави ли как руските братя се биха и мряха заедно с нас на Шипка?

— Ти за солдатите не говори, Христо. Те са добри хора, като нашего брата. Фараони! Против тях аз лоша дума не казвам. Баща им псувам аз, дето иска да ни прогони княза и да ни направи руска губерния.

Сумров трепна. Колкото пъти в последните месеци бе чувал да се говори срещу царя и Русия, той все бе изпитвал такова смущение, сякаш нападката жигосваше него или негов най-близък човек. Дори Желязов, в чиито думи той безрезервно вярваше, и той пишеше в „Съвременний показател“ против царя и руския царски режим. Постепенно се приучи да не дава външен израз на обидата, която тези думи предизвикваха у него, но вътрешно продължаваше да се възмущава и огорчава.

— Е, хайде, хайде — подвикна някой. — Не се увличай в хвалби по княза, Чардафоне. Нали ти поради него избяга в Румелия и тогава го попържаше и вместо Батенберг — Бати Герги го назоваваше!

Както винаги, когато някой го захлупваше с думи, Чардафон Велики помълча, преди да отговори неуверено:

— Все още има една тънка миризмица в него, чалдисва малко на козе, ама може да се измие.^[1]

Всички усетиха неудобството му и за минута в стаята се възцари неприятно мълчание. Впрочем всички събрани споделяха чувствата на Чардафон — те бяха простили на княза авантюрата с пълномощията и с режима на генералите, отново го обичаха, но и все още усещаха „тънката миризмица“, за която говореше Чардафон. За да излязат от напрегнатостта, Христо Сумров подхвърли:

— А ти, Чарда, какво тъй по нашия край? Къде е Голямо Конаре, къде е К.? Да не си решил да се връщаш?

Околните се изкискаха. — Без да предполага, Христо бе сложил пръст в най-прясната рана на Чардафона.

— Оставил си службата — обади се Никифор Симеонов, — за да придружи своя господ-бог Каравелов, а като стигнали до Търново, бай Петко му показал вратата.

Това беше вярно. Сам емигрант, по време на режима на пълномощията Чардафон бе виждал в лицето на другия емигрант,

Каравелов, първия, който поведе открита кампания за съединението, нещо като нов месия, пророк или пратеник на провидението. Когато княз Александър възстанови конституцията и даде министър-председателския стол на Каравелов, Чардафон получи първия удар — вестниците писаха, че Каравелов бил целунал ръката на княза. Тогава все пак му прости. Но само преди няколко дни министър-председателят бе нанесъл жестока обида на своя фанатичен привърженик. Минал през Голямо Конаре на път за Търново, той бе приел в свитата си Чардафон, който по един негов знак бе зарязал и службата си, и фараоните си, и своята, станала чрез него прочута, хазайка баба Исака и въоръжен с пушка, два револвера и няколко ками, бе тръгнал сляпо подир своя кумир. Каравелов нямаше нужда от охрана, но му беше приятно да се забавлява по пътя с чудащините на сержант-майора. Идилията обаче продължи само до Търново. Още вечерта след пристигането в старата българска столица, когато Чардафон поведе своите фараони да устрои акламация на министър-председателя, като им държеше такава реч: „Той не е нито Начович, нито пък Цанков, а Петко Каравелов, най-горещият либерал, защитник на конституцията и баща на сиромасите!“, бащата на сиромасите го наруга и го изпъди с думите: „Аз с пияници нямам работа! Вън, че ей сега ще проводя за полицията...“ Тогава Чардафон бе плакал горчиво и докато минаваше през Марно поле, бе размахвал юмрук в тъмнината: „Ах, дърт пезевенк с пезевенк! Аз ще ти изсуша тебе цървулите! Ти не си разбрал бача си Чарда, що за стока е той... Ти ме уби окончателно!“^[2]

Сега сълзите бяха пресъхнали, но болката още го пареше:

— Аз нямам работа при черни души — рече той сърдито. — Той, пезевенкинът, мислеше, че съм като другите му лакеи, да му целувам краката за кокал!... Той не знае, че дордето аз съм здрав, докато ми държат ръцете и краката, сто пъти съм по-богат от него... И ние си бяхме отворили устата подире му, като кажихме Каравелов, та Каравелов! А пък той — черна душа и в червата, господ го убил! — После си спомни сложността на своята мисия и завърши дипломатично: — Но нали сме блеели досега подире му — трябва да се мъчим и да го поддържаме, да не ни се смеят противниците, а на сърцето си да го знаем, че е козе месо^[3] Ама стига сме приказвали за него, бе. Той не заслужава, дето си търкаме зъбите с името му. —

Чардафон разтърси глава и с това движение сякаш окончателно пропъди сянката на своя развенчан идол, която досега блуждаеше наоколо. — За друго съм дошъл аз, братя фараони. За съединението съм дошъл да ви говоря.

— Много ни говориха, Чарда — обади се учителят Христо Драганов. — Всеки говори за съединението, докато си оплете кошницата, пък сетне: „Не му е времето!...“

„Не му е времето“ беше лозунг на управляващата Областна Народна партия, която също бе дошла на власт с призови за съединението. В настоящия момент, перефразиран, той се споделяше и от Каравелов.

— Остави го ти, козето месо — отвърна веднага Чардафон, попаднал най-после на твърда почва. — Сега цяла Румелия гъмжи от тайни революционни комитети и готови чети, както беше по времето на нашия светец Васил Левски. Начело е бае ви Захари. Знаете го, няма защо аз да ви го препоръчвам. И където има човек с юнашко сърце — с него е! Само в Конаре аз имам чета от осемстотин фараони. Знамето е вече готово и само чакаме знак да го развеем.

Макар че не му е мястото, ние искаме да опишем знамето на Конарската дружина. Изработено в Пловдив от Георги Данчов, то беше изцяло „изобретено“ от Чардафон и от него читателят ще научи повече за характера на нашия герой, отколкото от двадесет страници епитети.

От едната страна то имаше в средата разярения български лъв, под краката на който се четяха надписите: „Долу Румелия!“, „Да живеят Съединението!“ и „Напред, юнаци!“. Това беше сравнително победната страна. На другата Чардафон бе дал пълен израз на въображението си. Освен лъва тук, пак със златни букви, беше написано: „Съединение на България, да живеят Александър I, княз на България!“. По-горе „Свобода или смърт!“ и отново „Напред, юнаци!“. Но това се е сторило недостатъчно за Чардафон, та той бе поръчал около шията на лъва да изпишат със ситни букви стиховете на Христо Ботев:

*Вдъхни всекиму, о, боже,
любов жива за свобода.
Да се бори кой как може*

с душманите на народа.

А пред устата на лъва стиховете на Любен Каравелов:

*Не вярвам аз, че калугер
ще спаси раята —
свободата не ще екзарх,
иска Караджата...*

— Нищо не са осемстотин души — замислено рече Христо Драганов, който помнеше тежките сражения при Шипка и Стара Загора.

— Туй са само моите фараони в Конаре — засегна се Чардафон. — А само те ли са? Панагюрище и Копривщица чакат знак. Дядо Иван Арабаджията в Царцово, който е крил Дякона, чест и слава на името му, едва удържа своята дружина. В Чирпан е Стою Пъдарина. В Сливен — старият войвода Панайот Хитов. Аджелето, дете открадна пушките със Стою Пъдарина, кръстосва нагоре-надолу като апостол. А сега, като дойдоха и Паница и Митрий Патапич, в Пловдив е сила — чудо работа! Само да кихнем в глас и Треперко паша ще изхвъркне из конака!

— А военните, военните как са? — продължи да пита Христо Драганов.

— И те са с нас, братя. Е, няма стадо без мърша. И между тях има козе месо. Някакви си там Тянков и Димитриев — ама това хора като света ли са? Важното е, че с нас са такива фараони като Арабито и дядо Райчо, пък и другите — Муткуров, Любомски, Филев, — и те са с нас до един.

Налага се отново да направим пауза, в която да уловим читателя за ръка и да го преведем през тресавището на прякорите, повечето от които бяха творби на хумористичния кръстник Захари Стоянов. Читателят може би си спомня, че Арабито или Араби паша беше майор Данаил Николаев, най-старшият от българските офицери в Източна Румелия; Митрий Патапич — Димитър Ризов, намерил в Пловдив укрытие от съдебното дирене по „аферата с купоните“. Ето и указател

за останалите: Стою Филипов, наречен Пъдарина, беше стар хъш, неук, безумно смел, патриот, пияница, дързък до безразсъдство и единствен човек от тази категория, комуто Чардафон признаваше предимство. Аджелето беше прозвище на Иван Стоянович, дясната ръка на Захари Стоянов, журналист, оратор и съавтор на обира на военния склад в Чирпан. Когато бяха уволнени от правителството (Захари Стоянов бе служил като съдебен следовател, а Стоянович — като секретар в Дирекцията на правосъдието), първият започна да издава вестник „Борба“, а вторият отвори едно писалище, над вратата на което постави чудатата фирма: „Тук се пишат прошеня и се продават руски революционни книги“. Злъчният прякор Треперко паша принадлежеше на губернатора Гаврил Кръстевич, на когото ръцете трепераха от старост.

— А руснаците? Руснаците какво мислят?

— Само консултът Сорокин е черна душа, да пукне дано. Но офицерите са фараони — държат под козирог на Сорокин, а в душата си и в делата са като твоя Василий Денисич, Христо. — Чардафон изпразни на един дъх чашата си и веднага няколко ръце се протегнаха да му я напълнят отново. — Та такава е тя, братя. Няма да мине много и ще пропукаат пушките оттатък Балкана. Сега пък аз да ви попитам: с нас ли сте или с черните души?

От всички страни се обадиха гласове и се събраха в невъобразима смесица:

— На живот и смърт сме с вас, Чарда!

— Да живеят съединението!

— Долу Румелията!...

— Да живеят княз Александър!

Христо Сумров усети как отдавна забравена топлина сгрива сърцето му и извика заедно с другите:

— Свобода или смърт! Да живеят княз Александър!... Да живеят велика България!...

Чардафон вдигна пълната си чаша и запя с цяло гърло. Към него се присъединиха и останалите и след малко от дълбоко конспиративното заседание над слисания град К. се разнесе старата опълченска песен:

*Напред, напред за слава
на бойното поле...*

Като изкараха също „Тих бял Дунав“ и „Шуми Марица“, Чардафон отново стана непривично сериозен:

— От вас, братя, се иска да се стегнете и да бъдете готови. Щом чуете пукотевицата, грабвайте пушките и тръгвайте. Ние с Треперко паша ще се оправим по домашному, но после ни чака турчинът.

— Знайте, че сме с вас — отговори за всички Христо Драганов. — Били сме турчина и пак ще го бием. Няма да се посраим!

— И още нещо — добави Чардафон. — На осемнайсети юли всички фараони ще се съберем на Бузлуджа. Голям ден е това — годишнината от смъртта на Хаджи Димитра! Ще се съберем, ще се преброим, ще се огледаме да видим не понамирисва ли някой на козе месо и ще решим кога да запукат пушките. Тъй че...

Заседанието продължи до късно. Изпяха Каравеловата „Хубава си, моя горо“ и други стари песни, викаха „Долу“ и „Да живеј!“, а когато най-сетне станаха да си ходят, Чардафон, който щеше да преспи у Иван Катров, рече на сбогуване:

— А че простете бей, фараони, ако съм изтървал да кажа някоя горчива дума. Хора сме!

Стиснаха му ръката, мнозина го разцелуваха и се разотидоха.

Христо Сумров вървеше към дома си и леко тътреше крак — беше влажно и старата рана се обаждаше. В одаята хаджи Спас отдавна спеше. Но в прозорците на вкъщито проблясваше светлинка. Гина го чакаше.

Учителят бутна вратата и влезе при жена си. Дали бе шетала досега или просто не си бе намирала място, но Гина не седеше, а стоеше права до студената пещ с ръце мушнати под престилката. Те се изгледаха продължително, после Христо смотоледи едно „Добър вечер“ и седна на обичното си трикрако столче. Гина, съсухрена и с издълбани дълбоки бръчки по лицето, седна срещу него и изрече предизвикателно:

— Е?

Тя се закашля. Христо изчака пристъпа да премине и отвърна тихо:

— Нищо. Събрахме се у Ивана. Хапнахме, пийнахме и поговорихме.

— Онзи хаймана за какво е дошъл?

Христо разбра: Гина се бе приготвила да се скарат и сега нарочно разчепкваше, за да има за какво да се улови. Въпреки това той обясни търпеливо:

— Ще прогласяват наскоро съединението. Всичко са подготвили и се стягат. Апостола Захари Стоянов помниш ли? Той им е начело. — И добави, като правеше гласа си безгрижен: — Искат и ние да сме готови...

— А ти?

— Какво аз?

— Какво отговори ти? — продължи все така заядливо да пита Гина.

За момент той изпита желание да я излъже, да спести на нея и на себе си кавгата, която бе надвиснала над главите им. Но Христо изобщо не умееше да лъже, пък и сега му се стори, че една лъжа би осквернила чистото патриотично чувство, което бе споделил със старите си другари в собата на Катрови. И затова изтърси направо:

— Където другите — там и аз!

— Ааа, така ли? — не каза, а изсъска Гина. После цялата мъка, която смъртта на децата и болестта ѝ бяха натрупали в нея, се заизлива през устата ѝ: — Където другите — там и ти! Е, какво, нали беше въстаник, опълченец? Промени ли се с нещо животът ти? Даскал беше преди, даскал си и сега. Какво спечели, като се трепа по въстанието и войната? Един сакат крак, ето какво спечели. Стисна ли ти някой ръката? Даде ли ти нещо? Една ракия барем почерпи ли те, дето си окуцал за тази пуста държава? Дойде ли някой да ти рече: „Слушай, ти си герой, кръв си лял за нас. А сега си хром, не те бива за ходене, за работа. Ако имаш някое парче земя — дай, аз ще го изора вместо тебе.“? Кажи де, рече ли ти някой? Вятър, никой не те и поглежда. Подритват те като куче. Къщата си опропасти по пустите въстания — скоро ще стане тъй, че с трън да се завъртиш, нищо няма да закачиш. Ето, туй ти е печалбата от твоето „Свобода или смърт юнашка“.

Христо беше очаквал бурята и сега, когато тя се разрази, не правеше нищо, за да я прекъсне. Но се учудваше — Гина ли беше, от която излизаха тези злъчни приказки? Оправдаваше я: не беше тя такава; животът и тежката съдба я преобразиха. Оправдаваше я, но колкото повече я слушаше, толкова повече гняв се надигаше в него. Че тя хулеше въстанието и войната, а за тях Христо никому не даваше да казва лоша дума.

— Кой спечели от свободата? — продължаваше Гина. — Вие, дете се бихте ли? Дето си оставихте кокалите по чукарите или се върнахте получовеци? Кой от вас прокопса? Никой. Нито един. Прокопсаха пак ония, които и в Турско си живееха и рахатуваха. Смениха фесовете с калпаци, тупат се в гърдите и се назовават родолюбци, пък ако преди по една, сега по три кожи съдират от такива като вас. Туй е то кярът от вашата свобода.

Погледни бай си Стамат. Мръдна ли си той пръста, когато вие беряхте душа по Балкана? Даде ли един грош за делото ви? А сега същият този бай Стамат — и на онзи свят мир да не намери! — тъне в охолство и има повече наполеони, отколкото ние с тебе имаме косми на главите си. Ето кой спечели. Пък когато протегна към него ръка за помощ — чуваш ли, не за милостиня, а за помощ, — той не си рече: „Христо беше опълченец, на такива като него дължа свободата и богатството си“, а ти обърна гръб и се направи, че не те познава. С всяка дума Гина все повече се ожесточаваше. Гласът ѝ, равен и глух в началото, сега бе станал писклив и рязък.

— Ама ние... — понечи да каже Христо, но тя го прекъсна припряно:

— Така е, няма какво да го увърташ. Ако бай Стамат ти беше помогнал... Забрави ли Росето? Забрави ли как издъхна, горкичкото, в ръцете ти? За тях, за тези, дете ѝ взеха душичката, ще тръгнеш сега. Където другите — там и ти! Велика и целокупна България ще правиш? И за кого? За такива като бай ти Стамат и Стефана Стамболов, които...

Тя не довърши. Случи се нещо, което никога досега — от женитбата им до днес — не беше се случвало: Христо Сумров се пресегна и със сила я плесна през лицето. Изненадани, смаяни от станалото, те се изправиха машинално и една минута се гледаха очи в очи. Гина бе оглушена от плесницата и в тази секунда повече учудена, отколкото огорчена; смутен, Христо се колебаеше между две чувства

— срам и гняв. После гневът надделя в него и той извика заплашително:

— Да не съм те чул да кажеш дума повече! Не за Стамат Хаджиспасов и не за Стефан Стамболов ще грабна пушката. За България! Чуваш ли? За България! Десет живота да имам, и десетте ги давам за нея...

Сетне излезе и тръшна вратата след себе си.

До вечерта на другия ден не се прибра у дома.

[1] Автентично. ↑

[2] Случаят и репликите са автентични. ↑

[3] Автентично. ↑

Олимпий Панов седна небрежно върху писалището и залюля крака.

— Имате ли някакви новини за нашия хаджия, Мартинов? — запита той. — Къде е сега? Какво прави?

— Последните новини са от Брюксел. От бюлетина на агенция „Хавас“ научихме, че Негово Височество е гостувал няколко дни на крал Леополд и продължил за Лондон.

— Е, в такъв случай можем скоро да го очакваме — каза Панов.

Мартин Мартинов инстинктивно разбра, че всички тези въпроси бяха само един далечен увод към същинската тема, довела Олимпий уж случайно при него в адютантската стая на двореца. Той нямаше никакви предположения за естеството на тази тема и затова се задоволяваше да отговаря търпеливо на въпросите. Към Олимпий Панов той винаги бе изпитвал особена симпатия. Капитанът го очароваше с ореола си на някогашен букурещки хъш, положил революционна клетва лично пред Дякона Левски, с участието си във войната, заради което бе зарязал следването си в Париж, с решителността и добросърдечността, които по неповторим начин се проявяваха във всичките му постъпки. Мартинов си казваше, че мнозина на мястото на Панов биха позирали с лошото си здраве, като биха изтъквали със и без повод, че са принесли себе си в жертва за свободата на отечеството, докато Панов само страдеше, крепеше се и... толкова.

— Надали — отвърна Мартинов. — Доколкото зная, на връщане князът ще се отбие в Париж, Берлин и Виена. Пък кой знае, може и до Копенхаген да прескочи. — В Копенхаген по това време се намираще руското Царско семейство. — Защо? Имате нужда от Негово Височество?

Но Олимпий Панов не отговори. Безхитростен по характер, той, изглежда, бе изчерпал запаса си от „неутрални“ приказки и сега, без дори да потърси някакъв благовиден преход, заговори направо:

— Слушайте, Мартинов, чувствувате ли ме достатъчно близък?

Въпросът беше изненадващ и същевременно подсказваше, че същинската тема на разговора щеше да има личен оттенък.

— Разбира се. Вие го знаете, Панов.

— Тогава кажете ми какво става с вас. Не говоря за това, че в последните месеци отслабнахте и се сбръчкахте като старец. Наблюдавах ви вчера на заседанието при княз Кантакузин. През цялото време вие блуждаехте някъде, не бяхте на себе си. Чухте ли поне една дума от рапорта на Бендерев? Не, нали? Ето, това ме накара по никое време да ви дойда на гости, Мартинов. Ако ме чувствувате така близък, както казвате, споделете с мене каквото ви мъчи. С радост ще направя всичко, което е по силите ми, за да ви помогна.

Мартинов се изненада. Не от странната постъпка на Олимпий Панов — тя напълно подхождаше на неговата сърдечна и отзивчива природа. Изненада се, че въпреки старанието му да се прикрива, да не издава състоянието си, Панов така добре бе прочел какво ставаше в душата му. А щом това го бе направил Панов, и то само в едночасовото заседание при министъра на войната, навярно и мнозина други го правеха.

Първото му желание беше да отрече наблюденията на капитана — никога не бе обичал да говори за себе си. Но после се разколеба. Добросърдечието на неговия приятел не заслужаваше да му се отговори с лъжа.

— Страхувам се, че правилно сте отгатнали. — Мартинов се усмихна горчиво. — Измъчва ме нерешителност, Панов. Може би е срамно да го призная, но е така. Измъчва ме нерешителност, в която аз се лутам безпомощно и не мога да намеря верния път.

— Ще ми кажете ли за какво се отнася? Нещо в службата?

— Не. В службата всичко е наред.

— Тогава имате право да мълчите. — Панов кимна с разбиране. — Не желаете ли да ми кажете вашите колебания само по принцип? Честно слово, ще ви дам напълно искрен съвет, все едно че сте ми брат.

— Задачата е всъщност много проста: уравнение без нито едно неизвестно — тихо отговори княжеският флигел адютант. — Предстои ми да претърпя едно поражение. Не, моля ви се! — Той вдигна предупредително ръка. — По тази линия не ме утешавайте. Поражението е така сигурно, както е сигурно, че сега седим един

срещу друг. Аз се страхувам от него и го избягвам. Разбирате ли ме? Предпочитам неизвестността пред поражението. За съжаление тази неизвестност не ми носи утеха.

Замълчаха. Синкавият здрач на пролетната вечер пропълзя през отворения прозорец и изпълни стаята, като направи предметите в нея призрачни и недействителни. Пръв наруши мълчанието Олимпий Панов:

— Наскоро Стефан — той имаше предвид Стамболов, своя най-близък приятел — ми даде да прочета една книга на Ларошфуко. В нея срещнах такава мисъл: „Човек нищо не дава така щедро, както своите съвети“. Ще се сърдите ли, ако — верен на човешката природа — и аз ви дам един непоискан съвет?

— Познавам ви добре и предполагам какво ще ме посъветвате. Но все пак кажете.

— Вие и аз сме войници, Мартинов. За истинския войник поражението е нещастие, но не и позор. В света има много повече паметници на падналите воители, отколкото на победилите. И... — той се поколеба за миг — и нито един на избягалите от бойното поле. По-добре е да загинеш, отколкото да обърнеш гръб на опасността. Тази проста воинска мъдрост напълно намира приложение и в ежедневиия ни живот. По-лесно е да преживееш една горчива истина, отколкото да я избягваш непрекъснато и да се самозалъгваш. — Той млъкна, но като видя, че поручикът не се готви да проговори, добави: — Знам какво мислите в този момент. Същият този Ларошфуко го е казал още преди двеста години: „Всички ние имаме достатъчно сили да понасяме страданията на другите.“ Така е, уви! Но аз ви уверявам, че по същия начин бих разсъждавал, ако проблемата стоеше не пред вас, а пред мене, и ако от нея зависеше дори животът ми.

— Вярвам ви — замислено потвърди Мартинов. После с внезапна решителност се изправи: — Благодаря ви, Панов. Ще послушам съвета ви. Зная, че ме чака поражение, но...

Той подаде ръка на приятеля си и капитанът я стисна сърдечно.

Половин час по-късно Мартинов прекоси двора на Хаджиспасови. Когато се готвеше да почука на вратата, пред него се изправи непознат мъж в нови шаячни дрехи.

— Що тражите, гос'ине? — попита непознатият. И се представи:
— Я съм портиерин на гос'ин Стамат.

— Портиер? Не ви познавам. Трябва да сте отскоро.

Портиерът — това беше Радой, но в нов костюм, ушит му „за да не срами къщата“ — се поласка, че един внушителен офицер му говори на „вие“, и разцъфна в усмивка, която разкри всичките му зъби.

— Е па нито отскоро, ни отколе. Не сте прихождали, гос'ин поручик, та и я не ви знаем.

— Тука ли е госпожица Хаджиспасова? Кажете й, че я търси поручик Мартинов.

— Че й кажем — съгласи се Радой и хлопна вратата пред госта.

Вече нямаше място за отстъпление. Вместо да го уплаши, тази мисъл се понрави на Мартинов — най-сетне той щеше да узнае своя жребий и да се избави от неизвестност, която тровеше дните и превръщаше нощите му в кошмари.

Когато изминаха определените от Олга шест месеца, Мартинов умишлено отсрочи срещата си с нея. Тогава въпросът за железопътната концесия още не беше решен и младият мъж се страхуваше, че Стамат Хаджиспасов в безогледното преследване на комерческите си цели можеше да повлияе на дъщеря си. Да, Мартинов вярваше в праволинейността и чистотата на Олга, но все пак не изключваше бруталната намеса на нейния баща. Та нали сам Стамат Хаджиспасов му беше предлагал дъщеря си като възмездие за една услуга? Но търгът мина, Хаджиспасов и неговото дружество взеха концесията, а Мартин Мартинов, попаднал под инерцията на малодушното отстъпление, все още отлагаше срещата си с Олга. Залъгваше се сам, определяше си срокове, за които отнапред знаеше, че няма да спази, измъчваше се и понякога дори намираще някакво мрачно удовлетворение в това самоизтезание. И ако не беше днешната намеса на Олимпий Панов, той може би още дълго щеше да протака извървяването на последните крачки до развързката.

Вратата се отвори повторно, но вместо недодялания портиер Радой в очертанията й застана самата Олга. Изненадан, едновременно очарован и смутен, Мартин Мартинов остана вдървен, сякаш безразличен към срещата. Като разбра, че той не ще предприеме нищо, Олга подхвана:

— Човек би казал, че не се радвате на срещата ни, господин Мартинов. — Тя му подаде ръка и той я пое благоговейно. — Не сме се виждали отдавна.

— Седем месеца и тринадесет дни — отговори той, като не снемаше очи от лицето ѝ.

За тези седем месеца и тринадесет дни Олга се бе изменила силно. Веднъж някой бе говорил за нея пред Мартинов и я бе нарекъл „отслабнала, посърнала, преждевременно състарена“. Всъщност това не беше вярно. Напротив — Мартинов я намираше освежена, с разцъфтяла женственост, позакръглена; за тези седем месеца и тринадесет дни девойката се бе превърнала в млада жена. А спокойствието и сигурността, с които поде разговора, издаваха вътрешно равновесие, каквото преди не се забелязваше в нея.

— Вие искате да говорите с мене насаме, нали? — попита тя все тъй спокойно. — Ще се засегнете ли, ако вместо да ви поканя горе, предложи да се поразходим? — И обясни: — Цялото ми семейство е в къщи.

— Приемам с удоволствие — рече той и се усмихна тъжно.

Винаги бе мечтал да се разхожда с нея из заспалите улици на града, а сега съзнаваше, че тази мечтана първа разходка щеше да бъде и последна. — Предполагам, че няма да се забавите много.

Те излязоха на улицата и тръгнаха един до друг, но не нагоре, към „Стамбул джадеси“, а на другата посока, към Курубаглар, към

*На връх Курубаглар засмяната могила,
обсипана с синчец и теменужка мила...*

както наскоро бе писал Вазов. Когато изминаха безмълвно стотина крачки сред смълчания, дъхтящ на вишни въздух, Мартинов най-сетне заговори:

— Уви, трябва да оскверня тази прелестна вечер. — Мъчеше се гласът му да звучи спокойно и безгрижно, но той излизаше хриплив и дрезгав. — Преди седем месеца и тринадесет дни ние отложихме един разговор. Аз... аз всъщност зная... и все пак...

— Да, помня — отговори Олга тихо. — Тогава вие бяхте така благороден да ми дадете един последен шанс. Спомняте ли си тези

думи?

— Помня всичко. Всяка ваша дума, изражението ви... Само да затворя очи и този последен разговор... — Той долови плачливия и умолителен тон на думите си и направи усилие да се съвземе. — Поискахте ми шест месеца. Минаха дори повече. Аз... аз не мога да живея по-дълго в тази гнетяща неизвестност, госпожице Хаджиспасова.

Тя не погледна към него. Беше вперила очи някъде напред и крачеше унесено.

— Да, тогава ви обещах, че след шест месеца или ще ви върна пръстена, или ще ви кажа, че го задържам завинаги.

— И пак както тогава аз ви моля: не ме щадете. Кажете ми истината и... и, за бога, не отлагайте отново...

Олга застана неподвижно. Той също спря срещу нея. Бяха толкова близо, че той усещаше аромата на косите ѝ.

Тя потърси в джоба на жакетчето си, после протегна ръка към Мартинов. На отворената и длан лъщеше златният пръстен.

— Да, разбирам — не каза, а сякаш въздъхна той, докато вземаше със сковани пръсти златното украшение. — Разбирам — повтори глухо. — Аз... Да, благодаря ви...

Тръгнаха по обратния път. Както в началото на разходката им, те пак мълчаха. Сега вече наистина нямаха какво повече да си кажат. И пак остана само шумът от стъпките им.

Олга беше разстроена. Не съжеляваше за станалото — то рано или късно трябваше да се случи. Съжеляваше за този благороден мъж, който страдеше за нея и поради нея, а тя не можеше да му помогне. Не можеше ли? Ненадейно Олга си каза, че ако би му признала цялата истина, Мартинов ще се разочарова от нея, ще я свали от пиедестала, на който я беше издигнал, и по-лесно ще преживее окончателната им раздяла.

Тя забави крачките си и докосна с пръсти ръкава на мундира му:

— Аз ви казах най-важното и вие го приехте като рицар, какъвто сте в действителност. Но искам да ви обясня още нещо, за да разберете... да разберете, че аз съм недостойна да стана ваша съпруга.

— Недостойна? — Той произнесе тази дума през горчив смях. — Вие?

— Да, аз. Още ли се смятате мой най-добър приятел?

— Разбира се — отговори той веднага.

— Дори сега?

— Така ще бъде винаги.

— Тогава мога да ви кажа една истина, която никога и с никой друг не ще споделя. — Тя се поколеба за секунда. Колкото и да бяха благородни подбудите ѝ, за нея не беше лесно да направи такова признание. После рече твърдо: — Аз принадлежа на друг, господин Мартинов.

Той не разбра съдържанието на думите ѝ; то беше много далечно от образа, който Олга имаше в представите му, за да го разбере веднага.

— Какво значи „принадлежа на друг“?

— Значи, че принадлежа на друг така, както една жена може да принадлежи на мъж.

Той можеше да повярва или не; да се разгневи или да се разплаче от горест; да ругае или да стиска устни. Мартинов не направи нито едно от тези неща. Простил ѝ в същата секунда, в която бе чул признанието ѝ, той само изрече:

— Кой е той, Оле?

И двамата се изненадаха, когато той каза „Оле“. И двамата изпитаха умиление. Защото и двамата разбраха, че нейното признание ги бе сближило отново, вместо да ги раздели.

— Не го познавате — отговори Олга, загубила предишната си твърдост. — Един чужденец. Сърбин. — След това допълни заядливо: — Човек, за когото не съм омъжена и навярно никога няма да се омъжа.

Той не каза нищо повече и Олга не разбра дали признанието ѝ в края на краищата бе постигнало целта си. Така извървяха последните петдесетина крачки до нейния дом. Пред вратата тя му подаде ръка:

— Ние се разделяме и този път завинаги. Но мога ли да ви помоля за една последна услуга, господин Мартинов? — Той потвърди мълчаливо. — Не ме карайте цял живот да чувствавам, че съм извършила престъпление към вас.

— Никога не съм го искал, защото никога не съм го мислил — с почуда изговори Мартинов.

— Тогава не избягвайте местата, където очаквате да ме срещнете. Не бива! Обещавате ли ми? Тогава сбогом, господин Мартинов.

Едва сега той забеляза подадената му ръка. Пое я, после се наведе и смилено я целуна. След секунда беше вече сам.

Отмина десетина крачки и едва тогава съзна онова, което се бе случило. Не, не мисълта за другия, за предпочетения, а за това, че е вече сам, напълно сам — без Олга и без надеждите си. Истината връхлетя върху него изведнъж, свирепо, безжалостно, като лавина. Почувствува, че му се завива свят, и се подпря на някаква ограда.

Не можа да прецени колко време е останал така. Има състояния, които не се измерват с обикновените ни понятия за време. После усети, че стиска нещо в дланта си. Разтвори вкочанелите си пръсти.

Беше пръстенът. Нейният пръстен.

Младият мъж втренчи поглед в него, като че ли за пръв път през живота си виждаше подобна вещ. После въздъхна глухо, захвърли пръстена настрана и отпуснато повлече крака нагоре по улицата.

Отиваше в „Двоумение“...

Ако Александър Батенберг можеше да предположи, че тук, в хотела „Хубнер“ на малкия маджарски курорт Франценсбад, точно след една година канцлерите на две могъщи държави — Германия и Русия — щяха окончателно да решат съдбата му като български княз, той навярно с други чувства би прекрачил този праг. Но за свое щастие Александър не притежаваше качества на ясновидец и затова влезе в хотела спокойно, дори много по-спокойно и самоуверено, отколкото сам бе предполагал.

Аудиенцията бе насрочена за 10 часа сутринта с уговорката, че ще бъде при пълно инкогнито. Това инкогнито, наложено от фон Гирс, беше добре дошло за българския княз: ако не премахваше самия факт, че той, владетелят, проси благоволението на един министър, то поне го ретушираше и маскираше пред околните. А Александър Батенберг не беше човек, който да не държи сметка за мнението и впечатлението на околните.

Макар че дойде пет минути преди определеното време, Александър завари г-н фон Гирс да го чака в просторното фойе на хотела, мебелирано изискано в стил Луи Филип. Не се наложи да се представят — двамата се познаваха още от месец май 1883 година, когато князът отиде в Москва за коронацията на Александър III.

Канцлерът седеше в едно кресло в дъното на фойето с протегнати крака и уж случайно спираше често поглед в огледалото отсреща, в което се отразяваше цялата му фигура. Той беше със среден ръст, с прошарени руси коси, грижливо напомадени и сресани, с воднистосини очи и мустаци с великолепен кафяв цвят. Лицето му, някога продълговато, сега беше закръглено и украсено от респектираща гуша — малко наследство от честите гастрономически празници, — но тялото му, напротив, бе запазило своята стегнатост. Фон Гирс носеше изящен къс жакет от сив английски плат с голям кървавочервен италиански карамфил на бутониерката.

Когато забеляза княза, канцлерът се изправи вдървено, с неестествено сковано тяло и тръгна към него. С бърз и обигран поглед

на човек, прекарал живота си в дворците и салоните, Александър веднага откри причината за тази скованост: „Боже мой — помисли той, — излиза, че мълвата е била основателна: канцлерът носи корсет!“ Но князът с нищо не издаде удивлението и вътрешния си смях и с протегнатата ръка — в изпреварването при подаване на ръка князът виждаше малък реванш за разменените роли при искането на аудиенцията — също забърза срещу канцлера. Те се ръкуваха сърдечно, далеч по-сърдечно, отколкото бяха истинските им чувства.

— Ах, много съм щастлив, много съм щастлив, господине. — Фон Гирс подчерта обръщението „господине“ — така той напомняше на младия български владетел за уговорените правила на инкогнитото.

Александър едва забележимо се усмихна — от пълните с любопитство погледи на околните, раболепно превитите гърбове на лакеите и мазния вид на собственика Хубнер той веднага бе разбрал, че инкогнитото съществуваше само във въображението на канцлера. Но за да поддържа удоволствието и радостното настроение на държавника, той без особено усилие се включи във фарса, който по мълчаливо или устно споразумение всички околни играеха:

— Добър ден. Има цяла вечност, откогато не сме се виждали!

Като направи крачка назад, фон Гирс го огледа критично:

— Вие сте истински кавалер, господине. Къде намирате такива шивачи? Жакетът ви е ушит действително повече от превъзходно!

— На връщане от Лондон останах три дни в Париж и се оставих на грижите на стария добър Пайар.

— Ah, c'est seulement à Paris qu'on peu trouver un vraitailleur!^[1] — въздъхна с искрено съжаление канцлерът.

Една любопитна подробност: тези двама мъже бяха чистокръвни германци, служеха или по-скоро — властвуваха в две славянски страни, а разговорът помежду им се водеше на френски.

— Ще направим ли заедно една малка разходка, господине? — попита фон Гирс. — По това време на деня аз трябва да изпия моята задължителна чаша целебна франценсбадска вода.

Александър се поклони с вид на човек, на когото е оказано особено внимание. Канцлерът го улови под ръка и двамата полека излязоха от хотела, изпратени от поклоните на прислугата и пълните с любопитство погледи на другите летовници.

Докато вървяха към баните, разговорът се водеше на съвсем незначителни теми. Гирс разпитваше младия си спътник за тържествата около сватбата на Хайнрих Батенберг — станал вече Хенри Маунтбатън — в Лондон, за светските клюки из столиците, които князът бе посетил, за някои софийски първенци, негови познайници. Александър отговаряше подробно, любезно, цветисто и, схванал суетния характер на канцлера, допълваше разказите си с модни и пикантни новини, които се посрещаха с особено внимание и интерес. За княза не остана незабелязано, че хората, които ги срещаха, си сочеха едни на други канцлера с очи и бързо си прошепваха нещо — наистина инкогнитото на фон Гирс беше празен мит!

При минералната чешма имаше струпани хора, но те веднага направиха място на приближилия руски канцлер. Той извади сгъваема метална чаша — новост, създадена неотдавна в Англия, — напълни я и започна да пие на бавни глътки блудкавата течност. Беше така съсредоточен, сякаш свещенодействуваше. Когато изпразни чашата си, той извади снежнобяла кърпичка и избърса устните и мустаците си. Върху кърпата останаха кафяви петна — мустаците на Гирс бяха боядисани!

— Няма ли да изпие и вие една чаша? — попита канцлерът.

— Благодаря ви, Excellence^[2]. — Александър не случайно „изпусна“ титлата. С нея той искаше да покаже, че се надява по-нататъшният разговор да има делови характер. Но за да смекчи впечатлението, завърши с една шега на немски: — Все още предпочитам чаша бикова кръв^[3]...

— Искате ли да поседнем на една пейка? — предложи фон Гирс, като прибра кърпата и сгъваемата чаша. — Лекарите съветват след пиенето на минерална вода на организма да се дава половин час покой. — И когато седнаха под разперените клони на един платан, подхвана друг разговор, но все още с предишния любезен и самодоволен тон: — Зная какво искате да говорите с мене, Monseigneur. Онова, което ви смущава, е, хм, не съвсем благосклонното отношение на моя господар към вас, нали?

— По-точно — неоправдаността на неговото лошо разположение, Ваше превъзходителство. Царят Покровител, както го наричат моите верноподаници, се остави да попадне под зловредното влияние на... на...

— На генерал Леонид Соболев, нали? — помогна му фон Гирс.

— Именно. На генерал Соболев, този лишен от всякакво политическо чувство и елементарен такт човек, и забрави всичко останало.

— Забрави? — без ирония запита канцлерът. — Какво е забравил Негово Величество, Monseigneur?

Въпросът не смути княза. Той се бе подготвил за него.

— Мога ли да говоря напълно откровено, Ваше превъзходителство?

— Разбира се — потвърди фон Гирс. — Нашият разговор е напълно приятелски и напълно конфиденциален.

Всъщност Александър нямаше намерение да разкрива някакви особени тайни — онова, което щеше да каже, беше познато на Гирс не по-зле, отколкото на него самия, — но с това встъпление той искаше и постигаше тон на искреност и дори интимност.

— Аз поех короната си от височайшия баща на Негово Величество — Царя Освободител. Оттогава до днес моята главна грижа е била да съм угоден на руския трон. — Князът говореше бързо — повече бързо, отколкото убедително, — с онази подозрителна бързина на учениците зубрачи, които бързат „да изпеят“ запаметеното. — Ще се възползувам от готовността ви да ме изслушате, Ваше превъзходителство, за да направя един кратък преглед. Заедно с короната аз приех и една конституция, която може да е добра за народ като белгийския, но не и за българите, приучвани в продължение на петстотин години да бъдат роби. — Князът не направи усилие да прикрие своето пълно отвращение към Търновската конституция. — Още при първото ми посещение при царя в Ливадия аз спрях неговото внимание върху този факт. Но вие знаете какъв човек беше Александър Николаевич! Знаете, че на 1 март^[4] в чекмеджето на писалището му лежеше готова за обнародване руска конституция! Е добре, царят ме посъветва да приема конституцията, изработена от българското Учредително събрание, но да се облегна на „старите“, на партията на консерваторите. Послушах го и за едното, и за другото. В изпълнителността си отидох дори дотам, че разтурих първото Народно събрание с надежда да дам властта на консерваторите. И този опит не успя. Либералите, тези недорасли балкански яacobинци, се оказаха по-жилави и отново победиха. Тогава Александър Николаевич ме

посъветва да опитам управление с либералите. Отново го послушах. И какво се получи? От монархия Княжеството се превърна в анархия.

Край тях минаваха разхождащи се летовници, които продължаваха да сочат към канцлера и дори произнасяха високо името му. Фон Гирс въздъхна лицемерно:

— Ех, и популярността си има своя стоицизъм, Ваше Височество. Гледайте, какво ли не правя, за да се укрива от хорското внимание, да поживея малко като обикновен простосмъртен, но всичко е напразно!...

Александър си наложи да не даде външен израз на раздражението си от безмерната суетливост на канцлера и от лошо избрания момент за нейното проявяване.

— Да, Excellence, не е лек товарът, легнал върху вашите плещи. — Complimentът беше твърде двусмислен, но фон Гирс го прие откъм добрата му страна. — После дойде ужасната смърт на Царя Освободител, която разкри каква съдбоносна грешка за монарсите е дори частичното отстъпване от правата, дадени им от бога и осветени от вековете. Тогава Александър Александрович, Царят Покровител, ме посъветва да се откажа от либерализма, да премахна конституцията и да премина към управление, което може да осигури на страната и народа ми единство и благоденствие. — Това не беше съвсем вярно. Крайният реакционер Александър III не споделяше либералните настроения на своя баща, но не посъветва, а само се съгласи с постоянните настоявания на българския княз за суспендиране на конституцията и въвеждане на абсолютна власт. Това беше известно и на двамата събеседници, но все пак Александър го каза, а канцлерът не го отрече: владетелите никога не са виновни. — Аз отново проявих послушание. Облегнат на чрезвичайните комисари — руски офицери, аз суспендирах конституцията, прогласих режима на пълномощията и поверих властта на консерваторите и на офицерите генерал Крилов и подполковник Ремлинген, които ми бяха препоръчани от Негово Величество.

Скучаещият фон Гирс неочаквано се оживи:

— Извинете, Ваше Височество, вярно ли е, че на подполковник Ремлинген в България била посветена нарочна песен? За това се говореше в московските салони, пък аз просто не можех да повярвам.

Тези думи жегнаха княза. Онова, което той смяташе своя трагична съдба, за канцлера не беше повече от един приятен анекдот. В тази преценка Александър имаше право. Немец по произход, европейец по възпитание, фон Гирс нямаше усет към проблемите на славянството, нито към ролята на Русия в уреждането на тези проблеми.

— Да, имаше такава песен, Excellence, която започваше с думите: „Прочул се е Ремлинген герой...“ — сухо отговори князът.

— „Ремлинген герой“? — Очите на Гирс светнаха. — Жалко, че нямам текста на цялата песен. Би било чудесно да го прочета в салона на моята стара приятелка графиня Богонравова...

— Ако искате, мога да ви запиша текста, Ваше превъзходителство — с мрачна ирония рече князът. Той почака демонстративно, но канцлерът, схванал огорчението му, естествено не прояви по-голям интерес. — Когато Ремлинген — продължи след малко Александър — направи положението нетърпимо и за себе си, и за мене, аз отново потърсих помощ от царя император. Какво се получи? На мястото на некадърника Ремлинген царят ми изпрати други двама генерали, Леонид Соболев и барон Александър Каулбарс, които заедно имаха по-малко ум, отколкото последният фелдфебел от моята войска. Човек с безмерна амбиция и невероятна бруталност, Соболев, когото аз имах нещастията да назнача за свой министър-председател, скоро пожела да изझे цялата власт в ръцете си, като остави дори и мене на втори план. На всичко отгоре той успя да подведе и Александър Александрович, който отвърна благосклонността си от мене и я прехвърли изцяло върху генерал Соболев. И какво се получи? — за втори път запита Александър и пак сам си отговори: — Либералите и консерваторите се съюзиха, събориха властта на Соболев и Каулбарс и на 7 септември 1883 година аз трябваше да се откажа от пълномощията и да възстановя конституцията. — Тук Александър отново се отклони от истината. Ако искаше да се придържа напълно към нея, той трябваше да спомене и това, че начело на борбата срещу генералите стоеше сам той. — Сега — завърши князът своя скръбен разказ — руските дипломати водят открита агитация за детронирането ми, конституцията е възстановена, на власт са крайните либерали начело с техния идеолог Каравелов, а аз, оплут и посрамен, съм само един владетел без власт, жалък княз,

загубил едновременно и доверието на народа си, и подкрепата на царя, към когото имам само един грях — че винаги вярно съм изпълнявал всичките му желания.

Колкото и да звучи невероятно, канцлерът се трогна. Благоразумен и прекалено предпазлив човек, държавник с дух на чиновник, фон Гирс не притежаваше амбициите и суетите на своите предшественици — честолюбец на дребно, той не мечтаеше да измести или затъмни Бисмарк и да ръководи съдбините на Европа. За него върховният идеал беше безбурното властвуване, а върховното нещастие — да изпадне в немилост пред царя, което би го провалило в низините. Сега в съдбата на българския княз той видя олицетворение на всичко онова, от което се страхуваше. И тази гледка го изпълни със съжаление.

Но да изпитваш съжаление и да окажеш помощ са две различни неща, между които лежи бездната на противоречията. Можеше ли Гирс да помогне на този нещастен княз, можеше ли да подаде ръка за спасение на този потъващ в блатото човек, когото там бе бутнала ръката на царя? Нали канцлерът знаеше по-добре от всеки друг, че царят се бе заклел да свали короната от главата на княз Александър? Че всички заповеди, които от две години насам даваше на своя пръв министър, бяха все в този смисъл? И ако дръзнеше да му се притече на помощ, нямаше ли да подрине почвата под собствените си нозе?

Гирс изпитваше съжаление към княза, но още по-голямо съжаление — към себе си. Той предпочете да бъде здравомислещ и мъдър:

— Дааа — провлече замислено, — вашето положение не е от най-розовите. — Под влияние на разчувствуването си той реши да не отрича очевидното. — Негово Величество не е доволен от вас, това е вярно. Но опитайте се да го разберете. Вашата политика е, насочена към самостоятелност, дори клони към Австро-Унгария, а царят не може да се откаже от влиянието си над България, за която, не забравяйте това, неговият августейши баща жертвува сто хиляди руски солдати.

— Самостоятелност? — горчиво рече Александър. — Вие казвате, че моята политика е насочена към самостоятелност сега, след като ви доказах колко предан съм бил през изминалите шест години на Негово Величество и на неговия августейши баща?

По въпроса за предаността на княза можеше да се спори, но фон Гирс избягна този безцелен спор.

— От мене вие чакате съвет, нали, Monseigneur? — попита той. — Бог ми е свидетел, че лично аз изпитвам най-топли чувства към вас и към съдбата ви. Затова и съветът ми ще бъде най-искрен. Единствената възможност да се задържите на трона е, да се помирите с цената на каквито и да са отстъпки с моя господар. — Той гузно отмести поглед; знаеше отлично, че съветът му беше наистина искрен, но неизпълним: каквито и отстъпки да направеше князът, с каквито и дарове да се мъчеше да омилостиви жестоката непримиримост на Александър Александрович, всичко щеше да се окаже недостатъчно за неврастеничния характер на царя. — На първо време избягвайте да го дразните — продължи канцлерът. — Ето, навсякъде се говори, че там, при вас, се подготвя съединението на двете Българи. Стойте настрана от тази работа. Вие знаете отрицателното отношение на царя...

— Не сте откровен докрай, господине — поклати хубавата си глава Александър. — Царят не е против съединението въобще, а против съединението под моя скипър. — Това беше, вярно и фон Гирс, който се изненада от прозорливостта на младия си събеседник, не го оспори. — Разбирате ли деликатността на моето положение, Ваше превъзходителство? — продължи князът. — Дилемата пред мене води до безизходност. Ако се обявя за съединението, аз окончателно ще си спечеля омразата на царя и това ще ми коства короната; ако се обявя против съединението, аз ще си спечеля омразата на моя народ, което също ще ми коства короната.

И това беше вярно. Изминалите шест години, пълни с грешки, бяха научили княза на проницателност.

— И все пак между двете злини вие трябва да предпочетете по-малката, Altesse — рече фон Гирс, изразявайки повече своя характер, отколкото същинската си преценка. — Да обсъдим трезво. Разбирам чувствата на народа ви. Те може да са справедливи, не отричам, но политиката за съжаление не се ръководи с чувства. Има ли някакви шансове съединението, прогласено без руска помощ? Вие сте участник във войната и знаете, че турската мощ съвсем не е за подценяване. Какво ще й противопоставите вие? Една неорганизирана и лошо въоръжена войска у която в най-добрия случай може да измре до крак, но не и да победи. А само Турция ли е? Ще ви доверя *entre nous*, че,

подклаждана от Австро-Унгария, против вас ще бъде другата ви съседка, Сърбия.

— Това не мога да повярвам! — възкликна Александър. — Сърбите и българите са братя по кръв и по борба за свобода, а между крал Милан и мене съществуват най-топли и приятелски връзки!

— Толкова по-зле. — Канцлерът сви рамене. — И така, да се върнем на основната проблема. Съединението няма никакви шансове. Това опростява дилемата, нали? По-добре послушание пред волята на царя — то, в края на краищата, може и да го омилостиви — и никакво съединение, отколкото несполучливо съединение с двойна гарнитура, състояща се от военно поражение и немилост пред Негово Величество. — Гирс се извърна с мъка (корсетът го сковаваше) към княза и потърси погледа му. — Сърдите ли се за откровеността ми?

— Напротив! — с неподправено вълнение отговори веднага Александър. — Оценявам я високо и ви благодаря за нея.

— Тогава ще добавя още нещо. Ако ми дадете кавалерска дума, че не ще допуснете съединението без изричната воля на моя господар, аз ще ви обещаю своето съдействие за подобряване на отношенията ви с него.

Човек на лесните импулси и на спонтанните изблици на решителност, князът сложи ръка на сърцето си и каза с театрално прочувствие:

— Обещавам ви, Excellence. Давам ви моята кавалерска и войнишка дума, че няма да позволя съединението на двете Бългрии без изричната воля на Царя Покровител.

В този момент той мислеше, че наистина е в състояние да удържи думата си. Увлечен от приятното съзнание, че в този едночасов разговор бе успял да спечели на своя страна дясната ръка на царя, той лесно забрави наелектризираната атмосфера в Княжеството, острите думи на коравия войник Николаев и прямите — на пацифиста Мартинов, забрави народния подем в Княжеството и Областта и в подсъзнанието си се видя достатъчно могъщ, за да насочва по своя воля събитията на Балканите.

Доволен от разговора беше и Гирс. Почти без усилие той бе постигнал много, без да даде нещо повече от ефемерни обещания.

— Погледнете каква безвкусица, Ваше Височество — каза канцлерът, показвайки с очи една компания от млади дами и господа,

които вървяха по алеята към тях. — Вижте как са облечени! Богато и натруфено, сякаш са във времето на Реставрацията! Ах, по отношение на модата добрата и весела Виена все още крачи с едно десетилетие закъснение след Париж...

Бързо забравил дългия разговор с княза, фон Гирс отново се посвети на своите главни грижи.

[1] Ах, само в Париж може да се намери истински крояч! (фр.). ↑

[2] Ваше превъзходителство (фр.). ↑

[3] Игра на думи: Stierblut на немски означава „бикова кръв“, но същевременно е име на прочуто немско тъмночервено вино. ↑

[4] 1881 год. — когато Александър II бе убит от нихилисти терористи. ↑

В същия ден — това беше 18 юли^[1], — в който Александър Батенберг произнасяше във Франценсбад тържественото си кавалерско обещание да не допусне съединението, дейците на съединението от двете страни на Стара планина си даваха среща на връх Бузлуджа...

От онази вечер, когато я удари, Гина и Христо не си говореха. Не говореше и се сърдеше главно тя — Христо направи няколко плахи и неуверени стъпки за помирение, хаджи Спас също се опита да заглади крамолата, но нищо не помогна. Гина, обидена и огорчена, остана непреклонна. Тя даже си събра постелята от собата и сега спеше сама във вкъщито. И стана така, че тримата обитатели на старата къща живееха поотделно: хаджи Спас в одаята, Христо в собата и Гина във вкъщито.

Това положение тежеше на Христо и го измъчваше. В душата си той се смяташе прав, макар че съжаляваше за плесницата — никому, дори и на жена си, не можеше да позволи да каже лоша дума за отечеството. И ако съжаляваше и се чувствуваше гузен, то беше само поради болестта на Гина; болестта, която тя криеше, но която с всеки нов ден все повече се проявяваше в отпадналостта, в изопнатите черти, в коварния блясък на очите и в сухата кашлица. Понякога, когато тримата мълчаливо обядваха или вечеряха при софрата, Христо изведнъж изпитваше желание да преглътне обидата и да се извини на тази изстрадала жена, която навярно скоро щеше да се пресели при децата си. Но после си спомняше хулите и лошите й думи, за кратко потиснатият гняв отново се събуждаше в гърдите му и доброто желание от само себе си се изпаряваше.

В такова състояние беше Христо Сумров, когато заедно с хаджи Спас и още петдесетина единомишленици от К. тръгна за Бузлуджа.

... Още преди разсъмване на 17 юли те, по двама по трима, се събраха извън града, на „Бахчиите“. Тайнствеността беше излишна — та нали приставът Никола Попспиров беше с тях? — но те пак се промъкваха като сенки край стоборите, пак се съобщаваха със свиркане, имитирайки косове и дървесни жаби, както правеха в онези славни революционни години, но тайнствеността не продължи дълго: щом се събраха и поеха пътя към Габрово, някой подхвана Хаджидимитровата песен и след минута Балканът ехтеше от силните и възторжени мъжки гласове. Неволно и без команда се построиха в редици, краката заудряха в такт — в този час всички сърца биеха дружно: умилени, въодушевени, вдъхновени от спомена за миналото или от борческия подем на настоящето. Извън редиците останаха само учителят Христо Драганов, всепризнатият главатар на малката чета, и старият хаджи Спас — единственият, който не беше пешак, а яздеше своето престаряло конче. След „Жив е той, жив е...“ преминаха на „Конници се пишат...“ и „Боят захвана!“, а в Габрово влязоха с „Напред, напред за слава...“

В Габрово починаха няколко часа, почакаха слънцето да превали на другата страна и отново потеглиха. Сега колоната им беше почти утроена — към тях се присъединиха делегатите от Габрово, от околните села и от по-далечните северняшки градове. Надойдоха и много жени и цели сюрии деца. Вървяха бодро, напето, ентузиазирано; никой не признаваше нито умора, нито почивка. Песните, старите борчески песни, не слизаха от устата...

Привечер, вече в подножието на Бузлуджа, се случи нещо неочаквано — от някакъв шубрак току до първите в колоната се разнесоха три-четири гърмежа. Не свариха да се стъписат: храстите се отвориха и пред тях застанаха двама души, които всички познаваха — Чардафон и Стою Пъдарина.

— Чардафон! — извика някой.

— Фараон! — отговори той, сякаш тези две думи бяха предварително уговорена парола.

Спуснаха се да го целуват, но Чардафон отстъпи крачка назад и избута пред себе си Пъдарина:

— Първо него! Първо него! — викаше той засмяно. — Той ми е войводата, а аз съм само негов адютант.

— Ама вие какво така на пътя ни бе, Чарда? — запита Христо Сумров, когато дойде неговият ред да се здрависа с приятеля си.

— И ние нагоре, брат. Аз съм с големите от Пловдив: бае ти Захари, Митрий Патапич и Аджелето. В Казанлък се събрахме с чирпанлии, сливенци и ескизаарци, а между тях и милостта му, моят войвода. — Той посочи към Стою Пъдарина. — Триста-четирисотин фараони сме по другия път. Пък като чухме песента ви, дето не на песен, а на магарешки рев мяза, хукнахме с войводата да ви посрещнем и да ви поизпитаме дали вече не сте захванали да треперете от гърмеж!

Чардафон минаваше от прегръдка на прегръдка, докато се озова пред пристава Никола Попспиров. Тогава се отдръпна и го заоглежда с комична подозрителност.

— Черна си станал, пезевенк! — кресна той застрашително, докато устата му се разчекваше в усмивка. — На умрели котки ми миришеш и на Румелия. Махай се отпреде ми!

Приставът стъпваше смутено от крак на крак и не знаеше на кое да вярва — на усмивката или на думите. Имаше се за добър човек, а се срамеше от занаята си, който го отдалечаваше от хората.

— Чарда, недей го опява на вересия — виновно се заоправдава той. — Ти занаята ми не гледай — и аз трябва да живея... Сърцето гледай, Чарда. Сърцето си е същото...

— Кого ще лъжеш бе? Кого? — продължи да се кара Чардафон, а ъгълчетата на устата вече разкриха последните му кътници. — Аз в Конаре седя, ама руският цар какво вечеря зная. Не си ли послушал черните, та си задържал в дрънголника моя брат Христо Сумров? — Някои вестници бяха разгласили случката с арестуването на учителя. — Не си ли говорил на хората, че Треперко паша бил най-ученият българин, защото написал най-дебела книга?^[2] Хайде, сега целувай. Пък занаята умната, че... — Те се целунаха три пъти по устата. — Ха извикай сега едно „Долу Румелия!“, та да разбере, че не си козе месо, а истински фараон!

Никола Попспиров изпълни заповедта му и толкова добросъвестно изрева „Долу!“, че навярно го чува чак в пловдивския конак. Като се опростиха с целувки и „Долу!“, Чардафон се обърна към струпаните наоколо хора:

— Сега напред, фараони! Да тръгваме, че делегатите от Енина, Хасът и Шипка още от сутринта са горе и ни чакат!...

На върха стигнаха към полунощ. И макар че бяха главната група — около седемстотин души от всички краища на България, — горе, в предпразнично притихналата планина, вече трепкаха стотина огънове: други, по-нетърпеливи поклонници, ги бяха изпреварили.

— Какво ще правим сега, ваша милост? — попита Стою Пъдарина, като се обръщаше към Захари Стоянов. Колкото и да беше невероятно, този шумен хъщ, прочут в цяла Тракия скандалджия, в тази необикновена минута говореше приглушено и с неподправено благоговение, сякаш се намираще в църква.

— Не знам — отговори по същия начин Захари Стоянов. — Не е редно да безпокоим хората. Да полегнем и ние някъде до заранта. А ти какво ще кажеш, хаджи Спасе?

Стари познайници и приятели, изпитващи дълбоко взаимно уважение, откакто се срещнаха в подножието на върха, Захари и дядо хаджия не се отделяха един от друг.

— Срамота е, Захари — рече сега старецът и кой знае защо, се прекръсти. — Срамота и грехота е да дойдем на туй свято място и да легнем на часа да спим! Умрели за сън да сме, пак трябва първем на Хаджията и неговите двајсет и петима другари поклон да сторим...

— Така е! — обади се няколко гласа. — Прав е дядо хаджия. Можем да спим и в къщи, а тука...

— Тъй да бъде! — съгласи се Захари Стоянов. Той страдаше от недостатък в говора, който правеше речта му трудна и понякога дори смешна. Но сега словото му вървеше равно, без запъване. — Да вървим, приятели. Онези, дето спят, няма да ни се сърдят, че за такова начинание смущаваме съня им. Но... постройте редиците. Не можем се яви като нестройна паплач пред очите на Хаджи Димитра.

Думите му преминаха от уста на уста и всеки побърза да заеме мястото си в строя. Делегациите се разбъркаха, измесиха се. Христо Сумров попадна между един новозагорец и някакъв намръщен великан от Русенско; Христо Драганов — сред група карловци; между Иван Катров и Никола Попспиров се случиха двама сливенци и един варненец... Бяха символични, тези пъстро съставени редици — като че

ли целият народ се бе наловил ръка за ръка и пристъпваше в тъмнината, за да се преклони пред праха на героите, загинали за неговата свобода!

Хаджи Спас, чест посетител по тези славни места, поведе колоната. Преминаха между огньовете, бавно изкачиха полегатата рътлина отсреща и се намериха на онова място, където бяха паднали Хаджи Димитър и неговите другари. Три дървени кръста, изкривени и сякаш посърнали, стърчаха тук между зелените шубраци. Незнайни, ръце, дошли от четирите краища на България, бяха окичили кръстовете със запалени свещи — изглеждаше, като че не дървени, а три пламтящи кръста сочеха лобното място на мъчениците за свобода.

Поклонниците склочиха пръстен около буренясалите гробове. Седемстотин ръце посегнаха нагоре и свалиха калпаците от главите. Седемстотин чифта очи заблестяха с нов, особен блясък.

— На колене, братя! — със задавен глас изкомандува Иван Стоянович и седемстотин мъже, жени и деца коленичиха върху изсъхналата от слънцето и вятъра трева.

Тържествата, които по-късно вестниците нарекоха „Бузлуджански празник“, започнаха към девет часа сутринта на 18 юли. Около хиляда и петстотин души от цяла България присъствуваха тук, дошли да се закълнат пред загиналите мъченици, че ще продължат и завършат тяхното дело.

Строиха се по делегации: пловдивчани, габровци, софиянци, бургазлии, ихтиманци, севлиевци, карловци, плевенци — не, не може да се изредят градовете и селата, изпратили свои представители на Бузлуджа. Повечето бяха в униформи — въстанически и опълченски — и всяка делегация носеше своето покрито с креп знаме. От другата страна бяха жените, с черни забрадки и запалени свещички в ръце. Най-сетне по пътя за Казанлък се зададе последната група — онези, които бяха отишли да посрещнат баба хаджийка, майката на легендарния герой. Двама ученици във въстанически дрехи я подкрепяха от двете страни, а тя — слаба и кокалеста старица — крачеше изправено, умилена и тържествена, но не с разплакани, а с горди очи.

Музиката засвири. Знамената се приведоха към земята. Хиляди очи се извърнаха към старата жена.

Баба хаджийка се освободи от ръцете на двамата младежи и тръгна сама. Достигна до първото сведено знаме — то беше на шипченци, — пресегна със сухата си десница, пое тежката му коприна и я притисна до устните си. В хиляди очи бликнаха сълзи.

Плачеха стари хъшове, минали през мъките на емигрантството.

Плачеха юначни комити и прославени опълченци.

Плачеха жени, майки и дъщери, плачеха ученици и деца.

Плачеше България!...

След панихидата се произнесоха речи. Оратори от различни краища на отечеството говореха за великото дело на падналите революционери, за готовността на живите да изпълнят завета на покойниците. Ученици декламираха стихове за Хаджи Димитър, за Караджата и за другите велики и незабравими бунтовници. Накрая всички — мъже, жени и деца — коленичиха и изпяха „Жив е той...“ и „Шуми Марица“...

Следобед, когато заручаха гайдите и се заизвиха хората, по трима души от всяка делегация се измъкнаха от множеството и се събраха в една отстранена кория. В делегацията на К. бяха Христо Драганов, Христо Сумров и Никифор Симеонов.

Отново се произнесоха речи, но в тях миналото не се споменаваше. Тези речи бяха войнствени, борчески и говореха за бъдещето. За близкото бъдеще.

Христо Сумров трепереше с цялото си тяло, сякаш беше болен от треска. До съзнанието му достигаха думите на представителите на Българския таен централен революционен комитет, слушаше възванията им за готовност, за близкия час, но тези думи се разпръсваха, разпиляваха, накъсваха, за да се съберат после в някаква чудновата върволица, в която имаше само: „Велика и целокупна България!“, „Ще победим или ще измрем като Хаджи Димитра!“, „Да грабваме оръжието!“, „Долу позорната Румелия“, „Който е истински българин...“, „Умрелият за отечеството е светец!...“

Не беше пил нито глътка, а се чувствуваше като пиан. Цялата планина се люлееше пред неговите очи. В сърцето му преливаха

възторг, упоение, безумен стремеж за борба и подвиг. Те се разливаха по жилите му, възпламеняваха го, довеждаха го до екзалтация. Струваше му се, че в този миг той е способен сам, с две ръце и едно сърце, да излезе срещу враговете на родината. И да ги победи.

[1] Всички дати в книгата са по стар стил. ↑

[2] Генерал-губернаторът на Източна Румелия Гаврил паша Кръстевич преди Освобождението беше написал и издал „Кратко изследване на българската древност“ (1858). ↑

Докато траеха маневрите край Шумен, княз Александър често повтаряше, че се чувствувал „като риба във вода“. Той живееше на палатка в лагера, хранеше се с офицерите, понякога се включваше и „на казан“ при обикновените солдати, като имаше дълги разговори с тях — онези разговори, които обичаше и умееше да води с непосредственост и войнишка сърдечност и за които войската го боготвореше. Князът се бе присъединил към отряда на „сините“, но има благоразумието да не узурпира правата на командущите офицери, а като обикновен взводен командир — дори от време на време и като редови войник — участва в атаките срещу „червените“, после измина пеш дългия преход на отстъплението, като сподели всичките несгоди на взвода си, копа окопи по баирите около Шумен, издържа „неприятелското“ нападение върху позицията и накрая пръв, със сабя и револвер в ръцете поведе контраатаката. В тези последни августовски дни той напълно забрави всичките тревоги, които му създаваха либералите и руските дипломати, и въпреки постоянното мърморене на Каравелов (той също присъствуваше на маневрите), че „това е игра на войници“, Александър се чувствуваше истински щастлив.

Единственото, в което князът се делеше от войската, беше нощният сън. В това отношение не понасяше никакви неудобства — каквито и да бяха условията, той винаги изискваше да му се издигне палатката и обозните да донесат походното му легло и чистите завивки. След вечерната проверка и изпяването на молитвата той се измиваше до кръста със студена вода, обличаше копринената си нощна дреха и лягаше между колосаните чаршафи.

И така маневрите, ежегодното най-тежко изпитание за войниците, бяха за княза нещо като приятна ваканция. Но случи се тъй, че тази година ваканционното му настроение беше нарушено два дни преди края на маневрите.

На 29 август следобед, когато Александър почиваше в приятната прохлада на палатката си, разпъната под плътната сянка на един стар орех, при него се яви флигел адютантът Мартин Маринов. Самият факт, че нарушаваха съня му, вече означаваше нещо необикновено. А князът винаги поставяше знак за равенство между „необикновено“ и „неприятно“.

— Сметнах, че се налага да ви събудя, Ваше Височество — каза Маринов. — Дошла е румелийска делегация...

При споменаването на Румелия полусънният Александър се събуди изведнъж и спусна босите си нозе от леглото. И както винаги при внезапни преходи от сън към действителност, той заговори на немски:

— Was führt sie hierher, Herr Martinoff? Sie haben Ihnen wahrscheinlich etwas mitgeteilt...^[1]

— Събитията в Областта са назрели, Ваше Височество — отговори натъртено на български флигел адютантът. — Дошли са да питат дали събитията ще ги поставят с нас или и против нас.

В този неестествен за финия Маринов твърд отговор имаше много недоизказани неща, които князът разбра. На първо място в него се съдържаше упрек — обикновено тъй деликатният Маринов сега обвиняваше княза за неговото безкрайно протакане и вечната му нерешителност. Едновременно с това той недвусмислено показваше, че тази е последната възможност за Александър да се определи. А последното „и“ криеше две значения: че събитията ще настъпят и при отказ от страна на княза и че при един отказ Княжеството ще се постави в очите на румелийските революционери в същото положение, в което щеше да се намира и вековният враг — Турция.

— Wer zählt zu dieser Delegation, Herr Oberleutenant?^[2] — попита князът, като захвана машинално да се облича.

— Двама души, Ваше Височество: Димитър Ризов и майор Муткуров.

— Майор Муткуров? — замислено повтори Александър.

— Майор Сава Муткуров — потвърди Маринов. — Един от българските майори в румелийската милиция и по старшинство непосредствено след Николаев.

— Mein Gott! Mein Gott! — завайка се князът. — Един старши офицер се е съюзил с един комита, срещу когото е започнато съдебно

преследване! Това показва, Мартинов, че съюзът е обхванал всички, най-добрите и най-лошите елементи...

Ще припомним на читателите, че Ризов — по прякор Митрий Патапич — беше емигрирал преди няколко месеца в Румелия заедно с капитан Паница, спасявайки се от разследването по „аферата с купоните“. Впрочем спасяването му беше твърде половинчато и несигурно — преследван от злобата на Каравелов, Димитър Ризов преди тръгването си за Шумен бе разпитван от следовател за участието му в „аферата“, за което Каравеловото правителство бе изпратило в Румелия нарочна съдебна поръчка.

— Кого наричате „лош елемент“, Ваше Височество? — остро, запита флигел адютантът. — Димитър Ризов? Един човек пожертвувал репутацията и честта си в името на народните идеали?

Князът или не го чу, или предпочете да избегне един спор на такава хлъзгава тема.

— И защо са дошли сега? — продължи той, като говореше повече на себе си, отколкото на Мартинов. — Та не знаят ли, че тук е и Каравелов?

— Те са се срещнали тази сутрин с министър-председателя.

— Срещнали са се? — Александър остана с един обут ботуш. — И как е преминала срещата?

— Точно както предполагате: доста хладно. Господин Каравелов храни дълбока антипатия към Ризов, пък и отношението му към съединението не е от най-ентузиазираниите. Накратко, нарекъл е съединението „престъпна авантюра“.

Князът продължи да се обува. Настроението му спадна дълбоко под нулата.

— Поканете ги да дойдат, господин поручик — каза той най-сетне. — Ще ги приема тук, в палатката.

Мартинов излезе и след три-четири минути се върна с двамата румелийски делегати. Ризов беше мъж със среден ръст, почти нисък, с масивна грубовата фигура и широко лице с къса черна брада и сини очи, чието нормално изражение беше свирепостта. Майор Муткуров почти не го превишаваше по ръст и това горе-долу беше единствената им прилика. Строен, с естествена изпъчена стойка на войник, той имаше продълговато възпълно лице, украсено от рядка брада и кротки, дори нежни очи. Въпреки непоносимата августовска жегата той беше в

пълна парадна униформа, с калпак, еполети и шарф, а кителът му бе закопчан до самата челюст. И двамата — макар и всеки по свой начин — бяха пресилено спокойни и подчертано тържествени. Всичко в тях издаваше съзнание за необикновеността и важността на мисията им.

Князът ги покани да седнат на неудобните походни столчета, настани се срещу тях на леглото и, противно на характера си, ги запита направо за целта на посещението им. Отговори Ризов:

— Господарю, отечеството ни зове на оръжие! — Професионален журналист и площаден оратор, Димитър Ризов имаше подчертана слабост към високопарните изрази. — Земята, напоена са кръвта на априлци, крещи за мъст и свобода. Един милион български патриоти, живеещи на юг от Балкана, са решили да застелят с костите си равна Тракия, но да смъкнат позорния полумесец. — Той говореше отривисто и наглед почтително, обаче в държането му се усещаше някаква особена дързост, която сякаш говореше негласно: „Наричам ви, господар, но всъщност през моята уста се произнася истинският господар, който е и над вас — народът. Вслушвайте се в неговите думи — той ви даде короната, за да го водите към победи и слава. И ако вие не изпълните завета му...“ — Господарю! Румелийските българи не могат да търпят повече ярема на петвековното робство. Великият момент е назрял! Не можем да се залъгваме повече с изтъркани думи, че „не му е времето“! Ние, майор Муткуров и аз, сме изпратени да ви кажем от името на Българския таен централен революционен комитет — а той пък говори от името на тракийските българи, — че съединението е вече решено и скоро ще бъде прогласено. Ние, южните българи, ви питаме: с нас ли ще бъдете или против нас.

Странно, но тази надута реч, която би накарала Стамболов да се изсмее, Каравелов — да изхвърли делегатите през вратата, дядо Славейков — да отговори с някоя от своите остри поговорки, Стоилов — да се затвори във високомерието си, има поразително въздействие върху княза. За него, който възнамеряваше да разговаря à la Каравелов тя прозвуча като изплющяване на камшик. Тонът ѝ промени всичко: вместо снизходителен, но непоколебим в решенията си властник, какъвто имаше намерение да бъде, Александър неочаквано се видя като подсъдим, който трябва да дава отчет за поведението си. Той потърси спасение в подробностите:

— И румелийската милиция ли споделя това мнение, господин майор? — обърна се той към Муткуров. Вътрешно се надяваше, че навикналият на подчинение офицер ще говори с повече страхопочитание.

Сава Муткуров забави отговора си. Способен строеви офицер, той бе лишен от дарбата за бързи реакции — Муткуров мислеше добре, но бавно, а говореше още по-бавно; неизчерпаемият шегобиец Захари Стоянов казваше за него: „Догдето да отвори устата си, Узунчаршия се затваря.“ И сега експанзивният Митрий Патапич го изпревари:

— Румелийските солдати са преди всичко българи, господарю. Те не могат да бъдат настрана от делото на българския народ.

Муткуров най-сетне събра мислите си и отговори флегматично:

— От майор Данаил Николаев — самото споменаване на Николаевото име накара сърцето на княза да изстине — ми е поръчано да кажа на Ваше Височество, че събитията, за които той е имал честта да разговаря с Ваше Височество, са станали неотложни.

Александър почувствува нужда да се облекне. Но зад гърба му нямаше облегало и затова той се прегъна, подпря лакти на коленете и улови с длани лицето си. Чувствуваше се напълно безпомощен. Той мразеше случаите, когато трябва да решава бързо, „на барабан“, под натиска на чужда воля или на неотложни събития, а сега положението беше точно такова. Докато мълчеше и се мъчеше да съсредоточи мисълта си, той проклинаше и делегатите, и мисията им, и Румелия, и изобщо всичко, което го бе извадило от състоянието на „риба във вода“.

А задачата, която трябваше да реши, не беше лесна. Само преди шест седмици той бе седял до канцлера фон Гирс и в разговора бе заявил тържествено: „Давам ви моята кавалерска и войнишка дума, че няма да позволя съединението на двете Бългarii без изричната воля на Царя Покровител.“ Тогава беше толкова просто да се произнесат тези решителни думи! Но сега? Сега, когато този брутален Ризова го питаше от името на народа „с нас или против нас“, а мудният Муткуров му напомняше съдбоносните думи на Николаев? Какво можеше да направи сега, когато самочувствието му бе останало някъде под сенките на франценсбадските платани?

Изведнъж той съзна цялата фаталност на минутата: „С нас или против нас“. Тази алтернатива не му оставяше никакъв среден път. Тук нямаше място за благосклонна пасивност, за съчувствие, за платоническа подкрепа. Българите си оставаха българи — хора без деликатност, без изтънченост в маниерите, понякога милостиви към враговете, но винаги претенциозни и строги към приятелите; хора, които виждаха света в бяло и черно и изпитваха пълно пренебрежение към полутоновете. „С нас или против нас“. Тези думи изискваха ясен и категоричен отговор. Едно „не“ или даже едно изразено с подбрани думи съчувствие, но без решително определяне на позицията, щеше да изхвърли княза от другата страна на барикадата, а тогава — сбогом власт, сбогом престол!...

Като човек, който се свлича по стръмна канара и с последни сили се мъчи да се залови за някоя грапавина, Александър се огледа и погледът му попадна на Мартинов, застанал изправен до входа на палатката.

— Е, Мартинов — с престорена шеговитост подхвърли князът, — ние с вас изслушахме господата. — Внезапно му хрумна да се позове на прочутия пацифизъм на своя флигел адютант. — Те не крият, че замисленото от тях дело може да покрие Тракия с кости. С български кости — подчерта той. — Какво ще кажете вие на това?

— За осъществяване на народния идеал всяка цена е разумна, Ваше Височество — учтиво, но сухо отговори Мартинов.

— Вие ли казвате това? — попита князът със смес от изненада и ирония. Той знаеше, че неговият флигел адютант е последният човек, способен да извърши или одобри насието под каквато и да е форма.

— Аз съм българин, Ваше Височество — беше простият отговор.

И тази грапавина се изрони под пръстите на свличащия се Александър Батенберг. Не оставаше друго — трябваше да даде отговор, ясно и незабавно. В мисълта му отново се мярна пристегнатата в корсет фигура на фон Гирс. При този спомен Александър се усмихна горчиво — колко далеч бяха сега и Гирс, и обещанията, и самоувереността на княза...

— И аз съм българин, господа — каза той и сам се изненада на спокойствието и твърдостта, с които произнесе тези думи. — И аз съм българин и не по-малко от вас мислея за идеалите на България.

Смятайте, че можете да разчитате напълно на мене и на онази власт, която бог и българският народ са ми дали!

Муткуров и Ризов въздъхнаха с облекчение. Тази шумна въздишка стресна княза. Той в миг забрави току-що даденото обещание, забрави, че се обяви за българин, който споделя стремежите на другите, българи, и се почувствува изигран и измамен — като търговец, който по настроението на другия търговец съди за изгодността или неизгодността на сключената сделка, така и Александър прие радостта на двамата румелийци като белег, че е бил надхитрен. Това едновременно го уплаши и ядоса. И побърза да извърне кормилото:

— Но давате ли си сметка, господа, какви ще бъдат последиците от вашето — той се поправи, — от нашето дело? За да не бъде то „престъпна авантюра“, както мисли за него господин Каравелов, ние трябва да извършим решителната стъпка само след зряло обмисляне, сериозна преценка на плюсовете и минусите и главното — без бързване...

Обаче Ризов отново изплющя с камшика:

— Така казват и лъжесъединистите: „Не му е времето“...

— Не се шегувайте, господин Ризов — опита се да бъде строг князът. — Ние не залагаме на конни състезания, а си играем със съдбата на народа, държавата ни и... — Той щеше да каже „и престола“, но съобрази навреме и прекъсна, а не намери с какво да запълни празнината след и-то. — Не си правете илюзии. Турция няма да остане да наблюдава със скръстени ръце как богатата Тракия ѝ се изплъзва!

Но буйният Ризов пак не му остана дължен:

— Та ние за това сме тук, Ваше Височество. Ако не беше така, съединението отдавна да е станало. Важното е, щом сте с нас, да знаем на каква помощ можем да разчитаме.

Князът отново се огъна. Хитруването не успя; оставаше да се действа така, сякаш събитията се подреждаха по собствената му воля.

— Онова, което мога да ви обещавам веднага — каза той, — е да не разпускам войските след маневрите.

— Това е достатъчно, Ваше Височество — обади се флегматично Муткуров. — След няколко дни румелийската милиция също ще има

маневри. Войската и милицията ще бъдат достатъчни, за да удържим положението, докато съберем народа под знамената.

„Lieber Gott, какво става с мене? — помисли тревожно князът. — Уж решавам едно, а казвам друго. И това друго веднага се превръща в невъзвратимо обещание. Ето, сега обещах и войската... Докъде ще стигна с тези отстъпки?“

— Все пак, господа — рече той гласно, — аз имам нужда да помисля още малко. В други ден приключваме маневрите и на първи септември аз ще бъда в Сандрово^[3]. На втори елате там да дообсъдим работата.

— За мен е невъзможно, Ваше Височество — каза Муткуров. — Аз дойдох тук без знание на началството и забавянето ми ще бъде твърде подозрително. Налага се веднага да се върна в Пловдив. Вашето сегашно обещание е напълно достатъчно за мене. Останалите подробности вие обсъдете с господин Ризов. Той ще уведоми комитета.

— Добре, господа — кимна Александър. Той имаше желание да приключи този тежък разговор. — Ще чакам господина — погледът му посочи Димитър Ризов — в Сандрово. И... — той снижи глас — внимавайте разговорът ни да не достигне до ушите на Каравелов...

Двамата се изправиха. Александър пропусна да им подаде ръка.

Мартинов посрещна румелийския пратеник при караулката, на двореца. Когато го забеляза, Димитър Ризов разцъфна в широка усмивка:

— Дявол да го вземе, как правите тези работи, Мартинов? Три дни не съм ви виждал и на пагоните ви — нова звезда! В предпоследния ден на маневрите, на 30 август, в лагера край Шумен стана тържествено производство на офицери, при което Мартинов бе повишен в капитански чин. Но вместо да се гордее, новата звезда на пагоните му го караше да изпитва стеснение — може би глупаво, но истинско. Сега той улови госта под ръка и докато го водеше през подредения по английски парк на двореца, побърза да промени темата:

— Замина ли Муткуров?

— Още същия ден. Изпрати шифрована депеша до Пловдив и не дочака пощата, а нае кон и отпраши към Габрово. — Ризов вдигна

едната си вежда. — А как е нашият хаджия? Да не се е отметнал пак?

В изминалите три дни Александър тридесет пъти се отмята и се връща към обещанието си. В петнадесет от тези тридесет случая той разговаря със своя флигел адютант, а в пет от петнадесетте разговора новопроизведеният капитан Мартинов трябваше да повиши тон и да говори с непривична за него грубост. Но той щадеше авторитета на княза и затова отговори:

— Всичко е наред, Митрий Патапич. Вече няма пречки за голямото събитие. Но... — той едва забележимо се усмихна — говорете с него също така твърдо. Както в Шумен.

— Тоест както ме съветвахте и преди — ухили се Ризов.

Идеята да се говори остро и едва ли не заповеднически с княза произлизаше от Мартинов.

— Именно. Ще гледам пак да присъствувам на разговора и да ви помогна където и доколкото е възможно.

При вратата на двореца срещнаха княза. Беше по риза, с навити над лактите ръкави, с брич и ботуши — сутринта беше яздил два часа по брега на морето и още не беше се преоблякъл.

— Елате с мен, господа — предложи Александър. Разведрен от разходката, той се чувствуваше в отлично настроение. — Да слезем, при морето.

Тримата мъже слязоха на плажа и седнаха на пясъка до самата вода. Ризов поиска разрешение, свали вратовръзката си и разкопча коравата колосана яка. Няколко минути не проговориха и само захласнато гледаха чудната картина пред очите си.

Беше един от онези горещи септемврийски дни, при които не се усеща никакъв полъх и морето е неподвижно и гладко, сякаш заспало. Такова море някои сравняват с разтопено олово, други — с огледало, а рибарите казват, че „мравките ходят да пият вода“. Заливът блестеше от слънчевите лъчи. Водата на места изглеждаше изумруденозелена, другаде — сапфиреносиня, прорязана от дълги и причудливи по форма кафеникави и сиви ивици. В дъното на залива, в пристанището на Варна, се забелязваше гора от мачти. Откъм Галата се появи остроноса бригантина, която едва-едва помръдваше, въпреки че бе разперила всичките си платна. На кърмата ѝ се различаваше знамето на Австро-Унгария.

— Е какво, господин Ризов, ще въставаме ли? — подхвана князът.

— Ще въставаме — отговори запитаният. — В името на България и на Ваше Височество.

Александър отново си спомни розовото охранено лице и боядисаните мустаци на фон Гирс и тъжно сви устни:

— По-добре — недейте в мое име. Бог ми е свидетел, че във всяка своя постъпка се ръководя само от грижата за България, но има хора, които не мислят така, и за тях моето име е нещо като червената кърпа пред очите на бика... — Той се наклони напред натопи длан в морето и описа някакви неразбираеми криви линии по гладката му повърхност. — Разкажете ми по-подробно за вашите планове, господин Ризов.

Ризов не чака втора подкана и зараказва. Говореше пламенно, убедително, със свойствения му патос. В неговата уста бъдещето изглеждаше застлано с рози. Както ще видим по-нататък, розите всъщност бяха рожба на въображението и красноречието му. Но в тази минута всичко изглеждаше чудесно — подготовката на комитетите, готовността на опълченските и гимнастическите дружества, милицията... Хитър и благоразумен — качества, които по-късно му осигуриха бляскава дипломатическа кариера, — той избягваше да споменава за затрудненията или им придаваше комичен оттенък. Народната партия, която беше на власт в Източна Румелия, той представяше като „два файтона оядени люде, които заспиват от преяждане“; висшите офицери от милицията начело с фон Дригалски паша — „чучули с пагони“; — за генерал-губернатора Гаврил Кръстевич — той го наричаше по прякор Треперко паша. — Ризов говореше със снизходително безразличие. За последиците от дипломатически и военен характер изобщо не каза дума. И завърши с няколко блестящи изречения за величието на идеята и за славата, която съединението ще донесе лично на княза.

Речта му се оказа колкото благоразумна, толкова и резултатна — млад, обичащ славата и ненавиждащ трудностите, Александър се отърси от вечните си колебания и прие радушно предложението на Ризов.

— Вие знаете, че задържах войските под знамената — каза той. — Какво още е необходимо да направя?

— Да бъдете готов за славата, Ваше Височество — надуто рече Ризов. — А междуременно — да ни отпуснете динамит, за да вдигнем мостовете към Турция.

„Да вдигнем мостовете.“ Това съвсем нямаше аромата на рози! Александър се опомни:

— Давате ли си сметка, колко е деликатно моето положение, господине? На Русия съм обещал не пасивност, а противодействие на делото за съединението. Правителството ми има съвсем платоническо отношение към делото, а в действителност — не го желае. Поне засега. Разбирате ли ме? Пред света аз трябва да бъда изненадан от съединението, да го узаконя, но не и извърша. Как мога да ви отпусна този динамит?

— Сигурно има хора, които се ползват с пълното ви доверие, Ваше Височество — отвърна веднага Ризов. — Динамита можем да получим от тях. А в бъдеще, ако бъде необходимо, те ще поемат цялата отговорност върху себе си, все едно че са дали взрива без ваше знание.

— Добре измислено, ала трудно осъществимо — поклати глава Александър. — Откъде да намеря човек, който да сложи глава в торбата?

Мартинов скочи на крака и застана мирно.

— Имате такъв човек, Ваше Височество. Кажете само една дума и аз ще извърша всичко, като ще поема и цялата отговорност.

Александър го изгледа смаяно. В последно време хрисимият и миролюбив Мартинов все повече го изненадваше с думите и постъпките си. Той сякаш се бе заклел непрекъснато да дава пример на господаря си по решителност, себеотрицание и дързост.

— Така да бъде, капитан Мартинов. Заминете веднага с господина за София и направете всичко необходимо. — Той се поколеба за последен път и добави тихо: — И нека бог да бъде с нас...

Същия ден Димитър Ризов и капитан Мартин Мартинов тръгнаха за София. Но не изпълниха мисията си — събитията ги изпревариха.

[1] Какво ги води тук, господин Мартинов? Те вероятно са споделили нещичко с вас... (нем.). ↑

[2] Кой участва, в тази делегация, господин поручик? (нем.). ↑

[3] Днес Евксиноград край град Варна. ↑

Предупреждаваме читателите, че могат спокойно да прескочат тази глава. В нея се разказва за Съединението и за великия 6 септември, а Съединението е странично събитие в нашия роман. Онзи, който се интересува само „дали А ще се ожени за Б“ или „какво ще стане с В и Г“, няма да загуби нищо, ако пропусне тези двадесетина страници.

На 6 септември 1885 година българският народ извърши едно от най-славните дела на своята нова история. За съжаление и недоумение малцина от нас познават този подвиг. Не са единици „културните“ хора около нас, които питат: „Че какво толкова се е случило на 6 септември, та с тази дата да назоваваме улица?“; не са единици и градските народни съвети, които сметнаха, че 6 септември е незначително дело и промениха названието на улицата, която 70–80 години е носила неговото име.

На тези хора и на тези народни съвети е посветена настоящата глава — очерк за Съединението.^[1]

Всъщност положението съвсем не беше така розово, както Димитър Ризов го представяше на княза. Българският таен централен революционен комитет (БТЦРК) съвсем не можеше да се похвали, че е готов да изпълни своята освободителна програма. Той все още се луташе да намери истинския си път и на практика вървеше не пред, а след народните маси. Това най-добре изрази сам неговият председател Захари Стоянов. В една своя брошура^[2], издадена в края на съдбоносната година, той писа: „Централний комитет беше нещо самозвано. Пази боже, ако някой си изкриви душата да каже, че той подбуди народа, той запали огъня заедно със своите вестници. Това е идиотизъм. Центр. комитет имаше само тази длъжност и цел: да сгрупира развълнуваните само по себе си духове в едно цяло, за да се предотвратят всякакви преждевременни и усамотени вълнения, както това стана в Чирпан, Голямо Конаре и Панагюрище; и, второ, да скрои

плана по кой начин да се грабне пашата и неговото централно правителство.“ Всъщност и в тези две главни точки успехите на БТЦРК не бяха особено забележителни.

БТЦРК не само че не беше обхванал в организацията си всички революционни маси, но дори между него и българските румелийски офицери съществуваха сериозни празноти. Ризов премълча, но в действителност БТЦРК нямаше пряк контакт дори с Николаев — безспорно най-ярката фигура сред българското офицерство. Между тях съществуваше отношение на взаимно недоверие: Паница не се доверяваше на войнишката скованост на своя баджанак Николаев, а майор Николаев — на харамийското въображение и хайдушките методи на Паница. Дори двамата делегати в Шумен не представляваха единните революционни сили, а Муткуров беше пратен лично от Николаев^[3], а Ризов — от комитета. По-тясна връзка с БТЦРК поддържаха майорите Райчо Николов, Муткуров и Филов и поручик Вълчо Стефов, доверено лице на Данаил Николаев.

Както ще видим по-нататък, и във втората точка — изработването на плана за революцията — комитетът не беше напълно наясно дори до навечерието на събитията.

Единственото напълно вярно нещо в речта на Ризов беше революционната готовност на населението, чието търпение беше вече изчерпано.

Тази всенародна готовност, изразена най-ярко на Бузлуджанските тържества, стресна комитета. Една седмица след тържествата, на 25 юли, той се събра в Дермендере^[4], Пловдивско, за да се преустрои и изработи план за осъществяване на съединението. Избран бе нов състав на комитета: председател Захари Стоянов и членове Иван П. Андонов, Димитър Ризов, капитан Паница и Иван Стоянович. Негови най-близки сътрудници бяха д-р Странски, Панайот Хитов войвода, Чардафон от Голямо Конаре, поп Ангел Чолаков от Конуш, офицерите Муткуров, Филов, дядо Райчо Николов и Стефов, Илия Куртев от Сливен, Стою Пъдарина от Чирпан, дядо Иван Арабаджията от Царцово, Мумджиев, Петър Ихтиманлията и пр. Решиха да засилят агитацията и пряката подготовка, а Стефов и Паница тръгнаха като апостоли из Румелия да подготвят българските офицери от милицията и да основават тайни комитети. Може би най-деликатната мисия бе

възложена на д-р Странски, който трябваше да осъществи важната връзка с Данаил Николаев.

Д-р Странски се срещна с Николаев и му изложи плана на комитета, който беше премного хайдушки и премного романтичен за здравия воински разум на майора: в него се включваше убиването на Гаврил Кръстевич и излизането на чети в Балкана. Николаев заяви, че е готов да работи за съединението, но чрез народа, а не с разбойнически средства. „Как тъй?“ — попита д-р Странски. „Много просто — ще повикам второто Опълчение и с него ще проглася съединението“. Д-р Странски си отиде възхитен, но всъщност майор Николаев не беше поел никакво формално задължение: Все пак от този ден чрез поручик Стефов се поддържаше известна връзка между него и комитета.

Във втората половина на август и комитетът, и Николаев разбраха, че събитията не могат да бъдат повече отлагани. Комитетът засили агитацията си, в която най-голяма дейност проявиха Илия Куртев, Ризов и особено Чардафон, който, яхнал своята мършава кобилка „Консерваторка“, ден и нощ обикаляше селата между Голямо Конаре, Пазарджик и Пловдив. Николаев, който летуваше в Хисарските бани, от своя страна повика сержант-майорите от Областта и ги попита какво е настроението на народа. Те отговориха единодушно, че всички искат съединението да стане колкото е възможно по-скоро. Тогава Николаев им даде инструкцията да бъдат нащрек и да подготвят населението за голямото дело.

Освен сондажите при княз Александър БТЦРК, пак чрез Ризов, осъществи и друга не по-маловажна връзка — с руските офицери. Съобразно с нарежданията от Петербург консултът Сорокин и другите дипломати действаха решително против съединението. Димитър Ризов обаче се срещна с военния аташе подполковник Чичагов, убеди го, че съединението е един идеал, завещан още от Александър II, и изтръгна обещание в деня на революцията Чичагов да излезе в парадна униформа на улицата и да заяви на народа, че Русия одобрява великото дело. Но кога щеше да бъде този ден — никой не знаеше.

За началото на септември бяха насрочени ежегодните маневри на милицията, в които Николаев щеше да командува Западния отряд. Това подсказа на опитния офицер, че благоприятната минута настъпваше: щеше да се свика Опълчението, с което да се прогласи съединението и

да се противостои на евентуалното турско нахлуване в Областта. Върховното командване му предаде един запечатан плик с плана на маневрите. Като издържа борбата с воинската си съвест, Николаев го отвори предсрочно: на пловдивските войски бе предписано да тръгнат на 7 септември. Следователно революцията трябваше да се извърши най-късно на 6 септември. От този миг нататък Данаил Николаев не прояви никакво колебание. Той уведоми комитета, заповяда на сержант-майорите да свикат и второто Опълчение, разпореди да се раздаде суха храна и по 50 патрона на мобилизираните. Така Николаев стана онази здрава ръка, която подчини всичко, дори и комитета, на единна воля и план.

На 3 септември БТЦРК имà заседание на Сахаттепе. Обстановката беше напрегната: правителството беше надушило подготовката за революцията и цялата полиция, униформена и тайна, бе вдигната на крак; народът също бе загубил търпение — предния ден бяха възникнали смутове в Панагюрище, а Чардафон съобщаваше, че положението в Голямо Конаре става неудържимо. Трябваше да се действа, а комитетът още нямаше никакъв ясен план. Паница предложи на Панайот Хитов да изработи плана. Опитен войвода, Хитов поиска сведения за числеността на хората, за въоръжението и пр. — подробности, по които нямаше ни най-малка представа. Тогава капитан Паница се залови да повтаря своите стари харамийски предложения: десетина верни хора да се скрият в печатница „Напредък“ и когато Гаврил Кръстевич излезе на разходка, да го убият. Панайот Хитов клатеше неодобрително глава и мърмореше: „Май хайдушко пада това...“ Захари Стоянов, който живееше още със спомените от 76-а година, искаше една въстаническа чета да развее знамето на съединена България в Панагюрище и оттам „да хване гората“. Възразиха му, че в една държава с българска милиция и българско управление излизането на чети в Балкана би било смешно. Той настоя. Другите отново не се съгласиха. Внезапно Константин Паница се залови да разказва как щял да обсади Пловдив с една чета черногорци. Майор Любомски, привлечен от комитета като сътрудник, неочаквано заяви, че ще задигне пашата и ще го отведе в Котленския балкан. И заседанието влезе в задънена улица.

Тогава дойде съобщението на Данаил Николаев. Не предложение, а решение: въстанието да се вдигне през нощта на 5

срещу 6 септември!

Безмислените спорове отведнъж се прекратиха. Решението беше взето — оставаше да се осигури успехът. След нови прения най-сетне комитетът се установи на следния план: въстаниците от всички места да тръгнат по такъв начин, че в уречената нощ да обсадят Пловдив. За подпомагане на местните водители решиха Паница да замине за Чирпан, Захари Стоянов и майор Любомски — за Ихтиман, а Панайот Хитов — за Сливен. Цялата работа на БТЦРК се съсредоточаваше в ръцете на Стефов и така трябваше да бъде до самия ден на революцията — 6 септември!

Членовете на БТЦРК във всичко подражаваха на стария БРЦК на Левски и Любен Каравелов — като се започне с традиционното заявление, че комитетът е „навсякъде и никъде“, и се завърши с главните точки в програмата: „БТЦРК има за цел окончателното освобождение на българския народ чрез революция морална и с оръжие“ и „Ние причисляваме в числото на нашите врагове и противници и ония български изроди и чорбаджии, които пречат на народната цел, и ще ги преследваме навсякъде и всякога. Ще преследваме така също и ония гладни за власт държавници и държавни мъже, които посегнат на народната ни свобода по какъвто и да е начин.“ Верен на себе си, БТЦРК спази и друга традиция — въстанието изпревари насрочената дата и само пълната некадърност на румелийското правителство^[5] стана причина да не се провали подготвеното дело.

Първата искра пламна в героично Панагюрище. На 2 септември, когато Ризов и Мартинов тръгнаха от Сандрово за София, трима млади панагюрци — Събко Милков, Тодор Симеонов и Андон Орешков — развяха по улиците едно революционно знаме, изстреляха няколко куршума и викаха: „Да живей княз Александър! Да живей Съединението!“ Към тях се присъединиха и други буйни глави. Цялото село се раздвижи и изпълни улиците и мегданите. Полицията лесно се справи с манифестацията — арестува инициаторите и конфискува знамето. Но с това събитията не приключиха. Около 2000 селяни обсадиха полицейското управление, като заплашваха с кървава

саморазправа. Уплашен, началникът се принуди не само да освободи арестуваните, но да върне и знамето.

Демонстрации, макар и не толкова бурни, бяха устроени също и в Пазарджик, Сливен, Чирпан (там Стою Пъдарина беше в стихията си!) и Карлово.

Правителството се стресна, обаче все още не разбра истинския размер на опасността. То реши да арестува главните агитатори, а до пазарджишкия префект изпрати нареждане да екстернира Захари Стоянов в Княжеството. Половинчатите мерки дадоха и половинчати резултати: Захари Стоянов бе арестуван, но една тълпа, предвождана от опълченците, обгради управлението и принуди префекта да го освободи, след което Захари се върна тайно в Пловдив; в Чирпан бе арестуван Паница, но той успя да избяга от ареста и се барикадира в къщата на балдъзата си Катинка Хаджистамова; Иван Стоянович също се измъкна от ръцете на чирпанската полиция и скрито се върна в Пловдив. На 4 септември пламна Голямо Конаре и послужи за факел на общата революция.

Правителството отдавна следеше действията на Чардафон и дори наскоро го уволни от длъжността сержант-майор. Това не стресна нашия герой. В дядо Райчовите ботуши и с перо на калпака той яхна своята дръглива „Консерваторка“ и тръгна с апостолска мисия по селата. През август правителството изпрати в Голямо Конаре дядо Райчо да произведе анкета и да въдвори ред. Мисията му не даде желаня резултат. Чардафон свика своите фараони, образува почетен караул на дядо Райчо и го изпрати с акламации, които отекнаха в цяла Тракия.

Нека кажем няколко думи за дядо Райчо или майор Райчо Николов. Познат на всички като „дядо“, той беше всъщност само на 43 години. В 1854 година именно той беше онова 12-годишно момче, което с кратунки под мишниците преплува Дунава, за да предупреди русите, че турците подготвят нападение. Той завърши военно училище в Русия и се върна в България като офицер от Опълчението, а по-късно стана началник на румелийската жандармерия. Безумно смел, буен, праволинеен, той мразеше управляващите лъжесъединисти и бе приел без колебание поканата да се включи в комитета, но имаше едно затруднение — той беше в лоши отношения с Николаев. Пречката обаче беше бързо отстранена. С присъщото му войнишко благородство

дядо Райчо заяви веднага: „Господа, аз с Николаев съм в натегнати отношения и даже не си говорим. Но за доброто на България, за съединението ѝ, аз си подавам ръката на Николаева. Предайте му тези мои думи.“

След съмнителните резултати на дядо Райчовата мисия правителството реши да изпрати в Голямо Конаре предания на Гаврил паша пловдивски префект П. Димитров.

Префектът имаше желание да изпълни добросъвестно своите задължения. Той пристигна в Конаре по обед и с изненада видя, че мегданите са пълни с въоръжени хора с патрондаши през рамо. Срещна се с кмета и поиска да му доведат „известния смутител на реда Чардафон“. Изпратеното момче се върна след малко и каза, че Чардафон не може да дойде, защото го втресло, но че кани г-н префекта да иде в дома му.

Болестта на Чардафон беше, разбира се, измислена. Когато разбра, че е пристигнал префектът, той веднага взе своите контрамерки. Облече скърпената оттук-оттам униформа, която в моменти на въодушевление наричаше „хаджидимитровска“, легна с мартинката и два револвера под юргана и се зави до носа. Същевременно той извика двадесетина свои фараони, които разпредели в хендеците около къщата на баба Исака, хазяйката му, и в другите стаи на самата къща. Планът беше прост: щом дойде префектът, Чардафон и фараоните да скочат и да го арестуват.

Но префектът не дойде и това обърка плановете на нашия герой. Заповедта на комитета беше въстанието да се вдигне на 5 септември и макар че се страхуваше от изненади, той реши да изчака сутринта.

В ранното утро на 5-ти, когато П. Димитров още сладко спеше, Чардафон вече развиваше трескава деятелност. Той събра всичките си фараони и развя знамето — същото знаме, което описахме в една от предишните глави. Изведнъж се сети, че то не е осветено, и това го разстрои: „Туй е знаме — каза той, — а не калпакът на Треперко паша! Как ще посмеем ний да се докоснем до тая светиня!“ Извикаха поп Иван, той прочете набързо една молитва, после всички — включително и баба Исака — целунаха знамето. Едва сега Чардафон нахлузи калпака с бялото перо, извади шашката (тя също му беше подарена от дядо Райчо) и изрева: „Напред, юнаци!“ Въстанието в Голямо Конаре беше обявено.

Чардафон и фараоните обсадиха къщата, в която нощуваше префектът. П. Димитров беше извикан навън и веднага няколко щика се насочиха към гърдите му.

— Развейте знамето! — заповяда Чардафон и знамето с двата лъва и със стиховете на Ботев и Каравелов заплующя под полъха на утринния вятър. Тогава Чардафон се изправи пред префекта и произнесе развълнувано: — Господин префект! В името на българския княз Александър първи обявявам днес Съединението на Източна Румелия с България. Да живеят руският император! Да живеят Русия! Да живеят България! Да живее българският княз! — И докато едно гръмогласно „ура“ разтърсваше селото, той добави: — От тая минута, господин префект, вий сте мой пленник.

След като арестува префекта и постави караул пред стаята му, Чардафон се отправи към пазарището. Камбаната биеше като на Великден, от всички махали се чуваха гърмежи и викове „Да живеят Съединението!“ и „Долу Румелия!“. След един час цялото село беше на пазара. Чардафон държи пламенна реч, а мало и голямо ревеше с цяло гърло: „Долу Румелия!“, „Долу Треперко паша!“. Така на 5 септември за Голямо Конаре Източна Румелия престана да съществува.

Чардафон пушна патрули по улиците, постави караули по пътищата към Пловдив и Пазарджик, а сам препушна из околните села да вдига околията. Когато привечер г-н Игелстром, руски вицеконсул в Пловдив, по молба на правителството дойде в Конаре, за да заяви, че Русия е против съединението, в селото бяха само старците. Всички годни да носят оръжие вече крачеха към Пловдив.

На 5 септември в Пловдив цареше необикновено вълнение. Правителството най-сетне взе строги мерки: фон Дригалски паша разпрати окръжно до дружинните командири на милицията в цялата област да употребят оръжие срещу бунтовниците, полицията извършваше масови арести и побоища, като между другото задържа и тридесет градски куриери на комитета, както и работниците печатари, които изнасяха под дрехите си прокламацията, написана от Захари Стоянов. Издаде се и заповед за арестуването на майор Данаил Николаев.

Комитетът също действуваше трескаво. Агитаторите му начело със Стефов кръстосваха непрекъснато улиците на града. Николаев, който бе напуснал лагера, за да види настроението в града, научи за издадената заповед за арестуването му и препусна обратно към лагера, като едва не се удави в Станимашката река.

Последният, който бе спечелен за делото, бе поручик Никушев, началник на караулите в града. Отначало той изпитваше известни колебания, но когато Николаев му каза: „Помни, че преди всичко си българин, а сетне офицер!“, той не само съобщи на въстаниците паролата за нощта, но обеща и съдействие.

В 9 часа вечерта директорите се събраха в конака на съвет под председателството на Гаврил Кръстевич и заседаваха до 11 часа. Решиха да се пуснат конни патрули, които да пресекат пътищата, които извеждат от града, да арестуват по улиците всички подозрителни лица, а срещу настъпващите конарци да изпратят една кавалерийска част под началството на поручик Никушев. Тогава съставиха и една телеграма до Високата порта, в която я уведомяваха за вълненията в Областта и искаха помощ за потушаването им. Телеграмата беше вече отнесена на пощата от един ординарец, когато лично Гаврил Кръстевич я отмени и забрани да бъде изпратена; постъпка, с която той изми позорната си слава. Кръстевич беше казал: „Не трябва да се съобщава в Цариград. И аз съм българин. Каквото стане, нека стане!“

Объркване цареше и между руските офицери от Пловдивския гарнизон. Към 11 часа вечерта те се събраха при полицмейстера майор Коростелев и се питаха един друг какво трябва да правят. Някои от тях знаеха отношението на руската дипломация към съединението и бяха готови да му противостоят; други, напротив, бяха посветени в съзаклятието и тайно му съдействуваха; трети, като Чичагов, „седяха на два стола“ — знаеха за съзаклятието, но се страхуваха от последиците и се мъчеха да си придадат вид, че са изпълнили дълга си. Така или иначе до някакво решение не стигнаха.

Късно вечерта подполковник Чичагов посети Кръстевич и му съобщи, че същата нощ ще бъде свален. Реакцията беше неочаквана: пашата, разтреперан, се залови да се съблича — той искаше да има пред султана оправданието, че не е знаел нищо.

— Защо ми съобщавате това? — бърбеше той трескаво. — На мене, който тридесет и три години съм служил вярно на султана? Аз не

искам да ви слушам... Аз нищо не съм чул. — После обърна на молба: — Дайте ми дума, че никому няма да кажете, че аз съм знаел от рано. А сега идете си, за бога. Идете си по-скоро!

Според последния план на комитета, изработен във взаимодействие с Николаев, събитията трябваше да се развият така: през нощта срещу 6-ти Стефов да вдигне Мараша, като накара да бият камбаните на църквата „Свети Георги“, сетне да пресрещне конарци и заедно с тях да отиде на лагера при Николаев, който трябваше да поеме командата на всички революционни сили. Също и този план не можа да се осъществи. Цяла нощ Стефов се промъква като сянка по задръстените от караули улици. При Русен махала едва се спаси от тридесетина стражари. Но своите главни помощници той не намери — по-късно се разбра, че полицията бе успяла да ги открие и арестува. Тази нощ полицейската сила в Пловдив бе наистина изключителна — в нейна помощ бяха придадени и две роти войници от учебния батальон, а от Пазарджик бе докарана жандармерията. Въпреки опасността поручик Вълчо Стефов отиде и към конака. Бе минало полунощ, но прозорците светеха. Там храбрият офицер за малко не попадна в ръцете на Тодоров — началник на пощенската станция, доброволен таен полицай и най-ревностен защитник на правителството, — на когото в тези паметни събития щеше да бъде отредена най-срамната роля. Стефов продължи в тъмнината. Когато беше до полицейското управление, до ушите му достигнаха глухи гърмежи.

Конарци поздравяваха Пловдив!

Конарският отряд тръгна към 6 часа вечерта. Начело на 350-те фараони крачеха Чардафон и неговата смела годеница Делка Шилева, която носеше знамето. Четата маршируваше бързо и към 10 часа през нощта беше близо до Царцово.

— Момчета — каза тогава Чардафон, — на туй място, под тия брястове, нашият мъченик Дякон Левски е оплаквал България преди петнадесет години! Тогава той е бил сам в цял окръг, а днес ние сме 700 души, в Пловдив имаме 7000, а в Княжеството — милиони! От какво се боим? Напред, момчета! Поклонете се на земята, по която е стъпвал този велик човек!

Дружината отговори в един глас:

— Бог да прости Левски!

В Царцово отрядът се удвои. Към него се присъединиха хората на дядо Иван Арабаджията, виден деятел на комитетите от турско време и личен приятел на Левски. Дисциплината стана още по-строга — беше забранено да се говори и пуши. Когато приближиха Пловдив, срещу тях се зачу тътен. Дружината се смути; някои започнаха да изказват съжаление, че са тръгнали. Тогава Делка Шилева, която след година щеше да се нарече Делка Чардафонова, се изправи пред всички и извика:

— Не ви е срам, стари мустакати мъже! Погледнете мене, която съм слаба жена, най-млада помежду ви!...

Четниците се съвзеха и залегнаха в тревата. Чардафон заповяда да турят по един патрон в пушките. А срещу тях непознатите приближиха. Не можаха да ги преброят, но видяха, че са на коне и с пушки на гърба. Цяла минута двете групи стояха настръхнали една срещу друга. После авангардът на конарци даде напосоки няколко изстрела. Тогава конницата се обърна и избяга. Зарадвани от лесната победа, въстаниците дадоха два-три залпа — същите, които бе чул Стефов.

Фараоните на Чардафон не подозираха, че победата им се дължеше на съучастието на поручик Никушев, който командуваше ескадрона...

Николаев също чу гърмежите на конарци, но след тях се възцари тишина. Камбаните мълчаха. Уговореният огън на Бунарджика не пламваше. Никаква вест за положението в града. Само около полунощ в лагера се яви Стефанович, един от черногорците на Паница, който бе преплувал Марица и целият бе в кал и вода. И толкова.

Майор Николаев не загуби присъствие на духа. Той беше от онези твърди офицери, които, веднъж избрали пътя си, не се разколебават от никакви пречки.

Точно в 4 часа сутринта на 6 септември той заповяда да бият тревога в сборния лагер. Всички части се построиха с най-голям ред и бързина — над лагера витаеше онзи дух, който предвещава великите дела. Тъй като милицията нямаше свое знаме, Данаил Николаев заповяда да се изнесе опълченското — същото, което се бе развявало и

на Шипка. Тогава Николаев застана пред фронта и със силен, развълнуван от величието на момента глас заговори на войниците и офицерите:

— Войници! Ето вече пет-шест години как сме на служба в изкуствено създадената Източна Румелия, която е пряко подвластна на петстотингодишния ни тиранин — султана. Пет-шест години, казвам, сме на служба, но никой от нас не е заклеван в защита на отечеството ни. Тази нощ мен се падна честта да ви поведе против турското правителство. Аз ви заклевам в името на българския княз Александър първи, в името на вашето знаме, че вие ще изпълните дълга си към отечеството и за потъпкването на турския полумесец. Да живее нашият вожд Александър първи! Да живее съединена България!

— Заклеваме се! — извикаха в един глас войниците.

Строят се разкъса. Разплакани, покъртени, войници и офицери се втурнаха към знамето светиня и го целунаха. После редът беше възстановен и дружините тръгнаха към Пловдив. Начело вървеше майор Николаев, яхнал, онази прочута кобила, която някога бе принадлежала на Сюлейман паша.

Вече се съмваше, когато дружините приближиха града. Изведнъж пред тях изникна поручик Стефов. Другарите му, които го смятаха за убит, се хвърлиха да го прегръщат и целуват.

— Барабанчици и гарнисти, напред! — изкомандува Николаев. После се обърна към войниците: — Една юнашка песен, момчета!

И със звуците на музиката се сля и познатата опълченска песен:

*Напред, напред за слава
на бойното поле!...*

Революционните войски влязоха в града. Караулите се отдръпваха или се присъединяваха към бунтовниците. Николаев разпредели частите около конака, а една рота изпрати да освободи моста на Марица, за да влезе Чардафон.

В двора на конака бяха разположени три роти от дружината на Якобсон. Вратата беше заключена. Николаев извика гръмотевично:

— Отворете тази врата или аз сам ще я отворя. Народът не иска да търпи вече турски паши!

Яви се полицмейстерът Коростелев и Николаев му заповяда да донесе ключовете и да извести генерал-губернатора, че е свален от народа. Коростелев изчезна и на негово място се яви Чичагов в парадна униформа. Той заговори наставнически:

— Господин майор, какво правите вие? Не знаете ли, че отивате против волята на императора? — После се обърна и към войниците: — За това ли руският цар ви даде пушки? За да стреляте против вашите братя?

Разярен, Николаев пристъпи към подполковник Чичагов и през железните пречки на вратата изрева в лицето му:

— Как смееете вие да ми държите такъв език пред моите войници? Не забравяйте, че стоите пред една революционна войска. Аз зная дълга си. — И добави на руски: — А вам не угодно ли убираться?

Видът му бе тъй заплашителен, такава ярост звучеше в гласа му, че Чичагов инстинктивно козирува и промълви:

— Слушам!

Отново се яви майор Коростелев и заяви, че ключовете липсват. Той очевидно желаше да протака.

— Вие се надявате на ротите, които са вътре, нали? — иронично запита Николаев. — Е добре, вижте. — И той извика през вратата: — Момци, слушайте! Да живей Негово Височество княз Александър. Ура!

— Урааа! — отговориха войниците, които трябваше да пазят конака.

Като видя, че цялата войска е с бунтовниците, Коростелев заповяда да отключат вратата. Войниците на Николаев нахлуха през нея и се запрегръщаха с братята си от Якобсоновата дружина.

В същото време откъм улицата се появи генерал фон Дригалски паша, придружен от адютантите си — поручиците Димитриев и Вълнаров. Той приближи до Николаев и го смъмра:

— Господине, какво правите тук?

— Не ви познавам — с дръзко безразличие отговори Николаев.

— Какво? Не ме познавате?

Без да се церемони повече с него, Николаев кимна на двама жандарми, които наблюдаваха сцената:

— Жандарми, откарайте този господин в дома му!

— Но аз... — започна Дригалски, но не успя да довърши.

Изнервен от бурните събития през тази нощ, поручик Стефов измъкна револвера си и даде два изстрела в краката на пашата. — Пардон, пардон... — извика уплашен пашата и изчезна към дома си, като дори не дочака жандармите.

Едва на следния ден Николаев разпореди да поставят караул пред къщата му — дотогава Дригалски паша се пазеше сам и пишеше рапорт до Високата порта за непокорството на румелийските офицери. Адютантите му се присъединиха към бунтовниците.

Разумен дори в гнева си, Николаев не влезе в конака. Не искаше въстанието да придобие облик на военен бунт, а държеше да го представи като всенародно дело, каквото беше и в действителност. Той зачака четата на Чардафон, а изпрати поручик Стефов да извика Захари Стоянов.

Междувременно Чардафон още не можеше да влезе в града. На моста, по който трябваше да мине, се бе разположила една полубатарейя, която вече се целеше в развятото от другата страна на реката конарско знаме. Тогава тичешком пристигна ротата, изпратена от майор Николаев. Войниците викаха „Да живее княз Александър“; артилеристите им отговориха с „Ура!“ и едните, и другите се хвърлиха в прегръдките си. Чардафоновата чета, към която в този момент се присъедини и четата на поп Ангел Чолаков от Конуш, премина триумфално по моста, като пееше:

*Тих бял Дунав се вълнува,
весело шуми.*

С гръм и трясък конарци влязоха в конака и се размесиха с войниците. Знамето с двата лъва, които един очевидец^[6] описва като „мършави котки, болни от стомашни колики“, се развя редом до Самарското. Чардафон, със сабя в ръка, извика на мярналия се в двора Коростелев:

— Какво прави още пашата, та не слиза? Кажете му да не се мае, че ей сега ще кимна на момчетата да обърнат конака на прах и пепел!

А момчетата го подкрепяха с викове:

— Де си, Треперко, да излезеш, да ти целунем скутовете!...

В същото време Гаврил Кръстевич все още се преструваше на заспал. Когато поручик Стефов доведе Захари Стоянов, една делегация, състояща се от Захари, Иван Андонов и Стойчо Попов, влезе в конака. Но минаха десет минути, а нищо не последва. Бунтовниците не знаеха, че сваленият губернатор в същото време се обличаше с треперещи ръце. Николаев заповяда на Вълчо Стефов да влезе в конака и да изведе пашата.

Поручик Стефов срещна пашата пред вратата на личните му апартаменти, обяви му, че народът е прогласил Съединението под скиптъра на княз Александър, и добави:

— Вие лично и вашите домашни сте под наше покровителство. Николаев е взел всички нужни мерки. Но побързайте да излезете. Вашият собствен файтон е впрегнат и ви чака на вратата.

В същото време Захари Стоянов потупваше стареца по рамото и му говореше:

— Така е, така е, бай Кръстевич. Познавате ли ме кой съм? Аз съм Захари Стоянов, редактор на „Борба“. Ама хайде, сега излизайте.

— И аз съм българин — каза Гаврил паша. — Ако аз съм изгубил всичко, то поне народът спечели.

— Да, да, знам — прекъсна го Захари. — И ние нямаме нищо против вас, а само сме против пашата...

Когато разтрепераният — този път не от старост, а от страх — Кръстевич се появи на вратата, разнесе се „едно «Долу!»“, каквото на сто години веднъж се чува“ (З. Стоянов). Изхвърлени от тълпата един до друг, Николаев и Чардафон, главните герои на днешния ден, също ревяха: „Долу шарлатаните! Да живей Съединението! Да живей българският княз Александър!“ Пашата бавно прекоси двора и със сковани членове се качи на файтона. Когато файтонджията се готвеше да потегли, от навалищата се отдели Делка Шилева и с гола сабя в ръка седна отдясно на пашата. Колата най-сетне потегли, конвоирана от Чардафон и конарци.

След като устрои една шумна и не съвсем достойна манифестация по улиците на града, „за да видят консулите, особено руският, как ние, фараоните, разхождаме с мома техния човек“, Чардафон отведе знатния си пленник в Конаре, като се държа с него не само прилично, а едва ли не приятелски. В селото той го настани в най-хубавата къща и се погрижи да не му липсва нищо; осигури му

даже табла и човек, с когото да играе. По-късно Гаврил Кръстевич говореше с благодарност за действията на своите пленители...

Като изпратиха пленения генерал-губернатор, Николаев, Стефов, Захари Стоянов и другите водачи на въстанието отидоха в градския съвет, за да изберат привременно правителство. След кратко заседание избраха за председател д-р Странски, подпредседател д-р Чомаков и членове майор Николаев, майор Филов, майор Райчо Николов, Йоаким Груев, Пеев, д-р Янкулов, З. Стоянов, Юруков, Данчев, А. Самоковец и Г. Венев. За главнокомандуващ единодушно бе посочен Данаил Николаев.

В това време Пловдив ликуваше. Военните музика гърмяха, пригласяни от камбаните, тълпите се люшкаха по улиците, като деряха въздуха с „Да живеј съединена България!“. Ученици раздаваха на ръка възванието на Захари Стоянов, в което се казваше: „Братя! Часът на нашето Съединение удари! Чуждото румелийско правителство, което ни тежи от шест години, е съборено... Дордето просветена Европа признае нашето народно и свято дело, дордето войските на Н. В. Александър I завземат Тракия, избира се временно правителство, което ще се разпорежда и управлява всичко.“

Когато излязоха от градския съвет, военните бяха поканени в руското консулство. Тук, около разкошна трапеза, ги чакаха руските офицери. Пиха шампанско, вдигнаха наздравици за Съединението — българи и руси се приветствуваха взаимно. Именно отгук Николаев написа телеграма до княза, отнесена до станцията от гавазина на консулството.

Подполковник Чичагов, окончателно скъсал с колебанията си, отвори една карта и разкри пред българските офицери руския мобилизационен план срещу Турция. Дребните разпри, подклаждани от чуждата на народните чувства царска дипломация, престанаха да съществуват. В този момент имаше само братя — радостни и загрижени по едни и същи причини.

От консулството Николаев отиде в пощенската станция, откъдето телеграфира заповед за съсредоточаване на войските в Харманли, Търновосеймен, Ямбол и Казълагач. Пътят му се удължи с близо час — Пловдив гъмжеше от екзалтиран народ. Минаваха патриотични

шествия, другаде се виеха народни хора, всяка минута къртяха „Долу!“ и „Да живей!“. Пловдивчани ликуваха, че революцията беше победила и че победата не бе заплатена с кръв.

И все пак една кръвна жертва бе дадена. Към 2 часа следобед дядо Райчо се отправи към пощенската станция. Нейният началник Тодоров, същият, който бе предоставил на правителството услугите си на доброволен шпионин и цяла нощ бе дебнал край Марица, сега се уплаши, че идват да го арестуват, и хукна да бяга. Дядо Райчо се впусна по петите му. Когато стигнаха Джумаята, Тодоров се обърна и даде няколко изстрела. Единият улучи дядо Райчо Николов в главата и го повали мъртъв.

Изстрелите събраха народа. Окървавеният труп на майора докара възбудените духове до изстъпление. Тълпата измъкна Тодоров от едно кафене, където той се бе укривил, и го разкъса...

Князът беше предупреден за революцията, но не я очакваше толкова скоро. Телеграмата на Николаев го изненада, но не го разколеба: делото бе народно и само то можеше да спаси престола му. От двореца си в Сандрово той отговори веднага, че тръгва за Търново, откъдето ще прати официален акт за Съединението. От София по телеграфа се обадиха министрите Цанов, Радославов и Кантакузин и поискаха нареждания какво поведение да спазват. Князът и на тях отговори същото.

По това време към Търново пътуваше и Петко Каравелов и кореше пред спътниците си във файтона агитаторите на Съединението. [7] Но когато пристигна, той научи, че делото е извършено — градът беше празнично украсен, камбаните биеха и хиляди граждани приветствуваха министър-председателя с викове: „Да живей Съединението!“, „Да живей Каравелов!“ Човек, ненавиждащ бурите, но истински и безкористен патриот, Каравелов веднага прегърна делото и държа пред множеството пламенна реч, която завършваше с думите: „Гая година в Тракия, догодина в Македония!“. После изтича на телеграфа и се свърза с княза. Двамата решиха да се обяви мобилизация, да се свика Народното събрание на извънредна сесия й да се изпрати нота до Великите сили, с която князът да ги уведоми, че признава сюзеренните права на султана и че Съединението няма

враждебна цел спрямо Турция — щастливо хрумване, което по-късно изигра спасителна роля. Преди да напусне Варна, князът изпрати и телеграма до руския цар, в която го молеше да покровителства българския народ и неговото съединение.

Докато князът пътуваше към Търново, страната ликуваше в незапомнен екстаз. Временното правителство в Пловдив получаваше телеграми от всички краища на България, навред кипяха шумни манифестации и събрания. От Русе до Хасково и от Варна до Кюстендил — цяла България тържествуваше. На събранието в София дядо Славейков каза: „Нашите братя зад Балкана смело изпълниха своята си длъжност, като решително отхвърлиха неприятелския хомот, а сега наша длъжност е тук да им се притечем на помощ, да им дадем братска ръка, да се покажем като народ вечно съединен, достоен за борба и способен за политическо съществуване. Ние не трябва да се плашим пред нищо.“ От името на консерваторите говори Греков: „Сега нам не остава нищо друго, освен да поддържаме правителството в патриотическата му постъпка, която е решило да направи. По-стар от мене в народните работи човек (сочи Славейков) каза, че трябва да се забравят всичките страсти и че целият български народ трябва да стане като един човек. И аз повтарям, че в тази минута каквато е мисълта на едного, такава трябва да бъде на другиго. Всички трябва да се последваме, без да гледаме кой на коя партия принадлежи и какъв е бил напред!“ Велики примери на единство, нарушени само от мълчанието и пасивното неодобрение на Драган Цанков!

На 8 септември князът пристигна в Търново, където бе очакван от Каравелов и Стамболов и от румелийците Константин Калчев и Д-р Янкулов. Тук той подписа прокламацията си към народа, съчинена от Стамболов: „Като имаме предвид благо на българския народ, неговото горещо желание да се слоят двете български държави в една и постигането историческата му задача, аз признавам Съединението за станало и приемам отсега нататък да бъда и се именувам княз на Северна и Южна България.“

На следния ден Александър прекоси бившата граница и стъпи в Румелия, посрещнат с възторг, който надминава всяко човешко въображение. От премахнатата граница нататък князът вървеше по път, застлан с цветя и пъстри черги, между две безкрайни върволици от хора, пияни от радост.

Противно на Кояндер, който в София продължаваше да интригува и против княза, и против Съединението, руснаците в Румелия се присъединиха към чувствата на народа. Игелстром, който заместваше консула Сорокин, излезе на 18 км извън града да приветствува българския княз. Подполковник Чичагов го посрещна чак при Карловските бани. Чичагов и Александър бяха служили заедно, в отряда на Гурко; сега те се разцелуваха братски и до Пловдив пътуваха в един файтон.

Но още по-далеч, почти до Калофер, князът бе посрещнат от друг наш стар познат — Чардафон, придружен от годеницата си Делка („българската Жана д'Арк“) и почетна свита от 12 адютанти. Срещата заслужава да се разкаже.

— Негова милост е така нареченият Чардафон, Ваше Височество — представи го Захари Стоянов, като описа подвизите на конарския войвода. — Момата е тази, която седна при пашата.

— А, познавам го — каза князът и приближи към козируващия Чардафон. После огледа раздърпаната му „хаджидимитровска“ униформа, обилно покрита с кръпки и зелени ширити. — Каква е тая униформа?

— Чардафонска, Ваше Височество — спокойно и сериозно отговори запитаният.

— А имат ли всички твои другари такава униформа?

— Никак не, Ваше Височество, защото всички са фараони, сиреч сиромаси!

Князът се разсмя, но Чардафон остана съсредоточен, с широко отворени, възторжени очи. Тогава се приближи и Каравелов:

— А, той бил, Чардафона — каза първият министър на княза. — Ние сме стари познайници. Той ме заведе в Търново миналата пролет...

Едва сега Чардафон даде израз на свойствената си ирония:

— Благодаря ви за честта, която ни направихте тогава — забеляза той и подръпна носа си, което трябваше да означава, че Каравелов намирисва на козе месо.

Князът размени няколко ласкави думи с Делка и кортежът продължи към Пловдив.

Всички действия на княза след пристигането му в Пловдив носеха отпечатък на зрелост, прозрение и дипломатичност — качества,

които всъщност той не притежаваше.

Още с влизането си в бившата румелийска столица Александър се отправи към църквата „Света Богородица“, където бе отслужена литургия. Веднага след това той отиде в джамията „Джумая“ и пожела да присъствува на служба за здравето на султана. Народ с господарски традиции, турците видяха в тази постъпка на своя нов млад господар благородство и царствено великодушие. Така само с един замах Александър успя да спечели сърцата им. По-късно цялото турско население в Тракия му отговори с пълна лоялност.

Временното правителство подаде оставка. Тогава князът назначи д-р Странски за княжески комисар, като му даде за помощници двама почтени старци: Петко Р. Славейков и Йоаким Груев.

Цялото му време след това бе запълнено с изумителна деятелност: с Чичагов и българското командване той състави план за войната срещу Турция, която тогава всички мислеха неизбежна; по всяко време на денонощието приемаше пристигащите полкове от Княжеството; обхождаше границата и лагерите на войската; ръководеше дипломатическите преговори...

И точно в тези трескави, пълни с грозна заплаха дни дойде потресаващата новина: цар Александър III отзоваваше княз Кантакузин и всички руски офицери, а княз Александър отчисляваше от списъка на руската армия, където той имаше почетната длъжност „Шеф на 13-ти стрелкови полк“.

Неочакван и зашеметяващ удар!

В навечерието на една съдбоносна война войската оставаше без опитни офицери! Напразни се оказаха молбите на княза — царят остана непреклонен! Тогава със свито от мрачни предчувствия сърце Александър повери войската на млади и без команден опит офицери. Провъзгласи себе си за главнокомандуващ. За началник щаба на армията назначи капитан Рачо Петров — човек, в чиято преданост и патриотизъм вярваше, но за военачалническите качества на когото можеше да съди само по отличната му диплома от руската военна академия. По съвет на генерал Кантакузин той даде Военното министерство на капитан Никифоров, макар че нямаше особено доверие в него, а още по-малко — в помощника му Бендерев. Полковете и дружините повери на капитани и поручици, повечето от които нямаха абсолютно никакъв боен опит.

Но униинето на княза не се споделяше от народа и главно от офицерството. Отзоваването на руските офицери не само предизвика още по-голяма вяра в собствените сили, но стана повод и за прояви на открито русофобство. Димитър Ризов писа^[8]: „Ако от пловдивската революция остане само една печалба — заминаването на руските офицери, — и то ще бъде достатъчно!“ Също и мнозина от младите български офицери, които в лицето на руските си колеги бяха виждали пречка за своето повишение, открито изразяваха задоволство и чакаха случай да проявят качествата си.

А страната се заливаше от войнствен ентузиазъм. Към мобилизационните пунктове денонощно се изливаха безкрайни върволици от доброволци, които армията беше в невъзможност да приеме. Наложиха се строго пресяване: най-малкият дефект — слабо късогледство или заекване — беше основание за неприемане на доброволеца. Но неприетите не се примиряваха със съдбата си. Те веднага образуваха доброволчески чети, въоръжени с мартинки и берданки, полууниформени, някои с ботуши, други с цървули, с калпаци на главите и торби през рамо — весели и живописни групи, които неуморно пееха „Шуми Марица“ и маршируваха на юг. Целият народ ги подкрепяше. Селяни и граждани им раздаваха дрехи и скромните си хранителни запаси; старци им поверяваха скътаните си още от хайдушко време пушки и ятагани; търговци отваряха за тях дюкянците си; кръчмари ги черпеха с вино...

Народният ентузиазъм се споделяше и от управниците. Народното събрание, свикано на 10 септември, набързо и с въодушевление узакони прогласеното Съединение, одобри взетите мерки и отпусна 10 милиона лева кредит за мобилизацията. Гласуваха трескаво, ентузиазирани, с пълно единодушие; дори депутатите турци присъединиха своя глас. И само една ръка се издигна да гласува против. Тя принадлежеше на Драган Цанков...

За Европа Съединението имаше действието на оглушителна бомба. Досега на румелийския въпрос гледаха като на свръхестествените чудеса — всички говореха много, но никой не вярваше в него; беше нещо като средство за поддържане тонуса на голямата европейска дипломация. Канцлерът фон Гирс беше получил гаранции от княза; през лятото, на срещата на тримата императори в Кремзир, Александър III беше уверил побратимите си Франц-Йосиф и

Вилхелм I, че няма никакви причини за безпокойство по статуквото в Румелия. И сега, когато Съединението от мит се превърна във факт, Европа отначало не повярва, след това се смая.

Безспорно най-силна беше реакцията в Русия. Простият народ, който беше лял кръвта си за свободата на България, и интелигенцията възликуваха; кръговете около двореца изпитаха честолубиво възмущение и нарекоха Съединението „вероломство“ — в него те видяха едно тържество на княза и тази гледка притъпи славянските инстинкти в душите им. И още от първия момент цар и правителство заработиха с всички средства против онези, на които преди седем години руският народ подари свободата. Напразни останаха блестящите статии на Аксаков в защита на България — суетният властник, който седеше на руския трон, оставаше непреклонен и непримирим в истеричния си гняв.

С отзоваването на руските офицери Александър III се надяваше да постави княза на колене. Не успял, той се раздражни още повече. Пред него дилемата беше поставена така: трябва да подкрепи Съединението, защото то отговаря на главните линии на руската политика, а не желае да го подкрепи, защото то би затвърдило положението на омразния му Александър Батенберг. Когато при него се яви нарочната делегация на Народното събрание^[9], той все още не беше разрешил дилемата и се задоволи да отговори, че „за разединение сега и дума не може да става, но дотогава, докогато е у вас това правителство, нищо не очаквайте от мене“; канцлерът фон Гирс от своя страна разясни на делегацията, че под думата „правителство“ царят е имал предвид княз Александър.^[10]

Както се и предвиждаше, Англия отначало сметна Съединението като ход на руската дипломация и поведе яростна кампания против него. После, когато се разбра истината, тя обърна кормилото на 180 градуса и се превърна в най-ревностен защитник на делото, което щеше да отдалечи България от Русия.

Бисмарк остана недоволен от случилото се на Балканите, в което той не без основание виждаше пръв дисонанс в европейския концерт, ръководен от неговата палка. „Железният канцлер“ изобщо не обичаше княза, а този удар срещу неговото дело — Берлинския договор не спомагаше за обрат в чувствата му. Все пак Бисмарк се постара, спазвайки правилото „да се спасява каквото може“, да не вземе страна

и съветваше Великите сили към единство в кризата; разбира се, единство, на което пак той щеше да бъде диригент.

Когато разбра, че Съединението не е руско дело, Австро-Унгария също се постара да запази спокойствие. Все пак тя подкрепи своето протеже Сърбия, защото нарушаването на равновесието на силите в Балканския полуостров правеше проблематични амбициите на империята да се разпростре на юг до Македония.

Щом в Цариград научиха истинските размери на събитията в Румелия, в Илдъзкьошк се състоя извънреден съвет, председателствуван лично от султана. Няколко военствени държавници начело с великия везир Кючук Саид паша съветваха да се вдигнат гарнизоните от европейска Турция и под началството на фон дер Голц паша да се изпратят на север да възстановят статуквото. Султан Абдул Хамид обаче не се съгласи: „В 1876 година — каза той — с такива съображения ме заставиха да воювам. А що излезе? Не жънем ли и досега горчивите плодове на това необмислено решение? Не, сега вече не съм дете, както бях тогава.“ По-късно той все по-явно изразяваше нежеланието си да воюва. За оправдание пред ислямския свят му послужи първо хитрата и пълна с голяма почит телеграма на княза, после енергичният натиск на Великите сили начело между които беше въпреки всичко Русия — Нелидов заяви на великия везир, че „влизането даже на един турски войник в Румелия би имало катастрофални последици за Портата“. При това положение Турция се задоволи да изчака решението на международната конференция в Цариград, която започна на 24 октомври и умишлено забавяна от Англия, изобщо никога не доведе до никакви решения.

Истинската опасност дойде оттам, откъдето българите най-малко я очакваха — от братска Сърбия.

Когато получи известието за революцията, крал Милан се намираше в Глайхенберг, Австрия. Разкъсан от ревност към успехите на княз Александър и от страх за собствения си трон, страдащ от суетната амбиция да извърши някакъв изключителен подвиг, в идеята за война той видя щастлив изход на всичките си затруднения. Впрочем войната срещу България той си представяше като някаква проста разходка до София — Милан нямаше добро мнение за българската войска, знаеше, че тя ще бъде съсредоточена предимно в Тракия, а когато научи и за изтеглянето на руските офицери, скъса и с

последните си колебания. Замина веднага за Виена и заяви на императора и на канцлера Калноки, че ще нападне незабавно България. Във Виена той не бе разубеден в намерението си, само беше помолен да почака. Милан остана там още само един ден, колкото да осигури от виенските банкери 25 милиона динара заем за войната и да телеграфира в Белград заповедта си за мобилизацията. На 9 септември беше вече в столицата си.

Сръбският народ посрещна мобилизацията с ентузиазъм. Всички смятаха, че войната ще бъде срещу вековния им враг, който в последните години ги бе побеждавал на два пъти — Турция. „Ще бием турчина на Косово поле“ — с такива думи тръгнаха мобилизираните към сборните лагери. По-късно, когато се разбра, че частите се събират не по турската, а по българската граница, въодушевлението значително охладня. Сърбите помнеха как в две войни бяха воювали рамо до рамо с българите, чувствуваха ги братя по кръв и по оръжие и перспективата да застанат едни срещу други като врагове пораждаше у тях почуда и объркване.

Милан бързаше, но събитията и натискът на Великите сили, включително и на Германия, го принуждаваха да се бави. Реши се да изчака — последна отстъпка! — конференцията в Цариград, но с всеки ден нетърпението му растеше. Високомерието — също. Напразен остана опитът на княз Александър да изпрати Димитър Греков в Белград за преговори; на предложението му Милан отговори с една груба и кратка телеграма: „Съжалявам, че съм принуден да отклоня мисията на г-н Грекова, бивш министър на Ваше Височество.“ Тези думи всъщност означаваха: „Всички мостове са изгорени...“

Вече никой не можеше да си прави илюзии. България и Сърбия бяха изправени пред братоубийствена война!

[1] Главата е изцяло автентична. Написана е по: БАН — „История на България“, т. II, „Наука и изкуство“, София, 1955; „Архив на Възраждането“ под редакцията на д-р Д. Страшимиров, т. II, София, 1908; Симеон Радев — „Строителите на съвременна България“, т. I, София, 1911; Захари Стоянов — „Чардафон Великий“, Русе, 1887; А. фон Хун — „Борбата на българите за съединението си“, Русе, 1890; А. Ф. Головин — „Княз Александър I Български“, Варна, 1897; Adolf Koch — „Fürst Alexander von Bulgarien“, Darmstadt, 1887; Рихард фон

Мак — „Из българските бурни времена“, София, 1929; Йоно Митев — „Съединението на България“, София, 1958; други брошури, статии и архивни документи. ↑

[2] Захари Стоянов — „Заробването на Гавраил паша“, Разград, 1885. Правописът отчасти запазен. ↑

[3] По свидетелството на Д. Николаев, вестник „Отечество“ от 20. IX. 1925 година. ↑

[4] Сега Първенец. ↑

[5] Всъщност Директорат — състоеше се от: К. Величков — директор на просветата, М. Маджаров — на финансите, д-р Хаканов — на обществените сгради, С. С. Бобчев — на правосъдието, фон Дригалски паша — на милицията. Иван Ст. Гешов беше избран за председател на Постоянния комитет. ↑

[6] Рихард фон Мах, кореспондент на „Кьолнише цайтунг“. ↑

[7] Вестник „Гърновска конституция“, 19. VII. 1888. ↑

[8] Вестник „Самозащита“, 10. IX. 1885 (конфискуван). ↑

[9] Тя се състоеше от митрополит Климент и Иван Ев. Гешов, към които се присъединиха като пратеници на бившата Източна Румелия Иван Герджиков, Димитър Папазоглу от Казанлък и младият адвокат Димитър Тончев. ↑

[10] Д. Тончев — „Преди 20 години“, вестник „Вечерна поща“, 15. VIII. 1907 год. ↑

Плешивостта, родова черта на Обреновичите, не бе тревожила предците му, но на Милан, изградил своя вкус в парижките вариетета, тя създаваше големи грижи. Сега, преди да отиде на заседанието на Висшия военен съвет, той остана дълго пред огледалото, зает да поприкрие челото си, което в последната година все по-застрашително растеше към тила. Когато най-сетне фризурата го задоволи, кралят грижливо среса веждите си и леко напарфюмира мустаците. Хвърли последен поглед в огледалото и остана доволен — изпъчената фигура, красивата глава с чувствените устни, небрежно подпрените върху дръжката на сабята ръце, върху които светеха няколко скъпи камъка, всичко отговаряше на собствената му представа за самия него. Да, такъв човек заслужаваше да бъде приемник на Стефан Душан и да влезе като покорител в София...

Милан прекоси коридорите и салоните на двореца и влезе в заседателната зала. Събраните там офицери скочиха на крака и козируваха. Милутин Гарашанин, единственият цивилен, също се изправи и преклони масивната си глава. Кралят отговори на поздрава и седна на своя стол с изгравираната на облегалото корона. С леко махване на пръстите даде знак хората да заемат местата си.

— И тъй, господа — започна той направо, — предполагам, че това е последното ни общо събиране преди банкета в София. — Милан говореше сериозно, без следа от хумор, с непоколебима вяра в успеха. — Полковник Петрович — обърна се той към своя началник щаб и военен министър, — моля, разяснете генералния план за войната, който подписах вчера.

Йован Петрович се изправи и подпрял ръка на отворената пред него карта, заговори енергично:

— Господа офицери! Негово Величество кралят, главнокомандуващ славните сръбски войски — той се поклони по посока на стола с гравираната корона, — благоволи да одобри и подпише следния план. Започналото съсредоточение на войските ще се

завърши така: отделната Тимошка армия, начело на която Негово Величество назначи генерал Лешанин, ще се групира при Зайчар...

— Защо не виждам генерала? — прекъсна го кралят.

— Тимошката армия закъснява в съсредоточението си, Ваше Величество, и генералът телеграфически помоли да бъде освободен от днешния съвет, за да се заеме лично с прегрупирането на частите.

— Да-а-а, Лешанин си знае работата — кимна в знак на съгласие Милан. — Продължете, полковник.

— Останалите четири дивизии, които влизат в състава на Нишавската армия, ще се съсредоточат източно от Ниш. Шумадийската дивизия с началник полковник Бинички и началник щаба майор Груич ще заеме селата източно от Пирот. Между нея и границата ще се разположи само Кавалерийската бригада, която ще прикрива главните сили на армията. Дунавската дивизия с командир генерал Йованович и началник щаба подполковник Путник ще се настани в самия Пирот. Дринската дивизия, командувана от полковник Мишкович с началник щаба капитан Арачич, ще заеме град Бела Паланка. И най-сетне Моравската дивизия под началството на полковник Топалович с началник щаба капитан Стайкович ще се развърне в района село Кална — Дъсчен Кладенец — Власотинци. — Разбира се, съвсем не беше необходимо да се изреждат имената на командирите и началник щабовете на дивизиите, но полковник Петрович, който винаги се стремеше да подражава на Молтке и на прусашката педантичност, не се лиши от удоволствието да го стори. — Щабовете на дивизиите ще се разположат, както следва...

— Оставете това, Петрович — отново го прекъсна кралят. — Подробностите оставете за диспозицията, която ще раздадете писмено на господата офицерите.

— Слава богу — подхвърли полковник Бинички достатъчно тихо, за да не го чуе Петрович, но и достатъчно високо, за да бъде чуто от всички останали. — Бях започнал да се страхувам, че той ще изреди рождените ни дати и имената на жените ни...

— Моля за внимание, господата — сухо го сряза Милан. После се обърна пак към своя началник щаба: — Обяснете само същественото — посоките на движение и целите на Нишавската армия изцяло и на отделните дивизии в частност.

Една цяла минута Петрович остана загледан в краля, сякаш недоумяваше как някой може да измени порядъка, въведен от великия немски стратег. После вдигна рамене и се подчини.

— Между двата плана, овладяване на територии или разбиване военните сили на българската държава, Негово Величество избра втория — продължи Петрович. — Затова планът, съставен от генерал Лешанин, беше изоставен и приет моят. — Той се огледа самодоволно. — Според този план Тимошката отделна армия има за задача да обезвреди Видин и да пресече пътя за придвижване на подкрепления и продоволствие към столицата. Четирите дивизии от състава на Нишавската армия, командувана лично от Негово Величество...

— С началник щаба полковник Петрович — подсказа иронично Бинички.

— ... с началник щаба полковник Йован Петрович — продължи невъзмутимо докладчикът, без да забелязва усмивките на околните, — имат за цел със стремителен марш да разбият българите и да завземат София. Моравската дивизия ще премине по линията Трън — Брезник — Радомир. Останалите три дивизии...

— А именно Шумадийската, Дринската и Дунавската — продължи да го иронизира Бинички.

— ... а именно Дринската, Шумадийската и Дунавската, ще се придвижат по най-краткия път от Пирот през Цариброд, Драгоман и Сливница. Шумадийската дивизия ще охранява десния фланг на главната колона и при нужда ще подпомага Моравската. Пространството между главната колона и Тимошката армия ще бъде запълнено от един отделен отряд, който ще действа по линията Комщица — Берковица. Българите могат да се опитат да ни спрат при селата Драгоман или Сливница. Но аз съм убеден, че техните опити ще се окажат смешна преграда за нашите три елитни дивизии.

— Как? — комично се засегна полковник Топалович. — Нима моята дивизия не смятате елитна, господин полковник?

Но Йован Петрович не схвана шегата и отговори сериозно:

— Напротив. Показателно е, че на моравци оставяме сами да се справят с Трън и Брезник и по самостоятелен път да достигнат София.

Д-р Владан Джорджевич, който по навик седеше настрана от общата група и пушеше старата си турска луличка, неочаквано въздъхна:

— Боже мой, няма днес няма да чуем нещо за Молтке?

Полковник Петрович не го чу, но той наистина имаше намерение да се позове на своя любим авторитет:

— Вашата задача, господин полковник — каза той, като продължаваше да се обръща към Топалович, — прилича на онази, която великият Молтке възложи на Първа пруска армия в боя при Сен Прива и Гравелот: обход откъм дълбокия фланг.

— Е, сега мога да умра спокойно — кимна д-р Джорджевич.

В същото време Йован Петрович, попаднал на любимата си тема, започна да сипе цитати и примери от Френско-пруската война, после, като забрави за какво всъщност говореше, се прехвърли на Австро-пруската, на Наполеоновите походи, Фридрих Велики и Седемгодишната война... Когато половин час по-късно достигна до Анибал и Тразименското езеро, слушаше го още само началникът на оперативното отделение полковник Атанацкович; останалите скучаеха, полковник Джорджевич дремеше до стената, а и сам кралят с мъка прикриваше прозявките си. Впрочем интересът на Атанацкович не беше във връзка с предстоящите военни операции. Той само търсеше сгоден момент, за да противопостави своя обожаван Жомини на Петровичовия старец Молтке. Но надеждите на Йован Атанацкович се оказаха напразни. Преди да успее да изстреля името на Жомини, крал Милан потропа със сабята си о пода и привлече вниманието върху себе си. Дори и главният лекар се събуди от дрямката си и отвори очи.

— И така, да обобщим, господа — рече Милан, преглъщайки последната си прозявка. — Войната ще водим настъпателно и с присъщия за сърбина устрем. Целта е ясна. Аз съм убеден, че за три-четири дни, максимум една седмица, София ще бъде наша.

Докато пълнеше отново луличката си, Владан Джорджевич произнесе:

— Не ни остава друго, освен вече да заръчаме с една депеша бялото кафе, което преди няколко месеца си обещахме да пием там...

При общата монотонност на разискванията тези думи прозвучаха като открито предизвикателство. Изведнъж в залата се възцари напрегната тишина. Докато кралят още се колебаеше дали „да постави Джорджевич на мястото му“ или да се престори, че е приел думите като не съвсем сполучливо потвърждение на неговото, на краля, предричане, министър-председателят го изпревари:

— Вие напоследък ме изненадвате, полковник Джорджевич. Или по-скоро — не мога да ви разбера. Ако не бях ви виждал в бойна обстановка, би трябвало въз основа на вашите думи да ви нарека страхливец или... враг на Сърбия. — Гарашанин почака да види резултата от грубата си атака, но Джорджевич остана невъзмутим. — Какво? Не одобрявате плановете? Съмнявате се в сръбския войник? Или в ръцете в които е поверена войската?

Д-р Джорджевич най-сетне успя да изтръгне искра от огнивото и се залови безучастно да пали лулата си. В залата се разнесе приятно-стипчив мирис на прахан.

— На вас ви зададоха въпрос, Джорджевич! — предупредително подвижна Милан. — Не смятате ли да отговорите?

Лекарят затъпка тютюна в лулата си и спокойно срещна погледа на своя господар.

— Не се съмнявам нито в командата, нито в плановете, нито в сръбския войник, Ваше Величество.

— Тогава има ли нещо, в което да се съмнявате? Отговорете направо. Вашите двусмислия отдавна вече ме отегчават. Има ли или няма нещо, в което се съмнявате?

— Има, Ваше Величество. И то не е само едно. — Джорджевич сякаш не забелязваше бурята, която се развихряше над главата му. — Заповядайте на стражаря Перо да удари двадесет пръчки на своя враг — той ще изпълни заповедта така добросъвестно, че битият сетне ще трябва един месец да лежи в овчи кожи; но заповядайте на същия Перо да набие собствения си брат — той само ще размахва пръчката и даже следа няма да остави по кожата на бития.

— Какво искате да кажете с тази притча?

— Че сръбският войник, в чиито воински качества никой не може да се усъмни, надали ще ги прояви в пълна сила срещу българите, които той смята свои братя. Второ, плановете за войната не са лоши, но са съставени така, като че ли пред нас ще има само камъни и дървета, не и живи хора. При това хора, които са в необикновен патриотичен подем. Щом те се смятат готови да премерят сили с Османската империя, надали ще се поколебаят пред нашите все пак по-скромни сили.

— Като че ли господин Гарашанин е прав. Изглежда, че вие не сте нищо повече, от един страхливец.

— Това лесно ще се провери във войната, Ваше Величество. В споровете хората проявяват само остроумието си, а под куршумите — истинските си характери.

Кралят не намери сполучлив отговор и това го раздразни повече, отколкото опърничавостта на лекаря — някога в лица „Louis le Grand“ той си бе завоювал славата на човек, който винаги има последната дума в пренията. Гарашанин, съавтор на идеята за войната, се притече на помощ на господаря си:

— Вие преувеличавате опасностите, Джорджевич. — Той говореше привидно спокойно, с изкуствено сдържане; искаше тонът му да прозвучи наставнически, а не като оправдание. — Знаете ли, скоро ми попадна книгата на един английски пътешественик, някой си Уолш, под название „Пътешествие от Цариград до Англия“, издадена в началото на века. И знаете ли какво пише този англичанин, в чиято обективност не можем да се съмняваме? Той казва горе-долу следното: „Сегашните българи съвършено са изгубили онзи войнствен дух, който някога е отличавал техните прадеди. Всички те са се превърнали в земеделци и пастири“.

Сините очи на Джорджевич се усмихнаха. После той премести спора върху гастрономическа основа, в която беше неоспорим авторитет:

— Извинете, господин Гарашанин. Когато се колебаете между бутилка „Мозел“ и бутилка „Божоле“, вие пишете ли в Германия и Франция да питате за качествата на тези вина?

Гарашанин се поддаде на уловката:

— Не, драги Джорджевич. Аз постъпвам като вас — опитвам ги и преценявам лично.

— А тогава защо проучвате качествата на българите по писанията на някакъв лондончанин, който в най-добър случай само е минал по тези места? Вие бяхте участник в последната война. Нямате ли лични впечатления от българите като войници? Или сте ги забравили? Но добре, да приемем, че сте забравили. Нямаше ли да е по-лесно да отидете в Пирот и възобновите спомените си по тамошните българи, отколкото да черпите сведения от книгата на вашия англичанин?

Сега дойде ред Милан да върне услугата на своя пръв министър.

— Добре, полковник Джорджевич — кимна той. — Да речем, че имате право. И какво? Да се откажем ли? Не, Джорджевич. Не, господа. За мен е напълно ясно, че ако никоой не попречи на България, в кратко време тя ще се нахвърли върху Стара Сърбия и Македония и тогава вече ще бъде свършено и с политическата независимост на Сърбия, и с нейната народна мисия, и с цялото бъдеще на каквото и да било сръбство.^[1] Отново ви питам, полковник Джорджевич, при това положение можем ли да се откажем? Можем ли да рискуваме бъдещето на нацията си поради женски колебания и страхове? Можем ли да оставим Сърбия, която всички искаме да видим като Пиемонт на южното славянство, да играе второстепенна или даже третостепенна роля на полуострова? Не, не и сто пъти не! — отговори си сам кралят. — Ако анексията на Румелия се признае, нашето положение става толкова трудно, щото един от господарите — българският или сръбският — трябва да се откаже от престола си или пък един от вас — той огледа залата — трябва да се затича до Виена да моли Австрия да прибере Сърбия.^[2]

Дилемата беше въображаема, но в този момент тя прозвуча като реална и близка заплаха. За тези професионални войници, събрани в залата, които стояха твърде далеч от политиката, тя изглеждаше като призив за борба на живот и смърт.

— Ние ще победим, Ваше Величество — отговори за всички полковник Бинички, — или ще измрем като истински сърби.

— Ще победим — повтори убедено крал Милан. — Страховете на доктора са напълно неоснователни. Ако преди месец все още можеше да има място за съмнение в успеха, сега, когато опитните руски офицери са изтеглени в Русия, победата ни е така сигурна, както е сигурно, че утре слънцето ще изгрее. Помислете, господа. Ние сме по-добре въоръжени, по-многочислени, по-добре обучени, а на българските капитани и поручици, които досега не са помирисвали барут и са играли с дървени пушки на солдати, ние ще противопоставим изпитани в битки командири, които в две войни са се научили да се сражават и побеждават!...

Всъщност в последните две войни сръбските офицери не бяха имали случай да се научат да побеждават, но при възторжените думи на краля те предпочетоха да забравят тази малка подробност. Пък и нали предстоящата победа беше повече от сигурна? Нали разходката

до София щеше да изтрие и заличи спомена за миналите неуспехи? Те скочиха на крака и с нестройно „Живео!“ отговориха на Милановите думи. И пак единствен доктор Джорджевич остана безучастен към общия ентузиазъм.

— Какво, полковник Джорджевич, вие като че ли не се радвате на бъдещата ни победа? — язвително подхвърли Гарашанин.

— Историята ни учи, господине — спокойно отговори Джорджевич, — че военачалникът трябва да се радва само на миналите победи, а да гледа със загриженост на бъдещите сражения... колкото и да изглеждат те незначителни...

— Престанете вече с тези прокоби, Джорджевич! — възбудено го сръза Атанацкович. — Как можете още да се съмнявате! Защо отричате очевидното? Нима ще оспорите, че ние превъзхождаме българите в численост, въоръжение и команден кадър?

— Войните не се решават само от тези три фактора, господин полковник — замислено поклати прошарената си глава Джорджевич. — Има още стотина и един от тях е дали Перо ще удря или ще милва със сопата. Но да приемем, че една седмица след обявяването на войната ние ще прием бялото си кафе в двореца на княз Александър. Е? Дали няма да стане така, че това кафе да бъде единствената ни печалба от войната? Нашата покровителка — той говореше за Австро-Унгария — не желае да види везните да се наклонят към България. Но дали Русия ще се примири, ако същите везни се наклонят към нас?

— Целта е именно тази, докторе — високомерно се засмя кралят, — везните да останат в равновесие. Видин и Белоградчик да се преместят на другата везна и равновесието е готово!

— Видин и Белоградчик? — вдигна вежди лекарят. — Нали тук, в тази стая, ставаше дума за Трън и Брезник?

— Едното не изключва другото — рече самодоволно Милан.

— А няма ли да бъде по-добре, Ваше Величество, ако потърсим равновесието в придобивки от нашия вековен враг — Турция?

Благосклонната усмивка изчезна от лицето на краля. Война с Турция — това съвсем не приличаше на предстоящата разходка до София, съвсем не би означавало лесно завоюване на слава. Милан се ядоса. Защо изобщо оставя този Джорджевич да разпространява заразата на своето неверие? Защо му позволява да разисква въпроси, които са единствено в негова, на краля, компетентност?

— Слушайте, Джорджевич — каза той гневно. — Аз не зная нечистите подбуди, които стоят зад думите ви. Но от този момент нататък аз ви забранявам да говорите за друго освен за вашата медицина!

— Моите подбуди, са напълно чисти — студено възрази Джорджевич. — Не е най-добър сърбин онзи, който на всичко отговаря с „Живео“. Аз мислех, че Ваше Величество се интересува от истинските ни мнения, и дадох моето. Но ако присъствието ми дразни Ваше Величество, аз съм готов веднага да поднеса оставката си.

За момент Милан се изкуши да приеме тази оставка. Но като помисли, той предпочете да се откаже — уволнения и промени във висшия команден състав на армията (а Владан Джорджевич още в миналата война се бе проявил като способен началник на санитарните части) винаги пораждат понижение на духа.

— Каквото е било досега — било е! — с нетърпящ възражение глас обяви кралят. — Войната още не е обявена, но от днес заповядвам във върховното командване да цари такъв ред, като че ли сме пред лицето на неприятеля. Всяко съмнение или колебание ще се третира като дезертърство. Това се отнася преди всичко за вас, доктор Джорджевич!

— Да живее Негово Величество! — извика дрезгаво Бинички, но никой не се присъедини към неговия неуместен ентузиазъм.

Кралят се изправи и тръгна към вратата. Заседанието беше завършило. „Дявол да го вземе, този Джорджевич! — мислеше Милан, докато пресичаше залата. — Толкова хубаво беше започнало всичко, а той...“

Без да отговори на поздравите, Милан излезе от стаята и ядно затръшна вратата зад гърба си.

[1] Автентично. ↑

[2] Автентично. ↑

След прогласяването на Съединението границата между Княжеството и Турската империя се измести значително на юг, но не намали дължината си. Тя започваше на Черно море някъде около днешното село Китен, с безкрайно криволене се спущаше на югозапад до Кърджали, като Малко Търново и Мустафа паша (днес Свиленград) оставаха на турска територия, после минаваше по масивите на Родопите на североизток, пресичаше Рила почти по средата, като Мехомия (Разлог) и Горна Джумая (Благоевград) оставаха също на турска територия, заобикаляше българските градове Дупница (Станке Димитров) и Кюстендил, за да завърши на около двадесетина километра западно от Босилеград (тогава той беше български), откъдето започваше сръбската граница. Общо границата с Турция се простираше по въздушна линия на повече от 500 километра, а в действителност надхвърляше 700!

Когато се подготвяше за очакваната война с Турция, българското главно командване разбра, че е невъзможно да подчини, това грамадно разстояние на едно ръководство, и създаде два отделни корпуса: Източен — с командир подполковник^[1] Данаил Николаев и началник щаба капитан Радко Димитриев и Западен — с командир майор Аврам Гуджев и началник щаба капитан Стефан Паприков. Двата корпуса бяха подчинени на главнокомандувания княз Александър и на Генералния щаб, в който, поради липса на достатъчно офицери, освен началника му капитан Рачо Петров влизаха още само: помощник на началник щаба — ротмистър Хесапчиев, адютант по строевата част — капитан Михаил Савов, офицер за поръчки — капитан Антикаров, адютанти по хазайствената част — капитан Мечконеv и поручик Луков, главен лекар — д-р Вълкович, инженер — капитан Велчев и началник на артилерията — капитан Олимпий Панов.

Тъй като главният удар се очакваше откъм Одрин, в Източния корпус бяха съсредоточени около четири пети от всичките войски, групирани в отряди при Бургас, Казълагач (Елхово), Търновосеймен

(Марица) и с два стратегически резерва в Сливен и Пловдив. Частите от Западния корпус бяха събрани в Радомир, с два авангарда в Дупница и Кюстендил, които имаха задачата да охраняват двата пътя от Македония за София. Към Западния корпус се числяха и частите, разхвърляни по сръбската граница, които брояха общо около 800 души. За запълване на пространството между двата корпуса главното командване създаде и няколко отделни партизански отряда при Хасково, с. Бойково, Чепеларе и Пещера, които имаха като общ началник подполковник Любомски.

След като посветиха един месец за организирането на Източния корпус, който трябваше да поеме върху себе си главния турски удар, в началото на октомври княз Александър и капитан Рачо Петров отидоха на инспекция по западната граница с Турция. На 6 октомври, когато пътуваха от Дупница за Кюстендил, един конен стражар застигна в кариер файтона им и предаде на княза телеграмата, с която крал Милан отхвърляше мисията на Димитър Греков. Като я прочете, Александър пребледня.

— Der Krieg mit Serbien ist unvermeidlich, Herr Hauptmann — прошепна той, като му подаде телеграмата. — Wir müssen gleich nach Sofia zurück.^[2]

— Какво казвате, Ваше Височество? — запита Рачо Петров, който не знаеше нито една немска дума.

Князът преведе и добави:

— Може би е въпрос на часове...

Макар че в Кюстендил вече ги очакваха, те свърнаха по един изровен от пороите черен път към Радомир. Когато пристигнаха, Рачо Петров веднага отиде да заповяда на квартируващия там Плевенски полк да тръгне на часа през София за сръбската граница, а князът се отправи за пощенската станция, като извика на софийския телеграф министър-председателя. Те прецениха сериозността на положението и Александър обеща веднага да се върне в столицата. Той изпълни намерението си. И стана така, че в същия следобед, когато в Белград заседаваше Висшия военен съвет, в София, също се събра един съвет с участието на всички, които успяха набързо да повикат.

Бледен, с трескави от напрежението очи, князът изправи глава и огледа събраните хора. Около дългата маса седяха капитаните Рачо Петров, Никифоров, Паприков, Мартинов, ротмистър Бендерев, а също така министрите Каравелов и д-р Радославов. Всички бяха посърнали, умислени и дори не се опитваха да скрият тревогата си.

— Господа! — започна князът. — Знаете телеграмата, която получих днес от крал Милан. Няма да повтарям известни неща. Очевидно войната тропа на портите ни. Моля, изкажете се.

Почака. Никой не взе думата. Александър разбираше какво ставаше в тази минута в душите на хората около него.

Задачата наистина беше мъчителна. Застрашена от две страни, България нямаше сили да се защитава едновременно и от Турция, и от Сърбия. Къде трябваше да се съсредоточат главните сили?

Когато разбра, че никой не искаше да открие разговорите, Александър отново заговори:

— Мъча се да разсъждавам по положението хладнокръвно. Двете страни, България и Сърбия, са почти равно големи и могат да произведат равни сили. Но аз познавам добре сръбската и българската армия и зная, че моята е по-добра. Ако сърбите ми дадат време да хвърля против тях цялата си армия или поне голямата част от нея, то без друго ще ги победя. Ако не — тогава всичко пропада.^[3]

— Значи въпросът се свежда до това — каза Никифоров, — дали да се готвим за защита от двете страни или да оголим турската граница.

Рачо Петров вдигна очи от картата пред себе си и заяви:

— Ние сме българи и нямаме право да отстъпим на неприятеля нито педя българска земя без бой. Моето мнение е да се защитаваме от двете страни.

— Това е глупост! — кресна Каравелов. — Трябва да изтеглим войските от турската граница. И тъй и тъй ще бъдем бити от турците...

— Възможно е — съгласи се Рачо Петров.

— Тогава защо държиш войската на границата? — разфуча се невъздържано Каравелов. — Защо не я оттеглиш на Балкана? На Шипка например?

— Такова предателство аз не върша — повиши тон и началникът на Генералния щаб. — Ще ни бият. Нека! Но да запазим честта на

България.

При тези думи министър-председателят даде воля на своята буйна и сприхава натура. Той скочи и размаха юмрук:

— Ти на кого говориш за предателство? Ти знаеш ли кому приказваш? Аз съм български министър-председател!

— А аз съм български гражданин — с достойнство отговори двадесет и пет годишният Петров.^[4]

Каравелов изхвъркна навън и шумно тръшна вратата. Радославов го последва демонстративно.

— Господа! Господа! — закърши ръце Александър. — Ние сме се събрали тук да обсъждаме съдбата на България, а не да се обиждаме. Приканвам ви към спокойствие и умереност. Изправени сме пред върховно изпитание, в което ще се реши ще съществува ли България или не. Пред това изпитание няма място за лични дрызги. — Той помълча около минута. — Развийте вашето становище, капитан Петров.

Преди да заговори, Рачо Петров очерта някакви линии върху картата, после си взе и две-три бележки.

— Сведенията, които имаме от Сърбия, гласят — започна той уверено, — че сръбската армия се съсредоточава главно в района Ниш — Бела Паланка — Пирот, а други по-малки части се събират около Зайчар. Това ми дава основание да смятам, че сръбите подготвят основния удар по посока на София, като вероятно ще се придържат към пътя през Драгоманското дефиле и Сливница. По-малко допустимо е да изберат пътя през Брезник, Радомир и Владая, защото той е по-дълъг и по-трудно проходим. Частите при Зайчар навярно ще имат за цел завладяването на Видин.

Любопитно е, че точно в същото време полковник Петрович излагаше в Белград своя план за войната, който с незначителни разлики напълно се покриваше с предположенията на капитан Петров. На какво се дължеше това съвпадение? На особеното прозрение на Рачо Петров? Или на пълната елементарност на сръбския план? Бъдещето показва, че съвпадението се дължеше и на двете причини.

— Предлагам следното — продължи Рачо Петров. — Да укрепим Видин и да го подготвим за силна активна отбрана.

— Имате ли подходящ човек за тази задача? — прекъсна го неочаквано князът.

— Да, Ваше Височество. За началник на Видинската крепост препоръчвам капитан Атанас Узунов.

— Командирът на инженерната дружина? — трепна изненадан Александър.

— Именно той, Ваше Височество. Капитан Узунов притежава необходимите качества за такава отговорна задача. Той е хладнокръвен, упорит, със солидни знания по фортификационното дело, които могат да се окажат решителни за успеха на отбраната.

Князът се замисли. Сведенията, които той имаше за капитан Узунов, му вдъхваха безпокойства, макар и не от военен характер. Той потърси погледа на Бендерев:

— Какво ще кажете за това предложение, ротмистър? Доколкото зная, капитан Узунов е ваш приятел и, хм, политически съмишленик.

Бендерев спокойно издържа погледа му:

— Той е преди всичко добър български патриот. Гарантирам за Узунов като за себе си. Пред върховното изпитание, за което говорихте преди малко, всички политически съображения остават на заден план!

Без да изкаже съгласие или несъгласие, Александър рече:

— Продължете, капитан Петров.

— Предлагам отбраната ни по главната линия на сръбското настъпление да се изгради на Сливница.

— На Сливница!?! — възкликна князът.

— На Драгоманското дефиле е невъзможно да се задържим, Ваше Височество — заоправдава се началникът на Генералния щаб, но Александър продължи мисълта си:

— Аз мисля, че не можем да спрем сърбите по̀ на изток от Ихтиманските височини.

— И да изоставим София?

— Ние не трябва да мислим за отделните селища, а за крайния изход на войната.

— София не е „отделно селище“, а столица на Княжеството — рязко се намеси Бендерев. — Изоставянето на столицата ще се отрази деморализиращо върху войските.

— Има ли и други да споделят това мнение? — иронично запита князът. Той очакваше, че останалите офицери ще вземат неговата страна, но Мартинов, Никифоров и Паприков отговориха единодушно:

— Сливница! — А Никифоров допълни: — Сливница и нито крачка назад!

По дълбоко вътрешно убеждение Александър смяташе изграждането на отбраната при Сливница погрешно и опасно. Това той би могъл да докаже със сериозни стратегически доводи. Но изведнъж съзна: да противоречи на тези пет разпалени глави или да използва правото си на „вето“ щеше да прозвучи като проява на страх. И въпреки убеждението си Александър се принуди да преглътне своето мнение.

— Говорете по-нататък, господин капитан.

— Тактически и топографски Сливница предлага отлични условия за отбрана.

— Кажете по-скоро как мислите да спрете сърбите — раздразнено каза князът. — Те ще разполагат с петдесет или шестдесет хиляди души с по-добро въоръжение от нашето.

— Отбраната до Балкана трябва да се поеме от Западния корпус. На Сливница ще бъдат изградени дълготрайни укрепления. Между позицията и границата ще се поставят отделни отряди, които ще имат задачата да забавят сръбското настъпление, без да влизат в решително сражение. Те ще отстъпват с бой, докато се присъединят към частите, разположени на Сливница. Приблизително същото ще бъде и по пътя Трън — Брезник. Там предлагам да се разгънат две или три дружини от Бдинския полк, които да задържат и забавят сръбското настъпление.

Тогава се обади Стефан Паприков, началник щаба на Западния корпус:

— Планът на капитан Петров е добър, но за осъществяването му липсва главното — човешки материал. Числеността на Западния корпус е недостатъчна дори да се спре едно по-сериозно турско нападение откъм Македония, камо ли да се покрие сръбската граница от Босилеград до Комщица... Корпусът, който сега е с лице на юг, трябва да развие фронт и на запад. Ще се получи една тънка верига, която без усилие може да бъде прекъсната във всяка нейна точка.

— И какво предлагате, капитан Паприков? — запита Александър.

— Господин Каравелов беше прав. Ние не можем да издържим отбрана и срещу Турция, и срещу Сърбия. Трябва да изберем една от двете и да съсредоточим всичките си сили там.

— А ако бъдем нападнати от другата страна? — попита загрижено Бендерев. — Нима ще стоим и ще чакаме, докато нападателите завземат Княжеството и ударят войските ни в гръб?

Въпросът остана без отговор. В стаята се възцари мълчание, пълно с тревога, близка до отчаянието. Задачата беше наистина неразрешима.

— Според моя план — заговори пак Рачо Петров — прикриващите части по границата и по линията Трън — Брезник ще забавят настъплението, докато успеем да подсилим Сливнишката позиция с нови части от Тракия.

Тези думи представляваха известно отстъпление от първоначалното становище на началник щаба. Щом говореше за прехвърляне на войски от Източния корпус на Западния, той косвено признаваше невъзможността да се издържи отбрана и от двете посоки. Всъщност, без да го заяви, той възприе мнението на Каравелов и капитан Паприков. Единственото ново в думите му беше предвиждането на интервал, за да се разбере кой от двата евентуални противника — Сърбия или Турция — щеше да нападне пръв. Ако беше Турция, тогава очевидно съсредоточените в Тракия части нямаше да бъдат побутнати и отбраната на сръбската граница щеше да остане едва ли не символична; ако изпревареше Сърбия, отбраната срещу нея щеше да се засили за сметка на Източния корпус.

Стефан Паприков поклати замислено глава:

— Трудно е, господин капитан. Южната железопътна линия достига само до Саранбей^[5]. Оттам до Сливница има сто и четиридесет километра. Преди да пристигнат подкрепленията, сърбите ще са овладели Сливница...

— Затова пък една защитна линия при Вакарел — подхвърли с надежда князът — ще отдалечи позицията от сръбската граница и същевременно ще скъси разстоянието, което подкрепленията ни ще трябва да изминат.

— Мисля, че този въпрос вече решихме — студено му отговори Анастас Бендерев. — За изоставяне на столицата и дума не може да става!

— Целият въпрос е доколко ще можем да задържим сърбите в първите дни — каза Петров. — По границата трябва да имаме солидни

укрепления и упорити офицери, които да са способни с малки части да удържат натиска.

— Смятам Бдинския полк, който ще охранява Трън, да поверим на флигел адютанта Мартин Маринов — рече князът.

Това предложение изненада всички. Капитан Маринов съвсем нямаше име на упорит офицер. Не че беше страхлив. Такова подозрение никой не хранеше. Но Маринов беше известен като миролюбив човек, което го правеше естествен враг на всяко насилие. А тук се търсеше офицер, който да притежава качества на древния Леонид! Изненада се и сам Маринов:

— Ваше Височество, вие знаете...

Той не довърши, но всички, включително и Александър, разбраха недоизказаните думи. „Вие знаете моите разбирания — искаше да каже Маринов. — Ако потрябва, аз няма да се поколебая да положа костите си в защита на отечеството. Но да пращам хора на смърт, да ги виждам как умират по моя заповед — това не мога да издържа. Зачислете ме като обикновен войник в който и да е взвод и аз ще изпълня своя дълг. Но между смъртта и терзанията на съвестта аз предпочитам смъртта!...“

Като всеки слаб характер, Александър обичаше „да си изкарва яда“, предизвикан от един човек, върху плещите на друг. А сега той беше ядосан и дълбоко огорчен, че по такъв брутален начин съветът бе отхвърлил предложението му за защита на Ихтиманските височини. И макар че Маринов му беше любимец, той каза с ненужна за случая злъчност:

— Спрете, капитан Маринов! Неподходящо е аз, когото някои — той хвърли бърз многозначителен поглед към Бендерев — наричат „швабата“, да ви давам уроци по любов към България. Вие сте български офицер и имате добра подготовка. Назначавам ви командир на 3-ти Бдински полк!

— Слушам, Ваше Височество — безизразно отговори Маринов.

Импулсиран от внезапния си изблик на твърдост, Александър реши да приключи разискванията:

— И така, господа офицери, ето моето последно решение. Възприемам предложението на капитан Петров. Видинската крепост да се подготви за кръгова отбрана, като в нея, се съсредоточат всички налични в Северна България части и артилерия. Крепостта поверявам

на капитан Атанас Узунов. Главната отбранителна позиция срещу Сърбия да се изгради — той направи кисела гримаса — на Сливница. За целта заповядвам капитан Велчев — ставаше дума за главния военен инженер в княжеската армия — немедлено да замине за Сливница, да избере подходяща отбранителна линия и да започне укрепяването ѝ. За началник на позицията назначавам командира на 5-ти Дунавски полк капитан Блъсков. Сливнишкият отряд да изпрати авангард в Цариброд и поддръжка на авангарда в Драгоман. Отбраната на линията Трън — Брезник да се повери на две дружини от Бдинския полк, които да се изтеглят от Дупница. Началник на позицията — командирът на Бдинския полк капитан Мартинов. Дотук мнението ми съвпада с това на капитан Петров. По-нататък. Заповядвам капитан Петров и капитан Никифоров да влязат във връзка с подполковник Николаев, който се намира с щаба си в Търновосеймен, и във взаимодействие с него да изтеглят част от съсредоточените в Тракия войски на Сливница.

— Аз мисля — намеси се самоволно Рачо Петров, — че най-подходящо е да изтеглим 7-ми Преславски полк от Ямбол, една или две дружини от 1-ви Софийски полк от Пловдив и няколко ескадрона от 2-ри конен полк.

— Не възразявам — съгласи се Александър. — Но окончателното решение да се вземе след консултация с Николаев. Освен това при Комщица да се създаде отделен отряд, който да поддържа връзката между главната позиция на Сливница и отряда при Видин. Отбраната на границата южно от Стара планина да се предаде в разпореждане на командуването на Западния корпус. В помощ на началник щаба на Западния корпус причислявам капитан Мечконеv от щаба на армията, като неговите задължения се поемат от помощника му поручик Луков. Разбрано ли е, господа?

— Разбрано, Ваше Височество — отговориха в нестроен хор офицерите.

Князът се изправи и се прекръсти:

— Тогава бог да ни е на помощ!...

Но преди да достигне вратата, той чу как Бендерев подметна:

— По-добре да оставим дядо господ на мира. Той и без това ще бъде много объркан, горкият — та нали и сърбите ще се кланят нему, а не на аллаха!

Александър се поколеба, но не отговори на подмятането.

[1] След съединението княз Александър повиши с един чин всички български румелийски офицери. ↑

[2] Войната със Сърбия е неизбежна, господин капитан. Трябва веднага да се върнем в София (нем.). ↑

[3] Автентично. ↑

[4] Диалогът Петко Каравелов — Рачо Петров автентичен. ↑

[5] Днес гара Септември. ↑

България събираше най-добрите си синове под знамената.

Мъже оставяха млади невести, синове — немощни родители, бащи — дете в люлка, момци — нецелунати годеници...

Майка с рожба на гърди изпровождаше мъжа си и го заклеваше да се върне победител. Посивяла вдовица прекръстваше едничък син и без сълза в очите го пращаше на бой. Мома закичваше китка на изгорника си и шепнеше: „Победи! Ще те чакам...“

Цял народ тръгваше на война.

И цял народ изпращаше...

Когато тръгваше на инспекция по границата и на Сливница, ротмистър Бендерев мислеше, че обявяването на войната е въпрос на часове и че ще види пак София само ако остане жив. Като уреди малкото си лични работи, той реши да прескочи до дядо Цанков може би за последно сбогом.

Драган Цанков беше сам у дома си. Случайно около него не се намираше никой от верните му съпартизани, дори липсваха постоянните му „адютанти“ Людсканов или Данев. Когато въведоха при него напетия ротмистър, той с невероятна за възрастта му пъргавина скочи от миндера и както беше по чорапи, се спусна към госта и го разцелува звучно.

— Седнете, драги, седнете! — разбъбра се той оживено. — Не сме се виждали още от август. Седнете! Ще пийнем по една ракийка и ще поприказваме.

— Не мога да остана дълго, господин Цанков — каза Бендерев, като седна срещу стареца. — След четвърт час тръгвам за границата. Войната всеки час може да избухне. Hannibal ante portas^[1]...

— Така, така — потри самодоволно ръце Цанков, и стаята се изпълни от звук, който напомняше смачкване на хартия. — Войната избухва! Война на два фронта. Най-сетне този луд ще си плати за

гяволука... Съединение, че пак Съединение! Ал сана^[2] Съединение без покровителката Русия!...

Бендерев усети, че нещо го жегва в сърцето, и се помъчи да проумее какво е. Не бяха думите на стареца — както винаги те бяха пълни с благоговение пред Русия, а това не можеше да засегне офицера, защото той също изпитваше безкрайна любов към освободителката. Не беше и заяждането с княза („лудият“ не беше никой друг освен Александър), тъй като сам Бендерев го назоваваше с много по-остри епитети. Най-сетне разбра: раздражението се породило от пренебрежителния тон, с който Цанков говореше за Съединението.

— Слушайте, господин ротмистър — прекъсна мислите му Цанков. — Наистина ли войната е така неизбежна?

— Така е, господин Цанков — кимна сериозно Бендерев. — Положението е крайно тревожно.

— Но откъде иде опасността? — продължи да пита старецът. — Вярно ли е, че сърбите се готвят да изпреварят турците?

— Напълно вярно. И това е най-тревожното. Сърбите трупат войски по границата и може всеки миг да ни нападнат. А ние нямаме сили да се бием и срещу турци, и срещу сърби.

— Така, така... — потри отново ръце Драган Цанков.

— На какво се радвате? — с недоумение попита офицерът.

Преди да отговори, дядо Цанков се наведе към събеседника си. Гласът му прозвуча съучастнически:

— Преди година с вас седяхме тук, в същата тази стая, и се питахме как да катурнем швабата. Ето, сега сполуката сама идва в ръцете ни.

— Не ви разбирам, господин Цанков — откровено призна Бендерев. Той наистина не виждаше никаква връзка между княза и предстоящата война със сърбите и турците.

— Помислете, хубавичко помислете! Швабата може да се катурне само тогава, когато е слаб. А няма ли да е най-слаб утре, когато Милан и Абдул Хамид го сгащят от две страни? А?

Нещо червено се спусна пред очите на Бендерев и го заслепи. Той се помъчи да овладее гнева, който се надигаше в гърдите му, да се самоубеди, че е разбрал погрешно думите на стареца. Но можа само да изрече:

— Обяснете се по-добре.

— Всичко е съвсем ясно. — Цанков се наклони още по-близо до него. — Избухне ли войната, швабата ще бъде между чука и наковалнята. Няма по-подходящ момент от този, за да бъде изритан от престола...

В следния миг Бендерев стовари такъв пестник върху масичката, че тя се разтроши, а парчетата от нея се разхвърчаха наоколо из стаята.

— Сволочь! — извика той яростно. — С такава ли подла заръка ме пращаш на фронта!

Драган Цанков подскочи назад и се залови да разтрива китката си, пострадала от една изхвъркнала дъска. Избухването на офицера беше така неочаквано за него, че той се обърка и не знаеше как да реагира.

— Но аз... Искях да кажа...

Гостът, още треперещ от възбуда, се изправи.

— Сега няма княз, няма партии, няма политика — има само България! — изрева Бендерев грозно. — Настана час за проверка. Час, в който всеки смъква маската си и показва какво крие зад нея: честният — честността, подлецът — подлостта, храбрецът — храбростта!...

Той искаше да каже още нещо, но се задави в гнева си и като размаха заплашително юмрук, изхвъркна от стаята.

Олга не съблече пардесюто си, само свали шапката и воала и ги остави на леглото. Катанич видя, че беше смъртно бледа. Уплашен, той се спусна към нея, но младата жена го отстрани.

— Когато ме викаш със „знака на съдбата“ — каза Олга трескаво, — винаги е за нещо лошо.

Катанич се насили да се усмихне, но успя само да изкриви устни в неопределена кисела гримаса. Беше си повтарял да се държи бодро и естествено, но сега, когато трябваше да изпълни намерението си, не намираше сили за него.

— Каж ми веднага — продължи все така развълнувано Олга. — Какво се е случило?

— Ах, нищо толкова страшно...

— Не, не ме лъжи! Какво се е случило? Да не заминеш отново?

Той кимна мълчаливо. С женския си инстинкт Олга беше отгатнала правилно — Катанич трябваше да замине! Сърбинът

престана да се преструва — новината, която му бяха съобщили рано сутринта, беше потресла и него.

— Кажи! — настоя тя с тайната надежда, че все пак е разбрала грешно неговия жест. — Трябва да заминеш ли?

— Да, Олга — задавено отговори той. — Съобщиха ми тази сутрин...

— Съобщиха ти? Какво? — Интуицията на младата жена ѝ подсказваше, че все още не е чула най-страшното. — Кажи ми всичко!

Не, не можеше да издържи погледа ѝ. С всяка частица на съществуването си Михаило Катанич разбираше цялата трагичност на минутата, разбираше дълбочината на раната, която предстоеше да нанесе на любимата жена. Той отиде до прозореца и се загледа навън.

Есента беше оголила клоните на дърветата и сякаш за спомен от отминалото лято бе оставила по няколко жълто-червени листенца по върховете на короните. Докато ги гледаше, Катанич изведнъж прецени, че беше минало точно една година, откакто срещна Олга. Една година... Той си спомни онази вечер, в която я видя за пръв път пред двореца, след това запознанството им, кратките срещи в откраднатите щастливи минути... После дойде връщането в Белград и ареста в казармата на Крагуевац, дългите дни и нощи, прекарани в мисъл за нея... А сега, когато се бяха събрали отново и, според него, завинаги (Катанич твърдо вярваше, че рано или късно ще преодолее съпротивата ѝ и ще я склони да се оженят), пристигна тази страшна вест!

— Тази сутрин ми съобщиха — каза той, без да се обърне, — че у нас, в Сърбия, е обявена мобилизация и аз трябва да се явя в полка си.

— И ти?

— Какво аз? — кресна той с неочаквана грубост, като се извърна към нея. — Какво аз? Нима мога да избирам? Аз съм сръбски офицер и съм длъжен да се подчиня. — Внезапно Михаило Катанич проумя, че грубостта му е неоправдана. Никой нямаше по-малка вина за нещастията от Олга. Той приближи към нея и заговори умолително: — Опитай се да ме разбереш. Това е дълг. Заповед. Тръбата изсвирва и от този миг човек престава да съществува като личност. Частният му живот, намеренията, надеждите — всичко се стопява и изчезва. И остава само дългът.

Олга пребледня. Почувствува се натежала от безкрайна умора и се отпусна на стола. В първия момент не разбра цялата горчивина на истината. Помисли: „Боже мой, мигар ще трябва отново да живея без него?“ После истината полека достигна до съзнанието ѝ. И я ужаси.

— Не ме докосвай! — сухо каза тя, когато, уплашен от бледостта ѝ, той се спусна към нея. — Говори се, че вие, сърбите, сте решили да ни нападнете.

— Не зная нищо — глухо отговори Катанич. — Съобщиха ми само да се явя незабавно в полка.

— Ами ако е вярно?

— Не ми говори така! Обвиняваш ме за нещо, за което нямам вина. Знаеш какви са чувствата ми към България и българите. Знаеш с каква радост посрещнах Съединението. Не ти ли казвах, че ако турците ви нападнат, аз ще се запиша доброволец във вашата войска?

— Ами ако е вярно, че ще ни нападнете? — настоя младата жена.

Той преглътна шумно. Поиска му се да я измами, да ѝ каже нещо успокоително, но разтърси глава и прогони тази коварна мисъл.

— Аз съм офицер и трябва да се подчинявам на заповедите.

— Дори ако знаеш, че ще стреляш срещу брат ми? Или срещу мене?

Олга почака за отговор, но Катанич замълча. И какво би могъл да отговори? Че ще дезертира? Че ще избяга от дълга си? Дори и да я излъжеше, тя го познаваше достатъчно добре и нямаше да му повярва.

— Ела с мене — каза той по едно време. — Да се оженим и да заминем. Имам малък имот, който...

Но тя го прекъсна:

— И да оставя родината си, когато е в опасност? Никога! Ако почне война, аз ще постъпя доброволка в някоя санитарна част. — И добави горчиво: — Така поне ще знаеш, че стреляш срещу мене.

Катанич отново избягна погледа ѝ и се върна до прозореца. Широките му плещи запълниха рамката и в стаята се здрачи. Докато гледаше правия му гръб и високо подстригания тил, очите на Олга се премрежиха от сълзи.

— Ти знаеш, че те обичам повече от всичко на света — каза тя. — Но ако заминеш, за да воюваш срещу България, ще те изтръгна с нокти из сърцето си и ще те намразя за цял живот.

— И може би ще се върнеш при поручик, пардон, капитан Мартинов? — запита той язвително.

Думите му я изненадаха. Никога между тях не беше се произнасяло името на Мартинов. Олга изобщо не подозираше, че той знаеше за разваления ѝ годеж.

— Защо пък не? — рече озлобено, докато нахлузваше шапката си. — Той поне не е подлец...

Като чу думата „подлец“, Михаило Катанич се извърна гневно. Беше готов да ругае така, както никога до днес не беше ругал пред нея, но видя, че тя беше вече до вратата, и каза само:

— Олга!...

Тази едничка дума прозвуча като вопъл, изтръгнат от дъното на душата му. Но и тя не спря младата жена.

Олга излезе и тихо затвори вратата зад гърба си.

Катанич не помръдна, сякаш се бе превърнал в каменна статуя.

Те не се срещнаха, а просто връхлетяха един на друг. Ако се бяха забелязали отдалече, навярно или той, или тя щяха да избягнат срещата. Но сега беше вече късно — Мартинов стоеше пред нея и очевидно я беше познал въпреки гъстия ѝ воал.

— Добър ден, господин Мартинов — каза тя и му подаде ръка.

Той улови десницата ѝ, след като предварително премести предмета, който държеше, в лявата си ръка. Беше букет карамфили, грижливо завит в тънка японска хартия.

За секунда Олга разбра, че този букет беше предназначен за жена и че тази жена не беше тя. Ако беше научила от някого, че Мартин Мартинов поддържа връзка с друга жена, тя не би се разочаровала, дори би била радостна, че този благороден мъж, към когото не изпитваше никаква неприязън и когото неволно бе наранила жестоко, се бе излекувал от страданието си. Но сега, когато го видя с букет в ръка, естествената нелогичност на женската ѝ природа я накара да изпита ревност.

— Добър ден, госпожице Хаджиспасова — почтително отговори Мартинов и без видима причина се изчерви. Олга отдаде червенината му на това, че го бе изненадала с букета.

— Не съм ви виждала от много отдавна. А уж ми бяхте обещали... Къде се загубихте? Дори не можах да ви поздравя за повишението ви...

— Събитията... Нали знаете? Сега никой не разполага със себе си.

— Събитията са от месец, а аз не съм ви виждала от пролетта. — Мисълта за букета продължаваше да я занимава и Олга реши да опита: — Чух, господин Мартинов, че сте се сгодили. Мога ли да ви поздравя?

— Аз? — изненада се той искрено. След това прибави горчиво: — В целия ми живот имаше само една жена, за която съм бил готов да се сгодя и оженя. Аз не съм от хората на лесните влюбвания и... разлюбвания, госпожице.

Сега беше неин ред да се изчерви под воала си. Думите на Мартинов ѝ прозвучаха като сподавено обяснение в любов. Тя се трогна от тях и същевременно се засрами от начина, по който беше предизвикала това обяснение.

— Наистина ли положението е толкова сериозно? — промени тя темата.

— Наистина, госпожице. Войната може да избухне всяка минута. Аз самият утре рано заминавам за границата.

— В Пловдив?

— О, не! За сръбската граница. Не се знае дали турците ще ни нападнат, но почти е сигурно, че сърбите се готвят да ни ударят подло откъм гърба... — Той изведнъж се сети нещо, отново се изчерви и прибави смутено: — Извинете, не исках да ви обидя...

— Бъдете спокоен, господин Мартинов. Аз вече нямам нищо общо със... — Олга не намери начин да изкаже докрай мисълта си. — Аз съм българка и зная своя дълг!

Капитан Мартинов се поклони. Разговорът беше мъчителен за него, темата — още повече.

— Мога ли да ви помоля нещо? — запита тя, следвайки внезапния си импулс. — Отивате на война. Пазете се... за мене...

Съжали в същия миг, в който произнесе „за мене“. Но вече беше късно. Изреченото не можеше да се върне назад.

— Казвате да се пазя за вас? — попита учудено Мартинов. — Нима искате да повярвам, че...

Олга разбра, че вместо да му помогне, бе отворила неговата стара и може би почти зарасла рана. „Защо да не го излъжа? — помисли тя. — Тръгва на война, надали ще остане жив... Ако го излъжа, той ще знае, че има за какво да живее, и ще се пази! Но имам ли право да го излъжа точно сега, когато е може би пред смъртта?“

— Трябва ли... трябва ли да ви излъжа?

Всичката кръв се оттегли от лицето на Мартинов.

— Благодаря ви за откровеността, госпожице Хаджиспасова. Не, не се извинявайте. Навярно аз грешно съм ви разбрал. Нали знаете, човек понякога вярва не онова, което трябва да вярва, а което иска да вярва. Благодаря ви за откровеността — повтори той глухо. — И сбогом!

— Сбогом, господин Мартинов. И въпреки всичко — пазете се!

Като се поклонил повторно, Мартинов тръгна нагоре по улицата.

Олга го изпрати с поглед. Кой знае защо, тя се надяваше, че той ще се обърне още веднъж. Но Мартинов не се обърна. Той вървеше бързо, както бърза човек, който знае къде отива. Като всеки мъж и той държеше букета несръчно и го размахваше почти до земята. Олга отново се запита за кого ли са предназначени тези цветя. И отново почувствува ревност. В съзнанието ѝ мина греховната мисъл да го проследи. Но това продължи само секунда. После се разплака и като повдигаше дългата пола на роклята си, затича се към къщи.

Когато влезе в украсения с шарени фенерчета просторен хол, Мартинов с изненада забеляза, че стъклената кабинка беше празна. Той се повъртя минута-две, докато най-сетне из една вътрешна врата се появи дебелата „майка“ Хермина. Собственицата на „Двоумение“ с искрена почуда видя букета в ръката на своя редовен, макар и не чест клиент, но добре привикнала да търпи всякакви странности, тя не даде израз на изумлението си, а разпери своите покрити с изкуствени диаманти и рубини ръце и заговори.

— Ах, lieber Gott, да прощава, господин! — Тя претърколи към него пълното си тяло. — Този час тук мъртъв и господин трябвало почака! — „Майка“ Хермина отново хвърли поглед към карамфилите, после, като си спомни щедростта на този клиент, чието име и досега не беше научила (щедрост, която за нея беше двойна печалба, тъй като

Сузи упорито отказваше да вземе своя дял от заплащането на клиента), разчекна начервените си устни в най-широка усмивка. — С какво мога услуги господин?

— Тук ли е Сузана, госпожо?

— Сузи тук, но... — още не облечена — заоправдава се „майка“ Хермина. — Ще благоволи ли господин почака Сузи в червен салон?

Мартин Мартинов кимна в знак на съгласие и се качи сам към познатото му помещение. След още няколко минути при него влезе еврейката Сузана. Тя не бе имала време да се доприготви. Облякла бе набързо един пенъор от вишневочервено кадифе, а косите ѝ, разресани, но неприбрани, се стичаха върху раменете ѝ като водопад от тъмно злато.

— Добре дошли, господине — каза тя с напевно удължаване на гласните. — Толкова отдавна не сте идвали! Месец и половина? Два месеца? Прочетох във вестника за повишението ви и исках... — Дълбоките ѝ мечтателни семитски очи изразиха останалото. — Но защо стоите прав, господине? Настанете се. Да поръчам, ли нещо за пиене?

— Не, благодаря, Сузана. Този път се отбих само за минута. Но защо не ми говориш на „ти“? Нали така се бяхме споразумели?

Малко разочарована от уговорката за краткото оставане, Сузана прекоси стаята, седна на ръба на леглото и остави полите на пенъора ѝ да разкрия нейното закръглено коляно.

— Не, аз наистина няма да остана повече от минута, Сузана — каза Мартинов, като схвана смисъла на движението ѝ. — Дойдох да се сбогувам. Утре рано сутринта отивам на война...

Той свали ръце — досега ги бе държал зад гърба си — и еврейката за пръв път съзря букета. Тя широко отвори очи и няколко пъти премести поглед между букета и лицето на офицера. Мартинов поразгъна хартията и ѝ поднесе цветята.

— Това е за тебе, Сузана — рече той ласкаво.

Невярваща на ушите си, жената не смееше да посегне към букета.

— На жени като мене не се подаряват цветя — изговори Сузана със задавен от сълзи глас.

— Аз ги подарявам на тебе, защото ти пък си ми подарила много, много щастие!

Еврейката взе карамфилите, зарови лице в тях и се разрида неудържимо. Смутен, Мартинов не знаеше какво трябва да предприеме.

Когато се поуспокои, Сузана преглътна сълзите си и се изправи.

— Щом отивате на война, трябваше аз да ви дам цвете. Такъв е вашият български обичай. Но... Ще ми позволите ли да ви изпратя с един от тези карамфили?

Мартинов се готвеше да протестира, после се трогна и остави сръчните ръце на жената да забодат един пурпурен карамфил от лявата страна на гърдите му.

— Вървете и бъдете храбър и благоразумен. И помнете, че една жена, която продава любов, ви е... — тя не довърши и отново се задави в сълзи.

... И стана така, че капитан Мартин Мартинов тръгна на война украсен с купено от самия него цвете, което му беше подарено от една проститутка с чисто сърце...

[1] Анибал е пред вратите (лат.); преносно — опасността е близка. ↑

[2] Ето ти (тур.). ↑

Макар че никой не можеше да надзърне през прозореца, Стамат Хаджиспасов заповяда на слугинята Куна да спусне пердетата в одаята и едва тогава я изпрати да повика домашните му. След малко цялото семейство се събра на съвет. Със скръстени крака на канапето седеше бащата. Срещу него, от другата страна на масичката, се настани Гавраил — бледен, тревожен, с потреперващи пръсти на ръцете. До оджака една до друга седнаха майката и дъщерята. Елисавета пак имаше онова кротко изражение на задоволеност, което от една година насам ѝ бе станало присъщо. За разлика от нея Олга изглеждаше разсеяна, уморена, с тъмни кръгове около очите.

Стамат Хаджиспасов огледа семейството си, понамести се поудобно на канапето и като прочисти гърлото си, заговори:

— Работата върви на лошо. Уж мислехме, че тревогата понамалява, пък то... Днес говорих с Петко Каравелов. И той е много кахърен. Сърбите се стягат за война — имали до седемдесет хиляди души на границата. А ние къде-къде сме по-слаби. „Всичко, каквото може — казва, — ще се извика под знамената“ Та кажете сега какво да правим.

— Какво има да правим ние! — запита с недоумение Елисавета. — Така ни питаш, сякаш сърбите от нас акъл ще искат.

— Не се прави, че не разбираш? — неочаквано извика със злоба Гавраил. — Ще съберат и чиновниците. Досега не ни закачаха, ама сега ще приберат и нас. Това е!

— Че какво от туй? — възрази спокойно майката. — Както цял народ отива, ще отидеш и ти. Аз още по-рано си мислех, че не е редно здрав и прав мъж да седи в канцеларията, докато другите с пушки в ръка пазят границата. Тогава казахте: „Държавата си знае работата.“ Щом сега държавата те вика, няма какво да чакаш. Грабвай пушката и отивай като истински българин!

— Лесно ти е на тебе! — кресна синът. — Нали си седиш тука на топло, лесно ти е да пращаш хората войници...

— Не ми е лесно — поклати глава Елисавета. — Майка съм и...

— И затова пращаш сина си, да му ръждясат някъде петалата!

Бащата разбра, че още от първата минута разговорът се превръщаше в кавга, а не за това събра той домашните си.

— Стига! — извика високо. — Ти — той се обърна към сина си — ще си събираш устата, като говориш с майка си. Пък ти — смъмра и Елисавета — не приказвай така, сякаш четеш от вестник. Аз съм ви събрал да се разберем като възрастни хора, а не да се надвикваме.

Той имаше намерение да подхване разговора по нов начин, като задава въпроси и поред разпитва домашните си, но не успя да го стори. Неочаквано на вратата се почука и в одаята влязоха прислужникът Радой и един непознат брадясал селянин, украсил протритото си сетре с голяма китка зелен здравец. Друга китка, по-малка, но по-гиздава, се кипреше на проскубаното му калпаче.

— Какво има, Радой? — сърдито ги пресрещна Хаджиспасов, но вместо Радой отговори непознатият:

— Е па дошле сме да оправим хесапа на сино, ваша милост.

— Извинявай, приятелю — продължи в същия тон Стамат, — ама кажи първо кой си.

— Па я съм Мито, Радоев тейко.

Всеки друг път Стамат Хаджиспасов щеше да намери някоя любезна дума за бащата на своите слуги, но сега, когато „работата вървеше на лошо“, не му беше до фалшиви любезности.

— И за какво си дошъл, Мито?

— Рекох ти веке, ваша милост. Да оправим хесапа на сино.

— Ти, Радой, да не си решил да ни оставяш?

Но дали защото Радой не смееше да отвори уста в присъствието на баща си или просто тъй беше наредено при тях, отново отговори Мито:

— Че одим войници, па рекох да приберем, що е припечелил.

— Ще ходите войници ли? — изненада се Стамат. — И ти ли се стягаш за войник, Мито? Не знаеш ли, че вземат само до трийсет и пет годишни? Един лазарник имаш ли отгоре — връщат на часа.

— Че да н'съм улав да им кажем, дека съм сторил отколе четирийсетте? — хитро се засмя шопът и премига с двете очи. — Сакат ли, нека тражат попа, дека ме е кръщавал. На доброволци, ваша милост, много-много не придирят.

Без да се обръща, Стамат усети на тила си погледа на Елисавета — суров и укорен. И попита:

— И защо толкоз се натискаш бе, Мито? До тебе ли остана да оправяш войската?

— Е, па да не седнем да държим хурката на бабата? — с наивно достойнство отговори шопът. — Бой че се бием! Що е българин, тамо, на войната му е местото!

Разговорът вземаше обрат, който не му беше изгоден. Затова Стамат побърза да приключи:

— Добре, добре. Ха сега слезте долу и кажи, Радой, на сестра си да почерпи нещо Мито. Имаме малко работа тука, после ще оправим сметката както му е редът.

Бащата и синът се поклониха и излязоха заднешком.

Когато затвориха вратата зад себе си, първа се обади Олга:

— Ето ги истинските българи. Не се събират по кюшетата да мислят как да се измъкнат, а си крият годините, за да отидат доброволци. — После заяви решително: — Ако ти, бате, не отидеш войник, от днес преставам да те имам за брат!

— Хайде сега, ново двайсе! — извика Стамат. — Да стане пишман човек, дето е рекъл да се посъветва с вас. Майка ти е пощуряла, сега и на тебе ти е влязло нещо в главата...

— Не е пощуряла майка й! — обади се Елисавета. — Не е пощуряла, ами казва истината в очите. Майка съм и знам какво е да загубиш чедо. Първия си син погребях, бог да го прости, малкия Спас. Но сега ви казвам: и десет сина да имах, и десетте щях да ги пратя. По-добре десет да погребя, отколкото за един да се червя!

Стамат не се въздържа и като хлопна по масата, кресна:

— Ти луда ли си, ма? Затуй ли го отгледахме, да му правим сега панихиди и парастаси! Млък, че ей сега ти оскубвам перушината! Аз искам да стане човек за чудо и приказ, а не да го ядат червеите в земята, тъй да знаеш. Ако можеш да дадеш акъл как да го отървем, кажи. Ако не — хич не си отваряй устата!

Замълчаха. Двете жени седяха настръхнали, гневни и воинствени. Бащата замислено чешеше брадата си. Гавраил чупеше ръце и в смълчаната одая пукането на ставите му звучеше като трошене на кости.

— Кажи ти нещо — рече му Стамат.

— Какво да кажа? Положението го знаеш. Ще свикат чиновниците, ще ни прегледат набързо по комисиите и — хайде на границата.

Както правеше винаги в моменти на мисловно напрежение, Гавраил свали пенснето си и се залови да бърше стъклата му. Но сега пръстите му изневеряваха и той мушна пак пенснето на носа си. Докато наблюдаваше движенията му, Стамат изведнъж се плесна по челото:

— Ама какви говеда сме само! — Той се разкиска. — Захванали сме тук да си чешем езиците, а хич не ни минава през ума, че работата се урежда от само себе си. — Той потри дебелиите си длани. — Говеда!

— Кажй бързо, тате! — подкани го умолително Гавраил. — Какво измисли? Да не познаваш доктора от комисията?

— Никакъв доктор не познавам — продължаваше да ликува бащата. — Ама и нужда няма от докторите. Слушай сега, моето момче, какво ще направим. Сега е модата на патриотизма. Обявят ли комисии за чиновниците, дръпни една патриотична реч — можеш предварително да попрочетеш „Гърновска конституция“ — и пръв изтичай в комисията.

— Е, измисли го и ти! — разочаровано въздъхва Гавраил. — Докато се усетя, и вече с пушка на рамо ще марширувам за границата...

— Там е работата, че няма да маршируваш — ухили се Стамат. — Като ти казва баща ти, че сме говеда, да го вярваш.

— Кажй де! Кажй по-скоро!

— Ние мислехме, че отидеш ли на комисията, и вече си с единия крак в казармата. Ами туй, дето го носиш на носа си?

— Боже мой! — с облекчение извика синът. — Разбира се! Късогледите не вземат. Още като ме видят от вратата и ще ме изгонят.

— Точно така. — Стамат Хаджиспасов доволно се потупа по коляното. — Ех, само дето си наговорихме разни врели-некипели. Какво ще кажеш, булка? Сега няма да се червиш от сина си. Искало да отиде момчето — не го приели. Е, тяхна работа. Няма да вземем да плачем, я?

— А бащата на Радой ви казваше преди малко — рече Елисавета, — че ще излъже комисията, само и само да влезе във войската.

— Я не се залавяй пак! Таман му намерихме колая, да не захващаме отначало.

— Това, дето го говорехте преди малко, решено ли е? — с неподвижно лице попита жената.

— Решено и завършено. Точка.

— Тогава в тази къща повече няма да ме видите — каза Елисавета. — Ако съм сторила грях, като съм родила подлец и страхливец, не мога да сторя втори грях, като го подпомогна в подлостта.

— Няма да те видим ли? — комично сви една вежда Стамат. — И къде ще отидете, ваша милост?

— То си е моя работа. Щом сте го решили, от днес нито ви зная, нито искам вие да ме знаете.

— Хайде, хайде, не се горещи толкова! Ще обиколиш махалата и пак ще си клекнеш. Ами ти, Оле?

— И аз ще се махна — спокойно каза Олга. — Но за мен ще знаете точно къде ще отида. Ще се запиша доброволка и ще стана санитарка. Щом бате е решил да се крие, все някой от нас трябва да отиде на война. А ако рече господ да се върна — кракът ми тука няма да стъпи.

— Ама вие с ума ли сте си, бе? — разпери ръце Стамат.

Но двете жени не го слушаха повече. Изправиха се и с решителни стъпки излязоха от стаята.

Семейството на Стамат Хаджиспасов окончателно се разкапваше, а той нямаше сили да го закрепим...

— И ти си отиде! — възкликна с искрено смайване Кронислав Херуц.

— Както виждаш — отговори спокойно Елисавета. — Напълних една чанта с дрехи, другото събрах в една бохча и се магнах.

— Боже милостиви, и защо е всичко това?

— Има неща, които ти не можеш да разбереш, Крониславе. За тебе животът е една постоянна и непресъхваща радост. Вземаш от него само онова, което ти доставя удоволствие. Не, не се мръщи така. Не те упреквам — обикнах те и те обичам такъв, какъвто си. Но такъв, какъвто си, ти не можеш да разбереш нас, българите. За нас — тя си

спомни днешния разговор със семейството си и се поправи: — за повечето от нас съществува и нещо друго освен удоволствието. Свобода, робство, единство — това за тебе не означава нищо, нали? Но ако беше изпитал на гърба си какво значи робство, ако беше виждал да убиват баща ти или брат ти пред твоите очи, тогава щеше да мислиш по друг начин...

— Наистина не ви разбирам — призна хърватинът. — Смятах, че вас, българите, ви познавам добре. Но от месец и половина насам, откакто стана Съединението, всичките ми представи се обърнаха с главата надолу. Мислех ви весело и гуляйджийско племе, вие се оказахте войнствено; можех да се закълна, че сте егоисти и сметкаджии, вие излязохте жертвеготовни и идеалисти; в представите ми бяхте кротки и миролюбиви, сега виждам, че сте бунтари и революционери... Но една майка, която напуска семейството си, само защото родният ѝ син предпочита живота пред смъртта — това, честно слово, надхвърля всичко, което някога съм можел да допусна. Също и Олга, така ли?

— И тя — потвърди Елисавета. — Събра си нещата и отиде при приятелката си Султана Хаджиминчевич.

Този разговор се водеше късно следобед в квартирата на Херуц. Сега журналистът запали цигара, предложи и на нея, но тя отказа с поклащане на глава. След като пуши мълчаливо една минута, хърватинът запита:

— Какво смяташ да правиш по-нататък?

— Не се страхувай, не се каня да остана при тебе.

Той се ядоса:

— Дявол да го вземе, не говори глупости. Защо да се страхувам, че ще останеш при мене? Знаеш, че пет пари не давам за тъй нареченото обществено мнение. Работата е в друго — аз сам надали ще остана дълго тук. Войната навярно скоро ще започне и аз трябва да отида на фронта да пиша кореспонденции за моята „Слобода“. Но какво пък? Можеш да останеш тук и да ме чакаш.

— Не — поклати глава Елисавета. — Ако остана при тебе, ще излезе, че съм избягала от къщи, за да отида при любовника си. Това не искам! Избягах за нещо толкова голямо, че не желая да го опетня.

— И какво ще правиш?

— Ще отида в К. при свекъра ми. Разказвала съм ти за него. Той е стар, но е честен човек и истински родолюбец. Нали знаеш, че съм отгледана от него? Хаджи Спас ме обича като родна дъщеря и няма да ме остави на улицата. Все ще намерим начин да преживеем.

— Ако въобще те приеме — усъмни се Херуц. — Така или иначе той е баща на мъжа ти.

— Но преди това е българин. Познавам го добре. Като му разкажа всичко, той не само че ще оправдае постъпката ми, но и сам ще се отрече от сина и внука си.

— Какво пък, възможно е. За вас, българите, вече всичко смятам възможно. Не виждам ли какви чудеса стават около мене?

Умълчаха се. В здрачената стая витаеше онази тиха скръб, която съпровожда големите раздели. Херуц съсредоточено наблюдаваше причудливите фигури, които димът на цигарата му описваше.

— Е, какво — каза той тихо, — значи ще се разделяме?

— Бъди спокоен — пресилено се усмихна Елисавета, — нямам намерение да извършвам десетия смъртен грях...

Журналистът отдавна беше забравил за „смъртните грехове“ и сега не я разбра:

— Какво, какво? За какво говориш?

— Не помниш ли? „Не правете трагедии при раздялата. Сълзите ви само ще разводнят хубавото приключение, което изживяхте заедно.“ Това е последният от „Десетте смъртни греха на изневеряващата съпруга“. Няма да плача, обещавам ти. Няма да плача, колкото и да съм нещастна.

Той се опита да се пошегува:

— Епикур е казал: „Големите нещастия не са продължителни, а на малките не бива да обръщаме внимание.“ — Но като видя, че шегата излезе несполучлива, попита: — Мога ли да направя нещо за тебе?

— Можеш — каза тя. — Нямам никакви пари, а ми трябва за път и хотели. Имам няколко скъпоценни украшения. Ще отидеш ли да ги продадеш? Не разбирам нищо от тези работи...

— Не ги продавай — посъветва я Херуц. — Те винаги си струват парите. Не се знае какво те чака занапред. Когато закъсаш — всеки сарафин ще ти ги купи. — Той извади няколко златни наполеона (откакто бяха започнали бурните събития в България, редакцията на

„Слобода“ беше станала по-щедра!) и без да ги брои, ги мушна в джоба на жената. — Ще имаш достатъчно да посрещнеш разходите си в първите един-два месеца. Не, не! — Той вдигна предупредително ръка. — Не ми отказвай, нито ми благодари! Знаеш, че съм готов да направя всичко за тебе.

Елисавета храбро се бореше със сълзите си.

— Целуни ме! — рече тя тихо.

Той я целуна. Опита се това да бъде една пламенна целувка, но тя беше само тъжна.

— Моля те, не ме изпрацай! — прошепна жената, после грабна багажа си и изтича навън.

Елисавета не изпълни обещанието си. Тя плачеше...

Елисавета Хаджиспасова беше посрещната в дома на Христо Сумров съвсем естествено. Всички се държаха така, сякаш отдавна я бяха очаквали. Само хаджи Спас изрече няколко тежки думи по адрес на сина и внука си и после всичко тръгна пак по старому. Единствената промяна се наложи в разпределението на стаите — сега в собата се настаниха двете жени, а Христо се прехвърли във вкъщито.

Самата Елисавета бързо се приспособи към новата обстановка. Тя си нагласи една домашна рокля, която не биеше на очи, върза една непридирчива кърпа на главата и пое своя дял от домакинската работа. В един и същ ден получи две писма от София — от Стамат и сина си, — но ги хвърли в огъня, без да ги чете. И ежедневието я погълна.

... В този октомврийски следобед Гина, Елисавета и Христо Сумров седяха във вкъщито. Наведени една до друга, двете жени приготвяваха тефтик^[1] за войската. Седнал на ниско столче до прозореца, Христо се преструваше, че чете един стар брой на „Съвременний показател“, а всъщност вече половин час не беше обърнал нито една страница.

Голяма беше неговата мъка. Когато събираха запасните, комисията го отхвърли поради ранения, крак. Сега, когато всички знаеха, че войната не може да бъде избягната, в К., се сформираше доброволческа чета, единодушно наречена „Хаджи Димитър и Стефан Караджа“; водител беше Христо Драганов и всички приятели на Сумров, неприети по някаква причина във войската — между тях бяха, и Никифор Симеонов и Иван Катров, — се бяха записали в нея. Никола Попспиров даже си подаде оставката за да може да тръгне с четата. Само Христо Сумров оставаше...

Много бе мислил той, преди да се откаже. Да беше друго време, пръв щеше да се нареди под знамето. Оставаше заради Гина. Не го спираше нейното противене на народните работи; ако решеше, тя не можеше да го задържи. Оставаше заради Гина, понеже коварната

болест от ден на ден все повече я подяждаше. Жената се мъчеше да не показва слабостта си, не се залежаваше, не се оплакваше. Но Христо, който беше погребал три деца, болни от същата болест, вече познаваше нейните прояви — бързото слабеене, отпадналостта, изпитите жълти бузи, пепелявите костеливи ръце, всичко показваше, че щяха да минат още най-много неделя или две и Гина щеше да легне, за да не стане никога. Знаеше и друго. Ако останеше, той с нищо не би помогнал на жена си. Болестта беше по-силна от онова, което той или всеки друг около него можеше да направи. Те продължаваха да не си говорят, но той не намираще сили да я изостави. След като дълго се бе борил между дълга си на българин и дълга на човек, Христо най-сетне, бе решил: оставаше! Външно той не издаваше неизмеримото си терзание, стремеше се да се държи по обикновеному, да изглежда записан във всекидневните грижи. Но душата му се раздираше от мъка.

— Какво четеш толкова? — подхвърли му по едно време Елисавета, на която мълчанието бе започнало да дотяга.

— Нищо — рече той и едва сега се сети да обърне шумно страницата. — Едно списание...

— Да не е онова, за което те бутнаха в дранголника?

— Същото. Един стар брой препрочитам. — И без нужда обясни: — Откак стана Съединението, журналът престана да излиза.

И отново се умълчаха, всеки от тримата погълнат от собствените си мисли. Христо си представяше трескавите приготовления на четниците, събирането на дрехи и оръжие, възбудената шетня в училището, превърнато в щаб на четата, утрешното изпращане. Представяше си и му идеше да захвърли всичко и да изтича там, където го зовеше сърцето му. Но после навеждаше списанието и над страниците му поглеждаше рано побелялата коса на Гина, изсъхналата и сбръчкана кожа на свлечените ѝ бузи, хлътналите в орбитите очи и тогава разбираше, че никога не ще може да последва порива си.

Когато се здрачи толкова, че във въщито вече не се виждаше, Гина се приготви да стане, за да запали лампата. Но Елисавета я изпревари. Скочи, свали газената лампа от пезула и се залови да бърше стъклото. В това време откъм двора се чу припряно почукване на тояга — хаджи Спас се прибираще.

Старецът влезе при тях, предъвка едно „добър вечер“, захвърли тояжката си настрана и седна на обичайното си място до огнището.

Извади кехлибарената броеница, но след минутка пак я прибра — личеше, че не го свърта на едно място.

— Какво се е случило, тате? — попита Елисавета дружелюбно когато запали лампата.

— Чудя ви се как стоите тука — рече в отговор хаджи Спас. — Навън чудеса стават, хора. Чудеса! Като са се проточили едни редици пред школото, не им се види краят...

— А, това ли било — каза пак Елисавета.

— Че малко ли е? — кресна старецът. — Войска се сбира, жени. Когато не щат военните, на часа тича в школото да се пише в четата. А случи ли се и там да го не щат — плаче човекът, че чак му иде главата си с пепел да посипе. Ех, да имаше колай...

— Какво? — смаяно запита Гина. — Да не ти се иска и ти да се пишеш доброволец?

— Иска ми се, зер — сърдито отвърна хаджи Спас. — Мъжете ще се бият за свободата ни, пък аз ще се въртя тук около вашите фустии...

Той постави прахан на кремъка и се залови да вади искра с огнивото. Всички замълчаха — неговите последни думи отваряха една тема, която по неизречено споразумение всички досега бяха избягвали. Сякаш не забелязал напрежението, хаджи Спас запали старото си чибуче, вдъхна няколко пъти да го разгори, после пусна тънка струйка дим към тавана.

Гина мушна ръце под престилката, извърна се към мъжа си и неочаквано каза отчетливо:

— Ами ти?

— Какво аз? — попита изненадано Христо.

— Чу какво рече дядо хаджия. Той, хем стар човек, не иска да се върти около женски фустии. Ами ти?

Христо Сумров се страхуваше, че това беше някаква лошо скроена шега. Смутен и едновременно обнадежден, той подхвърли предпазливо:

— Хайде, не се прави сега на патриотка. Като казах веднъж „Където другите там и аз!“, не ми ли опява един час? Малко ли ми мърмори, че съм искал велика и целокупна България да правя? Пък сега пред хората говориш, като че ли не ти, а аз съм се опъвал...

— А кой се кълнеше, че щом е за България, готов е десет пъти да умре? Ето на, сега другарите ти тръгват!

— Ама значи... пуцаш ме?... — на пресекулки изрече Христо, не повярвал на ушите си.

— Не те пуцам, а те пращам — поправи го тя.

Учителят изпита такава радост, че просто му притъмня пред очите. Но това не продължи дълго. Уплашен от радостта си, той изведнъж си каза, че Гина иска да го изпита, иска да провери дали той е готов при една само дума да я остави, и то в час, в който смъртта вече дебнеше наоколо с косата си. И вместо да даде израз на своя възторг, Христо още повече се затвори в себе си.

Гина, изглежда, разбра какво ставаше в душата му, разбра, че той мислеше за онова, другото, за което също винаги избягваха да говорят — за нейната постоянно влошаваща се болест, — защото поде отново:

— Мислиш за... за мене, нали? Не ти се тръгва, когато аз... — Той искаше да я прекъсне, да отрече, но жената не позволи: — Чакай! Знам всичко, както го знаеш и ти. Иди! Така поне съвестта ми ще остане чиста. Ще си отида, без да се червя от хората... и от тебе...

Много по-късно Христо Сумров съзна, че не е било редно да изрази така шумно радостта си в минута, когато Гина говореше за собствената си близка смърт. Но това стана едва тогава, когато можеше да мисли трезво и спокойно. Сега, щом жената отговори на всичките му тайни колебания, той не се удържа, скочи и забравил се от радост, разцелува поред и тримата. След това се втурна да извади скатаната в раклата под прозореца на одаята стара опълченска униформа, да измъкне обилно смазаната и завита в блажни парцали мартинка, която вече години лежеше мушната под керемидите на покрива...

Беше час за проверка, в който всеки показваше какво струва.

Показа го и Гина...

[1] Тефтик по онова време се наричаше марлята, направена от разнищени ленени парцали. ↑

Когато майор Груич, началник щаба на Шумадийската дивизия, му довери, че сега изготвя диспозицията за военните действия, които ще започнат на следната сутрин, Михаило Катанич усети как сърцето му се вледенява. Всичките му скрити надежди пропадаха безвъзвратно — утре войната започваше и всичко, в което Катанич беше вярвал, всичките му кроежи за бъдещето, мечтите за щастие щяха да се превърнат в сладък сън, който никога нямаше да се сбъдне.

Щом завърши обикновената си утринна работа в батальона, той заповяда да оседлаят коня му и препусна извън лагера. Яздеше без посока, в бесен кариер. След един час усилена езда се изкачи на някаква непозната височина. Там слезе от коня, наметна го с шинела си, седна на един камък и запали цигара.

Беше едва първи ноември, но времето приличаше на декемврийско. Сивото навъсено небе, мрачно и потискащо, беше слязло ниско над земята. Подухваше лек, но леденостуден вятър, който пронизваше през дрехите и сковаваше тялото. Застинала, влажната земя сякаш се готвеше да заспи зимния си сън. Селцето, което се виждаше вляво, се гушеше зиморничаво между двата хълма, а синкавият дим, извил се над покривите, му напомняше за онези часове, когато всеки предпочита да се навърта на топло край огнището...

Катанич се вгледа по-внимателно и позна селото. То се наричаше Ялботина. Офицерът трепна — тук, на петстотин метра от него, беше границата, която утре на разсъмване щяха да прекрачат!

В него се пробуди някакъв нов интерес. Взря се напред. Нищо не подсказваше, че там някъде беше очертана онази линия, която делеше две държави. Хълмовете преливаха един в друг. Нищо не отличаваше тази земя от другата — същите заоблени върхове, същите сиво-кафяви гори, същите правоъгълни нивички, които еднакво трудолюбиви ръце по един и същ начин бяха завоювали от неблагоприятната природа. А там, зад онова продълговато възвишение, се издигаше към небето друг

син пушек от огнищата на също такива мирни и уморени селяци, каквито бяха и ялботинци...

Капитан Катанич се усмихна печално. Граница? Че кой беше този всемогъщ господар, който бе могъл да каже: дотук свършва единият народ и оттук започва другият? Кой и с какво право бе решил, че ялботинци и хората от онова село отсреща, които говорят почти един език, работят една земя и се молят на един бог, са чужденци? Кой и откъде имаше правото да каже: вие, които сте братя, от утре ще бъдете врагове?

Разтърси глава и се опита да пропъди тези мисли. Изобщо нямаше право да мисли — беше офицер, утре войната започваше и от него, който щеше да води на смърт хиляда себеподобни, се изискваше да се откаже от личността си, да изчезне като Михаило Катанич, за да се превърне изцяло в „капитан“ и „командир“. От човек със свои мисли, надежди, чувства и желания той трябваше да стане само един здрав лост в онази грамадна и сложна машина, която се наричаше „армия“.

Изведнъж мислите му се втурнаха към Олга. Дали беше истина онова, което тя му каза тогава? Той улови главата си с две ръце и се опита да прецени трезво. Помъчи се да се самоизмами, но не успя — колкото и както да разсъждаваше, отговорът винаги оставаше един и същ. Така, както познаваше Олга, тя действително щеше да изпълни намеренията си: щеше да постъпи доброволка във войската, да го изтръгне от сърцето си, да си наложи в лицето му да вижда само враг, само човек, който е нападнал родината ѝ.

Най-страшното в дилемата на Катанич беше това, че тя изобщо не съществуваше. Дилема значи да имаш право на избор между две неща. А онзи, неизвестният Някой, който бе имал властта да реши, че ялботинци и хората от отсрещното село са чужденци и врагове, същият този Някой му бе отнел възможността за избор. Изправен между любовта и дълга, той изведнъж се виждаше окраден — онзи Някой му бе ограбил любовта и му бе оставил само дълга. Но че дългът щеше да умъртви любовта — това съвсем не вълнуваше Онзи, за когото Катанич не беше нищо повече от обикновена човешка бройка, от малко винтче в голямата машина, от уред, който е способен да тича и заляга, да убива и да бъде убиван!

Дълг означава още да не мислиш, да не разсъждаваш. Ако този Някой бе попитал командира на втори батальон от 12-ти Шумадийски полк за смисъла на онова, което щеше да започне в утрешните ранни часове, тогава не офицерът, а човекът Михаило Катанич би му извикал с цяло гърло, че тази братоубийствена война е лудост и повече от лудост — престъпление! Но Някой беше умен, толкова умен и хитър, че не само не търсеше мнението на командира на втори батальон от 12-ти полк, но и му забраняваше да мисли, да избира и пожелава, да притежава собствено гледище, сам да решава съдбата си; предвидлив и коравосърдечен, Той се бе погрижил да му отнеме всяка следа от индивидуалност и да го превърне в прост изпълнител на Неговата висша воля.

Тогава какво оставаше на Катанич? Да се бори и съпротивява? Да се отклони от наложения му дълг? Тези мисли изобщо не минаваха през главата му. Веднъж получил своя жребий, Михаило Катанич щеше да се подчини, да изпълни добре, като истински сърбин, дълга си и да остави костите си някъде по тези хълмове насреца. И толкова!

Като хвърли последен поглед нататък, към границата, която утре щеше да прекрачи като враг, той въздъхна тежко, стана и бавно тръгна назад. Сега главата му беше хлътнала между раменете, а гърбът — превит под тежестта на печалните мисли. Конят му го изгледа учудено с големите си топли очи, после полека тръгна подир него.

... Когато измина половината път до лагера, срещу Катанич се зададе в кариер един запъхтян конник. Беше вестовоят му Вукашин. Войникът достигна до него, спря запенения си кон и козирува:

— Господин капитан, от щаба на полка изпратиха няколко души да ви търсим под дърво и камък.

— Какво се е случило, Вукашине?

— Не зная, господин капитан. За вас оставиха един запечатан пакет и наредиха, щом се върнете, да строите батальона и да прочетете на войниците това, което е в пакета.

— Хайде, хайде — усмихна се офицерът, — не се прави, че не знаеш... По вашия войнишки телеграф сигурно отдавна сте научили какво има в пакета. Може би още преди да е било написано...

Войникът се засмя поласкано:

— Има нещо такова, господин капитан. Туй, дето ще ни четете, е за обявяването на войната. Сам крал Милан го е написал.

„Навярно манифест — помисли Катанич. — Машината се завъртва и всяко винтче е на мястото си.“

Без да разпитва повече, той яхна коня си и препусна към лагера, съпроводен на прилично разстояние от Вукашин. Не се излъга — пакетът наистина съдържаше манифеста на краля за обявяването на войната.

Катанич строи батальона, застана пред ротите и заговори:

— Войници, Негово Величество кралят е пожелал да се обърне лично към вас, за да ви изкаже своята върховна воля. — Той съзна, че говори високо и ясно, но сухо и книжно, без онази вътрешна сила, която един командир трябва да притежава в навечерието на войната. — Слушайте, ще ви прочета.

„Думи, думи, думи — мислеше Михаило Катанич, докато очите му се плъзгаха по редовете, а устните високо изговаряха изреченията от манифеста на краля. — Думи, безкрайна редица от думи, в които се намира всичко друго освен истината. Могат ли тези продиктувани от суетата и пустославието думи да убедят ялботинци, че са врагове на своите съседи, които живеят от другата страна на хълма? Могат ли да въодушевят тези хиляда мъже пред мене, за да сметнат войната срещу българите за свое кръвно дело?“

Докато четеше за „с нищо неоправданите митнически мерки“, за „насилственото и противоправно отнемане на Брегово“ и за „нахалното обръщение с нашите поданици в България“, офицерът продължаваше да си говори вътрешно:

„Има ли нещо по-лесно от туй да намериш благовидни причини? Ще говориш за Брегово и за митническите мерки, но няма да споменеш и дума за разклатения си престол. Така е, всяка игра, че дори и най-тъжната, която се нарича «война», си има свои правила. Тези правила ти позволяват да говориш каквото си искаш, а на нас, дребните винтчета, ни дават само едно право — да се подчиняваме.“

— „И по тия причини — продължи да чете той — приех явното неприятелско положение, което създаде българското правителство, и заповядах на вярната си войска да премине границата на Българското княжество.“

Правото дело на Сърбия е поверено на решението на оръжието, на юначеството на войската и на мощната божия защита.

Като обявявам това на своя драг народ, аз в тия сериозни минути с надежда разчитам на неговата любов към отечеството му и на неговата преданост към своето сръбско дело. Милан.“

Разнесоха се няколко неувверени вика „Живео“, но те скоро бяха погълнати от общото мълчание. Опитен офицер, Михаило Катанич веднага усети вътрешната съпротива и несъгласието на тези иначе храбри и решителни воители, които бяха доказали, че не се плашат нито от негодите на войната, нито от смъртта. Помисли си, че трябва да каже и от свое име няколко окуражителни думи, с които да повдигне духовете, но в този миг главата му сякаш беше празна. И като разбра, че не е способен да събере няколко изречения, той само изкомандува „Свободни сте“ и с бавни крачки тръгна към палатката си. Верният му Вукашин го последва. Когато влязоха в палатката, вестовоят се обърна почтително към него:

— Господин капитан, мога ли да ви запитам нещо?

Катанич ясно съзнаваше какво щеше да пита войникът и своята невъзможност да му отговори, но все пак каза:

— Питай, Вукашине.

— Защо ще тръгваме срещу българите, господин капитан? Какво имаме да делим с тях? Защо не тръгнем срещу турчина, с когото имаме да уреждаме стари сметки?

— Нали чу, Вукашине? — опита се да се измъкне офицерът. — Българите са наложили неизгодни за нас митнически мерки, отнели са ни Брегово, нарушили са равновесието на Балканския полуостров...

— Какво равновесие, господин капитан? — с горчива ирония отговори войникът. — Българите са славяни, братя. Една кръв сме с тях. Те се биха за нас в седемдесет и шеста година, ние за тях в седемдесет и седма. Какво имаме да делим?

Михаило Катанич безнадеждно сви рамене.

— Не зная, Вукашине. Обаче зная друго: ние сме войници и трябва да се подчиним!

Но когато изговаряше тези думи, той избягваше погледа на обикновения сръбски войник Вукашин...

От два часа апаратът не беше се обаждал и дежурният телеграфист в софийската пощенска станция все по-мъчно се бореше с дрямката. Когато стрелката на часовника показваше пет минути след полунощ, телеграфът внезапно иззвъня. Чиновникът вдигна очи и погледна разсеяно. Обаждаше се Пирот. Телеграфистът направи усилие да се разсъни и изтрака по морза: „Какво има?“ Точките и чертичките върху лентата отговориха: „Зове ви Ниш.“

От Пирот продължиха линията до Ниш и след обикновените справки апаратът зачука с монотонна равномерност. Телеграфистът видя, че е съобщение, адресирано до г-н Рангабе, гръцкия дипломатически агент в София. Тъй като телеграмата беше нешифрована, той си каза, че навярно тя не съдържа нищо особено, и като остави лентата да записва предаваните от Ниш думи, излезе навън да наплиска лицето си със студена вода. Когато се върна, телеграмата беше вече предадена. Без да бърза, телеграфистът разви лентата и я зачете. За миг се разсъни. Почна да чете отначало и толкова се развълнува, че пред слияните му очи знаците се сляха в една непрекъсната черна ивица. Чиновникът откъсна парчето лента, отиде в съседната стаичка и събуди старшия телеграфист:

— Го... господин старши... Четете... — едва успя да изговори той и подаде лентата.

Усетил нещо заплашително, старшият скочи на крака и грабна хартиятката. Точките и тиретата гласяха:

„Командирът на 1-а дивизия и пограничните власти донасят едновременно, че днес в 7 ч. 30 мин. българските войски са изненадали един батальон от 1-ви пеши полк на позицията, която заема на сръбска земя при Власина.

Кралското правителство вижда в това неоснователно нападение обявяване на война.

Моля, господин агенте, да съобщите на министъра на външните дела г-н Цанов, че Сърбия, като приема

последниците от това нападение, се смята от събота, 2 ноември, 6 ч. сутринта, във военно положение с Княжество България. — Гарашанин.“

— Какво ще правим? — изпъшка отчаяно телеграфистът, сякаш от него зависеше дали войната щеше наистина да започне или не. — Такава телеграма аз не мога да предам!

— Не можем и да чакаме — каза старшият телеграфист. — Часът е дванадесет и половина. Войната започва след пет часа и половина!

Като се съвещаваха няколко минути, те решиха да съобщят страшната новина най-напред на Илия Цанов. Телеграфистът изтича по заспалите улици на града и след десетина минути се върна запъхтян — министърът беше наредил телеграмата да се предаде на адресанта.

Към един часа след полунощ, тревожни и настръхнали, смутени от важността на момента, в станцията се събраха Илия Цанов, д-р Радославов, капитан Никифоров и министърът на просвещението Каролев. Засуетиха се, — знаеха, че трябва на часа да започне онази деятелност, която щеше да завърши едва със сключването на мира, но никой не знаеше какво и откъде да предприеме. Пет минути по-късно при тях влязоха и висшите военни — Бендерев, Паприков и Антикаров. За разлика от министрите те бяха усмихнати, въодушевени, бодри. Щом се срещнаха, офицерите веднага се хвърлиха към министрите и ги запрегръщаха, сякаш не бяха получили съобщение за война, а покана за сватба.

— Не е време за тези излияния — недоволно забеляза Илия Цанов. — Моментът е съдбоносен и...

— ... ще се отървем от това ужасно състояние на несигурност и бездействие — завърши вместо него Бендерев. — Братя! Да си пожелаем щастие и успех, а на бойците — твърда десница и вярно око! Ще се бием и ще победим!

Във всички очи се появиха сълзи. Изправени до вратата, телеграфистът, който беше приел телеграмата, сподавено хълцаше.

Започваше великото изпитание на освобождения преди седем години български народ!

— Господа — каза капитан Паприков. — Първата ни работа трябва да бъде да предупредим княза. — По това време Александър

заедно с Рачо Петров и Петко Каравелов се намираше в Пловдив за преглед на войските, които се намираха там. — Телеграфист, седнете при апарата и предайте сръбската нота в Пловдив. А вие — той се обърна към старшия телеграфист — свържете се по другия апарат с Трън, Брезник, Сливница и Драгоман. Ще ви диктувам разпореждания за днешния ден.

Министрите се спогледаха изненадани. Гласът на Паприков беше спокоен, делови и на пръв поглед сякаш безчувствен. Откъде беше намерил сили този млад човек да погледне с такава ледена храброст на близката опасност? После преместиха погледи на съседната маса. Там Бендерев, Никифоров и Антикаров бяха разгънали една карта и събрали глави над нея, тихо обсъждаха нещо и чертаеха някакви линии върху пъстрия лист.

— Аз имам вяра! — неочаквано изрече Илия Цанов, като че ли отговаряйки на собствените си мисли. — Имам! Нашият народ е млад и корав. Той ще намери сили да издържи в нещастieto...

Телеграмата предадоха най-напред на Рачо Петров. Когато я прочете, той не се развълнува особено или поне външно не изрази никакво вълнение. Прочете я два пъти, после погледна часовника си. Беше два часът след полунощ. Полуоблечен, капитан Петров прекоси коридорите на бившия конак. Пред стаите на княза бдеше неговият верен денщик^[1] Димитри.

— Важно съобщение за Негово Височество — каза офицерът, като отстрани с твърда ръка денщика. — Ще му го предам сам. А ти иди при господин Каравелов. — Той се поколеба за момент. Имаше ли право да издаде съобщението за войната, преди да се е съветвал с княза? После помисли, че така или иначе след час-два съобщението щеше да престане да бъде тайна, и спокойно продължи: — Събуди господин Каравелов и му кажи, че войната е обявена. Да дойде веднага при княза, тъй му кажи.

Като че ли предчувстващ тревожната новина, князът спеше неестествено свит, с измъчено изражение на лицето. Светлината на свещта, изглежда, го стресна, понеже той скочи отведнъж, спусна босите си крака от леглото и запита:

— Свършено ли е?

Капитан Петров отговори спокойно:

— Да, войната започва след четири часа, Ваше Височество. Ето телеграмата.

Докато Александър четеше и препрочиташе лаконичните изрази на сръбската нота, при тях се втурна Каравелов. Беше с разрошена повече от друг път брада, по нощна дреха и с обути на бос крак чехли.

— Кажете бързо! — заговори той, като не криеше възбуждението си. — Вярно ли е?

— Вярно е — отговори Рачо Петров. — С такива работи шега не бива.

— Кой? Сърбия или Турция?

Едва сега младият офицер си даде сметка, че не беше съобщил по денщика кой е обявил войната. А те наистина можеха да бъдат и Сърбия, и Турция. Дори Турция беше много по-вероятният нападател.

— Сърбия, господин Каравелов — с посинели устни каза Александър. — Ах, dieser... dieser...^[2] — той не намери подходящата дума — Милан!... Да ми паднеше в този момент, бих му скършил врата!

— Сега заканите са безполезни — хладно забеляза Петров. — Досега се заканвахме. От днес трябва да се помъчим да осъществим заканите си.

Петко Каравелов го изгледа смаяно. Това ли беше Рачо Петров? Министър-председателят никога не бе имал особено добро мнение за капитана. Смяташе го фанфарон, зестрогонец и празна глава. В истинността на първите две определения той вярваше и сега. Но главата на Рачо Петров положително не беше празна. Ако не друго, в нея поне имаше много смелост. А ако имаше и толкова ум, колкото и храброст, то Александър положително беше проявил много здрав разум или поне тънък нюх, когато повери Генералния щаб на него!

— Какво трябва да правим сега? — попита князът, като се опитваше държането му да не бъде по-малко достойно от това на началник щаба.

— Трябва да напишем манифест до народа и приказ за войската. Не се отпусчайте, Ваше Височество. Развръзката дойде! По-добре — така поне ще се избавим от мъчителната неизвестност! — Колкото и да изглежда странно, Рачо Петров почти дословно повтори думите на

Бендерев, казани един час по-рано в София. — Сега се облечете, Ваше Височество. Аз ще напиша приказа за войската, а...

Министър-председателят схвана подканата:

— А, аз — прокламацията.

Князът мълчаливо се подчини и се залови да се облича. Каравелов и Рачо Петров седнаха един срещу друг до масата и едновременно потопиха перата в мастилницата. На един дъх, сякаш отдавна го бе съчинил и запомнил наизуст, офицерът написа приказа до войската. Подаде го на княза. Александър прочете на глас:

— „Офицери, унтерофицери и войници!

Сръбският крал ни обяви война. Той заповядал на сръбската войска да нахълта в нашата земя. Вместо да ни помагат, нашите братя сърби искат да разрушат нашето отечество.

Войници! Покажете вашата храброст, защитете вашите майки и огнища, смажете врага, който подло и дебнешком напада върху ни, и не се оставяйте, докато не го унищожите. Напред, братя, бог да ни помага и да ни подари победата!“

Около половин минута князът остана неподвижен. В приказа имаше неща, които не му харесаха. Защо например още първото изречение гласеше: „Сръбският крал ни обяви война“? Защо не само „Сърбия“? Народите не трябва да се приучват да съдят коронованите глави... Защо се казваше „защитете вашите майки“? Откъде се знаеше, че сърбите ще посегнат на майките? И защо „унищожите“? Целта на войната беше победата, а не унищожението на сръбския народ. Но заедно с това приказът звучеше силно, мъжествено; личеше, че е роден не от хитрия ум на дипломат, а направо от сърцето на един войник. Това беше добре!

Князът приближи до масата, взе перото на капитана и подписа.

— А вие? — попита той Каравелов. — Привършихте ли прокламацията?

— Не, Ваше Височество. До средата съм.

Князът се наведе и през рамото му прочете написаното.

— Добре е — каза той. — Продължавайте!

Първата половина от прокламацията наистина му хареса. В нея вината се стоварваше не върху краля — макар че именно той беше главният виновник, — а върху правителството. Хареса му също, че както и в приказа, тук пак се говореше за братството между българи и

сърби. Така историята щеше да знае върху чие чело да лепне позорното петно.

— Моля — добави князът, — по-нататък изрично изтъкнете, че оставяме цялата вина за братоубийствената война върху сърбите...

Небето на изток едва се развиделяваше, когато Рачо Петров отиде на станцията и поиска да се свърже с капитан Паприков в София. Не стана нужда да чака дълго — още от полунощ Паприков беше неотстъпно на телеграфа и предаваше разпореждания до частите по сръбската и турската македонска граница. С бързи заповеди той вече бе наредил на една дружина от Струмския полк „бегом“ да замине от Кюстендил за село Извор; на командира на Бдинския полк капитан Мартинов заповядваше да остави по границата само части от Опълчението, а с дружините от полка да се отпрати „немедлено“ към Врабча, където той щеше да бъде началник на позицията; изпрати капитан Блъсков с двете дружини от Дунавския полк от София за Сливница, а на другите две дружини, които бяха в Радомир и Брезник, телеграфира „веднага“ да заминат за Трън; на началника на Царибродския авангард заповяда „да се държи най-упорно“, да отстъпва бавно към Драгоман, като се бори за всяка педя земя...

Двамата офицери говориха дълго; макар че телеграфистите на двете станции, потни, съблечени, по долни ризи, правеха всичко, каквото беше по силите им, телеграфът продължаваше да бъде един твърде бавен уред. Съобщиха си нарежданията, които бяха вече дали. Междувременно Рачо Петров бе изпратил за София две дружини от Софийския полк и два ескадрона. Въпреки че всяка дума от телеграмите бе по своему съдбоносна, те разговаряха твърдо, спокойно и с онази непоколебима решителност, която е присъща само на стари и опитни пълководци.

Когато излезе от станцията, капитан Петров срещна дружините, които се отправяха към гарата. Лицата на войниците сияеха от необузdana радост. Пушките се размахваха, калпаците хвърчаха във въздуха, „ура“ и „да живеј“ раздираха небето. Изпращаше ги сякаш цял един народ — старци ги прекръстваха, млади моми закичваха цветя на пушките и калпаците им, деца и възрастни пееха в неспирен хор „Шуми Марица“...

Капитанът се отби в конака, но оттам му казаха, че князът, Каравелов и съпровождащата ги свита са в съборната църква, където се отслужва молебен за успеха на българското оръжие. Рачо Петров свърна нататък, но когато пристигна, князът вече дочиташе от стълбите на църквата текста на прокламацията, а струпаният пред него народ го слушаше с притаен дъх. Офицерът зае място в свитата и също се заслуша.

— „... Като оставяме върху сърбите и правителството им — продължаваше да чете Александър, — всичката отговорност за братоубийствената война между двата братски народа и за лошите последствия, които биха могли да сполетят и двете държави, ние обявяваме на своя любим народ, че приехме прогласената от сърбите война и дадохме заповед на нашите храбри юначни войски да почнат действията си срещу сърбите и мъжки да защитават земята, честта и свободата на българския народ.

Нашето дело е свято и надяваме се, че бог ще го вземе под своя защита и ще ни даде нужната помощ, за да възтържествуваме и победим вразите си.

Като сме уверени, че нашият любим народ ще се притече да ни поддържа в трудното, но свято дело — защитата на земята ни от нахлуването на неприятеля — и че всеки българин, способен да носи оръжие, ще дойде под знамената да се бие за своето отечество и свобода, призоваваме всевишния да пази и покровителствува България и да ни помага в трудните и усилни времена, които преминава страната ни. Нека всевишният господ бог ни бъде на помощ!“

Когато князът завърши, тълпата бе завладяна от неописуемо вълнение. Всеки разбираше изпитанието, пред което беше изправен българският народ. И пловдивчани, които само преди два месеца бяха познали сладостта на свободата, плачеха. Настана тишина. Тишина много по-красноречива от всяко шумно изразяване на възторга.

Каравелов незабелязано се приближи до Рачо Петров и го побутна по лакътя:

— Е, какво има? — попита той. — Говори ли с Паприков?

Капитанът му предаде набързо разговора си. Но Каравелов нямаше търпение да слуша дори и този сбит разказ:

— Ти ми кажи, опасно ли е положението!

— Ба, не е — отговори Рачо Петров с престорено безгрижие. Но то не повлия на министър-председателя:

— Да не беше опасно, ти нямаше да стоиш така дълго на апарата. — После, като мълча известно време, каза неочаквано: — Ама ти ми кажи, где го намерихте пък тоя Гуджев?

Капитан Петров нема време да отговори на последния въпрос. Князът се качи на файтона си и тръгна към гарата. Свитата го последва.

Файтонът едва си пробиваше път. На всяка крачка народът го спираше, за да види княза и да му пожелае победа. Прав, бледен, красив, Александър стискаше хиляди ръце и отговаряше на пожеланията:

— Бог е с нас, братя! Или ще победим, или ще умрем славно, като истински българи!

Пътят до гарата се превърна в някакво екзалтирано шествие. — Хиляди китки изпълваха файтона или се стелеха пред краката на конете. Стари и млади сваляха калпаци, кръстеха се и благославяха.

Пред гарата стана едно малко произшествие. Князът се изправи да отговори и благодари на народа, но конете, уплашени от виковете, се изплъзнаха от ръцете на файтонджията и се втурнаха през тълпата. Тогава князът скочи от файтона, улови поводите и задържа конете. После спокойно продължи речта си. Народът се закръсти — в тази проява на мъжество той видя едно щастливо знамение...

Князът, Каравелов и капитан Петров се качиха в запазения им вагон и влакът потегли.

Със същия влак пътуваше и една дружина от Софийския полк. Тъй като нямаше достатъчно места, войниците се бяха покачили по стъпалата, по буферите и дори върху покрива на княжеския вагон...

Към 10 часа сутринта, на 3 ноември князът пристигна с файтон в София, посрещнат далеч извън града от пъстър народ. Но тук настроението съвсем не приличаше на възторга в Пловдив, Пазарджик и Ихтиман. Новините от фронта бяха скръбни и тревожни — сърбите напредваха по цялата линия, — а преминали през устата на А. И. Кояндер и Драган Цанков, те се превръщаха в присъда, вещаеха близък погром.

Още с пристигането Рачо Петров отиде на пощата и там, близо до телеграфа, установи щаба си.

В същото време князът и свитата му се отправиха към църквата „Свети Крал“, където също се отслужи молебен. И тук сред тълпата цареше тишина, но тя бе друга — угрижена и обезверена. Когато се четяха ектениите за победата на българския меч, хилядното множество падна на колене и сведе глави.

Над София бе легнала сянката на страха...^[3]

[1] Ординарец. ↑

[2] Този... този... (нем.). ↑

[3] Главата е изцяло автентична. ↑

Макар в последните тридесет и шест часа да не бе спал нито една минута, Рачо Петров се посвети на задълженията си с изумителна енергия. Той непрекъснато получаваше телеграми и съобщения, издаваше заповеди и направляваше войските, приемаше рапорти и донесения, диктуваше, съставяше диспозиции, чертаеше по картите — с една дума, работеше мъжки и изискваше всички около него да работят по същия начин. Когато телеграфистът припадна край апарата, той само заповяда да го изнесат на чист въздух и да повикат лекар и веднага се нахвърли да диктува на заместника, който зае мястото до телеграфа. Освен това нареди в една съседна стаичка да му приготвят легло и заяви, че до победата — той сякаш, нито за миг не се усъмняваше в нея — ще се храни и спи тук, в пощата. Забрани частни посещения, а на годеницата си изпрати бележка, с която я предупреди, че не желае да бъде безпокоен в щаба и че когато намери време, сам ще ѝ се обажда.

И въпреки всички забрани и решения в този ден (3 ноември) той не можа да откаже на двама посетители и отдели по няколко минути, за да се срещне с тях.

Беше около три часът след пладне, когато, диктувайки заповед за поручик Зафиров, който командуваше отделния отряд при Комщица и Ржана, Рачо Петров беше прекъснат от идването на един ординарец, който доложи, че „някой си Кронислав Херуц или как там му беше името“ иска да се срещне с него. Капитан Петров отказа — да съобщят на Кронислав Херуц, че му е невъзможно да го приеме. Съмняваше се в успеха на този отказ: познаваше Херуц добре и знаеше, че от него е мъчно да се откопчиш... И наистина се случи според предвижданията му — хърватинът омагьоса охраната на щаба с приказките си, за минута знаеше собствените им имена, след две пушеха заедно, след три говореха за войната и псуваха крал Милана, а след пет вече потупваше по рамото наведения над картата Рачо Петров.

— Знаех си, че няма да се отърва от вас, Херуц — каза без злоба началник щаба. — Поне кажете направо какво искате от мене.

— Много малко — ухили се журналистът. — Искам да ми дадете възможност да отида на фронта.

— Доброволец? — слиса се капитан Петров.

— Вие преувеличавате желанията ми — все по същия начин продължи хърватинът. — Принципно аз не съм против войната... стига други да се сражават...

— Тогава какво ще правите на фронта, Херуц? Там се сипят куршуми, а не захаросани бадеми.

— Не забравяйте, че съм журналист, капитане. Аз толкова пари съм измъкнал на вятъра от моята „Слобода“, че сега, когато най-сетне има за какво да се пише, грехота е да не се отблагодаря с някоя и друга фронтова кореспонденция.

— Тогава останете тук, към Главната квартира. В края на краищата всички пътища водят към нас.

— А, не, благодаря, драги. Може да съм мързелив като дядо Господ, когато трябва да прави чудеса, но поне не съм като онези парфюмирани военни кореспонденти, които напущат княза или Главната квартира само когато някъде е сложена богата трапеза. Щом ще се отплащам на „Слобода“, нека поне бъде с чаша истинско вино, а не със събрани от чашите изветрели остатъци. Искам да ме пратите там, където ще видя войната такава, каквата е. Ако е за сурогати, аз мога да си лежа в къщи, да пуша и да ви опиша такава война, че и вие да се сбъркате.

— Че аз ще се сбъркам, в това няма съмнение — засмя се капитанът. Херуц гъделичкаше естествената му склонност към многословие и това го предизвика да посвети на разговора много повече време, отколкото имаше намерение в началото. — Но бойното поле е опасно нещо, Херуц. Какво ще правим, ако някой невъзпитан куршум ви цапне, без да ви пита за убежденията ви?

— Какво да правите? Слушайте, ще ви отговоря:

*Когато умра, нека ме измият с вино;
нека ме опеят в името на чашата и на виното.
Ако искаш да ме намериш в деня на възкресението,*

иди ме търси пред кръчмата.

— Ваши ли са тези стихове?

— Не, на добрия стар Омар Хайям — отвърна „последният епикуреец“. — Но и аз се подписвам под тях.

Телеграфът, който по някакво чудо бе мълчал в последния четвърт час, отново се обади (съобщаваха за поражението при Врабча) и опомни началник щаба.

— Добре, Херуц — каза той, — ще изпълня молбата ви. Ако отидете на главния фронт, няма да видите нищо от войната и, щете — не щете, ще се присъедините към напарфюмираните кореспонденти. Да ви пратя на втория по важност боен театър — Видин — няма да стигнете до него. Затова ви предлагам нещо в буквалния смисъл на думата по средата. Гледайте. — Той показа на картата. — Тук — моливът му описа един кръг, който обхваща Драгоман, Сливница, Брезник и Трън — е съсредоточен основният удар на сърбите. Тук горе е Видин. По средата сърбите действуват с един отделен полк. Ще ви изпратя при отряда, който действува на този участък срещу сръбския полк.

— Кой го командува?

— Ваш стар приятел. Капитан Паница.

— Военният прокурор? Шегувате се, капитане. Преди половин час срещнах Константин Паница, пийнал порядъчно и ограден от десетина от неговите македонски чапкъни.

— Не се шегувам, но грешно се обясних — каза Рачо Петров. — Там сега действува поручик Зафиров, също ваш приятел. Но утре му пращаме подкрепление една чета доброволци, командувани от Паница. И тъй като Паница е по-старши от Зафиров, всъщност той ще стане началник на целия отряд.

— Паница? Не ми вдъхва доверие, дявол да го вземе. Аз искам да пиша за истинска война, а не за гуляи с пушкане във въздуха...

— Лъжете се, Херуц. Паница е гуляйджия, но е храбър и надарен с въображение.

— Хайдушко въображение — подхвърли хърватинът.

— Обзалагам се на годишната си заплата, че там ще преживеете неща, които ги няма даже и в романите. — Капитан Петров хвърли

бърз поглед към телеграфа. Съобщението беше предадено и сега телеграфистът го разчиташе и преписваше на чисто. — А сега извинете, но имам работа. Приемате ли или отказвате? Друго нищо не мога да ви предложа.

— Като няма риба, и ракът е риба — въздъхна Кронислав Херуц. — Дайте ми бележка за Паница. Но предупреждавам ви, капитане: ако станете причина да измамя читателите на „Слобода“, без угризения ще прибера годишната ви заплата.

Рачо Петров надраска няколко думи, подписа се, подаде листчето на хърватина и в следния миг го забрави.

За него пак не съществуваше нищо друго освен великото изпитание — войната.

Един час след срещата с Херуц капитан Петров си спомни, че още не е обядвал, и докато четеше депешите, които пристигаха по всички апарати, задъвка комат хляб и бучка сирене. Точно тогава ординарецът отново се появи при него и козирува от вратата.

— Господин капитан — доложи войникът, — дошла е някаква госпоица и иска да се срещне с вас.

— Госпожица? — запита началникът на щаба. — Да не е годеницата ми?

— Съвсем не зная, господин капитан. Ама като я гледам, може и да ви е годеница. Една такава... Казва, че името ѝ е... — Ординарецът се мъчеше да си спомни: — Хаджи... Хаджи...

— Хаджиминчевич?

— Тц, не е. Хаджиспасова.

Рачо Петров се сепна. Олга Хаджиспасова? Най-добрата приятелка на Султана? Какво ли я беше довело при него? Той прекъсна диктуването и яденето, избърса трохите от късата си брадичка и излезе. Навън, в двора на пощата, наистина го чакаше Олга Хаджиспасова.

— Олга, за бога, какво правите тук? — Той се спусна към нея и сърдечно стисна ръката ѝ. — Някаква тревожна новина ли имате да ми съобщите? Ах, извинявайте. Нали зная, че живеете при Султана, та...

— Не, нищо тревожно, господин Петров. Ида при вас без лоши новини и само с една гореща молба.

— Кажете. Ако молбата ви зависи от мене, с радост ще я изпълня.

— А ако са две?

— Дори и ако са две.

— Искам да постъпя доброволка...

— Вие? — изумено я прекъсна Рачо Петров. Мисълта, че това красиво и крехко създание може да бъде сред негодите на бойното поле, му се стори нелепа. — Вие искате да постъпите доброволка? — запита той повторно, сякаш да се увери, че ушите му не го бяха измамили.

— Разбирам какво искате да кажете. В манифеста на княза се говори за „всеки българин, способен да носи оръжие“, а аз не ви изглеждам човек, който може да воюва с пушка в ръка. Отгатнах ли?

— Признавам, това е мисълта ми.

— Но във войската, господин Петров, има работа и за жени. Помните ли онези красиви руски санитарки в лазаретите? Колко пъти съм ходила да ги гледам, когато в К. направиха военна болница!

— Ах, така по може. Но обмислихте ли добре, Олга? Службата на санитаря не е така опасна, както на солдата, но въпреки това е крайно тежка и изморителна.

— Обмислила съм всичко, господин Петров. И аз съм българка.

— Добре, ще изпълня желанието ви. — Той тръгна към вратата на пощата. — Почакайте. Ще ви приготвя бележка, с която да отидете при доктор Вълкович...

— Не, моля ви се — прекъсна го тя настойчиво. — Не при доктор Вълкович. Аз искам да стана санитарка на фронта, където хората действително имат нужда от помощ, а не чиновничка при главния лекар на войската.

Рачо Петров полека се върна при нея, като я гледаше изумено:

— Знаете ли какво искате от мене? — каза той строго и същевременно разчувствувано. — Знаете ли какво значи да си санитар на фронта? Това значи кръв, рани, строшени кости, обезобразени лица, разкъсани тела... Ето какво е фронтът. Отидете ли там, вие ще бъдете щастлива, ако в три дни намерите един час да поспите и ведро вода, за да се измиете. Как можете да искате това от мене?

— Веднъж ми казахте, че ме обичате като сестра. Сега се позовавам на тези ваши думи. Изпълнете молбата ми, господин

Петров. Разберете ме и я изпълнете!

Той остана една минута неподвижен, съсредоточен. После прошепна по-скоро на себе си, отколкото на нея:

— Докато има такива българи, войната не може да бъде загубена!
— След това прибави високо: — Добре, нека бъде, както вие искате. Ще ви пратя при доктор Роа.

— Дворцовият лекар?

— Бъдете спокойна. Доктор Шарл Роа сега не е дворецов лекар, а се намира в село Сливница, непосредствено зад линията при която ще се развият най-кървавите боеве. — И като последен опит да я разколебае, прибави злъчно: — Там ще се нагледате до насита на кървища, рани и човешки страдания.

— Моята цел ще бъде да измивам кръвта, да превързвам раните и да облекчавам страданията — отговори тя твърдо.

Капитанът се поколеба още секунда, после вдигна рамене и влезе в пощата. Там седна до масичката, която бе приспособил за свое писалище, приготви лист, натопи перото в мастилницата, но отново се замисли. Безстрашен по природа, Рачо Петров не се боеше от смъртта. От *своята* смърт! Впрочем той не се боеше и от смъртта на другите — ако беше на фронтовата линия, той без колебание би водил или изпращал войниците си там, където мнозина щяха да намерят гибелта си; би ги изпращал (всъщност той го правеше и сега, макар и от разстояние) и при това нито за момент не би изпитвал никакви морални терзания. Да, така прости и естествени бяха нещата, когато се отнасяха за него самия или за другите мъже като него. Но сега, когато трябваше да изпрати срещу вражеските куршуми една девойка?

Докато размисляше и гризеше края на перодръжката, капитан Петров дочу през оставената отворена врата разговора, който в същото време се водеше навън. Някой войник от охраната бе заприказвал Олга Хаджиспасова:

— Какво, ваша милост, някой близък човек ли имате на фронта?
— Войникът навярно бе помислил, че Олга е дошла да ходатайства за някого. — Не си слагайте чак толкоз кахър на сърцето!

— Не, нямам близък човек — отговори тя. Гласът ѝ звучеше глухо и затворено. — Пък и да имах. Сега мястото на всеки българин не е ли там, на фронта?

— Аферим, госпоице, хубаво го рече! — обади се друг войник.
— Да прощаваш, ама ти си като мойта Пена. Изпроводи ме пустата му жена, без окоето ѝ да мигне, пък и сама се изправи пред комисията: така и така, вика, искам и аз войничка да ходя. Ех, върнаха я, ама...

— Какво „ама“? — запита първият войник.

— ... ама ми остана срамът. Как ще кажа на село, дето са ме турили да вардя тук, вместо да съм там, на позицията?

— Виждате ли — каза Олга — и вие мислите като мене. И вашата Пена също. Българин или българка, всеки знае своя дълг. И го е срам, ако по някаква причина не може да го изпълни...

Рачо Петров не се колеба повече. Повторно натопи перото, надраска едно кратко писмо до д-р Роа и излезе навън.

— Вземете — каза той тихо, като подаде сгънатия лист на момичето. — И нека бог ви пази! В тези дни на проверка вашият пример би могъл да посрами някои мъже...

Олга се изчерви. Тя не прие думите буквално, а като горчив намек за брат ѝ, който беше осъществил плана си да се измъкне от войската и сега усилено купуваше земите на слатинските шофи. И се засрами.

— Казахте, че имате две молби — подхвана отново Рачо Петров, докато напразно се питаше какво ли бе предизвикало смущението на посетителката. — Досега говорихме само за първата. Наистина ли има и втора?

— Има — тихо отговори Олга и още по-силно поруменя. — Телеграфът сега работи само за вас, военните. Мога ли да ви помоля да изпратите една моя телеграма?

— До майка ви? — полюбопитствува капитанът. — Чух, че тя заминала за К.

— Да, мама е в К., но телеграмата не е за нея. — От чантичката си тя извади един лист и му го връчи. — Можете да я прочетете, ако желаете.

Ако притежаваше изтънчените маниери на княза, д-р Стоилов или капитан Мартинов, Рачо Петров не би се възползувал от поканата. Но той не беше — поне не още — човек на изтънчените маниери и затова спокойно разгъна листа и го прочете. Телеграмата гласеше:

„Капитан Мартин Мартинов, командир на 3-ти Бдински полк. Сгреших. Разкайвам се за всичко. Ако още имате сили за това —

простете ми. И се пазете наистина за мене. Оле.“

На места мастилото беше размазано. Рачо Петров с право помисли, че това бяха следи от сълзи. После си спомни тревожната вест за съдбата на командования от Мартинов Врабчански отряд. Изпита желание да каже нещо, но трогнат и смутен, остана мълчалив.

— Благодаря ви, господине — каза Олга. — Ще се видим пак след войната... ако останем живи...

Рачо Петров имаше искреното намерение да вреди тази странна телеграма. Той я мушна в горното джобче на мундира си, за да я изпрати веднага, след като завърши служебните разговори. И я намери едва в деня на примирието.

Така телеграмата не стигна никога до Мартин Мартинов...

ЧЕТВЪРТА ЧАСТ

ПРЕЗ ОГЪНЯ НА ИЗПИТАНИЕТО

— В огъня дървото изгаря, а стоманата се закалява — рече Гуджев.

(Из първа глава)

— Всъщност вие трябва да сте благодарни — каза граф Кевенхюлер. — Войната беше изпитание, в което вие, българите, доказахте на света, че сте нация; доказахте, че сте достойни за свободата си. При топовните гърмежи на Сливница в България се роди истинското понятие за отечеството. Седми ноември хиляда осемстотин осемдесет и пета година е денят на възмъжаването на българския народ.

(Из единадесета глава)

ОТ АВТОРА

В първите три части на книгата добросъвестно, отбелязвахме под черта всички автентични изрази, диалози, документи и обстоятелства, които ползувахме от мемоарната и историческо-изследователската литература и за които, така да се каже, не претендираме за авторство. В тази четвърта част, посветена на Сръбско-българската война от 1885 година, това е невъзможно — те са толкова много, че отбелязването им би станало отегчително. Затова се налага едно предупреждение:

Описанието на Сръбско-българската война в книгата е **ИЗЦЯЛО ДОСТОВЕРНО**. В разказа за войната няма нищо измислено. Всички герои участвуват с истинските си имена (единствено изключение е Мартин Мартинов, на когото — по известни съображения — изменихме външността и съвсем малко името; но за любопитните не ще бъде трудно, ако желаят, да открият истинското име на защитника на Врабча) и това се отнася не само до офицерите от двете воюващи армии, но и до редица случайни, епизодични лица, като лекари, телохранители и т.н., а също и до такива на пръв поглед невероятни герои като Кронислав Херуц или македонските харамии на капитан Паница. Всички събития от хода на войната са напълно истинни (и тук с единствено изключение: похода на четата „Хаджи Димитър и Стефан Караджа“ описахме по легендарния преход на 8-ми Приморски полк от турската граница до сръбската) до най-дребните подробности, като някои заимствувахме направо от източниците. Напълно автентични, дословно предадени са и много от изразите на героите (някои дори оставихме на езика, на който са произнесени), а също така всички цитирани документи, писма и телеграми, които са взети от архивните материали за войната.

2 ноември

Като приеха окончателния план за войната, крал Милан и неговият началник на Генералния щаб полковник Йован Петрович решиха да потърсят *casus belli*^[1]. Още на 17 октомври, преди свикването на Висшия военен съвет, те заповядаха на началника на Шумадийската дивизия да извърши нощно нападение срещу българските позиции при Гойни дол, „но да изглежда така — добавяха в заповедта, — като че ли ние сме предизвикани“. Полковник Бинички направи няколко опита, но слабите български части бяха твърде далеч от границата и упорито отбягваха да се поддадат на предизвикателствата. Това принуди Бинички на 20 октомври да отговори на заповедта така: „По цялата линия срещу нас и по-далеч от границата има едва 300 българи, по-голямата част селяни... Състоянието на българите — отчаяно; голям страх ги е обладал, та са отстъпили, като са оставили отделни часове по височините далеч от границата. Затова е мъчно да се устрои нападение според депешата на военния министър, без разрешение да се проникне по-дълбоко в България.“

Тогава военният министър потърси повод за война на друго място, където двете войски се намираха наблизо една до друга. Такова място беше границата срещу Трън. На 24 октомври Моравската дивизия започна тук непрекъснати, всекидневни предизвикателства; на 28 октомври сръбски части навлязоха два километра в българска територия и не се оттеглиха до обявяването на войната; на 1 ноември нервите на българите най-сетне не издържаха и при Цвятков гроб те отговориха на огъня с огън; престрелката продължи през целия ден и в нея загина редникът Петър Лазов — първата жертва на братоубийствената война.

Поводът за войната беше създаден.

На 1 ноември полковник Петрович изработи една дълга и подробна диспозиция в стила на Молтке, в която всичко беше предвидено с пруска педантичност. Казано общо, в диспозицията се предвиждаше настъпление по цялата линия — от Дунав до връх Патарица, най-южната точка на сръбско-българската граница. Тимошката армия получи заповед да настъпи едновременно към Видин, Кула и Белоградчик с крайна цел „мортифицирането“ на Видин. Конната бригада, Дунавската, Шумадийската и Дринската дивизия трябваше да настъпят откъм Пирот със задача да завземат Цариброд и до вечерта да овладеят Калотина, като затворят Драгоманската теснина. Само Шумадийската дивизия трябваше да завие на юг, да заеме връх Кукли и да подпомогне Моравската дивизия в похода ѝ към Трън. Завземането на Трън беше възложено на моравци.

Тази добре съчинена диспозиция не даде никакъв резултат. Първата пукнатина в нея дойде от север. Генерал Лешанин, командир на Тимошката армия, телеграфира, че изобщо не може да предприеме действия през този ден, а ще го използва за съсредоточение с оглед настъплението да започне на 3 ноември. Не осъществи диспозицията и Нишавската армия. Нейните четири дивизии потеглиха с три-четири часа закъснение. Слабите български авангардни части оказваха навсякъде неочаквана съпротива, която задържаше напредването на дивизиите. Един незначителен български отряд води упорит бой срещу Дринската и Дунавската дивизия, забави ги и затова те можаха да завземат Цариброд едва към четири и половина часа следобед, но до Калотина не достигнаха. Не беше по-щастлива и Шумадийската дивизия. Нейните три полка се натъкнаха на една запасна рота и една чета опълченци, водени от капитан Букурещлиев, и след две сражения, в които трябваше да развършат всичките си сили и да вкарват в действие артилерията си, до вечерта едва достигнаха Бански дол. Но най-печални бяха резултатите на Моравската дивизия. Нейният командир полковник Топалович издаде заповед, в която казваше, че войната ще се обяви „нощес“ и действията ще започнат „утре“. Но полковник Гайнович, който командуваше разположения срещу Цвятков гроб 1-ви полк, получи заповедта едва на 2 ноември през деня. Той не можа да разбере заповедта на Топалович и изпрати куриер да пита дали „утре“ се отнася до 2 или 3 ноември. И стана така, че там, където от една седмица се водеха непрекъснати боеве, сега, когато войната

беше обявена, целия ден владееше необикновена тишина. Главните сили на дивизията минаха границата при Дъсчен кладенец. Началникът на българската гранична застава поручик Топалов, който командуваше 70 опълченци и 32 конни жандарми, прие сражението срещу двата моравски полка и ги задържа в продължение на цели пет часа. Когато Моравската дивизия най-после отхвърли упоритите граничари, вече изобщо не можеше да се мисли за достигане на Трън. Не беше по-голям успехът и на Конната бригада. Тя достигна село Смиловци, където беше посрещната от дружината на капитан Бахчеванов и неговите четири витвортови оръдия. Бригадата се спеша и поведе бой, в който не спечели нито една педя земя, и се принуди да пренощува на самата граница.

Така завърши първият ден на войната, в който най-голямото напредване на сърбите беше на пет километра в българската територия...

В последните два дни Мартин Мартинов беше изминал около 150 километра на кон. Вчера беше яздил от София до Дупница и Кюстендил, а сутринта, когато получи съобщението за обявяване на войната, той умори под себе си три коня, но в пет часа следобед вече се намираше в Трън.

... Когато насядаха около масата в онази стаичка, която капитан Генев бе превърнал в свой щаб, Мартинов напразно се мъчеше да си обясни учудените и смаяни погледи, които другите му отправяха. Генев, Мечконев и пионерният поручик Матеев, същият, който беше укрепявал позициите при Трън и Вrabча, го гледаха така, сякаш го виждаха за пръв път през живота си; дори майор Гуджев, който беше пристигнал по едно и също време с Мартинов в Трън, го наблюдаваше странно с подпухналите си от безсъние очи.

— Какво? — запита Мартинов, като започна да се чувства неудобно. — Защо ме гледате така?

Те се засмяха. И за всичките отговори капитан Мечконев:

— Не се сърдете, Мартинов. Няма нищо особено. Но видът ви е малко, как да кажа, необичаен. Брадясал, със сплъстени коси и с лице, по което има един пръст кал — вярвайте, за пръв път ви виждаме така. Дявол да го вземе, нали винаги сте били образец на опрятен офицер!...

Майор Аврам Гуджев, висок и чернобрад румелийски офицер, почука с молив по масата и привлече вниманието на офицерите към

себе си:

— Хайде, да оставим тези приказки, господа — каза той с уморен глас. — Имаме да разискваме много по-сериозни въпроси. Отечеството, господа, ще ни потърси сметка какво сме направили за неговата защита, а не дали сме бръснати и с чисти якички на мундирите. — Той се наведе над картата, която Генов беше разгънал на масата, и започна да обяснява положението след първия боен ден. Линията, с която очерта завладените от сърбите земи, минаваше твърде близо до границата, но затова пък кръгчетата, представляващи техните дивизии, и дебелите стрелки, очертаващи посоките им, бяха повече от заплашителни. — Виждате — завърши той, — положението е съвсем сериозно. Ударът на противника се разпределя равномерно в две посоки. Струва ми се, че утре тук, при Врабча и Трън, ще бъде главната тежест на боя. На Сливница ние разполагаме с достатъчно сили, за да удържим неприятеля поне два дни, докато тук... — Той не се доизказа, но всички го разбраха: при Врабча и Трън българските сили бяха напълно недостатъчни, за да спрат настъплението на двете сръбски дивизии. А паднеше ли Трън, пътят през Брезник и Радомир за София беше открит. — Докладвайте, капитан Генов — завърши майор Гуджев.

Капитан Генов, който командуваше целия Трънско-Врабчански отряд, сухо и нервно обясни положението. Веднага пролича, че страховете му произлизаха главно от настъплението на Моравската дивизия към Трън; тук, на хълмовете източно от града, виждаше Никола Генов развързката на утрешния ден. Затова в разпорежданията си той беше привлякъл главните сили при Трън, като бе взел даже дружината от Плевенския полк, която беше предназначена за Врабча. Така при Трън имаше четири дружини, докато на Врабча оставаха само една рота от Плевенския полк и една запасна рота от Софийския.

— Положението е във висша степен тревожно — приключи Генов. — Не съм майка за Трънската позиция и мащеха — за Врабчанската. Но силите ни са недостатъчни, за да удържим и двете. Вместо да разхвърляме силите си и да бъдем бити на двете места, аз съм на мнение да жертвуваме едната позиция. По-важно е да запазим Трън. Удържим ли се тук дори и с цената на Врабча, ние спираме главния напор на сърбите.

Аврам Гуджев извърна към него зачервените си очи.

— Искате да жертвуваме Врабчанската позиция? Добре ли ви разбрах, Генов?

— Не, господин майор. Не ме разбрахте добре. — Врабча има важно стратегическо значение. Но ние просто нямаме сили да удържим двете позиции. Най-настоятелно моля да не се отслабват войските при Трън.

— И Врабча да остане с две роти?

— Моля Врабчанската позиция да бъде подсилена с други части.

— Други части! — кресна Гуджев, като разтърси черната си брада. — Откъде да ги взема, тези „други части“? Вие знаете с какви сили разполагаме. Всичко е изпратено на първа линия и нямаме даже една дружина в резерв. Или може би предлагате да изтеглим войски от Сливница за сметка на Врабча?

За една минута настъпи мълчание. После се обади Матеев:

— Струва ми се, че капитан Генов има право, господин майор. Трънската позиция е голяма и лошо укрепена. За да я удържим, ще бъдат необходими поне четири дружини. Положението при Врабча е по-добро. Там позицията е върху по-малка площ и добре изградена. Мисля, че дружина и половина с една батарея ще бъдат достатъчни за нея.

— А имаме само половин дружина — свадливо настоя Гуджев.

— Аз не съм съгласен с капитан Генов — обади се Мечконев. — Между двете позиции аз отдавам по-голяма важност на Врабчанската. Ако удържим нея, войските там ще се явят във фланг на Моравската дивизия, която, дори и да пробие при Трън, не ще посмее да напредне, щом като Врабчанският отряд може всеки момент да я удари в тил.

— И какво предлагате?

— Да разпределим силите по равно между двете позиции. Убеден съм, че с три дружини при Трън и три дружини при Врабча ще спрем настъплението и на двете сръбски дивизии.

— Това е невъзможно! — възкликна Генов.

— А вашето мнение, капитан Мартинов?

Мартин Мартинов сякаш се събуди от сън. До този момент всички съображения на спорещите офицери, бяха достигнали до съзнанието му някак си отдалече, разсеяно, както се носи ехото в планината.

За какво говореха сега Гуджев и другите? За какво спореха и се караха? Както и да се изказваха, зад думите им не се ли криеше все едно и също: смърт, рани, страдание? Какво значи „да се удържи или да се жертвува позицията“? Това не беше игра на шах, в която между приятните разговори човек жертвува пионки, офицери, коне. Не, тук всяка пионка означаваше жив човек и една човешка съдба. Кажеш му „Напред!“ и той тръгва да изпълни заповедта ти, макар че не е бездушното дръвце на шахматната фигурка, а същество като тебе, което люби, страда, мечтае, радва се и се надява. Тръгва, спира, с гърдите си един куршум и пада. Той не е фигурката, която след минута играчът отново ще нареди върху таблото. Той пада завинаги, престава да бъде онова, което е бил, изчезва и заедно с него изчезват любовта, страданието, мечтите, радостта и надеждите. Те умират заедно с него и дори много преди него. Изпепеляват се още преди тялото на човека, който ги е носил, да се превърне на пепел. Цената на това парче земя, което на сухия военен език се наричаше „позиция“, заслужаваше ли жертвата на тези десет, сто или хиляда човешки същества?

И сега от него, Мартин Маринов, очакваха да даде съвет как по-лесно, по-бързо и по-ефикасно да се принесе тази масова жертва...

— Ще приема общото решение и вашата заповед, господин майор — каза Маринов.

— Как? — недоволно смръщи вежди Гуджев. — Нямате ли никакви лични съображения, предпочитания?

— Имам — неочаквано и за себе си произнесе Маринов. — Ако позволите, бих предпочел да остана на Трънската позиция, а не на Врабчанската. Тук има две дружини от моя полк. Хора, които познавам, зная качествата и възможностите им.

— Подкрепям желанието на капитан Маринов — каза бързо Генов. — Предлагам той, като по-старши от мене и като командир на двете дружини бдинци, да остане тук, а аз да бъда изпратен на Врабча. Запознат съм добре с Врабчанската позиция, докато Маринов сега ще я види за пръв път. Без да го подценявам, на мнение съм, че моето присъствие на Врабча ще бъде по-полезно от неговото.

Генов наистина казваше онова, което мислеше. Но не докрай. Имаше още едно съображение, което обаче предпочете да премълчи. Когато преди малко говореше за жертвуване на Врабчанската позиция за сметка на Трънската, то не беше защото той, Никола Генов, щеше да

защищава Трънската. Това той предлагаше по искрено вътрешно убеждение, а не от страх за собствената си кожа. И като се боеше да не го сметнат за страхливец, който строи стратегията си с оглед на своята сигурност, той с готовност приемаше да отиде там, където по негово настояване опасността щеше да бъде най-голяма и поражението — почти сигурно. Но Генов не изказа тези свои мисли. В час като този те биха представлявали глупава и неуместна сантименталност.

Майор Гуджев понечи да каже нещо, но в това време в стаята влезе капитан Стефан Тошев, командирът на Втора бдинска дружина. От цялата напета фигура на новодошлия личеше, че носи някаква важна и при това хубава новина.

— Докладвайте, Тошев — кимна Аврам Гуджев.

— Пристигнаха са двете дунавски дружини, господин майор. Същите, които чакахме от Радомир. Загубили са се в тъмнината и едва преди половин час един наш патрул ги открил при Секиричкия мост.

— Ето тук — обясни Генов, като показа на картата. — Точно на кръстопътя между Брезник, Трън и Врабча.

— Отлично — потри коравите си длани Гуджев. — Да не бяха извървели петдесет километра върху собствените си крака, бих рекъл, че сам господ ги праща.

— Какво ще заповядате, господин майор? — попита от вратата Тошев.

— Изпратете един вестовой да им каже да чакат там, където са — заповяда началникът на Западния корпус. И добави: — После можете да дойдете тук, капитан Тошев. Ние не вършим нищо тайнствено. Добре е и вие да се запознаете с решенията ни.

Тошев излезе да предаде заповедта. Докато се върна, никой в стаята не проговори. Капитан Генов, който играеше ролята на домакин, се залови да почиства фитила на газената лампа и стаята се изпълни с тръпчива миризма на петрол.

— И така, предлага се Генов и Мартинов да разменят местата си — внезапно каза Гуджев, когато всички се събраха пак около масата. — Признавам, че това предложение не е лишено от здрав разум. Но... — той примига няколко пъти с подпухналите си клепачи, — но в щаба на корпуса ние премислихме този въпрос и решихме Мартинов да отиде на Врабча. Не смятам да изменя това решение. За началник на Врабчанската позиция назначавам, капитан Мартинов.

— С двете ротии? — подхвърли капитан Мечконеv.

— Не, не само с двете ротии — отвърна, без да се разгневи, майорът. — Двете дунавски дружини ще оправят работата. Вие, поручик Матеев, казахте, че дружина и половина ще бъдат достатъчни за Врабча, нали?

Матеев наистина беше изказал това мнение. Но сега, когато съзна отговорността, която падаше върху плещите му, направи уговорки:

— При общия недостиг на силите, господин майор. Дружина и половина — това означава шест ротии. А срещу тях ще има цяла дивизия...

— Тогава какво предлагате, дявол да го вземе? — неочаквано викна Гуджев с дебелия си гърлен глас. — Или са достатъчни, или не са достатъчни! А вие — хем тъй, хем иначе...

Гневът му не беше оправдан. В края на краищата един майор и при това началник на целия Западен корпус можеше или трябваше да може да прецени по-добре силите и възможностите от един пионерен поручик. Но човек с колеблива натура и с вечно съмнение в правотата на собствените си решения, Гуджев винаги предпочиташе да се обляга на чужди мнения.

— При общия недостиг на силите мисля, че шест ротии ще са достатъчни — не съвсем уверено потвърди поручикът.

— Тогава да приключим, господа — каза Гуджев. — И тъй, капитан Мартинов остава началник на Врабчанския отряд, а капитан Генов — на Трънския. Предвид на утрешното сериозно сражение аз ще остана тук и ще поема съгласуването на действията на войските от Трън, Врабча и общия резерв. В помощ на двете ротии, които се намират на Врабча, заповядвам там да се отправи Трета дружина от Дунавския полк, а Четвърта дружина да остане при Секиричкия мост като общ резерв на двата отряда. Ще се бием за всяка педя земя. Един спечелен ден може да бъде решителен за крайния изход на войната. Някакви въпроси?

Като се разбра, че никой няма да зададе въпрос, капитан Генов се обърна към Тошев:

— Чухте разпорежданията за утре, капитан Тошев. Като началник на отряда аз ви назначавам за началник на Трънската позиция.

— Слушам! — отговори просто Стефан Тошев, като козирува.

— А аз утре ще отида на Вrabча в помощ на Мартинов — каза Мечконеv. — Ако, разбира се, нямате нищо против, господин майор.

В това решение на Мечконеv имаше прикрит упрек срещу подценяването на опасността при Вrabча. Гуджев го схвана, но предпочете да не се впуска в дребнави спорове и мълчаливо даде съгласието си. Всъщност в себе си и той чувствуваше страх за Вrabча. Шест роти срещу цяла дивизия — дори Мартин Мартинов да бъдеше втори Столетов, пак трябваше да стане чудо, за да превърне Вrabча във второ Орлово гнездо...

Капитан Геноv погледна часовника си. Оставаше един час до полунощ — заседанието беше продължило твърде дълго.

— Ще хапнете ли нещо, господа? — попита той, като отново си спомни, че е домакин. — Утре ни чака тежък ден, ще имаме нужда от сили.

— Добре би било да хапнем, но няма време — каза Гуджев. — До сутринта ни чака още много работа. Свободни сте, господа. И нека утре бог да е с нас. — Офицерите станаха, поздравиха и тръгнаха към вратата. — Останете още за минута, капитан Мартинов — предложи Гуджев.

Мартинов се подчини. Предполагаше, че началникът на Западния корпус щеше да му даде някакви допълнителни инструкции, но се случи друго. Майор Гуджев му предложи цигара, запушиха, после го улови под ръка и го изведе в двора на къщата, превърнатa от Геноv в щаб на отряда.

Беше студена есенна нощ. От запад, откъм Сърбия, долиташе леден влажен вятър, който пронизваше още незасъхналите от дневния дъжд дрехи и вкочаняваше телата. Облаците, които от два дни се стелеха ниско над земята, се бяха разкъсали и сега, сини и изцъклени, по небето трепкаха хиляди звезди. На пътя пред дворната врата стояха няколко души, пушеха, говореха полугласно и зиморничаво потропваха на едно място. От време на време се чуваше и пръхтене на коне. Вестовоите чакаха своите началници да свършат заседанието.

— Не се сърдете за това, което ще ви кажа, Мартинов — заговори Гуджев. — Познаваме се отдавна. Колко има вече? Пет години? Или шест?

Майорът замълча, но Мартинов не отговори. Той разбираше, че тези въпроси са само увод, и чакаше началникът му да каже главното.

— Познаваме се добре — продължи след малко Гуджев. — Зная вашите разбирания и сега, докато говорехме вътре, през цялото време чувствувах душевната борба, която ставаше във вас. Вярвайте ми, Мартинов, макар и да не споделям вашите житейски възгледи, бих направил всичко, за да ви спестя утрешното изпитание. За съжаление невъзможно ми е да го направя...

— Да не говорим за това, господин майор — тихо отвърна Мартинов.

— Опитайте се да ме разберете. Войските ни са недостатъчни, но още по-недостатъчни са офицерите. Взводовете ни, а даже и някои роти, се командуват от унтерофицери. Ето, плевенската рота, която е на Вrabча, се командва от фелдфебел. Просто нямам възможност за избор, Мартинов. Така или иначе, вие сте офицер, командир на полк и имате отлична подготовка. Каквито и да са разбиранията ви, не мога да не използвам такъв офицер като вас.

— Вие сте абсолютно прав, господин майор. — Мартинов се чувствуваше засрамен от кроткия и наставнически тон на майора. — Не е необходимо да ми се извинявате. Зная своя дълг и ще положа всички сили да го изпълня достойно... колкото и известни неща да са тежки за мене...

— Искрено се надявам, че ще бъде така, Мартинов — без особено убеждение потвърди Гуджев. — Винаги съм мислил, че вие не се познавате добре. Вие сте истински патриот и физически силен мъж, а това са първите качества на образцовия войник. Ако не сте ги открили у себе си, вината не е ваша. Причината е само тази, че никога досега животът не ви е принуждавал да извадите на повърхността и другите си качества извън чувствителността, отзивчивостта и добродушието. Сигурен съм, че сега, като преминете през изпитанието на огъня, вие сам ще откриете действителната си стойност.

Мартинов хвърли на земята угарката и я настъпи с тока на ботуша. Посрамен, той имаше желание да отговори остро и с достойнство. Но не го направи. Съзнаваше, че Гуджев му говореше по този начин не от желание да го уязви, а защото той, Мартинов, с целия си досегашен живот бе давал основание за такава преценка и в края на краищата — за такива думи. Всъщност той трябваше да изпитва

благодарност, а не огорчение. Справедливостта изискваше Гуджев да го мъмре и да изисква, а не да го щади и наставлява като дете.

— В огъня дървото изгаря, а стоманата се закалява — рече Гуджев.

Не се доизказа, но Мартинов разбра и премълчаното. Майорът искаше да каже: „Вие се смятате сухо дърво, което огънят мигновено ще изпепели, нали? Всъщност и аз се страхувам, че е така. Но същевременно аз вярвам във вас, Мартинов. Вярвам, че дървото е само обвивка, под която се крие истинска стомана. Пожелавам ви огънят да изгори дървото, но да закали стоманата!“

— Това беше всичко — завърши Гуджев и го потупа дружески по рамото. — Сега вървете и се сражайте като лъв. Не, като човек, в чиито жили тече българска кръв!

Две тъмни фигури приближиха до тях. По гласа познаха, че единият беше капитан Никола Генев.

— Ще тръгвате ли, господин капитан? — обърна се той към Мартинов. — Вие не знаете пътя за Вrabча, а в тази катранена нощ надали ще го намерите. Ето този юнак ще ви води. Позволих си да го назнача за ваш вестовой. Казва се Радой Митов, доброволец от софийската рота на Вrabча. — Генев се засмя добродушно. — Инат е като всеки чистокръвен шоп, но е служил в някаква софийска къща и се е поотракал. Знае дори да говори на „вие“ и на „господине“...

— Ще с'стараем, гос'ин кап'тан — извика поласкано вестовоят. И добави свойски: — Я знаем гос'ин капитана.

— Знаеш ме? — полюбопитствува Мартинов. Той не беше ходил на позицията и не познаваше дори ротните командири, камо ли войниците.

— Тъй вярно, гос'ин кап'тан — потвърди с готовност войникът. — Прихождали сте у моя чорбаджия. Я бех портиерин у Стамат Хаджиспасов.

Мартин Мартинов усети как под небръснатата си брада и събраната по пътищата на Югозападна България кал се изчервява. Смути се и почти цяла минута не намери какво да каже. После, като се уплаши, че всички ще забележат и разтълкуват смущението му, рече с излишна припряност:

— Добре, Радой. Сега да тръгваме.

Вестовоят доведе два коня. Мартинов се сбогува с Гуджев и Генов, пъргаво се метна на седлото и последва водача си. Десетина минути той напразно напруга очи да преодолее мастиленочерния мрак на нощта, но пак не видя нито път, нито камък, нито дърво. Чуваше само тропота на предния кон и се насочваше по него. Най-сетне отпусна поводите, подкара ходом и се повери на инстинкта на животното. След още няколко минути Радой също задържа коня си и двамата тръгнаха един до друг. Докато яздеха така в тъмнината, Мартин Мартинов изведнъж изпита желание да разпита вестовоя за семейство Хаджиспасови и специално за Олга, да научи някакви новини за нея от последните дни преди обявяването на войната. Поколеба се, но успя да пропъди това желание — сега не трябваше да се занимава с миналото, а да съсредоточи всичките си усилия върху задачата, която му предстоеше да разреши утре.

— Е, какво, Радой — подхвана капитанът, — ще се бием ли?

— Па оти да се не бием, гос'ин кап'тан — отговори словоохотливо войникът. — Нали затуй сме се сбрали. Че бием сърбино, та дим че се дига...

„Разбира се, за това сме се събрали — помисли горчиво Мартинов. — Ето този прост шоп е всъщност много по-умен от мене и много по-лесно открива цялата мъдрост на минутата: станала е война, той се е записал доброволец, дошъл е на фронта, ще бие сърбина и после отново ще се върне в селото си или на портиерската си служба у Хаджиспасови. Толкова е просто всичко! Просто и естествено. Той не философствува, не се рови в етиката на войната, не се измъчва от разсъждения за смисъла и безсмислието на смъртта. Той знае само, че родината му е нападната, и това за него е всичко. По-нататък не мисли. Един инстинкт, по-стар от самия него, му заповядва да отиде да се бие, да убива или да бъде убит, и това е началото и краят на цялата му философия!“

Конят се уплаши от нещо и подскочи настрана. Мартинов го успокои с ласкаво потупване по врата, после продължи прекъснатия разговор:

— Ще бием сърбина, казваш. Че то не е малка работа бе, Радой! И сърбинът е човек като тебе и мене. Лесно е да му теглиш куршума. Но помисляш ли си, че може да има млада невеста или там, в неговото село, да го чака изгората му?

— Ако има невеста, да си е седел при невестата — отвърна веднага вестовоят дълбокомислено. — Кой дявол тражи тук, у наша земя? Отечество е туй, гос'ин кап'тан, не е съдрани беневреци. Посегне ли му некой, че го стиснем за гушата, па ако ще десет невести да го чекат. — И заключи: — Тъй стават те, тия работи, гос'ин кап'тан. Щом е българска земя, че я браним, па каквото че става, да става...

„Такъв човек Гуджев не би се заловил да убеждава — с лека тъга и малко завист помисли капитан Мартин Мартинов. — За него веднага се разбира, че е стомана, а не дърво... Защото той знае неща, които от никакви колежи и никакви книги не могат да се научат!“

Докато стигнаха на Врабча, не отвори повече уста. Но продължи да мисли върху простия урок, който бе получил от неграмотния войник.

Запушалката изхвъркна с трясък и се удари в тавана на пиротската Рабенова кафана. Докато кралският камериер Антон, чиято единствена грижа беше да създава на краля онези удобства, които имаше в Белградския дворец, разливаше по чашите пенливото шампанско, няколко по-млади офицери извикаха нетърпеливо:

— Живео!... Живео краљ!...

Милан се изправи, изчака шумът да заглъхне и вдигна чашата си:

— Господа, да прием за днешната славна победа на юначната сръбска войска. — Отново прозвучаха възгласи „Живео!“ и ръкопляскания, тон на които даде току-що дошлият от Цариброд командир на Дринската дивизия полковник Мишкович. — Днешната победа доказва — продължи кралят, като хвърли бърз предупредителен поглед към онези офицери, които вече нетърпеливо приближаваха чашите към устните си, — че в нашите жили продължава да тече кръвта на Милутина и Стефана Душана. Още от първия ден на войната врагът изпита силата на нашето оръжие и сега в панически страх слуша как земята му се тресе от марша на победоносната сръбска войска. Господа! Досега ние само предполагахме, но днес вече можем да кажем със сигурност: няма да мине седмица и ние ще диктуваме в София условията на мира, а после ще се върнем по домовете си, за да бъдем увенчани с лаврите на победата. — На здраве, господа!

И сякаш за да даде пример, кралят на един дъх пресуши чашата си. Всички последваха неговия пример.

Днес беше наистина щастлив ден за крал Милан. Вече от месеци той се измъчваше от ревнива завист към успехите на българския княз, страдаше от невъзможността да извърши някакъв голям, особен подвиг, който да го нареди между най-славните сръбски крале и... да закрепни разклатения под нозете му трон. Но сега вече беше друго: войската му настъпваше навсякъде, разгонваше като пилци българите и в щаба непрекъснато валяха телеграми за все нови и нови победи и завладени земи. Да, сега наистина нямаше място за съмнения!...

Милан направи знак на камериера Антон да напълни отново чашата му и огледа събраните в кафаната офицери. В повечето очи прочете възторг и воински ентузиазъм. В повечето, но не във всичките. Ето доктор Джорджевич например се усмихваше снизходително, почти подигравателно; капитан Нешич не беше отпил повече от една глътка от шампанското си и със съсредоточено и недоволено лице се взираше в кехлибареножълтата течност. Луди ли бяха тези хора? Как можеше един сърбин и сръбски офицер да не се радва в такава вечер?

— Какво става с вас, капитан Нешич? — попита предизвикателно кралят. Без да го съзнава, той избягваше да се закача със злоезичния Владан Джорджевич, който имаше проклетата дарба да намира отровен отговор на всеки зададен въпрос, и предпочете да атакува адютанта си. — Като ви гледам, оставам с впечатление, че изпитвате някаква неудовлетвореност. Ще споделите ли мислите си с мене и господата от щаба?

Светозар Нешич се смути и приготи уста да отхвърли предположението на краля. Но после, изглежда, събра смелост и отговори:

— Наистина съм смутен, Ваше Величество. Измъчва ме мисълта, че днес, воювайки срещу крайно слаби български предни отряди, нито една наша част не изпълни поставената ѝ задача.

— Но затова пък напредваме по цялата линия! — подхвърли полковник Атанацкович, като многозначително показа с очи закачената на стената карта с набодени по нея сини знаменца. — От Власина до Ржана!

— Това дори не е и полууспех — отвърна му веднага Нешич. Сега, като говореше на началника на оперативното отделение, а не на

краля, той беше по-смел в думите си. — Колко българи убихме този ден? Има ли и една дузина? А колко територия завладяхме? Вижте на картата. Най-голямото ни настъпление не надвишава осем до десет километра.

— Между това българите употребиха бляскаво днешния ден — обади се и Джорджевич, сякаш да не пропусне случая да подхвърли една от своите остроти. — Техните малки отделения по границата задържаха цялата наша армия, а българските и румелийските полкове преминаха шестдесет-седемдесет километра от Пловдив за Сливница... Ако някой латински историк описваше тази наша война, той би могъл със спокойна съвест да пише за днешния ден на нашето воюване: *Diem perdidit*^[2].

— Кой ви каза, че българите са се придвижили на седемдесет километра от Пловдив за Сливница? — трепна кралят.

— Никой — отговори спокойно д-р Джорджевич. — Но ако не са го направили, победата ни ще бъде безславна, защото това ще означава, че сме воювали срещу глупаци!

Кралят се успокои. Кой щеше да бъде този българин, който да съумее веднага да се оправи в сложната обстановка на войната? Някой от тези не помирисвали барут, капитани? Или грандоманът Александър? Пък и как се изминават така седемдесет километра на ден?

— Е, какво — запита Милан, — значи вие двамата недоволствувате пред успехите, така ли? От какво всъщност недоволствувате? От сръбския войник или от неговата Върховна команда? Отговорете вие, Нешич!

— От неизпълнението на задачата, Ваше Величество. Диспозицията ни за утре е радостна по дух, но завършва с едно по същество печално общо разпореждане. — Той вдигна един лист от масата и прочете: — „Всички части ще настъпят утре, за да продължат изпълнението на задачата по днешната диспозиция.“ С една реч — оставихме днешната работа за утре. Във войната един ден е много нещо, Ваше Величество.

— Какво казва? Какво казва? — провикна се пискливо Йован Петрович, който отново беше пропуснал част от разговора. Началникът на артилерията полковник Богичевич му предаде мнението на двамата недоволници. — Не сте прави, господа —

наставнически рече Петрович, след като изслуша обяснението. — Ние не сечем дърва, а воюваме с хора и срещу хора. Във войната винаги има изненади. Днес ще настъпим по-малко от предвиденото, утре — повече. Това е войната! Важното е, че и днес, и утре ще настъпваме.

— Такова е и моето мнение — съгласи се веднага кралят, сякаш бързайки да предотврати някоя нова реплика на Нешич или Джорджевич. — Важното е, че настъпваме и ще настъпваме, докато развеем знамената си в София... въпреки черногледството на неверниците. Да вдигнем чашите, господа, и да пием за победата!

Но шампанското вече не му се услаждаше...

[1] Причина (повод) за война. ↑

[2] Загубен ден. ↑

3 ноември

Когато се разсъмна, Мартин Маринов за втори път обиколи позицията, но всъщност за пръв път можа да се запознае с нея — изминалата нощ беше непрогледна и снощи в тъмнината той успя само да обиколи частите, но не и да добие обща представа върху обстановката.

Врабчанската позиция беше изградена на около километър и половина северно от селото, което ѝ даваше името. Простираше се на два километра от изток към запад, като преграждаше пътя от Пирот и същевременно затваряше дефилето откъм връх Глава, откъдето настъпваха 10-ти и 11-ти полк на Шумадийската дивизия. Лявата страна на позицията беше изградена на връх Орли, където се намираше и командният пункт на Маринов. Скалист и трудно преодолим, връхът даваше добри възможности за защита. За разлика от него безименният връх, на който опираше десният край на позицията, беше плосък, объл и лесно можеше да се заобиколи откъм изток. Това обстоятелство веднага направи впечатление на Маринов и той заповяда запасната рота от Софийския полк да заеме позиция надясно от върха, като се обърне с фронт на изток. Там изпрати и две оръдия от планинската батарея на капитан Силяновски, която в последния момент Гуджев придаде към Врабчанския отряд.

Когато Маринов свърши с разпорежданията и вече се готвеше да се върне на командния си пункт, Радой протегна ръка и каза спокойно:

— Ей го, гос'ин кап'тан! Сърбино!

Маринов проследи погледа му. Там, на север, се мяркаха някакви едва забележими точки. Вдигна бинокъла и ги огледа. Бяха войници в сиво-сини шинели и меки фуражки на главата, с пушки на рамо. Крачеха през угарите и овразите към изток. Вървяха бавно, не в крак, и ако не бяха пушките, щяха да изглеждат като мирни селяни, тръгнали към нивите си. Докато ги гледаше, Маринов не изпитваше нищо. Нито боязън, нито омраза. Нищо.

Той свали бинокъла, възседна коня и препусна към левия край на позицията. Когато се изкачваше по стръмната пътека на Орли, откъм север проехтя първият оръдеен изстрел. Друг го последва от североизток и скоро канонадата се разпростря по цялата сръбска линия. Мартинов машинално погледна часовника си.

Беше девет часът преди пладне.

Битката за Вrabча започваше.

Докато траеше артилерийската подготовка — а тя продължи пълни два часа, — Мартин Мартинов остана неподвижен, седнал на една скала до двете оръдия на връх Орли и загледан в неравната местност пред очите му. Все още не можеше да повярва, че това беше истинска война. Сърбите, скрити зад височината Дел, не се виждаха и като че ли изобщо не съществуваха. В бясната им и нестройна стрелба имаше нещо глупаво, нещо безсмислено, сякаш това не беше истинска война, а игра на войници. „Това ли е войната? — питаше се смаяно Мартинов. — Къде са тези врагове, които би трябвало да мразя с цялото си сърце? Тия ли разпръснати взривове са онази жестокост, която трябва да предизвика моя гняв и чувството ми за мъст?“

Откъм десния край на позицията се зададе един конник, който препускаше в луд карьер, изкачи се на един дъх по пътеката на Орли и не слезе, а се строполи от коня.

— Господин капитан — изрече той задъхано, — сърбите се вдигат на атака срещу нас. Поручик Тошев е ранен... Какво ще заповядаме, господин капитан?

Какво трябваше да заповяда наистина? Мартинов все още не можеше да се отърси от чувството, че всичко, което ставаше пред очите му, беше недействително, миражно, като че ли всеки момент щеше да падне завесата и действието на нагласената драма да завърши.

Докато още се колебаеше, към него приближи капитан Мечконеv.

— Очевидно ударът ще бъде върху десния ни фланг. Сърбите са разбрали, че там сме по-слаби, и не случайно съсредоточиха вдясно артилерийския си огън. Сега, когато Тошев е ранен, там нямаме нито един офицер, господин капитан.

Мартинов полека се изправи и изтърси калта от шинела си. Разсеяно премести поглед от вестносеца към Мечконеv.

— Аз сам ще отида на десния фланг — каза той спокойно.

— Позволявам си да отбележа, че не е разумно, господин капитан — възрази капитан Мечконеv. — Възможно е сърбите само да демонстрират на десния фланг, а истинския удар да стоварят тук. Вие отговаряте за цялата позиция и... и не трябва да рискувате!

— Останете тук вие, Мечконеv. Ще отида на десния фланг и при първа възможност ще се върна.

Мартинов яхна коня си, върна Радой, който се готвеше да го придружи, спусна се по склона на върха и в спокоен тръс се отправи на изток. Изглежда, че сърбите го забелязаха веднага и познаха, че е офицер, защото откриха по него яростна артилерийска и пушечна стрелба. Мартинов яздеше направо по гърбицата на платото. Беше вдълбочен в себе си и изобщо не забелязваше снарядите, които се разбиваха тук и там около него, не чуваше куршумите, които пищяха над главата му или меко тупваха във влажната земя под краката на коня. Но за разлика от него всички войници от позицията трепереха за съдбата на своя началник. Те виждаха дъжда от снаряди и куршуми, безгрижната езда на Мартинов и очакваха всеки момент на мястото на самотния ездач да се вдигне към небето черен стълб от земя и дим и всичко да се свърши.

Изведнъж един куршум отнесе фуражката на Мартинов. Той дръпна поводите и спря коня. Все още не си даваше сметка за опасността и му се стори глупаво и нелепо да загубва шапката си. Смъкна се от седлото, взе фуражката, която плуваше над една локва, изтърси водата от нея и грижливо я нахлузи на главата си. По цялата дължина на Вrabчанската позиция се разнесе гърмогласно „ура!“ — войниците приветствуваха храбростта на своя командир. Мартинов се огледа изненадан. Той нямаше съзнанието да е извършил някакъв подвиг и затова не проумяваше ненадейния ентусиазъм на войниците. Качи се на коня и в същия спокоен тръс продължи ездата.

Щом пристигна на позицията, той прие рапорта на фелдфебела, който командуваше 10-а рота, и веднага излезе на най-предните окопи. Войниците го гледаха с очаровани очи. Мартинов не разбра причината за възхищението им.

Сърбите вече се виждаха и без бинокъл. Гъстите им вериги пълзяха откъм север, ту се показваха на някоя обла височинка, ту се сриваха в долчинките, но бавно и неотстъпно напредваха. „Делят ни само пет-шестстотин метра — каза си Мартинов. — Колко е това?

Минута? Пет минути? А после? Какво ще последва после? Възможно ли е да стане така, че да убия човек?“

След малко сръбските батальони преваляха височината на около триста метра пред позицията и откриха безредна стрелба. Около правия Мартинов се сипеше истинска градушка от куршуми, но той все още не потърсваше укритие.

— Господин капитан! — извика някой. — Скрийте се! Ще ви убият!

— Майчице! — изпищя един глас от другата страна.

Мартинов се извърна бързо. На три крачки от него един войник се гърчеше на земята и с дясната длан притискаше лявото рамо. Между пръстите му бавно се появяваше едно кафяво петно. „Кръв! — каза си Мартинов — Човекът е ранен! Ударен с куршум. Същият куршум можеше да улучи и мене...“ В това време един санитар разкъса дрехите на ранения. Куршумът беше пронизал мускулите в горната част на ръката, почти до рамото. Докато го превързваха, войникът стенеше тихо.

— Изнесете го назад! — заповяда Мартинов потресен.

— Моля, господин капитан — неочаквано му възрази раненият, — не заповядвайте да ме отнесат. Искам да остана тук!

— Но ти си ранен! — учуди се капитанът. — Защо искаш да останеш?

— За да бия сърбите — отговори просто войникът. Тяхната... — ще ги науча аз как се влиза в българска земя! — Той сви юмрук и го размаха към север. После се примоли тихо: — Нека остана, господин капитан! Ще стрелям само с дясната...

Мартинов се поколеба, после махна с ръка и мълчаливо даде съгласието си. „Как се влиза в българска земя!“ Ето това беше всичко, целият смисъл, и цялата философия на войника. Тази височина, която сърбите сега преваляха, не беше „някакво парче земя“, както снощи го наричаше в разсъжденията си, а българска земя, напоена с българска пот и българска кръв. Върху нея стотици поколения българи бяха се трудили, бяха се радвали и скърбили, бяха умирали и през вековете й бяха придали нещо от себе си, бяха станали частица от нея и тя — частица от тях. Този ранен войник оставаше да се бие и навярно да умре не заради самата земя, заради пръстта и камъните, а заради дългата редица поколения преди него, придали на тази земя заедно с

тленното си тяло и частица от своя дух. За това заслужаваше човек да се бори и да умре!

А да убива?

С този въпрос Мартинов отново стигна до мъртвата начална точка на размишленията си, отново се сблъска с онези противоречия, които вече толкова дни го терзаеха. И все пак сега беше друго. В представите си той винаги бе виждал другите, убиваните, като някакви кротки и смирени хорица; сега стенанията и кръвта на ранения му показаха, че те, другите, също убиват. И то в името на една върховна неправда. Убиват като крадци, изненадани на местопрестъплението. Кой заслужава повече куршума — нападнатият или нападателят? Евангелието казва: „Обърни и другата страна“, но това е глупост. Можеш ли да видиш, че обират дома ти, че нападат твоите близки, и „да обърнеш и другата страна“? А „това парче земя“ беше повече от дома, повече от близките. В него се съчетаваха всичко онова, което те е създало като човек и те е изградило като личност.

— Господин капитан — с тревожен глас прекъсна мислите му един унтерофицер, — на двеста крачки са. Няма ли да заповядате?...

Мартинов се огледа. Веригата на сръбските батальони наистина беше наближила на двеста крачки и бързо продължаваше да напредва. Премести поглед по дължината на окопа. С пръст на спусъка войниците бяха извърнали очи към него, своя началник и командир, и чакаха да чуят неговата заповед. Раненият също бе подпрял цевта на пушката си върху някакво дървено чаталче, прицелваше се с една ръка и чакаше думата на Мартинов. Връщане нямаше! Да не каже решителната дума — това би означавало да принесе тези хора в безсмислена жертва.

Все още прав върху насипа на окопа, Мартин Мартинов стисна пестници и извика дрезгаво, като не позна собствения си глас:

— Мерник сто! Залпооом, огън... бий!

Земята под него се разтнесе от мощния залп на ротата. Разнесе се лютивата миризма на барут. Тънък син пушек се разстла над окопа. Повече нямаше място за заповеди и команди. Войниците стреляха, викаха „ура“, отново стреляха и трясъкът на изстрелите заглушаваше всички други шумове. Не, това не бяха залпове, а сякаш последователни изригвания на вулкан! Мартинов се загледа напред. Изненадани от стрелбата, сръбските батальони се поколебаха.

Веригата им направи още няколко крачки и изведнъж спря. На отделни места войниците в сиво-сини шинели залягаха и отговаряха с огън, но това не продължи дори половин минута. После веригата се огъна.

— Бягат! — извика някой. — Бягат, тяхната...

Това беше вярно. Сърбите бягаха. Атаката им беше отблъсната. Веригата им се начупи, разкъса се, после се събра в едно и престана да бъде верига, а тълпа от хора, които бягаха, за да спасят живота си. Превалиха височинката, от която бяха дошли преди малко, и изчезнаха. Мартинов даде знак да се прекрати стрелбата, поиска да доведат коня му и изпратен от гръмовното „ура“ на позицията, тръгна пак към Орли връх. „Какво става с мене? — питаше се той смаяно. — Току-що дадох заповед за стрелба, за убиване, а не чувствавам угризения. Е, наистина самият аз не стрелях, това е вярно. Но нали... Не, бъди честен пред себе си, приятелю. Ти не само че не изпитваш угризения, но чувствуваш и някакво задоволство. Казваш си, че си отблъснал вражеска атака, а не помисляш за онези, които бяха убити и ранени по твоя заповед...“

Когато се изкачи на Орли, Мечконеv стисна ръката му:

— Поздравявам ви, Мартинов. Вие бяхте просто блестящ!

— Какво? — искрено се учуди Мартинов.

— Ще ви призная, че не очаквах от вас толкова смелост — продължи Мечконеv. — Най-напред спокойният алюр под гранатите и куршумите, тази случка с фуражката, после и непрекъснато прав върху бруствера на окопа! Вие сте истински герой, Мартинов! Честна дума, завиждам ви!

Мартин Мартинов си спомни своите колебания при сръбската атака и се усмихна скептично:

— Аз — герой? Подигравате ли се с мене, капитан Мечконеv? — После промени темата: — Нещо ново в мое отсъствие?

— Дадох няколко разпореждания. Както и предполагах снощи, ние сме много слаби, за да се справим с цялата сръбска дивизия. Затова поисках дружината при Секиричкия мост да дойде на помощ, а изпратих и записка до командира на 7-ми Преславски полк, който се намира някъде около село Габер, да помогне на Вrabча с една дружина и една полска батарея. Одобрявате ли?

— Одобрявам — кимна Мартинов и отново се настани на камъка пред двете оръдия. В този момент имаше нужда само от едно — да

бъде сам.

След един час сърбите се преустроиша и отново нападнаха. Оръдията и от двете страни загърмяха, земята се разлюля под тежестта на снарядите. Вече не отделни батальони, а цели полкове в сиви шинели запъплаха срещу шепата защитници на Вrabча. Настъплението сега не се съсредоточаваше само на десния фланг, а се разпределяше равномерно между, него и Орли връх.

— Положението на десния фланг е критично — каза тревожно капитан Мечковев. — Сърбите ги засипват с огън, не им дават нито минутка спокойствие и навярно няма да издържат дълго.

— Прав сте, капитан Мечковев. Хората направиха всичко, което беше по силите им, и даже повече от всичко. По-нататъшното упорство ще се превърне в хекатомба. Трябва да заповядаме отстъпление.

— Да почакаме, господин капитан — каза Мечковев, като се снижи зад камъка, за да се прикрие от куршумите. — Ако дойде помощ, ние ще можем да ударим десния сръбски фланг, да преминем в контранастъпление и така да облекчим нашия десен фланг. Да почакаме!

Мартинов не настоя. Дватама вдигнаха биноклите и заоглеждаха бойното поле. Сърбите настъпваха по цялата линия, а полкът, който напредваше срещу десния фланг на Вrabчанската позиция, постепенно го обхващаше и от изток.

След още половин час Мартинов свали бинокъла и се изправи:

— Помощ не идва, а хората мрат като мухи. — Беше пребледнял, а гласът му, дрезгав и прегракнал, звучеше неузнаваемо. — Поемам цялата отговорност върху себе си. — Заповядвам отстъпление.

Той отиде на склона зад батареята, където в укритие седяха десетина войници. Попита за доброволци. Всички направиха крачка напред. Мартинов избра вестовоя си Радой и още един войник. Обясни им заповедта и посоката на отстъплението, те се качиха на конете и по два различни пътя препуснаха към безименния връх: Радой направо през платото, вторият куриер в дълбок обход на юг.

Едва изминал стотина метра, конят на Радой падна пронизан от куршум. Вестовоят се отъркаля в някаква кална локва, стана и се приготви да продължи пеша.

— Радой, връщай се! — извика с цяло гърло Мартинов откъм Орли. Но дали заповедта не достигна до него в трясъка на боя или

Радой предпочете да се престори, че не е чул, но той се приведе и се втурна бежешком през платото. — Връщай се, Радой! — продължи да вика Мартинов, но гласът му се губеше сред пукотевицата и пищенето на куршумите.

Радой измина още стотина крачки и тези, които го наблюдаваха от Орли връх, вече бяха започнали да се надяват, че ще повтори щастieto на Мартинов, когато той изведнъж залитна, спря, извърна се за момент и падна по очи на земята. Престоя така около минута, помъчи се да се изправи, но отново падна и повече не помръдна.

Мартинов облиза пресъхналите си устни и каза хрипливо:

— Аз ще го измъкна!

— Това е лудост! — възкликна в отговор Мечконеv. Вие не можете да спасявате един човек, когато отговаряте и за останалите хиляда.

— Аз го изпратих, Мечконеv — тихо, но непоколебимо възрази Мартинов. — Разбирате ли? Той падна, като изпълняваше *моя* заповед! Не мога да го оставя. Ако... ако с мене се случи нещо, назначавам ви за мой заместник.

Той откачи сабята си, съблече шинела и се смъкна надолу по сипеите на Орли, после, като търсеше защита в малките грапавини на платото, затича приведен към тъмната фигура, която лежеше на двеста крачки по-нататък. Сърбите го забелязаха и съсредоточиха целия си огън върху него. Както в края на дъжда капките започват да образуват мехурчета по повърхността на локвите, така сега куршумите вдигаха мехурчета навсякъде около него или се плъзваха по водната повърхност, като описваха по нея дълги прави черти.

— Дяволско щастие! — със стиснати и сковани от вълнение челюсти изрече Мечконеv, докато наблюдаваше пребежките му.

Мартинов отново изгуби фуражката си, но този път не се върна да я вземе. Тичаше по откритите места, залягаше в локвите, понякога спираше за секунда, колкото да избърше полепналата по клепачите му кал, и отново се втурваше напред. Когато най-сетне достигна на десетина метра от поваления войник, той залази по лакти и колена през разкаляната угар. По едно време вдигна глава и задъхан, запита на пресекулки:

— Ра... дой, жив... ли... си?...

Войникът се раздвижи, подпря се на лакът и бавно извърна лице по посока на гласа. Позна командира си и в потъмнелите му от страданието очи грейна признателност.

— Ж'ив, госин кап'тан — изрече той мъчително. — Само коремът...

— Нищо, Радой — прекъсна го Мартинов, като продължи да лази към него. — Аз ще те изнеса!

— Не требеше, гос'ин...

Не можа да довърши. Вестовоят трепна, изхърка, зарови сгърчени пръсти в размекнатата земя и се повали настрана.

— Радой! — изкрещя Мартинов неистово и забравил всяка предпазливост, се хвърли устремно към него.

Но беше късно. Улучен повторно, Радой лежеше безжизнен, с изцъклени очи, а от устата му се стичаше тънка струйка кръв. Беше мъртъв.

Разридан, но със сухи очи, Мартинов се изправи, измъкна револвера от кобура и се обърна нататък, откъдето долитаха сръбските куршуми.

— Разбойници! — извика той с безсилна ярост. — Разбойници!...

После вдигна револвера и не престана да стреля, докато не свърши патроните в барабана.

Отначало батальонът на Катанич заедно с целия 12-ти Шумадийски полк беше оставен в резерв на дивизията. Но след първия неуспешен пристъп срещу десния български фланг дивизионният командир полковник Бинички заповяда в резерв да остане само третият батальон, а другите да се придвижат напред срещу центъра на Врабчанската позиция, като запълнят пространството между 10-ти полк, който атакуваше Орли връх, и 11-ти полк, а впоследствие да прекъснат връзката между двата български фланга и да преследват неприятеля в дълбочина.

Докато изтегляше батальона си на предна линия и разполагаше ротите в изходните места за атака, Михаило Катанич изведнъж забеляза една странна сцена. Един човек се спусна от Орли и се затича към друг човек, който лежеше на около триста метра точно пред

Катанич, докато край него летяха куршумите на всички пушки от 10-ти и 12-ти полк. Имаше нещо невероятно и неразбираемо в безразсъдството на този смелчага — при градушката от куршуми, която валеше около него, възможността да остане жив беше по-малка от едно на хиляда, но това сякаш не го плашеше. Упорит, настойчив, лудешки храбър, той, изглежда, бе решил да предизвика съдбата и пъргаво притичваше по откритите места, лазеше по изровените от пороите плитки оврази, почиваше зад пръснатите тук-там камъни и неотстъпно напредваше, като че защищаван от някаква свръхестествена сила, която го правеше неуязвим за куршумите.

Неочаквано Катанич чу край себе си гласа на полковник Бинички:

— Възхищавате се от този храбрец, нали, Катанич? — Той неусетно бе приближил до капитана, и заедно с него наблюдаваше невероятната сцена. — Поговорката ни учи, че трябва да се възхищаваме и уважаваме смелите, но в този случай се налага да нарушим правилата на поговорката.

— Какво искате да кажете, господин полковник?

— Този човек трябва да бъде повален, Катанич — спокойно и безстрастно каза Бинички. — Първо, той е офицер, а за успеха на войната ние трябва да се стремим да извадим от строя колкото се може повече от немногобройните български офицери. Второ, трябва да покажем на българите, че срещу нас няма да им помогне нищо, дори и безразсъдната смелост. Трето, неуспехът на нашите стрелци действа потискащо на войниците. Обезверява ги. Щом два полка не могат да се справят с един човек, казват си те, как ще сразим цялата българска войска?

— И какво искате да кажете с всичко това, господин полковник? — повтори въпроса си капитанът.

— Че този човек трябва да бъде свален и че тази работа ще свършите вие, Катанич. Вие сте отличен стрелец. Вземете една пушка, излезте на удобно за изстрел място и разстояние и го повалете. Аз ще наредя вашият батальон да ви прикрива с огъня си.

Без да задава повече въпроси, Катанич се подчини на заповедта, взе пушката на един войник и излезе пред крайните предни части.

Гледано отстрана, трите фигури на платото образуваха един правоъгълен триъгълник, във върха на който лежеше раненият или

убит войник, а по двата катета към него се примъкваха смелият български офицер и капитан Катанич. Ако се движеха все така двамата офицери — Катанич и българинът — щяха да се срещнат почти едновременно във върха на триъгълника. Но тази среща, разбира се, не можеше да се състои.

Когато стигна на стотина метра от ранения войник, Михаило Катанич спря, залегна, приготви пушката и нагласи мерника. Сега офицерът, който се движеше по другия катет на триъгълника, се виждаше почти ясно — личеше, че е без шинел, гологлав и от глава до пети изцапан с кал. Докато го наблюдаваше, Катанич отново изпита възхищение. После изведнъж се запита каква ли беше целта на това рисковано действие, кой ли беше стимулт, накарал непознатия да пренебрегне смъртната опасност. Брат спасяваше брата? Или в поваления войник имаше важно донесение, което не трябваше да попадне в ръцете на неприятеля? Катанич размишляваше над тези възможности и не снемаше очи от пълзящия пред него офицер, а ръката му спокойно лежеше на спусъка. Можеше да го застреля веднага — беше сигурен, че от това разстояние ще го улучи от първия изстрел, — но чакаше да види какво ще се случи.

Като наближи на няколко крачки от ранения, офицерът за около минута спря пълзенето. От този момент нататък всичките му действия станаха някак си съвсем необикновени. Сякаш презирайки опасността, той скочи на крака, хвърли се към лежащата фигура, после се изправи в цял ръст, извади револвера си и го изпразни по посока на сръбските батальони. Изненадан от тези нелепи действия, Михаило Катанич остави пушката и вдигна бинокъла. Позна го веднага. Пред него, изкалян и невъобразимо мръсен, стоеше капитан Мартин Мартинов...

Отново взе пушката и се прицели. Фигурата на Мартинов кацна на мушката като учебна мишена — така безразсъдно и глупаво беше извърнал той гърдите си срещу сърбите. С пръст на спусъка Катанич се поколеба за секунда, после бавно сведе цевта към земята. В сърцето и мисълта му настана буря, която го сковаваше и парализираше.

Мартин Мартинов беше единственият българин, когото Катанич имаше основание да ненавижда и мрази; единственият, срещу когото би трябвало да може да изстреля смъртоносен куршум без угризения, с твърда и спокойна ръка. На него, Катанич, войната отне всичко, — любима жена, щастие, надежди. Отне ги, за да ги захвърли в ръцете на

този мъж пред него. В онзи последен следобед в София Олга бе запратила в лицето му не друго, а името на Мартинов. Сега един миг, едно дръпване на спусъка и всичко щеше да бъде свършено. Олга нямаше да принадлежи на Катанич, но още по-малко на този, другия.

Но имаше ли право да ѝ го отнеме? В името на какво? На вината, която всъщност беше извън Олга? Или в името на глупавата война, която караше двата народа, неизпитващи никаква омраза един към друг, да се убиват и изстребват?

И друго. Ако натиснеше спусъка, той нямаше да отмъсти на смелия Мартинов — защото Мартинов навярно никога не беше чувал за него, — а на Олга. На Олга, която все още обичаше с цялото си сърце и на която нямаше за какво да отмъщава...

Катанич се усмихна печално, после вдигна пушката и я изпразни към небето...

Всичко останало през този ден протече за него като сън. Дочака Мартинов да се върне невредим на Орли връх, оттегли се назад и промърмори някакво извинение за неточната стрелба пред Бинички. А сражението продължи. На левия фланг 11-ти полк настъпи. Българите отстъпиха, после отстъплението им се превърна в бягство, а една полурота се предаде в плен.^[1] Под заплахата на обкръжението отстъпи и левият български фланг, който досега се държеше упорито. Батальонът на Катанич получи заповед да преследва противника, промъкна се по платото, което отделяше двата върха на позицията, и се впусна на юг през село Вrabча. Михаил Катанич отдаваше заповеди и разпореждания, тичаше заедно, с бойците от своя батальон или залягаше и стреляше, но във всичките му действия имаше нещо недействително, чуждо на него самия, сякаш той не беше капитанът от втори батальон на 12-ти полк, а сомнамбул.

Преследването не продължи дълго. Батальоните от 12-ти полк отминаха Вrabча, прекосиха разпилените по чукарите и долчинките махали на село Бутроинци и спряха. Пред тях, от върховете Плоча и Драговски камик, които затваряха пътя към Трън, оттеглилите се от Вrabча българи откриха толкова яростна стрелба, че всяко продължаване на настъплението беше немислимо. На помощ дойдоха и другите полкове от дивизията, цялата артилерия, но до вечерта не можаха да напреднат нито със сто метра и шумадийци пак не успяха да

изпълнят диспозицията за първия ден на войната — да осъществят връзка с Моравската дивизия, която атакуваше Трън.

Привечер, когато огънят и от двете страни отслабна; полковник Бинички извика Катанич да превежда при разпита на един ранен пленник.

— Кой командува войските на Драговски камик и Плоча? — беше първият въпрос на полковника.

— Капитан Мартин Мартинов, командирът на Бдинския полк — гласеше краткият отговор.

Нямаше нужда да се превежда. Бинички разбра думите на пленника.

— Същият ли, който защищаваше Врабча?

— Същият — потвърди войникът, когато Катанич му преведе.

Полковник Бинички направи кисела гримаса, извърна се към свитата си и каза полугласно:

— Ако половината от българските офицери притежават качествата на този Мартинов, ще има да берем ядове...

След като присъствува на молебена в църквата „Свети Крал“, който завърши с пламенно слово на митрополит Климент, княз Александър свика коронен съвет. Късно следобед в двореца се събраха всички министри, председателят на Камарата Стамболов, няколко видни представители на либералната и консервативната партия, незаети в управлението, а от военните освен министъра Никифоров бяха Рачо Петров, Стефан Паприков, Олимпий Панов и Анастас Бендерев. В просторния кабинет на княза витаеше дух на тревога, на близка заплаха.

По знак на княза пръв взе думата капитан Рачо Петров. Той обрисова положението след първия ден на войната, който — ако се изключеше падането на Цариброд — не беше донесъл на сърбите никакви особени успехи. Но когато заговори за съобщенията от фронтите за втория, днешния ден, в гласа му се прокраднаха нотки на загриженост.

— Обстановката е тревожна — каза той. — За да отвлечем вниманието на сърбите от южния боен театър, по заповед на Негово

Височество днес в 11 часа и 40 минути наредих на капитан Узунов да премине сръбската граница и да настъпи към Зайчар...

— Как? — извика изненадан Каравелов. — На север ние водим настъпателна война?

— Това е само диверсия, за да забавим неминуемото настъпление на сърбите към Видин — отговори Рачо Петров с онова отегчение, което е характерно за всички офицери, когато разговарят по военни въпроси с цивилните. — В момента Узунов храбро напредва с отряди от Кула и Белоградчик. Но не градете надежди върху това съобщение — няма да минат двадесет и четири часа и сърбите ще изблъскаат Узунов и ще се намерят на нашата територия. Имаме успех и при Трън. Там Никола Генев и Стефан Тошев, който е бил началник на позицията, са отблъснали всички атаки на Моравската дивизия и са я принудили да се оттегли с големи загуби.

— Но това е чудесно! — възкликна друг от цивилните.

— И върху това не градете кули — предупредително рече Петров. — За да запази Трън, Гуджев е оставил Врабча само с шест роты. Преди час и половина получих депеша от Брезник, че отрядът при Врабча е напълно разбит и...

— А Мартинов? — прекъсна го развълнувано князът, за когото Мартинов беше повече от обикновен командир на полк.

— За Мартинов няма никакви сведения, Ваше Височество — поклати глава началник щаба. — Депешите съобщават, че сутринта се е бил геройски на Врабча, но рано следобед сръбската Шумадийска дивизия е помела неговите шест роты. До този момент не знаем нищо за съдбата му.

— Продължете, капитан Петров — каза Александър.

Мъчеше се да изглежда спокоен, но лицето му беше преbledняло и неестествено удължено.

— При Трън и Кула са едничките ни успехи. Както ви казах, сърбите владеят Врабча, а това означава, че са се явили във фланг и тил на Трънската позиция. В централния боен театър успехът е също на сръбска страна. За да забавим настъплението на двете сръбски дивизии, които напредват по линията Пирот — Сливница — София, ние разпоредихме Преславският полк да излезе напред и да подпомогне частите при Драгоман. Противникът е бил отблъснат на няколко пъти, но от обед той предприема обходно движение, с което

цели да обкръжи частите при Драгоман. При това положение Паприков и аз заповядахме полкът и другите прикриващи отреди да се изтеглят с бой на Сливница. — Тук Рачо Петров изпита тайното желание да се похвали, че е предвидил всички ходове на сръбското командване, но се въздържа да го направи — моментът беше много сериозен, за да се изтъкват собствените заслуги. — Така че утре сутринта сърбите ще са пред Сливница и нашата позиция там ще бъде последната преграда на пътя им към София.

По-ясно не можеше да се изрази. По редицата на събраните около дългата маса хора премина нервна тръпка, но никой от тях не дръзна да наруши възцарилото се мълчание.

— Отделният Комщицки отред — продължи Петров, — който трябваше да запълни пространството между централния боен театър и северния отред на Узунов, отстъпва непрестанно, без да даде нито един изстрел.

— Поручик Зафиров? — възкликна отново князът. — Аз имах по-добро мнение за неговите командни качества.

— Той е отличен теоретик, Ваше Височество — вместо Рачо Петров отговори капитан Паприков, — но действията му са напълно необясними.

— Наругахме го с една депеша — допълни Петров, — като му заповядахме да не отстъпва нито крачка повече без бой. Но утре отправяме при него на помощ една доброволческа чета под командата на капитан Паница с приказание Паница, като по-старши, да поеме началството над целия отред. — И завърши: — Ето това е положението, господа.

— А разпорежданията, които са дадени за утре? — запита Бендерев.

Стефан Паприков разгъна книжата, които беше оставил на масата пред себе си, отдели няколко и отговори:

— Наредихме на капитан Генев в Трън да събере всички части от Трънския отред, както и остатъците от Врабчанския, и да се оттегли към Брезник. Там да изгради позиция, на която една дружина да прегради пътя към Радомир, а всички останали части утре да продължат от Брезник за Сливница. — Той обърна друг лист. — На капитан Блъсков, началника на Сливнишката позиция, разпоредихме да събере всички отстъпващи от Драгоман части, включително

Преславския полк, и да подготви позицията да се удържи поне десет дни. — Паприков усети как наивно прозвучаха последните му думи и се почувствува принуден да добави: — Обещахме му утре да получи три дружини от София, а за следващите дни — още двацет или двацет и пет дружини от Южна България...

Отново се възцари мълчание. Князът хлъзна поглед по присъстващите, но никой не пожела да се изкаже. В моменти като този всяко произнесено „да“ или „не“ има стойността на присъда — присъда над страната и над себе си — и не е лесно да се изрече. Пръв заговори пак един от военните: Олимпий Панов.

— Обстановката наистина е тревожна — започна той със своя мек глас, който някак си не съответствуваше на грамадното му тяло. — По принцип одобрявам всичко извършено от Главния щаб, но... Да, има и едно „но“. Като се погледне на картата, веднага се вижда, че войските ни са твърде много разхвърляни и че на всеки пункт поотделно корпусът е толкова слаб, щото няма никаква възможност да се окаже сериозна съпротива на сърбите. Трябва да съсредоточим всичко на едно място и там да си премерим силите.

— Но както разясни Паприков, това вече е направено, господин капитан — забеляза Рачо Петров. — Отдадено е разпореждане всички войски да се съсредоточат на Сливница.

— Всички войски? — вдигна черните си вежди Панов. — На Сливнишката позиция довчера ще има десет дружини, а за утре са обещани още три. Това ли са всичките ни войски? — Той се извърна към княза и спокойно пресрещна погледа му. — Нашите главни сили са все още в Тракия. От Пловдив изтеглихме две дружини от Софийския полк. Но колко още остават там?

Освен констатацията в думите на Олимпий Панов се съдържаше и неизречен укор. Укор към княза. Укор за това, че след последния спор в същата тази стая на двореца той не посмя да вземе правилното решение и се задоволи с половинчати мерки. Сега трябваше да платят цената на тогавашната грешка. Александър схвана укора и се защити:

— Не можем да изтеглим войските от Тракия — по негласно споразумение вече никой не споменаваше името на бившата Източна Румелия — без съгласието на подполковник Николаев...

— Николаев! Николаев! — избухна Бендерев, като стовари пестник по масата. — За всичко ще се оправдаваме с Николаев! В края

на краищата и Николаев е обикновен офицер като всички нас и е длъжен да се подчинява на заповедите на главнокомандуващия!

Лишена от деликатността на Олимпий Панов, нападката беше явна и недвусмислена. Всички извърнаха очи към княза. Как щеше да реагира той? С гняв? Или даже ще се възползува от правата, които му даваха короната и положението на главнокомандуващ?

Александър произнесе тихо, но достатъчно отчетливо, за да го чуят всички:

— Една персийска поговорка гласи: „Ако с викове можеше да се построи къща, магарето би построило цял град.“ Всички, които сме се събрали тук, имаме една грижливост — той искаше да каже „грижа“ — съдбата на България. Трябва да обсъждаме спокойно, а не да се надвикваме...

— И аз ви приканвам към по-спокоен тон, Бендерев — каза Стамболов. — Сега не е време да се питаме кой кога е грешил, а как да се справим с изпитанието, наложено ни от лудостта на крал Милан.

В стаята влезе княжеският адютант Увалиев, поднесе някакъв лист на капитан Петров и пак излезе от стаята. Рачо Петров разгъна листа, прочете го и от устните му се откъсна въздишка на облекчение.

— Споровете ни по този въпрос са излишни, господа — рече той, като се огледа. — Получих депеша от подполковник Николаев в отговор на моята от Ихтиман, с която исках да изпрати по-скоро войски. Николаев потвърждава, че ще изпрати немедлено войските и заключава: „Попросете от Негово Височество без особена нужда да не разходва частите, които пристигат от Южна България в София, а да се съсредоточат и изцяло употребят в действие.“

— Това е! — победоносно извика Бендерев, комуто случайността на съвпадението бе помогнала да нанесе удар върху княза.

— Не е само това — обади се Паприков. — Добре, ще получим подкрепления от Тракия. Остава другото, по-важното. Къде да бъде това място на решителната битка, за което говори капитан Панов.

— Разпорежданията, доколкото разбрах, са дадени за Сливница — намеси се Константин Стоилов.

— Но наистина ли трябва да бъде Сливница? — каза Александър, като се улови за думите на началник щаба на корпуса. — Ихтиманските височини не са ли във всяко отношение по-подходящи?

Той се готвеше да изтъкне старите си доводи за оттегляне на Вакарел, но Бендерев му извика през масата:

— Пак ли се връщате на този въпрос? Решението е взето веднъж за винаги. Ще се бием на Сливница и ще победим, пък ако ще всички до един да оставим костите си там.

— София не може да бъде изоставена, Ваше Височество — настоя и Петко Каравелов, но след думите на ротмистър Бендерев гръмливият му глас прозвуча почти като шепот. — Загубването на столицата ще се окаже пагубно за духа на населението и войската.

— Искам да чуя и останалите — рече князът, като се надяваше, че другите членове на коронния съвет ще го подкрепят. Но надеждите му не се потвърдиха: всички се изказаха в полза на Бендерев и Каравелов и дори Стефан Паприков не посмя да им възрази.

— Тогава всичко е решено — каза Рачо Петров. — Ще съсредоточим всичко на Сливница и там ще дадем решителното сражение. Ще се отбраняваме, докато пристигнат подкрепленията от Тракия, пък тогава... Ще разпоредя подполковник Николаев да остави слаби опълченски части по турската граница, а всички налични сили да изпрати немедленно и с най-голяма бързина за София и Сливница.

— И в случай на турско нападение тези части да не влизат в бой — допълни министърът на външните работи Илия Цанов. — Това само би довело до репресии и терор над цивилното население. Предлагам утре да изпратим нота до султана и Великите сили, с която, ако не друго, поне да си подсигурием за известно време тила откъм изток и юг.

— Правете каквото искате — продължи невъздържано ротмистър Бендерев. — Утре аз заминавам за Сливница. Моето място е там!

— А вие, Ваше Височество? — запита Каравелов. Въпросът всъщност означаваше: „Българският народ е свикнал не да бъде пращан, а да бъде воден на бой. Така са постъпвали Исперих, Крум Страшни, Симеон и Асеновци. Така постъпва всеки, който е истински вожд на нашия славен народ. И докато на Сливница се води бой на животи смърт, нима вие имате намерение да стоите тук, на топло?“

Александър го разбра и това — за кой ли път днес? — помрачи настроението му. Ето сега той отново се сблъскваше с фантазиите на тези доморасли теоретици, които живееха със спомена за миналите векове, без да познават настоящето, сякаш мислеха, че и светът заедно с тях бе проспал петте века на турското робство. Какво искаше от него

Каравелов? Да отиде на Сливница и така, на бял кон и с меч в ръката, както някога Симеон е сякъл византийците при Ахелое, да поведе войските на бой? Но това е глупост, дявол да го вземе. Откакто войните престанаха да се водят с мечове и стрели, главнокомандуващите стоят в щабовете и воюват чрез телеграфите. Той можеше да изреди много сражения само от последния век и от последните петнадесет години, които бяха загубени поради това, че главнокомандуващите — Сюлейман паша, Наполеон III или Вилхелм Хохенцолерн — бяха отивали на предните линии да се месят в работата на своите корпусни командири. Но как да каже тези неща пред хора като Каравелов и Бендерев? Нямаше ли това да се изтълкува като позорно бягство пред лицето на врага?

Той стисна юмруци, за да се овладее, и отговори тихо:
— Аз зная своя дълг, господин Каравелов.

Ешелонът щеше да потегли от Пловдив към десет часа вечерта. Затова, като натовариха на влака раниците и торбите си, войниците и доброволците получиха два часа отпуск — да поскитат за последен път свободни из града, да си закупят каквото им е необходимо и в девет часа да бъдат пак тук, на гарата.

Христо Сумров имаше намерение да използва това свободно време, за да напише писмо на Гина. Но когато приготви листа и молива, при него дойде четникът Христо Драганов:

— Слушай, адаш, от нас искат един човек за караул около влака. Ти и тъй и тъй не мислиш да ходиш в града. Афидерсън^[2], ама поеми ти тази служба. Нека не разваляме кефа на момчетата. Последен е, знаеш.

— Няма защо да се извиняваш — отговори му в същия приятелски тон Сумров. — Четник си да заповядваш, а не да молиш и се извиняваш.

— Абе то тъй е, ама...

Учителят прибра хартията и молива, попритегна старата си опълченска униформа, прегледа и зареди мартинката и след минута вече се представяше на офицера, който командуваше ешелона. Почти едновременно с него се яви и вторият войник от караулната двойка. Беше също доброволец — това веднага личеше от дрехите му: носеше

войнишки шинел, но със селски калпак на главата, цивилни панталони и обикновени обуца. На възраст и ръст беше колкото Христо, но широката му и къса брада, в която сребрееха няколко подранили бели косъма, и дълбоките умни очи му придаваха вид на по-стар или най-малкото — по-улегнал.

Представиха се:

— Редник Сумров Христо Христов.

— Редник Николов Димитър Благоев.

Офицерът им обясни задачата, двамата наравиха пушките и бавно тръгнаха покрай дългата редица вагони.

— Извинявайте — рече по едно време войникът с брадата, — не чух добре името ви. Сумров ли казахте?

— Сумров — потвърди учителят. — Христо Сумров.

— Имате ли нещо общо с К.? Живее там един Сумров... Не, не мога да кажа, че ми е познат. Само го зная по име. Сигурно няма много Сумрови в България...

Христо се извърна и с любопитство изгледа събеседника си, но нищо в него, нито една черта, не му се стори позната. Също и името му — Димитър Николов — не му подсказваше нищо. Някога познаваше един Димитър Николов, беше опълченец от Котленския край, но той пред очите му загина на Орлово гнездо.

— Аз съм Христо Сумров от К. Доброволец съм от к-ската чета „Хаджи Димитър и Стефан Караджа“. А иначе по професия съм учител.

— Учител, точно така — зарадва се другият и дружески го улови за ръката. — Ето това се казва щастлива среща!

— Простете, господин Николов...

— Благоев — поправи го новият му познайник. — Хората ме зоват по бащиното ми име.

— Простете, господин Благоев, но аз наистина нищо не разбирам. Говорите като стар познайник, а... С една дума, не мога да си спомня за вас. Откъде сте? Къде сме се срещали? Или ако не сме се срещали, откъде знаете за мене?

— Не, не се знаем от родния край, драги приятелю. Нали не се сърдите, че ви наричам мой приятел? Аз съм из още поробеното Българско. От Костурско, село Загоричане. Живял съм по малко на много места, няколко години бях и в Русия. — Той се усмихна някак

странно при този спомен. Усмихна се като човек, който си припомня едновременно много неща — и хубави, и необикновени, и вълнуващи, и неприятни. — Сега съм като вас — войник доброволец.

— Тогава откъде знаете за мене?

— От вестниците. Мигар не сте вие онзи учител от К., който е бил арестуван, защото получавал и чел „Съвременний показател“?

Христо опря гръб на един вагон. Колко беше необикновено тук, на пловдивската гара, на път за фронта някой да му припомни „Съвременний показател“ и малката неприятност, която Стефан Стамболов му бе стоварил заради този журнал! Той мислеше бързо и напрегнато. Защо непознатият му припомняше тази случка? Какво преследваше? Дали зад това благо и мъдро лице не се криеше провокатор? Арестуването, което благодарение на приятелството му с пристава Никола Попспиров бе свършило скоро и без особени последици, бе направило Христо предпазлив и осторожен.

— И вие ли четете „Съвременний показател“? — попита внимателно.

Резервираността и минутното му колебание не останаха незабелязани за Благоев. Той се усмихна широко и приветливо. Беше една от онези усмивки, които притежават само хората с открити сърца и които никога не си удават на лицемерите.

— Дали го чета? — рече той. — Нещо повече, господин Сумров. Аз го списвам.

— Вие?

— Аз. Аз и моята другарка Вела Живкова.

— Тук има нещо невероятно — каза след кратко размишление учителят. — „Съвременний показател“ се списва от В. Б. Желязов...

— Желязов е толкова добро име, колкото и всяко друго, нали? — многозначително подхвърли Благоев.

— Искате да кажете, че...

— Точно така, приятелю. Марксистката идея, която съм прегърнал и на която служа, не минава по път, застлан с рози. Вие сам научихте тази истина. Идеята е трън в очите на всички, които живеят на чужд гръб, и те, всеки по своему, се борят против нея и против хората, за които тя е религия. Вие и тази истина научихте на собствен гръб. А аз я научих отдавна преди вас. Още в Русия. За основаването на Петербургската социалдемократическа група и за списването на

вестник „Рабочий“ царската полиция ме „възнагради“ с арест и изгонване из пределите на Русия. Не е малко, за да се научи човек да бъде благодарен.

Те подновиха прекъснатата си разходка покрай влака. Мълчаливо стигнаха до последния вагон, върнаха се до първия и едва тогава Христо поде пак разговора:

— Опитът ми ме кара да бъда предпазлив, но въпреки това ви вярвам, господин Благоев.

— И имате пълно право. И за двете. Искате ли да ви кажа наизуст някоя от моите статии в журнала?

— Боже мой, разбира се, че не! Вярвам ви и това е всичко. — Сумров помълча замислено. — Каква среща! Знаете ли, от месеци мечтая да се запозная с вас. По едно време дори се канех да дойда нарочно за това в Пловдив.

— И защо не го сторихте? — с искрено съжаление възкликна Благоев. — Ние, българските социалисти, сме само шепа хора и трябва не само да се познаваме, но и да поддържаме непрекъснат връзка помежду си.

Христо помисли за Гина, за непрекъснатото влошаващата ѝ се болест, но не изказа мислите си гласно. Защо трябва да занимава този човек, който беше разкрил пред него пътя към истината, със собствените си неблагоприятности? И вместо да отговори на въпроса, той потърси ръката му и я стисна мъжки:

— Ето за това исках да дойда до Пловдив, господин Благоев. Да ви благодаря. Чрез журнала аз открих истини, които бях търсил цял живот.

— Хайде, хайде — прекъсна го Благоев, като го потуша по рамото. Но гласът му издаваше, че е трогнат. — Дядо господ и крал Милан не ни подариха тази случайна среща, за да си разменяме комплименти.

Те продължиха да крачат бавно по перона. Откъм града се връщаха група отпускарни и високо, до преграждане пееха „Тих бял Дунав...“. В апаратната стая на станцията тракаше телеграф. Беше влажно и безветрено. Измитият от последните дъждове въздух беше тъй прозрачен, че се виждаше всяка светлинка по Бунарджика.

— И за друго исках да дойда при вас — каза след малко Сумров. — Социалистическата идея е нещо велико и дава отговор на всички

въпроси. Нея ще възприеме всеки, който се труди с ръцете си, който цял ден превива гръб над ралото или наковалнята, за да препечели коравия залък хляб за себе си и своите деца. Защо не основете партия, господин Благоев? Защо се задоволявате само с просветителска дейност, а не преминете и към политическа борба? Ще се намерят добри агитатори да разяснят идеята и да приобщят към нея целия трудов народ.

— Работата не е така проста — сериозно отговори Димитър Благоев. — Социализмът не е като програмите на буржоазните партии, в които в последна сметка всичко се свежда до ламтеж за властта и за материалните облаги, които тя дава. Социализмът е идеология. Партизанската максима „стани да седна аз“ не може да вдъхновява истинския социалист. Нито общата представа за неправдите по света. Социалистът трябва да познава корените на злото и начините на борба срещу него. Противникът, господин Сумров, е силен. Той има всичко: власт, средства, оръжие. На негова страна са законът, могъществото на парите и цялата сложна машина на държавата. Борбата срещу такъв противник е трудна. В нея може да се разчита на успех само ако на противника се противопостави просветеността, могъществото на знанието, беззаветната преданост към идеята. Колко такива хора има в България? Вие, аз и още пет души? Или десет? И какъв ще бъде резултатът, ако тези десет души речем да основем партия? Вместо да изпишем вежди, ще извадим очи. — Благоев говореше вдъхновено, с увлечение, като човек, който много е мислил върху излаганите проблеми. — Противникът, който и без това вижда в нас, социалистите, една заплаха за своето благополучие ще се мобилизира и ще ни смаже. Поражението ни ще бъде сигурно и пълно, не се съмнявайте в това. Ние сме слаби. Поне все още сме слаби, по-слаби от противника и в една открита политическа борба нямаме никакви шансове за успех. Затова в настоящия момент ние трябва да воюваме с онези оръжия, с които го превъзхождаме — с ума, със знанието, дори, ако щете, и с хитростта. Защо в нито една книжка на „Съвременний показател“ не се споменава думата социализъм? Защо не се приканва към създаване на политическа организация? Това не е случайно, господин Сумров. „Съвременний показател“ воюва за политическа просвета на масите, за осъзнаване на работниците като съсловие и като класа, запознава ги с основите на нравствената философия и на

общественото развитие, подготвя ги за времето на борбата, но същевременно внимава да не даде на противника повод с едно замахване да унищожи всичко още в зародиша му.

— И няма да образуваме партия? — с нескрито недоволство запита Христо. — Ще се задоволим само с просвещение?

Благоев отново улови ръката му. В това движение имаше нещо едновременно успокояващо и подкрепящо, сякаш докосването на дланта му заместваше хиляди думи.

— Всяко нещо с времето си, господин Сумров. Ще дойде времето и за социалистическа партия в България. Нека пробудим класовото съзнание на работниците, нека ги научим да мислят по социалистически, нека от хиляди отделни недоволници да ги превърнем в единна, политически осъзната класа и тогава ще образуваме партия, партия на пролетариата, която да бъде авангард и ръководител в борбата за социална справедливост.

— И кога ще стане това, господин Благоев? Кога?

— Сега ли ме питате? — кротко и с едва доловим упрек отговори другият. — Сега, когато минути ни делят от заминаването за фронта? Ние, сме революционна класа, драги приятелю, та добрият революционер е преди всичко и добър патриот. Не е ли показателно, че вие и аз, които сме прегърнали революционната марксистка идея, се срещнахме тук като доброволци? За нас, българите, тази война е справедлива. Родината ни е в опасност. Върховният дълг на всеки патриот му повелява да защити родината си. Нека и ние изпълним нашия дълг, а после ще се върнем към досегашните си грижи. — Той замълча за минута. — Партия на българските социалисти ще има — рече после Благоев твърдо. — Обещавам ви! Да, обещавам ви, че — стига да останем живи — ние, вие и аз, ще се срещнем в редиците на тази партия...

С пухтене и пъшкане един задъхан локомотив приближи и с трясък се блъсна о предния вагон. Разнесе се гръмогласно „ура“ — войниците и доброволците приветствуваха машината, която щеше да ги отведе към фронта.

Накладоха бивачните огньовете, разположиха се край тях и отвориха раниците и торбите. От сутринта, когато започна битката при

Врабча, за пръв път слагаха нещо в уста. Но сега липсваше онова оживление, което обикновено съпровожда войнишката трапеза. Над позицията витаеха унието и умората.

Мартинов седна на земята край един огън, протегна вкочанели ръце към топлината и тъпо се загледа в пламтящите главни. Чувствуваше се премръзнал. През целия ден студът беше непоносим, а дрехите на Мартинов бяха в окаяно положение — беше загубил фуражката и шинела си, а при лазенето по обед куртката му се бе съдрала, отпрала се беше и подметката на единия му ботуш и от дупката се подаваха пръстите, мокри и премръзнали. Беше гладен, но не усещаше глада — студът и болката, от поражението — парализираха всички други чувства в него. Докато траеше битката, напрежението го бе карало да забравя всичко, дори и студа. Той бе търчал по дължината на позицията, бе заповядвал и окуражавал, бе стрелял и превързвал ранени. Но сега изведнъж настъпи реакцията. Ушите му още бучаха от хилядите гърмежи, които бе слушал през деня, а в гърдите си чувствуваше празнота, която с нищо не можеше да запълни.

— Че прощаваш, гос'ин кап'тан — произнесе един дрезгав глас до него и Мартинов неволно трепна. Стори му се, че чува гласа на убития Радой. Извърна се.

Край него стоеше един войник в полууниформени, полуселски дрехи, както бяха повечето доброволци. Носеше плитко, проскубано калпаче, два патрондаша, кръстосани през рамената, а в ръцете — някакъв безформен товар. Беше среден на ръст, около четиридесетгодишен, с отдавна небръсната четинеста и гъсто прошарена брада.

— Какво има? — попита офицерът.

— Че прощаваш, гос'ин кап'тан — повтори войникът. — Сакам да ти станем вестовой...

Мартинов си спомни днешната случка и угризенията за смъртта на Радой, за която той се смяташе виновен, отново нахлуха в сърцето му.

— Как се казваш?

— Мито.

— Опасно е да си вестовой, Мито. Видя ли какво стана днес с предишния ми вестовой?

— Видох — с металически нотки в гласа отговори войникът. — И тебе видох, как едва не погина за него.

— И въпреки това искаш да заемеш неговото място?

— Анджък^[3] затуй сакам, гос'ин кап'тан — тихо, като въздишка, изрече Мито. Помълча малко, после добави: — Радой беше мой син, гос'ин кап'тан...

— И вместо да ме мразиш, ти искаш да заемеш неговото място?

— Оти че те мразим? — сви рамене войникът. — Война е, не можем всите остана живи. Пък ти стори за него такова, дека и я, баща му, не можех стори.

Мартинов обърна глава. Не искаше войникът да види сълзите, които напиреха в очите му. Можеше ли да има по-голямо опрощение от това, което един баща дава за смъртта на сина си?

— Добре, Мито — каза той след малко. — Стани ми вестовой. Ние заедно ще отмъщаваме за сина ти.

— Тогаз че облечеш туй нещо. — Мито изтърси в краката му нещата, които досега бе държал в ръце. — Че ти донесем и комат хлеб и бучка сирене.

Мартин Мартинов разгледа нещата, които бащата на Радой така безапелационно му нареждаше да облече. Освен цървули и навуца, там имаше кожух без ръкави от неощавена кожа и също такава гугла. И двете миришеха ужасно! Мартинов реши да използва само цървулите и навуцата. Събу и захвърли скъсаните ботуши, несръчно намота навуцата и криво-ляво се справи с вървите на цървулите. Имаше намерение кожуха и гуглата да върне на Мито, но се уплаши, че ще го обиди, и реши да ги използва само за малко, колкото за очи. Ала когато ги облече — впрочем много от войниците отдавна ходеха с подобни може би варварски, но топли кожуси и качулки, — по тялото му се разля такава блажена топлина, че той скоро се отказа от първоначалното си намерение и не се раздели с подаръка на вестовоя. Сви се на земята край войнишкия огън и скоро се унесе в неспокойна дрямка.

Оставаше около един час до полунощ, когато Мито го събуди.

— Какво? — скочи неразсънен Мартинов. — Сърбите ли?

— Не, гос'ин кап'тан. Вестоносец из Трън.

От тъмнината иззад гърба на Мито се показа един унтерофицер и се представи, после подаде на капитана един сгънат лист. Мартинов се

наведе до огъня и в слабата, светлина на тлеещите главни прочете записката. Беше заповед на Гуджев да събере всички налични части и по възможност незабелязано за сърбите да се изтегли към Секиричкия мост и оттам — за Брезник. Записката завършваше: „Ползвайте се от нощта, начевайте отстъплението, сбогом.“

— Но защо? — запита се гласно Мартинов, забравил за момент, че не е сам. — Да ми пратят една дружина и муниции, ще се държа тук още поне един ден!...

Куриерът, изглежда, помисли, че въпросът беше отправен към него, защото обясни:

— Войниците говорят, че имало заповед всички да се отправим за Сливница, господин капитан. Нали знаете, войниците първи научават новините.

— А в Трън?

— Всичко е вече на път. В Трън сега няма нито един войник.

Мартинов разпрати няколко души да разбудят хората и да съберат предните постове, после, за да заблуди сърбите, заповяда да хвърлят нови дърва в огньовете^[4] и под прикритието на нощта отстъпи към Секиричкия мост. Там много скоро се увери, че унтерофицерът бе имал право — не само по моста, но и по цялото протежение на пътя цареше невъобразим хаос от разбъркана пехота, кавалерия, оръдия, обозни коли и каруци с ранени; хаос, в който нито командите на офицерите, нито непрекъснатото сновящите куриери и вестовои успяваха да внесат някакъв ред.

След като най-сетне преведе колоната си през моста, Мартинов неочаквано налетя на своя дружинен командир капитан Тошев. Все още възбуден от преживяното през този ден, Тошев му доложи за сражението при Трън, в което не само бяха спрели, но и обърнали в бягство главните сили на Моравската дивизия. Той очакваше да получи похвала или поне съчувствие, обаче Мартинов, посърнал и умислен, отговори като унесен с кимване на глава и каза:

— Защо не ме пратиха в Трън, където бяха моите две дружини, ами ме назначиха преди самия бой за началник на чужди части на Вrabчанската позиция? Какво можех да направя с шест роты срещу цяла дивизия?... Просто ни сметоха!... Аз виждам, че с нищо не съм виновен за тази катастрофа, но все пак не мога да се примиря с това поражение.

Тошев го изгледа смаян. Това ли беше неговият полкови командир? Нежният и чувствителен Мартинов ли беше този човек, който страдаше, защото не бе успял с шест роты да срази три вражески полка? Какво ли се беше случило през този ден, което бе превърнало впечатлителната благост на флигел адютанта във воинска суровост?

Всичко това мина през мисълта на Тошев, но той не каза нищо повече и мълчаливо продължи да крачи през лепкавата кал към Брезник.

[1] Предаването на тази полурота е единствен случай на предаване в плен на българска военна част в цялата война. Станало е по заповед на командувачия я фелдфебел („българин от Враца“, както пише Бендерев), чието име историята милостиво е запазила в тайна. ↑

[2] Извинявай (тур.). ↑

[3] Именно (тур.). ↑

[4] Тази много стара военна хитрост отново даде резултат — на сутринта сърбите обстрелваха в продължение на повече от час с артилерийски и пушечен огън връх Плоча, докато най-сетне проумяха, че срещу тях няма нито един войник! (Ст. Груич — Сливница, стр. 57).

↑

4 ноември

Христо Сумров вдигна глава и се огледа. Лежеше върху замръзналата земя на пътя, скованите пръсти на дясната му ръка продължаваха да стискат пушката, до нея се търкаляше торбата му, а над всичко бе посипан тънък снежец. Той направи усилие, сгъна вкочанялото си тяло и седна. Прекара длан по челото и напрегна ум да си припомни какво се бе случило.

Снощи тръгнаха с влака от Пловдив и в два часа сутринта пристигнаха на крайната спирка — Саранбей. Разтовариха се от вагоните и се строиха — войниците по роти и доброволците по чети — и веднага тръгнаха на поход. Петдесетте километра до Ихтиман изминаха за дванайсет часа без никаква почивка. Първите припаднаха още по средата на пътя. Последваха ги и други. Когато падаха, другарите им ги изместваха настрана, понагласяха ги и продължаваха. По-късно престанаха да ги нагласят. Още по-късно — и да ги преместват. Колоната вървеше по хлъзгавия от калта и снега път, бързаше и нямаше време и сили да се грижи за изоставащите.

Първи път Христо падна при Солудервент^[1]. Втори път — пред Леща хан^[2]. Старата рана на крака го болеше още в Пловдив, а по пътя...

Застигна четата в Ихтиман. Пазеха за него отдавна изстинала чорба, но нямаше кой да му каже. Всички се бяха натъркаляли облечени в стаите на училището и спяха непробудно. Имаха три часа почивка. Два — за Христо Сумров. После продължиха към Вакарел. Петнадесет километра. Там щяха да пренощуват. Последното, което Христо помнеше, беше как се препъна и как не можа да се вдигне. Колко време беше лежал така, не знаеше. Нямаше и часовник. Знаеше само, че падна по видело. А сега беше почти нощ.

Той се изправи с мъка. Да вдигне от земята повалената торба и да я обрамчи му коства огромно усилие. И болка. Безкрайна болка. Боляха го всички кости, а главата му сякаш щеше да се пръсне. Нарамни и пушката и провлече крака по пътя. Не мислеше нищо. Знаеше, че

трябва да върви. И вървеше. На Сливница го чакаха. Трябваше да пристигне. Навреме!

На десет крачки от него лежеше Никифор Симеонов. Опита се да го събуди и не успя. Премести само торбата, която притискаше главата на другаря му към земята, и продължи. След още петнадесет крачки помогна на един войник да се надигне. Помогна му, а после войникът го изпревари. Христо вървеше много бавно за него. Изобщо не можеше вече да вдига левия си крак, а го тътреше по земята. По едно време захвана да се подпира на пушката като на патерица, но се осъзна, избърса я от калта и отново я нарами. След нови стотина крачки реши да седне и отдъхне, но се отказа. Знаеше — отново ще потъне в онзи мрак, в който няма нищо, дори и сънища. Продължи. Вървеше затъпял, безчувствен към всичко, даже към болката и студа. Вървеше...

Пристигна във Вакарел и намери четата в двора на училището. Не седна, а се сгромоляса на земята. Някой натика в устата му топла течност. Не намери сили дори да изсърба чорбата и заспа. Но не можа и да спи. Христо Драганов ги разбута, накара ги да станат и се строят. Изведе ги на пътя и ги подреди до другите части от ешелона. Мнозина заспиваха прави. Други безмълвно се свличаха на земята. Изправяха ги, а те отново се поваляха. И пак ги изправяха...

— Братя! — проехтя един глас и всички погледи се отправиха към него. Говореше офицерът, който командуваше колоната. — Братя! Всички сме на края на силите си. Онова, което извършихте, е приказно и юначно. Никой повече от вас не е заслужил почивка. Никой повече от вас не е заслужил признанието на българския народ.

Редиците се постегнаха от само себе си. Падналите се изправиха и заеха своите места. Ръцете по-здраво стиснаха пушките.

— Тук има топли стаи и храна — продължи офицерът. — Но преди малко получих телеграма от началник щаба на армията: „Родината е в опасност! Двигайте се безостановочно, даже ако можете нощес, с подчинените ви войски за София.“ Братя! Зная какво изпитвате в тази минута. Не мога да ви принудя. Ако кажете — оставаме тук и нощуваме. Решението ще бъде ваше! Искате ли да останем — оставаме; искате ли да продължим — продължаваме. Кажете думата си, братя!

Мълчанието не продължи повече от секунда. После някой извика:

— Продължаваме!

— Продължаваме! — подеха десетина гърла.

— Продължаваме! — избоботи в един глас това множество, което бе изчерпило и сетните си сили.

— Продължаваме! — викаха четниците от К., доброволците от Пловдив, войниците.

— Продължаваме! — извиси глас и Христо Сумров.

— Тогава напред, братя! — разнесоха се отново думите на офицера. — Напред за свободата и честта на милото ни отечество!

Множеството се люшна напред и пак се провлече по разкаляните и заснежени пътища на планината...

— Боже мой! — възкликна д-р Шарл Роа. — И вие ли сте тръгнали на война, дете?

Олга се уплаши, че лекарят се готви да я върне в София.

— Не съм толкова малка, господине. — Тя го изгледа в очите и излъга храбро: — На двадесет и три години съм. Нося ви нарочно писмо от капитан Рачо Петров.

— Ах, не е въпрос до писмото! Знаете ли какво е тук? Кърви, рани, смърт... Не е за вас. Няма да минат два часа и ще трябва да ви свестявам. За бога, какво ви накара да дойдете?

— Аз съм българка — просто отговори младата жена, без да предполага колко силно впечатление ще направят тези думи на белгиеца.

— Вие наистина сте странно племе, българите. Трябваше да дойде тази идиотска война, за да ви опозная. Щом и деца като вас са тръгнали да воюват, няма да е лесно на крал Милана... — Той разгъна бележката на Рачо Петров и я прочете. — Искали сте да бъдете на самата бойна линия?

— Мисля, че там ще бъде най-полезна.

— Какво пък, идете. — Доктор Роа вдигна рамене. — Ако не издържите, винаги ще намеря място в някой файтон, за да ви върна в София. — Той надраска няколко думи под подписа на Рачо Петров. — Идете в Алдомировци. Там сега има най-голяма нужда от санитарии...

— Алдомировци?

— Хей там — посочи лекарят, — на левия край на позицията. Там застана Преславският полк, след като се върна от Драгоман. Ще имате толкова работа, че ако изобщо издържите, утре сама няма да знаете жива ли сте или мъртва. И сложете тази лента с червен кръст на ръкава си. Ще ви спести много неприятности. — Понечи да се върне в хана, който беше преобразуван в болница, но се сети нещо и допълни: — Видите ли, че не можете да издържате, елате и ми кажете веднага. Не се срамувайте. Виждал съм да се предадат хора много по-силни от вас.

Олга се сбогува с него и по един разкалян селски път се отправи към Алдомировци. Беше студено, влажно, прехвъркваше сняг. Ако не бяха отделните кавалеристи и пеши войници, които бързаха нагоре-надолу по пътя, тя никога не би повярвала, че войната беше около нея. Беше очаквала да попадне сред хаос от викове и гърмежи, но наоколо царяха тишина и привидно спокойствие, а тънките струи дим, които се виеха над комините на къщите в селото, създаваха илюзия за мирна отмора след дълъг трудов ден.

Когато навлезе в крайната махала на Алдомировци, тя спря един млад, още голоблад подпоручик:

— Извинете, знаете ли къде се намира лазаретът?

Той я изгледа слисано.

— Ще ви разочаровам, госпожице. Тук изобщо няма лазарет. Санитарите и лекарите работят на открито. Превързочен пункт, така му викат. — Той я упъти. — Ще го намерите лесно. И... пригответе се да видите страшни неща.

Като измина още стотина крачки, Олга първо чу стенанията и едва тогава видя онова, което наричаха „превързочен пункт“ — широк селски двор с дълъг навес в единия край. В двора на носилки или направо на земята лежаха ранените, а под навеса, на няколко обикновени селски маси, работеха лекарите и техните помощници.

— Обърнете се към доктор Мирков — каза ѝ войникът, когото Олга запита. По-късно разбра, че не е бил войник, а санитарен фелдфебел. — Този там, с очилата. Той ще ви каже какво да правите.

Посоченият лекар оперираше под навеса, подпомаган от двама души, от които само единият носеше престилка. Чуваха се пъшканията на ранения и откъслечните думи на д-р Мирков:

— Марля... Пинсет... Тук тампон...

Олга изпита желание да извърне глава, но си спомни за какво беше дошла и продължи да гледа отдалече. Всъщност не беше толкова страшно — тримата мъже около масата закриваха раната и почти напълно ранения. Когато привърши операцията и си изми ръцете, д-р Мирков, приближи с отпуснати стъпки към младата жена. По лицето му се четеше безкрайна умора, а някога бялата му престилка беше зацапана с толкова много кръв, кафява и аленочервена, че на Олга едва не ѝ прилоша.

— Вие ли сте ме търсили? — попита лекарят.

Тя мълчаливо (в този момент беше загубила способността си да говори) му подаде двойната бележка на капитан Петров и д-р Роа.

— Искали сте да станете санитарка — обобщи лекарят, като прочете набързо бележката. — Това е добре. Похвално. Тук всеки чифт ръце ни е безкрайно нужен. Имате ли някаква представа от санитарното дело?

Олга се поколеба. Не ѝ се искаше да лъже, а се страхуваше, че ако каже истината, след един час вече ще пътува назад към София. Д-р Мирков схвана неизказания ѝ отговор и кимна съчувствено:

— Разбирам. Нищо, ще се научите. Отначало ще ви бъде трудно, но „всяко чудо за три дни“, ще свикнете. Ако наистина имате добро желание, всичко ще се нареди. Иване!

— Аз, господин поручик — отзова се същият фелдфебел, който я беше насочил към лекаря.

— Погрижи се за госпожицата. Вземи я под твое покровителство и я научи кое как се прави. Запознай я с по-леките рани. — Той се обърна пак към Олга. — Тежките, госпожице...

— Хаджиспасова — подсказа Олга.

— Тежките рани, госпожице Хаджиспасова, оставяйте на опитните или ги препращайте тук.

— Разбирам, господине. Ще се старая с всички сили.

Фелдфебелът Иван я заведе при един ранен, който лежеше на двора и тихо скимтеше от болка. Беше пронизан от куршум в горната част на бедрото, но дрехите бяха залепнали върху раната и спрели кръвотечението. Като ѝ даваше полугласно напътствия, фелдфебелът сръза панталона на ранения и въпреки неговите протести разкри не само раната, но и срамните му части.

— Долу ръцете, глупако — скара се той, когато войникът се опита да се закрие. — Госпожицата е санитарка като мене, а не изгората ти от село. Трай, че да не обърна другия край.

Той се залови да показва на Олга как да почиства раните и да прави антисептични превръзки. Олга едва го чуваше, а почти не виждаше нищо — двойната гледка на кървавата рана и на мъжката голота я разстройваше. Повдигаше ѝ се, пред очите ѝ се завъртяха алени кръгове.

— Тежко, а? — каза фелдфебелът Иван, като забеляза състоянието ѝ. — Смръкнете от това тук. — Той бутна под носа ѝ някакво шишенце. — Сега е по-добре, нали? Не се тревожете, ще се оправите.

— Мина ми вече — тихо отговори младата жена, като правеше усилие да превъзмogne прилошаването си.

— Вие сте храбро момиче — възторжено я похвали той. — Това е най-важното. С останалото се свиква лесно.

— Дайте ми да смръкна още малко...

— Ето подарявам ви го. Когато усетите, че сякаш въздухът не ви стига, помирисвайте от шишенцето. — Той я заведе при друг ранен. — Хайде сега опитайте сама.

Като продължаваше да се бори с потърсването си, Олга се залови да разкрива раната, която този път беше на рамото. Раненият запищя и тя свали ръце.

— Пипай смело, момиче — окуражи я Иван, като без излишни уговорки заговори на „ти“. — Пипай смело и не обръщай внимание на превземките му. Дявол ще го вземе, този глезльо. Не врещи от болка, а от страх, че ще го боли. Пък и да го боли, пак не му обръщай внимание. За негово добро е. После и ръка ще ти целува. Не, не така — поправи я той, но не посегна да извърши превръзката вместо нея. — Изтегли бинта отгоре, над плешката, че да не пада. Тъй, сега е добре.

Превързаха заедно още двама души, а при петия Иван я остави сама и изчезна нанякъде. Олга никога не разбра, че той се бе отдръпнал само на десетина крачки и я наблюдаваше отдалече, готов да ѝ се притече на помощ. Тя смръкна пак от шишенцето, натопи памука в червената течност и започна да почиства раната. Знаеше, че е несръчна и че тази ѝ несръчност причинява излишни страдания на ранения. Но той не простена, не издаде нито звук, само големите му

очи я наблюдаваха с израз на топла признателност. Едва сега Олга забеляза, че униформата му не беше като на другите войници. Имаше гълъбовосив шинел, куртка от същия цвят и особена мека фуражка на главата. „Сърбин! — помисли младата жена. — Сърбин като Михаило! Враг! Враг, който е стрелял срещу нашите! Боже мой, може би някой от другите ранени е улучен точно от куршума на този... А никой не го гледа като враг, никой не ми пречи да го превързвам. Това ли е войната? Мигар враговете са врагове само докато са здрави, а когато паднат, стават само човеци?“

Изведнъж ѝ се прииска този войник да бъде Михаило Катанич.

Прииска ѝ се, защото тогава Михаило Катанич щеше да престане да бъде враг...

Въпреки всички очаквания на българското командване този ден на Сливница наистина беше спокойно. Тук-там се забелязваше разместване на сръбските части, но те избягваха сблъскването и вместо да стоварят очаквания разгромителен удар, се задоволиха да заемат позиции. Какво всъщност се беше случило?

След като и на 3 ноември Дунавската и Дринската дивизия не успяха да завземат Драгоман, сръбската Върховна команда предвиди за следния ден „значайна битка“, за която привлече Конната бригада и същевременно нареди на полковник Бинички да обърне фронта на Шумадийската дивизия и също да се отправи към Драгоман. Както вече знаем, Шумадийската дивизия загуби много време сутринта да обстрелва изоставения от Мартинов връх Плоча и затова тръгна по неудобния път към Драгоман със значително закъснение. Междувременно българите бяха отстъпили и Драгоман, защото не без основание се страхуваха от обкръжение.

Подполковник Стокич, началник на лявата колона от Дунавската дивизия, който се бе уверил, че денем е невъзможно да превземе височините, затварящи Драгоманското дефиле, предприе нощна атака и в 4 часа сутринта настъпи по връх Чепан. Повтори се същото, както и при Плоча — барутът беше изгърмян напразно, защото българите ги нямаше. Така лявата колона влезе в село Драгоман, където плени 28 болни и ранени български войници, които отстъпващите не бяха

успели да отнесат със себе си. Когато Стокич дойде до последната височина на Драгоман, той разгледа оттам местността и от един драгоманчанин узна „кои са прочутите Три Уши“ и че Сливница е близо до тази верига. Узна също, че на Сливница имало 8000–9000 българи и укрепена позиция. Стокич се изкачи на Три Уши, разгледа Сливнишката позиция и намери, че тя е силна и трудно превземаема.

Към обед Стокич пресрещна при Драгоман главните сили на Дунавската дивизия. Докладва на генерал Йованович положението на Сливница заедно със своето мнение, че по-нататък дивизията не може да настъпва, и предложи да се извести Върховната команда, за да съсредоточи всички дивизии.

Междувременно Върховната команда пренощува в Пирот и на сутринта замина с коли за Цариброд. Когато се получи съобщението на генерал Йованович, крал Милан, полковник Петрович, почетният адютант на краля генерал Катарджи и началникът на оперативното отделение полковник Атанацкович яхнаха конете и следобед се настаниха в село Габер. Тук те редактираха диспозицията за 5 ноември, според която Дунавската, Дринската и Шумадийската дивизия със съдействието на Конната бригада трябваше да атакуват и разбият неприятеля на Сливница.

Ето защо в този ден на Сливница не се чу гърмеж. А докато сърбите загубиха деня, българските части от София, Брезник и Пловдив неуморно и „безостановочно“ вървяха към Сливница...

След като си отпочина следобед, крал Милан излезе да се поразходи по височините пред Габер и оттам забеляза една колона, която се спущаше към село Неделище. Това беше авангардът на Шумадийската дивизия. Зарадван, Милан изпрати куриери да повикат полковник Бинички и сам побърза да се върне при щаба си в Габер.

Когато се разнесоха характерните тежки стъпки на Бинички, всички в стаята, радостно възбудени, се изправиха. Вратата се отвори шумно, в рамката ѝ се появи полковникът, козирува и започна да рапортува:

— Покорно донасям на Ваше Величество...

Но кралят го прекъсна подаде му ръка и рече:

— Благодаря ви, господин полковник, за успеха на вашата дивизия във вчерашната битка. — Щабът и крал Милан знаеха за сражението при Врабча от надутия и преувеличен рапорт на Бинички. — Вие колкото може по-скоро ще ми представите за награда офицерите и войниците, които са се отличили. На вас мога да кажа още сега, че ви награждавам с втора степен от нашия Таковски кръст с мечове.

Полковник Бинички се поклони дълбоко. Кралят седна до масата, а другите присъстващи — Петрович, Атанацкович, Катарджи, д-р Джорджевич, Богичевич и Магдаленич — наобиколиха Бинички, целуваха се с него и му честитяха както хубавата победа, така и достойно заслужения Таковски кръст с мечове. Когато се поуспокоиха, всички насядаха около масата, вдигнаха чаши за победата при Врабча и полковник Бинички се залови да разказва подробно и красиво за „славната битка“, в която бил пленил два български полка.

Както вече ни е известно, Шумадийската дивизия не само че не беше пленила два полка, но на Врабча имаше срещу себе си всичко на всичко шест български роты... И те я задържаха почти един цял ден.

— Но, господин полковник — завърши Бинички, като се обръщаше към началника на Главния щаб, — вследствие на тия боеве, а още повече вследствие на трудните походи моите части са така уморени, че аз съм дошъл собствено да измоля един ден почивка!

— А — възкликна кралят, — това трудно ще мине!

— Ние вече издадохме заповед да се атакува утре Сливница — рече началник щаба замислено.

— И вашата дивизия ще заеме позиция срещу Алдомировци — прибави полковник Атанацкович, показвайки съответното място на картата.

Полковник Бинички погледна набързо картата и вдигна глава. На лицето му бе изписана кисела гримаса.

— Нима по този път, господин полковник? — попита той зачудено и като получи утвърдителен отговор, продължи: — Аз още в Пирот ви казах, че този път през Чеканец, Брусник, Пицене и Повалиръж е много лош, коли по него не могат да минат. — И тъй като Атанацкович вдигна безучастно рамене, а полковник Петрович очевидно не чуваше, повтори високо: — Казвам, че този път е

непроходим. Моля, позволете поне обоза да изпратя по Лукавишката долина.

— Заповед на Върховната команда — каза Атанацкович. — Подписана е. Цялата Шумадийска дивизия трябва през Чеканец и Брусник да върви към Алдомировци.

Полковник Петрович не чуваше нищо от тези препирни. Той размишляваше върху последното, което беше чул — предложението на Бинички да се даде на Шумадийската дивизия един ден почивка. После, сякаш събудил се внезапно, рече:

— България има толкова малко полкове, че след като вчера два са положили оръжие, ние можем да дадем един ден почивка не само на Шумадийската дивизия, но и на всички войски. От това ще има двойна полза: първо, войските ще починат, което е много полезно, когато се влиза в голяма битка; второ, след един ден ще имаме всички наши войски пред Сливница и следователно ще влезем в решителната битка с всичките си сили. Този ден — добави началник щаба, като се обръщаше вече към краля — ние ще употребим да разгледаме на самото място неприятелската позиция и според това да съставим диспозицията за главната атака. Предложението на генерал Йованович Върховната команда да отиде на Три Уши може да бъде твърде полезно.

— Мислите ли? — без да се колебае, каза кралят. — Тогава трябва да се издаде *contre ordre* до всички. — После, като помисли за неудобното и твърдо легло, което го чакаше тук, в Габер, допълни: — И ние няма смисъл да ноцуваме тук. Ако трябва утре рано да бъдем на позицията на Дунавската дивизия, ние можем да ноцуваме в Цариброд.

Скоро след това Върховната команда възседна конете и се отправи за Цариброд. В същото време полковник Атанацкович, който оставаше в Габер, състави и разпрати заповед, с която отлагаше атаката срещу Сливнишката позиция за шести ноември.

Атанацкович разпрати заповедта по нарочни куриери, но след един час при него се яви капитан Светозар Нешич, когото кралят беше изпратил още сутринта да разбере положението на Дунавската дивизия и да разузнае Сливнишката позиция. Новините, донесени от него, бяха тревожни: с всеки час все повече българи се събираха на Сливница; от един селянин от Калотина Нешич беше узнал, че вчера на Сливница

нямало даже 5000 души, днес били вече 10 000, до вечерта се очаквали нови 20 000 момци от Румелия, а най-късно до утре вечерта и други 20 000... Изказа опасение, че — дори и тези данни да бъдеха преувеличени — Дунавската дивизия може да бъде нападната отделно и напълно разбита. Атанацкович, който донякъде се чувствуваше засегнат, че крал Милан възприе предложението на Бинички въпреки неговите, на Атанацкович, възражения, помоли капитан Нешич да препусне веднага за Цариброд, да изясни положението пред краля и да настоя пред него да не се отлага атаката на Сливница, защото българите могат да минат в настъпление.

На мръкване капитан Нешич пристигна в Цариброд, срещна се с краля и с карта в ръка го запозна с положението, с устройството на позицията и съсредоточението на българските войски.

Кралят, който беше уморен от дългата езда през този ден, не го прекъсваше, гледаше разсеяно картата и се прозяваше. А когато Светозар Нешич завърши, отговори безгрижно:

— Ваљда ноћас неће бугари предузимати што противу нас, а сутра рано изаћи ће цео мој штаб на бојиште код Дунавске дивизије и видећу шта ће се урадити.^[3]

По същото време, когато в Цариброд крал Милан приемаше с прозявки рапорта на капитан Нешич, на десния край на Сливница се разнесе гръмогласно „ура“ и за невероятно късо време по цялата позиция премина новината — княз Александър беше пристигнал, съпроводен от капитаните Олимпий Панов и Стефан Паприков.

Майор Гуджев, началникът на Сливнишката позиция капитан Блъсков и ротмистър Бендерев, който бе дошъл по-рано през деня, дочакаха княза при батареята на капитан Иванов, разположена в центъра на позицията. Александър слезе от коня, поздрави се с офицерите и веднага прие рапорта на Гуджев за положението на Сливница. Тъмна сянка премина по широкото чело на княза. Положението наистина беше повече от тревожно — единадесет хиляди души, от които две хиляди необучени доброволци, утре трябваше да преградят пътя на тридесетхилядната сръбска войска!

Докато мислеше напрегнато, Александър хвърли неспокоен поглед нататък, откъдето утре щеше да дойде опасността. През

синкавия здрач на припадащата есенна вечер той забеляза някакви черни точки, които се открояваха по засипаните с тънък снежец върхове Мека Црев и Три Уши, издигащи се пред десния край на позицията.

— Какви са тези войници? — попита разсеяно князът.

— Сърби, Ваше Височество.

— И вие го казвате така спокойно, господин Гуджев? Щом сърбите владеят тези височини, нашият десен фланг е в опасност!

— Споделям мнението на Негово Височество — обади се ротмистър Бендерев. — Тези части по Три Уши и Мека Црев навярно са авангард на някоя колона, която настъпва откъм Драгоман. Те не само застрашават нашия десен фланг, но и с присъствието си влияят на духа на войските ни.

— И какво предлагате, Бендерев? — попита Александър.

— Предлагам да ми бъде дадена една дружина, с която тази нощ да атакувам висотите и да ги превзема — просто отговори Бендерев.

На пръв поглед предложението беше съблазнително. Отхвърлени от Мека Црев и Три Уши, сърбите щяха да загубят много време, за да се прегрупират, а частичната победа би повдигнала духа на изтерзаните от тридневното отстъпление български войници. Но преди някой да го подкрепи, вече се изказаха и противни гледища. Пръв беше Блъсков:

— Предложението е опасно — рече той загрижено. — То почива на предположението, че частите по двата върха са само слаб авангард. А какво ще стане, ако е цяла дивизия? Нашата дружина — а за нас една дружина е една десета част от цялата ни войска — ще бъде разбита, сърбите ще преминат в контранастъпление и ще пометат десния ни фланг.

Изказаха се и други. Никой не се реши да подкрепи смелото, но необмислено предложение на Бендерев и то отпадна от само себе си.

— Аз отивам в селото — каза Александър, като се обръщаше към командувачия корпуса майор Гуджев. — Моля, съберете началниците на частите, обмислете и организирате отбраната на позицията за утре, но преди да направите разпорежданията си, елате да ми доложите решенията си. Ще ви чакам независимо от часа.

Офицерите козируваха мълчаливо.

Князът препусна към Сливница.

Колоната тръгна от София привечер с голям салтанат, който може би не отговаряше на тревогата, владееща над столицата, но чудесно подхождаше на чудашкия характер на Паница. Започна се с гърмежи във въздуха и думкане на тъпани, после се завъртяха хора, а когато македонската чета, присъединила се в последния момент към отряда, дотъркаля отнякъде бъчва вино, настроението се качи до облаците. Рачо Петров хокаше и ругаеше тези неуместни веселби, но капитан Паница му отговаряше с достойнство, което докарваше неговите македонци до изстъпление:

— Сега, драги капитане, аз съм командир и не давам никой да ми се меси в работата. Тъй да знаеш! Какво като си ми началник? От мене ще искаш да бия сърбите. А как ще ги бия, как ще си живеем с моите момчета — това вече си е моя работа!

Като се наиграха и пресушиха и последните капки от бъчвата, хората събудиха онези, които най-много се бяха отличили в консумацията, превързаха ранените и пострадалите, криво-ляво се строиха в редици и като продължаваха да гърмят и с прегракнули гласове да пеят народни песни, най-сетне потеглиха. Начело вървяха шестима ездаци или „моята славна кавалерия“, както самодоволно казваше Константин Паница. Зад тях крачеше половината македонска чета, същата, която изпълняваше едновременно десет и повече песни и час по час изхвърляше по един нестроен залп към небето. Средата на колоната се заемаше от запасната рота, която уж беше основното ядро на отряда, но която напълно избледня в присъствието на македонците. Смели, но чужди на изстъпленията тракийци, запасняците изглеждаха напълно объркани от съседството на новодошлите им другари и мнозина от тях тайно се питаха кое всъщност беше по-опасно — батальоните на крал Милан или буйствата и налудничавите прояви на харамииите. Накрая крачеше втората половина от македонската чета. Тя не беше шумна като предната, може би защото беше заета в по-деликатни занимания — подхвърляне на закачки, които мъчно можеха да се нарекат „двусмислени“, на жените и девойките, мярващи се тук-там между публиката.

Впрочем пропуснахме да опишем и последните двама конници.

Най-отпред препускаше капитан Паница и самодоволно поздравяваше познатите и непознатите, които се трупаха от двете страни на пътя. Ако не го познаваше, човек мъчно би отгатнал в него един капитан от действащата армия. Верен на себе си, той пак беше в своята живописна българско-македонска одежда, с черногорското кепе на главата, с вечната колосана яка на врата, с ордените на гърдите и двата патрондаша през рамената, но за разлика от друг път върху червеното си сетре бе прикачил и капитанските си пагони. Яздеше на буен бял кон, като честичко го пришпорваше така, че да се изправя на задните си крака. Красавец, украсен с тройния ореол на македонски комита, герой от Освободителната война и един от създателите на 6-ти септември, Паница действително правеше толкова силно впечатление, колкото и цялата останала колона, взета заедно.

Колоната се завършваше от друг любимец на софийската интелигенция: Кронислав Херуц. Яхнал здрав унгарски кон, който храбро издържаше немалобройните му килограми, хърватинът носеше кавалерийски брич и ботуши, но отгоре със своята протрита по шевове полушубка, познаваща пътищата на половин Европа. Яздеше добре, но това не го спасяваше да изглежда малко комично върху коня — фигурата му подобаваше на всичко друго, но не и на човек, който отиваше на бойното поле. Този изглед се допълваше и от настроението, отпечатано на лицето му. Като военен кореспондент Херуц беше видял много и различни по националност армии, всяка със своите неповторими особености, но никога не беше допускал съществуването на военна част като тази, с която капризното хрумване на Рачо Петров го беше свързало. С пъстрото облекло и още по-пъстрото въоръжение на запасняците все още можеше да се примири. Но с тези македонци на Паница? Понякога в дома на капитана той се бе срещал с някои от неговите харамии и тогава те го бяха забавлявали. Но сега, когато отиваше на война? Нямах ли твърде скоро войнственият им дух да отстъпи място на професионалните навици?

Когато градът остана зад гърба им и колоната се проточи на почти цял километър по пътя, един ездач пристигна при Херуц и му съобщи, че капитан Паница му заповядва на часа да се яви при него.

— Заповядва? — кисело запита хърватинът. — Да не би да грешите в изразите?

— Съвсем не, ваша милост — отривисто отговори конникът. — Предавам ви думите точно така, както съм ги чул от капитан Паница.

„Дявол да го вземе, Рачо Петров ме насади на пачи яйца — ядосано помисли журналистът. — Не сме изминали още пълни пет километра и неприятностите започнаха. Проклет да бъде часът, когато високомерно отказах да бъда между напарфюмираните кореспонденти около щаба...“

Въпреки неудоволствието си той пришпори коня, в галоп изпревари пешеходната колона и се яви при капитана. Щом го видя, Паница подхвана веднага и, според обичая си, на „ти“:

— Слушай, драги, как си представяш ти участието си в моя отред?

Началото беше необикновено и с нищо не издаваше какви всъщност бяха намеренията на капитана. Херуц отговори предпазливо:

— Аз съм чужденец и кореспондент на „Слобода“. Останалото е казано в бележката на началник щаба на армията капитан Рачо Петров...

— Остави го ти, Рачо Петров — неочаквано кресна Паница. — И не ми навирай в ушите титлите му. Няма да ти помогне. Тук аз съм и командир, и началник щаба, и господ. Запиши си това под шапката, за да си нямаме неприятности. Ясно ли е?

Херуц предпочете да замълчи.

— Пак те питам. Как си представяш участието си в отреда?

— Каквото е участието на всеки военен кореспондент — отвърна хърватинът. — Бъди спокоен, Паница. Няма да ти преча в нищо.

— Не става дума за пречене — възрази веднага капитанът. — И остави тези изтънчени приказки за дамичките от софийските салони.

— Тогава не разбирам какво ме питаш — каза искрено Херуц.

— Слушай, батенька, по един въпрос да сме наясно. Аз тунейдци няма да търпя. Разбрано? Който е дошъл с мене, трябва да помага според силите си.

— Но аз съм чужденец. Не можеш да искаш от мене... — започна хърватинът, ала Паница го прекъсна остро:

— Остави ги ти тези! И моите харамии идват от Турско, ама пак ще се бият, че дим ще се вдига.

— Какво искаш да кажеш? Говорили сме, знаеш разбиранията ми. Пушка аз не улавям, пък ако щеш крещи до утре. Благодаря за

любезността ти, но кожата още ми е мила. Ако очакваш нещо повече от мене, кажи го отсега. София не е далече, ще се върна.

— Ако речеш още една такава дума, тозчас те предавам на моите македонци. И без това ми проглушиха ушите, че не са опитали още калъчките си. Ясно ли е? Дошъл ли си, ще се подчиняваш.

От това, което знаеше за Паница, хърватинът разбираше, че думите му може да са всичко друго, но не и шега. И като прокле още веднъж идиотското хрумване на Рачо Петров, рече примирително:

— Какво очакваш от мене?

— Е, като засвири на другата струна, вече можем да се разберем. Слушай, моите момчета са лъвове, но не знаят молива от коя страна се хваща. Нямаг достлук с азбуката, а от аритметиката владеят само събирането — събирането на чуждото. Тъй че от тебе искам да ни организираш прехраната. Стой, нито дума! Хич не се оправдавай с незнаене.

— Докато с тебе са твоите македонци, от липса на храна няма да страдаш — заядливо рече Кронислав Херуц. — Само горко на курниците и егреците, където минавате.

— Толкоз по-добре — спокойно прие подмятането Паница. — По-лесно ще се оправиш. А сега си избери три-четири по-отракани момчета и препусни напред към Белдие хан. Искам, като пристигнем там, за всеки човек да са готови по един хляб и по един леген гореща чорба.

Беше безсмислено да се спори повече.

Херуц изръмжа нещо неопределено и се подчини на заповедта.

Позицията носеше името на Сливница, но всъщност беше изградена на 3–4 километра западно от селото. Тя започваше на север от връх Леща, спущаше се на юг до пътя Драгоман-София, после завиваше на югоизток по Сливнишките височини, минаваше през Алдомировци и завършваше на плоските хълмове северно от Братушково. Когато Гуджев получи заповедта на княза да изработи плана за отбраната на позицията, той се сблъска с едно неочаквано затруднение. Всички войски на Сливница бяха разположени под открито небе и щабът на корпуса нямаше къде да запали свещ, за да събере началниците на частите. След дълги лутания най-сетне се

намери в корията Дубица, която беше в центъра на позицията, една овчарска колиба, полузапълнена с тор. Щабът на корпуса се разположи в колибата — по-нататък всички щяха да говорят за нея с името „палата на Гуджев“ — и накладе огън. Това не беше трудно, защото щабът всъщност се състоеше от командира на корпуса, неговия началник щаба и два коня, които вързаха отвън. И щабната канцелария изискваше особени грижи, защото и тя се състоеше само от една карта, книжка за донесения и два молива...

Беше нощ, когато в „палата на Гуджев“ се събра съветът на военачалниците, върху които лежеше тежката задача да намерят изход в почти безнадеждното положение. Освен Гуджев и Паприков тук присъствуваха още ротмистър Бендерев, началникът на позицията и същевременно командир на Дунавския полк капитан Блъсков, капитан Савов, който предния ден беше изпратен от Генералния щаб в помощ на Блъсков, командирът на 4-ти Плевенски полк капитан Петров и командирът на 7-ми Преславски полк капитан Диков. Нека отбележим мимоходом, че средната възраст на тези офицери, в чиито ръце България беше поверила съдбата си, съвсем малко превишаваше 25-те години...

Като заговори пръв, Гуджев обрисова с много „доколкото ми е известно“, „както предполагам“ и „навярно“ положението на Западния корпус след първите три дни на войната. Не преувеличи успехите, нито подцени загубите. Изказа различни догадки, коя от коя по-абсурдна, за изминалия ден, който сърбите така безразсъдно пропиляха. Тук Бендерев го прекъсна, за да изтълкува сръбското бездействие като проява на нерешителност, предизвикана от слабостта им и от българската твърдост, но останалите, които в последните дни бяха имали случаи да се сблъскат лице срещу лице със сърбите, не споделиха неговото мнение и продължиха все тъй загрижено да разискват проблемите на утрешния ден.

— Аз отново настоявам да атакуваме сръбския авангард на Три Уши — обади се войнствено Бендерев. — С един смел удар през нощта ние ще вземем инициативата или поне така ще разстроим бойния ред на сърбите, че докато се преустройват, ще спечелим още един ден за войските, които идват от Пловдив.

— А аз съм отново против — поклати глава капитан Блъсков. — Вие, господин ротмистър, не познавате добре обстановката. Три Уши е

трудно достъпен връх дори и денем, а нощем две роти могат да спрат цял полк, а не една дружина, както предлагате вие. Ами ако неприятелят е заел върха не с две роти, а с по-големи части? Моето мнение е, че в положението, в което се намираме, и при явно неблагоприятното за нас съотношение на силите ние нямаме право да рискуваме.

— Нямаме право! — избухна Бендерев. — Утре народът няма да ни пита дали сме имали право или не, а ще ни потърси сметка какво сме извършили! Няма от какво да се страхувате. Още пред княза казах, че съм готов лично да поведе дружината на атака.

— Не е въпрос до страх и до смелост — остро заяви Паприков. — Не говорете така, като че ли онези, които не са на вашето мнение, са страхливци. Понякога повече смелост е необходима, за да отстъпиш, отколкото безразсъдно да нападнеш. — После се обърна към останалите: — Присъединявам се към мнението на капитан Блъсков. Три Уши е неподходящ обект за атака, особено нощна.

Анастас Бендерев потърси погледа на командувачия корпуса, но Гуджев гузно отмести очи — нерешителен по характер, за него беше трудно да вземе страна в спора. Докато той се колебаеше, в разговора се намеси капитан Савов:

— И войските нямат нужната опитност за една нощна атака, Бендерев. Особено когато разпорежданията ще се правят нощем. Ние просто ще изпратим хората на смърт, без да постигнем нещо.

Везните толкова ясно се наклониха срещу предложението на Бендерев, че майор Гуджев най-сетне можа да се определи:

— Идеята на ротмистър Бендерев е смела, но неизпълнима. Да не разискваме повече по нея.

— Днес обходих цялата позиция — обади се след кратко мълчание капитан Петров. — Най-критично е положението на десния фланг. Докато левият фланг е добре укрепен и имаме три силни опорни точки — „Знаменния люнет“, „Разградския редут“ и „Преславския редут“; докато в центъра окопите са напълно завършени и разполагаме със сравнително достатъчно сили, за да спрем неприятеля, на северния край положението е лошо. Изкопните работи не са завършени, войските едва достигат, а капитан Бахчеванов, който заема връх Леща, почти няма свърз с останалата войска. А за зла участ тъкмо там е най-голямото ни сближение със сърбите. Питам се, какво ще правим, ако

утре те атакуват десния ни фланг или се опитат да го обхванат от север.

Вестовоят на Паприков влезе в „палата на Гуджев“ и раздаде вечеря на участниците в съвета. Вечерята се състоеше от по четвърт хляб и парче лошо опечено и отдавна изстинало говеждо месо. Офицерите прекъснаха разискванията и няколко минути дъвкаха мълчаливо.

— Страхувам се, че ще ми е невъзможно да се справя с моята задача — каза по едно време Блъсков. — Позицията се е разпростряла на почти десет километра, съобщенията са лошо организирани. Докато се изпрати рапорт от фланга, докато го проуча, взема съответното решение и го съобщя обратно, ще мине повече от час. А един час е много време.

Искаше се много благородство, доблест и самоотричане, за да се каже онова, което каза Блъсков. Той, офицерът в началото на своята кариера, който разполагаше с прекрасна възможност да се прояви, да свърже завинаги името на Сливница със своето, доброволно се отказваше. Отказваше се с пълното съзнание за личната си загуба и за всеобщата полза. И се отказваше скромно, без парадност, без шум, между две хапки изстинало месо. Останалите обаче разбраха красотата на неговия жест, макар че никой не го похвали — не беше време за комплименти.

— И аз съм мислил за това — тихо потвърди капитан Паприков, като отпи няколко глътки вода от стомната, която обикаляше от ръка на ръка. — Позицията е извънредно широка.

— И какво предлагате? — запита Аврам Гуджев.

— Да я разделим на три участъка: десен — от шосето до връх Леща и селата Малко и Голямо Малово; централен — от шосето на юг до село Алдомировци; и ляв — от Алдомировци до Братушково. На всеки участък да се назначи отделен началник, а общото ръководство да се поеме от командира на корпуса и неговия щаб, които ще ръководят и действията на резерва.

— Предложението не е лошо — съгласи се след кратко размишление Бендерев. — Ще ни осигури по-голяма оперативност. Щом сърбите ни превъзхождат по численост, нека ние да ги превъзхождаме в бързината.

— Имате ли предложение за назначаване началници на трите участъка? — продължи да пита майор Гуджев.

— Ние разполагаме с трима генералщабни офицери — отговори веднага Паприков. — За по-добра възможност от тази не може и да се мисли. Предлагам капитан Блъсков, чиито дружини са в средата на позицията, да поеме центъра. Капитан Михаил Савов — левия участък. Ротмистър Бендерев — десния. Нека се поясня. Най-голямата заплаха е за десния участък. Ако сърбите предприемат действия там (а това е почти сигурно), за да отхвърлят нашите части или да ги обхванат от север, ние трябва да се защитим, като преминем в настъпление. Днес Бендерев проявява най-големи настъпателни пориви и задачата ще бъде като че ли най-подходяща за него. Началниците на центъра и левия фланг да водят строго отбранително поведение, и то по такъв начин, че да не разчитат на резервите, а само на частите, с които разполагат. Това ще ни даде възможност в случай на необходимост да сме в състояние да подкрепим Бендерев с две дружини и една батарея.

— Приемам! — каза пръв Бендерев.

— Някой друг да има възражения? — запита Гуджев, но никой не се обади. — В такъв случай, господа, да смятаме съвещанието ни за завършено. Началниците на участъците да отидат при частите си. Ние с капитан Паприков ще се явим при Негово Височество да му доложим решенията ни, след което ще ви уведоим дали сме получили одобрението му. Лека нощ, господа. И нека утре бог да подкрепи нашето оръжие!

Наближаваше полунощ.

[1] Днес Момин проход. ↑

[2] Днес село Мирново. ↑

[3] Българите няма да ни нападнат нощес я, а утре рано ще отида с целия мой щаб при Дунавската дивизия и ще видя какво ще направим. ↑

5 ноември

Вървяха вече шести час. От Брезник тръгнаха към седем вечерта, сега беше един след полунощ. След двете безсънни ноци, сраженията, походите и напрежението те вървяха в състояние на някакъв унес, на зашеметяване, граничещо с пълна безпаметност; вървяха затъпели, изтощени, сънуващи с отворени, очи, водени не от краката, а от волите си, не от разума, а от устрема. Спреше ли някой — заспиваше прав; паднеше ли — не можеше да стане. Нямаше строй, нямаше команди. Знаеха, че трябваше да стигнат навреме, и това беше всичко.

Беше най-страшната нощ на войната. Непрогледна: не пътя, не краката, а носа си не можеш да видиш. Мракът, гъстата мъгла и дъждът се бяха съюзили, за да превърнат нощта в кошмар, пътя — в изпитание на волите, местността — в истински ад.

От Брезник тръгнаха подредени по дружини и роти, водени от двама проводници. След един час проводниците се изгубиха в тъмнината, пътят изчезна под краката. И тръгнаха напосоки, през ниви и оврази, през реки и шубраци, през сипеи и камънаци. Вървяха и халюцинираха. Пред очите им се мяркаха сенки от високи планини и баири, до които никога не достигаха. Привиждаха им се села и лесовете, мигновени блясъци от огньовете, широки реки и бездънни пропасти. Понякога прилякваша и с разранени пръсти търсеха неясните очертания на пътя. Друг път блъсваха челата си в стръмните скали и едва тогава разбираха, че отново са се отклонили. Мълчаха или говореха безсмислици, псуваха или бълнуваха, но никой не се оплакваше. Припадналите оставаха на местата си, докато се свестяваха, и отново тръгваха напред. Изчерпалите силите си захапваха пушките със зъби и продължаваха по лакти и колене. Къде отиваха? През къде минаваха? Колко път бяха извървели? Колко им оставаше? Никой не знаеше, но и никой не питаше. На Сливница се решаваха съдбата на България. На Сливница ги чакаха. И те трябваше да стигнат...

Началник на колоната беше Мартинов. Но всъщност какъв началник беше той, който нито виждаше частите, нито можеше да им даде команда, нито дори да провери дали са тук? От Брезник тръгна начело на колоната. Сега беше някъде по средата — по-яките и по-издръжливите го бяха изпреварили. Крачеше в полусън, задъхан, преуморен, неспособен да мисли, превърнал цялото си същество в движение, в устрем, в посока. Гърбът го болеше, краката си не чувствуваше, сърцето му сякаш щеше да се пръсне. В ръцете му — кой знае кога и кой знае как — се беше озовала войнишка пушка. На гърба му — сандъче с патрони. Кой му ги беше дал? Кому беше помогнал? Не помнеше. И не искаше да помни. Вървеше.

Два часът след полунощ... Дъждът се превърна в сняг, който бързо закриваше и последното, което можеше да се види от пътя. Хлъзгаво — земята сякаш сама се измъкваше изпод краката. А острите кристалчета шибаха лицата и заслепяваха и без това невиждащите очи.

Три часът... Мартинов отново вървеше начело. От едната му страна беше капитан Тошев, от другата — непознат войник от Дунавския полк. Вървяха редом, уловени подмишниците. Мартинов крачеше и спеше, а другите го крепяха. После войникът се олюля и падна. Тогава се смениха — Мартинов и Тошев застанаха от двете страни и полуводеха, полуносеха спящия. След малко щеше да дойде редът и на Тошев...

Пет часът... Пред погледите им внезапно пробляснаха огньовете. Не повярваха. Вече имаха опит: след миг и този мираж щеше да изчезне. Но мина миг, мина минута, а огньовете продължаваха да блестят. Разтъркаха очи. Огньовете бяха пред тях, разположени в правилни редици, както е във всеки бивак. Какви бяха хората, налягали около тези огньовете? Свои или чужди? Врагове или приятели? С прегръдки ли щяха да ги посрещнат или с куршуми?

Мартинов разгъна онова, което беше останало от колоната, във верига и се приготвиха за бой. Залегнаха. Главите тегнеха за сън, но очите оставаха отворени. Частите бавно прииждаха и заемаха някакво място в бойния ред. Не им го посочваха нито Мартинов, нито Тошев, нито някой друг от дружинните или ротните командири. И да искаха, не можеха да го направят в непрогледната тъмнина. Пък и не беше нужно — всеки се стремеше да застане там, където ще бъде най-полезен...

Когато се развидели, Мартинов излезе на разузнаване. И скоро откри истината — пред тях беше Алдомировци, бяха нашите...

Мартинов се спусна в селото и попита за най-старшия началник. Упътиха го към къщата, в която ноцуваше капитан Савов. Докато влачеше подбитите си крака по калните пъртини между сновящите нагоре-надолу войници, някои от които — не познавайки в него офицер — му подхвърляха ободрителни закачки, той изведнъж забеляза нещо, което го прикова към земята и спря дъха му. Един просторен двор беше превърнат в превързочен пункт и сред него, с червен кръст на ръката, беше Олга. За миг му се стори, че отново халюцинира. Отвори широко очи и се загледа. Нямаше съмнение: беше Олга, заета да превързва раните на някакъв сръбски войник. Мартинов полека приближи до ниския стобор. Усетила настойчивия му поглед, девойката вдигна глава, огледа се и спря очи върху него. Не го позна. Пък и как би могла да го познае? Мартинов сега беше облечен в неошавени кожи, с цървули на краката, със сплъстени коси, които се подаваха изпод несръчно съшитата гугла, мръсен, брадясал, с опушено от барутен дим и окаляно лице. За секунда погледите им се срещнаха, после Олга отново се приведе над ранения и продължи да работи с памука, лекарствата и бинтовете.

„Не ме позна — помисли той. — И по-добре. Пътищата ни се разминаха, нямаме какво повече да си кажем. Но защо е тук, сред този пъкъл? Кой я е пратил? Чия заповед изпълнява? Аха, разбирам — каза си той горчиво. — Превързва сърби. Дори и сега, във войната, тя е останала вярна на любовта си! Какво пък...“

Той направи усилие да се откъсне от стобора и се затътра нататък, където го викаше дългът му. Намери къщата на Савов, но не и самия него — началникът на левия участък вече бе излязъл на позицията. Мартинов взе един вестовой за водач и тръгна да го търси.

— Боже мой, нима това сте вие, Мартинов! — възкликна капитан Михаил Савов, когато най-сетне се срещнаха. — Вие! — Той го притисна до гърдите си и го разцелува по брадясалите бузи. — Знаете ли на какво приличате, човече? На първобитен дивак. Ах, колко се радвам! А ние ви смятахме ранен, ако не и... Разкажете веднага. За боя при Вrabча всички ви се възхищаваме безмерно. С шест роти да задържите един ден цяла дивизия! Това е чудо на чудесата!

— Не ми напомняйте — мрачно каза Мартинов. — Не мога да се примиря с поражението. По-добре ми кажете какво да правя.

— Водите ли някакви части?

— Първа и втора дружина от Бдинския полк, трета от Струмския, първа от Плевенския и две непълни дружини от Дунавския полк.

— Дявол да го вземе, това е повече, отколкото сме и сънували. Как успяхте да ги доведете в тази адска нощ?

— Довел съм ги, колкото и те мене — поклати глава Мартинов. — Хората сами знаят как са дошли. За дванадесет часа изминахме двадесет и два километра...

— А духът на хората?

— Добър. Казват: „На Сливница ще видим кой кум, кой — сват.“

Капитан Савов накратко го запозна с положението и завърши:

— Трета дружина от вашия полк е в резерв на дясното крило. Там, както ви казах, днес е критичното място на позицията. Оставете тук Струмската дружина, а останалите водете нататък. — Той се заслуша. — Чувате ли? Топовни гърмежи. На десния фланг въртележката вече започна. Колкото и да са уморени, вдигнете хората и тичайте на север. Сега там всяка пушка е нужна.

В гласа на Савов имаше нещо, което шибна като камшик нервите на Мартинов. В един миг той забрави умората, трите безсънни нощи, болката, вкочанелите крака и не тръгна, а се затича към своите войници.

В негово отсъствие дружинните командири бяха успели да подредят частите си. Мартинов веднага изпрати струмци в Алдомировци, после застана пред фронта на останалите и с прегракнал глас извика:

— Братя! Войници! Изходът на войната и съдбата на отечеството зависят от нас. Преуморени сме, зная. Но ще останем ли тук да наблюдаваме безучастно как мрат нашите другари, как врагът помита последната преграда към сърцето на България? Там — той посочи на север, откъдето се носеше глухият тътен на артилерийската канонада — се решава съдбата на България. Който е истински българин, който усеща в сърцето си кръвта на Раковски и Левски, нека тръгне след мене!

Не дочака отговора, обърна се и закрочи към Сливница. Зад него проехтя такова „ура!“, което заглуши оръдията, раздра въздуха и се

понесе, войнствено и неудържимо, по цялата позиция. Какво беше това чудо? Каква беше тази свръхестествена сила, която превъзмогна умората, изправи гърбовете, изпъчи гърдите и вля нова мощ в отпадналите крайници? Откъде се взе този дух, който за секунда превърна капналата от нечовешкото нощно усилие тълпа в жадна за бой войска?

Войниците запяха „Шуми Марица“ и в стройни редици тръгнаха след своя командир...

Сражението при Сливница на 5 ноември започна между сръбската Конна бригада в с. Голямо Малово и отряда на капитан Бахчеванов, който заемаше връх Леща. Относно началото на сражението командирът на Конната бригада полковник Прапорчетович доложи: „Около 10 ч. пр. пл. българите от върха над лагера на Конната бригада отвориха чест огън и започнаха да настъпват; нашата спешена конна верига ги посрещна с пушечен огън и ги отби. Три пъти българите подновиха нападението и три пъти бяха отбити. По-късно се видя, че това е било само маневра, за да скрият своето главно намерение — превземането на Мека Црев.“ Капитан Бахчеванов, комуто Прапорчетович приписва демонстративните нападения, в релацията си дава друго обяснение: „10-а рота на десния фланг начена престрелка с неприятеля, който с разездите си беше достигнал до с. Василевци. Неприятелят атакува нашия десен фланг, като се движеше още по вдясно. 10-а рота отби четири такива яростни атаки, но не отстъпи, защото аз бях приказал, че отстъпление няма.“

От противоречието между двамата командири става ясно едно: че никоя от двете страни не е атакувала и че всяка от тях си е въобразявала, че е атакувана. А както често се случва на война, истината съвсем не отговаряше нито на докладите, нито на представите на началниците.

Предната вечер полковник Прапорчетович беше получил диспозицията за атаката на Сливница, в която му се предписваше да подкрепи атаката на Дунавската дивизия, като действава срещу крайния десен фланг на българите. Заповедта за отменянето на атаката не беше стигнала до него и не подозирайки за нея, той още сутринта нареди бригадата да тръгне, като съобщи решението си на съседната Дунавска дивизия. Изпълнявайки заповедта му, ескадроните настъпиха и предните разезди се натъкнаха на българската 10-а рота. Започна

престрелка, в която сърбите постепенно вкараха нови спешени части. Междувременно полковник Прапорчетович получи от командира на Дунавската дивизия генерал Йованович записка, в която се казваше: „Днес войските ще почиват. Аз ще разузнавам и за споразумение благововете да дойдете на позицията на 9-ти полк, където ще бъда с щаба си.“ Изненадан от новината, Прапорчетович реши да прекрати битката, започнала, макар и без вина, по негова причина. Той нареди частите, които имаха съприкосновение с 10-а рота, да се оттеглят. От височината на връх Леща капитан Бахчеванов забеляза оттеглянето на сърбите и го прецени като отстъпление. Същото впечатление имаха и войниците. Принудени досега само да се отбраняват и да отстъпват, в оттеглянето на сърбите те видяха възмездие за всичките терзания, които бяха изпитали през последните дни. Разнесоха се „ура!“ и толкова настойчиви подкани, че Бахчеванов не устоя и поведе частите си в атака срещу Конната бригада. Веднага след потеглянето на частите тяхното място бе заето от батареята на капитан Силяновски (същата, която бе отбранявала Врабча под командата на Мартинов), която откри поразяващ огън срещу сръбските части.

Като забеляза отстъплението на Конната бригада, преследвана отблизо от българите, генерал Йованович насочи своя 9-ти полк да атакува настъпващите българи във фланг и по този начин да облекчи положението на кавалерията.

Бендерев, който беше поел командата над десния участък на позицията, следеше боя от връх Градище. Мъглата и силно начупената местност му пречеха да вижда всичко, но затова пък гърмежите се чуваха ясно. В 11 ч. и 10 мин., когато отвъд Леща стрелбата взе необикновени размери, той изпрати до щаба на корпуса следното донесение: „Не трябва да оставим капитан Бахчеванов на погибел; обезпечете колкото можете левия фланг и всички свободни войски вдигнете на десния фланг. Чакам Букурещлиева и последната рота на капитан Попова, за да настъпи.“ За да настъпи, трябваше да има изрично разрешение от командуването. Бендерев обаче не дочака разрешението, и в 11 ч. и 15 мин. настъпи в две направления. Пет роти, една батарея и една чета опълченци той изпрати под командата на своя помощник ротмистър Кърджиев по посока на връх Леща. Колоната беше посрещната от силен пушечен и артилерийски огън и уплашени, опълченците не удържаха и побягнаха. Тогава Олимпий Панов,

случайно попаднал на пътя им, извади сабята си и ги принуди да се върнат в бойния ред. Частите на Кърджиев залегнаха и откриха огън. В същото време първа дружина от 5-ти Дунавски полк, водена лично от неустрашимия Бендерев, напредна към връх Мека Црев и подгони един сръбски ескадрон. Но когато се изкачваше по гребена между Леща и Мека Црев, един сръбски батальон, разположен на 300–400 крачки пред дружината, откри яростна стрелба и я принуди да спре настъплението си до 1 часа следобед. Едва тук Бендерев разбра колко неразумна е била неподготвената му и несъгласувана атака.

Междувременно капитан Мартин Маринов доведе частите си до резерва на дясното крило и като се срещна там с майор Гуджев, поиска разрешение да се включи веднага в боя. Гуджев прецени, че войските от Брезник са много уморени, за да издържат напрежението на една атака, но че могат да заместят отпочиналите войски от резерва, затова разреши на Маринов да поведе третата дружина от Бдинския полк в помощ на Бендерев. По пътя към подстъпите за Мека Црев към Маринов се присъедини и капитан Кутинчев, командир на дружината, с която Бендерев бе атакувал върха.

— Току-що пристигнах — каза Маринов в отговор на въпросите на ротмистъра — и се поставям под ваше разпореждане.

— Но не сте ли уморен, Маринов? — продължи да пита Бендерев, като не снемаше смаяни очи от необикновения изглед на флигел адютанта. — Безсънието, този нощен поход...

— Оставете — махна с ръка Маринов. — Имам да отмъщавам за Вrabча!...

— Добре, да не спорим. Капитан Кутинчев, разгънете вашата дружина в боен ред и настъпете към Мека Црев. Вие, Маринов, настъпете с Бдинската дружина вдясно от Кутинчев, като се стремите да установите връзка с Кърджиев и Бахчеванов, които са някъде отвъд Леща. Общ командир на отряда назначавам капитан Маринов.

Но въпреки назначаването на Маринов за общ командир Бендерев остана при частите до превземането на Мека Црев.

Дружините на Кутинчев и Маринов настъпиха едновременно от две посоки към Мека Црев. Докато напредваха, мъглата изведнъж се разкъса и пред бдинци се появи един сръбски батальон (трети от 9-ти полк), който напредваше срещу тях по заповед на полковия командир подполковник Стокич. Време за колебание нямаше. Разстоянието

между батальона и дружината беше не повече от сто крачки — един пропуснат миг означаваше неминуемо поражение. Но Мартинов не се поколеба, не пропусна мига. С него се бе случило онова, което предвиждаше Гуджев — дървото беше изгоряло, а под дървото се оказа закалена стомана. Той заповяда 10-а и 12-а рота да открият огън, извади сабята си и поведе другите две в атака „на нож“. Опиянени, възторжени, — войниците нададоха гръмогласно „ура“ и се впуснаха след своя командир. Срещата беше кратка — само две минути, — но кръвопролитна. Ударът на бдинци, стремителен и неудържим, се стовари върху още неокопитилия се батальон и го помете. Батальонният командир и двама ротни командири паднаха убити, редиците се поколебаха и покосяха от огъня и щикове на българите, побягнаха в безредие. Напразно подполковник Стокич се опита да поеме командата над разбития батальон. Огънят на бдинци стана още по-смъртоносен и го принуди да се оттегли към Три Уши.

Окрилени от победата, бдинци отново се извърнаха на юг и се впуснаха в атака срещу Мека Црев. От другата страна на върха се разнесе музика — капитан Кутинчев бе заповядал полковата музика да свири марш. Батальонът, укрепил се на върха, се помъчи да окаже съпротива, но напразно. Нападнат от две страни, видял отблизо разярените лица на дунавци и бдинци, той не устоя, огъна се и като застла пътя си с убити и ранени, избяга на запад.

Полковник Прапорчетович видя поражението на двата сръбски батальона и за да им помогне, заповяда на своята спешена верига да настъпи. Ала Конната бригада не само че не успя да напредне, но скоро премина в отбрана и даже в отстъпление, тъй като отредът на капитан Бахчеванов, подпомогнат от батареята на Силяновски и от ротите на Кърджиев, се втурна отново в атака. И в този именно момент полковник Прапорчетович се уплаши. Изведнъж той се видя нападнат от всички страни, включително и от Мека Црев. Ако българите му отрежеха пътя към Драгоман, щяха да го притиснат до връх Чепан и да го принудят да се предаде или да унищожат бригадата до крак. И като заповяда отстъпление, той пръв се качи на коня и препусна назад към Драгоман.

Във всяка война и във всяко сражение влияе и един могъщ фактор, за който по неписано правило теоретиците и военните историци не споменават и дума. Те говорят за замисъл и

контразамисъл, за маньоври и контраманьоври, за атаки и контраатаки, но в нито една книга няма да срещнете името на онзи фактор, който е станал причина за безброй победи и поражения: случайността. Случайността — това е великата сила, която не се подчинява на никакви закони, капризна, благосклонна към онзи, който съумее да я превърне навреме в свое оръжие, катастрофална за другия, който я е пренебрегнал, ненадейна, винаги ненавременна, понякога смешна, често трагична, удивителна и нерядко съдбоносна. Нейно Величество Случайността разби Великата армада и спаси старата Англия. По едно нейно хрумване Блюхер пристигна навреме на Ватерло, а Груши закъсна и Наполеон се озова на Света Елена. Нейните оръжия са коварни и наглед толкова незначителни, че понякога и най-опитните военачалници пропускат да ги забележат. Тя си служи с вятъра, с подхлъзването на един кон, със спрял часовник, с хремата на един куриер, а после се кикоти над книгите на историците, които отново са пропуснали нейното име, за да припишат всичко на хитроумните планове или на невероятните грешки.

Кой предизвика сражението на 5 ноември при Сливница? Капитан Бахчеванов ли, както твърди Прапорчетович? Или полковник Прапорчетович, както доказва Бахчеванов?

В този ден сърбите бяха решили да почиват и да се преустройват; българите не мечтаеха за нищо повече, отколкото за един ден отдих, за да привлекат нови защитници на позицията. Тогава кой е виновен, че не се сбъднаха нито плановете, нито мечтите?

Пак тя. Случайността.

Случайността стана причина заповедта за отменяването на атаката да не стигне навреме в Конната бригада. Отново случайността избра най-неподходящия момент, за да научи Прапорчетович закъснатата заповед. Да, тя, случайността, не желаше да допусне един ден, затишие на Сливница. Като се намеси, тя даде шанс на сърбите да поправят грешката си, извършена с отменянето на предвидената атака. Но сърбите проспяха и не се възползуваха от тази възможност. Полковник Петрович, който се смяташе ученик на Молтке, забрави, че именно Молтке под „тактическа интуиция“ разбираше използването на случайността за достигане до победата и че пак той, педантичният прусак, понякога завършваше заповедите си с думите: „Действуй по вдъхновение“. От това, което сърбите пропуснаха, спечелиха

българите. Бахчеванов случайно прецени оттеглянето на Конната бригада като отстъпление и премина в атака. Примерът му увлече Бендерев, който чрез Мартинов и Кутинчев, завладя Мека Црев. Резултатът? — Два батальона от 9-ти сръбски полк разбити, Конната бригада в безредно бягство се озова в Драгоман. И още: за пръв път в тази война българите се научиха, че могат не само да отстъпват, но и да нападат, да побеждават; и пак за пръв път сърбите се научиха да обръщат гръб и да се спасяват с паническо бягство.

Защото от случайността, която сръбските генерали и полковници пропуснаха с нехайство, неопитните, но дръзки и вдъхновени български капитани изковаха една победа.

След като се отби за четвърт час на Три Уши, където генерал Милутин Йованович го запозна накратко с обстановката, крал Милан, придружен от многобройната си свита, препусна към връх Забел, зад разположението на Дринската дивизия. Чувствуваше се в отлично настроение. Частите се придвижваха точно по установения план, спокойно и с видима увереност в силите си заемаха изходните позиции за утрешната атака, навсякъде владееше атмосфера на сигурност и вяра в превъзходството над противника, а това не можеше да не повлияе и на краля. Той слезе от коня, хвърли поводите на йегера си (в състава на свитата, която броеше около стотина души, освен полковниците и генералите от Главния щаб и многобройните адютанти, ординарци и куриери влизаха още кралските камериери, йегери и пр.) и със самодоволен вид се заразхожда наляво и надясно, като от време на време спираше, оглеждаше с бинокъла нещо — впрочем и той не знаеше какво, — издаваше неопределени възклицания и отново продължаваше разходката си.

По едно време откъм българската позиция се разнесе силно „ура“ и невидима музика засвири „Шуми Марица“. Кралят се заслуша. Какво ли можеше да означава този неуместен израз на радост? Не виждаха ли тези диви българи, че още само двадесет и четири часа ги деляха от пълното поражение?

Виковете и „Шуми Марица“ не се подновиха, но затова пък отляво, някъде от разположението на Дунавската дивизия или на Конната бригада, се чу честа пушечна стрелба.

— Аха! — присмехулно рече някой от свитата, — днес нападат българите...

Тази реплика се хареса на Милан. В нея имаше презрение и воинско високомерие към налудничавите напъни на българите да правят и нещо друго, освен да обръщат гръб на напредващите сръбски дивизии.

— Слушайте, слушайте! — обади се друг глас. — Вече се намеси и артилерия.

— Това е сигурно една батарея, и то наша — отговори Атанацкович. — Онази, която е придадена на Конната бригада. Ако беше някоя дунавска, гърмежите щяха да се чуват по-близо.

— Като че ли може да се познае по звука — иронично подхвърли д-р Джорджевич — дали е наша или българска батарея!

Пак Джорджевич! Като че ли за този дебел доктор не беше достатъчно по цял ден да тъпче ненаситното си гърло, а все гледаше да подхвърли някоя от заядливите си забележки, които можеха да изкарат от кожата и много по-спокоен човек от краля.

След още десетина минути един офицер от щаба на Дунавската дивизия пристигна в кариер и предаде на краля някаква записка. Милан я прочете — беше донесение на генерал Йованович за началото на сражението при Конната бригада — и лицето му просветна. Озърна се и кимна на своя предпочитан адютант:

— Капитан Нешич!

— Заповядайте, Ваше Величество.

— Вземете двама-трима гвардейци, и изтичайте на нашето ляво крило. Изразете моята благодарност на Прапорчетович за достойното държане на Конната бригада. Надявам се, че утре, при общия напад на Сливнишката позиция, ще се покаже пак така със своето смело действие към София.

Нешич козирува и след минута вече препускаше към Три Уши.

Когато минаваше зад северния връх на Три Уши, Нешич изведнъж налетя на тълпа сръбски пехотинци, които бягаха в безпорядък. Това беше толкова неочаквана и непривична гледка, че отначало капитанът не повярва на очите си. Той се опита да спре няколко войници, за да ги разпита, но те го заобиколиха, като викаха:

— Разбише нас бугари, ево их за нама!^[1]

Разстроен и объркан, Светозар Нешич продължи пътя си и стигна при Конната бригада, която водеше сражение с почти всичките си части и въпреки това бавно, но непрекъснато отстъпваше под ударите на две български колони. Горе, от Мека Црев към Три Уши, други пехотни части не отстъпваха, а бягаха. Нешич се втурна към тях да ги спре и обърне срещу неприятеля, но изведнъж пред него изникна познатият му подпоручик Джура Суботич, адютант на подполковник Стокич, който бягаше гологлав и без оръжие. Когато го забеляза, подпоручикът извика отчаяно:

— Господин капетане, помоћ што пре! Изгибосмо от проклетих бугара, који нас због магле изненадише и разбише. Водимо толико време сами очајну борбу, а нико нас не помаже. Помоћи за бога, што пре помоћи! Бар једну батерију! Сви ћему изгинути, ако помоћ одмах не дође!...^[2]

А обезверените войници наоколо го подкрепяха:

— Помоћ! Пропадосмо данас!...^[3]

Какво можеше да помогне капитан Нешич? Какво изобщо можеше да се направи с тези захвърлили оръжието си войници? Той се спузна зад северния връх на Три Уши и там намери, един батальон от 7-ми полк, командирът на който обаче не пожела да тръгне, защото имал заповед да не мърда без нареждане от командира на полка. С онази решителност, която понякога отчаянието дава на силните натури, Светозар Нешич измъкна револвера си и от името на краля заповяда на батальонния командир да изнесе напред батальона и да спре настъплението на българите. Уплашен повече от оръжието, отколкото от името на краля, офицерът се подчини, разгъна ротите и те откриха толкова силен залпов огън, че френетичното „ура“ на българите престана. Някъде назад остатъците от 9-ти полк бавно започнаха да се събират.

Като се увери, че положението засега е стабилизирано, Нешич отново яхна коня си и го пришпори към връх Забел. Още потресен от злокобната картина, която бе видял при Дунавската дивизия, той не проумяваше как така онези българи, които досега крачка по крачка отстъпваха, днес нападаха с такъв буен и неудържим налет. Дали сръбската бавност и нерешителност в критическите моменти не беше превърнала обърканите млади български офицери в храбри и смислени вождове?...

Той се яви при краля и възбуден и задъхан, доложи обстановката.

Рапортът на Нешич смая и обърка краля. Той беше готов да чуе всичко друго, но не и новина за поражение. Поражение? Как изобщо можеше да става дума за поражение? И то днес, когато Милан предвкушаваше сладостта на победата?

Отляво отново проехтяха залпове и Милан не можа да скрие едно нервно потреперване — сега, когато знаеше, че това бяха залпове на напредващите български дружини, в неговите уши те съвсем не звучаха като ободряваща музика.

— Колко пъти сме му казвали — рече той ядосано, като говореше за Йованович — да тика вляво всичко, което има! Защо е приковал трите батальона от 7-ми полк на тази позиция, която никой не напада!? Коко!

Артилерийският полковник Кока Милованович, когото по някакво предишно хрумване Милан бе свикнал да нарича Коко с ударение върху второто „о“, сякаш бе име на папагал, направи крачка напред.

— Коко, чини ми се, че онези там горе съвсем са се объркали. Идете веднага и поемете командата над лявото крило.

— Разбирам! — просто отговори полковникът, яхна коня си и изчезна към Три Уши. По пътя той се размина с един конник, който носеше на краля следния рапорт:

„Изпратено на 5 ноември, 1 ч. и 14 мин. след пладне.

До Негово Величество краля.

Лявото крило, по донесение на един офицер, започнало да отстъпва. Изпраща се подкрепление. Моето дясно крило премина в настъпление. Моля Дринската и Шумадийската дивизия да преминат колкото се може по-скоро в настъпление на лявото българско крило, защото изглежда, че българите са нападнали с всичките си сили на моето ляво крило.

Генерал Милутин Йованович“

Кралят прочете два пъти бележката, изсумтя нещо, което можеше да се схване като „Коко ще ги научи!“, после нервно смачка листчето и

го подхвърли на един от щабните писари. Полковник Петрович измъкна хартиятката от ръцете на писаря и също прочете съобщението.

— Моля Ваше Величество за позволение — обади се пак капитан Нешич — да спра още веднъж вниманието на Ваше Величество върху важността на борбата при нашия краен ляв фланг.

— Говорете — разсеяно рече Милан, докато оглеждаше с бинокъла си българската позиция срещу Дринската дивизия.

— Господарю, там, при нашата Конна бригада, сега се решава съдбата не само на днешния бой, но може би и на цялата война. — Нешич говореше твърдо и с леки нотки на упрек. Кралят свали бинокъла и го погледна с любопитство. Капитанът се изчерви, извърна поглед към земята, но продължи ясно: — Ако българите пробият с всичките си сили в тази точка, за нашата войска може да настане катастрофа. Защото щом българите се докопат до Калотинската река, нам е пресечен и главният път на отстъплението, и Драгоманското поле е затворено в тила ни.

Милан въпросително погледна своя началник на Генералния щаб, който също бе чул тревожните думи на Светозар Нешич. Но полковник Петрович съвсем спокойно и с тон на превъзходство възрази:

— Безпокойството на капитан Нешич не ми изглежда съвсем обосновано. Българите не са луди да напуснат своята позиция на Сливница, дето могат да се опрат със съсредоточени сили, за да пробват вратоломни авантюри по върховете. Но даже да допуснем такова безумно рискуване от страна на българите; да допуснем, че те ще напуснат Сливница и с всичките си сили ще се хвърлят на нашето ляво крило, да пробият до Калотинската река. Какво от това? Добър им път! Ние ще командуваме „Дясното рамо напред!“, а като се появи Моравската дивизия при Перник, а Шумадийската нападне на лявото крило на Сливница, докато Дринската и Дунавската държат центъра и дясното им крило, любопитен съм да зная какво ще правят българските главни сили при Калотина и Цариброд и докога биха стояли там!

— „Дясното рамо напред!“ — чу се ироничният глас на Владан Джорджевич. — Ясно и просто, като две и две — четири.

За втори път днес крал Милан се престори, че не е чул забележката на своя главен лекар. Разсъждението на полковник Петрович видимо му хареса. След като дълго мълча и мисли, сякаш

заслушан в ужасната артилерийска канонада, пригласяна от трясъка на пушечните залпове, той най-сетне каза:

— Въпросът е кога ще стигне на линията Шумадийската дивизия. Ето пладне отдавна премина, а от нея няма никакво донесение. Също така не знаем нищо за Моравската дивизия. Българските части, които отстъпиха от Власина, Трън и Врабча, вероятно ще се опитат още един път да дадат отпор при Брезник. Колкото и да са малки тези отделения, когато се съединят, могат да задържат Топалович цял ден, ако не и два. Между това проникването на българите в нашия ляв фланг, ако и да не носи катастрофа, все пак не трябва да се допусне, защото от него моралният упадък на Дунавската дивизия може да стане опасен. Когато на лявото крило сме така слаби, не ни остава нищо друго, освен със силно нападение на центъра да принудим неприятеля да се отслаби от нашето ляво крило. — Последното изречение той произнесе като някакво особено свое откритие, забравяйки, че идеята се съдържаше в рапорта на генерал Йованович. — Нека Мишкович веднага въведе в боя вдясно от 4-ти полк едновременно 5-ти и 6-ти пехотен и артилерийския полк.

Полковник Петрович предаде решението на Атанацкович, Атанацкович — на един гвардейски офицер, който веднага полетя към щаба на Дринската дивизия.

След половин час всички оръдия на Дринския артилерийски полк избълваха огън и желязо, като застлаха низината пред Сливнишката позиция с перест синкав дим. Когато димът малко се разсея, от връх Забел можаха да видят как ротите и батальоните на двата полка уверено тръгнаха в атака...

Спаха ли в тези пет часа? Сън ли беше това пропадане в небитието или кратковременна смърт?

Когато пристигнаха в София и ги отведоха до отреденото за нощуване училище, беше точно полунощ. Предложиха им топла храна — никой не се докосна до нея. Нямаха сили за нищо, дори да вдигнат лъжицата до устата си. Не лягаха, а падаха, строполяваха се безчувствени, сякаш умираха. Първо заспиваха, а после се поваляха на земята. Един през друг, един до друг, един върху друг. Повалеяха се и заспиваха така, както бяха вървели — с неизсъхналите струйки пот по

лицата, с пушките на рамо, с премръзналите крака и вкочанелите гърбове. Заспиваха и като че ли в същия момент преставаха да съществуват.

Христо Сумров пак пристигна с последните. Пристигна в някакво състояние на несвяст, на пълно затъпяване, на безчувствие. Вече не помнеше колко пъти беше припадал след Вакарел. Не помнеше нищо. Дори не знаеше защо вървеше, а само — че трябва да върви. И той вървя. Понякога бе залитал като пиян. Друг път се бе влачил като червей на лакти и колене по земята. Събуждал се бе след припадък и отново потеглял. Бяха му помагали и той бе помагал на други. Бяха го изоставяли и той бе изоставял други. Къде бе лежал в кал и лепкава тиня? Къде бе свлякъл кожата от пръстите си? Къде бе раздрал лицето и дрехите си? Не помнеше. И не се опитваше да си припомни. Да си спомниш се иска усилие. А всяко възможно усилие Христо Сумров бе превръщал в движение. В извървяна крачка. В изпъзрян сантиметър. Силите му се изчерпиха, преди да стигне някоя от стаите на училището. Рухна и заспа там, докдето беше достигнал — върху каменните стъпала...

Вдигнаха ги в четири и половина. Изправиха се, без да се събудят. Ядоха, не, погълнаха храна, без да се разсънят. И в пет отново тръгнаха заспали. Имаха нужда от четиридесет часа почивка, а получиха само четири. После пак на крака. Пак на път. Никой от тях нямаше ясна представа за понятието родина. Но родината ги призоваваше и те вървяха. Никой не мислеше, че в този час извършва подвиг, че извършва чудо. Чудесата са винаги красиви и приятни. Ако беше за нещо приятно, за най-голямото богатство на света, никой от тези примрели мъже не би се помръднал. Те вървяха, защото отиваха да умрат.

Вървяха ли? Не, те се влачеха. Те се носеха като призраци. Те умираха на едната крачка и възкръсваха на другата. Всеки метър поглъщаше толкова сили, колкото обикновено поглъща цял километър. Краката тежаха или се прегъваха. Дъхът не стигаше. Клепачите се превръщаха в олово; нищо не можеше да ги вдигне, но те все пак се вдигаха. Празните стомаси се гърчеха болезнено. Пресъхналите устни се напукваха. Оголелите и разранени ходила оставяха кървави отпечатащи по земята.

А хората вървяха...

Нямаше строй, нямаше заповед, нямаше колона. Никой не командуваше. Никой никого не подканяше. И все пак имаше нещо, което ги теглеше, което ги шибаше да бързат. Пред тях оръдията гърмяха и в ушите им това означаваше: отечеството е в опасност. И те бързаха. Бързаха със сетни сили и с несигурните крачки на прощъпулници, но бързаха.

По пладне, когато ги дележа още седем километра от Сливница, срещу тях се зададе един ездач на запенен кон. Упътиха го към офицера, който водеше колоната. Докато конникът се представяше и връчваше запечатаното писмо, изпратено от командира на корпуса, смазаните от умора войници склочиха кръг около двамата.

— Разбихме сърбите на десния фланг — каза куриерът, отговаряйки на въпросите, които валяха като градушка върху него. — Бягат, че подметките им се отлепиха от чизмите... А каквото не избяга, лежи там с куршум в сърцето. — После лицето му помръкна. — Ама вляво сме зле. Напират, а резерви няма. Пробият ли там, свършено е!

Офицерът прочете записката и вдигна глава.

— Братя! — Гласът му трепереше от вълнение. — От нас днес зависи не само позицията, но и войната. Не стигнем ли навреме, чака ни погром и вечен позор. Затуй напред, братя! Бегом!

Който е служил войник, той знае колко условно е съдържанието на заповедта „бегом“. „Бегом да си лъснеш ботушите!“, „Бегом на храна“, „бегом“ за това, „бегом“ за онова, а за войника думата означава да се затича няколко метра и после да продължи ходом или най-много с ускорени крачки.

Но тук, пред Сливница, стана невероятното. Тези окаяници, които едва се крепяха на краката си, дори не дочакаха думата на своя началник, а се втурнаха да бягат. Да бягат, както не се бяга нито в казармата, нито на учение. Да бягат с такъв устрем, с какъвто може би бягат хората, които не отиват, а се спасяват от смъртта.

Кой им вдъхна сили? Кой премахна умората от отеκληте крака? Какво ги тласна тях, полумъртвите, че така полетяха след своя командир? Заповедта ли? Или празната дума „бегом“? Това „бегом“ ли накара Христо Сумров, който вече дванадесет часа не усещаше левия си крак, да се втурне така, както може би не би тичал, за да спаси детето си? Как е възможно хора, които стискат зъби, за да не изпуснат

душите си, да изминат в бяг седем километра, — след като са извървели сто и тридесет?

Когато влязоха в село Сливница, часът беше точно два и половина следобед.^[4] Посрещнаха ги с „ура“, с тържествените и ободряващи звуци на „Шуми Марица“, а сам князът им изрече няколко от онези думи, които намираха веднага пътя до сърцата и тайната на които той владееше:

— Вие не сте вървели; вие сте летели. България винаги ще се гордее с вас!

Отговориха му с гръмовно „ура!“, за което по-късно един очевидец писа: „Приличаше, сякаш небето се срутва над главите ни.“

Четирите километра до Алдомировци изминаха на един дъх. Изминаха ги в мъглата, сред шума и пукотевицата на стрелбата, като си подвикваха, за да не се загубят. После изведнъж някой запя:

*Напред, напред за слава
на бойното поле...*

Песента бързо се разпростря по цялата дължина на колоната. Пееха всички: доброволци, опълченци, войници. Къде остана умората? Какво стана с отеклите и разранени крака? Със студа и глада? Пееха и пристъпваха със същата крачка, с която преди ден и половина тръгнаха от Саранбей.

Пред Алдомировци ги посрещна един русоват подпоручик:

— Нима вие сте новодошлите от Тракия? — Той не можеше да повярва, че в онези, които са изминали пътя от Пловдив до Сливница, ще има сили да дишат, камо ли да пеят. После погледна нозете им и разбра всичко. — Положението е опасно. Атакуват. Пред Братушково ги спряхме, но тук, при Преславския редут, завзеха предните окопи. Не ги ли отхвърлим...

— Не познавам обстановката — каза началникът на колоната.

— Назначен съм при вас — доложи младият подпоручик. — Изпрати ме капитан Савов, който командува левия участък, да ви превода през мъглата и да ви укажа посоката.

Отново тръгнаха. Избиколиха селото, превалиха някаква височина, спряха и залегнаха. Наоколо пицяха куршуми, с глух трясък

се пръскаха гранати, а в промеждутъците долитаха ту „живео!“, ту „ура!“. Санитари с ранени на ръце търчаха някъде назад. Два коня без ездачи, полудели от ужас, се втурнаха сред залегналите мъже и изпотъпкаха неколцина; опитаха се да ги уловят, но те отново изчезнаха в белите облаци на мъглата. Тичаха ординарци и вестовои, които викаха нещо с цяло гърло, но думите им се стапяха в гръмотевиците на битката.

После над позицията сякаш премина някаква гигантска метла, която отнесе със себе си мъглата. Мъжете надигнаха глави и се огледаха. Намираха се зад третите окопи. А там, в първите, се мяркаха сиво-сини униформи, които бавно пълзяха по стръмнината на склона.

— Ето! — посочи ги русоватият подпоручик.

Пушките изтрещяха като една. Залп... Втори... Трети... Офицерът се изправи и вдигна сабята си. От желязо ли беше този човек? Той също имаше сто и четиридесет километра зад гърба си, а сега се извисяваше като чутовен титан, като огромна скала, която всеки миг ще се търколи надолу, за да помете всичко пред себе си.

— Щикооом!...

Ето, за този миг бяха изтърпели всичките мъки по пътя: за това нечовешко „ура“, с което отговориха на командира си, за възторга, който напираше в гърдите, за устрема, с който полетяха подир офицера. Двадесет... петдесет крачки... Сиво-сините шинели залегнаха, и откриха огън. Нека! Остават още сто крачки... Още осемдесет... „Уррааа!“... Няма изранени крака. Няма вкочанели гърбове. Няма натежали от безсъние глави. Има само порив. Напор. Неудържим подем. Стремителност. Хората не са вече хора, а стихия. Още петдесет крачки... Полк ли е пред тях? Или дивизия? Няма значение. Ако ще, нека да е цялата Нишавска армия. „Уррааа!“

Офицерът, който — със сабя в едната ръка и с револвер в другата — тичаше пред всички, изведнъж падна. Препъна ли се? Не, на челото му се чернееше рана. Войниците се поколебаха. Спряха. Заоглеждаха се. Какво, дотук ли беше всичко? Затуй ли извървяха тези сто и четиридесет километра, за да обърнат гръб в позорно бягство? Не, един доброволец в продрана опълченска униформа грабна сабята на убития офицер, издигна я над главата си и извика:

— Напрееед!...

Никой не знаеше, че това е един обикновен учител от К., човек със стара и болезнена рана на крака, спечелена някога на Шипка. Никой не се запита дали този самозванец има право да заповядва, да ги води. Той беше символ, а не войник. Беше въплътен устрем, а не заместник на падналия командир. Неописуемо „Уррааа!...“ отговори на неговия призиви веригата, не, лавината продължи да лети напред, сякаш босите изранени ходила не докосваха земята.

Сиво-сините шинели не издържаха. Огънаха се. Един побягна. След секунда го последваха други десет. След още една — всички останали...

Спри. Изстреляй куршум. „Бягаат, напреед!...“ Гони ги. Зареди в движение. Така, сега още един куршум. Улучи ли? Няма значение. Не спирай. „Напреед!...“

— Напреед!... — продължаваше да вика Христо Сумров, като размахваше сабята на офицера.

После... После по крака му — все този проклет ляв крак — премина пареща болка. Христо падна по очи. Опита се да стане, да продължи, но не успя. Съзнанието му потъна в някаква черна и дълбока, много дълбока бездна...

— Бате Христо! Бате Христо!...

Сънуваше ли? Не беше ли това гласът на малкото Оле, което преди десет години с радостни викове и пляскане на ръчички поздравяваше дървените въртележки, които Христо му дялкаше? Не се ли намира в двора на Хаджиспасови?

— Бате Христо!...

Учителят усети някаква остра миризма и отвори очи. Не, не сънуваше. Над него се бе надвесила тя — не малкото Оле от спомените му, а кръшната мома Олга Хаджиспасова, която преди година бе видял в София, държеше някакво шишенце под носа му, а в очите ѝ се бе събрала голяма, неизмеримо голяма грижа.

— Сърбите?... — промълвиха устните му.

— Не се тревожи, бате Христо. — Очите ѝ се изпълниха с радостни сълзи. — Няма ги. Прогонихте ги.

Той бавно си припомни всичко: безкрайния път, атаката, падането. Огледа се. Наоколо не беше застланият със сиво-сини шинели склон на планината, а селски двор.

— Оле, ти ли си? Къде се намирам?

— Тук е превързочният пункт, бате Христо.

Едва сега Христо забеляза червения кръст на ръкава й, стенещите по двора войници, мъжете с бели престилки, които шетаха там, под навеса. Наведе очи и разбра. Панталонът му беше раздран и бедрото — увито в бели бинтове, върху които се очертаваше малко кафеникаво петно.

— Кракът ли, Оле?

— Нищо страшно, бате Христо. Ударил те е куршум, но раната е лека. Само в месото. За една седмица ще я забравиш. Погледни тук!

Той извърна поглед. Олга му сочеше нещо светло и сребристо, закачено на искаляната му опълченска униформа.

— Какво е това?

— Кръст за храброст — произнесе Олга тържествено. — Сам князът го е изпратил за тебе.

— За мене? — Той опули очи. — Че какво толкова?...

— Повел си хората на атака, така рече офицерът, който го донесе. Князът поръчал, като оздравееш, да му се представиш лично.

Учителят уморено отпусна глава. Поканата не му направи никакво впечатление. Знаеше, че никога няма да се възползува от нея.

От височината на връх Забел крал Милан видя отстъплението на Дринската дивизия и с припряно движение свали бинокъла. Той приближи до една купчинка хора от своята свита и каза с пресъхнало гърло:

— Как ме нервират гърмежите! И особено това, че днес нищо не свършихме! Толкова загуби, а резултати — никакви. Ето на стотина крачки сме от главната българска позиция. Нима не може сега под закрилата на мрака да се нападне и заеме? Но къде са войските? Ах, как е тежко да се води война в планински край...

Не бързаха да отговорят. Ако ставаше дума за победа, всеки би се изтъкнал напред, биха се надпреварвали в приказките. Но сега ставаше дума за загуби и за печални резултати, а това трудно развързваше езиците. Пръв се обади най-младият от групата, капитан Светозар Нешич:

— Господарю, не е напусто проливана кръв днес, ако се продължи започнатата работа. Моментът, когато трябва бързо да се

решава, е настанал. Мъглата ни помага, та се приближихме така бързо и без загуби. Нека преустроим Дринската дивизия и утре сутринта тя да продължи атаката. Нощес има време да се нареди и Шумадийската дивизия да излезе и нападне на левия фланг на Сливнишката позиция. Моравци нека продължат диверсията към София. Господарю, само с бързи действия можем да изненадаме и поразим българите. Победата укрепва духа на войника и е лек за умората. Българите днес ни нападаха; ако продължи така и утре, то значи да ни отнемат инициативата в действията. Но, господарю, затова Върховната команда не трябва нито за миг да се отделя от войските на бойното поле. Тук, на бойното поле, тя най-добре вижда обстановката и може да издава най-добрите заповеди.

Милан мълчаливо изслуша младия офицер, после хлъзна въпросителен поглед по останалите. Полковник Кока Милованович, който се бе върнал от лявото крило, пристъпи от крак на крак и каза горчиво:

— Какво ще бъде с пехота без офицери и без подофицери? Щом загине или бъде ранен едничкият офицер в ротата, и тя се пръсне. А българите като да имат нарочно назначени стрелци да мерят нашите офицери.

— Защо и ние не стреляме техните? — попита кралят и Милованович вдигна рамене:

— Всеки гърми както си иска. Никой не мери, нито поправя мерника според приближаването на противника. Пък когато гърменето на вятъра вземе връх, ти свири с тръба, колкото щещ, „прекрати стрелбата“ — никой не те слуша. Муницията се харчи немилостиво. За мене, като артилерист, днешното безредие в пехотата беше истински пъкъл!

— Да, трябва да свършим колкото се може по-скоро с българите — замислено произнесе Милан, като всъщност отговаряше не на полковник Милованович, а на капитан Нешич. — Ще отида в Цариброд, а утре рано ще се върна. Тук ще оставя началник щаба. — Той отново помълча малко, после повтори настойчиво, сякаш се мъчеше да убеди сам себе си: — Щом веднъж се е почнало, трябва да се свърши с българите. Но по-напред се налага да се изцери Дунавската дивизия от треската, която е получила в днешния бой.

И Милан наистина „изцери“ дивизията, като продиктува заповед, с която отнемаше Дунавската дивизия от генерал Йованович и я поверяваше на австрийския полковник Хорстиг, който досега командуваше Дунавския артилерийски полк...

Уволнението на дивизионния командир предизвика в групичката по-голямо оживление, отколкото поражението на Дринската дивизия, което се бе разиграло пред очите им. Заговориха в един глас, надпреварваха се да сипят предложения, да настояват за сложни маньоври и военни хитрости. Пръв между всички беше Йован Петрович — злополуката на генерал Йованович така го разтърси, такива мрачни предчувствия го обхванаха за поста му на началник на Главния щаб, че той приказваше колкото всички останали, взети заедно, и неизменно заключаваше:

— И моля да се върна с Ваше Величество в Цариброд, за да мога да установя връзка с Моравската дивизия по телеграфа.

За никого, включително и за Милан, не беше тайна, че истинският му мотив беше да не позволи положението му пред краля да се разклати. Това поласка суетната натура на краля и той кимна в знак на съгласие.

— Добре, елате в Цариброд, Петрович. Елате и изработете следната диспозиция за утре. Дунавската дивизия да остане на мястото си, но да закрепим левия фланг на армията. Дринци утре да продължат атаката, като я насочат вляво, по-близо до Дунавската дивизия. Шумадийската дивизия да обхване лявото крило на позицията, но основният и удар да бъде към Алдомировци. Да се съобщи на Моравската дивизия да напредне към Сливница, като нанесе удар вдясно от Шумадийската.

Всички се стъписаха. С последното изречение кралят фактически изменяше първоначалния план за войната. Нали Моравската дивизия имаше задача да напредне през Брезник и Радомир за София? Защо сега ѝ се заповядваше да измени посоката си и предназначения път? Оправдано ли е един неуспех, който всички смятаха частичен и временен, да промени целия ход на войната? Всички си зададоха тези въпроси, но единствен д-р Джорджевич дръзна да ги изрече гласно:

— Защо и Моравската дивизия, Ваше Величество? Нейната задача не е ли да следва пътя към София?

— Войната ще се реши тук, а не в София — с нетърпящ възражение глас отговори Милан. — Тук, и то утре. Затова трябва да се действува енергично и с всички сили. Пехотата да се застави да приближи до неприятеля и след достатъчно подготовка с огън да атакува съвкупно, а не поотделно. — Той се огледа. — Разбрано ли е, господа?

В израз на потвърждение всички козируваха.

Милан направи знак да доведат коня му.

Към осем часа вечерта, в онази стая на хаджи Мановия хан в Сливница, в която квартируваше княз Александър, българските висши офицери се събраха на военен съвет. По двата дървени нара, единствена мебелировка на стаята, насядаха князът, Гуджев, Паприков, Бендерев, командирът на Плевенския полк капитан Петров, който заместваше ранения в днешното сражение Блъсков, Савов, Олимпий Панов, Мечконеv и хофмаршалът на двореца барон Ридезел. Бяха още разгорещени, от изпитанията през днешния ден, но въпреки това в стаята цареше загриженост за утрешния.

Александър: — Започнете вие, капитан Паприков.

Паприков: — Ще започна с това, което не се отнася пряко до нас. На север — той имаше предвид отделния северен отряд на капитан Узунов — действията се водят с променлив успех. След двудневно сражение нашите са отстъпили Кула, но затова пък водят бой при Брегово на сръбска територия, а събират сили и за сериозен отпор при Белградчик. Видин е вече готов за отбрана.

Гуджев: — Споменете и за клетвата, Паприков.

Паприков: — Да, заслужава да се каже. Всички защитници на крепостта днес доброволно са положили следната клетва: „Кълнем се всички до един да умрем на местата си, нежели да помислим за каквото и да е отстъпление.“

Бендерев: — Това се казва истински мъже!

Паприков: — Поручик Зафиров е отстъпил с Комщицкия отред. — Той изкриви лицето си в кисела гримаса. — Чуден човек е този Зафиров. Добре подготвен офицер, пък... Капитан Паница се е обадил от Бучино и е поискал разрешение да настъпи към Туден. Навярно тази нощ или най-късно утре ще се срещне със Зафиров.

Панов: — И слава богу. Иначе Зафиров ще стигне до морето, без да даде нито един изстрел...

Паприков: — В Радомир командирът на 2-ри Струмски полк капитан Кисов е сформирал отделен отред, който Главният щаб е нарекол Радомирски. Той се състои от две непълни дружини от Струмския полк, пет роти от Бдинския и четата доброволци на дядо Ильо войвода. Конница и артилерия няма. Началник щаба капитан Рачо Петров е разпоредил отредът да брани пътя Брезник-Радомир, а ако Моравската дивизия тръгне към Сливница, Кисов да я удари в тил и да я задържи, пък ако ще това да коства пълното унищожение на отреда.

Александър: — Мъдро решение. Телеграфирайте на Рачо Петров, че напълно одобрявам действията му.

Паприков: — Сега да видим положението при нас. В рапортите си и тримата началници на участъци говорят, с възхищение за юначеството на войските си.

Савов: — И на тракийските войски, господин капитан. Ако не беше тяхната помощ... Просто да не повярва човек, че тези хора, които не тръгнаха, а полетяха в атака, за ден и половина са извървели пътя от Саранбей дотук. Нападаха така неудържимо, че не слушаха никаква заповед и трябваше най-сетне сам да отида, за да ги спра и върна.

Бендерев: — Всичко е добре, но аз не зная къде са частите ми. Къде ли не ги търсихме в мъглата — напусто. А от тези, които знаем, няма нито един взвод цял.

Александър: — Не мога да повярвам, че моите славни войници, които днес извършиха такива чудеса, са се разбягали или укрили. Трябва да се потърсят. Навярно са се загубили из мъглата.

Бендерев: — Дайте ми свежи сили, за да продължа утре нападението срещу неприятеля.

Паприков (остро): — С готови отреди всеки знае да воюва. Тъй и баба знае, ротмистър Бендерев. Дайте ми свежи сили... Че откъде да ги вземем, тези свежи сили? Ако искате утре да се сражавате, първо съберете дружините си!

Бендерев (буйно): — Как смееете да ми говорите с такъв тон? Разбира се, че ще искам свежи сили. Аз целия ден съм атакувал, не съм играл ръченица.

Паприков (още по-високо): — Ако успехът ви се състои само в загубването на дружините, по-добре да бяхте играли ръченица!

Александър (примирително): — Господа, господа, предупреждавам, че сме се събрали да говорим за съдбата на позицията и войната, а не да се караме. Забранявам да се повишава тон. Вие, ротмистър Бендерев, знаете, че със свежи сили не разполагаме. Нека не говорим за това, което ни липсва, а как с наличните сили да се справим утре.

Гуджев: — Моето мнение е, че войските от Мека Црев и Малово трябва да се оттеглят на позициите, които заемаха преди атаката.

Бендерев: — Да се оттеглят? Затова ли дадохме толкова жертви днес?

Панов: — Майор Гуджев е прав. Нямаме сили да продължим настъплението. А ако сърбите ни ударят между Мека Црев и Леща, всички изнесени напред части ще се окажат обкръжени.

Мечков: — И аз подкрепям предложението. Да изчакаме. Ако се удържим още един ден, ще пристигнат нови подкрепления от Тракия и тогава ще можем да мислим за по-сериозни настъпателни действия.

Никой, дори и Бендерев, не възрази повече и това бе сметнато като знак на съгласие.

Александър: — Значи, решено е. Ротмистър Бендерев ще изтегли частите си на вчерашните позиции и ще ги преустрои.

Паприков: — Въпросът не е толкова прост. Говорим за малкото, а не виждаме цялото.

Савов: — Какво значи това, господин капитан? Говорите иносказателно, като притчите от Библията, а аз, честно слово, не разбирам за какво намеквате.

Паприков: — Ние приличаме на доктори, които са се заловили да вадят тръна от петата на човека, а не виждат, че той се е разкапал от охтика.

Панов: — Още по-ясно, капитан Паприков. Какво искате да кажете?

Паприков: — Днешните успехи ни въодушевяха повече, отколкото трябва. Унищожихме два батальона и отхвърлихме Конната бригада, а захванахме да мислим, че едва ли не сме разбили цялата сръбска армия. Това, господа, е погрешно. Днес срещу нас бяха, само

две дивизии, а утре ще бъдат четири. Как ще се справим с тях? Какво ще им противопоставим? Нашите единадесет дружини и изнемошелите от похода тракийци?

Всички погледи се съсредоточиха в началник щаба на корпуса. Думите му бяха сурово реалистични, но днес, когато младите български началници за пръв път изпитаха сладостта и опиянението на победата, те изглеждаха по-скоро жестоки.

Александър: — И какво предлагате, господин Паприков?

Паприков: — Смятам, че повече не можем да удържим позицията. Предлагам да се оттеглим към София.

Бендерев, Мечконов, Савов, Петров и Панов: — Да се оттеглим!? Вие луд ли сте, Паприков?

Паприков: — Не съм луд, а гледам на нещата трезво и обективно.

Александър: — Изяснете се, капитан Паприков.

Паприков: — Въпросът е ясен. Той се свежда до това: трябва ли да се остане на Сливница при вероятност да се загуби армията или трябва да се отстъпи, за да се запази армията. Войната ще се реши от армията, а не от временно отстъпените територии. Ако на Сливнишката позиция армията бъде разбита, то столицата сама по себе си ще падне и частите, които идват в подкрепление, също сами по себе си ще отстъпят. Но ако армията отстъпи, то сърбите по-рано от два дни няма да дойдат пред София. А в това време в столицата ще пристигнат още двадесет дружини, които, заедно с войските от Сливница, ще бъдат напълно достатъчни не само за отбрана, но и за преминаване в настъпление.

Александър: — Какво мислят останалите по това предложение?

Гуджев: — Страхувам се, че капитан Паприков е прав. Едно оттегляне в София не е поражение, докато разбиването ни тук ще означава край на войната.

Бендерев (крещи): — Прав ли? Не само че не е прав, ами е направо предател!

Паприков скочи срещу него. Бендерев го посрещна с издигнати юмруци. Останалите се спуснаха между тях и ги разделиха, като изпревариха ударите.

Панов: — Бендерев говори невъздържано и дължи извинение на Паприков.

Бендерев: — И вие ли, Панов? Най-малко от вас очаквах...

Панов: — Не. Аз съм решително против отстъплението. Осъждам ви за невъздържаните думи, но подкрепям смисъла им. Ще се бием и ще умрем тук, на Сливница.

Александър: — Помислете добре, господа, преди да дадете отговорите си. — Всъщност Паприков защити онази идея, която князът бе поддържал още на съвещанието в София и в правотата на която все още вярваше. — Капитан Паприков не е нито предател, нито пораженец. Помислете добре, защото рискуваме не само кожата си, а и бъдещето на България. — Той бе имал желанието да остане над спора, да си запази ролята на арбитър, но сега изведнъж усети, че защитавайки началник щаба на корпуса, бе издал и своето становище. И побърза да се поправи: — Мислете зряло и кажете мненията си. Аз ще говоря последен.

Мечконеv: — Отстъплението ще изиграе пагубна роля върху духа на войската, а духът — това е единственото, в което превъзхождаме противника. Решително се противопоставям на идеята за отстъпление.

Петров: — Аз също.

Савов: — И аз също. Отговарям с главата си, че лявото крило ще издържи.

Везните съвсем очевидно наклоняваха към отбрана до последна възможност. Ясният стратегически поглед на Паприков, далновидността на Гуджев, неговият, на княза, намек, всичко се оказа безплодно срещу упоритостта на тези въодушевени млади хора. Можеше ли Александър да им се противопостави? Безспорно — да. Като княз и главнокомандуващ, като председател на този съвет, който имаше последната дума, той можеше да заповяда. Но какво щеше да се случи по-нататък? Те биха се подчинили и... Александър завинаги би се сбогувал с българския престол...

Докато обмисляше, той изведнъж си зададе въпроса, дали пък истината не беше на тяхна страна. Днес войските не показаха ли, че могат да печелят победи и срещу многочислен противник? Духът, за който говореше иначе благоразумният и трезв Мечконеv, не беше ли оръжие, по-могъщо от пушките и топовете? Не беше ли именно той, който днес даде устрема на бдинци и крила — на тракийци? Онези, които извършиха чудесата на Мека Црев и Алдомировци, не могат ли да ги повторят и утре? Сигурно могат. Иначе нямаше пет от всичко седемте офицери да настояят против отстъплението.

Александър: — А вие, барон Ридезел? Какво е вашето мнение?

Ридезел (който досега бе мълчал и объркано наблюдавал буйната разпра между българските висши офицери): — Was?

Князът му преведе. Но преди смутеният Ридезел да отговори, махна с ръка и се отказа от мнението на своя хофмаршал: ако Ридезел посъветваше отстъпление и Александър го възприемеше, това би било нова струя вода във воденицата на онези, за които немският произход на княза беше като трън в очите.

Александър: — Благодаря за мненията ви, господа. И така — той усети, как погледите на всички просто изтръгнаха думите от устните му, — и така, оставаме. Целта ни ще бъде да разбием сръбската атака пред позицията, като не допуснем тя да достигне нашите окопи и укрепления. Ще избягваме всякакви рискове. Това го казвам за вас, ротмистър Бендерев. Ще преминете в отбрана, като заемете таз сутрешните си позиции, и обърнете особено внимание на височината Леща. Пристигналите днес части ще вземете вие, капитан Савов. Погрижете се да отпочинат добре, за да разчитате по-пълно на тях утре. И внимавайте! Положението при вас е опасно, дори по-опасно, отколкото на десния участък. Съществува възможност да бъдете обкръжени откъм Гълъбовци. — Той погледна часовника си. Беше единадесет. — Това е всичко, господа. Идете по местата си и се гответе. Утре на разсъмване аз ще бъда в центъра на позицията, при славната батарея на капитан Иванов.

Офицерите се изправиха, отдадоха чест и излязоха. При княза останаха само барон Ридезел и майор Гуджев.

Александър отиде до прозореца, отвори го, за да изчисти гъстия тютюнев дим от стаята, и застана до него, загледан в непрогледната чернилка на нощта. Леденият лъх на вятъра, примесен със ситни снежни кристалчета, го накара да потрепере. Устните на княза прошепнаха:

— Бедните войници! Ще прекарат страшна нощ по височините!...

Двамата зад него не отговориха. И неочаквано през отворения прозорец до тях долетя гласът на Бендерев, който казваше на някого от другарите си:

— Тоя немец разбира от стратегия, колкото... — и завърши с едно грубо и цинично сравнение, което не може да бъде написано.

Александър се сви, сякаш някой го беше ударил през лицето. Той знаеше неприязънта на Бендерев, но за пръв път го чуваше да говори така разпасано и дръзко. Уязвен дълбоко, той изпита желание да направи нещо, да си отмъсти, но стисна зъби и се овладя. В минути на върховно изпитание няма място за лични вражди!

Обърна се и с привидно спокойствие седна пак на дървения нар. Само бледостта на лицето му изразяваше мъчителното чувство, което го изпълваше. Гуджев се наведе към него и каза развълнувано:

— Аз моля, Ваше Височество, да не следвате решението на тези млади хора. Повечето от тях не са били друг път в бой, не знаят що е война. Те считат личната си храброст за стратегия!

Нестабилният и до болезненост чувствителен характер на княза се огъна. Само допреди минута той се бе увличал от ентузиазма на своите млади офицери, бе се въодушевявал от тяхната непоколебима сигурност в победата, почти бе споделил вярата им в утрешния ден. Сега чу една дума и всичко в него се обърна. Мислеше си: не можеше да не се вслуша в нея. Гуджев не беше просто един човек, „някой“; Гуджев беше офицер със значителен опит зад гърба си и командущ целия Западен корпус. Кой по-добре от Гуджев имаше цялостна представа за положението на Сливница? Паприков? Но нали и Паприков съветваше да не се рискува и да се отстъпи към София?

Князът мълча повече от четвърт час, после каза тихо:

— И аз мислих за това, господин майор. Във войната освен храброст се иска и ум. Но да заповядам отстъпление сега, след съвета — не мога. На всеки случай ще пратя телеграма на господин Каравелов, че отстъплението все пак е възможно. Това засега е достатъчно, нали?

Той седна до масата и написа телеграмата, с която предупреждаваше министър-председателя за възможното отстъпление и му нареждаше хазната да се изнесе на сигурно място в провинцията, а архивата на двореца да се пренесе в германското дипломатическо агентство...

[1] Българите ни разбиха, ето ги зад нас! (ср.). ↑

[2] Господин капитан, помощ колкото се може по-скоро! Изгинахме от проклетите българи, които, възползувани от мъглата, ни изненадаха и разбиха. Водим толкова време отчаяна борба, а никой не

ни помага. Помощ, за бога, по-скоро помощ! Поне една батарея! Всички ще изгинем, ако веднага не дойде помощ!... (ср.). ↑

[3] Помощ! Пропаднахме днес!... (ср.). ↑

[4] Повтаряме, че походът е описан по легендарния преход на 8-ми Приморски полк. Всичко в него, до последната минута, е абсолютно достоверно. Данните са взети от книгата на швейцарския подполковник Хунгербюлер (Н. Hungerbühler — *La mission militaire suisse sur le théâtre de la guerre Serbo-Bulgare*, Lausanne, 1886, стр. 114), в чиято обективност никой няма основание да се съмнява. За 36 часа и половина, от които 8 прекарани в почивка, частите са изминали 95 км по въздушна линия, или 140 по пътищата, в снежно и ветровито време и през планински терен: постижение, каквото историята на всички войни и на всички армии не познава. Един Наполеонов полк е изминал 145 км за три дни; описаният поход е равен по разстояние, но в два пъти по-кратко време. По сръбски източници (д-р Владан Ђорђевић, *Историја Српско-бугарског рата 1885*, Београд, 1908, стр. 734) от 3000 войници е имало изостанали само 621. Този поход накара някои сръбски историци да кажат по-късно с ядно възхищение: „Княз Александър дължеше короната си на краката на своите войници!“. ↑

6 ноември

Смаян, очарован, Херуц не можеше да повярва на очите си. Какво ставаше около него? Къде свършваше истината и къде започваше фантазията? Военен поход ли беше това или лоша театрална постановка? Ако не бяха километрите, които с всеки час оставаха зад гърба им, Херуц би повярвал, че е попаднал във всичко друго, но не и във военна колона. Дисциплина тук съществуваше и не съществуваше. Команди не се издаваха, а се изпълняваха. Команди ли? Не, тези хора просто знаеха какво трябва да вършат и го вършеха сами, по вътрешно убеждение, съзнали дълбокия смисъл на нещата, и с действията си изпреварваха неизречените заповеди на своите началници. Наглед всеки правеше каквото си иска, а всъщност всеки изпълняваше задълженията си и даже повече от задълженията, си. И затова нямаше свирки, команди, наказания. И защо да ги има? Нали тяхното предназначение е именно това, хората да изпълняват задълженията си? Вместо заповеди имаше шеги; вместо свирки — песни; вместо началници и подчинени — другари; вместо наложена дисциплина — съзнание. И за малко повече от двадесет и четири часа тези наглед разпуснати и разгащени войници изминаха седемдесет километра. Като на шега...

А Паница? Едва сега хърватинът можа да разбере тайната на странното очарование, което Константин Паница упражняваше върху своите македонци. В него по някакъв куриозен и наглед абсурден начин се съчетаваха военното образование с хайдушкото въображение; смислените заповеди със сладкодумството; суровостта със сантименталността; патриотизмът с дяволиите. Той се караше, а хората се смееха, защото разбираха, че това е израз на безкрайната му сърдечност; шегуваше се, а хората навеждаха гузно глави, защото зад шегата усещаха неговия укор. Беше началник и можеше да изисква, а той се раздаваше. Измина десет километра на кон, а после го отстъпи на онези, които бяха по-слаби или по-уморени от него. Вървеше пръв, обядваше последен. Получаваше толкова, колкото всеки войник от

колоната, а даваше колкото десет. Взискателността му се насочваше първо към него самия и после към останалите. Но ако им посочеше кратера на някой връщ вулкан, те биха се хвърлили в него без въпроси и без колебания...

В полунощ пристигнаха в село Бучино и се настаниха на бивак. Лумнаха огньовете и сред песни и закачки големи късове месо цвърнаха над тях. Пълни бъклицы (те не бяха доставени от новоизлюпения интендант Кронислав Херуц, но никога не липсваха в колоната) тръгнаха от ръка на ръка. Гръмнаха тъпани, пригласяни от весели провиквания. Капитан Паница седеше в средата на бивака, пушеше любимото си наргиле, за което — противно на всеки здрав разум — се бе намерило място в скромния му багаж, и приличаше повече на турски паша, отколкото на офицер от една модерна армия.

Месото още не беше се опекло, когато пристигна един уморен ездач и доложи на капитан Паница, че поручик Зафиров иска разрешение да нападне Комщица, където бил разположен един сръбски батальон.

— Забранявам! — късо отговори Паница и отново захапа мундщука на наргилето си. Тази единствена дума произнесе с такова царствено великолепие, че кръвта на македонците се разигра от възторг и те изпразниха пушките си във въздуха.

След един час пристигна втори куриер. Зафиров настойчиво молел за разрешение, защото всичко за атаката било готово и имал реални изгледи за успех.

Паница отпи няколко дебели глътки от бъклицата, избърса мустаците с опакото на ръката си и отново отсече:

— Забранявам!

След още един час пристигна сам Зафиров. Върху удълженото му от многото безсънни нощи лице се четеше израз на почти нескрит гняв, укор и желание за кавга. Очакваше да се разиграе някаква бурна сцена, но се случи точно обратното. Когато го видя — те бяха приятели отдавна и преди войната ергенът Зафиров почти през вечер гостуваше в дома на сегашния си началник, — Паница скочи на крака, притисна поручика до гърдите си и залепи две звучни целувки на небръснатите му бузи. После го накара да пие от преполовената бъклица и го настани до себе си край огъня.

— Господин капитан — започна разколебано Зафиров, — защо сте отказали да осъществя замислената атака върху Комщица?

— За да разбереш, че ти е дошъл началник — отговори ухилено Паница и възхитените македонци отново изпразниха пушките си. — Ако започна с всичко да се съгласявам, как ще ти стане ясно, че съм началник?

Около тях се струпаха толкова много зяпачи, че двамата почти престанаха да се виждат.

— Разполагам със запасната рота на поручик Караиванов, две доброволчески и четири опълченски чети. Смятам, че силите ми са достатъчни, за да разгромя сръбския пехотен батальон, който е в Комщица.

— Много добре! — кимна в съгласие Паница. — Върви и атакувай. Аз имах заповед да нападна Малко Малово и Василевци, но Рачо — той пак не признаваше титлите и назоваваше началника на Генералния щаб с малкото му име — ми съобщи, че там Бендерев и Мартинов, да ги поживи господ, вече са свършили работата. Върви и атакувай! — повтори той. — Щом силите ти са достатъчни и вече разбра, че имаш началник, няма пречки за атаката. Аз ще вдигна моите хора и ще ги поведе към Туден, да ти осигуря фланга и тила. Чакай, къде се разбърза?

— Но нали сам казахте?...

— Слушай, Зафиров. Ние сме българи, а не поганци. Гост си, не можеш ни обиди. Ще хапнеш и ще пийнеш, пък ако ще чудо да стане. — И докато слисаният поручик въпреки волята си впи зъби в сочния къс месо, той се обърна към Херуц: — А ти? Май съвсем оглупя напоследък. По-рано човек не можеше да те наддума — каже ли нещо, ти ще му запушиш устата с някой лаф, дето после го повтарят навсякъде из София, като че ли не го е казал един хърватски клюкар, пардон, вестникар, а Моисей или дядо Мохамед. А сега гърлото ти сякаш е заключено с три катинара...

Кронислав Херуц не отговори. Той съзнаваше, че с него става някаква чудна промяна, която изтикваше на заден план всичко онова, от което в представите му — впрочем и в представите на всички, които го познаваха — съставляваше неговата личност и изкарваше напред нови черти, нови разбирания и нови възторзи, каквито не предполагаше и не допускаше за себе си. Като че ли примерът на тези

хора, с които от тридесет часа се беше свързал, потискаше и изличаваше нрава на „последния епикуреец“, лишаваше го от присмеха и скептицизма и на тяхно място насаждаше частици от тяхната вяра и техния ентузиазъм. Вяра в какво? Херуц не можеше да открие отговора на този въпрос, но знаеше, че тя, тази вяра, съществуваше и заразяваше и него.

Зафиров най-сетне отби задълженията си към домакините, яхна коня и препусна в нощта. Отредът на Паница също напусна бивака си и се отправи към Туден. Мракът беше непрогледен. На Херуц му се струваше, че ако бяха превързали очите му с черна кърпа, пак не би се чувствувал така сляп, както по пътя към Туден през тази нощ. Но колоната не изгубваше пътя, не намаляваше крачката. Македонците, които я водеха, сякаш бяха надарени с котешко зрение. Привикнали на живот и дълги преходи в планините, те се ориентираха в невидимото, долавяха със сетивата си онова, което беше недостъпно за очите, с безпогрешен инстинкт откриваха завоите, склоновете, дърветата и камъните. И когато се развиделя — това стана едва към седем сутринта, — колоната вече вървеше по билото на някаква гола и дълга височина.

— Гледайте! — извика някой и протегна ръка на юг.

Спряха и се загледаха. На два-три километра от тях се забелязваха черни точки, които прибягваха в овразите, събираха се, отново се разпиляваха и постепенно образуваха нещо като широк сърп, отворен на северозапад.

— Нашите са! — непоколебимо отсече същият глас.

Кронислав Херуц вдигна бинокъла си. Да, бяха българи. Понататък, в крайнината на селото, към което се насочваше отвореният сърп, се мярнаха и други фигури, но те бяха в сиви униформи. После всичко се разви с шеметна скорост. Сивите, които до този момент спокойно шетаха нагоре-надолу, изведнъж се защураха като обезумели. Разнесе се далечно „ура“ и честа пушечна стрелба. След секунда сърпът се превърна в чук и този чук с всички сили се стовари върху изненаданите сръбски войници. За минута се изви някаква вихрушка, в която не можеше да се различи нищо. И след това се видяха отделни сиви униформи, които в нечовешки ужас бягаха на запад. Херуц с изненада чу собствения си глас да крещи възторжено:

— Разбихме ги! Дявол да го вземе, разбихме ги! Направихме ги на пух и прах!

След половин час пристигна пратеник на Зафиров. Атаката беше успяла: две роти на противника извадени от строя, един офицер и 30 войници убити, 40 ранени, 42-ма пленници... Толкова! Поручик Зафиров не бе губил време да разказва надълго и нашироко, защото бързаше към Комщица, където бяха другите две роти от сръбския батальон.

Разпалени от победата, на която бяха свидетели, доброволците от отряда отново се впуснаха на път. Прекосиха някаква дълбока низина, изкачиха се на един остър планински гребен и в нозете им се разкри село Туден. Отначало им се стори като че ли селото е пусто. Никакъв живот, никакъв дим над комините. Но това не продължи дълго — между къщите скоро се появиха групи войници в сиво-сини униформи. Хората притаиха дъх — за пръв път противникът беше пред тях.

Капитан Паница се преобрази. Всяка следа от човека, склонен към оригиналност и салтанати, изчезна. Сега той беше само хладнокръвен офицер или по-точно — опитен главатар. С кратки думи той разпредели хората, изпрати шестте си конници в обход, после сам даде знак за атаката. Доброволците, не спали от 48 часа, полетяха напред. На острия гребен остана само един наблюдател — Херуц. Той видя краткото, но кръвопролитно сблъскване, удара „на нож“, повалените на земята няколко сиво-сини униформи, бягството на останалите. Като слезе в селото, отредът вече пируваше около двата изоставени от сърбите казана, в които вреше един вол. Херуц се поколеба, но не се присъедини към пиршеството. С него ставаше нещо необяснимо — чувствуваше се засрамен, че не беше дал някакъв принос за победата. И тайно съжаляваше за това...

Когато пристигнаха в Комщица, поручик Зафиров вече беше завършил започнатото дело. Останалите две роти от сръбския батальон бяха напълно разбити, като дадоха 163-ма пленници. Спасили се бяха само двама — батальонният командир майор Милошевич и един тръбач, които навреме бяха яхнали конете и избягали в кариер.

В четири часа сутринта Петко Каравелов свика на заседание Министерския съвет. Освен всички министри тук присъстваха още

Стефан Стамболов, Димитър Петков, Тодор Иванчов и началник щаба на армията Рачо Петров. Всички знаеха повода — тревожната телеграма на княза, с която той подготвяше своя пръв министър за евентуално отстъпление от Сливница. Хората насядаха около дългата маса — унили, умислени, потиснати — и избягваха да срещат погледите си. Витаеше дух на отчаяние, на обезнадеждване, сякаш поражението, което Александър допускаше, вече беше се превърнало в действителност.

Разрошен, с подпухнали очи, забравил да си сложи вратовръзката, Каравелов прочете с дрезгав глас телеграмата на княза и рече:

— Кажете сега какво да правим.

Заседанието беше на Министерския съвет, но пръв се обади Рачо Петров:

— От Сливница по никой начин не трябва да се отстъпва — каза той твърдо. — Не зная какво са мислили там, но аз съм абсолютно против. Който пръв е изрекъл думата „отстъпление“, заслужава куршум. Отстъпление пред един неприятел, който настъпва подире ви, е бягство, което лесно се превръща в разгром.

— Нека всички се изкажат — предложи Каравелов, като прекара разтреперани пръсти през буйната си коса.

Изказаха се. Всеки по свой начин, всеки със свои доводи, но всички бяха единодушни — отстъпление не трябваше да се допусне...

— Решено — обобщи Петко Каравелов, след като изслуша всички мнения. — Никакво отстъпление. Сливница ще се защитава докрай! Ако трябва — ще намерим начин да наложим волята си и на княза.

— Предлагам да отида на Сливница и да му занеса нашето решение — каза Стамболов. „Му“ се отнасяше за княза.

— И аз — обади се и Димитър Петков.

— Добре — кимна Каравелов. — Пригответе се и заминете веднага. А вие, доктор Радославов, напишете една депеша от името на Министерския съвет. И предупредете този... — той съумя да спре навреме — да изпраща депешите си шифровани, да не се внася паника сред населението.

След половин час Стамболов и Димитър Петков бяха в хотел „България“ и се стягаха за път. В стаята догаряше една малка свещ.

Суеверният Стамболов рече:

— Слушай, Петков. Ако, догдето си обуя ботушите, свещта угасне, сърбите ще ни бият; ако гори още — ние сме победители.

Тези думи прозвучаха като прокоба. Докато Стамболов бързаше да нахлузи ботушите си, двамата с Петков не снемаха очи от свещта. Тя не угасна. Мъжете въздъхнаха облекчено...

По същото време, в което бъдещият диктатор гадаеше съдбата на България по пламъчето на една свещ, на пощенската станция дежурният телеграфист предаваше две телеграми за Сливница. С тях Радославов и Рачо Петров уведомяваха съответно княза и майор Гуджев, че Министерският съвет и Щабът на армията решително изключват отстъпление от Сливница.

Когато телеграмите пристигнаха в Сливница, там боят вече беше започнал.

Нощта сякаш бе измила от съзнанието му всичко неприятно, целия мъчителен спомен за вчерашния ден. Докато закусваше обичайните си две яйца „à la coque“ в царибродската кръчма, на която някой находчив вестовой бе закачил табела „Код Софије“^[1], крал Милан се чувствуваше в превъзходно настроение. Вчерашното бе нищо, недоразумение, една глупава случайност. По-добре! Отпорът на българите само щеше да украси победата и да направи по-сияен ореола на победителя!

Тази сутрин Милан не се съмняваше в победата. Още като се събуди, той прочете диспозицията, съставена от Петрович и Атанацкович, и напълно я одобри. В нея беше отнета възможността за каквато и да е случайност. Четирите дивизии щяха да се нахвърлят на българската позиция като ястреби върху пилци и да я пометат. Чудеса във войната не стават — такава беше твърдото Миланово схващане. Чудеса не стават, а само чудо можеше да спаси българите от подготвеното поражение.

Като изяде рохките яйца само с половин филийка хляб — малкото хляб, беше част от борбата срещу напълняването! — Милан се почувствува толкова добре, че изпита желание да се пошегува. Огледа се. На една съседна маса закусваха полковник Магдаленич, Йован Атанацкович, д-р Джорджевич и капитан Нешич. Кралят толкова

разчиташе на доброто си разположение, че се престаши да насочи стрелите на остроумието си против лекаря.

— Е, какво ще кажете, Джорджевич? — подхвана той без предисловие, като иронично повдигна веждите си. — Не искам да ви засегна, но за мене вие сте нещо като злия предсказател на войната ни срещу българите. Продължавате ли да се съмнявате в победата на сръбското оръжие?

Джорджевич остави вилицата си на масата и спокойно срещна погледа на краля.

— Какво ви дава основание да ме смятате „злия предсказател на войната“, Ваше Величество?

— Ах, няма вече започнахте да се отказвате от вашето черногледство? *C'est tout à fait magnifique, mon vieux!*^[2], Животът ни учи, че както плъховете първи напуцат кораба в момент на опасност, така и черногледците първи подушват щастливите обрати.

— Приемам поправката, Ваше Величество. Аз съм черногледец, понеже гледам на нещата реално, без розови очила.

— Искате да кажете — Милан се засмя широко, — че реалността е черна?

— Уви...

— Кажете, кажете, докторе — продължи да се смее кралят. — Само не споменавайте вчерашните бъркотии в Дунавската дивизия. Попитайте Атанацкович. Той ще ви каже, че българите сами са се разкаjali за вчерашната си дързост и са се изтеглили от Мека Црев. Снощи Хорстиг е завзел височината, без да гръмне пушка.

— Знам — кимна Владан Джорджевич. — Грижата ми произлиза от друго. Снощи направих преглед на лазаретите. И знаете ли, Ваше Величество, какво открих? Че в 9-ти полк са се появили първите пръсташи^[3].

— Пръс-та-ши? — повтори бавно изненаданият от новината Милан, който не знаеше какво да отговори.

— Точно така, Ваше Величество, пръсташи. Преди катастрофа кораба напуцат плъховете, а армията — дезертъорите и пръсташите. Това не е ли достатъчно основание да се гледа черно на бъдещето?

— Чухте ли, Атанацкович? Имало пръсташи. Моля, отбележете си да се съдят и разстрелват без церемонии, в двадесет и четири часа.

— Той пак се обърна към лекаря: — Стадо без мърша не може, докторе.

— Лошото е, че мършата се появява при нас, а не при противника — спокойно посрещна новото предизвикателство Джорджевич. — Снощи дринци разказваха, че срещу тях са стреляли дори и ранените българи.

Милан беше започнал спора със заядливия Джорджевич добре, но постепенно изпусна нервите си.

— Това положение, изглежда, ви радва, докторе.

— Напротив, кара ме да страдам, господарю. Най-добър сърбин не е онзи, който само се тупа в гърдите и си затваря очите пред горчивата реалност или я гледа през розови очила.

Тези думи лекарят произнесе с толкова искрена горест, че Милан се почувствува задължен да го утеши:

— Не се тревожете, Джорджевич, не се тревожете. Дяволът съвсем не е така черен, както го описват. Чувате ли топовните гърмежи? Те известяват днешната ни победа.

Неволно всички се заслушаха. Наистина откъм Драгоман долиташе глухият тътен на артилерийската канонада. Но внезапно този шум се наруши от тропота на кон, който препускаше в кариер. Тракането на подкованите копита се засили и после спря пред вратата на кръчмата. Офицерите наскочаха и залепиха лица до прозорците.

— Познавам го — каза полковник Магдаленич. — Това е артилерийският капитан Йосиф Симонович. Какво ли го кара толкова да бърза?

Вратата се отвори с трясък и в кръчмата връхлетя Симонович. Беше задъхан от лудата езда и опръскан с кал до ушите.

— Лоша новина, господарю! — изговори той на пресекулки.

Милан пребледня. Боже мой, и днешният ден ли започва с ядове! Нали уж всичко беше така добре замислено и подготвено?

— Кажете? — едва изрече кралят. — Пак при Дунавската дивизия ли?

— Не, господарю. Съвсем другаде. При Калотинската река.

— При Калотинската река! Че то е на две крачки оттук!

— Там срещнах преди малко майор Милошевич — кимна утвърдително капитан Йосиф Симонович. — Българите, водени от някой си капитан Паница, разбили напълно неговия батальон при

Ропот и Комщица и сега настъпват по Калотинската река с големи сили. Петнадесет дружини, така ми каза майор Милошевич.

— Петнадесет дружини? — изпъшка Атанацкович. — Че това са цели четири полка!

(Както знаем, батальонът на Милошевич беше разбит от една запасна рота и шест доброволчески чети.)

Всички бяха така потресени от новината, че за няколко минути никой не можа да проговори.

— Трябва да замина за Пирот! — неочаквано рече кралят.

— За Пирот? — възкликна Джорджевич. Тези две думи всъщност значеха: „Мигар ще побегнете? Вие ли ще бъдете първият плъх, който ще напусне кораба в часа на опасност?“

— Защо пък не — угодливо се намеси Атанацкович. — Присъствието на Негово Величество съвсем не е така необходимо тук.

— Ваше Величество — развълнувано изговори капитан Нешич, — не отивайте в Пирот, не напущайте войската. Тя е най-добрата сигурност за вас. Туй са лъжливи, комарджийски съвети. Всичко е готово за заминаване на бойното поле, можете да тръгнете веднага.

Кралят остана още една минута замислен, с отчаяно отпусната на гърдите глава. После, решил окончателно, той се изправи. Очите му изглеждаха потъмнели.

— Не могу овде остати — отговори той хрипливо. — Нећу да ме Пашић и другови његови воде везаног кроз Софију. Мени је и онако потребно разговарати се са Гарашанином о сазиву и пошиљању још војске овамо. Ако је глас лажан, то ћу се сутра вратити и отићи код војске. — И добави првото, което му хрумна в главата: — Ти — той се обръщаше към Светозар Нешич — ћеш остати у Цариброду као изасланика Врховног команданта овде.^[4]

След десет минути няколко препълнени файтона полетяха по пътя към Пирот. Крал Милан и свитата му бяха...

Телеграмата на началник щаба на армията гласеше: „Заемете Брезник и удържете неприятеля во что би то не стало. Ако неприятелят е заминал за Сливница, нападайте го в тила, за да го удържите. Употребете всичките си сили и средства. От вашите удържания зависи съдбата на Сливнишката позиция и армията ни. Можем да изгубим

един отред, но да спасим армията и отечеството.“ Капитан Кисов я прочете три пъти, после пресметна наум: Радомирският отред се състоеше от 1949 души, от които 520 необучени доброволци, 24 конници и нито едно оръдие. С тези сили той трябваше да издържи един ден, един безкраен ден срещу Моравската дивизия... Прав беше Рачо Петров — отредът беше осъден на пожертвуване!

Кисов въздъхна, разтърси глава да пропъди мрачните си мисли, повика своите дружинни командири и четниците на доброволците и даде заповед за настъпление. Войната е игра, в която залогът не е животът на отделния боец, а честта и свободата на родината. А когато се касае за родината, никой няма право да се оплаква от своя кръст...

Отредът настъпи към Брезник, нахвърли се върху оставения там от полковник Топалович прикриващ батальон, разби го и го изтласка. При Кисов доведоха един пленник. Предположенията на Рачо Петров се бяха потвърдили: пленникът съобщи, че Моравската дивизия бе изменила пътя си и с всичките си сили напредваше към левия участък на Сливнишката позиция. Нямаше място за колебание — Кисов трябваше да приеме саможертвата, но да изпълни дълга си към отечеството.

Отредът настигна дивизията при връх Свети Никола. Не, не можах да я нападнат в тил. Още с първите изстрели откъм Брезник полковник Топалович бе върнал дивизията и я бе насочил по обратния път. Престрелката започна мигновено и с всички сили. Българите стреляха упорито със своите недалнобойни пушки, куршумите от които падаха по средата на разстоянието между двете бойни линии. Сърбите им отговаряха с унищожителен артилерийски огън. Един час... Втори... Трети... Гранатите се разбиваха между набързо окопаните роти и ги покосяваха. Появи се разколебаване. С револвер в ръка капитан Кисов тръгна да окуражава бойците. Гледката беше наистина потресаеща — неукрепената позиция бе осеяна с трупове и стенещи ранени, а при всяко избухване на нова граната ужасените опълченци и доброволци издигаха глави към небето, кръстеха се и четяха „Богородице Дево“, но все още лежаха в малките си окопчета, с християнско примирение чакаха съдбата си и не помисляха за бягство.

Към три часа следобед Кисов разбра, че положението е неудържимо и реши да отстъпи, но по такъв начин, че да увлече подире си Моравската дивизия и да я отклони от пътя към Сливница.

Отстъплението, под прикритието на една дружина, започна правилно, като на учение. Но това не продължи дълго. Окуражени от явното си превъзходство, сърбите се хвърлиха да ги преследват, стреляха, убиваха и само едно не разбираха — че в увлечението си се отдалечаваха непоправимо от Сливница.

Поражението на отряда беше пълно. Но по една от странните превратности на военната логика то всъщност означаваше победа: в Бяла вода Кисов заведе само 400 души от отряда си, но и Моравската дивизия никога не стигна на Сливница.

Великата саможертва не беше напразна.

Докато трясъкът на стрелбата разтърсваше цялата позиция, Христо Сумров бавно вървеше към превързочния пункт. Подпираше се на две набързо одялани патерици, стъпваше само на десния си крак, но дори и в това положение не се бе разделил от своята стара мартинка.

Когато го забеляза, Олга привърши набързо другата си работа и се залови да смени превръзката на раната му.

— Ще ги бием, Оле — каза Христо, като се преструваше, че отлепянето на марлята не му причиняваше болка. — Помни ми думата, ще ги бием! Нали знаеш какво стана вчера на дясното крило?

— Чух — отговори младата жена. — Нашите напреднали, а после се върнали пак назад.

— Напреднали! Само това ли чу, Оле? Не са напреднали, а са разбили напълно сърбите. Мартинов бил...

— Кой? — рязко го прекъсна Олга, като отпусна ръце. Христо Сумров я изгледа смаяно.

— Капитан Мартинов, командирът на Бдинския полк. Познаваш ли го? Той водил нашите. Чудеса разправят за него, Оле. Сам тръгвал пред веригата и нехаел за куршумите, които бръмчели като оси около него. Казват: „Ако умишлено търсеше смъртта си, пак не би вървял така в атака.“

Учителят се залови да описва с възторг подвизите на Мартинов, но Олга не го слушаше. Безкръвните й устни едва доловимо прошепнаха:

— Умишлено търсел смъртта... Умишлено...

Може би разговорът щеше да продължи още дълго, ако в този момент не се случи нещо неочаквано. Един конник прелетя по улиците на Алдомировци, като крещеше с цяло гърло:

— Който може да държи пушка — на Преславския редут! Всеки, който може да държи пушка — на Преславския редут!...

За да има такъв призив, трябва положението да е повече от опасно. Какво ли се е случило? Дали сърбите не пробиха центъра на позицията? Никой не си задаваше тези въпроси. Санитарите оставяха недовършените превръзки, грабваха нечия пушка и хукваха към позицията. До тях тичаха музиканти, сменили тръбата или барабана с щик. Отвсякъде се стичаха наистина всички, които бяха способни да държат пушка: писарите зарязваха канцелариите, готвачите изоставяха недоврелите казани, обозни и ординарци, всички полетяха там, където ги зовеше призивът на конника.

— Остави ме! — каза Христо. — И аз мога да държа пушка.

— Стой! Не виждаш ли...

Но той не я слушаше повече. Изтръгна бинта из ръцете ѝ, нави го набързо около разголението си крак, улови патериците и сръчно заподскача подир другите.

Когато ги застигна, вихрушката на престрелката бушуваше с пълна сила. Христо намери удобно място, залегна и се огледа. Пред левия участък нямаше нищо. Сърбите стояха в позициите си и почти не се намесваха в стрелбата (като се позоваваше на диспозицията, целия този ден Шумадийската дивизия щеше да остане в бездействие, в очакване на Моравската). Но пред Преславския редут и срещу центъра положението действително беше тревожно. Сърбите бяха нахлули в предните окопи на позицията и се готвеха да щурмуват понататък. Христо успокои дишането си, нагласи мерника и се прицели. Един сърбин се надигна от окопа, размаха сабя и извика нещо на хората зад него. Христо натисна спусъка. Ръката на сърбина изпусна сабята. Тялото му се завъртя неестествено, за миг като, че ли щеше да се задържи, но после рухна назад.

— Уррааа! — разнесе се някъде отдясно.

— Уррааа! — отговориха разпръснатите пред редута стрелци.

Христо Сумров потърси с очи причината за това неочаквано вдъхновение и почти веднага я откри. Точно в центъра, изправен в цял ръст върху парапета пред една батарея, стоеше князът и наглед безразличен към опасността, наблюдаваше развоя на битката.

— Уррааа!... — извика с пълни гърди и учителят, като продължи да изпраща куршум след куршум по противника.

Сърбите не устояха. Сразени морално, те захвърляха раници, торби, паласки с патрони и хукваха назад. Приличаха на сив мравуняк, но не подреден, а объркан, разстроен, обхванат от неудържим ужас. Тогава сред неспирно „ура“ се обадиха и българските батареи. Снарядите падаха сред полуделите от страх войници в сиво-сини шинели и при всеки техен взрив към небето полетяваха разкъсани тела. А сърбите продължаваха да се щурат, объркваха посоките, събираха се накуп, като образуваха чудесен прицел за артилеристите, стреляха по посока на своите, умираха. Не, това вече не беше воюване, не беше сражение, а грозно масово унищожение на хора.

Горе, при батареята, князът извърна гръб на сражението и слезе от парапета. Изглеждаше потърсен и разстроен.

— Не искам да гледам повече това убиване! — извика той през стиснати зъби. — Срамно е, че ме принуждават да избивам тези бедни и невинни човеци. И защо? За една глупава и гнусна политика!

Но другите не споделяха неговите чувства. Те се опияняваха от съзнанието за извоюваната победа, поздравяваха с „ура!“ всеки сполучлив изстрел на оръдията и сами им пригласяха с пушките си.

Продължи да стреля и Христо Сумров.

Като взе разрешение от д-р Мирков, Олга се изми, поизчисти кървавите петна от палтото си и тръгна към северния край на позицията. Не беше лесно да се оправи — тя не познаваше местността, нямаше никакви понятия от фортификационното дело и всъщност не знаеше какво трябва да разбира под „десен участък на позицията“. Около нея беше все едно и също — хълмове, по които трещяха пушки и топове, препускаха ездаци, бързаха нанякъде вестовои, придвижваха се с песен роти, пълзяха направо през нивите каруци със снаряди и патрони. Наглед беше безподобен хаос — хора сновяха наляво и надясно, свиреха куршуми, въздухът се цепеше от „ура“, разнасяха се на висок глас заповеди и сведения. Как да се оправи в тази бъркотия? Как да разбере къде е този „десен участък на позицията“?

Тя спря един войник — впрочем той имаше същите пагони като на санитаря Иван — и го запита.

— Дявол да го вземе — отговори той неохотно, — и аз не знам къде е. Тия неща, участъци, флангове и други такива хитри думи, ги

има само по картите на началството. Кажете по-точно какво търсите, та белки ви оправя.

— Търся капитан Мартинов. Командира на Бдинския полк, сигурно сте чували за него.

— Ооо! Мартинов! — възкликна с искрен възторг запитаният. — Така кажи бе, момиче. Кой не знае Мартинов! Сега преди пет минути го виждах.

Той ѝ показа как да стигне до командния пункт на Мартинов и като му благодари с една-две думи, Олга забърза нататък. Този път го позна — Мартинов беше махнал кожата и отново представляваше чистия и спретнат офицер, когото младата жена знаеше от София, само светлото му лице бе опушено и почерняло от барутния дим. Той стоеше в кръга на още пет-шест офицери и противно на представите ѝ за него, говореше оживено и с ръкомахане. Под закрилата на червения кръст, който още беше на ръкава ѝ, Олга приближи и се заслуша в неговите думи.

— Защо ни върнаха? — говореше в това време Мартинов разпалено. — Князът е дал заповед да атакуваме Мека Црев и ние атакувахме. Още едно усилие и двамата с Тошев щяхме да се срещнем на върха.

— Казват — обади се втори офицер, когото Олга не познаваше, — че ротмистър Бендерев заповядал атаката без разрешение отгоре.

— А князът?

— Негово Височество само изказал пожелание да завземем отново върха, защото се опасявал, че сърбите могат да извлекат горе една батарея и да ни направят на кайма. — Офицерът, това беше Кутинчев, не споделяше припряността на Мартинов и спокойно пушеше цигара. — Но заповед князът не е издавал. Именно затуй дойдоха една подир друга и трите заповеди на майор Гуджев да се върнем на изходните позиции.

— Жал ми стана — намеси се друг, — като видях нашите ранени. Представяте ли си? Ранени, а цяла нощ са прекарвали на открито. Ето как сме им се отплатили, задето вчера разбиха двата сръбски батальона...

— Не ме сдържа на едно място — нервно продължи Мартинов. — Няма ли най-сетне да дойде заповед за атака?

Кутинчев го побутна и му посочи към спрялата настрана Олга:

— Като че ли тебе търсят...

Мартин Мартинов се обърна. И погледите им се срещнаха — нейният и неговият. Една неизмеримо дълга секунда никой от двамата не предприе нищо. Гледаха се и сякаш се виждаха за пръв път. Той изглеждаше изненадан, внезапно и рязко усмирен, объркан; Олга — умоляваща, смутена, нерешителна, трогателно неподходяща на околния декор. Офицерите мълчаливо ги наблюдаваха. Във вида на двамата имаше нещо необичайно, нещо, което не се поддава на описание с обикновените човешки думи; то се излъчваше от тях, бликаше от погледите им, долавяше се, без да може да се види. И тези корави воители, които бяха достатъчно безчувствени, за да разговарят и пушат спокойно между две срещи със смъртта, сега полека се отдръпнаха настрана, за да ги оставят сами.

Мартинов прекрачи към девойката. Олга му подаде ръка и той я стисна силно. Дланта му беше твърда, загрубяла, мазолеста.

— Радвам се да те видя, Оле — каза той просто. Преобразен от преживяванията в последните дни, Мартинов изобщо не забеляза, че за пръв път ѝ говореше на „ти“. И още едно нещо се случваше за пръв път — по-спокойният и по-самоувереният от двамата беше той.

Олга наведе очи към земята. Изведнъж разбра, че всъщност не знаеше за какво беше дошла. Нали с телеграмата му беше казала всичко?

— Научих за вчерашния ви подвиг, господин Мартинов — произнесе тя приглушено. — Името ви не слиза от устата на войниците.

— Ах, не говорете за това — махна с ръка той. В движението му нямаше и следа от преструвка. — Отидохме и се върнахме. А днес изобщо не можахме да стигнем до върха.

— Но вие съвсем безразсъдно сте се излагали на опасност — мило го смъра тя. — Нима така изпълнявате молбата ми?

— Молбата ви? — учуди се Мартинов, като отново заговори на „вие“.

— Забравихте ли телеграмата ми?

— Телеграма? — продължи да се изненадва той. — От вас?

Младата жена разбра: телеграмата ѝ не беше стигнала до Мартинов. Това нито я изненада, нито ядоса. Самата Олга днес едва

намери прословутия „десен участък на позицията“; какво чудно имаше тогава, че телеграмата ѝ е могла да се загуби?

Тя вдигна поглед и го потопи в погледа на Мартинов.

— В нея ви казвах, че се разкайвам за всичко, и ви молах да ми простите. Молах ви също... — тя се поколеба, но продължи ясно: — да се пазите наистина за мене, господин Мартинов. Ако вие още имате желание, аз съм готова всеки момент да стана ваша съпруга.

Цяла минута той не снем очи от нея. В тях имаше спокойствие, което я смути повече, отколкото ако беше гняв.

— Наистина ли казвате това, Оле?

— Телеграфирах ви го, а сега ви го повтарям.

— Лошо се изразих. Питам ви друго. Наистина ли желаете да стане това, което ми казвате?

— Нима не ми вярвате?

— Не отмествайте нещата на тази плоскост. Вие го желаете с ума си, но не и със сърцето, нали? Да, вие го желаете с ума, а сърцето ви — то принадлежи на друг.

Олга гузно замълча. Мартинов казваше истината. Имаше ли смисъл да го мами? Ако приемеше ръката ѝ, честно ли щеше да бъде бракът им да започне с лъжа?

— Разбирам какво мислите — продължи той. — Казаха са ви, че аз безразсъдно отивам срещу опасността, и вие сте сметнали, че правя това, защото, претърпял разочарование в любовта, съзнателно търся смъртта. Чувствувате се виновна и се страхувате, че може косвено да станете причина за моята гибел. И точно за това вие ми предлагате женитба, нали? — Мартинов почака за отговор, но тя отново замълча. — Пропъдете от главата си тези мисли, Оле. Беше време, когато аз наистина мислех, че смъртта би била лек за болката ми. Но това време мина отдавна, преди цяла вечност. Излъгали са ви, Оле. Аз не търся смъртта. Не се излагам на опасност повече, отколкото това прави който и да е друг войник на позицията. Просто... просто изпълнявам своя дълг.

— Значи ме отблъсквате?

Нова пауза.

— Веднъж баща ви дойде при мене и ми предложи да ви насили да станете моя жена. — Той забеляза как Олга пламна. — Не знаехте ли? В такъв случай съжалявам, че ви го казах. Тогава аз отказах на

баща ви. Отказах не защото не ви обичах или защото не желяех да станете моя жена. Не! Отказах, защото можех да приема ръката ви само ако тя е дадена с любов! Ако нямам любовта ви, аз не желяя нищо останало. — Той говореше сърдечно, но решително. — Така е и сега. И не смятайте, че от отчаяние ще потърся сам сръбския куршум. Аз мислех, че имам България и вас, не, тебе. Сега разбрах, че имам само България...

— Мартинов! Хей, Мартинов! — провикна се един от офицерите. — Ела! Ротмистър Бендерев се върна. Донесе заповедта...

— Прощавай, Оле! — тихо се сбогува Мартин Мартинов.

Очите ѝ се изпълниха със сълзи.

Той притисна устни о ръката ѝ.

— Ще вземем върха и повече няма даго отстъпим! — твърдо заяви Бендерев. — Атаката ще командувате пак вие, капитан Мартинов. Водете и знайте, че връщане няма. Върхът ще бъде наш, пък ако трябва, всички ще оставим костите си под него. Някакви въпроси?

Офицерите козируваха и се разпръснаха по частите си. Въпроси нямаше. Всеки знаеше своето задължение и наистина беше готов да се пожертвува в името на победата.

Частите се придвижиха в мъглата и неусетно за сърбите заеха изходните места за атаката. Задачата беше поверена на опитни бойци, научили вече какво значи да се атакува с открити гърди срещу сръбските куршуми. Вдясно беше пак Втора бдинска дружина. Нея щеше да води сам командирът на полка Мартинов. Вляво щеше да настъпи първа дунавска. Подкрепяха ги една рота плевенци, пловдивската дружина и една планинска батарея.

Мъглата се разкъса. Мартинов изпрати своя верен помощник капитан Тошев да води плевенци:

— Вие поддържайте оттам, а пък, аз отука — каза той просто. — В десет минути трябва да бъдем горе!

Войниците сложиха ножовете на пушките. С револвери в едната ръка и саби в другата пред тях застанаха офицерите. Минута тишина — онази изпълнена с едва сдържан устрем минута преди атаката, която всеки воин познава. После се разнесе гласът на Мартинов:

— Напрееед!...

— Уррааа!...

И дружините се понесоха в атака.

Зад тях полковата музика гръмна с тържествените звуци на „Шуми Марица“. Войниците подеха бодрия припев на народния химн и с него на уста полетяха към върха. Щастливо хрумване на Бендерев беше това изпълнение на „Шуми Марица“! От този час нататък химнът щеше да съпровожда всяка българска атака и щеше да се превърне в кошмар за сърбите — чуеха ли „Шуми Марица“, те щяха да знаят, че към тях настъпват гора от насочени щикове и железни мъже, които нито огън, нито куршуми могат да спрат.

Атаката беше кратка, жестока, неудържима. Напразно полковник Кока Милованович, който командуваше батальоните на Мека Црев, раздираше гърлото си в заплашвания, напусто сам заставаше в предните редици и командуваше стрелбата на защитниците. Ударът на българите беше рязък и стремителен — удар на войници, които знаят, че връщане няма...

И наистина само след десет минути победителите вече бяха на върха, пееха „Шуми Марица“ и се прегръщаха.

Вечерята на офицерите от Шумадийската дивизия скоро се превърна в гуляй. Гуляят — в пиршество. Пиршеството — в оргия.

Полегнал на една страна върху софата, полковник Бинички вдигаше чаша след чаша, пиеше наздравници за „утрешната сияйна победа“, даваше тон на песните. Пригласяше му началник щаба на дивизията майор Груич, а полковите и батальонните командири с всички сили се стараеха да не изостават в пиенето и веселбата.

— Музика! — дрезгаво извика Бинички.

Залитайки, един млад офицер излезе от стаята на пиршеството. След четвърт час от съседната стая се разнесе една полонеза, изпълнявана от полковата музика на 12-ти полк. Полковник Бинички изпразни на един дъх огромен стакан вино и невъобразимо фалшиво подхвана познатата мелодия на полонезата. В нестроен хор след него запяха и другите офицери. И почти никой не забеляза как командирът на втори батальон от 12-ти полк се измъкна от стаята. Само един му подвижна:

— Повръщай по-далеч от къщата, да не се подхлъзнем в тъмнината!

После веднага забравиха за него.

Михаило Катанич не излезе да повръща. Всъщност той почти не беше пил. Излезе, защото тук се задушаваше. Той седна на дървените стъпала на селската къща и подпря глава на стиснатите си пестници.

За това ли бяха стигнали дотук? Менците с вино, пиянските песни, наздравниците за несъстоялите се победи — това ли беше „правото дело на Сърбия“, за което тръгнаха в тази братоубийствена война? Къде останаха идеалите, патриотизмът, волята за борба, победният дух?

Никой не беше желал тази война по-малко от Катанич. За него тя беше житейска катастрофа, погром на мечтите, горчив завършек на всичко. Но когато последва зова на родината си, той успя да надмогне всичко лично, да потъпче вътрешната си съпротива и да се превърне в онова, което отечеството изискваше от него — войник и боец.

Беше готов да воюва, а всяка крачка му носеше разочарования. Там, където бе очаквал героизъм и подвизи, срещаше самохвалства и тупане в гърдите. Наместо смислени маньоври — глупаво скитане по урви и сипеи далеч от противника; вместо победи — пиянски оргии; вместо „јуриш“ и „на нож“ — сладникави песни, над чаша вино...

От къщата се разнесе сладният глас на певачицата Йованка — една от онези жени, които винаги вървят подир войските — и гърлено и възбуждащо занарежда:

*Ja хоћу само твоју љубав,
не треба ми верност твоја...*

Катанич не издържа, захвърли забравената между пръстите угарка и тръгна през двора по-далеч от къщата. Някакви сподавени гласове отвъд високия стобор привлякоха вниманието му. Безшумно приближи. Няколко войници бяха насядали на стоварените пред оградата дърва, пушеха и разговаряха полугласно:

— Какво се чудиш? — казваше един. — Пада ни се. Хората ни мислеха за свои братя, а ние — удар в гърба. Вместо да им помагаме като на християни и съседи, тръгнахме да им завладяваме държавата. Ще ни бият зер! Брат ти да те удари в гърба, няма ли да го биеш? Ще

го биеш, и то два пъти — веднъж, че те удря в гърба, втори път, че ти е брат.

— Ама откъде извадиха тази сила бе? — попита друг. — Казваха ни: разходка до София, бяло кафе ще прием там. Хубава разходка! Хубаво кафе! Ще има да ни горчи...

— Откъде извадиха тази сила ли? — отговори първият, който, изглежда, беше признатият авторитет на групичката. — Който е чакал срещу нас да бъдат овце, тиква е имал на раменете си, не глава. Ти бил ли си на Алексинац и Делиград^[5]? Там да беше видял как се бият българите. Хем не за свое — за чуждо се биеха, а юначеството им — с думи не можеш го описа.

— Няма ли жени и деца тези хора? — намеси се трети глас. — Гледам ги и не вярвам на очите си. Тръгнат ли, с нищо не можеш ги спря. Куршум го удари, граната крака му отнесе, а той пее проклетата „Шуми Марица“ и все напред, все налита! А офицерите им — начело. Не стоят отзад и да викат „јуриш“, а пред всички тичат.

— Право рече Йоцо — въздъхна вторият. — Тръгнахме за бяло кафе, а ще си оставим кокалите по тези чукари.

Катанич знаеше, че трябва да се намеси. Като офицер и началник той беше длъжен да отиде при тези хора, да разсее съмненията им, да ги ободри. Но какво можеше да им каже? Как да им вдъхне вяра в победата, в командирите, когато в същото време в къщата до тях певачицата пее за любовта и ненужната вяроност? Той тихо се отдръпна настрана, седна и отново оброчи глава. Не спеше, но не беше и буден. Намираше се в онова състояние между съня и действителността, когато предметите и събитията постепенно загубват очертания; когато „днес“ става „утре“, а „утре“ изглежда така, сякаш е отдавна преживяното „вчера“.

Не знаеше колко време беше престоял във вцепенената си неподвижност. Изведнъж се стресна. Опомни се. Къщата тънеше в тишина, а извън стобора някой високо питаше за началника на Шумадийската дивизия. Катанич стана, разкърши вдървеното си тяло и отиде към дворната порта.

— Важна заповед на Върховната команда! — каза му новодошлият капитан, носещ знаците на офицер от Генералния щаб. — Дивизията трябва още тази нощ да се придвижи към Драготинци, до Дунавската дивизия.

Михаило Катанич се представи и попита:

— Лично ли искате да предадете заповедта или чрез мене?

— По-добре чрез вас. — Капитанът му подаде един незапечатан плик. — Предайте я на полковник Бинички. Аз трябва да бързам към разположението на Дринската дивизия.

Със заповедта в ръка Михаило Катанич се върна в къщата. Полковник Бинички спеше на същата софа, където допреди един час беше гулял с подчинените си офицери. Катанич улови раменете му и ги разтърси. Полковникът с мъка отвори очи.

— Господин полковник, важна заповед на Върховната команда!

— Читајте! — рече сънливо Бинички.

Докато Катанич му прочете три реда от заповедта, полковникът отново клюмна и захърка. Младият офицер го разтърси повторно. Отначало Бинички го изгледа с безпаметен поглед, сякаш го виждаше за пръв път в живота си. После разтърка очи и заслуша в просъница. Катанич прочете заповедта до края и запита:

— Какво ще заповядате, господин полковник?

— Ништа — сви рамене дивизионният командир. — Нисте ме ни требели будите за то. Ви знате да је Врховна команда плашљива; по њеној глави бугари свуда ничу, а дунавци-јунаци траже сада да их ми избављамо. Ми не можемо свуда и на све стране. Ми смо наше учинили!... Лезите па спавајте!^[6]

И като се обърна на другата страна, полковник Бинички сам даде пример как трябваше да се посрещне заповедта на краля...

Беше полунощ.

Започваше третият ден на Сливнишката битка.

[1] „В (към) София“ (ср.). ↑

[2] Това е великолепно, приятелю! (фр.). ↑

[3] Самонаранители, които прострелват дланите или пръстите на ръцете си, за да станат небоеспособни (ср.). ↑

[4] Не мога да остана тук. Не искам Пашич и другарите му да ме водят вързан през София. И без това трябва да се разговаря с Гарашанин за повикване и изпращане насам още войска. Ако слухът е лъжлив, утре ще се върна и ще отида при войската. Ти ще останеш в Цариброд като пратеник (представител) на главнокомандувания тук (ср.). ↑

[5] Места на важни сражения в Сръбско-турската война 1876 година. ↑

[6] Нищо. Не трябваше да ме будите за това. Вие знаете, че Върховната команда е страхлива; в нейната глава българите никнат навсякъде, а дунавци-юнаци искат сега ние да ги спасяваме. Ние не можем навсякъде и на всички страни. Ние свършихме своята работа!... Легнете и спете! (ср.). ↑

7 ноември

Вече шест часа заседаваха. Събраха се „да държат съвет“ в осем вечерта, сега беше два след полунощ. Шест дълги часа, прекарани в спорове, ругатни, обосновани съждения, яростна неотстъпчивост, люти думи, а зад тях всъщност имаше само едно — грижа за войната и за България. Най-сетне капитан Паприков оттегли предложението си, което, както и миналата вечер, бе станало причина за горещия спор:

— Вече е късно — каза той, като погледна големия си турски часовник. — Дори и да го приемете, отстъплението вече не ще може да почне, преди да съмне, и трябва да се произведе пред очите на противника. Последният ще се спусне веднага да преследва и отстъплението ще стане безредно.

— Е, слава богу! — възкликна Бендерев, като огледа останалите участници в съвещанието. — Страхувах се, че не за шест, а за шейсет часа няма да успеем да набием в главата му...

— Достатъчно, ротмистър Бендерев — строго го прекъсна Александър. После се извърна към другите. — И така, идеята за отстъплението се изоставя. Ще се държим на позицията. Важното е как да се удържим.

— За съжаление всичко зависи не от нас, а от противника — смутено рече майор Аврам Гуджев. — И по-точно — от поведението на Моравската дивизия. Поручик Славейков, когото изпратихме на разузнаване към Брезник, донася, че е достигнал височината Вишя и не е открил сърбите, които са се отправили през Радомир за София. Ако е така, положението става повече от критично. Столицата е напълно незащитена. Ето какво ни телеграфира капитан Рачо Петров. — Той взе един лист от масата и прочете: — „Разбягали се войници от Втора струмска дружина са пристигнали в Самоков. От Брезник и Перник сърбите настъпват към София. В София няма никакви войски; също и Владая не е защитена.“

— Но същевременно населението донася — намеси се Паприков, — че дивизията настъпва към Златуша и Гълъбовци. Ако това е вярно,

то означава, че Моравската дивизия се е насочила във фланг и тил на нашия ляв участък. Означава още, че с наличните сили капитан Савов не ще може да удържи едновременно и Шумадийската, и Моравската дивизия. Прав ли съм, капитан Савов?

— Моите юнаци ще измрат до един, но няма да отстъпят — замислено каза Савов, като тонът му съвсем не подходдаше на съдържанието на думите. — Лошото, е че в този случай смъртта им ще бъде направо безполезна. Сърбите ще преминат през тях и ще сметат цялата позиция.

— Тогава какво да правим? — закърши ръце князът. — Ако Моравската дивизия тръгне към София — лошо. Завие ли насам — още по-лошо...

— Да хвърлим всичко на дясното крило! — войнствено предложи Бендерев. — Дайте ми малко подкрепления и ние с Мартинов ще натикаме сърбите чак в Драгоман. Видят ли се отрязани откъм границата, и наум няма да им мине за настъпление против нашето ляво крило.

— Ами ако не ги натикате в Драгоман? — поклати хубавата си глава Олимпий Панов. — Ако ви спрат или поне задържат дотолкова, че Моравската дивизия да ви изпревари и разбие нашето ляво крило? Предложението ви е смело, Бендерев, но е прекалено хазартно.

— Не само че не трябва да даваме подкрепления на дясното крило — обади се капитан Мечконев, — а трябва да изтеглим някои от намиращите се там части, за да усилим левия участък.

— И после? — заядливо запита Анастас Бендерев.

— После ще преминем в отбрана по цялата позиция. Вие с Мартинов също. Това е единственият изход.

— И без авантюри, Бендерев — остро каза Гуджев, като очевидно напомняше за атаката на Мека Црев, започната от Бендерев без разрешение на командуването. — Съгласен съм с Мечконев. Ако засилим лявото крило и преминем в отбрана по цялата дължина на позицията, ще можем да се удържим до идването на нови подкрепления от Тракия. — Тези думи напълно отговаряха на нрава на Гуджев. Прекалено предпазлив, той беше способен да се съпротивява на противника, но му липсваше решителност, за да вземе сам инициативата. — Съгласни ли са останалите?

— Не — веднага заяви Олимпий Панов.

— Не? — вдигна вежди Александър.

— Не съм съгласен, Ваше Височество — обясни Панов. — Примерът на Паница и Кисов трябва да ни подсказе, че ние трябва да се отбраняваме не пасивно, а чрез активни действия. Стига сме оставяли съдбата си на благоволенieto на сърбите. И друго. Предложението на Мечконеv и Гуджев цели само запазването на позицията. Ами ако Моравската дивизия се е насочила към София? Най-близките тракийски части се намират едва в Ихтиман. Следователно на тях не можем да разчитаме. Спасяването и на Сливница, и на столицата зависи само от частите, които имаме тук.

— Но те не могат да бъдат едновременно и в Алдомировци, и в Радомир — каза майор Гуджев.

— Могат — отрече настойчиво Олимпий Панов. — Ние трябва да образуваме един отделен отред, който да извърши същото, каквото извърши капитан Кисов днес — той, както преди малко и Гуджев, казваше „днес“, а не „вчера“, защото, не спали, всички мислеха, че е още 6 ноември, — само че в обратна посока. Да отделим всичко, каквото може да се отдели, и да го насочим към Брезник. Ако Моравската дивизия настъпва насам, тогава отредът трябва да влезе в бой с нея и да я задържи с цената на всичко далеч от позицията. Ако обаче дивизията се е отправила към София, отредът да я застигне и да я принуди да спре настъплението си. Което и от двете да стане, ние ще спечелим един ден. В този ден подполковник Николаев ще събере достатъчно резерви в София, ще настъпи през Владая и Радомир към Брезник и ще срещне дивизията с равни сили.

Отвсякъде се разнесоха одобрения. Съветът приемаше предложението на Панов. Сам князът кимна в знак на съгласие и запита:

— Имате ли подходящ човек за началник на отреда?

— Предлагам ви капитан Христо Попов, командира на 1-ви Софийски на Ваше Височество полк — отговори веднага капитан Панов.

— Спомняте ли си, Ваше Височество? — за пръв път тази вечер се обади Мартинов. — Точно преди една година вие се запознахте с капитан Попов на едни учения между Топлия гьол, Юкара баня и Бали ефенди.

Князът смръщи чело. Той, разбира се, познаваше командира на „своя“ полк, но не свързваше името му със случката, за която напомняше Мартинов. Сега си припомни веднага. В съзнанието му се появи една атакуваща дружина, водена от смел и решителен капитан, който пръв се бе хвърлил по очи в някаква локва, като със своя пример зарази и войниците си. Тогава Александър го бе прегърнал и бе му казал пред строя: „Ако вие сте до мене, в боя ще се чувствавам по-сигурен, отколкото в леглото си!“ Ето сега бе настъпил час, когато Александър наистина трябваше да постави своята и на цялото Княжество сигурност в ръцете на капитана.

— Познавам го — рече той. — Имам доверие в него. Капитан Паприков, изгответе заповед за сформирането на отряда и по нарочен куриер я пратете на Попов. Влезте в свърз и с капитан Петров в София (бъдете уверен, че и той не спи сега!) и му предайте нашето решение за начина, по който смятаме да се справим с Моравската дивизия. Впрочем, какви части ще дадете в разпореждане на Попов?

Паприков се справи с натрупаните пред него книжа.

— При положение, че ще преместим някои части от десния на левия участък, в разпореждане на Попов можем да дадем три дружини, една полубатарей и евентуално един ескадрон.

— Не е много срещу цяла дивизия — смръщи чело князът. — И все пак аз вярвам в Попов и в жертвготовността на българските войници.

Капитан Стефан Паприков събра книжата си и излезе. Другите останаха, но общият разговор не продължи. Образуваха се малки групички, в които офицерите продължаваха да разискват проблемите на днешния боен ден. Останал настрана от разговорите, Александър с изненада наблюдаваше своите офицери. Откъде намираха тези хора сили да издържат на нечовешкото напрежение? Само младостта ли ги крепеше да воюват цял ден под куршумите, а вечерта и почти цялата нощ да прекарват в спорове и обсъждания или край телеграфния апарат? Човеци от плът и кръв ли бяха или от желязо?

— Ваше Височество — тихо произнесе един глас до него.

Александър се извърна. Говореше Бендерев, на лицето му бе изписано стеснение — напълно необичаен израз за буйния и дързък ротмистър.

— Ваше Височество — продължи все така тихо Бендерев, като се стараеше другите да не чуят думите му, — днес всички говорят за вашата храброст и за начина, по който сте се излагали на сръбските куршуми. Извинете, че си позволявам да ви направя забележка, но вие не бива да постъпвате по този начин. Нямате право да постъпвате по този начин.

Изненадан, Александър не знаеше как да отговори. Подиграваше ли се Бендерев? Та нали той беше един от онези хора, за които князът беше пречка на политическите им идеали?

— Учудвате ме, Бендерев — каза той с подчертана ирония. — Мислех, че, според вас, ако бъда убит, България само ще спечели. Или поне сигурно е, че, пак според вас, България няма да загуби човек, който разбира нещо от стратегия...

— Нямате право да постъпвате по този начин — настоя Бендерев. — Сега ние не се занимаваме с политика, а сме сред огъня на изпитанието. На най-голямото изпитание от Освобождението до днес. Сега вие, Ваше Височество, не сте княз и не сте политическо лице. За цялата ни войска вие сте един символ. И затова нямате право да се излагате излишно на опасност!

Трогнат от благородството на офицера, който поставяше сигурността на отечеството над политическите си разбирания, Александър не можеше да каже нищо повече и само подаде ръка. Бендерев я стисна крепко.

След малко Паприков се втурна пак в стаята, която беше и заседателна зала, и спалня на княза.

— Лоши новини! — задъхано каза той. — Телеграфната линия със София е прекъсната. А последната депеша, която получихме, подадена от министър-председателя, гласи: „Пристигна в тоя час един селянин от Владая и разправя, че сръбски конни патрули са пристигнали там. Сърбите са в Радомир!“

Новината наистина беше ужасяваща. Сърбите в Радомир, телеграфът прекъснат — това означаваше, че Моравската дивизия е излязла в тила на Сливнишката позиция, напредва към София и може би след няколко часа ще се стовари върху незащитената столица. Угрозата беше близка и реална! Положението — критично!

— Какво ще правим сега? — изпъшка Гуджев.

Пет безкрайно дълги минути никой не проговори. После князът полека се изправи. Лицето му беше бледо, очите — искрящи.

— В тази минута — рече той, като се опитваше да изглежда спокоен — точката на тежестта лежи на линията Брезник-София. Затова аз трябва да отида там. Сливница се удържа два дни и ще може да се удържи и без мене още няколко. В това съм напълно уверен, защото познавам храбростта на войниците си и способността на техните предводители. Гуджев и Бендерев — тези две имена Александър всъщност употреби като пример за благоразумието и смелостта на българските офицери — ми дават за това най-доброто поръчителство. Днес или най-късно утре всичко ще бъде решено. Моето убеждение е, че един княз трябва да се намира там, където грози най-голямата опасност за народа и страната му!

Зазоряваше се, когато Александър потегли за София.

За двамата, бащата и сина, важеше, старата максима: „Ubi bene, ibi patria.“^[1] Ако знаеха, че сърбите няма да посегнат на златото им, не биха се чувствували особено разтревожени — дори в турско хората с пари бяха на почит. Но дали щяха да спасят богатството си? Дали щяха да го опазят в трите дни на беззаконие и погроми, с които винаги започва една чужда окупация? Ще съумеят ли да убедят нашествениците, че в тази богата и скъпо подредена къща няма никакво злато?

Потиснати от несигурността на собственото си благополучие, а не от особена грижа за бъдещето на държавата, те се разхождаха с нервни крачки из просторната одая, сумтяха, разминаваха се, понякога спираха, за да се заслушат в далечния тътен на оръдията, който се носеше откъм запад, и пак зашляпваха нагоре-надолу.

— Закопа ли парите? — попита пак Стамат Хаджиспасов.

— Сто пъти ти казах — сопна се Гавраил. — Закопани са. Под пещта на лятната кухня ги закопах.

— А среброто? — Стамат имаше предвид сребърните прибори за хранене.

— И него.

След още два-три тура бащата седна на канапето, запали чибука си, но веднага го остави. Горчеше му.

— Прав е дядо Цанков — рече той по едно време. — Ако излезем да посрещнем Милан с хляб и сол, всичко ще мине по мед и масло.

— Откъде пък знаеш, че дядо Цанков ще посреща Милана с хляб и сол? Да не ти го е пошушнал на ухото?

— Не съм сляп. Четох в „Народен глас“.

Гавраил седна срещу него и с треперещи ръце запали цигара. Вече бе свикнал с тютюна и не се давеше от дима.

— Какво пък, излез с хляб и сол. Щом не можеш да измислиш нещо по-умно... Така може сърбите да не потърсят сметка от железопътното дружество, загдето е открило болница с деветнадесет легла за офицери.

— Ще им кажем, че правителството ни е насилило...

— Много хитро — подигравателно го прекъсна Гавраил. — Ами какво ще стане с хляба и солта, ако нашите се удържат на Сливница?

— Ако можеха да се удържат, князът нямаше да се върне тази сутрин.

Отново се умълчаха. Синът доизпуши цигарата си и затисна угарката в пепелницата.

— Никакви глупости няма да правиш — каза Гавраил строго. — Ще ни довлечеш такава беля, че цял живот няма да се оправим.

Допреди година Стамат не би позволил Гавраил да му говори с такъв тон. Но сега изобщо не го забеляза — в последната година много неща се бяха променили, а и сегашната тревога му пречеше да се занимава с подобни въпроси. Той спусна крака от канапетото и ги натика в обувката.

— Къде? — предупредително попита синът.

— Ще прескоча до Петко Каравелов. Там най-сигурно ще разбере каква е хавата.

Гавраил не възрази. Идеята не беше лоша — трябваше да знаят истинското положение, за да вземат най-правилното решение.

Пред дома на Каравелов чакаше фойтон с четири впрегнати коня. „Аха! — помисли Стамат. — Ясно! Бай ти Петко се готви да бяга!“ Той бутна вратата и влезе вътре. Къщата беше пълна с хора — бледи, уплашени, с безутешни лица. Самият Каравелов, обул големи пътнически ботуши, разрошен, унил, отпаднал духом, ходеше нервно от стая в стая с големи крачки, като оставяше пешовете на сюртука му да се развяват подир него.

— Ами Владая? — повтаряше той с нелепа настойчивост. — Укрепена ли е Владая? — И недочакал отговор, продължаваше бясната си разходка из стаите.

Стамат Хаджиспасов намери един празен стол до стената и тежко се отпусна на него. Трябваше да чака — дори и тук, в дома на министър-председателя, не можеше още да се разбере истинското положение на бойното поле. Стамат се опита да се съсредоточи, но не успя. В главата му се мяркаха само отделни думи и понятия, които не можеше да свърже в стройни мисли: „парите...“, „пещта в лятната кухня...“, „хляб и сол...“. Екатерина Каравелова, която едничка сред общата паника бе запазила обичайното си спокойствие, погрешно изтълкува обърканото му изражение. Тя приближи до него и с непоколебима увереност му каза:

— Не се страхувайте, господине. Аз ви уверявам, че е невъзможно сърбите да победят българските юнаци. И тъй като е невъзможно, то няма да стане. Бъдете спокоен и не слушайте глупавите слухове! Вие ще се уверите след няколко часа, че говоря истината.

По-късно с основание се говореше, че „на 7 ноември госпожа Екатерина Каравелова беше единственият мъж между софийското население“^[2].

Ако в капитан Христо Попов имаше една хилядна част от паниката, която в това време бе обхванала повечето софиянци, при получаване заповедта на Паприков той би загубил ум и би се объркал съвършено. Но в него нямаше не една хилядна, но и една милионна част. Заповедта получи в 6 часа и 40 минути. За петдесет минути той организира събирането на частите и снабдяването на хората с патрони; в 7 и 30 всеки войник получи топла храна; в 7 и 45 частите вече бяха строени за поход и капитан Попов поздрави войниците. В тези дни на войната, когато при всяка българска операция — била тя отбранителна или нападателна — действуваха рамо до рамо най-разнородни и от всички краища на България части и често набързо групираното съединение се командуваше от съвсем чужд на частите офицер, беше се създавала традиция поздравът да означава запознаване с войниците и негласно обявяване, че поздравяващият става техен началник. В 8 часа

отредът — в историята на войната той получи името „Рекогносцировъчен Брезнишко-Трънски отред“ — потегли срещу неприятеля. А в 10 и половина вече се разнесоха първите изстрели.

Сърбите ги бяха изпреварили. Те бяха заели височините североизточно от с. Гургулят и открили приближаването на Рекогносцировъчния отред, бяха намерили време да се окопаят и да се подготвят за сражението. Докато авангардът на отреда откри престрелката, капитан Попов бързо, но спокойно разгъна частите си. В 11 и половина в боя вече участваха всичките сили на двата противника.

Предимството имаха сърбите. Многочислени, с цял артилерийски полк срещу четири планински оръдия, на удобни и с превъзхождащо положение позиции, въоръжени с по-модерни, по-скорострелни и по-далекобойни пушки, те скоро получиха явен превес в огневата подготовка. Положението на българите от час на час ставаше все по-критично. На тяхно място всяка армия в света би отстъпила — това го изискваше разумът и трезвата преценка за съотношението на силите. Но нито един български войник не помисли за отстъпление. Нито един не хвърли страхлив поглед през рамото назад. Бяха по-слаби. Нека! Онова, което ги правеше по-слаби, те запълваха с несломим дух и готовност за саможертва.

Към един часа следобед резервите бяха изчерпани. Всички до един бяха в първата линия и участваха в огнения двубой. И в този решителен миг пристигна нечакана подкрепа — две роти и една батарея, дошли в помощ от левия участък на Сливнишката позиция. Капитан Михаил Савов, срещу когото Шумадийската дивизия продължаваше да бездействува (полковник Бинички все още чакаше идването на Моравската дивизия!), ги бе изпратил в помощ на онези, които се сражаваха при Гургулят.

Престрелката, продължи с ненамаляваща ярост до три и половина след пладне. Кой щеше да вземе връх? Сгъстеният сръбски огън? Или българският дух? Кой пръв ще се усъмни в успеха и ще погледне назад? Ще надделеят ли сърбите? Или българите ще издържат?

В този час, когато се решаваше изходът на битката, откъм Сливница пристигна в карьер един вестоносец и връчи на капитан Попов едно закъсняло писмо:

„7 ноември 85 год. 10 часа сутринта

Капитану Попову по пътя за Рабърско

Противостойте до крайност. Пресечете пътя на сърбите за София и с. Сливница. Скоро ще Ви дойде помощ през Банкя и Владая.

(Подписал:) Александър“

Благословен да бъде този куриер! Благословени да бъдат трите часа, загубени в търсене на отреда! Защото така писмото пристигна точно в минутата, когато беше най-нужно.

Капитан Попов го размножи и разпрати до началниците на частите. Началниците го прочетоха на войниците. И тогава, когато в отреда трябваше да зацари отчаянието, от всички краища се разнесе бурно „ура!“ и повик за атака. Три дружини срещу една дивизия. Нищо! Заповядайте „щиком“! Ще ги бием! Няма да се посраим пред княза и България!

Капитан Христо Попов не беше човек, който от прекомерно благоразумие ще пропусне изгодната минута. От десния край на отреда се разнесе повеска за атака. Сред възторжено „ура“ го повториха всички сигналисти. Барабаните гръмнаха. Напред! Целият български боен строй се вдигна. Ръцете насочиха щиковете. Над тях блеснаха решителни очи. Краката се понесоха в устремен бяг напред. Не, това вече не бяха отделни хора, а могъщ юмрук, изкован от стотици човешки души, който се стовари с трясък върху моравци. В спомените си (подписани скромно П. Г. Х.) капитан Попов отбелязва със суха войнишка лаконичност: „Почна се щиковата работа.“ Тези думи не изразяват нищо. Те са много далеч от онази епопея, която се разиграваше пред Гургулят.

Тук сърбите се държат. На десет метра от тях българите са проникнали далеч зад окопите им. Смъртта се носи отвсякъде и навсякъде. Мушни! Така, сега изтичай още две крачки напред. Удари с приклада. Още веднъж! Колко станаха? Трима? Няма значение, не спирай. Виж, другарят ти е обкръжен от четирима. Стреляй срещу единия. Удари с щика другия. Уррааа!... Тичай пак напред. Какво се случи? Защо ръката ти увисна така безпомощно? Улучен ли си? Нищо, не обръщай сега внимание. Грабвай пушката само с лявата ръка,

размахвай я като тояга. Още един. Няма да ти убегне. „Мамка ви, разбойници!...“ Удар! Така. Сега пак напред... Извират ли тези сърби!? Ето и този си получи...

Боят беше грандиозен — кървав, изпълнен с гърмежи, „ура!“ и предсмъртни викове. Жесток и величествен. Грозен и бляскав. Кой ще издържи? Кой пръв ще обърне гръб на този ужас?

В този миг откъм лозята на Гургулят изскочи тълпа мъже, въоръжени с пушки, топори, коси, мотики и даже сърпове и камъни. Какви са тези хора? Наши или сърби? Виковете на мъжете отговориха на тези въпроси:

— Удрете, братя! Удрете, тяхната...

Наши! Селяните от Гургулят, които досега се бяха крили из лозята, идваха, не, летяха на помощ на своите братя и с първична свирепост се врязаха в сръбските редици.

Една сръбска рота хвърли оръжието и се предаде. Другите побягнаха назад и с паниката си увлякоха и резервите.

Поражението на Моравската дивизия беше пълно. Духът победи оръжието. Давид срази Голиат.

Сърбите бягаха, преследвани по петите от въодушевения отред на Попов. Когато нощта тури край на сражението, остатъците от Моравската дивизия се намираха чак при Криви Колник, до самия Брезник. А в това време ариергардните части на Рекогносцировъчния отред натоварваха осемнадесет коли с трофеи — пушки, сандъчета с патрони, раници, платнища, лопати и пр. — и ги изпращаха назад.

Пращаха и нещо повече: вестта за славната победа при Гургулят, която щеше да остане записана със златни букви в летописите на българското воинство!

Денят беше ясен и слънчев. Първият ден без дъжд, мъгла и сняг от започването на войната.

Когато Мартинов дойде на Мека Црев — той беше пренощувал в Сливница, — престрелката вече бушуваше с пълна сила. Предимството и тук бе на страната на сърбите: височината Мека Црев представлява едно високо плато, голо и каменисто, което постепенно се снижава от запад към изток с наклон, който сякаш е създаден нарочно, за да може това плато да се обстрелва кръстосано от двата източни върха на Три

Уши, които го надвишават; а на Три Уши беше сръбската Дунавска дивизия на полковник Хорстиг...

Положението беше тревожно, опасно. Почти незакрити, частите на Мека Црев търпяха страшни загуби. Отдясно, откъм Малко Малово, сърбите се събираха и очевидно се готвеха да обкръжат изнесената напред позиция. Мартин Маринов изпрати капитан Кутинчев с Първа дунавска дружина да заеме северния склон на върха; за да запази дясното крило от обход, а ротмистър Кърджиев, когото Бендерев бе придал за помощник на Маринов — за началник на левия фланг на позицията, но тези мерки не намалиха тревогата му. Знаеше: на това открито и напълно поражаемо плато частите не ще могат да издържат онази пасивност, която им налагаше заповедта на командуването.

Капитан Тошев, който беше преспал в най-предните окопи, се яви при него. Маринов му подаде ръка и каза:

— Ще мрем днес тука. Бъди готов за атака.

Тошев го изгледа смаяно. Това не бяха обикновени думи. В тях прозираше едно спокойно посрещнато предчувствие, някакво нечовешко примирение със съдбата. Младият дружинен командир изпита желание да каже: „Пазете се, господин капитан. Стойте назад, вашето място не е при куршумите...“ Но замълча. Смутиха го твърдостта и желязната решителност, които се четяха върху лицето на неговия полкови командир.

Предположението му беше правилно. Наистина още сутринта Маринов бе усетил предчувствие за близко и неизбежно нещастие. То витаеше около него, ясно, почти осезателно, гибелно. Гибелно ли? Непременно гибелно ли можеше да бъде предчувствието за близко нещастие? Маринов не се самозаблуждаваше. Беше на война, а във войната другото име на „нещастие“ е „смърт“...

Защо не пожела да остане в тила? Защо не направи нищо, за да се противопостави на съдбата? Не чувствуваше ли в себе си онзи прадревен инстинкт за самосъхранение, който сме наследили от дедите си? Или може би беше някакъв чутовен герой, който не знаеше какво значи страх?

Не, в Маринов нямаше нищо свръхестествено. Той се страхуваше и този страх, който пулсираше заедно с кръвта, караше тялото му да тръпне. Страхуваше се от смъртта, а това е най-големият страх, който хората познават. Не беше чужд и на инстинкта, който

хилядите поколения преди него бяха наслоили в личността му. Може би всеки друг път, при всяко друго положение той би направил всичко, за да измами съдбата, да се изплъзне от лапите ѝ, да се надсмее над предчувствието. Но днес такава мисъл изобщо не се мярна в съзнанието му. Не от баснословен героизъм, не от презрение към опасностите, не и от овчедушно примирение пред „онова, което е писано“, както сметна Тошев. Не! Той не помисли за себе си, защото, ведно с двадесетте хиляди мъже на позицията, мислеше за нещо много по-голямо. За отечеството! То, отечеството, което беше около него и в него, го призоваваше и в негово име Мартинов надмогваше и страха, и предчувствието, и инстинкта за самосъхранение.

— „Dulce et decorum est pro patria mori“ — произнесе той неочаквано.

— Какво казвате, господин капитан? — попита изненадан Тошев.

— Нищо особено — със странна усмивка отговори Мартинов. — Един стих от Хораций: „Сладко и почтено е да умреш за отечеството.“ Върнете се пак при дружината си, Тошев. Ще изпълним дълга си. Нищо друго няма значение.

Престрелката продължи до единадесет часа, без да стихне, без да намалее дори за минута. От час на час положението на частите по Мека Црев се влошаваше — търпяха загуби, падаха, умираха и нищо не подсказваше, че може да настъпи обрат или поне някакво облекчение. Напротив — дружините оредяваха, беззащитността срещу куршумите тегнеше и сломяваше волите и ако сърбите нападнеха, мъчно биха ги удържали. Сякаш по негласно споразумение Кърджиев и Тошев се върнаха едновременно при своя началник. Мартинов не дочака думите им и започна пръв:

— Не може повече. Ще ни избият. Така сгъстени, както са нашите части, и тъй на открито, чудо е, че още сме живи.

— И войниците казват същото, господин капитан — рече Тошев. — Не можем повече да бездействуваме. Или напред, или назад.

— Назад няма, Тошев — със засъхнали, устни произнесе Мартинов. — Такава дума вече не съществува.

— Оплаква се и Силяновски — намеси се Кърджиев, като говореше за командира на придадената им планинска батарея. — Оръдията не са окопани и стоят открити като мишени. Ще ни изтрепят като зайци!

— И сърбите на Три Уши се събират, май готвят атака — продължи загрижено Тошев. — Оставим ли да ни изпреварят...

Мартинов за последен път огледа местността, после свали бинокъла. Лицето му бе бледо, но очите блестяха с непоколебима решителност.

— Поемам цялата отговорност върху себе си — тихо, но отчетливо произнесе той. — Действайте!

Кърджиев едва дочака думите да излязат от устата му. Той се изпъна и изрече по-високо, отколкото близостта на Тошев го изискваше:

— Капитан Тошев, заповядам ви да атакувате незабавно срещния връх!^[3]

Тошев проследи ръката му. Тя сочеше южния връх на Три Уши. Младият капитан като че ли през цялото време бе очаквал да чуе именно тези думи. Сега той козирува, изтича обратно при частите си и след минута над целия връх се разнесе гърленият му глас:

— Осма рота напред!

Дружините се раздвижиха и с едно „ура“, в което имаше повече облекчение, отколкото настървеност, се втурнаха към дола, който делеше Мека Црев от Три Уши. Настъпваха напористо, стройно, като на учение. Притичваха, стреляха в движение, прикриваха се за секунда и отново политаха напред. Гледани отвисоко, веригите приличаха на вълни, които в неспирен бяг се носеха към отсрещния бряг, напиреха, гонеха се, бързаха, за да стоварят сред адски грохот върху него своя устрем и своята мощ.

Войниците прекосиха дола, отхвърлиха предните сръбски части и напреднаха по височината. Но когато запълзяха по стръмния склон на върха, когато започнаха да се свличат по сипеите, постепенно напорът им намаля, отслабва и най-сетне спря. Силите не стигнаха.

Моментът стана критичен. Ротите залягаха там, докъдето бяха могли да достигнат, а над тях се сипеше барабанният бой на сръбските куршуми. Щяха ли да удържат? И колко време? Или до един — безсмислено и напусто — щяха да положат костите си под върха, на една крачка от победата? Ще останат ли другите дружини на Мека Црев да наблюдават безучастно гибелта на своите братя?

Мартинов не се колеба. Той изтегли сабята си, излезе пред частите от резерва и сам ги поведе в атака. На един дъх преминаха

долчинката. Изпревариха залегналите роти на Тошев. Още едно усилие! Краката натежаха. Въздухът не стигаше. Сърцата биеха до пръсване. Умората теглеше назад, с невидими клещи задържаше краката към земята. Дотук ли ще стигнат само? Ще се провалят ли?

Ако за някоя битка може основателно да се каже, че е „висяла на косъм“, това е именно битката за южния връх на Три Уши. Всички сили бяха хвърлени. Победата и поражението тежаха еднакво във везните на безкрилата Никѐ^[4] — нищожна прашинка в едното блюдо и битката щеше да се превърне в победа; прашинка в другото и върхът щеше да стане свидетел на ужасен разгром. В такива съдбоносни мигове прашинките имат друго име — пример. Един войник да обърнеше гръб и щеше да повлече всички. Но нито един не помисли за бягство. Случи се обратното: от земята се надигна полковият командир и сам, със сабя в ръка, величествен като древен бог, без да погледне дали някой ще го последва, се устреми към върха. Натезжалите крака се отлепиха от земята. Дробовете намериха достатъчно въздух, за да подемат заглъхналото „ура!“. Началникът върви пред всички. Началникът те води. Не можеш да не го последваш. Уррааа!...

Мartiнов не тичаше. Martинов летеше към върха. Напред и нагоре! Сега нищо извън победата нямаше значение. Една крачка! Още една! Напред и нагоре! Какъв е този вик зад него? „Ура“? Значи нашите напредват? Значи нашите го следват? Тогава още малко усилие!

— Юнаци, напрееед!

— Уррааа!...

Изведнъж усети някакъв тласък в гърдите. Нищо... Нищо ли? Но тогава защо спира? Защо се подкосяват краката му? Той притисна ръка до гърдите си. Пръстите му се обагриха в червено. Ранен ли е? Сега и това няма значение. Нали е още жив? Важното е да не спре. Martинов направи усилие да се надигне, но силите му изневериха. Опитва се да извика на останалите „Напред!“, но устата му се изпълни с някаква топла и солена течност. Тогава с нечовешко напрежение издигна сабята си и я насочи към върха...

Войниците му го разбраха. Продължиха напред. Не спряха. Подпрян на лявата си ръка, издигнал в дясната сабята, Martинов ги проследи с поглед, докато превалиха върха.

После пред очите му се спусна черна пелена...

В историческите съчинения Сръбско-българската война много често бива наричана „Война на капитаните“. Това име е вярно и не е вярно. Вярното е, че наистина цялото българско командване беше поверено на капитани и поручици, без никакъв боен опит, но които показаха безпримерни чудеса от издръжливост, хладнокръвие, невероятна за възрастта им съобразителност, неизчерпаема енергия, желязна упоритост. Не е вярно обаче, че именно тези капитани и поручици решиха войната. Ние пишем: „Попов напредна към Брезник“, „Савов удържа на левия участък“, „Бендерев отхвърли Дунавската дивизия“, но това е проста условност. Никой не може да си прави илюзии, че Попов, Савов или Бендерев сами са извършили описваните дела. Извърши ги онзи, неизвестният: Негово Величество безименният български войник. Войната не се водеше от отделни личности, а от Българина, от българската войска, от българския народ.

Никога това не е било по-ясно, отколкото на този 7 ноември, след овладяването на южния връх на Три Уши. Превземането на северния връх и после атаката на западния не са стратегически решени и осъществени операции, всяка от които да се извършва по обмислен план и след това да се спира, за да се подготви следващата. Ако българската военна мисъл, изразена в решенията на капитаните, избра и укрепи Сливница, ако тя съсредоточи на нея войските, ако най-после превземането на Мека Црев и южния връх на Три Уши се дължи на прозорливостта на пълководците, то безспорно най-важният момент във войната — превземането на западния връх — се дължи на Българина лично и на българския народ в цялост. В тази операция няма нито замисъл, нито командно единство. Бендерев се намираще чак на връх Чепан. Мартинов, а след него и помощникът му Кърджиев, излязоха от строя. Настана безначалие. Командата изчезна. Остана устремът. Строят се загуби. Остана волята за победа.

... Едва паднал южният връх, започна атаката на северния; щом падна и той, и сърбите побягнаха; отделни български войници, взводове и роти се втурнаха подир отстъпващия неприятел. Пише се, че в сраженията най-трудното за офицерите е да вдигнат войниците си в атака. Тук беше обратното. Офицерите виждаха и съзнаваха

опасността, която изнасянето на дясното крило напред носеше, и хвърляха всички сили, за да спрат атаката, а не да я осъществят.

А опасността съществуваше. Когато Хорстиг и Кока Милованович разбраха, че не могат да удържат атаката на дясното българско крило, те поискаха помощ от Дринската дивизия, разположена непосредствено вдясно от тях. Полковник Мишкович сам виждаше критичното положение на лявото сръбско крило, чието отстъпление постепенно се превръщаше в паническо бягство. Виждаше и друго — увлечени с всичките си сили напред, българите отслабиха тила си. Българските дружини бяха прехвърлили двата предни върха на Три Уши и сега бяха пред западния. Резервът, командван лично от ротмистър Бендерев, атакуваше някъде съвсем на север, при Чепан. А връх Мека Црев, откъдето беше започнала атаката, оставаше почти незает и почти беззащитен. Тогава полковник Мишкович вдигна полковете си и ги насочи във фланг и тил на изнесените напред български части.

Какво трябваше да се направи? Как да се спаси дясното крило? Как да се попречи победата да не се превърне в поражение?

Олимпий Панов настоя:

— Нашият център трябва да настъпи във фланг на Дринската дивизия. Като я атакуваме, ние ще я отхвърлим или поне приковем. И в двата случая ще спасим дясното крило.

Но Гуджев беше нерешителен:

— Ако напуснем укрепената си позиция и бъдем разбити, губим не само няколко дружини, а цялата позиция и изобщо войната!... Не мога да поема такава отговорност!

Принудиха се да телеграфират в София и да искат заповед за настъпление на центъра. Военният министър капитан Никифоров отговори: центърът да не настъпва. Тогава? Нима ще станат свидетели и безучастни зрители на погрома на дясното крило? Тази ли ще бъде наградата за онези, които извършиха величавия подвиг на Три Уши?

В това време се получи втора телеграма от София. Разгневен от вмешателството на военния министър, капитан Рачо Петров телеграфираше: „Негово Височество заповяда относително настъплението на центъра, за което ви установил капитан Никифоров, да постъпите, както видите за добре.“

Мъдро решение! Защо да се чака заповед от онези, които гадаят положението по картата и откъслечните изречения на докладите, докато вие, които виждате всичко като на длан и всяка минута следите изменението на боя, можете да вземете най-бързото, най-правилното и най-навременното решение?

— Оставят на нас! — недоволствуваше майор Гуджев. — Аз не мога да поема отговорността...

— Но аз мога! — отсече Олимпий Панов.

Кой беше той, който дръзваше да поеме върху плещите си риска на поражението? Някакъв легендарен герой? Някой Херакъл, Зигфрид, Ролан или Крали Марко? Някой нов велик стратег, наследник на Александър, Анибал, Цезар или Наполеон?

Не. Олимпий Панов беше просто един българин.

— Аз поемам отговорността! — повтори той ясно. После се обърна към командира на Плевенския полк и му заповяда спокойно: — Капитан Петров, заповядвам ви да атакувате неприятеля пред фронта на центъра!

След минута барабаните забиха, тръбачите засвириха „атака“, музиката поде „Шуми Марица“ и с неспирно „ура“ дружините се хвърлиха на щурм. Нямаше време за огнева подготовка. Заповедта беше „щиком“ и веригите полетяха „на нож“! Сърбите не дочакаха сблъскването и отстъпиха в безредие. Дясното българско крило беше спасено!

А центърът? Във фланг срещу него се устреми един полк на Шумадийската дивизия. И този отчаян опит за прелом в сражението не успя: друг един българин — неговото име е Михаил Савов — последва примера на Олимпий Панов и храбро поведе лявото българско крило в атака. А в това време зад позицията се разнесе ново „ура“ — възседнали по двама на кон, българи от Тракия идваха на помощ на своите братя от Северна България...

Воините от дясното крило, които бяха престояли два часа в подножието на западния връх на Три Уши, видяха атаката на Бендерев към Чепан, видяха и настъплението на центъра. Кръвта отново се разбушува във вените. Какво, нима ще спрем дотук? Нима ще оставим делото недовършено? Нищо подобно! Напред!...

Никаква земна сила не можеше да удържи този порив за атака. Капитан Тошев усети, че дружините ще тръгнат с него и без него, и

кимна на капитан Иванов от Първа плевенска дружина:

— Хайде, Иванов, ти карай онези роти, аз ще карам тези, че гдето му излезе краят!...

Ударът последва мълниеносно — оглушителен и неударим. Напразно полковник Милованович вкарваше рота след рота срещу българите. Напразно отделни храбреци се опитваха със саможертвата си да спрат тази човешка лавина. Българите настъпваха неспирно, вихрено, с нечовешка ярост. Паднеше ли един, неговото място се заемаше от други десет. Свършваха ли патроните, оставаха щикове. Счупваха ли се щикове, оставаха лопатите. Оставаха устремът. И победният дух. И непоносимите за сръбските уши звуци на народния химн.

В 4 часа след пладне, когато българите окончателно заеха западния връх на Три Уши, началникът на оперативното отделение при сръбския Генерален щаб унило телеграфираше на Върховната команда в Пирот:

„Нашите напуцат ключа на позицията. Боят изглежда като загубен. Ще гледам да осигуря отстъплението.“

Чудото беше станало.

Българският народ издържа изпитанието и го превърна в свой триумф.

Крал Милан никога нямаше да пие „бялото си кафе“ в София.

Неизвестното до вчера селце Сливница даде името си на една от най-величавите епопеи в българската история.

Когато Мартин Мартинов най-сетне се свести, наоколо припадеше мракът на ноемврийската нощ. Той отвори очи и се огледа. Най-напред видя надвесеното над него лице на княза с още свежи следи от сълзи. По-нататък забеляза Олга, майор Гуджев, вестовоя си Мито, Паприков, д-р Роа, аптекаря Селтен и още десетина познати и непознати хора. Какво се беше случило? Къде се намираше? Последното, което помнеше, беше атаката на Три Уши. Какво се бе случило после? Победа или погром?

Той направи усилие да проговори, но устните му само се раздвижиха беззвучно:

— Сърбите?

— Победа, Мартинов! — отговори му на пресекулки князът. — Пълна победа! Сърбите са разбити по цялата линия!

Победа? Възможно ли беше? Мартинов премести въпросителен поглед към Гуджев и високият чернобрад офицер потвърди:

— Блестяща и славна победа, Мартинов. И българският народ я дължи на вас...

Раненият уморено затвори очи. Предчувствието се беше изпълнило. Нищо! Той не се чувствуваше и нямаше да се чувствува длъжник към отечеството.

Усети нечие докосване и отново вдигна клепачи. Александър беше снел кръста за храброст от шинела си и сега го закачаше на неговите гърди. Мартинов пожела да благодари, но успя само да кимне едва забележимо. Очите му изразиха всичко останало.

— Не се безпокойте, господин Мартинов — заговори му на френски д-р Шарл Роа, като отбягваше погледа му. — Раната ви е тежка, но излечима. Сега ще ви пренесем в София. По телеграфа наредихме да ви чакат в двореца. Ще ви оперират, ще извадят куршума и след един месец ще сте забравили за раняването.

Мартинов отново кимна с благодарност.

— Файтонът е готов — продължи лекарят. — Нашата млада санитарка госпожица Хаджиспасова пожела да ви придружи до София. — Раненият поклати глава. — Какво? — изненада се д-р Роа. — Не желаете госпожицата да ви придружи?

— Не — беззвучно отговори Мартинов.

Всички се учудиха. Защо беше този чудноват отказ? Каприз? Случайно хрумване? Или зад него се криеше някаква много подълбока тайна? Олга изхлипа и притисна длан до устните си. Д-р Шарл Роа се огледа за друг придружител. Погледът му се спря на софийския адвокат и народен представител Йов Титоров, който, като доброволец в Червения кръст, служеше в аптеката на Селтен. Доброволецът не дочака думите му:

— Капитан Мартинов ми е приятел. Отивам на драго сърце!

Няколко души вдигнаха ранения заедно с дюшека, изнесоха го навън и внимателно го положиха във файтона на княза, предварително приспособен за легло. Доктор Роа подаде на придружвача някакво шишенце:

— Вземете, господин Титоров. По пътя от Сливница до София дайте на ранения на три пъти по двадесет капки от тази течност. И карайте полека, да не друсате господин капитана.

Без да иска от някого разрешение, вестовоят Мито се настани на капрата при кочияша. Файтонът бавно потегли. Зад него княз, офицери и цивилни свалиха шапки. Те изпращаха онзи, когото по-късно народът щеше да нарече „рицаря на Сръбско-българската война“...

През това време в Пирот крал Милан се чувствуваше напълно отпаднал. Отчаян, обезверен като комарджия, който вижда, че щастието е против него, той представляваше тъжна гледка и гротескно подобие на самонадеяния мъж, който преди по-малко от седмица тръгваше от същия този град, за да се увенчае с лаврите на победата. Нещо се беше пречупило в него — последната вътрешна подпора, върху която се бе крепял досега. Седеше с превит гръб до масата, подпираше с две ръце главата си и апатично слушаше доклада на своя началник щаб.

— Какво по-лошо бих могъл да ви докладвам от това положение, Ваше Величество? — завърши полковник Петрович. — Но моля ви се, не се отчайвайте. С твърдост и постоянство всичко може да се обърне на добре. Мисля да заповядам всички дивизии да отстъпят наред с Дунавската, а после ще отида в Цариброд и оттам, като се запозная с положението, ще наредя каквото трябва, като се съветвам предварително с Ваше Величество.

Полковникът пристъпи няколко пъти от крак на крак, като очакваше кралят да одобри или отхвърли неговото предложение. Но Милан не каза нищо. Той продължаваше да стои вцепенено, отпуснато, а погледът му се рееше тъпо някъде в пространството. Личеше, че тялото му беше тук, в стаята, но духът му блуждаеше далече. Петрович почака още няколко минути, помая се, после излезе и тихо затвори вратата.

Крал Милан преседя така още няколко часа. Когато камериерът Антон влезе и остави на масата запалена лампа, той сякаш се събуди и заповяда да извикат д-р Джорджевич. След малко лекарят се яви:

— Заповядайте, Ваше Величество.

Кралят закри с длан очите си от лъчите на лампата и тъжно погледна новодошлия.

— Докторе, много ми е тежко. Няколко дни и нощи не съм мигнал, а и тази нощ не смея да заспя, защото всеки миг очаквам

депеша от най-голяма важност. Това вълнение ще ме убие! Не мога нито да седя, нито да ходя, нито да лежа. Можете ли да ми дадете нещо, което малко да ме успокои? Но не искам морфин, не бива да заспивам.

— Тогава не искате ли да вземете малко бромкалий, Ваше Величество?

— Искам, донесете ми.

Полковник Джорджевич излезе, но скоро се върна и подаде на краля един прах и чаша вода. Милан изпи лекарството, стана и захвана да се разхожда из стаята.

— Страшно положение! — рече той по едно време. — Дунавската дивизия е разстроена. Българите могат лесно да пробият и на Цариброд, и на Ржана, където онзи малък отред от резервисти не е могъл да даде достатъчно отпор. Те са сега на три часа път от Пирот. Тук няма нищо друго освен една рота, моята дворцова стража. Всички настояват да се махна. Къде да се дяна? Да оставя ли войската в такъв момент?

Тогава Джорджевич произнесе високо и ясно:

— Господарю, щом работата е дошла дотам, да отидем при войската и нека загинем с нея.

Кралят прекъсна своята нервна разходка и спря продължителен поглед върху главния лекар на армията. Не вярваше на ушите си: Джорджевич, който винаги бе критикувал войната и когото кралят неведнъж бе обвинявал в страхливост, сега предлагаше да отиде при войската, за да загине заедно с нея. Значи не са били празна риторика думите, които вчера сутринта му каза в царибродската кръчма „Код Софије“? „Най-добър сърбин не е онзи, който само се тупа в гърдите и си затваря очите пред горчивата реалност или я гледа през розови очила.“ Така рече тогава Джорджевич. И сега потвърждаваше правотата на твърдението си...

— Къде? — отново попита Милан. — При разбитите и деморализирани части на Дунавската дивизия ли?

— При която и да е дивизия — твърдо отговори лекарят.

— Ама, докторе, знаете ли вие, че моят щаб вече двадесет и четири часа не знае къде са му трите дивизии?

Това беше вярно. От доклада, който Милан бе изслушал тази вечер от полковник Петрович, личеше, че щабът наистина не знаеше

къде са дивизиите. Имаха сведения, че Дунавската дивизия е отстъпила към Драгоман и Драгоил и че Дринската дивизия привечер е откъсната от Дунавската; за Шумадийската и Моравската изобщо нямаха никакви сведения.

— Дайте ми още един прах — каза кралят и като го изпи, полегна на миндърчето и затвори очи. Но не успя да заспи. В стаята се втурна генерал Катарджи и заговори възбудено:

— Господарю, дойде лоша вест от майор Милошевич. Българите са го разбили с големи сили при Ржана и сега маршируват към Пирот!

— Не може да бъде, господин генерал! — възкликна Джорджевич.

— След два часа българите са в Пирот! — настоя Катарджи.

— Ние се намираме в голяма опасност — несвързано заговори кралят, като търкаше подпухналите си очи. — Неприятелят ще проникне в Пирот или от Ржана, или от Цариброд. — После изведнъж отсече: — Моето оставане тук е невъзможно. На тази линия няма вече нито една сигурна част, при която бих могъл да остана. Тозчас напускам Пирот...

И след по-малко от час Милан вече бягаше към Ниш...

Какво беше предизвикало новото бягство на краля?

След като разби батальона на майор Милошевич при Ропот и Комщица, капитан Паница разположи отряда си на позиция при село Смолча, като изпрати кавалерийски разезди да разузнаят действията на сърбите. И докато чакаше вести от разузнавачите, отредът се отдаде на такова пиршество, каквото Херуц не беше виждал през живота си.

Хърватинът продължаваше да се изненадва. Тези неуморни гуляйджии ли бяха извършили подвизите от вчера сутринта? Кой беше истинският им образ: този тук, който беше немислим без шишовете, бъклиците, пушкането във въздуха, пиянските песни и крясъците; или другият, вчерашният, когато всеки един от тези натъркаляни по земята мъже не се поколебаваше да се нахвърли сам върху десет противници?

После съмненията му мигновено се разсеяха. След пиршеството, което продължи цялата нощ, от светло до светло, пристигнаха първите доклади на разузнавачите: майор Милошевич бе събрал остатъците на батальона си край село Изятовци, а откъм Ржана^[5] му пристигаха на

помощ свежи части. Константин Паница, който цялата нощ бе давал тон на песните, хората и гърмежите, сега изведнъж се преобрази. Той пак не признаваше офицерската скованост и установените от уставите форми при отдаването на заповедите, но същевременно в него нямаше и следа от нощното необузвано веселие. Все още разположен като паша сред сарая си, капитан Паница събра хората около себе си и заговори направо:

— Момчета, ядохме и пихме — е, слава богу, стига ни толкова. Сега ни чака работа. Сърбите са в Изятовци, а им идат и пресни сили. Оставим ли ги да се съберат, спукана ни е работата.

— Оти ке ги чекаме, войводо? — попита Ропче, един от харамийските главатари. — Да ги опухаме со време...

В своеобразния ред, въведен от Константин Паница, към него се обръщаха на „ти“ и на „войводо“.

— Тъй и ще сторим — кимна Паница, като подкрепи думите си с едно дълбоко дръпване от наргилето. — Слушай, Николаев — обърна се той към четника на доброволците. — Вземи своите сто и трийсет души и тръгвай през Върля и Горни Криводол за Изятовци. Вземи един човек от местните да ти показва пътя и след два часа искам да сте там.

— Ама, войводо, мигар... — Николаев не довърши, но Паница го разбра. Четникът искаше да каже: „Мигар ще оставиш всичко на нас, необучените доброволци, и на мене, техния четник, дето досега не съм виждал какво е война! Няма ли да пратиш с нас офицер или поне опитен човек да ни води и наставлява?“

— Така е дошло времето — отговори му „войводата“, — че ако сами не се оправяме, и господ не може ни оправи. Виждаш, офицери няма. Поговори с хората си, Николаев. Ако някому е мило за живота, нека остане тук. Няма да му се сърдя, нито ще го насилвам.

— Няма какво да говорим! — в един глас се обадиха доброволците. — Тръгваме всички.

— Няма да сте сами — продължи Паница. — Пред Долни Криводол ще дойдат Кременлията — той беше вторият от македонските главатари — и Ропче с хората си. А пък аз с останалите ще мина направо през Вълковия. — Като всички големи командири, Паница беше запазил най-трудния обход за себе си. — Щом приближите, ще залегнете и ще чакате. Чуваш ли, Ропче? Залягате на

пусия и чакате. Първия изстрел ще дам аз. Чуете ли го, вдигайте се, пък каквото сабя покаже. Съгласни ли сте?

— Съгласни сме — разнесе се от всички страни, само един глас се усъмни:

— Не е харно, войводо — поклати ръбестата си глава Кременлията.

Кронислав Херуц отново — за кой ли път вече? — се смая. В чудния демократичен ред на отреда всеки имаше право да съветва и даже да критикува съвсем безнаказано. Паница не само не се сърдеше, но и поощряваше тези обаждания, които биха били немислими във всяка що-годе сваясно организирана войска. „Сто глави мислят по-добре от една“ — такъв беше напоследък любимият израз на капитана.

— Кажи да чуем — подкани той Кременлията.

— Ке ни надуши отрано сърбино, войводо. Не го ли сгацим изневиделица, хич да не се зафащаме. — Прекарал осемнадесет години с пушка в ръка из планините, оставил зад гърба си повече от една стотица по-големи и по-малки сражения, Кременлията не можеше да се оплаче от липса на опит в този род операции. Останалите познаваха двусмислената му слава (по онова време харамийството носеше белезите едновременно на патриотично движение и полуразбойничество) и го слушаха внимателно. Слушаше го и капитан Паница. — Проводи хора надолу, войводо, накъде Сливница. Да одат и дунама да дигат до небето. Сърбино ке си науми, дека всинца сме се юрнали натамо, и в Изятовци ке го пипнем без гащи.

Съветът безспорно беше добър и Паница имаше достатъчно благоразумие — впрочем и липса на суетност, — за да го последва.

— Прав си — съгласи се той. И се обърна към един юнкер, дошъл „в наследство“ от предишния отред на поручик Зафиров: — Желязов, чу ли какво казва Кременлията? Ще вземеш четата опълчение и ще тръгнеш за село Станянци. Не ви ли чувам чак в Изятовци, утре по-добре хич не се мяркайте пред мене. А сега всеки да си вдига чуковете и — на път!

Кронислав Херуц също стегна малкия си багаж и заедно с двадесет и петте души на Паница — толкова бяха останали след отделянето на групата на юнкера Желязов — потегли за Вълковия. „Няма да успеят — мислеше той лениво, докато се друсаше върху седлото на едрия си унгарски кон. — Така не се воюва, с чети от по две

дузини хора. С тях можеш да обираш кервани по пътищата, да комитствуваш, но не и да нападнеш една редовна, организирана и добре въоръжена войска. Сърбите имат един батальон, а ако е дошла помощта от Ржана, може би и два. Два батальона — това е много нещо!“

— Какво си се умислил? — каза му капитан Паница, като изравни коня си с неговия. — Да имаше един кръст на рамото, щях да помисля, че отиваш към Голгота.

— Голготата е за тези хора тук. — Херуц показва с очи останалата група. — Не те разбирам, капитане. Пардон, войводо. Не виждаш ли, че ги водиш на смърт?

Паница се изкиска неопределено. Имаше вид на човек, който владее някаква особена тайна, но още не желае да я сподели с никого.

— От дебелите книги ли научи това? — попита той присмехулно. — Почакай, драги. Почакай! Скоро ще се увериш, че в боя има и нещо, което в никоя книга не може да се прочете... Пак ще си говорим.

Всъщност не говориха повече. И не беше нужно. Всичко, каквото Паница можеше да каже с думи, Кронислав Херуц го видя с очите си.

Не беше сражение, а нещо като приказка. Както често се случва на война, събитията изпревариха плановете. Когато групата на Паница — тя се състоеше само от конници — пристигна пред Изятовци доброволците на Николаев вече водеха усилена престрелка с окопаните по билото на височината сърби. Двете страни стреляха непрекъснато, но никой не предприемаше нещо повече — малочислените доброволци не се решаваха да атакуват, сърбите не смееха да напуснат удобната си позиция. Докато престрелката продължаваше с ненамаляваща сила, конниците на Паница спокойно чакаха в закритието си, а самият капитан с престорено безразличие наблюдаваше хода на сражението.

— Какво чакаш? — възбудено го запита хърватинът. — Защо сме тук? Няма ли да им помогнеш?

— Имаш бинокъл. Гледай.

Хърватинът вдигна бинокъла. Наистина сред сърбите ставаше нещо необикновено. Някакви чудновати фигури налетяха откъм тила в позицията им и предизвикаха паника.

— Моите харамии — гордо произнесе Паница. — Те са незаменими за такива работи.

Действително бяха македонците. Промъкнали се като безплътни духове по овразите и баирите, те заобиколиха позицията, успяха да достигнат на двадесетина метра от окопите и по даден знак се нахвърлиха като ястреби върху изненаданите сръбски войници. Биеха се с ярост, с някакво варварско опиянение. Почти не стреляха. Хищно и мълчаливо — с онова злокобно мълчание, което ужасява повече от всякакви шумове — те проникваха в окопите, размахваха наточените си „като бръснач“ пали^[6], връзваха се между защитниците и всяко тяхно движение, всеки замах се съпровождаше от вопли, предсмъртни стонове и панически крясъци.

Доброволците на Николаев забелязаха какво ставаше в сръбските окопи и уплашени да не улучат другарите си, престанаха да стрелят.

— Щикооом!... — разнесе се заповедта на четника и пъстро облечената верига с бурно „ура“ се хвърли в атака.

И стана онова, което Кронислав Херуц не допускаше. Нападнати от две страни, сърбите захвърлиха всичко и се разбягаха.

— Сега е наш ред! — каза капитан Паница и се метна на коня си.

Всички последваха неговия пример и със саби в ръце се втурнаха да преследват бегълците. Какво ставаше с Херуц? Къде остана пословичното безучастие на „последния епикуреец“? Къде се провалиха присмехът, безразличието, студената ирония към „безсмислената“ смърт на бойното поле, високомерното равнодушие към воинското честолюбие? Каква беше тази дяволска сила, която го тласкаше против волята му? Кронислав Херуц дори не си зададе тези въпроси. Увлечен от примера на останалите, той грабна една попаднала му под ръка сабя, яхна коня си и препусна подир отстъпващите сърби. Извърши ли убийство през този необикновен ден? Не знаеше. Спомените му се губеха в някаква призрачна мъгла: гонитба чак до село Славиня, псувни през стиснати зъби, удари със сабята, вопли, цвилене на коне, пищене на куршуми, отново размахване на сабята, тропот, вихрушка...

Когато най-сетне се събраха в Славиня, хърватинът все още напразно се питаше дали преживяното беше действителност или сън. Умората от продължителната езда и сабята на кръста (какъв невероятен атрибут за него!) свидетелствуваха за действителност, а всичко, каквото знаеше за себе си и своя характер, го убеждаваше, че е

сън. Не чувствуваше възторг от победата, но не чувствуваше и угризения.

— Дайте най-добрия къс на Херуц — каза капитан Паница, когато започнаха да разпределят печеното месо. — Днес никой от нас не е заслужил хляба си повече от него.

Противно на нрава си, Кронислав Херуц замълча. Също и през целия останал ден, в който почиваха в Славиня, не взе участие в разговорите. Чувствуваше се чужд и безкрайно далечен от онзи Херуц, когото софиянци познаваха и обичаха — човека на виното и жените, последователя на Омар Хайям, пълния с афоризми и пикантни сентенции събеседник, отричащия всяка добродетел скептик; чувствуваше, че нещо в него умира безвъзвратно, че личността му се преражда. А всяко прераждане е мъчителен и болезнен процес.

Беше се мръкнало, когато донесоха на капитан Паница, че в село Ржана е пристигнал очакваният сръбски батальон, а също и много пушки, с които майор Милошевич започнал да въоръжава втори батальон, съставен от призовани местни опълченци.

— Слушайте, момчета — заговори „войводата“, след като по обичая си събра хората около себе си. — Стига сме воювали на българска земя. Не искате ли и сръбската да поопита какво значи войнишки цървул?

— Как да не искаме, войводо — обадиха се от всички страни. — Нека се запомни кои първи са преминали отвъд границата.

— Па и да се пооблажим, войводо — обадиха се харамииите, които бяха започнали да се страхуват, че на българска територия и сред българско население професионалните им инстинкти ще ръждясат.

— А ти, драскачо?

— И аз съм готов — отговори Кронислав Херуц.

— Тогава да ставаме! — подкани ги Паница.

Строиха се и се преброиха. Бяха 36 пешаци и 17 конници. С тези петдесет и трима души (останалите той бе пръснал в по-малки или по-големи групи по различни посоки) капитан Паница се готвеше да пренесе бойните действия на сръбска територия...

Ездачите увиха копитата на конете с парцали. Паница забрани да се говори и пуши. Колоната, водена пак от безпогрешните македонци, се движеше в нощта безшумно, като сонм привидения. И в девет и половина вечерта беше преди Ржана.

— Слушай, драскачо — каза Паница, като намери в тъмнината приятеля си, журналиста. — Разчитам на тебе. Тук има десет души доброволци, които ще водиш ти. Ще минете от юг, ще се укриете и ще започнете да стреляте толкова бързо, колкото ви сколасват ръцете. Демек демонстрация, както пише по дебелите книги. Ясно ли е? Сърбите ще наскочат и ще обърнат всичките си сили срещу вас. Вие си стойте в дупките като къртици и продължавайте да гърмите и да викаете „ура“, колкото ви сили държат. Не се правете на храбреци и не се показвайте пред куршумите. Останалата работа ще свърша аз с конниците и моите харамии.

А Херуц отговори с една дума, която досега мислеше чужда на речника си:

— Слушам!

Всичко стана според предвижданията на Константин Паница. Десетте доброволци на Херуц стреляха в продължение на два часа, после в обхванатото от паника сръбско село нахлуха македонците и пуснаха в действие страшните си пали. В същото време седемнадесетте конници препускаха между къщите и вдигаха такъв шум, сякаш бяха поне два кавалерийски полка. Настъпи най-сетне и Херуц със своите доброволци.

Първо се разбяга новосформираният опълченски батальон. Смутът се пренесе и между редовните войници. Бягството стана всеобщо, разгромът — пълен. Отредът, в който нямаше нито един ранен, плени двадесет и шест души, около триста пушки, два коня и приготвените за батальоните сто и шестдесет овце и осем вола.

Така завърши това паметно сражение, в което тридесет и шест пехотинци и седемнадесет конници разбиха два сръбски батальона и принудиха крал Милан да побегне от Пирот.

Впрочем сражението завърши, но преди малобройният отред да се върне в Славиня, имаше и една интермедия, която слиса хърватина може би повече, отколкото самата битка. Когато събра и провери хората си, капитан Паница (да отбележим мимоходом, че — все според установения вече фантастичен церемониал — двама души стояха прави до него със запалени факли в ръце) обяви високо:

— Момчета, точно след един час тръгваме обратно. От вас — той се обърна към доброволците — искам да пообиколите наоколо и да съберете печатите от сръбските общини. Тях ще изпратим на княза, да

се увери с очите си, че сме шетали на сръбска земя. — После подмигна с лукаво съучастие към македонците: — А на вас давам един час почивка. Разходете се, разтъпчете се и... бъдете любезни с братята сърби...

Точно в определеното време — то беше към полунощ — отредът се събра за обратния поход. Нито един не беше закъснял. Но наблюдателният кореспондент на „Слобода“ не пропусна да забележи, че поясите и джобовете на потурите на харамииите бяха красноречиво издути...

[1] „Където е добре, там е отечеството.“ (лат.). ↑

[2] А. фон Хун — Борбата на българите за съединението си, Русе 1887, стр. 145. ↑

[3] В своята книга, издадена по време на емигрантството му (Сербско-Болгарская война 1885 г., С. Петербургъ, 1892), Анастас Бендерев твърди, че той самият дал заповедта за атаката на Три Уши, смятана за превратна точка във войната. Това мнение се споделя и от много историци. Но като проучихме материалите от войната, ние установихме, че по времето, когато е дадена заповедта, Бендерев лично е водил българската контраатака срещу връх Чепан, няколко километра северно от Мека Црев. Затова възприехме мнението на Военноисторическата комисия при Щаба на армията и спомените на Тошев, според които „идеята за атакуването на Три Уши принадлежеше на Мартинов, а заповедта даде Кърджиев“. ↑

[4] Никè — древногръцка богиня на победата. Била изобразявана с крила, но гърците ѝ махнали крилата, за да не отлети, а да остане завинаги при тях. ↑

[5] Село на сръбска територия. ↑

[6] Пали — широки, тежки и много криви саби. ↑

8 и 9 ноември

— Зет ти го докарали нощес — каза апатично Гавраил, като влезе в стаята и с механични движения запали цигара.

Бащата поприведе вестника и го изгледа над разперените страници.

— Кого? Кого докарали, казваш?

— Мартин Мартинов. Докарали го смъртно ранен. Казват, той пръв повел войските на атака.

Новината не направи никакво впечатление на Стамат Хаджиспасов. Той изсумтя неопределено и отново заби нос във вестника. Около половин час двамата не проговориха и тишината се нарушаваше само от шумоленето на хартията в ръцете на бащата и звуците, които идеха от улицата.

— Светът е пощурял — рече той най-сетне. — Сливница, та Сливница!

— Нещо във вестника ли? — попита Гавраил.

— Във всички вестници. Депеши откъде ли не. Сякаш нова Витлеемска звезда се е появила — хвалби и поздравления отвсякъде. Чак и гаджалите — така, на подбив, той назоваваше турците — ашколсун ни казват! — В гласа му звучеше искрено смайване. — Да се кръсти ли човек, да псува ли?

Стамат Хаджиспасов имаше основание да се чуди.

Никой в Европа, специалист или обикновен читател на всекидневната преса, не допускаше възможността за българска победа. Наистина правителствата на Англия и Италия открито осъждаха налудничавата постъпка на крал Милан, славяните — особено хърватите — заклеймяваха войната като „престъпление“ или „измяна, варварство, зверство“ („Слобода“ — Загреб) към славянството, но зад възмуцението се криеше и печалната увереност в неизбежното поражение на българите.

Дори руските офицери, които пазеха в съзнанието си свеж спомен за българското геройство при Шипка и Стара Загора и вярваха

в добрата първоначална школовка на младите си български колеги, в най-добър случай предричаха упорита съпротива, саможертва и масов героизъм, но в прогнозите си благоразумно се въздържаха от предсказания за някакъв български успех. За разлика от тях военните специалисти пророкуваха бърза, неизбежна и дори лесна победа на сръбската армия. Пък и как иначе? В техните представи и в описанията на вестниците българската войска изглеждаше нещо като необучена милиция, почти невъоръжена, съсредоточена на такова разстояние от бойните действия, каквото нито една армия не би могла да измине навреме, лошо снабдявана и след отзоваването на руските офицери останала практически и без командване. И когато телеграфът разнесе новината за българската победа на Сливница, цяла Европа се смая. Българската „милиция“, водена от своите 25-годишни капитани, беше разбила изпитаната в няколко войни сръбска армия, начело на която стояха школовани и опитни генерали и полковници. Името Сливница изведнъж стана синоним на храбростта и патриотизма, на новите Термопили, на подвига.

И светът даде воля на възторга си. Вестниците бяха пълни със съобщения за небивали прояви на радост по четирите краища на Земята. В Петербург българофилите манифестираха и сред камбанен звън се целуваха по улиците; Русия се гордееше с храбрите „братушки“, освободени от нея, и с прославилата се войска, която руските офицери бяха подготвили за победата; дори официалните среди започнаха да забравят или прощават „неразумното“ дело на 6 септември: „Колкото и да е бил дързък, неразумен и даже нелеп превратът, устроен от българския княз в Пловдив — пишеше «Новое время» на 8 ноември, — в тази дързост няма нищо безчестно, нищо, което можеше да лепне петно върху историята на южното славянство.“ Англичаните, спортна нация, прославяха победата на малкия и неизвестен състезател, който бе спечелил, след като бе имал само тяхната подкрепа. Въпреки недружелюбността на „железния канцлер“ германците и особено германската армия приветстваха гръмката победа на Сливница... като не пропусаха да я припишат на германския принц, който „в една далечна страна направи чест на германското име и на германското оръжие“. Италианците припомняха, че Александър, роден във Верона, беше закърмен с млякото на една здрава италианска селянка. Турция, ощетената на 6 септември, Турция,

единствената, която имаше някакво право да недоволствува, също поздрави българската победа; простата маса, която знаеше за красивия княжески жест на толерантност в Пловдив и за участието на техни събратя и едновеерци в сраженията^[1] и като не пропускаха да припишат на тях главната заслуга за успеха, сипеха искрени похвали и казваха „бизим булгарлар“^[2]. Дори в реакционната Австро-Унгария, вдъхновител и подстрекател на сръбския шовинизъм, общественото мнение застана на страната на сливнишките герои; най-влиятелният австрийски орган „Neue Freie Presse“ издигна глас в защита на българите и на тяхното дело, като изтъкваше, че „желанията на достойния и храбър български народ трябва да се удовлетворят“ и че „бляскавите им победи при Сливница им дават право на първенство на Балканския полуостров“.

Първите отзвуци на този всеобщ възторг, проникнали в софийските вестници, можеха да смятат и много по-неподатлив на патриотични чувства човек от Стамат Хаджиспасов.

— Какво говориш за света! — Гавраил изкриви безкръвните си устни. — Не чуваш ли?

Въпросът беше излишен. Човек трябваше да бъде глух, за да не чуе как се тресеше столицата. И въпреки това двамата — бащата и синът — се ослушаха. София не ликуваше, а сякаш беше полудяла от възторг. Всички църковни камбани на столичния град огласяха въздуха със своя радостен и тържествен звън. Неспирно повтаряна, отнякъде вече часове наред се носеше познатата и вълнуваща мелодия на „Шуми Марица“, пригласяна от нестройни топовни и пушечни гърмежи. По улиците напираше и се люшкеше човешки порой — едно екзалтирано множество, пияно от радост, достигнало до пълна самозабрава, което тичаше нагоре-надолу из града, размахваше трицветни знамена, пееше до премаляване „Вятър ечи, Балкан стене...“ и „Напред, напред за слава...“, акламираше не съществуващи или поне неприсъстващи лица.

— До снощи бяха сдрефили — каза бащата, — а сега...

— А ти? — саркастично подметна Гавраил, изтърсвайки пепелта от цигарата си. — Нали вчера се канеше да посрещаш Милан с хляб и сол?

— Шшшт! — предупредително вдигна пръст до устните си Стамат Хаджиспасов, като се заоглежда уплашено. — Не говори

високо! Така са пощръклели тези навънка, че само да посочиш някого с пръст и ще го разкъсат за едното чудо!

— Тъй е. Ако не беше ме послушал вчера, сега и едно копче нямаше да намеря от тебе, за да го погребя.

Бащата не отговори. В отношенията му с Гавраил малко по малко беше настъпила промяна, която отначало го дразнеше, но с която от ден на ден все повече свикваше. В това ново отношение на него беше оставена незавидната роля на богат, но глуповат баща, който за всичко трябва да бъде ръководен от сина си. Понякога Стамат, недоволен и изпитващ вътрешна съпротива, не заспиваше по цели ноци, като търсеше да открие причината, която беше докарала това положение. Отговорът беше много прост, но той никога не достигаше до него. Отраснал и остарял в К., той пренесе в София своя к-ски мироглед, привичките си, начина си на говорене, а за столицата те бяха твърде наивни, примитивни, дори еснафски; за разлика от него Гавраил беше дошъл с незатормозено съзнание, без лични навици, без собствен поглед върху света и затова с лекота се потопа и претопа в атмосферата на столицата, попи в себе си всичко онова, което му беше нужно, за да се ориентира бързо в настоящето, и което щеше да му послужи като основа за бъдещето. В споровете между двамата Стамат говореше като чорбаджийски син от К. преди Освобождението, а Гавраил — като човек, който утре ще има в ръцете си най-голямото могъщество на века: капитала. Ето кое не можеше да разбере бащата! Но без да проумява причините, той безпогрешно усещаше, че обикновено във всичко отстъпваше на сина си: в хитростта, в предвидливостта, в правилната оценка на събитията. И докато отначало само го оставяше да изказва мненията си, после захвана сам да ги търси, а сега дори търпеше наставленията и мъмренията му.

— Вчера половината от тези, дето сега си дерат гърлата по улиците, мислеха като мене — каза той с тон на извинение.

— Нека не се лъжем един-друг — присмя се Гавраил. — Вчера всички се страхуваха, но не повече от пет-шест души се готвеха да посрещнат сърбите с...

— Е, какво? — кресна бащата. — Иди ме издай! Хвърли ме на тия песове да ме разкъсат! Това ли искаш?

— Искам да ме слушаш — без следа от вълнение каза синът. Каза го така просто и естествено, сякаш не говореше с баща си, а с

някакво невръстно и не особено умно дете. — Да ме слушаш — повтори той безстрастно. — Признай, че колкото пъти си ме послушал, никога не си се каял.

Стамат изчака една шумна тълпа, която гърмеше във въздуха и пееше „Тих бял Дунав...“, да премине по улицата и едва тогава запита тихо:

— Какъв акъл ще ми дадеш?

Бледото лице на Гавраил не изрази нищо, дори не и задоволство от това признание на мъдростта и далновидността му, което Стамат Хаджиспасов символично поднесе в неговите крака.

— Да излезеш с тези хора навънка.

— Аз?

— Ти.

— И защо, дявол да го вземе?

— Сливнишката победа няма да принадлежи на тези, разните там Мартиновци, които са си оставили костите по чукарите — спокойно и наставнически отговори синът. — На тях най-много да им дигнат един паметник на незнайния воин. — Той разпери ръце с комично съжаление: — Така е устроен светът... Не, тате. Победата ще принадлежи на онзи, който най-шумно се е тупал в гърдите, който най-много се е показвал патриот. Вземи, да речем, княза. Вчера беше тук, а днес го зоват „победителя на Сливница“ и „сливнишкия герой...“

— И как си го мислиш това? — продължи недоверчиво да пита бащата. — Да изляза и на стари години да пея „Тих бял Дунав“?

— Точно така. Един човек да те забележи, достатъчно е. Утре той ще го разкаже на десет, а те — на сто. И всеки ще знае, че Стамат Хаджиспасов, главният акционер на „Българското дружество за строеж на железопътни линии“, в часовете на опасност се е проявил като най-буен патриот. Друго не се иска.

— Ще ме завлекат да правя овации на Петко Каравелов или дядо Славейков — мислеше на глас бащата.

— Толкова по-добре. Помъчи се да направиш така, че Петко Каравелов или дядо Славейков да те забележат. С един куршум ще улучиш два заека: хем ще се покажеш патриот, хем на големеца ихтибар ще сториш. Няма да те забрави, бъди сигурен.

— А ти?

— Какво аз?

— Ти какво ще правиш?

— И аз ще дойда — каза Гавраил и затисна цигарата си в пепелницата. — Даже ако ти не излезеш, аз сам ще отида.

След пет минути крачеха сред една пъстра навалица и със сериозни лица пееха „конници се пишат във Средеца града...“

По улиците цареше невъобразим хаос, какъвто софиянци не помнеха. Отвсякъде се стичаха полудели от радост тълпи, виеха се хора, песните, гърмежите и крясъците се смесваха в буйна гълчава, а над всичко се носеше тържественият звън на камбаните.

Някой бутна Стамат и повали калпака му. Той се наведе и се опита да си го прибере, но не успя — стъпкаха ръцете му, изтласкаха го, повлякоха го пак напред. Не намери калпака, само се загуби от сина си и изведнъж се почувствува стар и безпомощен. Престана да пее и се остави екзалтираният народ да го влече със себе си. Не отиваха нито към дома на Каравелов, нито към друг от големците. Прекосиха две улици, прегазиха някаква градина и се озоваха пред двореца. Тук тълпата неочаквано се смири. Реговете и гърмежите престанаха, хората се разкъсаха, песните заглъхнаха. Множеството пристъпваше тихо, после спря и смирено преклони глави. Притиснат от околните, Стамат Хаджиспасов също застана неподвижно.

— Какво чакаме? — попита той един младеж в ученическа униформа, който се случи до него. — Знамето е спуснато. Значи, княза го няма.

— Тук е героят на Сливнишката битка — със задавен от вълнение глас отговори ученикът.

— Кой? Кой?

— Капитан Мартин Мартинов. Рицарят на войната...

С разсъмването сякаш отчасти се разведри и в душата му. Сега, когато ясният ноемврийски ден разливаше наоколо своята студена светлина, положението и българите не му изглеждаха толкова страшни. И макар че бе дал заповед да препускат неспирно към Ниш, крал Милан се поддаде на едно от своите случайни настроения и нареди на кочияша да спре пред пощенската станция в Бела Паланка. А когато влезе в станцията, изглеждаше почти напълно спокоен.

Той се свърза по телеграфа с капитан Светозар Нешич в Цариброд. Вестите от фронта съвсем не бяха така черни, както ги бе преценил снощи. Дивизиите бяха събрали разпилените след боя части и се преустройваха. Майор Марко Милошевич съобщаваше, че отредът на капитан Паница — сърбите го наричаха „хайдушката бригада на Паница“ — се бе оттеглил от Ржана на българска територия и Милошевич с остатъците от своите батальони отново беше заел селото.

Докато преглеждаше тези обнадеждаващи телеграми, вратата зад него се отвори. Милан извърна глава. Вцепенен, до вратата стоеше Милутин Гарашанин.

Двамата автори на войната, които преди една седмица се бяха разделили с уверения за скорошна среща в София, сега се гледаха очи в очи и една безкрайна минута не намериха какво да заговорят. Бледен, с попукани устни и черни кръгове около очите, Милан напразно се мъчеше да скрие издайническото треперене на ръцете и цялото си тяло. Срещу него необичайно разрошеният Гарашанин го гледаше с угаснал поглед.

Драматичното мълчание бе нарушено от министър-председателя:

— Как сте със здравето, Ваше Величество? — попита той най-сетне.

Запитването, единствените думи, които дойдоха на езика му, беше глупаво и нелепо. Такъв въпрос ли трябваше да се отправи към един крал, който вчера беше претърпял пълно поражение на бойното поле и сега позорно бягаше от неприятеля? Но колкото и да е странно, тези думи на Гарашанин подействаха облекчително на краля.

— Благодаря, господине. Ако изключим това дяволско безсъние, което ме измъчва напоследък, иначе не съм зле.

Двамата въздъхнаха. Ледът беше строшен. Без да чака покана, Гарашанин, приближи и седна срещу краля.

— Какво съобщават телеграмите, Ваше Величество?

— Окуражителни, напълно окуражителни — с трескаво оживление заговори Милан, сякаш искаше да убеди не само министър-председателя, но и себе си. — Положението не е така безнадеждно, както Петрович и Атанацкович ми го представяха снощи.

Милутин Гарашанин взе телеграмите и ги прегледа набързо.

— Какво заповяда Ваше Величество за по-нататъшните действия?

— Отстъпление на четирите дивизии към Пирот. Там се подготвят укрепени позиции и ако българите дръзнат да ни преследват, ще им дадем решително сражение.

— Как? — вдигна дебелия си рошави вежди Гарашанин. — Въпреки тези известия вие смятате да отстъпите на наша територия? Да пожертвувате всички придобивки от първите дни?

Милан прекара език по засъхналите си устни.

— Нямам избор. Сливница е загубена за нас. Там всичко дава превес на българите. Позицията им е непревземаема, пък и всички румелийски войски им дойдоха на помощ. А ние сме много зле, господине. Войската не иска да се бие. Щом българите засвирят проклетата си „Шуми Марица“, и нашите части се разбягват позорно. Лазаретите са пълни с пръсташи. Моралът на войската е неузнаваем. Овце, а не войници! И с тях съм тръгнал да воювам за величието на Сърбия. Пфу!

Двамата си помислиха едно и също: многократните предупреждения на „черногледеца“ Джорджевич. Но премълчаха мислите си.

— Чудя се на държането на турците — оплака се неочаквано Милан. — Стоят неутрални, а тъкмо сега е време да нападнат и да възстановят статуквото в Румелия. Така и на нас ще помогнат.

Но Гарашанин следваше пътя на собствените си мисли:

— И все пак не разбирам, Ваше Величество, защо след едно... — той щеше да каже „поражение“, но навреме се поправи: — защо след един временен неуспех ще изтеглите войските чак при Пирот? Българите бяха много по-малочислени и въпреки това, отстъпвайки, се биха за всяка педя земя.

Примерът беше, меко казано, нетактичен. Гарашанин съветваше да се следват тактическите прийоми на същите българи, които допреди десет дни двамата с краля се надпреварваха да представят като неорганизирана тълпа, водена от неопитни командири. Всеки друг път крал Милан би отговорил с някоя остра забележка, с която покрай другото би стоварил вината на чужди, включително Гарашаниновите, плещи. Но сега, когато в съзнанието му още гърмеше вчерашното българско „ура“, той се задоволи да каже примирително:

— Ако бъдем нападнати на наша територия, войниците ще знаят, че се бият за майките и жените си. — И добави на латински: — Pro aris et focis^[3]...

Погледнато обективно, решението на Милан беше правилно. Цялата военна история учи, че една сразена армия, преследвана по петите от победоносния неприятел, няма никакви шансове за успех с непрекъснати отстъпателни боеве, които лесно се превръщат във всеобщо и паническо бягство. В такива случаи разумът, опитът и военната теория съветват оттегляне на значително разстояние и на подготвени позиции, като се даде достатъчно време на войските за преустройство и съвземане. Но Гарашанин поклати отрицателно глава. Като подполковник от запаса той не можеше да не знае азбучните истини на войната; но като министър-председател и един от вдъхновителите на войната той се интересуваше преди всичко от политическите ефекти.

— Давате ли си сметка какво би означавало едно такова отстъпление, Ваше Величество? Народът недоволствува и чака повод да даде, хм, израз на недоволството си. Ние можем да го държим само с постоянни окуражителни вести от бойното поле.

— Лесно е да се каже, господине. Но как може да се осъществи?

Оратор, който се повлича по собственото си красноречие, и човек на хазартните надежди и решения, Милутин Гарашанин не обмисля дълго своя отговор:

— Една изгубена битка не значи загубване на войната, господарю — каза той самонадеяно. — Какво от туй, че вчера сме претърпели неуспех? Сега силите на българите са равни на нашите, а ние пак ги превъзхождаме в опитност и въоръжение. Вчера поражение, утре победа. Така е на война!

Податлив на внушения, кралят се зарази от увереността на своя пръв министър.

— И какво ме съветвате, господине?

— Никакво отстъпление, Ваше Величество. Дивизиите да останат там, където са, и да се приготвят да отблъснат българското настъпление. Когато не се намират в своите къртичи дупки по Сливнишката позиция, погромът на българите е неминуем. — Гарашанин забеляза как кралят възвръща бодростта си, но за всеки

случай прибави: — В една битка на открито ние ще постигнем тази победа, която толкова е нужна на короната...

— Прав сте, господин Гарашанин — почти без колебание се съгласи Милан; съгласи се със същата лекота, с която преди два дни бе изменил пътя на Моравската дивизия и с него — общия план на войната. — Ще наредя Йован Петрович да изготви съответната диспозиция до дивизиите. А утре ще се върна в Пирот с целия си щаб.

Сега пък Гарашанин се зарази от внезапно събудения кураж на краля. Очите му за пръв път днес придобиха нормалния си блясък.

— И аз ще дойда с вас, господарю.

И забравили угрозата на положението, двамата главни виновници за братоубийствената война отново се почувствуваха победители и крепко стиснаха десниците си.

Ако се изключи Рекогносцировъчният отред на капитан Христо Попов, който на 8 ноември завзе Брезник, като продължи да преследва Моравската дивизия чак до Трън и Вrabча, и една излишна демонстрация — задачата му беше само да разузнава североизточно от Драгоман — на ротмистър Бендерев, извършена на крайното дясно крило на 9 ноември, може да се каже, че най-спокойното място в България беше Сливница. След тежките тридневни боеве на войските бе даден заслужен отдых и войниците го посветиха на делничното бивачно ежедневие. На 8 и 9 ноември, в Сливница пристигнаха и последните подкрепления от Южна България, кръгло 20 000 души. На тях също бе дадена почивка.

И ако е вярно, че Сливница беше най-спокойното място в България, вярно е също така, че единственият неспокоен човек на Сливница беше княз Александър. В момента не го тревожеше нито войната, нито дори европейската дипломация, която обикновено му създаваше повече затруднения и от бойните действия. След поражението на сърбите на 7 ноември и пристигането на свежите, невлизали в бой части Александър Батенберг не се съмняваше в изхода на войната. Дипломатията също се опита да му създаде поредните неприятности. Русия, Австро-Унгария и Германия, които предвиждаха, че една серия от победи би направила българите самонадеяни и от това — извор на какви ли не дипломатически усложнения, настояха

Портата да поеме инициатива за помирение между враждуващите сили. Великият везир направи постъпки пред княза за посредничество, но Александър, който само преди пет дни беше изпратил една твърде унижителна нота до султана, с която целеше запазването на турския неутралитет, сега отговори с достойнство и енергия, впрочем твърде непривични за него: „Заявявам — отговори той на Кямил паша, — че моят свещен дълг спрямо падналите на бойното поле и моята военна чест ме задължават да не предлагам и да не приемам никакво примирие преди окончателното оттегляне на сръбските войски от България и да не се съглася на мир, освен като се намеря на земята на неприятеля.“

Не, тревогите му произлизаха от друго. От предстоящото идване на подполковник Данаил Николаев.

За да се разсее, той бе обиколил на кон станове на войската, бе разговарял дълго с войниците, а после се бе върнал в селото и там дълго чете и препрочита поздравителните телеграми, които светът сипеше щедро върху него.

А те бяха стотици. От всички краища на Европа. Стичаха се в такъв неудържим поток към Сливница, че Главният щаб се принуди да прекара за тях отделна телеграфна линия от София до селото. Ден и нощ по жицата се носеха поздравления от градове, общества и отделни граждани на Русия, от Германия (и особено от хесенци, които чрез Александър се смятаха едва ли не съизвършители на великото дело), от Англия, Франция, Италия, от всички народности групи на Австро-Унгария, Швейцария, Белгия, далечна Швеция и т.н., и т.н.^[4] Рудокопите от Глайвиц, студентите от Москва, селяните от Тоскана, планинците от Алпите, войниците от ХанOVER, фабричните работници от Манчестер — целият свят ликуваше заедно с българите.

Въпреки телеграмите в този момент не ликуваше само Александър. В приятно отоплената стая на сливнишкия хан, която още служеше за главна квартира на княза, той полека препрочете този „Приказ по българската войска № 38“, с който правеше промени в командването на армията. С него началството на Западния корпус се отнемаше от Гуджев и се поверяваше на Николаев; капитан Радко Димитриев, познат с добрата си академична подготовка, се придаваше като помощник на Стефан Паприков; а подполковниците Муткуров и Филов, както и самият Аврам Гуджев се оставяха в разпореждане на

командира на корпуса. Александър подписа приказа, после замислено го подържа над тлеещите в мангала въглени. Не се съмняваше в разумността на извършваните промени. Гуджев не притежаваше онази настойчивост, която се изисква от един командущ при настъпателни операции, а Данаил Николаев беше безспорно най-авторитетният измежду българските офицери, доказал на 6 септември своята решителност. Тревогата произлизаше от предстоящото му свиждане с Николаев.

След онази среща, която има с Николаев преди една година на есенните учения край София, Александър тайно се страхуваше от него. Плашеше го суровостта на този безкомпромисен човек и непрегъваем воин, но още повече го плашеше споменът за миналогодишния разговор, който беше завършил твърде печално за княза. Горчивото предричане на Николаев се бе сбъднало изцяло: Александър наистина се бе намерил на опашката на събитията и само щастливата липса на колебание, с която бе приел Съединението, бе спасила неговия авторитет пред народа. Как щеше да се държи сега същият този Данаил Николаев, в ръцете на когото фактически щеше да бъде съсредоточена цялата българска войска? Нямах ли с намеци и „случайни“ напомняния за предишното малодушие на княза практически да го отстрани от командването на войската? Той, човекът с извоюван на Шипка и Шейново ореол и безспорен пръв герой на Съединението, щеше ли да се примири с подчинението пред Александър, който преди една година му бе отказал помощта си?

Докато князът си задаваше тези въпроси, появи се адютантът Увалиев и доложи от вратата:

— От София пристигна подполковник Николаев. Ще пожелае ли Ваше Височество да го приеме?

Ако не се срамуваше да издаде слабостта си, Негово Височество би попитал: „В какво настроение, е господин подполковникът?“ Но сега само въздъхна и каза тихо:

— Въведете го, господин капитан.

След минута Николаев влезе в стаята и с отсечени думи се представи според устава. Докато го слушаше с добре усвоената дружелюбна усмивка на устните — усмивка едновременно сърдечна и покровителствена, — князът внимателно го изучаваше. Не висок, но стегнат и силен, с твърди и сякаш безпощадни черти на лицето, с

тънки и жестоки устни и смръщени очи под високото изпъкнало чело, с нещо аскетично в цялата осанка, подполковникът внушаваше респект, уважение и същевременно малко боязън. Беше напълно очевидно, че в него няма колебливостта на Гуджев, но няма и парадната храброст на Бендерев; липсваше му прекалената предпазливост на Паприков, но и безразсъдната дързост на Паница. По-скоро беше един храбър Гуджев и благоразумен Бендерев, или един предпазлив Паница и дързък Паприков. Такъв човек нямаше да отстъпва по устрем на младите и буйни офицери от рода на ранения на Три Уши Стефан Тошев, но нямаше да му липсва и трезвата решителност на Олимпий Панов или Рачо Петров.

— Идвате точно навреме, господин подполковник — протегна му десница Александър и Николаев я раздруса без следа от раболепие. — Точно навреме. — Той му подаде току-що подписания приказ. — Запознайте се с този документ.

Офицерът прочете набързо приказа и го остави на масата. Лицето му не изрази нищо, абсолютно нищо. Нито суетно доволство, нито присторено равнодушие. „Какво иска да покаже? — безпокойно се запита Александър. — Че назначението му за фактически главнокомандуващ е естествена дан за миналите заслуги? Че поради пасивността ми в подготовката на Съединението аз съм длъжен да му предам сега войската? Или че той е толкова уверен в силите и способностите си, та назначението не му прави никакво впечатление?“ Николаев обаче каза това, което князът най-малко очакваше:

— С божията помощ и подкрепата на всички чиновци от най-висшия офицер до последния необучен редник — надявам се да изпълня с чест трудната задача, която Ваше Височество е благоволил да ми повери.

Александър се изненада. Лицемереше ли този човек? Какво се криеше зад двусмислените му уговорки: съмнение в собствените сили или незадоволени амбиции? Те седнаха един срещу друг от двете страни на мангала и князът попита:

— Какво искате да кажете?

— Загрижен съм, Ваше Височество.

— Загрижен? Сега, когато разбихме сърбите и се изравнихме с тях по численост, вие сте загрижен?

— Противно на всеобщото мнение аз мисля, че отбраната е полесна от настъплението. При отбрана човек се приспособява към обстановката, създавана от неприятеля, и здравият разум и навременната решителност са му достатъчни. Но в настъплението инициативата принадлежи на настъпващия, а за нея са необходими опит, знания и стратегически талант, каквито аз и другите офицери може би притежаваме, но не сме доказали. Именно затова съм загрижен. И затова говоря за божията помощ и подкрепата на всички чинове от армията.

Князът отдъхна. Стори му се, че се освобождава от някаква безмерна тежест — като истински войник и патриот Данаил Николаев нямаше намерение да се занимава с миналото или със суетни амбиции за самоизтъкване, а единствената му грижа беше съдбата на войната и на държавата. Внезапно разчувствуван и умилен, Александър каза тихо:

— Преди една година между нас се появи известно разногласие, господин Николаев. В името на изпитанието, през което ние сме избрани от providението да преведем България, моля ви да забравите миналото и да ми простите, ако ме смятате виновен.

Преди да му отговори, офицерът продължително спря студените си очи върху него.

— Ние сме мъже и пълководци, а не съзливни жени, Ваше Височество. Ние имаме много тежък дълг пред народа и родината, за да се занимаваме с дребнави препирни. — После, като помълча малко, добави: — Каквито и грехове да имате към народното дело, вие ги изкупихте на 6 септември и сега, в първите дни на войната.

Александър отново му подаде ръка и Николаев отново я разтърси крепко, мъжествено, безхитростно. Това ръкостискане заместваше взаимното им обещание да не се връщат повече на този въпрос.

Князът повика хората от състава на корпусния щаб — те бяха Паприков, Гуджев, Димитриев, Филов, Муткуров и Панов — и ги представи официално на новия им началник. След малко осемте мъже вече бяха надвесили глави над картата, и спореха оживено.

Писмо на Спас Стаматов от град К., получено по човек от Христо Сумров на 9 ноември в село Алдомировци:

„Драги Христо,

За лоша вест съм хванал калема, синко, но ти стисни зъби и я срещни храбро, както подобава на мъж и войник.

Господ прибра при себе си Гина, стопанката ти. Почина кротко, без страх и без мъки, примирена със света и с бога. Завчера поп Спиро я изповяда и причасти и същата вечер Гина склопи очи. Последното ѝ слово беше за тебе, синко. Не му донесох аз късмет, казва. Да си вземе нова стопанка, млада и здрава, тя да му народи челяд. Мен за туй не ме биваше. В утробата си нося болестта. Сега чедата ми Лалка, Иван и Росица ме викат при себе си. Тъй рече горката жена, после поиска прошка от тебе, от нас, пък затвори очи и не ги отвори повече. Отиде си с ясна усмивка — измъчи се бедната тук на земята и с мир и блаженство в душата се пресели в другия, по-добрия свят.

Вчера я предадохме на земята. Опя я пак дядо ти поп Спиро. Целият град дойде да я изпрати до сетнъото ѝ жилище. Бяха и всички ученици от школото. Погребахме я както тя искаше — при децата ѝ: Росица отдясно, Лалка и Иван отляво.

Драги Христо, не си жена да те теша със сладки думи. Мъж си и си преминал през въстанията и Шипка, три деца си изпратил — знаеш какво е. Ще жалиш и милееш, друго не може и да бъде. Аз, като по-стар от тебе, искам да ти река едно: сега си войник, цяла държава и цял народ гледат на тебе. Не се предавай на мъката си. Преглътни своята мъка и мисли за народната.

Ние с кака ти Елисавета сме добре. Грижим се за дома ти, преглеждаме гробовете на скъпите ти хора. И те чакаме да те посрещнем като юнак и победител.

Хаджи Спас“

[1] Трябва да отбележим мимоходом, че действително турското население взе участие във войната и се прояви отлично. В Приморския, Преславския и Плевенския полк турците достигнаха 10–

15% от общия състав, в останалите — 3 до 4%. Войниците турци се биха също така геройски, както другарите им българи, и процентно получиха равен брой военни отличия и медали. „Първостепенният кръст за храброст украсява гърдите на не един мохамеданин — пише А. фон Хун, — и то чрез избора на другарите им. Не е ли това най-бляскавият знак на другарството, което българските войници питаят към другарите си мохамедани?“. ↑

[2] „Нашите българи“ (тур.). ↑

[3] За олтарите и за домашните огнища (лат.); преносно — за родината. ↑

[4] По-късно телеграмите са били събрани и подвързани в няколко големи тома. За съжаление въпреки всичките ни усилия ние не можахме да ги открием. ↑

10 и 11 ноември

Докато слушаше, Милан машинално барабанеше с пръсти върху масата и рееше поглед през прозореца в пустите нощни улици на Цариброд. Той имаше какво да каже, много горчиви думи напиреха на устните му, но все пак мълчеше. Какъв Висш военен съвет беше това? Вместо смислено и трезво да преценяват обстановката, военачалниците се надпреварваха да се ругаят и да се обвиняват един друг в малодушие, лъжливи донесения и самохвалство. С тези ли хора щеше да обърне колелото на съдбата?

Днес, в този печален 10 ноември, те не можеха да го заблудят. Не можеха! Защото днес Милан не беше чакал донесенията им, а бе стоял на височините до село Драгоил и лично бе наблюдавал развитието на боя. За какви „превъзхождащи сили“ му говореха началниците на дивизиите? Сутринта Милан много ясно видя, че българите отпавиха към Драгоман само един авангарден отред^[1] от четири дружини и шест оръдия. Да, четири дружини и шест оръдия срещу трите сръбски дивизии и Конната бригада. И какво се получи? Пред Драгоман авангардният отред се натъкна на Шумадийската дивизия, укрепена на връх Остра чука. Четирите дружини се нахвърлиха на трите полка, с проклетата си „Шуми Марица“ и развети знамена нахлуха в окопите и обърнаха дивизията в бягство.

„Има нещо ненормално в тези българи — мислеше кралят, докато продължаваше да барабани по масата. — Могат да извадят превъзхождащи сили, а вкарват в боя малочислени части. Какво е това: мания за самоизтъкване или непознаване азбуката на войната?“

Той имаше право да се учудва. Впрочем по същото време се учудваше и сърдеше и българското командване — авангардът, който уж имаше задача само да разузнае силата на противника и да подготви намесата на главните сили, днес води истинско сражение. Той порази Шумадийската дивизия на Остра чука, с удар „на нож“ отхвърли и частите на втората височина, а привечер с „Шуми Марица“ — вече неизменен ритуал на всяка българска атака! — нападна и третата,

където и свежите части на Дринската дивизия познаха срама на паническото бягство. Защо се случи така? Лоша диспозиция? Или суетни амбиции на жадни за слава командири? Нито едното, нито другото. Грешката на командването беше само една: то не беше предвидило неудържимия дух на войниците; не беше предвидило, че да се бият срещу превъзхождащи части сякаш беше станало навик на българите. Ето кое превърна през този ден разузнаването в сражение и победа!

„Ако върви все така — докъде ще стигнем, боже мой? — продължаваше да разговаря сам със себе си Милан. — Днес четири дружини ни прогониха от Драгоманското дефиле. А какво ще стане, ако хвърлят всичките си сили?“

Той се заслуша. Военачалниците бяха завършили с взаимните си хули и сега единодушно настояваха: да се сключи мир и войната да се свърши на българска земя. Кой пръв беше изказал тази мисъл? Милан бе пропуснал да забележи. Впрочем сега него го вълнуваше друго: ето тези хора, които в Белград се бяха надпреварвали да се самоизтъкват, днес, една седмица след обявяването на войната, вече предлагаха капитулация. И с такива помощници кралят бе мечтал за „Пиемонт на Балканите“!

Мнението за сключване на мир беше почти единодушно. Порезервиран беше само Топалович (днес неговата Моравска дивизия беше загубила и Трън и преследвана по петите от храбривия отред на капитан Попов, отстъпваше от Врбча към Пирот), а решително против — единствено Гарашанин. Той буйно се опълчи против капитулацията, идеята за сключване на мир нарече предателство, изтъкна политическата важност на това да се държат войските на българска територия и завърши:

— Помощ иде! Втори позив се мобилизира и вече иде към Пирот; останалите от първи позив се вдигат на военна нога, събират се и доброволци!

Милан лесно откри истинската мисъл на Гарашанин. Нужна беше победа. Победа на всяка цена! Иначе... иначе народът щеше да потърси сметка за поражението от двама души: от Гарашанин и от него, краля...

Докато премисляше това, Милан усети, че настроението в съвета се беше променило. Ловкото фразьорство на Милутин Гарашанин

беше дало плод. Какво пък — войната наистина трябваше да продължи; ако не за слава, то поне за запазване на трона.

Като приключи пренията, кралят, неочаквано за всички, продиктува заповед, с която назначи командира на Моравската дивизия полковник Топалович за главнокомандуващ на Нишавската армия. Това беше рядко несполучлив избор — Топалович беше единственият от дивизионните командири, който досега не беше изпълнил *ни то една* заповед на командуването! За началник щаба на армията назначи полковник Милованович. Така, без да го съзнава, Милан с един жест призна пред армията, пред страната си и пред света своята военачалническа некадърност.

После той повтори някои от разсъжденията на Гарашанин и даде заповед войната да се продължи, а „армията да се оттегли на границата, защото в днешния бой Дринската дивизия, нападната от превъзхождащи сили (Б.а. — три от четирите търновски дружини от авангарда!), напуснала своя отбранителен фронт и с това позволила на българите да се загнездят в средата на отбранителния фронт пред Сливница“.

След съвета кралят и министър-председателят се качиха на файтона си и продължиха към Пирот. Тук Милан завари една телеграма от кралицата, съвсем неподходяща на вътрешния му смут след днешното поражение, която напълно го смая и обърка. Телеграмата на Наталия гласеше: „Ravie, radieuse, t'embrasse tendrement. Nathalie.“^[2] Кралят не може да разбере какъв беше този внезапен, и тъй ненавременен изблик на нежност. Всъщност телеграмата беше предизвикана от Гарашанин, който предния ден — под влияние на двудневната почивка и хазартното му самовнушение за предстоящ обрат във войната — беше съобщил на кралицата: „Правя всичко възможно, за да преминем в акция; не успях още, но не се обезнадеждавайте. Ако началниците на дивизиите, с които ще се съветвам утре вечер, ме подпомогнат, аз оценявам положението като много добро. Ако и да претърпяхме неуспех, Бинички поправи всичко. Белградските батальони са напълно ненужни. Частите се сражаваха добре. Гарашанин.“ Но той видя настроението на краля и прояви достатъчно благоразумие да не спомене за вчерашната си телеграма. Двамата отидоха на пощенската станция и всеки поотделно изпрати по една телеграма на кралицата в Белград. Със свойствения му театрален

стил Гарашанин съобщаваше: „Всички началници без изключение съветват мир. Претендират, че войските не искат да се бият, и решиха да отстъпят и преминат в отбрана. Сърцето ми се къса. Искях от краля да ме освободи от длъжността ми и да ми повери макар и най-лошия полк, та да покажа, че войските искат да се бият.“ По-откровен и повече смазан душевно, Милан пишеше: „Ти не искаш да разбереш, че не само всяка акция, но даже и отбраната е невъзможна, защото пехотата е повече от страхлива. Всички офицери без изключение са убедени в това.“ Естествено телеграмите бяха на френски — единствения език, на който се говореше в белградския дворец. На следния ден получиха отговор, който беше напълно в стила на честолюбивата кралица: „Tuez-vous tous, mais sauvez l'honneur.“^[3] А по-късно в същия ден, когато видя и по-нататъшните бойни действия отвъд Драгоман, Милан събщи унило: „Положението е още по-лошо. Военният съвет реши отстъпление на границата. Според състоянието на войската съмнително е дали ще можем да се задържим дълго, ако българите предприемат сериозна офанзива. Дринската дивизия вчера бяга. Направи постъпки пред Кевенхюлер да не пречи на интервенцията. Съсипан съм. Пехотата нищо не струва.“

Интервенцията, за която пишеше крал Милан, беше предприета от Русия, Австро-Унгария и Германия, която княз Александър отхвърли с достойнство чрез телеграмата си до Портата.

Инструкцията, която се съдържаше — макар и лицемерно предъвкана в телеграмата на краля, беше изказана недвусмислено вечерта (на 11 ноември) от Гарашанин: „Като се върнах, кралят ми заповяда да помоля Кевенхюлер да побърза с примирието, но това да става в тайна. Моля Ваше Величество да благоволите и му съобщите това. С това аз само изпълнявам заповед, но душата ми замира (j'ai la mort dans l'âme). Моля да ми се даде каквато и да е подчинена команда.“

Както ще видим по-късно, настойчивите молби на двамата виновници за войната не останаха безрезултатни. Тук ще споменем само, че на 11 ноември кралица Наталия преглътна суетната си гордост и събщи на граф Кевенхюлер-Меч за молбата на краля и министър-председателя.

Но нека не изпреварваме събитията и да видим кое беше накарало Милан да се сбогува окончателно с надеждите „да пие бялото

си кафе“ в София и да търси спасение в мир, наложен от Великите сили уж само по тяхна инициатива.

Когато заседанието на Висшия военен съвет завърши, началниците на дивизиите отидоха при своите части и веднага започнаха отстъплението към планинската верига непосредствено зад Цариброд, която полковник Топалович беше избрал за решителното сражение срещу настъпващите българи. В същото време в една овчарска колиба между Остра чука и село Драгоил, събрали глави около една мъждееща свещ, заседаваха новият командир на Западния корпус подполковник Николаев, неговият началник щаб капитан Паприков и началникът на авангарда майор Стоянов. Българското командване нямаше никакви сведения за новите размествания на сърбите, все още предполагаше, че срещу него са главните им сили и затова реши да продължи разузнаването, като се задоволи само да усили частите на авангарда. След дълго умуване тримата офицери се споразумяха да разделят авангарда в три колони: лява — под началството на командира на 6-ти Търновски полк капитан Никифоров, централна — с началник капитан Цачев и дясна, която впрочем се състоеше само от четвърта дружина от Дунавския полк, командувана от командира на дружината капитан Делов. В общия резерв на авангарда, под началството на капитан Сарафов имаше три дружини и половин батарея. Крайния северен фланг на авангарда осигуряваше отредът на ротмистър Бендерев, който настъпваше към Петърлаш. За да се осигури и отляво, командването сформира още един отделен отред, който повери на капитан Радко Димитриев. Тези два отреда — на Бендерев и Димитриев — получиха името „обходни колони“. Трите основни колони на авангарда останаха подчинени на майор Стоянов, а авангардът като цяло, заедно с резерва, обходните колони и новосформираната Кавалерийска бригада, която се командуваше от княжеския адютант барон Корвин — на подполковник Николаев, който ръководеше лично операцията.

На разсъмване всички части потеглиха към Цариброд. Ако се изключи сблъскването с един забравен при отстъплението северно от Драгоил полк от Дринската дивизия — с него се разправи капитан Паков, — българите не срещаха никаква съпротива и към обед безпрепятствено заеха Цариброд. Заедно с централната колона на авангарда там пристигна и княз Александър, съпроводен от голяма

свита, в която освен щабвете на армията и корпуса бяха също Петко Каравелов и Стефан Стамболов. Тъй като селото беше под обстрела на сръбските полкове, заели връх Бабина глава и Остри връх, князът заповяда „да се атакуват и заемат висотите на север от Цариброд“. Трите основни и двете обходни колони на авангарда се нахвърлиха върху двата върха. Колоните на Димитриев и Никифоров връхлетяха върху Бабина глава, Цачев, Делов и Бендерев притиснаха от три страни тежко изпатилите на Три Уши 7-ми и 9-ти сръбски полк. И докато цялата Нишавска армия, която превишаваше повече от два пъти силите на българския авангард, безучастно наблюдаваше боя от позициите си, двата върха бяха заети от българите с „ура“ и удар на нож. Ако сърбите настъпеха, разбиването на авангарда беше почти неминуемо и може би щеше да се обърне във всеобща катастрофа. Но сърбите не настъпиха. Липсваше им един Бендерев или един Мартинов. Или може би всички — от новия главнокомандуващ на Нишавската армия до последния обозен — бяха така сломени духом, че всяка мисъл за преминаване в настъпление им изглеждаше абсурдна.

Именно тези тежки констатации бяха накарали Милан и Гарашанин открито да заговорят за интервенцията на Великите сили.

Ръката, която легна на рамото му, беше толкова тежка, че коленете на Херуц се прегънаха. Извърна се, после вдигна очи нагоре — пред него не беше човек, а някаква човешка планина, окичена с толкова оръжия, колкото биха стигнали за цял взвод доброволци.

— Що бре? — хилеше се дружелюбно планината. — Не ме познаваш? Не ме знаиш?

Кронислав Херуц се загледа. В отблясъците на огньовете — беше един часът сутринта на 11 ноември — той различи една грамадна, отговаряща на фигурата глава, грубовата, сякаш издялана с топор, но украсена от странно и неподходящо за нея стеснително изражение.

— Зная те — рече хърватинът, като напрегна сили да издържи ръката върху рамото си. — Ти си приятел на Паница. Запознахме се лани на чаша вино в дома му. Само името ти не помня. Тогава бяхте двама: Бабаджана и Велко войвода. Ти кой от двамата си?

— Бабаджана. Еве го тамо и Велко.

Херуц проследи ръката му. Спомни си веднага, разбира се. Велко войвода беше нисък, дребен и в сравнение с Бабаджана приличаше по-скоро на мишка, отколкото на харамийски главатар. Но по количеството на камите, пушките и револверите той с нищо не отстъпваше на великанския си другар.

— Значи пак сте заедно — каза журналистът. — Не се делите.

— Море, всите сме тук. — Бабаджана посочи с показалец. Пръстът му, нечист и мазолест, беше дебел колкото стеблото на двегодишна фиданка. — Овай е Юрука. Не го гледай, оти е слабоват. Камик да стисне, вода ке пусне. До него е Кременлията.

— Него го знам. Заедно тръгнахме от София, с него и Ропче.

— Не знаифме, че се сбирате — глухо каза македонецът, сякаш се извиняваше за късното си включване в — „хайдушката бригада“. — Онай тамо е Богданцалията. Стрелец! На ластовицата, шо лети, окоето ке го улучит. До огъня са Иванчо и Тодор. Двама главатари на една чета. Близнаци да беха, пак ке се разделеха, а они...

Бабаджана изреждаше, разбира се, само имената на харамийските главатари, които бяха дошли с четите си. Всъщност преди един час бяха пристигнали двеста македонци, новаци или ветерани в харамийския занаят. С тях македонската част на отряда достигна до двеста и осемдесет души.

Имената на новодошлите не значеха нищо за Херуц. Но от неволното уважение, което се долавяше в гласа на Бабаджана, можеше да се съди за тяхната слава из дебрите на македонските планини.

Разговорът между двамата стари познайници не продължи. Мина човек и ги повика „на съвет при войводата“. Когато отидоха при централния огън на бивака, там вече се бяха събрали всички останали. В средата, естествено, със скръстени крака седеше Паница и съсредоточено пушеше вечното си наргиле. Около него се бяха разположили Ропче, „близнаците“ Иванчо и Тодор, Кременлията, Юрука, Богданцалията, Велко и четникът Николаев, извоювал си в сражението при Изятовци право на участие в съвета на вождовете. Липсваше само поручик Зафиров — единственият офицер в отряда освен Паница, — който по това време беше на позиция в село Славиня. Щом Бабаджана и Кронислав Херуц седнаха при останалите, кръгът се склучи и „войводата“ откри разговора:

— Ха да кажем първо „добре дошли“ на гостите. — Той кимна поред на всеки от новодошлите харамийски главатари. Отговори му неопределено ръмжене. — Е, събрахме се — продължи Константин Паница, когато първият церемониал завърши. — Кажете сега какво ще правим.

— Защо ни питаш? — отговори за всички Велко войвода. — Знаеш защо сме дошли.

— Знам. Ама работата вече не е лесна. Шпиони ми донесоха, че на сърбите дошла помощ. Сега при Ржана и Славиня имат около пет батальона, водени от някой си майор Аксенти Йованович. Ржански отред, така се наричали. Ние, заедно с хората на Зафиров, сме хиляда триста и осемдесет пешаци и седемнадесет конници. Три пъти по-малко от сърбите.

— Не си чини какър — обади се Юрука. — Не йляда и триста, а во чети по тринайсет души ко бехме, на цели турски табори сме излегували и не сме се посрамували.

Отново се разнесе одобрително ръмжене: останалите харамии се съгласяваха с Юрука.

— Добре че не е тук Зафиров — изкиска се Паница. — Той щеше да ви цитира своя Клаузевиц и да ви докаже с математическа точност, че при това съотношение на силите поражението ни е неминуемо. — Освен Херуц никой от останалите не разбра мисълта му. „Цитира“, „Клаузевиц“, „математическа точност“ и „съотношение на силите“ бяха все понятия, които за тях имаха стойността на неразбираемо заклинание. Но и никой не поиска обяснение. — Какво ще кажете, момчета, не е ли време да преминем в Сръбско?

— Време е! — отговориха в един глас харамииите, които, казано в скоби, мислеха и за допълнителните си професионални намерения.

— Кажете тогава какво да правим.

— Да легнем и да се наспиеме, войводо — неочаквано рече Богданцалията. После сякаш се почувствува задължен да поясни: — Ние работим ноке, такъв ни е табиятът. Пък и много пат сме изодили дотука. Да се наспиеме, да отпочинеме, па утре по тъмно, ке я видиме сметката на тоя — како го рече? — Йованович.

Общото ръмжене показва, че всички одобряваха предложението на Богданцалията, Паница също кимна в знак на съгласие.

— Така да бъде. Наспете се и починете. Искам само една чета да тръгне още сега към Росомач^[4] и да вдигне шум до бога, за да привлече нататък вниманието на сърбите. Туй май ще свършат Ропче и Кременлията, че техните хора са отпочинали.

Харамииите се спогледаха. „Работили“ от години заедно, те познаваха качествата и възможностите на всеки измежду своите.

— По-харно е да го преводиш Велко — за всички отговори Юрука. — Най-арен е за то дело. Чак Наталийка в белградските сараи ке да го чуе.

Паница имаше безспорно обаяние над тези хора и повече от всеки друг умееше да ги използва. Но същевременно той не се срамуваше да се допитва до богатия им опит.

— Съгласен ли си, Велко?

Дребничкият човечец направи неопределена гримаса:

— Е, па що да не съм съгласен? Ке одам и ке ги оправам.

— Тръгни към Росомач, после завий към манастира „Света Богородица“. Избягвай сърбите и само вдигай шум. Но чуеш ли, че боят е захванал, настъпи отчаяно и удари сърбите откъм гърба.

Велко войвода се изправи, подреди многобройните ками и револвери по себе си и отиде при своите хора. Останалите харамийски главатари налягаха там, където досега седяха, и след минута вече огласяха въздуха с юнашкото си хъркане. Четникът Николаев също изчезна нанякъде и при огъня останаха будни само Паница и Херуц.

— Слушай, Паница — заговори хърватинът, като се премести поблизо до приятеля си, — имам една молба. Сега разполагаш с много помощници, и все опитни. Това е хубаво. Но, моля те, не ме оставяй да се занимавам пак с прехраната. Намери ми работа в боя. Искам да се бия.

Паница го изгледа настойчиво, но още цяла минута пуши от наргилето, преди да каже:

— Чудя ти се, драскачо. — Лицето му беше сериозно, но очите му се усмихваха лукаво. — Преди година казваше, че войната е чест, която ти великодушно оставяш на другите. А сега ме молиш да воюваш...

— За една година, не, за последната седмица много неща се промениха.

Нова продължителна пауза.

— Всъщност защо искаш да се биеш? На другите такъв въпрос не мога да задам. За тях всичко е ясно: бият се за бащинията, за свободата и честта си. А ти? Ти си чужденец. Онова, което днес вълнува мене, тебе не те засяга. Родината и народът ти са далече, чак отвъд Сърбия. Да кажеш, че си кръвожаден по природа, не си. Да си тръгнал насила да си търсиш смъртта — и туй не е вярно. Тогава за какъв дявол искаш да се биеш?

В последните дни Кронислав Херуц много пъти си бе задавал същия въпрос и никога не беше намирал истинския отговор. Действително какво можеше да го накара него, „последния епикуреец“, човека на гуляите и жените, да изпитва желание да воюва? Той само чувствуваше, че това желание е в него и напиря неудържимо, но причината му никога не успяваше да открие. Сега неочаквано и за него самия отговорът дойде от само себе си:

— Не си прав, Паница. Родина, народ, чест са все понятия, които даже ти и аз не можем да обясним, камо ли хората ти.

— Тогава, според тебе, за какво воюват?

— Нападението на крал Милан засегна чувството им за справедливост. И те отговарят по единствения възможен начин. Същото е и с мене. Само че чувството се прояви по-късно. Едва когато видях примера на останалите. У мене сякаш се събуди нещо, което никога не съм подозирал за себе си.

Той вдигна очи от тлеещата жарава и ги спря върху приятеля си. Очакваше да срещне насмешка. Но лицето на Паница беше сериозно.

— Разбирам те. Не съм съгласен, че хората воюват само поради накърнено чувство за справедливост. Те се бият и за неосъзнатото, както казваш, понятие родина, и за свободата, и за народностната си чест. Но твоите чувства разбирам.

Паница сякаш се приготви да приключи разговора, ала хърватинът, който не беше получил отговор на молбата си, не го остави:

— Е?

— Бъди спокоен, няма да те забравя. А сега — да спим!

Те последваха примера на харамите, легнаха с гръб към огъня и скоро се присъединиха към шумния концерт на заспалите.

Вестите, които дойдоха през деня, не бяха утешителни. Към единадесет часа Зафиров съобщи, че е отблъснал една сръбска атака.

Но към четири и половина следобед пристигна второ съобщение — Паница с главните сили на отряда се намираще тогава в Комщица, — че Зафиров бил нападен от четири сръбски батальона и отстъпил от Славия. По-късно един селянин, проврял се през сръбските вериги, донесе, че в помощ на майор Йованович дошъл още един батальон, воден от някакъв кръвожаден арнаутин на име Славия, капаонишки усташ, който имал права да се разпорежда с отряда и който се заканвал, че „ще хване капитан Паница и жив ще го изгори“. Дали лицемереше или такъв беше по природа, но Константин Паница с нищо не изрази тревога от неприятните новини.

— Обещах на хората почивка — отговаряше той на упреците на Херуц за бездействието си, — пък аз думата си на две не правя.

А вечерта, когато наклadoxa бивачните огньовете и се нахраниха, устрои такава веселба с бъклицы, песни и хора, която надмина всичките досега. Нищо не подсказваше униние, още по-малко — намерение за някакви нощни действия. Но около един час преди полунощ Паница даде знак за прекъсване на веселието, оттегли се настрана със своите македонски главатары и зашушука тихо. Херуц, седнал настрана, долови само последните думи на Юрука:

— Бъди рахат. Всичко ќе го оправим.

После македонците безшумно се изнизаха в тъмнината и бивакът утихна, макар че никой не спеше.

[1] За негов командир беше назначен майор Стоянов, а за началник щабa — капитан Велчев. ↑

[2] „Очарована, радостна, целувам те нежно. Наталия“ (фр.). ↑

[3] „Убийте се (умрете) всички, но спасете честта“ (фр.). ↑

[4] Село на сръбска територия. ↑

12 ноември

Точно в полунощ на левия фланг на сръбската позиция се чува отчаяни викове, последвани от силни гърмежи. Скоро викът се поде от цялата линия и настъпи невъобразим хаос.

— Македонските войводи направиха повече, отколкото се мислеше — каза спокойно капитан Паница, докато слушаше ухилен. Но повече обяснения не даде. Едва на следната вечер Херуц успя да разпита своя приятел Бабаджана и да разбере какво се бе случило.

Цялата паника бе предизвикана от може би примитивната, но резултатна харамийска тактика. Четите на Бабаджана, Юрука, Кременлията и Ропче, възползувани от непрогледната тъмнина, се бяха промъкнали по Видличките камъни зад неприятелската стражева верига и бяха нападнали заставите ѝ, когато спокойно спяха. Намушкаха и съсякоха когото стигнаха, а останалите — стреснати в съня си — дадоха по няколко изстрела напосоки и се разбягаха панически. Дясното крило на позицията престана да съществува, но центърът и лявото крило се задържаха. Тогава „близнаците“ Тодор и Иванчо преминаха във фланг на лявото крило и откриха огън от височините. Когато сърбите от крилото обърнаха фронт на север и захванаха да стрелят с всички сили, македонците млъкнаха и незабелязано се оттеглиха, като оставиха противника да засипва с олово пустите хълмове. Шумотевецата и объркването бяха използвани от хората на Богданцалията. Неговите двадесет харамии се вмъкнаха между центъра и лявото крило на позицията, една-две минути стреляха като полудели срещу двете групи, а после отново се измъкнаха безшумно. Останалото направиха сърбите. Техният център, повярвал, че е нападнат от големи сили, обърна фронт на север и започна престрелка с всички оръжия; лявото крило, от своя страна уверено, че е атакувано от юг, се обърна назад и двете сръбски части наченаха ожесточен бой помежду си, който продължи с много жертви почти до три часа сутринта. Това време беше използвано от главните сили на българския отред, които приближиха незабелязано и останаха

да наблюдават с наслада междуособния бой на противниците. Паница имаше право: македонците бяха направили повече, отколкото се мислеше...

Когато сърбите най-сетне разбраха трагичната за тях заблуда и прекратиха стрелбата, тогава пък българите престанаха да бъдат безучастни зрители. Лично капитан Паница поведе отряда срещу цялата ширина на позицията, а македонските чети обхванаха фланговете. Изтощени от сражението помежду си, сърбите не дочакаха удара и избягаха на запад. Паница обаче не ги преследва — мракът беше така непрогледен, че при преследването отредът рискуваше да повтори сръбската грешка. Той само се погрижи да предпази позицията от изненадващо нападение, поръча „Отредът да омете (това означаваше — да изяде до троха) изоставените сръбски припаси“ и на всеки войник, опълченец и доброволец да се раздадат по 120 патрона, а после заповяда почивка.

— Една тревожна новина — каза му Кронислав Херуц, когато след известно лутане го откри между разположените на бивак части. — От твоите любимци няма и следа.

— Моите любимци?

— Харамииите. На позицията няма нито един от тях.

Съобщението очевидно не направи никакво впечатление на Паница: „македонците след всяко сражение и победа се пръскат по селата“, донасяше самият той в официалните си релации до командването.

— Не се безпокой! — невъзмутимо отговори той, като си намери по-удобно място на земята. — След два часа ще бъдат тук.

Предсказанието му се сбъдна. Към пет часа сутринта, още по тъмно, харамииите се върнаха. Не говореха нищо, не се хвалеха, но всички имаха доволния вид на хора, които не са пропилили времето си напразно.

Денят завари частите на позицията премръзнали, с вдървени крайници, но бодри и готови за дела. Капитан Паница тъкмо събра помощниците си — между тях беше вече и Зафиров, — за да направи разпореждане за настъплението, когато тичешком дойдоха трима съгледвачи и донесоха, че сърбите се бяха прегрупирали и в три колони настъпваха към отнетата им позиция и че по Видлич планина,

срещу лявото българско крило, приближавал сам арнаутинът Славия. Паница помисли малко, после кимна спокойно:

— Добре. Веднъж и ние ще дадем редовно сражение. — С къси думи той се разпореда доброволците на Николаев да заемат дясното крило, в центъра да застанат опълченците, а всички македонци — вляво. Останалите части събра в общ резерв, който повери на поручик Зафиров. — Ето задача, за каквата ме молеше, драскачо — обърна се той накрая към Херуц. — Ти ще командуваш центъра на позицията.

Когато миналата нощ говори с него, Кронислав Херуц имаше предвид само да не бъде оставен в дълбокия тил. Сега обаче, когато съзна отговорността, която лягаше върху него, той се уплаши. Смутен, хърватинът можа само да избъбре:

— Аз?

— Ти — потвърди капитан Паница. — Ако изключим Зафиров, никой от нас не знае колкото тебе разните там тактики и стратегии.

— А ти?

— Аз ще отида с харамите. Имам да уреждам личен въпрос, знаеш. Този капаонишки усташ идва за мене. Искам да си премеря силите с него.

В девет и половина сутринта сражението започна. Сърбите се бяха построили във формата на клин, като най-много и най-силните им части бяха срещу центъра на позицията. Спряха на около триста крачки, залегнаха и техните пет хиляди пушки забълваха огън и олово. В стрелбата им имаше злобна настойчивост, ожесточение, сякаш с всеки изстрелян куршум те откъщаваха за нощния си междуособен бой.

Разгорещен, захвърлил полушубката си, Херуц тичаше по дължината на поверената му позиция и се мъчеше да подражава на Паница: окуражаваше, пущаше смешки, помагаше на ранените, насочваше огъня на стрелците. Не, това наистина не беше предишният Херуц. Предишният беше едно ненаситно за всички плътски удоволствия туловище, чужд на всякакви идеали скептик, егоист, чийто житейски девиз гласеше „Carpe diem“^[1], за когото върховната добродетел се състоеше в личното благополучие; този, който днес тичаше наляво и надясно по позицията, беше човек-огън, изтъкан само от дух, нерви, жертвготовност и неизчерпаем кураж. В него сякаш се бе вселила някаква титанична енергия, която му помагаше да бъде

едновременно навсякъде, да ободрява бойците, да превръща опасността в знамение за близка победа. А когато сърбите тръгнаха в атака, той презря всякакъв инстинкт за самосъхранение. Измъкна сабята, излезе пред окопите и нехаен към смъртта, която с пищене се носеше около него, с екзалтиран глас командуваше залповете на защитниците.

Центърът се удържа, но и сърбите не отстъпиха. Те спряха толкова близо, че можеха да се различат чертите на лицата им. Три пъти се опитаха да продължат атаката и трите пъти се принудиха да останат на местата си. Неуспехът им окуражи българите. По цялата дължина на позицията премина онази тръпка на увереност и радостна възбуда, която предхожда победата. Останалото се разви мълниеносно. Опиянени, достигнали до яростно изстъпление, нетърпеливи, неудържими, бойци и началници не дочакаха сигнал за настъпление и с вихрено „ура“ тръгнаха напред.

„Тоя ден — писа вечерта в релацията си капитан Паница — всеки от войниците ми беше герой. Щаб-тръбачът ми беше забравил, че е човек: той излезе пред веригата и с тръбене я водеше напред.“ Описанието на Паница е красиво и същевременно твърде слабо. Атаката всъщност се превърна в някакво странно съревнование, в което всеки се стремеше да бъде начело. Самият Паница, с гола сабя в ръка поведе своите македонци. Развял черно расо, до него вървеше отрядният поп, хванал в едната ръка кръста, в другата — сабя. Разгърден, с неузнаваемо под петната от барутен дим лице пред опълченците от центъра крачеше Кронислав Херуц, същият, който преди година твърдеше, че „войната е чест, която той великодушно оставя на другите“. Зафиров не успя да удържи частите от резерва и те с весели викове полетяха напред, като се изравниха със своите другари от челната верига. Това не беше атака. Беше кошмар. Сякаш не човеци, а всички тъмни сили на небитието бяха тръгнали в настъпление и тях нито огън, нито желязо можеше да спре. Сърбите се опитаха да се съпротивяват, но усилието им пропадна. Черният валяк на българските вериги ги притискаше, смазваше, изтикваше крачка по крачка, преследваше, убиваше и непрекъснато се носеше през застланите с трупове, ранени и обезумели от ужас хора ридове и оврази. Под техните стъпки остана и страшният капаонишки усташ Славия; непогрешимият куршум на Богданцалията го бе улучил в главата.

Гонени по петите, сърбите отстъпиха до Ржана, после и отвъд Ржана, където за последен път напрегнаха сили да се удържат. Но българите не спряха и тук. Патроните бяха свършили. Тогава Паница даде първата заповед през този ден: „Щиком!“ Веждите отново се свъсиха. Очите замятаха светкавици. Ръцете стиснаха щиковете. Македонците, които нямаха щикове, извадиха страшните пали. Всички дружно връхлетяха върху неприятеля. И сърбите отново не издържаха. Те захвърлиха раниците и пушките и обхванати от свещения ужас пред лицето на смъртта, побягнаха кой където види.

В единадесет часа преди обед, когато всичко беше свършено, майор Аксенти Йованович омърлушено донесе в Пирот:

„Данас е трећи дан како се бој на Ржани бије. Данас бугари јачом силом ударише и Ржану узеше и запалише. Имају велику силу од 6 до 8 батальона. Моја војска одступа ка Пироту. Немогуће је уздржати. Молим за хитно упутство и помоћ, ако је има. Војска одступа брзо. Морал пао.“^[2]

— Не трябва да обръщате внимание на тази телеграма, Ваше Величество — каза Йован Петрович. — На страха очите са големи. Аксенти — той говореше за майор Йованович — се е уплашил и „хайдушката бригада“ на този... този... — Петрович не намери достатъчно обидна дума, за да назове с нея противния му Паница — му се е сторила далеч по-страшна, отколкото е в действителност. Осем батальона! Срещу цялата Моравска дивизия българите пратиха само три, а срещу този нищо и никакъв Ржански отред — осем. Дума да не става!

Това беше един от редките случаи във войната, когато полковник Петрович проявяваше наблюдателност и трезва мисъл. Както вече знаем, отредът на капитан Паница се състоеше от 1380 пехотинци и 17 конници, което правеше по-малко от дружина и половина.

— Това не променя факта — отпаднало рече Милан, докато пръстите му нервно мачкаха бланката на телеграмата.

— Моля? — попита Петрович, като сви ръката си на фуния около ухото.

Милан повтори по-високо и добави:

— Важното е, че Ржанският отред е разбит и че Паница може след два-три часа да се озове с хората си тук, в Пирот.

— Това не решава войната, Ваше Величество. Войната се решава при Цариброд, а докладите на Топалович са чудесни. Нашите войски се държат твърдо.

Кралят взе телеграфическите доклади на Топалович и ги препрочете. В тях не ставаше дума за никакво твърдо държане — Топалович съобщаваше само, че никъде не се води истински бой и че няма нищо ново. Но Милан беше много отпаднал духом, за да посочи на своя военен министър очевидната неистина на твърдението му. В това време Владан Джорджевич извади димящата луличка от устата си и каза убедено:

— Сърбинът не е страхлив, но трябва да знае за какво се бие. Сега, когато не се вдъхновява от неразбираеми миражи, а знае, че зад него е земята на дедите му, той ще се замисли, преди да направи крачка назад.

— Нали вчера и аз му напомних това! — въздъхна кралят.

Предния ден Милан беше издал прокламация до войските, с която ги приканваше „да се осоколят“, „да стегнат юнашките си сърца и да разпалят пак своята рицарска сръчност“, но всъщност беше пропуснал да им напомни именно онова, най-важното, с което се похвали сега — че вече воюваха не за една чужда на тях политика, а за защита на родината си. Но този път д-р Джорджевич се показва снизходителен и не му посочи неистината.

— Сигурен съм, че обратът ще настъпи — в изблик на внезапен ентузиазъм извика Петрович. — Какво говоря? Той вече е настъпил. Положението е същото, както на 27 юни 1866 година при Траутенау. Тогава генерал Бенедек отбеляза временен успех срещу Първия пруски корпус, но когато великият Молтке...

Той се впусна в безкрайни примери от победоносните войни на своя обожествяван Молтке, но тази сцена се бе повтаряла вече толкова пъти, че никой не го слушаше. Обаче неочаквано се обади Гарашанин, който намери във фантастичните идеи на Йован Петрович храна за своята комарджийска вяра в щастливия обрат на събитията:

— Господин Петрович има право. И Херкулес е боледувал понякога. Ние преболедувахме и сега отново ще разгънем всичките си сили.

Но дори и този театрален жест не успя да разбуди отпадналия дух на краля. Той само унило поклати глава и прошепна:

— Оставям всичко в ръцете на съдбата.

— Моля? — отново запита Петрович, но този път никой не пожела да му повтори Милановите думи.

В стаята влезе капитан Нешич и след като отдаде чест доложи:

— Телеграма от полковник Топалович.

— Какво — трепна Гарашанин, — побягнал ли е вече?

Тези думи, бликнали сякаш направо от сърцето му, потиснаха всички. Та нали само преди минута Милутин Гарашанин твърдеше, че преболедуването е свършено... А сега първата мисъл, която една телеграма от фронта предизвика в него, беше за ново поражение!

— Четете, Нешич — каза кралят меланхолично.

— „Сега почна боят на върха срещу карантината. Боят е доста оживен.“

— Каква е тази карантина? Какъв е този връх? — развика се ядосано министър-председателят.

— Нешков връх — обясни спокойно Светозар Нешич. — Намира се непосредствено отсам връх Бабина глава, който отстъпихме вчера. Там е разположен 12-ти полк от Шумадийската дивизия.

— Боже мой! — простена отчаяно Милан и улови с две ръце главата си.

Повече никой не се обади.

Утрото го завари там, където беше седнал вечерта — извън най-предния окоп на Нешков връх. Цялата дълга ноемврийска нощ Михаил Катанич бе прекарал тук, на камъка между двете бойни линии, без сън, заслушан в шепота на сърцето си и загледан в трепкащите пламъчета на българския стан.

Както и преди, той не одобряваше войната и в себе си продължаваше да я нарича братоубийствена. Както и преди, той не мразеше българите. Ето разговорите им, които по някакъв каприз на акустиката достигаха ясно и отчетливо до неговия слух, му се струваха близки, приятелски, едва ли не родни. Дори и да не знаеше езика, той пак би разбирал всяка дума. Откакто ги видя на Вrabча, Сливница и Драгоман, Катанич тайно се възхищаваше от техния героизъм, от презрението им към смъртта, от величието на жертвготовността им. Достойни за славянската си кръв, те бяха прекрасни бойци. Но колкото

се възхищаваше от тях, толкова повече чувствуваше горчивината и срама на поражението. На позорното поражение. Нима сърбите са лоши бойци от тях? Нима сръбският дух отстъпва на българския? Нима българинът знае само да настъпва, а сърбинът — да бяга? Не, Катанич не можеше да се примири с тези мисли. Сега вече не ставаше дума за безсмислието на войната. Въпросът беше за честта и славата на народа. За отговорността пред миналото и бъдещето. За избора между величието и безчестието. За дълга пред земята, която го е създала, пред завета, който дедите са му завещали.

Денят щеше да донесе развързката. Толкова по-добре! Михаил Катанич ще докаже — на себе си, на своите и на враговете, — че сърбинът не е подлец и страхливец, че и в неговата кръв има храброст и себеотрицание, че и той може да мре с името на отечеството на уста!

Когато се разсъмна напълно, той обходи позицията на батальона си, провери запасите от муниции, погрижи се храната да бъде раздадена навреме и като се увери, че всичко е в исправност, отиде в щаба на полка и се представи на полковия си командир подполковник Мостич.

— Какво ви води при мене, капитан Катанич? — посрещна го подполковникът, като вдигна от картата помътнелите си от тревога очи.

— Една молба, господин подполковник.

— Молба? — В гласа на Мостич прозвуча неприятна изненада. — Ако ще искате подкрепления, по-добре не отваряйте уста. Подкрепления няма. Всички мои батальони са на първа линия. Двата на Цинцар-Маркович — майор Цинцар-Маркович беше командир на 11-ти шумадийски полк — са общ резерв. Не мога да ви отделя нито един човек.

— Не искам подкрепления, господин подполковник.

— Тогава за какво сте дошли?

— Моля днес полковото знаме да бъде поверено на моя батальон. Подполковник Мостич, повторно изненадан, го изгледа продължително, после бавно се изправи.

— Не възразявам, но... Обяснете се, Катанич.

Преди да отговори, капитан Катанич внимателно обмисли думите си. Не искаше те да прозвучат като намек за онова, което ставаше напоследък и което може би щеше да стане и в следващите часове.

— Днес за моя батальон няма да съществува думата „назад“.

— И знамето ще ви помогне?...

Михаило Катанич кимна мълчаливо.

— Не възразявам — повтори след кратко мълчание Мостич. —
Вземете го, Катанич. Познавам ви добре. Вие ще съумеете да го
опазите.

След десетина минути знамето на 12-ти шумадийски полк се
развя над най-предния окоп на Нешков връх. Спокойни дотогава,
българите, изглежда, видяха в него някакво предизвикателство. Откъм
Бабина глава се разнесе самотен изстрел и куршумът прониза тежката
коприна на знамето. Без да чакат заповед, сърбите отговориха.

И паметният бой на Нешков връх започна.

— Господин капитан — примоли се Христо Сумров, — да
настъпим!

Капитан Делов, който командуваше българските части на връх
Бабина глава, не отговори. Той виждаше по-добре от всеки друг
нетърпимото положение, което се бе създадо: от височината на Нешков
връх сърбите стреляха с ярост и настойчивост и поразяваха струпаните
почти без прикритие български войници по Бабина глава. Имаха пълно
предимство — в изгодността на терена, в числеността, в
далекобойността и скорострелността на оръжието — и не се колебаеха
да се възползват от него. А и това проклето знаме, което издигнаха на
върха, сякаш ги бе докарало до изстъпление... Но същевременно
капитан Делов знаеше и заповедта на командуването — докато
подполковник Филев не доведе главните сили от Сливница (а те бяха
още на 20–25 км зад бойните линии на авангарда), частите да преминат
към пасивна отбрана.

Към обед, вместо да отслабне, стрелбата откъм Нешков връх се
усили до такива размери, каквито в цялата война не бяха наблюдавани.
Връх Бабина глава буквално се засипваше от смъртоносна оловна
градушка. Капитан Делов обикаляше по частите, окуражаваше ги, но
отвсякъде чуваше все едно и също:

— Господин капитан, да настъпим!

— Господин капитан, ще ни изтрепят, ако стоим още!

— Да ги ударим, господин капитан!...

Към два часа след пладне капитан Делов не издържа. Той разбра, че бездействието ще погуби половината от хората му, и реши да настъпи. Делов преустрои частите от стражева в бойна верига (четата от К. „Хаджи Димитър и Стефан Караджа“ остана в резерв) и подаде сигнала „Слушайте всички, настъпление!“. Измъчени от бездействието и сръбския огън, ротите напуснаха плитките си окопчета и се вдигнаха на атака. Обхванати от една мисъл, от един устрем, рамо до рамо тръгнаха приморци и казанлъчани, търновци и плевенци.

Като се прикриваха из лозята и ниските шубраци, ротите достигнаха подножието на Нешков връх и запълзяха нагоре. Музиките засвириха „Шуми Марица“. В последните дни, щом се чуеше „Шуми Марица“ и гората от щикове се устремеше в атака, сърбите не дочакваха удара и обръщаха гръб. Но днес това не се случи. Днес сърбите не мръдваха от окопите си, стреляха упорито, а знамето им продължаваше все така предизвикателно да плющи под напора на есенния вятър. Като дадоха много жертви, атакуващите роти изпълзяха по стръмнината на Нешков връх, подредиха се набързо и с яростно „ура“ се хвърлиха на нож. Сърбите отново издържаха, не избягаха. Напротив, те не само че не избягаха, но водени от батальонния си командир и с развято знаме над главите, напуснаха окопите и също се втурнаха на нож. Пръв и единствен случай в тази война българи и сърби се срещнаха лице срещу лице и гърди срещу гърди. Схватката беше кратка, но кървава и ужасна. Повече изненадани, отколкото смутени, повече уморени, отколкото разгромени, българите първи се огънаха. Отначало спряха, после, като водеха бой за всяка крачка и за всеки камък, бавно отстъпиха. Сърбите не ги преследваха. Разпалени и въодушевени от победата в първата схватка, те се върнаха на позицията си и отново издигнаха полковото знаме.

Когато видя неуспеха на първата атака, капитан Делов вкара в боя и резервите, а началниците на другите отреди — капитан Сарафов от Остри връх, капитан Димитриев от крайния ляв фланг — бързо изпратиха помощ. В същото време полковник Бинички, който наблюдаваше боя от височината Лазарев камик непосредствено зад Нешков връх и виждаше критичното положение на своя 12-ти полк, не изпрати нито един войник в помощ на храбрите бранители.

Отново гръмнаха барабаните и отново тръбачите възвестиха сигнала „Настъпление!“. Ожесточени от първия неуспех, настървени

от жаждата за отмъщение, ротите се понесоха от три страни към върха.

Като влечеше незаздравелия си крак и подтичваше, за да не изостава от другарите си, Христо Сумров също преваля стръмния склон на върха. Пред очите му се разкри кървава гледка. Приморци бяха отхвърлили двата батальона на 11-ти полк и бяха отрязали пътя за отстъпление на останалите. И върху продълговатата поляна на върха се разиграваше най-бурната, най-жестоката драма на войната. Струпани около полковото си знаме, обкръжени от всички страни, сърбите се биеха с дива ярост, с нечовешката смелост на хора, които са решили да умрат до един, но да не отстъпят. Четниците от К. едва поеха дъх и се втурнаха натам, където бушуваше свирепата битка.

Не, това не беше битка. Тук не съществуваха бойни линии, тактически замисли, атаки и контраатаки. Тук царуваше някаква пъклена саморазправа, хаос от войнствени викове и предсмъртни стенания. Заповедите на началниците не значеха нищо. Сражението се беше превърнало в стотици отделни сбивания, жестоки и безмилостни, в които победата и поражението се решаваха от дързостта и умението на отделните бойци. Не можеше да се стреля — частите бяха така размесени, че куршумът можеше да поразии не враг, а свой. Боят се водеше с щик, със сабя, с лопатка, а някои улавяха пушките за цевта, размахваха ги като тояги и с тях сееха смърт и унищожение.

Пред Христо Сумров изскочи някакъв сърбин и насочи окървавения си щик към гърдите му. Христо избягна удара, после замагна и ножът му потъна в гърдите на нападателя. В същия миг върху него се повали друг сърбин с разбита глава — той се бе опитал да го нападне откъм гърба, но Никола Попспиров бе стоварил приклада на пушката си върху черепа му. Нямахше време за благодарности. Като стъпваше върху трупове и ранени, Христо продължи нататък.

— Към знамето! — чу се нечий глас и той се втурна през локвите кръв към онзи край на поляната, където се водеше битката за сръбското знаме.

Нанасяше удари, бранеше се, мушкаше. Тук трима сърби са обградили непознат наш войник. Христо прониза с щика си единия от сърбите, но той при падането си изтръгна пушката из ръцете му и го обезоръжи. Със зловещ вик към него се устреми друг сръбски войник. Христо се изви инстинктивно и смъртоносният щик премина покрай

него, като разкъса дрехите му. Вторият удар навярно щеше да бъде и последен. Христо обаче не го дочака. Той се нахвърли върху прелетелия покрай него сърбин, събори го и впи пръсти в шията му. Противникът му го блъскаше с юмруци по главата, дереше с нокти лицето му, но Христо продължаваше да стиска. После непознатият враг отпусна ръце и замря. Внезапно осъзнал целия ужас на случката, Христо Сумров се повали на земята до жертвата си. Потресен, погнусен, той усещаше нужда да повръща. Или да плаче. Но един настойчив глас отново го призова:

— Към знамето!

И Христо пак се надигна от земята, грабна щика на убития сърбин и се затича към кървавия въртоп на битката.

А тя все повече се разгаряше. Знамето, което беше предизвикало началото на сражението, сега стана повод за най-страшната ръкопашна схватка на войната. Примамлив трофей за българите, светиня за сърбите, край него се биеха и умираха десетки хора. На два пъти то премина в български ръце и два пъти сърбите си го възвърнаха. Трети път го плени един български фелдфебел, който се опита да се измъкне с него настрана от центъра на борбата. По пътя си уби трима сърби, но въпреки това не можа да стигне далече. Един оплискан в кръви сръбски офицер, великан на ръст, който досега бе защищавал знамето с гърдите си, не го остави да избяга. Той прескочи през трупове и ранени, настигна фелдфебела, съсече го и грабна знамето. После с него в едната ръка и със сабя в другата той се запромъкна назад. Един ранен българин се надигна от земята и го промуши с щика си в бедрото. Подпоручик Матров от 4-а приморска рота го простреля почти от упор с револвера си. Нищо не можеше да спре великана — с разкъсани от щиковите дрехи, с опушено от барутния дим лице, облян в своя и чужда кръв, офицерът неспирно размахваше сабята, сечеше яростно наляво и надясно, убиваше, поваляше и образуваше застлана с трупове пътека пред стъпките си. Обхванати от ужас или от неволно уважение пред подвига на този герой, мнозина от българите се отдръпваха настрана. А който не се отдръпваше и дръзваше да се устреми към знамето, той скоро намираше края си под страхотните удари на сабята.

Със сръбския щик в ръце Христо се хвърли към него. Докато си преправяше път през бушуващата битка, офицерът великан достигна до една пропаст, в подножието на която няколко сръбски войници се

спасяваха с бягство. Извика им нещо, хвърли им знамето, видя как те го уловиха и се затичаха с него, после се извърна пак с лице към сражението.

Вече замахнал с щика, Христо Сумров направи крачка назад. За миг очите му се срещнаха с очите на офицера и го познаха. Не можа да удари: пред него вече не бе безимен враг, а човек, с когото бе седял на една маса и бе разговарял сърдечно; великанът, който сееше гибел, за да спаси сръбското знаме, беше Михаил Катанчев.

— Предай се! — изрева дрезгаво Христо.

— Никога! — със страшен глас отговори на български Катанич.

Ако се бяха срещнали другаде и по друго време, двамата навярно биха се спуснали един към друг с разперени за приятелска прегръдка ръце. Но сега, когато съдбата чрез злодейското безумие на един коронован човек ги бе срещнала като врагове, те забравиха познанството си, забравиха спомена, който ги сближаваше, и се хвърлиха в жесток двубой. Катанич, замахна със сабята, но Сумров подложи пушката си и отблъсна удара. После Христо Сумров мушна с щика, но сърбинът ловко избягна смъртоносното острие. Не успели в първото сблъскване, те отново налетяха един на друг. Този път и двамата удариха едновременно. Христо видя блясването на сабята, но не направи опит да я отбие. Почувствува остра болка в крака, обаче не спря движението си и частица от секундата по-късно с цялата тежест на тялото си стовари щика в гърдите на Катанич. Не видя нищо повече. Пред очите му се спусна тъмна завеса, която покри всичко.

Когато се свести, наоколо беше здрач, а грохотът на битката се беше преместил някъде далеч на запад. Въздухът, вонящ на човешка кръв и рани, се огласяше от стенания и вопли. Съвсем наблизко някой ридаеше:

— Мамо, вода...

Христо Сумров бавно и мъчително издигна глава и се огледа. Докъдето достигаше погледът му, поляната беше застлана с купища от човешки тела. Той самият лежеше наполовина подпрян върху някакъв труп в сиво-син шинел, а десният му крак бе затиснат от един безжизнен български войник. Защо беше тук? Какво се беше случило? Ах, да! Катанчев... раната... Христо полека сведе поглед към левия си крак. Кръвотечението от новата рана — тя беше почти върху старата — беше спряло. Докато е бил в безсъзнание, някой бе измъкнал

поясока му и с него бе пристегнал бедрото над раната. Христо извърна очи. До него лежеше Катанчев и го наблюдаваше с помътен поглед.

— Ти ли? — прошепнаха устните на Сумров.

— Аз — също така мъчително отговори другият. И прибави, сякаш за да се извини: — Сега вече не сме врагове. И двамата сме трупове...

Христо продължаваше да си спомня: вечерта пред двореца, кебапчетата и пивото, разговорите... Да, тогава този човек се казваше Михаил Катанчев и беше суватчия от Царибродско. Сега го срещаше като сръбски капитан. Той облиза засъхналите си устни и произнесе:

— Ти... сърбин ли си?

Другият отгатна неизреченото:

— Сърбин. Тогава те излъгах... Казвам се Михаило Катанич и съм... бях офицер...

Всеки друг път Христо Сумров би изпитал възмущение и погнуса от лъжата на Катанич. Но сега не почувствува нищо. Миналото с всичките му красоти и грозоти принадлежеше на един друг свят, далечен и чужд, към който Христо Сумров и този Катанчев или Катанич никога нямаше да се върнат.

— Ранех ли те?

Лицето на Катанич се изкриви в болезнена усмивка:

— Нищо. Имах четири рани преди твоята. Две от щик и две от куршум.

— И с тях ли?... — учуди се българинът. Думите му всъщност означаваха: „Нима с четири рани по тялото извърши този подвиг?“ — Съжалявам. Ти си велик юнак и...

— Скоро ще бъда нищо...

Измина още една минута, преди Сумров да съзнае смисъла на думите му. На границата между действителността и безсъзнанието той непрекъснато се пренасяше от Нешков връх в софийската бирария „Родопи“, духът му се мяташе безпомощно, мъчеше се да намери опорни точки.

— Лошо — рече той неочаквано.

Катанич го изгледа въпросително. Имаше безброй неща, за които днес можеше да се каже думата „лошо“.

— Там — продължи Сумров, — в бирарията... Помниш ли? Тогава ти каза, че планина с планина... Лошо е, че се срещнахме

така...

Сърбинът не отговори. Изтощен от усилието, той беше изпаднал в несвяст. Главата му лежеше отпуснато назад, а в безжизнените му очи се оглеждаше смраченото есенно небе.

Когато се обърна към нея, лицето на санитарния фелдфебел Иван беше бяло като тебешир.

— Не... не идвай, Олга — каза той на пресекулки. — Тук... това... даже и за мене... — Въпреки студа по челото му лъщяха дребни капчици пот. — Тук е било пъкъл, а не битка...

Олга не послуша предупреждението и се изкачи до него. От продълговатата полянка, не по-голяма от 150 или 200 квадратни метра, не се виждаше нито педя земя: цялата беше покрита с безразборно натрупани едни върху други човешки тела — страхотна и потресаваща грамада, от която се носеха смесената миризма на кръв и барутен дим и стенанията на ранените.^[3] Олга вдъхна няколко пъти от шишенцето, което ѝ беше подарил фелдфебелът, и отговори:

— И все пак трябва да изнесем ранените, бате Иване. Не може да ги оставим...

Заедно с другите санитарни и санитарки двамата се заловиха да изнасят ранените. Работата беше тежка, а околната картина я правеше едва поносима. Рядко се срещаше убит или ранен от куршум. Повечето тела носеха следи от щик или сабя. Някои бяха загинали от удар на приклад, а други — те бяха най-страшните! — от удушване. Убитите и ранените лежаха едни върху други и често, за да се извлече един ранен, трябваше първо да се отместват трима-четирима убити, повалени върху него. Олга стискаше зъби и с отчаяни усилия се бореше срещу припадъка, който се готвеше всеки момент да я повали. Тежката миризма на спарено и кръв я задушаваше. Воплите, плачовете и молбите, които заляха от всички страни на български и сръбски, я замайваха и потърсваха. От непосилната умора пред очите ѝ се въртяха червени кръгове. Локвите кръв и невъобразимата плетеница на мъртвите тела задържаха стъпките ѝ. Но младата жена се мъчеше да не се предаде. Всяка минута посягаше към шишенцето и се стремеше да не изостава от другите санитарни.

Изведнъж спря изненадана. Стори ѝ се, че някой я зове по име. Заслуша се. Сред пъшканията и стенанията ушите и доловиха слаб повик:

— Оле!...

Огледа се. На десетина метра от нея до някаква скалиста пропаст лежеше Христо Сумров и напразно се мъчеше да издигне ръка, за да я повика. В следващия миг дъхът на младата жена спря. Безжизнен, на една крачка от Христо лежеше Михаило Катанич. Колебанието ѝ не продължи повече от секунда. Забравила умората, забравила ужаса на околната картина, тя изкрещя неистово:

— Михаиле!... Михаиле!...

После с два скока прескочи през трупове, хвърли се върху безчувственото тяло на любимия мъж, улови главата му и я притисна до гърдите си. Повече объркан, отколкото разочарован — той усети жестоката драма, която се разиграваше до него, — Христо Сумров напрегна мишци и се извърна на другата страна; той не искаше да напомня на Олга за присъствието си и с това да увеличава мъката ѝ.

Сгрян от прегръдката, Михаило Катанич бавно отвори клепачи. Потъмнелите му очи се спряха върху лицето на Олга. Напрегнатото му изражение се смекчи, сякаш се разтопи под парещия дъх на жената. Устните му се свиха болезнено — не можеше да се разбере дали се усмихваше или искаше да произнесе нещо. После главата му отново падна назад.

— Жив е! — викаше Олга. — Божичко, жив! Михаил е жив!...

Тя се огледа. Другите санитарии бяха далеч от нея. Безсмислено беше да ги вика — всички бяха заети в спасяването на ранените български и сръбски войници. Тогава младата жена се отпусна на колене в локвата кръв, нарами великанското тяло на Катанич, със сила, която никой не можеше да подозира у нея, се изправи и със скъпия товар на гърба бавно се запромъква между човешките купчини. Докато се отдалечаваше, тя чу как един войник зад нея изпсува мръсно и каза:

— Кучка! Ние, българите, тука мрем като мухи, а тя се циври и целува един...

Но друг му отговори:

— Мълчи! Не бързай да съдиш! Остави момичето! То най-добре си знае...

Олга позна втория глас. Той принадлежеше на Христо Сумров.

По бузите ѝ се хлъзнаха сълзи.

„Яд ме е на тебе, че телеграфираш направо на министрите и правиш руски работи с мнение, което народът не разбира. Батальоните от вътрешността и от столицата не могат да бъдат повикани тук, защото новобранците от цялата страна са повикани във всяка рота, за да образуват батальони. Освен това не мога да оставя столицата и Саша сами. Аз не мога да приема тази безумна отговорност, както и отговорността за всичко, което се прави и което е предизвикано от министрите, от тебе и от Кевенхюлер, защото след поражението при Сливница единственото умно нещо, което можеше да направим, беше да заемем една стратегическа позиция зад Пирот, а не да се опитваме да браним всяко село. При сегашното положение, с равнината зад гърба си, ако българите нападнат, ще имаме не една загубена битка, а пълен разгром и пътя за Ниш отворен. Вие отдалече не можете да разберете състоянието на пехотата, по-лоша от милиция, която за една седмица изгърмя или захвърли десет милиона патрона и с това компрометира положението, което е невъзможно да се поправи, както бе невъзможно и да се предварди, защото имахме работа с подлеци. Затова трябва да се побърза с дипломатическата акция, за да се попречи на неприятелското влизане, а не да вярвате, че е възможна отбраната с войска, каквато имаме сега; едва после ще се опитам да направя каквото мога. Аз така мога даже да умра за честта на армията и за тази страна на страхливци, и то в компанията на няколко офицери, половината от които ще се измъкнат от битката.“

Като написа (както обикновено на френски) тази телеграма до кралицата, Милан изведнъж почувствува успокоение. Той не съзнаваше, че телеграмата по-добре от всичко друго изразяваше

объркаността и несвързаността на мислите и отпадналостта на духа му; той знаеше само, че чрез нея стоварваше част от ядовете си върху чужди плещи, и това го облекчаваше. Като я изпрати по един адютант на станцията, той влезе в стаята, заета от оперативното отделение на щаба. Там завари само капитан Светозар Нешич. Смуглото красиво лице на капитана изглеждаше пепеляво и унило.

— Какви новини, Нешич? — поде кралят.

— Дивизиите изпълняват заповедта, господарю — отговори офицерът, като избягваше да срещне погледа му.

— Искате да кажете, че отстъпват? Защо говорите със заобикалки?

— Не мога повече да понасям думите „отстъпление“ и „оттегляне“, Ваше Величество. Просто не мога!

Милан го изгледа с любопитство. Нещо се беше случило в капитана. Обикновено бодър, с бликаща енергия, сега Нешич изглеждаше сломен и покрусен. Кралят придърпа един стол и седна.

— Какво става с вас, Нешич? Не ми казвайте, че сте в такова състояние поради отстъплението. Вече една седмица отстъпваме и всяка крачка назад разпалваше войнствеността ви. Какво се е случило?

Нешич се извърна към картата, разпростряна върху масата, и запремята и молива между треперещите си пръсти.

— В днешната битка на върха срещу карантината е загинал капитан Михаило Катанич — отвърна той тихо.

— Михаило Катанич? — замислено повтори кралят. — Катанич. Помня отнякъде това име. Ах, да, сетих се. Катанич, разбира се. Един вироглав офицер, когото се готвех да наградя а вместо това изпратих в арест за неизпълнение на заповед.

— Най-добрият ми приятел — все така полугласно обясни Нешич. — Съвипускници сме. Загинал, като бранел с гърдите си полковото знаме...

Неподправената скръб на офицера направи поразително впечатление на краля. Няколко минути никой от двамата не проговори.

— Не зная вече на кого и на какво да вярвам — рече по едно време Милан. — Всичко се обърка. Всички обещаваха бърза победоносна разходка до София. Само Джорджевич и този нещастник бяха против войната и предричаха неуспех. Сега обаче, когато всички други бягат позорно пред неприятеля, Джорджевич ме съветва да

отидем заедно и да умрем с войската, а Катанич загинал със смъртта на герой. На кого още да вярвам? — повтори той. — На кого да се облегна? Добре поне, че имам вас, Нешич. Впрочем и вие бяхте против войната, нали?

Нешич не отговори. Сега не беше време нито за изтъкване на минали заслуги, нито за укори. И отново се възцари тягостна тишина, нарушавана само от напевното бръмчене на една разбудена от топлината муха.

Изведнъж вратата се отвори и в стаята врхлетя полковник Йован Атанацкович. Лицето му сияеше.

— Господарю — каза той задъхано, — депеша от Белград! Великите сили са интервенирали за спиране на военните действия.

Само в една секунда с краля се извърши чудна промяна. Той се оживи, очите му възвърнаха предишната си бодрост, отдавна невиджана усмивка цъфна на попуканите му устни.

— Слава богу! — възкликна той. — Сега вече всичко е наред.

— Каква интервенция? — глухо попита капитан Нешич, като се обръщаше към полковника. Но вместо запитания отговори сам кралят:

— Великите сили правят постъпки едновременно пред нас и пред българите за спиране на военните действия. Така примирието ще ни бъде наложено, а няма да го просим ние. — Той радостно триеше ръце. — Спасение, Нешич. Това е истинско спасение. — После, като видя, че очите на капитана не се проясниха, добави: — Не мир, а примирие, Нешич. Ние ще използваме примирието, за да се преустроим, да докараме подкрепления, а след това ще си поговорим пак с българите. — Милан видя, че не успя да убеди своя млад офицер, но предпочете да не говори повече и да не опропастява хубавото си настроение. — Моля ви, капитане, извикайте полковник Петрович и господин Гарашанин. А ргорос, вие познавате добре хората. Кого ще ми препоръчате за парламентъор?

— Майор Цинцар-Маркович — отговори Нешич, след като размисли.

— Отличен избор — съгласи се Милан, като продължаваше да трие длани. — Цинцар-Маркович при главните български сили, майор Тодор Попович при дясното им крило и Аксенти Йованович при онзи хайдутин Паница. Във Видин няма да съобщаваме за примирието. Там българите са на тясно — нека те да ни молят...

И в очакване на Петрович и Гарашанин кралят с възбудени стъпки се заразхожда из стаята.

[1] „Използувай времето“ (лат.). Стих на Хораций. ↑

[2] „Днес е трети ден, откакто се на Ржана бой бие. Днес българите удариха с голяма сила и Ржана превзеха и запалиха. Имат големи сили, от 6 до 8 батальона. Моята войска отстъпва към Пирот. Не мога да я задържа. Моля за спешно упътване и помощ, ако има. Войската отстъпва бърже. Моралът е паднал“ (ср.). ↑

[3] Двама очевидци, кореспондентите фон Хун и Гопчевич, които са отишли на Нешков връх след прибирането на ранените, са преброили 83 сръбски и 14 български трупа. Според данни на българския щаб на армията върху 200-та квадратни метра на бойното поле след битката са лежали 130 убити и 140 ранени. ↑

13 ноември

Беше минало полунощ, когато Александър най-сетне обиколи докараните в Цариброд ранени и спря пред вратата на стаята, в която от шест часа насам германският лекар д-р Щирлин непрекъснато оперираше тежко ранените. Не чака дълго. Вратата се отвори широко, двама санитарии изнесоха на носилка един ранен и като видяха своя княз, неволно спряха. Александър се наведе над оперирания войник. Чаршафът, който го завиваше до шията, не позволяваше да се види къде и каква беше раната му. Но войникът беше в съзнание. Изглежда, изпитваше безкрайна болка, защото яростно стискаше челюстите си, а устните му се бяха превърнали в тясна синя ивица.

Доловил нещо необикновено, на вратата се появи и сам д-р Щирлин — нисък и пълен човек, плешив и със златно пенсне на носа. Ръцете му бяха още окървавени.

— Ein ausserordentlicher Held, Hoheit^[1] — каза лекарят в отговор на въпросителния поглед на Александър. Приказлив и общителен по природа, д-р Щирлин обичаше да събира вече подробности за пациентите си и сега с удоволствие ги споделяше с княза. — Бил ранен на Сливница, но не се съгласил да остане в тила и участвувал в днешната атака. Влязъл в двубой с онзи сръбски капитан, който днес спечели уважението на цялата българска армия. Е, не успял да отнеме знамето, но макар и с цената на една тежка рана, успял да извади от строя сърбина.

— Какво му направихте? — все на немски попита Александър.

— Уви, наложи се да му отрежа крака до самия таз. И знаете ли, Hoheit, оперирах го почти без упойка — медикаментите за съжаление не достигат, — а този герой не издаде нито звук!

— Ще остане ли жив?

— Всички сме в ръцете на бога. — Лекарят вдигна рамене. — Направих всичко, каквото е в човешките възможности. Войникът има иначе здраво телосложение. Нататък каквото каже бог...

Александър се извърна към ранения. Въпреки болката войникът не снемаше от него поглед, пълен с обожание.

— Чувате ли ме? — попита князът на български.

Раненият не можа да отговори, само утвърдително притвори очи.

— Гордея се с вас. — Думите на княза бяха прости и затова още по-затрогващи. — От името на българския народ ви благодаря за вашата велика саможертва. Докато има такива синове, България няма защо да се страхува за своето величие.

Очите на ранения изразиха благодарност. Александър свали ордена за храброст от мундира си и подръпна чаршафа, за да го окачи на войника. Върху лявата гръд на ранения блесна още един кръст за храброст.

— На Сливница ли? — попита князът. Войникът мълчаливо потвърди. — Щастлив е онзи — продължи Александър, докато закачваше новия орден до първия, — който е дал за отечеството си толкова, колкото вие.

— Ако почакате малко, Noheit — каза д-р Щирлин, когато санитарите отнесоха оперирания, — ще видите и противника на вашия герой.

— Капитан Катанич? — с уважение произнесе князът.

— Именно. Той има пет рани, но все пак прецених, че може да отстъпи ред. Една интересна подробност, Noheit. Първата превръзка на българина е направена от този капитан Катанич. Стегнал крака му над раната и така спрял кръвоизлива.

— Но това е... — Князът не намираше дума, достатъчно достойна, за да изрази с нея възхищението си. — Това е... Боже мой, докторе, ако не го чувах от вас, бих помислил, че чета най-невероятната страница от някой рицарски роман!...

— Впрочем ето го и рицаря — рече д-р Щирлин, като показа с очи полутъмния коридор на училището, в което беше настанена болницата.

Двама санитарии носеха новия пациент на лекаря, а край носилката крачеше млада и стройна жена с червен кръст на ръкава.

— А госпожицата — завърши лекарят — е доброволка в санитарните части. Представете си, Noheit, това нежно същество е пренесло на гръб този великан от бойното поле чак дотук. Направила му първата превръзка, вдигнала го на гръб и го пренесла...

— Аз ви познавам, госпожице — каза на български Александър, като кимна леко на санитарката. — Помня ви добре. Вие сте идвали в двореца, а освен това се видяхме в Сливница при изпращането на...

— Да, Ваше Височество — с някаква особена припряност го прекъсна тя, сякаш имаше желание спомените на княза да не достигнат до ушите на ранения. — Наричам се Хаджиспасова. Олга Хаджиспасова.

— Удивлявам се от вашия героизъм, госпожице Хаджиспасова. Току-що д-р Щирлин ми разказа как сте пренесли този храбрец дотук.

— Това беше мой дълг, Ваше Височество, и при това...

Любопитството на княза, развито и изострено от дългите години, прекарани из европейските салони, надуши нещо необикновено. Защо тази крехка жена беше пренесла именно капитан Катанич, а не някой друг от ранените? А защо раненият Мартинов бе отказал да бъде придружен от нея до София? Защо сега г-ца Хаджиспасова наруши правилата на етикета, за да избегне споменаването на Мартинов пред Катанич?

— И при това? — попита той.

Олга Хаджиспасова отклони поглед.

— При това капитан Катанич е мой познат отпреди войната.

— Ще го придружите ли до София?

— Надявам се, Ваше Височество. Вече взех разрешение от доктор Роа и доктор Мирков. Ако и вие нямате нищо против...

— Напротив, госпожице. Придружете го. Аз ще телеграфирам в София, за да го приемат веднага в болницата, която е разкрита в сградата на Военното училище, и да го гледат колкото е възможно по-добре. Този човек не принадлежи само на Сърбия, а на цялото човечество. — Князът използва сгодния случай, за да употреби една от своите любими mots: — *Socius est socius*, ето това е капитан Катанич. Надявам се, че в София ще го видя напълно здрав. — И добави с едва доловима нотка на разбиране и съучастие: — За това разчитам и на вас, госпожице...

— Пациентът е загубил много кръв — обади се на немски д-р Щирлин, който бе доловил, че двамата разговарят за ранения. — Сега е в безсъзнание. И все пак ще кажа, че е чудо, дето с тези свои пет рани е още жив. Един нормално развит организъм не би ги понесъл. И сега

тук пред нас щеше да бъде не един тежко ранен, но жив и с надежди за оздравяване човек, а... Да, истинско чудо! — завърши лекарят.

Когато излезе от болницата, Александър с удоволствие вдиша няколко пъти свежия и влажен въздух на ноемврийската нощ. След вонята на кръв, спарени тела и карбол сега този въздух му се стори ухаещ на цветя, на кълнове, на здраве; стори му се, че той го опиянява и възвръща радостта му от живота.

Не му се прибираше — ако сега се, затвореше между четирите стени на стаята, щеше да продължи да изживява срещите с ранените, да чува сподавените им охкания, да вижда измъчените им изражения, да усеща тягостната миризма на болницата. Прекоси мегдана, отиде в пощенската станция и подаде обещаната телеграма до д-р Вълкович в София, с която предупреждаваше за изпращането на капитан Катанич и даваше нареждане за доброто му гледане. После излезе пак навън и тръгна с бавни крачки по тъмните улици на Цариброд.

Мисълта му се въртеше около Олга Хаджиспасова. Да, имаше някаква тайна в отношенията ѝ със сърбина. Младата жена не скри, че познава Катанич отпреди войната. Но обикновено познанство ли беше онова, което ги свързваше? Нямах ли тук нещо скрито, недоизказано, някаква много по-голяма сила от познанството, която беше укрепила слабите мишци на изтънчената девойка, за да пренесе великана сърбин от Нешков връх до селото? Изведнъж Александър изпита нечестивото желание да проникне в тази тайна, да я разбули. Не че щеше да извлече от нея някаква полза. Той, князът, се смяташе много по-високо от дребните отношения на своите поданици. Желанието му всъщност беше продиктувано от онази част на съществуването му, която обичаше блясъка на салоните и която с наслада се отдаваше на салонното красноречие. Александър се вълнуваше: един роман между българката санитарка и най-героичния от сръбските офицери — каква великолепна тема! Той си представяше сключения плътен кръг около себе си, жадните погледи на слушателките и съсредоточените лица на слушателите; представяше си своето възбудено красноречие, чудесните и малко мелодраматични описания — на битката за мъжете и на подвига на Хаджиспасова за жените, сподавените възклицания, отронената сълза от очите на някоя чувствителна дама...

В този миг пред него се появиха няколко тъмни сенки и нарушиха потока на приятните му мисли. Непознатите спряха на две-три крачки пред него. Изглежда, в тъмнината бяха различили униформата му, защото заговориха с уважението, което се отдава на офицер.

— Разрешете, Ваше благородие — заговори един от непознатите.

„Тракийци“ — помисли Александър. Не беше трудно да познае: във войските на Южна България още бяха в сила обръщанията „Ваше благородие“, наследени от руската армия.

— Кажете, момчета — дружелюбно отговори той.

— Къде може да се намери князът?

— Защо ви трябва той?

— Водим при него сръбски парламентър.

Александър драсна една клечка кибрит и предупредително вдигна пръст до устните си — не искаше войниците да издадат присъствието му на парламентъра. После приближи колебливото пламъче. Войниците водеха един строен сръбски офицер с пагони на майор и с черна превръзка на очите. Князът бързо съобрази — не трябваше да приема лично сръбския пратеник, да се обвързва с тържествената си дума на държавен глава. Нека остави преговорите на Николаев, а за себе си да запази ролята на върховен ръководител, властен да отменя и решенията на командира на корпуса.

Унтерофицерът, началник на конвоя, му подаде едно писмо. При светлината на втора клечка кибрит Александър се запозна със съдържанието му. Писмото, написано на съвършен френски език, гласеше: „Имам чест да известя началниците на княжеско-българските войски, които се намират срещу войските, които аз командувам, че получих заповед да прекъсна враждебните действия. Същата заповед е дадена на всички останали началници. Това е предизвикано вследствие колективната постъпка на Великите сили пред кралското правителство днес, на 12 ноември. — Суковски мост, 12 ноември 1885 година. Командуващ съединените дивизии Моравска, Дунавска и Щумадийска — полковник Топалович.“

Александър мислено се поздрави за решението си да не покаже своето присъствие на парламентъра. Той беше княз, държавен глава, коронована особа и можеше да разговаря само с равни на себе си. Щом

писмото е от полковник Топалович, нека тогава му отговори подполковник Данаил Николаев.

— Щом е парламентъор — рече той гласно, — трябва да го заведете при Николаев. Елате, аз ще ви заведа при него.

Писмото го зарадва и същевременно изненада. Зарадва го неизреченото в него признание за сръбското поражение, а го изненада със съобщението за интервенцията на Великите сили. Той не знаеше нищо за тази интервенция, но както всичко, което произтичаше от европейската дипломация, тя надали щеше да бъде в негова полза. Очевидно Великите сили се намесваха, за да спасят крал Милан. Този ход на дипломатите целеше да завари Александър още на българска земя, да му наложи примирие и така да му отнеме славата на победител заедно с всичките предимства, които пълното поражение на сърбите би му дало.

Първата му мисъл беше да отхвърли категорично предложението за мир. Ако на Сливница се колебаеше, сега той безрезервно вярваше в силата и победоносния дух на своите войници. Но после в него заговори другият Александър — нерешителният, непостоянният, напласненият, който винаги се стремеше да заобикаля затрудненията. „Какво пък — казваше вторият Александър, — нека се свърши най-после. Да ми платят тридесет милиона военно обезщетение, за да затворя с тях устата на стиснатия Каравелов, да признаят Съединението — друго не ми трябва.“

Когато стигнаха до къщата, заета от Николаев и щаба на корпуса, князът се разпореда конвоят да заведе сръбския майор при охраната на щаба и да му дадат всичко, от каквото се нуждае, а после влезе сам в къщата. В стаята, където обикновено работеше щабът, беше осветено, но нямаше хора. Александър бутна другата врата. Картината, която се разкри пред очите му, го смая със своята примитивност. В ниската полуосветена стаичка имаше само един тесен дървен нар, застлан с тънка парцалена черга. Върху този нар, завит в шинела си, спеше командирът на корпуса Данаил Николаев. До нара, на пода без дюшеме, върху рогозка, видяла и по-добри дни наредени един до друг спяха началник щаба капитан Паприков, началникът на авангарда майор Стоянов и неговият началник щаба капитан Велчев. Докато ги гледаше, князът се запита дали имаше друга армия в света, чиито върховни началници да се задоволяват с толкова оскъдни условия за

живот. Да, той трябваше да запомни тази картина. Един ден и тя щеше да бъде безценен спомен за разказване в европейските дворове.

Капитан Велчев отвори сънени очи, забеляза го и скочи на крака. Александър му заповяда да събуди подполковника. Велчев раздруса рамото на командувачия. Още неразсънен, Данаил Николаев изтърси такава благословия, каквато не може да бъде предадена дословно. И без това в добро настроение, князът съвсем се развесели и каза:

— Стани, стани, Николаев. Има нещо важно — сърбите искат мир.

Николаев се разсъни и спусна крака от нара. Другите също се събудиха и се изправиха. Едва сега Александър забеляза, че четиримата офицери спяха напълно облечени и с несъбути ботуши. Отидоха в другата стая, насядаха около простата чамова масичка и князът преведе писмото на полковник Топалович. С онази демократичност, която владееше в българската войска, пръв се обади най-младшият — капитан Велчев:

— Мир ли? Да имат да вземат! Първо ще ги отупаме хубавичко, пък тогава ще говорим за мир...

Но Николаев, от чието мнение князът най-много се страхуваше, не бързаше да заговори. Прозяваше се и мислеше.

— Какво пък — предпазливо подхвърли князът, — да ни дадат едно хубаво обезщетение, да речем тридесет милиона, тогава може и за мир да мислим.

Другите нямаха време да се изкажат. В къщата се разнесе тропот на човешки стъпки, вратата се отвори и в стаята влязоха Каравелов, Стамболов и министърът на външните работи Илия Цанов. За присъствието на първите двама князът не се изненада. Петко Каравелов беше вече от няколко дни с войската, а Стамболов от вчера беше зачислен като доброволец-ординарец в щаба на Гуджев. Но какво търсеше тук Илия Цанов, който трябваше да се намира в София? Министърът изглежда, прочете мислите му, защото веднага след поздравите и ръкостисканията обясни:

— Виждам — той посочи сръбското писмо на масата, — че крал Милан вече се е възползувал от интервенцията. Точно тази интервенция доведе и мене тука.

— Значи в София вече знаете? — попита Александър.

— Вашият приятел господин Кояндер има любезността да ме уведоми. — Малките очички на Илия Цанов се засмяха хитро: приятелските чувства на руския дипломатически агент към княза бяха известни. — Отговорих му, че не мога да се свържа с Ваше Височество, тъй като се намирате на позицията, качих се на файтона и пристигнах тук.

— Дойде първо при нас — допълни Каравелов. — Търсихме ви във вашата квартира, после в болницата на Щирлин и накрая довтасахме тук. Какво мислите по тази работа, Ваше Височество?

— Тъкмо бяхме почнали да се съветваме — уклончиво отговори Александър, но Данаил Николаев беше по-искрен:

— Досега има две мнения. Едното е да отхвърлим предложението, докато напълно разгромим неприятеля.

— Мирът може да бъде подписан и в Белград — подхвърли самонадеяно капитан Велчев. — Даже по-хубаво, отколкото тука.

— Второто мнение е на Негово Височество. Той е съгласен да прекратим неприятелствата, ако Милан ни плати едно обезщетение от тридесет милиона в злато.

Думите на Николаев не се понравиха на княза. От една страна, те поставяха на обсъждане неговото, на княза, предложение, докато Александър се надяваше да си запази ролята на човек, който има последната дума. От друга — подразни го, че Николаев назоваваше сръбския крал направо, по име, без да го титулува, сякаш беше негов равен.

— Тридесет милиона е хубава сумичка... — замислено рече Каравелов.

— В края на краищата ние постигнахме своето — намеси се и Стамболов. — Мир със Сърбия, благословен и от Великите сили, това всъщност означава признаване на Съединението.

Везните като че ли натежаха в полза на примирието. Князът вече понечи да се огледа самодоволно, когато Николаев разсея илюзията му:

— Всичко в тази война дължим на нашия войник — каза той с острия си заповеднически глас. — Войникът не е доволен от постигнатото досега. Той иска възмездие. И то възмездие, извоювано на бойното поле, а не платено с някакви си милиони. Не забравяйте, че сърбите са още на наша територия. Тук наистина сме на самата граница, но при Видин...

— И друго — подкрепи го и капитан Паприков. — Примирието още не е мир. Прекъсването на враждебните действия, за което се пише в писмото, е временно положение, което не винаги завършва със сключване на мир. Временното прекъсване ще бъде в полза на сърбите и в наша вреда. Сега те отстъпват поголовно, разстроени са, липсват им подкрепления. Прекъсването ще им даде време да се съвземат, да се преустроят и след някой и друг ден да ни бият.

Становищата сякаш се очертаха: цивилните бяха за мира, военните — за продължаване на действията. Но Илия Цанов наруши това равновесие:

— И аз съм против прекъсването на действията, Ваше Височество. В бъдещите преговори ние ще имаме предимство само ако никой не се съмнява в пълната ни победа. А за това трябва да преминем на сръбска земя и там да нанесем няколко сериозни удара. — По-скромнен или по-дипломатичен от капитан Велчев, Илия Цанов се задоволяваше да говори за „няколко сериозни удара“, а не за стигане до Белград. — Не забравяйте, че крал Милан искаше териториални компенсации и че войските му сега са обкръжили Видин. Не рискуваме ли договорът за мир да гласи, че всеки остава там, докдето е достигнал в деня на примирието? Това би било катастрофален удар за нас.

— Прав е господин Цанов — отметна се Стефан Стамболов. — Победители на бойното поле и победени на дипломатическата маса, това може да бъде съдбата ни.

Александър погледна с надежда към Каравелов. В този момент се надяваше на онова, което обикновено най-много го тормозеше — Каравеловата неотстъпчивост. Но министър-председателят замълча и това беше твърде красноречив знак. Все пак князът направи още един опит:

— Ако отхвърлим натиска на Великите сили, ще си спечелим тяхната неприязън...

— Не съветвам да го отхвърлим, а само да протакаме работата, докато постигнем нужното — възрази веднага Илия Цанов.

— И как си представяте това протакане? — язвително попита Александър, като забравяше, че Илия Цанов е бил някога дългогодишен турски чиновник и ученик на турската дипломация, за която бавенето и протакането винаги са били основните оръжия.

— Много просто, Ваше Височество — отговори министърът. — Подполковник Николаев ще постъпи така, както постъпих аз в София. „Виждате ли, господа — ще каже той, — имам добро желание, но такъв важен въпрос може да се реши само от моя господар. А за зла слука него го няма... Докато се свържа с него, враждебните действия не могат да бъдат прекъснати.“ Това е всичко!

— Дявол да го вземе! — възкликна буйно Велчев, ухилен до уши.

— Надявам се — запита Цанов, — че сърбите не знаят за пребиваването на Ваше Височество в Цариброд?

— Не знаят — потвърди князът. И се похвали: — Имах благоразумието да не издам присъствието си пред техния парламентъор.

— Тогава всичко е наред — зарадва се министърът, като посегна към листа и молива на масата. — Позволявате ли? — Без да дочака отговор, той писа няколко минути съсредоточено на френски, после прочете текста и веднага го преведе на български: — „Господину командиру на кралевско-сръбските войски в Суков мост. Имам чест да ви заявя, господин комендант, че не съм получил никаква заповед от Негово Височество моя господар за прекратяване на военните действия. Съжалявам, господин комендант, че не мога да приема вашите предложения, догдето не получа подобна заповед от Негово Височество, и не мога да прекратя военните действия. Командуващ Западния корпус подполковник Николаев.“

— Безупречно! — поздрави го Петко Каравелов. — Браво, бай Илия. Хем няма отказ, хем военните действия ще продължат. Ако се видим на тясно от господин Кояндер и неговите колеги, винаги можем да скальпим една заповед на Негово Височество.

Всички се присъединиха към поздравленията на министър-председателя, само капитан Велчев остана някак си намусен.

— Какво? — попита го Цанов. — Вие, господин капитан, сякаш не одобрявате текста на отговора?

— Само края, господин министре — по момчешки нацупено отговори запитаният. Впрочем капитан Вълко Велчев току-що беше навършил двадесет и петте години. — Вижте как го е усукал сърбинът: „Командуващ съединените дивизии Моравска, Дунавска и

Шумадийска“, а вие режете накъсо „Командуващ Западния корпус“! Че подполковник Николаев да не е по-малко нещо от този Топалович?

Избухна искрен, но незлобив смях. Илия Цанов взе пак молива, задраска титлата на Николаев и написа: „Командуващ съединените северно и южнобългарски войски.“

— Е, това е друго нещо — успокой се младият капитан.

Отговорът на Данаил Николаев остана в този вид.

Майор Тодор Попович командуваше Тепошкия отред, който действуваше някъде по средата между дясното крило на българите и „хайддушката бригада“ на капитан Паница. Призори на 13 ноември Попович получи от началника на Генералния щаб готово писмо за примирие, в което беше оставено само място за подпис, заедно с нареждане да го изпрати с парламентъор на командира на българските войски в Одоровската долина. Майорът подписа писмото и го изпрати. След един час парламентъорът се върна и му съобщи, че трима български офицери го чакат на берковския път. Макар и да не изпитваше особена охота да се среща с български офицери, Попович взе четири-пет конници за конвой и препусна към мястото на срещата. Унизен от мисията, която му беше възложена — майорът беше заклет шовинист, — той бе решил да се държи хладно и пренебрежително. Но, както често се случва, намерението му остана неизпълнено.

На пътя чакаха около дузина конници. Майор Попович спря на стотина крачки от тях. Когато го забелязаха, от групата на българите се отделиха трима души и бавно тръгнаха към него. Попович различи само великолепната им стойка на седлата и елегантната стъпка на охранените им коне. Той също остави придружниците си и подкара коня си срещу българите. Докато приближаваха едни към други, Попович успя да ги разгледа по-подробно. И изведнъж изпита горчив срам. В смътните си представи той беше очаквал да срещне някакви разгащени младежи, които да се стъписат пред осанката му на стар и опитен офицер, участник в две войни. Но напротив: докато Тодор Попович беше небръснат, във вехт, измачкан и покрит с кал шинел, тримата българи — те бяха двама капитани и един поручик — бяха спретнати, чисти, огладени, сякаш не се намираха на бойно поле, а се стягаха за парад. Цялата самонадеяност на майора се изпари

мигновено. Хлапаците, които той се готвеше да смае и респектира с осанката си, сега изведнъж смениха ролята си с неговата и като че ли му даваха урок по добро държане.

Застанаха едни срещу други и българите се представиха. Впрочем Тодор Попович чу само името на най-старшия от тях. Когато разбра, че пред него е Бендерев, онзи страшен ротмистър Бендерев, който на Сливница се бе проявил като най-войнствен и най-дързък български командир, той не можа нито да погледне другите, нито да запомни имената им. За втори път изпита срам: „страшният Бендерев“, който с три дружини разби една цяла сръбска дивизия и обърна хода на войната, беше всъщност почти момче, с предизвикателно накривена кавалерийска фуражка, с весели и насмешливи очи и малка, грижливо подстригана брадичка, която не можеше да скрие скромния брой на неговите години.

От името на тримата българи заговори ротмистър Бендерев. Учтиво, но със самоувереност на победител, той каза, че българските войски в Одоровската долина нямали заповед за примирие и че единственото, което можели да направят на своя глава, било да не предприемат никакви действия, докато получат нареждане от висшето началство.

— Впрочем — добави с лека усмивка Бендерев, — моят командир имаше намерение да нападне вашия отред още снощи, в тъмнината, но дяволската мъгла ни попречи.

„Знаех това, соколе мой“ — помисли Попович, като си спомни страховете, които той и войниците му браха цялата нощ. Но като не искаше да издаде слабостта си, излъга:

— И аз също исках да ви нападна в тъмнината, господин ротмистър. И сигурно щях да го сторя, ако не беше дошла заповедта за примирието.

След като определиха село Одоровци за неутрална зона, докато българите получат заповед за или против примирието, майор Попович се върна, изпратен от българския поручик. По пътя поручикът — за съжаление историята не ни е оставила неговото име — му каза:

— Защо да се бием, като сме братя?

Попович се сепна — този въпрос той много пъти бе чувал от своите войници, но никога не бе намирал никакъв смислен отговор. Сега обаче майорът предпочете да постъпи дипломатично:

— Е па, господин поручик, нисмо ми прва браћа, која се бијемо — отговори той. — Ено гледајте немце 1866, па русе и пољака. То бива у свету...^[2]

Следобед майор Попович получи от българите следния отговор:

„Господин коменданте,

Имам чест да Ви известя, че аз не съм получил никаква заповед от моето началство. Приемете уверение в отличното ми към Вас почитание.

За началник на Смиловския отред ротмистър
Бендерев.

с. Радейна 13 ноември 1885 г.“

Уви, така желаното примирие беше продължило твърде кратко...

За разлика от Попович, майор Аксенти Йованович изпита тайно задоволство, когато получи писмото за примирие. То щеше да му позволи да види с очите си този легендарен капитан Паница и неговата чудновата „хайдушка бригада“ и така да удовлетвори отдавнашното си любопитство. Като остави отреда на своя заместник, Йованович взе един тръбач с бяло знаме и се отправи към Ржана да преговаря лично с Паница.

Предните български постове го задържаха почти цял час. Ясно — те бяха пратили човек да поиска нареждане. Предложиха му закуска. Аксенти Йованович забеляза богатото ядене на войниците — впрочем нито един от тях нямаше пълна войнишка униформа, — но отказа закуската. После при него се яви един спретнат и с интелигентна външност млад офицер, който му се представи с изискани думи. Беше поручик Зафиров, когото Паница беше изпратил да конвоира парламентъора. Йованович очакваше да му отнемат оръжието, да го вържат или поне да сложат превръзка на очите му. Но нищо такова не се случи. Поручик Зафиров го покани да го последва, а четиримата македонци от конвоя дори не си дадоха труд да извадят страшните си пали, а с нехаен вид и с ръце в джобовете на дълбоките

потури останаха на пет-шест крачки назад и с чибуци в уста продължиха да разговарят помежду си.

— Няма ли да ми вържете очите? — изненадано попита Йованович. — Не се ли страхувате, че така ще разуча силите на войските ви и тяхното разположение?

Поручик Зафиров се ухили. Въпросът на майора му даваше възможност да блесне със знанията си.

— Помните ли историята на битката при Зама, господин майор? — отговори той. — Уверен в силата на своите легиони, тогава Сципион Африкански не само че приел пратениците на Анибал, но и ги развел из лагера си и им дал възможност да разгледат всичко.

— Вие сравнявате капитан Паница със Сципион Африкански? — иронично подхвърли Аксенти Йованович, но веднага получи достоен отговор:

— Не, господин майор. Сравнявам нашата увереност в победата с увереността на римляните.

— Увереността често води до неприятни изненади. — Майорът имаше такъв вид, сякаш го болеше зъб.

— Във всеки случай битката при Зама не потвърждава вашите опасения — беше достойният отговор на Зафиров.

След тази кратка, но твърда словесна схватка те продължиха мълчаливо нататък, заобиколиха селото и скоро попаднаха в бивака на Комщицкия отред. Ако изключим пъстротата на дрехите и хумористичните песни с главен герой крал Милан, които се носеха наоколо, бивакът не направи никакво впечатление на майора. Но затова пък срещата с Паница надмина всичко, което беше очаквал.

Около голям огън в средата на бивака бяха насядали десетина живописни мъже. Нито един от тях не беше в униформа и все пак Йованович веднага разпозна Паница. Не, не го позна по офицерските пагони, прикрепени върху македонския му елек. Позна го по царствената стойка, по внушителното държане и по уважението, което всички останали му отдаваха. Капитан Паница седеше с подвити по турски крака на широка везана възглавница, пушеше наргиле и въпреки липсата на всякакъв лукс и пищност наоколо приличаше не на съвременен офицер, а на древен владетел. От двете страни на капитана стояха прави двама македонци телохранители с голи пали в ръце. Всичко беше така недействително, така абсурдно, че Йованович не се

изненада от гледката на телохранителите. Не би се изненадал дори ако на тяхно място имаше полуголи роби, развяващи ветрила. От дясната страна на Паница седеше възпълен четиридесетгодишен мъж с бръснато лице, облечен сякаш за лов. Читателят лесно ще се досети, че това беше Кронислав Херуц. От лявата — четник в някаква чудновата зелена униформа с бели и червени ширити. По-нататък в кръга бяха седем-осем юначаги, отрупани с оръжия. Майорът предположи, че това бяха македонските харамийски главатарии. И не се излъга.

Константин Паница стана, посрещна госта и го покани да седне до него на везаната възглавница. Сърбинът се поколеба, но прие предложението. Един от телохранителите на капитана му предложи чибук и пунгия тютюн, но Йованович отказа с поклащане на глава. Другият телохранител поднесе бъклица.

— Няма да ни откажете една глътка — рече Паница. — Славяни сме. Това е по правилата на нашето гостоприемство.

Аксенти Йованович пое бъклицата и отпи две глътки. В следващия момент прихна да кашля задавено — в гърлото му сякаш се изля не ракия, а течен огън. Лицето на Константин Паница остана невъзмутимо, но македонците се ухилиха под мустак.

— Получих интересното ви писмо, господин майор — заговори капитанът на „хайдушката бригада“, след като почака гостът да успокои кашлицата си. Говореше учтиво, с подбрани изрази, но с отсянка на някакъв прикрит присмех, който караше околните да се подсмиват. Йованович не разбра дали този присмех се съдържаше в тона или в очите на Паница. — Трябва веднага да ви осведомя, че относно примирието нямам никакво нареждане от началството. Ние, знаете ли, сме малко шарена войска, нямаме двама души еднакво облечени и воюваме не съвсем по каноните на военното изкуство — тук македонците отново изхихикаха, — но все пак се придържаме към заповедите.

— Нямам нищо против да поискате мнението на вашите началници — с леко раздражение отговори сърбинът. — Великите сили са направили съответните постъпки в София, а също така и при главните ви сили в Цариброд. Сигурен съм, че неприятелствата са прекратени по всички фронтове.

— Ще попитам и ще ви съобщя отговора на началството — кимна Паница.

— И дотогава, надявам се, между нашите две войски ще има примирие. Такива са правилата на войната. Предлагам вие и аз да определим демаркационната линия.

Според Йованович всичко това се разбираше от само себе си. Учтивото държане на Паница го караше да вярва, че мисията му ще се увенчае с успех. Но неочаквано капитанът (по-скоро — главатарят) на „хайдушката бригада“ поклати отрицателно глава:

— Виждате ли, работата не е така проста, господин майор. Страхувам се, че ще бъда принуден да ви огорча.

— Как? — трепна Аксенти Йованович. — Нима няма да се съобразите с международните закони и правила?

— Преди малко ви казах, че ние сме войска, но не се съобразяваме твърде с каноните и правилата. Какво да се прави, господине, всеки дом си има свой закон и всяка войска — свои правила. Нашето правило е да не оставяме днешната работа за утре.

За пръв път през този ден майор Йованович се уплаши. Щом този хайдушки капитан недвусмислено заявяваше, че международните закони на войната нямат значение за него, какво гарантираше неговата, на Йованович, сигурност? Какво можеше да попречи на Паница с едно махване на ръката да го превърне от парламентър, защитен от бялото знаме, в пленник? Майорът се озърна. Македонците го гледаха с насмешка, но сякаш без зли намерения.

— Как трябва да разбирам думите ви? — попита той, докато мислено се проклинаше за уплахата, която неволно прозвуча в гласа му.

— Още една глътка, господине? — любезно го покани Паница. — Не желаете? Ах, вие просто огорчавате чувствата ми на гостоприемен домакин. Тогава позволете аз да пийна за ваше здраве. — Той надигна бъклицата, после я пусна да обикаля по кръга на помощниците си. — Та какво ме попитахте?

— Питам как трябва да разбирам вашето правило да не оставяте днешната работа за утре — отчаяно натърти Йованович.

— В съвсем буквалния смисъл. Виждате ли, за днес ние си бяхме определили да завземем височината пред река Възганица. Е, не е кой знае колко много като за един ден, но ние по природа сме скромни хора. Сега вече разбирате ли ме? Ние нямаме нищо против да установим примирие до получаване на вест от началството, но

междувременно с бой или без бой — избора оставяме на вас — трябва да заемем височината.

— Но това е абсолютно недопустимо! — възмути се сръбският офицер. — Това е... това е...

— Хайдутлук — помогна му Паница, без да трепне. — Нали това искахте да кажете? Кажете го спокойно, господине. Ние не сме особено обидчиви.

— Вашето желание е абсолютно недопустимо! — повтори Йованович. — То е в противоречие на всички норми и правила...

— Ех, господине, господине — кротко каза Паница, — оставете големите думи. — В този момент гласът му звучеше просто нежно. — Заради вашия крал Милан тука два братски народа леят кръв на потоци, а вие говорите за норми и правила. Не се възмущавате, че вие и аз, дете си говорим всеки на своя език и въпреки това се разбираме чудесно, сме тръгнали да се бием, а се горещите за някакви си там правила... И то за какво? За една нищо и никаква височина край реката. Елате да я огледаме, господине, и ще видите, че тя не заслужава думите, които изрекохме за нея.

Паница стана и поведе своя объркан гост, който продължаваше да сипе протести. След тях с весел глъч тръгнаха македонците и другите доброволци от отряда. Те огледаха височината и капитанът приключи:

— Ето това е всичко, което си бяхме определили да завземем днес, господине. И за да не хабим повече сили, разгеле сме тук — тук и ще останем. В края на краищата това не е голяма цена за един ден примирие, нали? А сега, ако обичате, заповядайте на нашата трапеза.

Разсърден, но и напълно убеден, че не е в състояние да направи нещо, за да промени създалото се положение, Йованович му обърна гръб и мълчаливо тръгна към своите части. Поручик Зафиров го изпрати до най-предните български постове, но двамата не размениха нито една дума.

Въпреки че отначало бе решил да не прави постъпки за примирие в района на Видин, впоследствие крал Милан се отказа от намерението си и телеграфира на генерал Лешанин. Причината за новото решение беше заплашването на офицерите и главно на капитан Нешич, че ако постъпките не се направят на всички бойни театри,

българите могат с право да ги отхвърлят и тук, на главния фронт срещу Пирот.

Генерал Лешанин получи телеграмата навреме, но след като размишлява цял час, предпочете да си направи оглушки и да не бърза с предложението за примирие. И защо да бърза? Обкръжил от три страни древния крайдунавски град — четвъртата страна беше реката, — той се надяваше с един мощен удар на всичките си сили да сломи съпротивата на защитниците и да завладее крепостта. А веднъж превзел Видин, тогава цялата тази история с примирието ставаше безпредметна.

Като използва мъглата и тъмнината на нощта, генералът прегрупира частите за сутрешната атака, като най-добрите и най-силните постави срещу Петия и Шестия бастион на крепостта — най-издадената и най-уязвимата част на крепостната ограда.

Артилерийската подготовка се разрази с пълна сила още по тъмно. А към осем часа сутринта, когато мъглата се вдигна, сръбските полкове настъпиха. Изглеждаше, че след половин час знамената им щяха да се веят над крепостта — така самоуверено тръгнаха многобройните нападатели. Но предсказанието за лесна и бърза победа не се сбъдна. Българите, които досега не проявяваха никакви признаци на живот, изведнъж откриха яростна артилерийска и пушечна стрелба срещу атакуващите вериги. Изглеждаше, като че не стрелят хора, а истински вулкан изригна от двата атакувани бастиона и заля с огън околността. Напразни бяха усилията на Лешанин и офицерите му да продължат настъплението. Въпреки безбройните жертви, за два часа и половина сърбите успяха да напреднат само 600 крачки и спряха. В десет и половина часа частите не издържаха сипещия се над главите им огън и отстъпиха по цялата линия. Отстъплението скоро се превърна във всеобщо бягство. Като видя неуспеха на атаката, разочарованият генерал реши, че е време да изпълни заповедта на своя господар, нареди да се вдигнат бели флагове и изпрати парламентьор с писмото, чийто текст вече познаваме.

Парламентьорът беше заведен в Пети бастион, където се намираше началникът на Северния отред капитан Узунов. Когато изолираха парламентьора в една стая на бастиона, Атанас Узунов, който не беше осведомен за интервенцията и за положението по другите фронтове, прочете писмото на генерала, обсъди положението с

офицерите и изпрати свой парламентьор. Той предаде устно на генерал Лешанин, че капитан Узунов не е получавал нареждане за прекратяване на военните действия, но че на своя отговорност е готов да ги прекрати за известно време. Преди да получи отговора на Лешанин, офицерите му донесоха, че сърбите приближават към крепостта и започват да се окопават. Тогава капитан Узунов изпрати при генерала втори парламентьор с писмо, в което отново потвърждаваше съгласието си, но като условие за примирието изискваше напредналите по време на преговорите сръбски части до 3 часа след пладне да се оттеглят. Генерал Лешанин отговори, че „той дава честна войнишка дума, как сръбските войски стоят по местата си“, докато в същото време от крепостта се виждаше ясно как сърбите се връщат на местата, откъдето преди малко бяха прогонени, и се окопават.

— Аз съм подло измамен! — разкрещя се Узунов. Голямата му брада се тресеше от обзелото го вълнение. — Сърбите предлагат примирие, за да могат да го използват за заемане на по-сгодно положение!

Той заповяда оръдията да се напълнят и да вземат прицел и точно в три часа следобед даде обща команда за стрелба. Сърбите отговориха и един час по-късно генерал Лешанин поведе полковете на повторна атака. Особено критично стана положението при Шести бастион. Понесъл целия удар на сръбската артилерия, атакуван яростно от многобройни сили, той сякаш доживяваше последния си час. Сърбите заеха гробището пред бастиона и като се прикриваха зад гробищните камъни, навлязоха в мъртвото пространство на българския огън. Още десетина крачки, и те биха стигнали контраескарпа. Но в този момент подпоручик Тодоров ги атакува с група доброволци откъм Пети бастион и макар че на пет пъти бяха подкрепяни от свежи сили, не можаха да направят крачка повече. Така сърбите се задържаха до пет часа следобед и когато започна да се стъмнява, отстъпиха в безредие под силния огън на българите и изпратени с гръмко „ура“ от крепостта. Нощта тури край на боя.

Румънците бяха разрешили на крепостта да се сношава със София през тяхна територия. Телеграмите, написани с латински букви, се пренасяха в Калафат, откъдето се предаваха на адреса на директора на пощите в българската столица. Възползуван от тази възможност,

вечерта на 13 ноември капитан Узунов изпрати следната телеграма до щаба на армията: „Вчера и днес имаше силно сражение около крепостта. Нашите юнаци храбро отблъснаха неприятеля. Неприятелят остави около 2000 мъртви и ранени пред крепостта. Румъните се радват много на куража на нашите войски.“ Същият вестносец, върнал се през Дунава два часа по-късно, му донесе и отговора: „Капитан Узунов, Видин. Негово Височество ви поздравява с победата и отблъсването на сърбите и благодари вам и на храбрите войници.“

Размножена многократно, тази телеграма тъкмо се четеше и препрочиташе при небивал възторг във всички роты и взводове из крепостта, когато дойде и втора, още по-радостна вест. Под прикритието на тъмнината параходчето „Голубчик“, командвано от руския лейтенант Рождественски — двадесет години по-късно същият Рождественски, като адмирал, щеше да си спечели неувяхваща слава при Цушима, — пристигна във Видин и донесе новината за блестящата победа при Сливница. Камбаните на града забиха, цивилни и военни плачеха и се целуваха по улиците, музиките засвириха „Шуми Марица“, а храбрите защитници отново и отново произнасяха своята клетва:

„Кълнем се всички до един да умрем на местата си, нежелам да помислим за каквото и да е отстъпление!“

[1] Един изключителен герой, Ваше Височество (нем.). ↑

[2] Е, господин поручик, не сме ние първите братя, които се бият. Ето, вижте немците в 1866 година, също русите и поляците. И това става по света... (ср.). ↑

14-17 ноември

Докато обсаденият Видин ликуваше, в Белград владееше небивала тревога. Освен поради лошите новини от бойното поле тревогата се дължеше и на обърканите телеграми, които пристигаха от Ниш. Вместо очакваното съобщение за спиране на военните действия вчера кралицата получи телеграма от Милан, с която той искаше Наталия и престолонаследникът Саша да отидат при него. Министрите също получиха телеграма от Милутин Гарашанин да се явят вкупом в Ниш...

На 14 сутринта министърът на вътрешните работи Димитрие Маринкович, заместник на Гарашанин в Белград, свика колегите си на заседание, като покани и лидерите на опозиционните партии Милан Пирочанац и Стоян Новакович. След като Маринкович уведоми съвета за телеграмите на краля и министър-председателя, Пирочанац запита:

— Знаете ли защо ви вика господин Гарашанин в Ниш?

Всички вдигнаха рамене. В главите на министрите витаеше едно и също предположение, но само министърът на финансите Вукашин Петрович се претраши да го изкаже:

— Навярно кралят е решил да слезе от престола...

— За страната и за династията е опасно кралицата и престолонаследникът да отиват в Ниш — рече Стоян Новакович. — Същото е и за целия Министерски съвет. Достатъчно е, ако един член на съвета отиде, за да подкрепи краля и Гарашанин.

След дълго обсъждане, което продължи почти до обед, съветът реши за Ниш да отпътуват само Вукашин Петрович и министърът на стопанството Др. Райович. Двамата пратеници отидоха първо при кралицата да я уведомят за общото решение. Завариха я легнала на дивана и завита с меко английско одеяло — от два дни Наталия се чувствуваше неразположена.

— Не приемам вашия съвет — отсече кралицата, след като ги изслуша нетърпеливо. — И аз ще дойда с вас, само че не днес, а утре.

Двамата министри употребиха повече от час, за да я разубеждават. Наталия спореше, упорствуваше, но личеше, че през цялото време мислеше и за нещо друго. Какво кроеше хубавата глава на амбициозната кралица? Райович и Петрович напразно си задаваха този въпрос и затова се задоволяваха да говорят само по пряката цел на своето посещение. Оставаха не повече от тридесет и пет минути до тръгването на влака, когато Наталия най-сетне се съгласи, макар и не без уговорка:

— Страхувам се, че без мене не ще успеете нищо.

Но отново не издаде истинските си мисли.

Двамата пратеници нямаха време дори да отидат до домовете си. Качиха се на файтона и се отправиха към гарата, като обсъждаха полугласно току-що завършилия разговор и гадаеха неизречените мисли на кралицата. На железопътната станция пристигнаха само пет минути преди потеглянето на влака. Началникът на гарата ги осведоми, че в същия влак пътува и австроунгарският пълномощен министър граф Кевенхюлер-Меч, но нямаха време да го потърсят. Едва се настаниха в едно купе и при тях, задъхан, пристигна близкият на двореца Стеве Попович. Още преди да отвори уста, министрите разбраха, че ще получат отговор на въпроса, който си задаваха досега.

И те го получиха: кралицата ги поздравяваше и им напомняше, че има още един Обренович — Александър...

Макар че беше вече десет часът сутринта, в добре затоплената си стая в Ниш крал Милан беше още по халат. И пишеше. Не, това не беше предишният крал — самоувереният, суетният, вечно загриженият за външността си, човекът на героичните пози, на патетичните ефекти. Този беше сломен от съдбата, обезверен, отпаднал, вътрешно изпепелен, грохнал; не човек, а човешка развалина. Смъртната бледост на лицето му, превитият гръб, неудържимото треперене на ръцете — всичко издаваше покрусата и пълния му духовен упадък.

Прекъсна за малко писането, остави перото и се загледа с празен поглед пред себе си. Внезапно до ушите му долетя глухо боботене придружено от звуци, които вече добре познаваше — „Шуми Марица“! Поразен, уплашен, той се изправи, олюля се и потърси опора о масата. Когато преодоля първата криза той с несигурни крачки отиде до прозореца и го отвори. Заедно с ледения въздух в стаята нахлуха

същите шумове на артилерийската канонада и бодрата мелодия на българския химн.

Първата му мисъл беше за бягство. Беше вече готов да изтича по халат, когато забеляза двама гвардейци от личната му охрана, които си приказваха нещо до дворната врата на къщата и пушеха. Дори се усмихваха. Какво, нима тези хора нехаеха за опасността? Или не чуваха гърмежите? Изведнъж Милан се усъмни в собствения си слух. Плесна с ръце:

— Антоне!

След секунда верният му камериер влезе в стаята и чинно застана до вратата, очакващ заповедите на своя господар.

— Чуваш ли нещо?

Камериерът се заслуша. Изминаха няколко секунди в мълчание, които на краля се сториха безкрайни.

— Като че някакви хора разговарят на двора, Ваше Величество.

— А друго, Антоне? Друго не чуваш ли? — И тъй като слугата се пулеше глуповато, Милан подсказа: — Гърмежи? Музика?

— Не чувам нищо, господарю...

Възможно ли беше да е халюцинирал? Дотам ли беше стигнал — не само на сън, но и на яве да му се привиждат български атаки?

Той направи знак. Антон затвори прозореца, подреди гънките на пердето и заднешком излезе от стаята. Едва сега кралят потръпна от студ. Загърна се зиморничаво в топлия си халат и приближи до бумтящата печка.

Да, той се страхуваше. Вече една седмица той живееше в постоянен страх и всеки нов ден не намаляваше, а увеличаваше това чувство у него. И не беше чудно, че му се причуваха гърмежи, „ура“ и „Шуми Марица“, като се знаеше какво бе преживял напоследък.

... Никой не го призна гласно, но всъщност те решиха да повторят тактиката на българите, на същите българи, които допреди две седмици така злъчно осмиваха. След като претърпяха поражение при Цариброд, те изтеглиха дивизиите към Пирот, а по границата оставиха 7000 души, които да задържат българското настъпление. И защо не? Защо да не ги задържат? Нали българите с много по-малко хора удържаха сръбските дивизии три-четири дни? Но се случи друго — вчера, на 14 ноември, при преминаването на границата българите устройоха шумен парад с музика и развети знамена, приет лично от

Батенберг, после в някаква дяволска надпревара сметоха набързо прикриващите части и още следобед бяха в покрайнините на Пирот. Тогава се повтори познатият ритуал: барабаните гръмнаха, музиките засвириха „Шуми Марица“, разнесе се „ура“ и атаката започна. Сърбите се сражаваха ожесточено, биха се за всеки зид и за всяка къща и въпреки това отстъпиха. Отстъплението скоро се превърна в бягство. А онези, които не побягнаха... Да, тяхната съдба беше най-лоша. Вече по тъмно, неизвестно по чия заповед, сърбите подпалиха муниционния склад в старата цитадела на града, в който „освен милионите патрони и гранати имаше и хиляди метрически цента барут“. Последва експлозия, която може да се сравни само с изригване на вулкан; тази експлозия изкърти врати и прозорци, разруши къщи и... посея смърт между онези, които бяха най-храбри и не бяха се поддали на паниката.

Последните сведения от Пирот гласяха, че през нощта българите са се оттеглили от града. Но и това съобщение не подобри настроението на краля. Той вече имаше опит от Сливница и знаеше, че за българите временното оттегляне не значи отказ от настъплението. А като разгледа картата, той разбра причините за тази маневра — височините около Пирот бяха още в сръбски ръце и частите, които с такава безумна дързост нахлуха в града, бяха врязани като клин между сърбите и положението им всеки момент можеше да стане критично. Да, българите се биеха храбро, но умееха да бъдат и предпазливи.

Като стигна до тази точка в разсъжденията си, Милан направи кисела гримаса. За какво им беше на българите тази предпазливост? Кой можеше да се възползува от обстановката, да премине в атака и да внесе обрат във войната? Самохвалецът Бинички? Или Топалович? Кралят сви рамене — за да превърне Пирот в сръбска Сливница, нему беше нужен някой от българските капитани, а не чучело с много нашивки и звезди на пагоните. А сега щеше да последва неизбежното — българите ще атакуват височините около Пирот, ще ги завземат, а тогава градът сам, като зряла круша ще падне в ръцете им. И после само Великите сили можеха да спрат марша им към Белград...

Той въздъхна и се върна до масата. Поиска му се да препрочете редовете, които вече беше написал за Наталия, но не се реши — уплаши се, че ще се засрами от хленчещия тон и ще скъса листа. Очите му се спряха на нейното писмо, което един нарочен куриер му

донесе рано сутринта и което му беше нанесло последния удар. Вече го знаеше наизуст, но отново прочете последните редове:

„Belgrade est calme, mais crie vengeance et il faut la lui donner.

Je t'ai dit ce que je pense; fais ce que tu veux. Mais si tu ne te sens pas le courage de sauver la situation, sache d'avance, que jamais tu ne me reverras.“^[1]

Изведнъж го обзе глух гняв. Така значи. Когато поставяше, в краката ѝ всичко — успех, власт, богатство, слава, — тогава беше добър; сега, щом съдбата се отвърна от него, Наталия заявяваше: „... няма да ме видиш никога повече“! Изоставяше го! Значи не него, човека Милан, беше обичала тя, а само краля и чрез краля — могъществото, опиянението на властта, възбуждащата дипломатическа игра... Така ли? Добре, Милан е бит, но все още е мъж и господар. Той ще съумее...

Моментният подем го напусна също така внезапно, както и дойде. Какво можеше да направи? Да отговори на заплахата със заплахата? Да я обвини, че тя и налудничавият Гарашанин са го тласнали в тази катастрофална авантюра? Ами ако Наталия изпълнеше закана си? Като си представи това, Милан неволно потрепера от страх. В съзнанието си се видя не само бит и разгромен на бойното поле, но и изоставен от всички включително от собствената си жена. И тази представа окончателно го съкруши. Не, глупаво беше да се опитва с думи да направи това, което не успя да извърши с дела. Трябваше да обяснява, дори ако е необходимо, да моли, но да запази Наталия и нейната подкрепа. Колкото и да е странно, само една мисъл не хрумна в главата му: да послуша съвета на жена си и с някакво — той, пък и никой друг, не виждаше какво — свръхчовешко усилие да спаси положението. Милан знаеше, че е бит, и вече не се връщаше на тази проблема.

Той взе перото и продължи да пише на френски:

„Протестирам енергично срещу малко великодушните епитети, с които ме окачествяваш, докато отлично може да стане така, че никога да не видя моите. Но въпросът не е да се защитавам относно това: позволи ми само да ти кажа, че е болезнено да се чуваш окачествяван така от собствената си жена.

Не ще загубя много време да защитавам това, което извърших като главнокомандуващ. За мене е ясно едно: този, който е победен, е винаги неправ...

Причините за нашия неуспех са разни. По-важните са:

1. Лошото качество на пехотата, която стреля лошо, безумно харчи муниции и не издържа на удара на нож, който е тактиката на българите, тактика, която им е въглпена от руските инструктори.

2. Недостигът на офицери и, бих казал, тяхното слабо знание да водят частите въпреки неоспоримата им лична храброст.

3. Явната неспособност на щабовете, не само на моя, но и на всички.

4. Фактът, че политиката иска да правим фантастична стратегия и че сме принуждавани да даваме сражения на неподходящи места.

5. И това е единственото, което съм длъжен да изнеса пред света в интерес на Саша и на страната, липсата на съобразителност (на здрав поглед) от моя страна. Не ще търся да прехвърля отговорността върху някого или нещо: аз искам да я поема изцяло върху себе си и да приема последиците от това, че бях злочест и победен.“

Като написа последните редове, Милан се разчувствува. Очите му засмъдяха. Затрогнат от собствената си участ, разнежен от сполучливия израз в писмото, той се видя като някакъв есхилowski герой, величествен в своята човешка немоц пред несломимите сили на съдбата, самотен и същевременно горд със своята самота; почувствува се трагически великан, повален от ударите на съдбата — някакъв нов

Прометей, Хетор, Анибал или Наполеон, — когото смъртните могат само да величаят, но не и да измерят с обикновените земни мерки. Покъртен от картината на своето трагическо величие, той отново остави перото и смъркайки, запрегльща сълзите си.

В този момент на вратата се почука и в стаята при него влязоха Гарашанин, Вукашин Петрович и Райович. Милан не се изненада — още сутринта камериерът Антон го бе осведомил, че снощи в единадесет и половина двамата министри бяха пристигнали от Белград, а после до зори бяха разговаряли с министър-председателя. Поздравиха го учтиво. Райович и Петрович видимо се чувствуваха неловко — не виждали краля от навечерието на войната, те бяха изненадани от неговия изнемощял, съкрушен и апатичен изглед.

С тих и отпаднал глас кралят рече:

— Така. Войската не желае да се бие. Моето правителство не ме слуша. — Той намекваше за неподчинението на министрите, които не се бяха отзовали на повикването му, а се бяха задоволили да изпратят двама пратеници. — Положението ми е много хубаво!

Райович взе думата и обясни причините, поради които не са дошли всички министри, а само те двамата. Все още разчувствуван от картината на съдбата си, кралят го изслуша кротко, после, като се обръщаше към двамата, попита дали знаят защо ги е повикал.

— Не знаем положително, но се догаждаме — каза Вукашин Петрович. — Вие сте си наумили да абдикирате.

Милан много пъти бе говорил за абдикация — това беше станало вече нещо като неизбежен ритуал, съпровождащ всяка негова грешка, — но винаги с готовност се оставяше да бъде разубеден от министрите и приближените си. Това беше често разигравана сцена, която всеки път даваше добри резултати. Но всъщност крал Милан никога не бе мислил сериозно за отказване от престола.

— Откъде знаете това?

— От телеграмите на кореспондентското бюро — обясни Петрович.

Да, сега беше подходящият момент да се прибегне до стария трик. Ключнал, разстроен, кралят произнесе с тона на прикования към скалата Прометей, на Хектор в последния разговор с Андромаха, на Анибал след Зама или на Наполеон след Ватерло:

— Да, решил съм да си отида. Аз съм виновен за всичко станало и не мога повече да остана в тази земя.

Както казахме, винаги досега, когато беше прибягвал до трика с абдикацията, министрите и царедворците се бяха втурвали да го разубеждават, макар че сами не бяха особено убедени в сериозността на решението му. Това просто съставляваше част от мизансцена. Но днес, когато българите победоносно напредваха на сръбска земя, когато Нишавската армия бягаше позорно и муниционните складове бяха празни, тримата министри му повярваха и се развълнуваха не на шега. Милан усети тяхното вълнение, припомни си красивия патос, с който беше писал на Наталия: „Аз искам да поема отговорността върху себе си и да приема последиците от това, че бях злочест и победен“, и отново се изпълни с умиление към самия себе си.

— Вие сте крал и баща — възкликна Гарашанин. — Вие нито като крал, нито като баща ще дръзнете да извършите това, което сте си наумили. Като крал не трябва, защото може да избухне гражданска война; не трябва и като баща, понеже не бива да оставите в наследство на сина си такова нещастно положение. Вие трябва най-напред заедно с нас да разчистите положението, пък после ще видим какво ще правим. За вашата абдикация не може да става и дума!

Докато Гарашанин говореше разпалено, кралят тъпо гледеше в земята. После, когато министър-председателят свърши, той извади от джоба на халата си един лист, сгънат на четири, и му го подаде:

— Ето ви моята писмена абдикация. Никой не може да ме отвърне от тази постъпка.

Милутин Гарашанин побледня като мъртвец. Грабна хартията от ръката на краля и без да я отвори, захвърли я далеч от себе си. После с разтреперан от неподправено вълнение глас рече:

— Каква абдикација, срам вас било! Ми стрелямо војне прсташе, а ви хоћете да будете династички прсташ! Не можете ви из ове собе, докле је на мени главе, нигде на, другу страну до право у Ак-Паланку, право војсци!^[2]

Възбуден до крайна степен, Гарашанин не можеше вече да диша, камо ли да говори. Той се срути на един стол. Кралят гледеше с опулени очи, после стана, отиде до другия край на стаята, взе от земята писмената абдикация и я подаде на Вукашин Петрович:

— И вие сте член на правителството, можете и вие да ми направите услугата, която Гарашанин ми отказва.

Петрович отказа да я приеме. Заспориха. Кралят се опита да го убеди, но на всички негови доводи министърът на финансите намираше сполучливи възражения. Най-сетне Милан престана да се препира и неочаквано каза, че е решил да предаде властта в ръцете на кралицата и престолонаследника, а той да отиде при войската като неин командир. Още неуспокоен, Гарашанин с тих глас отговори, че и това не може да стане, защото би било нещо като абдикация. В този момент Райович, който досега бе мълчал, започна да се кръсти и извика:

— О, хора! Ако не гледах с очите си и не слушах с ушите си, не бих повярвал, че това е възможно да се случи. Къде, за бога, искате да отидете, Ваше Величество? Не виждате ли, че сто хиляди човешки глави са свързани с вас и вашия престол? И вие искате да хвърлите всичко това под нож? Заради какво? Заради резултата от войната? Не ви ли говорих още когато се решаваше дали да започнем тази война, че ще налетим на зло? — Всъщност Райович никога не беше предричал нещо подобно, но сега, когато всичко минаваше, не беше излишно да запази за себе си ореола на непризнат политически и военен пророк. — И сега, вместо да признаете, че сте сгрешили, и да се посъветвате с приятели как да излезем от тази бъркотия вие искате да ни изоставите, та да се колим като жълти мравки?

Очевидно недоволен от лекцията, която му прочете Райович — тя не подходеше на театралната постановка, — Милан отговори:

— Нима не виждате, че съм пропаднал? Мигар можете още да ме съветвате да остана на престола, когато страната по моя вина е доведена до безизходно положение?

Тогава се обади Вукашин Петрович, като каза, че положението е наистина тежко, но че ще се отежни още повече, ако кралят би абдикирал. С краля все още можеше да се измъкне държавата от нещастieto, но без него ще пропадне всичко, дори и престолът. И завърши:

— И защо още се бавим с този въпрос? Той е приключен. Вие трябва да останете на престола. По-добре нека обсъдим мерките, които трябва веднага да вземем, за да се подобри лошото положение, в което сме!

От очите на краля рукнаха сълзи. Той се хвърли към Гарашанин, прегърна го и го целуна по челото. След това се окачи на врата на Вукашин Петрович и, хълцайки, обля лицето му със сълзи. Най-сетне се спусна към Райович и стисна ръката му. Като се поуспокои, Милан им каза, че винаги е вярвал, но сега се е уверил напълно, в искрената им преданост. Стовари се тежко на стола до масата и попита какво трябва да направи, като обещаваеше да послуша за всичко.

Петрович го помоли веднага да нареди на кралицата да не идва с престолонаследника в Ниш.

— Добре — съгласи се на часа Милан, повика своя почетен адютант генерал Катарджи и му заповяда да телеграфира на кралицата да не идва. Когато генералът излезе, Милан взе перо и хартия и рече:

— Сега диктувайте какво искате да направя по-нататък.

От името на тримата Петрович продиктува: за абдикация повече да не мисли и да не говори; да замине веднага при войските в Бела Паланка; да върне в Белград Йован Петрович, а на негово място за началник на Генералния щаб да назначи полковник Топалович; веднага да повика стария генерал Хърватович, комуто да предаде командата на цялата войска; Гарашанин да остане в Ниш, за да организира и изпрати първи и втори позив; Райович и Петрович да отидат с краля в Бела Паланка, ако той се съмнява в личната си безопасност.

Докато пишеше последната точка, кралят отново се разплака. Той помоли двамата министри да се върнат в Белград, „където ще трябва да неговия син“. С тези театрални думи той искаше да направи намек, че е решил да замине на бойното поле и там да загине. Но тримата министри, вълнението на които бе започнало да се превръща в почти нескривано раздражение, се престориха, че не го забелязват.

Кралят нареди да приготвят файтона му за път, издаде заповед полковник Петрович да се върне в Белград с Райович и Вукашин Петрович, изпрати телеграма до генерал Хърватович да дойде в Ниш. Всичко това той извърши шумно, показно, сякаш да подчертае подчинението си на министрите. Само едно нещо извърши скрито и незабелязано. Изпрати телеграма до командувачия Нишавската армия: „На пътя Бела Паланка — Пирот, на сгодна точка поставете един взвод конница, който ще придружава австроунгарския посланик граф Кевенхюлер.“ Той искаше в бъдеще да не се знае, че е бил запознат с предстоящата мисия на графа... После прибра недовършеното писмо

до Наталия — той щеше да се върне към него едва на 19 ноември, — седна във файтона до генерал Катарджи и потегли за Бела Паланка.

Часът беше точно два. В същия този час българите окончателно завземаха Пирот.

Загрижени, че интервенцията на Великите сили може всеки момент да сложи край на войната, българите бързаха да превземат Пирот. На колоните бе заповядано да настъпят с крайна енергия. В четири часа сутринта на 16 ноември Муткуров настъпи с три приморски дружини и една казанлъшка и завзе града, който през нощта бе останал незает от сърбите. Командирът на 8-ми Приморски полк капитан Сарафов събра своите дружинни командири и им обясни, че докато двата фланга не се подравнят с центъра в Пирот, колоната няма да настъпва. Но когато първа дружина зае определеното ѝ място в крайнините на града и точно срещу опожарената през нощта цитадела, дружинният командир капитан Панев видя, че височината Хисарлъка, където се намираше цитаделата, се отбранява само от един сръбски батальон, и реши да я превземе. Към седем часа сутринта дружината настъпи и след кратък бой овладя височината. При тази схватка около 500 сръбски войници се предадоха и минаха на страната на българите — те бяха от Пиротско и Нишавско и се чувствуваха по произход българи...

Но когато се разсъмна добре, българи и сърби видяха, че първа дружина се бе врязала като клин в разположението на Шумадийската дивизия и фактически бе обкръжена от три страни. От създалото се положение се възползува майор Тодор Попович, който, след разбиването на Тепошкия отред, се бе причислил към шумадийци. С останалите (освен разбитите на височината Хисарлъка) батальони на 15-ти полк и с целия 11-ти Попович атакува дръзките приморци, които, малочислени и с почти напълно изчерпани мунции, оказваха отчаяна съпротива. Подполковник Муткуров се опита да изпрати подкрепление, но не успя. Сръбската артилерия засипваше града с огън, гранатите се пукаха по улиците, навсякъде владееше ужас и смърт. Тогава Муткуров изпрати заповед дружината да отстъпи. Отстъплението започна добре, но под натиска на десеторно многобройния неприятел скоро се превърна в бягство, което увлече и

другите дружини от Приморския полк. Като ги следваха по петите, сърбите нахлуха в града и отново го овладяха.

Но след като се развиделя, настъпи и майор Гуджев. Той премина долината на Градешница, натъкна се на левия фланг на Шумадийската дивизия и като го атакува, овладя височината Пръчевац, разположена точно на север от Пирот. После продължи да преследва противника към запад. Така десният фланг на войските в Пирот беше осигурен. В същото време на южния фланг настъпи и капитан Христо Попов. Той отхвърли Дринската дивизия от височината Бошурате, но тя успя да се задържи на предварително подготвената позиция на връх Келташ. Докато Попов преустройваше частите си, върху Келташ се стовари главният резерв на българската войска — целият Струмски полк, няколко румелийски дружини и две батареи. Струмци, разбити в неравния бой при Брезник на 6 ноември, горяха от жажда за мъст и бяха нетърпеливи да влязат в боя. С яростен огън на всичките си оръжия сърбите успяха да отблъснат първата атака, но втората ги помете от върха. Така и южните, даже югозападните покрайнини на Пирот паднаха в български ръце.

Положението се промени. Сега не българите бяха врязани като клин в сръбските редици, а сръбските части в Пирот се оказаха врязани и оградени от три страни. Върху тях се посипа отвед арtilерийски огън, който скоро изпепели желанието им да се съпротивяват.

Към два часа следобед, когато колоната на майор Гуджев се показа от север, а струмците на капитан Кисов — от юг, подполковник Муткуров издаде до своята колона заповед да настъпи и овладее Пирот. Неочаквано за всички — сякаш нарочно, за да има тук представители от всички краища на България — в самия център на колоната се озоваха и македонските харамии, предвождани от своя храбър командир капитан Паница; в двудневни боеве те бяха разбили окончателно Ржанския отред на майор Йованович и пристигнаха точно навреме, за да участвуват в последната атака срещу Пирот. Обхваната от всички страни, изложена на угрозата от пълно унищожение, Дунавската дивизия, която бе заела града, оказа твърде слаба съпротива и отстъпи към село Суводол и връх Белава. Българите не я преследваха.

Същия следобед в Пирот се разигра може би най-веселата сцена от цялата война. Една безразборна тълпа от стотина души се бе втурнала да плякосва дюкяните в центъра на Пирот. Точно по това време подполковник Николаев, срещна своя баджанак Паница, с когото не се бе виждал още от Съединението. Той му посочи плячкаджиите и каза:

— Слушай, драги, тази работа е недостойна. Ние сме войска, а не мародери. Погрижи се това положение да се поправи.

— Аз ли бе, Араби? — възкликна Паница, като мислеше за професионалните навици на своите харамии.

— Ти — потвърди Николаев.

Изпълнен от голямо съмнение в изхода на операцията, капитан Паница подсвирна и събра своите македонци. Но стана неочакваното. Харамииите, които по многозначителния, вече познат на читателя израз на своя началник „след всяко сражение и победа се пръскаха по селата“, се показаха превъзходни и твърде оригинални въдворители на реда. Опитни в този род действия, те обкръжиха плячкаджиите и скоро ги изловиха като пилци. Половин час по-късно на главната улица на Пирот можеше да се наблюдава странна картина. Плячкаджиите лежаха със смъкнати гащи на земята в акуратна права редица, като с всеки от тях се занимаваха по двама харамии. В случая „занимаваха“ означава, че харамииите, въоръжени с жилави сопи, щедро налагаха задниците на своите жертви, които пицяха неистово и проклинаха минутата, в която бяха решили да крадат...

Какво накара македонците да изпълнят с такова престараване необичайната задача? Нашето мнение е, че подбудите им — бяха най-благородни. Други обаче дават различно тълкувание. Например немският журналист А. фон Хун, от когото заехме описаната сцена, пише: „Очевидци ми разказваха, че македонските харамии са действували с неизказана ревност, защото са били много наскърбени, че незвани гости са се намесили в една работа, която принадлежеше изключително на техния занаят.“ Истината не може да се провери. Обаче безспорен факт е, че въпреки последвалите сръбски клевети за някакви безчинства в Пирот, след респектиращата намеса на македонците редът в града беше безупречен.

Вечерта в Пирот цареше неописуемо въодушевление. Войниците, окрилени от непрекъснатите победи, мечтаеха за настъпление до Белград и огласяха въздуха с хумористичните си песнички за крал Милан. Офицерите сияеха от юношеска гордост, че са разбили една по-стара и по-силна армия. От всички махали на града ечеше музика, виеха се хора. Пиротчани, българи по кръв и произход, не оставаха назад от войниците във веселбите...

Съблечен до кръста, Александър Батенберг се миеше на герана на къщата в село Ржана, където беше пренощувал, и се преструваше, че не забелязва селяните и селянките, които надничаха иззад плетовите и от прозорчетата на околните къщи. Любопитството им му доставяше удоволствие — той си представяше изразите, с които зяпачите ще описват мъжествената му фигура, спокойното му безразличие към опасността (в края на краищата се намираще в сръбско село) и банята му с ледената кладенчова вода. Затова се миеше бавно, щедро плискаше шепите вода върху лицето и гърдите си и не пропускаше да изрази от време на време своето удоволствие от освежителната баня. Като се изми, той започна енергично да разтрива тялото си. В този момент се чувствуваше истински щастлив. Ореолът на славата не му тежеше, серията бляскави победи бе укрепила самочувствието му, а заповяданото за днес преследване на сърбите, което навярно щеше да свърши с падането на Ниш, го караше да предвкусва и се опиянява от сладостта на новата слава.

Не беше се още облякъл, когато по пътя между къщите на Ржана се разнесе лудешки тропот и пред портата спря ездач на запенен кон. Беше някакъв стражар. Той влезе в двора, козирува и като нямаше дъх да изрече нещо, просто връчи на княза един запечатан плик. Александър разкъса плика, погълна с един поглед съдържанието на писмото и по лицето му се плъзна израз на разочарование и неприятна изненада. Писмото, написано на онзи изящен френски език, който е характерен за дипломатическите разговори, беше от неговия стар познайник граф Кевенхюлер-Меч. С него графът искаше от княза среща и предлагаше до осъществяването на срещата военните действия да се прекратят.

— Сърбите ли предадоха писмото? — попита князът.

— Тъй вярно, Ваше Височество — все още задъхано, но отривисто отговори куриерът. — Предали го нощес на нашите предни

постове.

Александър продължи да се мръщи. Писмото можеше да означава само едно: подновяване на преговорите за примирие, които турската тактика на Илия Цанов беше прекъснала и отложила за два-три дни. Но защо Великите сили бяха избрали именно Кевенхюлер? Защо не продължиха интервенцията си по нормалния дипломатически път? Или може би това беше постъпка само на Австро-Унгария, която искаше да спести на своето протеже крал Милан позора на пълния разгром?

Докато с механични движения навличаше ризата и куртката си, Александър продължаваше да мисли напрегнато. Хрумна му една хитрост. Не може ли да отиде в Цариброд и да поръча на този стражар да го търси навсякъде другаде, освен там, а в това време войските да подгонят сърбите към Ниш? Идеята беше съблазнителна, но като размисли, той се отказа от нея. Липсваха му нужните качества за да я осъществи.

— Добре — произнесе той гласно, — ще се върна в Пирот и ще го приема. Каквото е писано да стане, нека стане.

Думите му всъщност бяха отправени към самия него, но стражарят ги прие като заповед. Козирува, яхна отново коня и изчезна по пътя към Пирот. Четвърт час по-късно го последва и князът.

Размесени в живописна картина, войници и пиротчани посрещнаха княза с шумни и радостни акламации, които странно контрастираха на запуснатия вид на града. Докато прекосяваше разбитите и изровени от снарядите улици, още покрити с камъка и кирпича на срутените къщи, князът почти не свали длан от слепоочието си — войската викаше „ура“ и хвърляше калпаци към небето, населението на града тържествено и с въодушевление поздравяваше „своя български господар“, за което впрочем по-късно жестоко пострада^[3].

Къщата, определена за него, принадлежеше на някой си д-р Валента, натуралист, чийто кабинет беше пълен с препарирани животни. Точно над писалището на доктора бе поставен един грамаден орел с разперени крила. Александър се загледа в гордата птица. На лицето му, което досега носеше маската на сърдечност към пиротчани и величие на победител, сега се появи израз на горчивина. В тази птица той видя нещо символично, нещо, което напомняше собствената

му роля. Уж царствен владетел, страшилище за противника, а всъщност кух и изпълнен със слама — ето, това беше Александър. Почто — в това щеше да го превърне предстоящата среща с граф Кевенхюлер. Хубав декор за срещата, нямаше какво да се каже.

Той повика един човек от охраната и му заповяда да изнесе орела, а после да доведе при него гвардейския подпоручик Танев. След малко подпоручикът — още голоблад младеж с умно и красиво лице — се яви. В отсъствието на Мартинов князът го бе избрал за пратеник при графа. Изборът не беше случаен: също възпитаник на Роберт колеж, Танев владееше няколко езика, притежаваше самообладанието на добре възпитаните хора и изискано държане, което можеше да послужи като отличен атестат за българското офицерство.

— Днес получих писмо от австрийския посланик в Белград, господин подпоручик, с което ме моли за лична среща. Искане да ми предаде нещо от страна на своя господар, императора. Граф Кевенхюлер чака в сръбския лагер. Моля, вземете един малък конвой и идете да го посрещнете и доведете.

Младият офицер отдаде чест и излезе. Останал сам, князът се заразхожда с нервни крачки из кабинета на д-р Валента. Не можеше да откаже срещата, но затова пък можеше да се държи твърдо и неотстъпчиво. Победата, извоювана на бойното поле, му даваше това право. Ще откаже спирането на бойните действия. В края на краищата защо хуманните грижи на Великите сили не се проявиха тогава, когато целият свят предричаше близкото и неизбежно поражение на Княжеството? Къде бяха тогава с тяхната интервенция? При това България беше нападнатата, и то нападната подло, откъм гърба. Защо никой не я защити?

Всъщност добре беше, че Австро-Унгария правеше своите постъпки чрез Кевенхюлер, а не, да речем, чрез Бигелебен, дипломатическия ѝ агент в София. Преди няколко години, когато Кевенхюлер беше още в София, между него и княза възникна близко приятелство; в което двамата се опознаха и почти обикнаха. Е, действително графът понякога твърде безочливо използваше доброто разположение на младия владетел, за да прокарва австрийската политика в България, но същевременно той беше пълен с такт и разбиране, великолепен събеседник, добър и като че ли искрен приятел, човек с ясен поглед, който умее да преценява нещата и от

гледната точка на другата страна в разговора. Докато си припомняше всичко това, Александър бе изпълнен от надежда, че като познаваше слабите страни на графа, ще може да излезе с чест (в съзнанието му това означаваше: без отстъпки) от предстоящия разговор. Но трябваше да внимава! Кевенхюлер беше хитър като лисица и трудно се оставяше да бъде заблуден. За да го подкупи, князът мислено си подготви няколко сърдечни възклицания и изрови из паметта си две-три случки от миналото му общуване с графа, които, споменати в подходящ момент, можеха да стопят леда и да превърнат срещата от официален разговор на посланик и владетел в интимно бърбрене на двама стари другари.

Потокът на мислите му беше прекъснат от идването на една пиротска делегация. Александър отново надяна маската на самоувереност и безгрижие и почти цял час разговаря с първенците на града, които го умоляваха да присъедини Пирот към Княжеството...

Докато князът разговаряше с делегацията, граф Кевенхюлер-Меч и подпоручик Танев полека яздеха от сръбския лагер към Пирот. Благородник по произход и възпитание, графът веднага оцени качествата на младия офицер и с удоволствие поведе разговор с него. Разпитва го за войната, за причините за българските победи, за настроението в страната. Танев отговаряше охотно и с онази нескрита гордост, която изпълваше в тези дни всеки български войник и офицер.

— А какво ще кажете за вашите противници? — любопитствува графът. — Вие прекарахте цял час при главния караул на сръбските предни постове и сигурно имате известни впечатления.

— Не ми се е случвало в живота — отговори безхитростно Танев — да видя хора с такъв паднал дух, както сърбите от този главен караул. Те са изгубили всякакво войнишко достойнство. Гледаха ме като спасител, сякаш от мене зависеше да прекратя войната.

— Това е естествено, господин подпоручик — с неочаквана и за самия него искреност каза граф Кевенхюлер. — Ако днес вие бяхте продължили боя, след половин час сърбите щяха да останат без всякакви бойни припаси и вие щяхте да отидете до Белград без препятствие. На войник нямат повече от десет патрона. Загубите им са

грамадни. Например полкът на престолонаследника е останал с четиристотин души и е командован от фелдфебел!

Графът имаше намерение при срещата с Александър да се държи с онази учтива и хладна официалност, която е присъща на дипломатите. Но когато го въведоха, князът го посрещна с такъв ярък израз на любезност, че Кевенхюлер за момент се обърка. А това беше извънредно рядко събитие за него.

Размениха няколко почти приятелски думи, огледаха и се посмяха с колекцията на д-р Валента, после седнаха един срещу друг. Като двама борци, които преценяват силата на противника преди да сплетат ръце, те се изгледаха продължително. Графът си каза, че Александър наистина имаше вид на победоносен пълководец — напетата му войнишка фигура, спретнатата полева униформа, борческият израз на лицето, тежката кавалерийска сабя на кръста, всичко беше в унисон с нашумялата в Европа слава на младия княз. В същото време Александър наблюдаваше студените сини очи на дипломата, грижливо разресаните къдрави бакенбарди и суровите тънки устни и мислеше, че графът е бил винаги костелив орех, а сега, когато се беше накичил с крещящата си посланическа униформа и шпага на бедрото — очевидно имаше да изпълнява съвсем специална мисия и навярно щеше да надмине себе си.

Пръв откри престрелката Кевенхюлер:

— За мене е истинско удоволствие да ви поздравя, Ваше Височество. На вашата корона досега блестяха само скъпоценните камъни на великодушието, неуморимостта в грижите за народното благо, разумът, милосърдието и всенародната любов. Но сега вие прибавихте още един, най-яръкия камък, с когото владетелите могат да се похвалят — славата на победител, завоювана на бойното поле.

Александър го изгледа подозрително. Както Лаокоон беше казал някога: „Timeo Danaos et dona ferentes“^[4], така и той сега мислеше, че когато човек като Кевенхюлер хвали, това никога не предвещава добро. И като се закле мислено да бъде предпазлив, той рече с усмивка:

— Рано е още да се говори за славата на победителя, графе. Аз поне не се чувствавам победител. Ще се почувствувам едва тогава, когато вляза начело на войските си в Ниш.

Кевенхюлер вдигна воднистите си очи и продължително ги спря върху него. Князът му хвърляше ръкавица. Добре, графът не беше

човек, който ще се уплаши да я поеме.

— В Ниш? — Той разпери театрално ръце. — Боже мой! Нима Ваше Височество не се насити на този ужас? Нима душата ви не се е вече потърсила от вида на смъртта, от разплисканата по земята човешка кръв, от стенанията на ранените и умиращите?

Александър усети, че предимството е на негова страна, и побърза да атакува:

— Може би вашият господар, християнският император Франц-Йосиф ви е изпратил, понеже е изпитал високохуманните чувства, които вие бихте желали да откриете у мене?

— Уви — смирено погледна към земята Кевенхюлер. — Отгласът на тази братоубийствена война, излезе извън пределите на Сърбия и България и достигна до Виена...

— В такъв случай не мога да не се учудя, графе, че християнското човеколюбие на вашия господар се проявява сега, а не например преди десет дни, когато младата българска държава изнемогваше под непредизвиканите удари на една много по-стара, по-опитна и по-многобройна армия. Тогава вашият софийски колега господин Бигелебен слушаше как руският дипломатически агент наричаше стичащите се към фронта необучени и почти невъоръжени доброволци „*chair à canon*“^[5] и съвсем не изпитваше съжаление или възмущение от неправдата.

— Неправда?

— Неправда — разгорещено потвърди Александър. — Не забравяйте, че ние бяхме нападнатите, и то без всякакъв повод!...

Кевенхюлер се засмя. Като опитен фехтовач той бе отстъпвал, докато противникът му се разпали и стане по-непредпазлив, а тогава нанесе съкрушителен удар:

— Нека и Ваше Височество не забравя, че в основата на конфликта е анексията на Източна Румелия, която Ваше Височество санкционира с такава подозрителна бързина, че не остави възможност някой да се усъмни кой е бил истинският вдъхновител на революцията.

Първата схватка завърши неблагоприятно за Александър. Въпреки клетвите си за благоразумие той не бе забелязал хитрия капан на Кевенхюлер и увлечен от правотата на тезата си се бе оставил да падне като слепец в него. Но сега вместо да се стресне от първия неуспех, той продължи с още по-голямо настървение:

— Толкова по-добре, че по този начин схващате нещата, графе. Великите сили с по-голяма охота ще признаят Съединението, ако аз предварително заема поне Ниш!

Късата думичка „поне“ беше твърде многозначителна. Както беше доверил преди половин час на подпоручик Танев, граф Кевенхюлер всъщност отлично знаеше, че още едно усилие на българите ще ги отведе не в Ниш, а чак в Белград. Сега Александър признаваше, че завоевателните кроежи не са му чужди. Трябваше да се смени тактиката.

Кевенхюлер се изправи, с привичен жест оправи една гънка на пелерината си, вторачи хипнотизиращите си очи в княза и произнесе ясно:

— Негово Величество моят господар телеграфически ми заповяда да се отправя в главната квартира на Ваше Височество и да заявя на Ваше Височество, че както Сърбия склони под натиска на Великите сили да спре неприятелските действия, така и Ваше Височество трябва да направи същото още днес. — Тези думи графът произнесе с такава суровост, че дори сам се почувствува неловко и се опита да ги смекчи: — А това Ваше Височество може да направи много по-лесно, тъй като вие вече се намирате на сръбска земя и запазихте блестящо честта на оръжието си. — Той не се подвоуми да направи и един личен комплимент: — Ваше Височество устоя като герой, а чрез своето юначество българският народ се показва достоен за свободата си.

— А ако откажа?

Отговорът последва бърз и оглушителен:

— Ако Ваше Височество не изпълни това желание, аз съм упълномощен да заявя, че Негово Величество императорът, като владетел на три милиона сърби, е принуден да бди за интересите на сръбското кралство — Кевенхюлер многозначително потупа шпагата си — и още днес ще даде заповед на своите войски да преминат река Сава, с което войските на Ваше Височество ще видят срещу себе си вече не сръбски, а императорско-австрийски войски.^[6]

Неочаквано и за двамата, Александър отговори с онази решителност, която понякога се ражда от отчаянието:

— И въпреки това отказвам. Съгласен съм да срещна и австрийските войски!

Граф Кевенхюлер обичаше измерените до стотна от секундата драматични паузи. Но тази, която последва категоричното заявление на княза, съвсем не беше преднамерена. За втори път днес Кевенхюлер-Меч се обърка — той беше очаквал всичко друго, но не и тази непоколебимост на Александър. Луд ли беше този човек? Или редицата успехи го бяха направили пагубно самонадеян? На какво можеше да разчита срещу австрийските корпуси? Измина твърде дълго време, преди графът да успее да заговори отново. Добре, ако Александър Батенберг не се боеше от австрийските корпуси, имаше още едно нещо, от което той се плашеше повече от всичко друго на света. И името на това нещо беше Русия.

— Може би Ваше Височество си дава сметка какво означава едно навлизане на австрийските войски в Сърбия — каза той с онзи доверителен тон, с който преди няколко години подсказваше всяка крачка на младия княз. — То би дало повод на Русия да окупира със своите войски България. А това ще ви коства най-малко вашия трон...

Ударът беше майсторски — силен, навременен, сразяващ. Решителен до преди минута, Александър, както казваше по-късно Кевенхюлер, „клюмна като цвят, попарен с вряла вода“. Той се прегъна като ранен, всичката кръв се оттегли от лицето му, погледът му угасна. И в този момент Кевенхюлер разбра: играта беше спечелена.

Князът се изправи и с трепереща ръка потърси облегалото на стола. После с колебливи стъпки отиде до стената и сякаш цялото му внимание се съсредоточи в две препарирани катерици на д-р Валента. Убеден, че е постигнал необходимото, посланикът се опита да подслади горчивата чаша:

— Всъщност вие трябва да сте благодарни — каза граф Кевенхюлер. — Войната беше изпитание, в което вие, българите, доказахте на света, че сте нация; доказахте, че сте достойни за свободата си. При топовните гърмежи на Сливница в България се роди истинското понятие за отечеството. Седми ноември хиляда осемстотин осемдесет и пета година е денят на възмъжаването на българския народ.

Раменете на княза потръпваха и издаваха скритите му ридания.

— Приемам — произнесе той тихо. — Моята войска днес ще прекрати военните действия.

Въпреки недоволството, с което българската войска прие вестта за примирието, на главния боен театър на 16 ноември не изгърмя нито една пушка. Но, същото не може да се каже и за района на Видин.

Макар че получи телеграмата за сключеното примирие още на 16 сутринта, генерал Лешанин отново реши да си направи оглушки и да опита с един последен удар да завърши кампанията, която досега се бе оказала непосилна за него. Вечерта той подложи крепостта на най-яростната артилерийска канонада от началото на обсадата. Но когато трябваше да се очаква, че от защитниците не е останал нито един жив и че пристъпът на сръбската пехота ще бъде нещо като неделна разходка, българите, които до този момент се бяха крили, ги посрещнаха така „горещо“, че атаката скоро се превърна в паническо бягство, а полето пред крепостта се застла с убити и ранени.

Последен опит за някакъв — макар и вече не решителен — успех генерал Лешанин направи на 17 сутринта, и то не срещу крепостта, а към село Арчар. Но когато и този опит се провали, той се принуди най-сетне да изпрати на капитан Узунов следното писмо:

„До видинския комендант.

Имам чест да Ви известя, че получих тази сутрин телеграма от моя върховен началник крал Милан I, че вчера между върховните началници на сръбските и българските войски се е състояло примирие под условие войските и на двете страни да останат по местата, които сега заемат, ни крачка напред.

Моля да ми известите приели ли сте и Вие заповед да спрете неприятелствата и според това да се съобразявам.“

Капитан Атанас Узунов отговори:

„До коменданта на Тимошката войска.

В отговор на писмото съобщавам на Ваше Превъзходителство, че получих телеграма, с която ми се

предава заповедта на *Негово Височество от Пирот* да прекратя временно неприятелските военни действия срещу сръбските войски по причина на примирието, за което ходатайствува австрийският посланик граф Кевенхюлер от страна на австрийския император.

Като Ви съобщавам за това, моля Ваше Превъзходителство да ме уведомите, ако сте получили подобна заповед, а тъй също да укажете кога и как намирате за по-сгодно да станат преговорите за провеждане на демаркационна линия.

Приемете и пр.

Началник на Северния отред и комендант на
Видинската крепост: капитан Узунов“

Като се страхуваше да не би случайно генерал Лешанин да не забележи злъчната ирония, която се съдържаше, в писмото му, капитан Атанас Узунов за всеки случай подчерта с дебели линии думите, които ние печатаме с курсив.

Войната беше завършила.

[1] „Белград е мирен, но креци за отмъщение и то трябва да му се даде. Казах ти, каквото мисля; направи това, което искаш. Но ако не чувствуващ в себе си кураж да спасиш положението, знай отнапред, че няма да ме видиш никога повече“ (фр.). ↑

[2] Каква абдикация, не ви ли е срам! Ние разстрелваме войниците пръсташи, а вие искате да бъдете династически пръсташ! Докато главата стои на раменете ми, от тази стая вие не можете да отидете никъде другаде освен право в Бела Паланка, право при войската! (ср.). ↑

[3] Швейцарският подполковник Хунгербюлер е присъствувал на някои екзекуции, извършени от сърбите през декември същата година.

↑

[4] „Боя се от гърците и когато носят дарове“ (лат.). ↑

[5] „Пушечно месо“ (фр.). ↑

[6] Думите на Кевенхюлер не са били празно сплашване. Това личи от едно поверително донесение на английския посланик във

Виена, публикувано в английската Синя книга, I, № 588: „Заплашванията на Кевенхюлер са били направени с важни намерения и щели изцяло да се изпълнят; два корпуса са били готови да тръгнат при първа заповед, а трескаво се говореше да бъде готово всичко, което е потребно за една кампания, защото се смятало като непреодолима нужда да се попречи на пълното затриване на Сърбия.“. ↑

Катанич полека отвори очи и срещна вторачения, в него поглед на Олга. Устните му се изпънаха в немоцна, но безкрайно нежна усмивка.

— Какво? — рече той. — Май отново те изплаших.

Винаги когато той заспиваше, Олга изживяваше безпаметен страх. Тогава бледото му лице застиваше, чертите му се отпусаха и Михаил Катанич заприличваше на мъртвец.

— Нищо — отговори Олга, като се опитваше да отвърне на усмивката с усмивка. — Започвам да свиквам. — После припряно промени темата: — Искаш ли да похапнеш? Докторът каза, че трябва да ядеш много.

— За да порасна — пошегува се сърбинът. — Какво има в канчето? Пак кисело мляко ли? Боже мой, как мечтая за една чудесна свинска пържола. — Той присви очи и преглътна шумно. — Да бъде два пръста дебела, крехка, а вътре малко недопечена. Няма да се обидя, ако бъде придружена и от чаша червено вино.

— Още не може — каза Олга, като му помагаше да седне в леглото. — Докторът не дава. Ако си послушен и не се мръщиш на киселото мляко и супите, след една седмица ще ти измоля и малко пилешко месце.

Тя седна до него на леглото и започна да го храни като малко дете. Впрочем Катанич вече имаше достатъчно сили, за да се храни сам, но този малък ритуал доставяше удоволствие и на двамата.

Едва бяха свършили закуската, когато вратата се отвори и при тях влезе фелдфебелът Иван, който след примирието се беше озовал в същата болница.

— Търсят те, Олга. Да поканя ли господина или...

— Не, ще изляза аз — отсече младата жена.

Катанич забеляза промяната, която стана у нея — очите ѝ заблестяха с нов, стоманен блясък, веждите ѝ склучиха бръчка на неумолимост, брадичката ѝ се повдигна решително — но не каза нищо и мълчаливо я проследи с поглед. Изглежда, че посетителят беше

чакал пред вратата, защото разговорът започна веднага и всяка негова дума достигаше ясно до ушите на ранения.

Непознатият: — Пак съм аз, Оле.

Олга (студено): — Защо си дошъл? Последния път ти казах ясно и разбрано, че повече не искам да те видя. Нито тебе, нито баща ти.

Непознатият: — И все пак дойдох. Разбери, не може така. Срамота е...

Олга: — Срамота?

Непознатият: — Срамота, разбира се. Какво ли не приказват хората.

Олга: — А, разбирам. Не ви е за мене, а за хората. Излагам ви, нали така? Но когато целият народ тръгваше на война, тогава ти не мислеше за хората и си остана на топло в къщи.

Пауза.

Непознатият: — Било, каквото било. Нека му турим пепел и да го забравим.

Олга (решително): — Слушай какво ще ти кажа. Това, което е било, аз няма да забравя. Разберете го веднъж за винаги и ме оставете на мира. Ако още веднъж някой от вас дойде тук, ще кажа на войниците да го изхвърлят. После ще отида в редакцията на някой вестник и ще разправа...

Непознатият: — Добре, добре. Само по-тихо, за бога. Няма защо да крещиш толкова.

Разговорът свърши без сбогуване. Олга влезе при ранения, затвори вратата зад гърба си и седна на стола до леглото. Устните ѝ още потреперваха от гняв. Няколко минути и двамата не проговориха.

— Ще се разсърдиш ли, ако те попитам нещо? — рече най-сетне Михаил Катанич.

— Беше брат ми — каза Олга. — Нали това искаше да ме питаш?

— Брат ти? — възкликна той. — И ти го изпъди?...

— Той беше мой брат. Сега имам само майка и... тебе...

После, без да вдига очи от някаква точка на пода, тя му разказа онази сцена от навечерието на войната, след която майка ѝ напусна завинаги семейството, а Олга скъса връзките си с Гавраил и баща си и постъпи като доброволка в санитарните войски.

— Не можехме да не загубим войната — тихо рече Катанич, след като изслуша разказа ѝ. — Щом една майка не само е надживяла

страха за живота на единствения си син, но и е напуснала дома и семейството си, защото той отказал да отиде войник, значи наистина целият ваш народ се е вдигнал да воюва. А ние... — Той не довърши, но изражението му подсказа колко скръбно беше за него сравнението, което не изрече.

Двамата отново замълчаха, всеки отдаден на собствените си мисли.

Вратата се отвори без почукване и Олга скочи на крака — в стаята беше влязъл княз Александър, съпроводен от главния лекар на болницата. Князът поздрави младата жена, после стисна ръката на ранения.

— Monsieur le capitaine — заговори князът, — je suis fier de pouvoir serrer la main.^[1]

— Можете да ми говорите на български, Ваше Височество — с почит, но без раболепие отговори Михаило Катанич.

— Вие сте смел, а ние уважаваме смелите — каза Александър, като зае опразнения от Олга стол. — Боже мой, ако всички сръбски офицери приличаха на вас, не зная какъв би бил изходът на войната.

— Благодаря ви за комплимента, но не приемам заключението ви. Войната завърши по единствения възможен начин.

— И това го казвате *вие*? — искрено се изненада князът.

— Аз бях против войната, Ваше Височество, и доколкото зависеше от слабите ми възможности, сторих всичко, за да я предотвратя. Но същевременно аз съм сръбски офицер и трябваше да изпълня дълга си.

— И вие го изпълнихте прекрасно, капитан Катанич. Честна дума, ако не беше, противно на всички обичаи, аз бих ви наградил с най-високия наш орден за храброст. — Александър Батенберг се огледа. — Грижат ли се добре за вас, господин капитан?

— По-добре, отколкото ако бях в сръбски лазарет, Ваше Височество.

— Поверили са ви в сигурни ръце — едва забележимо се усмихна князът, като кимна към младата жена. Той си спомни своето предишно желание да узнае какво свързваше ранения сръбин с българската санитарка. — Вие дължите голяма благодарност на госпожица Хаджиспасова, капитане. За вашето спасение тя е извършила подвиг, който мъчно би се удал и на много мъже.

Катанич погледна с благодарност към поруменялата млада жена.

— Надявам се, че бъдещето ще ми даде възможност да ѝ се отплатя стократно.

Обзет от старото любопитство, Александър подхвърли:

— Уви, бъдещето... Кой от нас знае какво му носи то? Някое събитие — тази нещастна война например — събира пътищата ни, а после...

— Надявам се, че в този случай ще бъдете лош пророк, Ваше Височество. Госпожица Хаджиспасова е моя годеница, а когато оздравея под грижите на вашите отлични лекари, надявам се, че ще стане и моя жена.

— Ваша годеница? — възкликна князът. — Предполагам, че това е отскоро?

— Не, отпреди войната. Нещастната война, както я нарече Ваше Височество, ни раздели, за да ни срещне отново при тези обстоятелства.

— Himmelherrgott!... — Това е най-удивителната история, която съм чувал през живота си, господин капитан. Най-удивителната история! — повтори Александър, докато с една част от съзнанието си мислеше за успеха, който щеше да пожъне из салоните с нея. — Искрено сърадвам и на двама ви и благодаря на бога, че нито една от раните ви не е била смъртоносна. — Той се закани шеговито с пръст: — Значи ще ни лишите от една прекрасна санитарка, капитане. А вие, госпожице? Минавате в лагера на противника?

Изчервена като вишна, Олга сякаш бе загубила дарбата си да говори. Катанич ѝ се притече на помощ:

— Не говорете повече за противници, Ваше Височество. Печалното недоразумение завърши и ние отново сме само два братски народа.

— Дано да сте прав, господин Катанич — рече замислено князът, като се изправи. — Печалното недоразумение, както вие наричате безумието на една шепа хора, беше заплатено с твърде висока цена. Ще бъдат необходими много време и много усилия, за да заздравеят напълно раните от недоразумението и никаква сянка да не затъмнява повече братството на двата народа. — Той се ръкува пак с болния и неговата болногледачка. — Ще се радвам да чуя добри новини за вас двамата.

Когато останаха сами, Олга заговори развълнувано:

— Не биваше да му казваш.

— За нашите намерения ли?

— За това и за всичко друго.

Той я изгледа продължително.

— Имаш ли някаква причина, за да го крием?

Олга разбра. Въпросът му всъщност означаваше: „Мартинов е настанен в двореца. Князът навярно го посещава всеки ден. Уплаши се новината за нашата предстояща женитба да не достигне до него, нали?“

— Почувствувах се засрамена — отговори тя.

Замълчаха. Беше едно от онези мълчания, които издълбават пропаст между хората.

— Знаеш ли — наруши тишината Катанич, — ние допускаме между нас да има нещо недоизказано и това е по-лошо от всичко. Искаш ли да поправим това, преди да е станало късно? — Тя кимна. — Говоря за капитан Мартинов, разбира се. — Олга повторно кимна. Мартинов наистина беше единствената тема, която двамата грижливо заобикаляха. — Той е ранен, нали?

— Да — отговори тя тихо.

— Отиде ли да го навестиш?

— Не.

— Защо?

Тя замълча. Как да му обясни, че да открадне един час от задълженията си към него, Катанич, за да отиде при човека, за когото е била сгодена, ѝ се бе струвало грозно като изневеряра?

Катанич поклати глава:

— Не си постъпила добре. Каквото и да е имало между вас, не си постъпила добре. Капитан Мартинов е герой, заслужил вечната признателност, на народа ви. Аз самият, го видях да извършва чудеса от храброст при Вrabча. А на Сливница той лично поведе войските срещу нас и постави началото на края. — Той се усмихна тъжно. — На нашия край...

— И ти ме съветваш да отида?

— Имаш ли някакви причини извън мене, за да не отидеш? — Тя кимна отрицателно. — Тогава иди. Иди веднага. Да, наистина веднага. Ако отложиш, може пак да се разколебаеш...

Когато я въведоха, Олга с един поглед обхвана обстановката. От стаята, разположена на горния етаж на двореца, бе изнесено всичко ненужно. До ослепително бялото легло имаше масичка с лекарства, понататък няколко стола и нищо друго. Стаята беше голяма, а липсата на мебели я правеше да изглежда огромна.

Завит почти до брадата, на леглото лежеше Мартинов. Освен него в стаята се намираха вече познатият на Олга д-р Шарл Роа, придворният лекар, и една висока стара жена, слаба и едва-едва прегърбена, в черни дрехи и със сиви коси, събрани в кок на тила.

— Ще ви оставя при болния, госпожице — заговори пръв д-р Роа. — Имайте предвид, че не бива да говорите много. Уморява се, пък и раната... — Той поклати загрижено глава и добави тихо: — И по възможност да не се вълнува. Вредно е за него, знаете.

Олга кимна мълчаливо. Струваше ѝ се, че ако проговори, сълзите ще рукнат неудържимо от очите ѝ. Докато все още стоеше нерешително до вратата, старата жена приближи със ситни крачки към нея. Едва сега Олга забеляза, че под съсухрената ѝ старческа кожа се бяха запазили правилни, дори красиви черти, които поразително напомняха лицето на Мартинов. Двете жени останаха около минута загледани една в друга.

— Вие ли сте Олга Хаджиспасова? — наруши мълчанието по-старата. Олга безмълвно потвърди. — Божичко, аз толкова отдавна исках да те видя, дете. — Жената заговори на „ти“, но това не направи впечатление никому; тя беше на възраст, когато всички условности са излишни. — Разбра ли? Аз съм майката на Мартинчо.

За трети път днес Олга само кимна глава. Брадичката ѝ леко потреперваше.

— Ех, не се сбъднаха молитвите ми, мило дете — продължи старицата. В гласа ѝ имаше скръб, но не и упрек. — Не се сбъднаха. Колко молби отправих към майката Богородица да ви видя задомени, да подрусам внуче на коленете си, но... не би! Колко му думам: „Искам да я видя бе, Мартинчо. Доведи ми я!“ А той все отвърщаше: „Има време, мамо. Потърпи. Ще я доведе, ще я видиш.“ Божичко, а то било съдено тука — тя показва с очи леглото — да се срещнем...

— Мамо! — обади се откъм леглото слабият глас на Мартинов.

— Да, Мартинчо, да. Излизам. Нали знаеш, отдавна исках да я видя...

Старата жена излезе и затвори вратата зад гърба си. Д-р Роа отдавна беше направил същото. Олга, полека приближи до леглото и седна на стола край него.

Видът на Мартинов я порази. Лицето му беше толкова бледо, че почти се сливаше със снежната белота на възглавницата. Бузите му бяха изпити, очите — хлътнали в орбитите, устните — безкръвни.

— Благодаря ти, Оле — тихо заговори Мартин Мартинов, като се мъчеше да скрие страданието, което всяка дума му причиняваше. — Благодаря ти, че си дошла да се сбогуваш с мене.

Две кристално-бистри струи бликнаха от очите ѝ и се стекоха по бузите. Без да го съзнава, тя също заговори на „ти“:

— Защо да се сбогувам? Ти ще оздравееш. Казаха ми: куршумът е изваден и раната вече заздравява.

— Излъгали са те, Оле. — Той говореше спокойно, без следа от страх. — Чувствувам, че ще умра. Но, моля те, не плачи. Най-последно не е толкова страшно.

— Не, няма да умреш — каза тя през сълзи. — Не бива да умреш!

— Добре, добре — успокои я той. — Да не говорим за това.

Замълчаха. Тишината се нарушаваше само от хълцането на младата жена. Мартинов я изчака да се поуспокои и заговори отново:

— Много пъти питах за тебе. Грижиш се за капитан Катанич, нали?

Докато бършеше сълзите си, Олга потвърди.

— Той ли е, Оле? — Това всъщност означаваше: „Капитан Катанич ли е сърбинът, заради когото върна нашия годеж?“

Олга избягна погледа му, но не го излъга. Пред лицето на смъртта няма място за лъжи.

— Той е.

— Боже мой, какво злощастие беше тази война! — възкликна глухо Мартинов. — Знаеш ли — рече той след малко, — аз просто имах предчувствие, че ще го срещнеш. Това трябваше да се случи! Затова, именно затова не пожелах да ме придружиш до София.

— Не говори така! — проплака тя. — Предпочитам да ми говориш с омраза, да ме хулиш, ругаеш, но не и...

— Радвам се за тебе, Оле. Капитан Катанич е герой, славен герой. С геройството си той показва, че е достоен за любовта ти. Искрено ви пожелавам да бъдете щастливи.

Сълзите ѝ рукаха отново. Тя се опита да каже нещо, но се задави в хълцанията си и неочаквано скочи и с мокро лице избяга от стаята.

[1] Господин капитан, горд съм, че имам възможност да стисна ръката ви (фр.). ↑

*Добре дошли, мои царски гости!
Добре дошли, лъзове
безстрашни!*

Ив.
Вазов

На 14 декември в София стана едно тържество, каквото Княжеството не помнеше и пред което бледнееха даже празненствата по Освобождението. В този ден столицата беше украсена от хиляди трицветни знамена, които се развяваха над къщите, учрежденията, училищата, плющяха на върха на зелените мачти, издигнати на главните улици, и на многобройните триумфални арки, окичени целите с чемшир и венци.

София посрещаше славните български синове, които се връщаха от бойното поле!

В този ден нито един софиянец не беше останал в къщи. Неизчислимото множество хора, облечени в най-хубавите си дрехи, изпълваше двете страни на улиците, мнозина — по-нетърпеливите — бяха излезли дори извън града по Сливнишкото шосе. Всеки носеше китки цветя да украси гърдите на някой юнак, всеки се натискаше да бъде по-напред, в много очи блестяха сълзи на гордост и умиление.

Точно в единадесет часа сутринта полковете се зададоха откъм Сливница. Въздухът се раздра от такова „ура“, сякаш небето се срина над главите на хората.

Начело на войската яздеше княз Александър в проста полева униформа. Едничката декорация на гърдите му беше българският кръст за храброст. Красивото му лице грееше от младежка бодрост и от онзи неописуем възторг, който е присъщ само на победителите. В една редица зад него яздеха командирът на корпуса подполковник Николаев, началник щаба на армията капитан Рачо Петров, братът на

княза принц Франц-Йосиф, капитан Олимпий Панов, ротмистър Анастас Бендерев, офицерите от щаба на корпуса и княжеските адютанти. Зад тях напредваха полковете с развети бойни знамена.

Сред гърмотевичните викове на ликуващия народ и тържествените звуци на „Шуми Марица“ князът премина под първата триумфална арка и вдигна ръка за поздрав. Хиляди калпаци хвъркнаха към небето. В един миг като че ли се отприщи бент — гигантска вълна от хора полетя към него и го обсипа с венци и китки. Докато князът стискаше стотиците ръце, протегнати към него, турският пратеник в комисията за сключването на мирния договор Абдулах Маджид паша, който заедно с другите дипломати и български министри беше на официалната трибуна, се наведе към Илия Цанов и рече:

— Благородството на сърцето у вашия славен княз няма нищо друго равно на себе си, освен неговия героизъм.

Александър Батенберг бавно отмина нататък, към центъра на града, като не снемаше ръка от челото и поздравяваше наляво и надясно. Зад него прогърмя едно „ура“, което разтърси въздуха и земята — същото „ура“, което се бе носило над Сливница, Гургулят, Драгоман, Цариброд и Пирот. Полковете приближаваха...

Изведнъж Рачо Петров забеляза едно познато лице и свърна коня си извън редицата. Към него протягаше ръце Султана Хаджиминчевич. Когато спря до нея, девойката окичи гърдите му с китка цветя, а той я улови под мишниците, без видимо усилие я издигна до себе си и сред радостното ръкопляскане на околните я разцелува шумно. После я остави пак на земята, наведе се към нея и каза:

— Сега пак принадлежа само на тебе. Ще дойда днес следобед. Искам да насрочим сватбата колкото може по-скоро...

И друг офицер от свитата на княза се отдели от строя: Бендерев. Сред хилядите засмени лица той откри познатата късо подстригана бяла коса на Драган Цанков, отиде до него, разтърси ръката му и прошепна:

— Слава богу, свърши и туй чудо, бай Цанков. — Той никога не беше се обръщал така свойски към стария народен деятел, но на победителите всичко се прощава. — Сега ще подхванем онова, което бяхме прекъснали. Дойде пак време...

Драган Цанков беше достатъчно съобразителен да не напомни на младия офицер начина, по който се бяха разделили преди по-малко от

два месеца...

Стегнатите редици и бодрият вид на войската порази посрещачите. Това не бяха само войници, а героите от Врабча, Мека Црев, Три Уши, Нешков връх и Пирот! Прелестни и страшни! С гугли от овчи кожи и неощавени кожуси на раменете, войниците имаха вид на някаква варварска орда.

Абдулах Маджид паша отново проговори:

— Добре, че тези юнаци не се отправиха към Цариград, защото не вярвам да можеше някой да ги спре...

Задържан на всяка крачка от полуделия от възторг народ, изслушващ подготвени и импровизирани речи, князът най-сетне достигна до двореца. Тогава слезе от коня и се изкачи на балкона.

Започваше тържественият парад на войските.

— Но разберете, че това е лудост, господин Мартинов — повтаряше за стотен път д-р Роа. — Вие искате да бъда съучастник във вашето самоубийство!

— И все пак ще стана, господине. Разбирате ли ме? Пристигат *моите* войници, хората, с които съм делил всичките ужаси на войната. Аз не мога да не ги посрещна, да не ги поздравя.

— Но този поздрав вие ще заплатите с живота си!

Мартинов се усмихна подкупващо:

— Хайде, оставете за малко утешенията, които по професионално задължение ми казвате, и отговорете откровенно: ако не стана, ще оживея ли? Виждам, не отговаряте. Не се тревожете, докторе, аз знам, че ще умра. Ден по-рано или ден по-късно — няма значение. Нима искате да умра със съзнанието, че не съм изпълнил последния си дълг?

Като разбра, че д-р Роа най-сетне се предаде, Мартин Мартинов отмахна завивката, спусна крака на пода и се изправи. Олюля се, залитна, но преди лекарят да каже неизбежното: „Видите ли, аз нали ви казвах...“, той се улови за леглото и като призова всичките си сили, остана на крака. Д-р Роа и камериерът на княза му помогнаха да се облече, после почти го отнесоха до прозореца, откъдето той искаше да наблюдава парада на войската.

— Не, не искам да ме крепите — каза Мартинов. — Не искам войниците ми да ме запомнят така, като немощнен старец, който няма сили да се държи прав.

— Вие наистина нямате сили да се държите прав — отговори лекарят. — Не мислете за това, господин Мартинов. Дори само ставането ви е повече, отколкото съм виждал в цялата си медицинска практика.

— Не искам — неотстъпчиво настоя раненият. — Подайте ми, моля, тези два стола. Така. Те са по-ниски от рамката на прозореца и ще ме крепят, без да се виждат отвън. Така, благодаря ви. Сега, ако обичате, отворете широко прозореца.

Той издигна ръка до козирката на фуражката си.

Навън парадът започваше.

Полковете един по един се нижеха пред двореца. След като отвърщаха с „ура“ на княжеския поздрав, много от войниците отместваха очи и на прозореца отляво на балкона съзираха един красив млад офицер с безкръвно изпито лице, но със сияещи от воински плам очи, който стоеше неподвижен като мраморна статуя и ги поздравяваше.

— Къде е моят полк? Къде са славните ми бдинци? — трескаво произнесе Мартинов, когато маршът на полковете завърши.

— Не зная, господин Мартинов — с тон на извинение отговори д-р Шарл Роа, който също беше забелязал отсъствието на Бдинския полк.

— Чувам ново „ура“ — обади се камериерът. — Може би са те, господин капитан.

Но и този път не бяха бдинци. Неочаквано за всички, дори и за княза, пред двореца преминаха два полка и един ескадрон, които никой не очакваше. Това бяха полкове от сборните части, които бяха оставени при Драгоман, извървели за една нощ петдесет километра, за да участвуват в парада и да изминат след това същите петдесет километра по обратния път.

Мартинов се олюляваше, но със свръхчовешко усилие на волята се държеше още прав. Лекарят не снемаше поглед от него и не преставаше да се удивлява — според всичко, което знаеше за възможностите на човешкото тяло, Мартинов отдавна трябваше да

лежи в безсъзнание на пода. Но офицерът не падаше. Той стоеше още прав, с ръка до козирката и продължаваше да пита:

— Къде са моите бдинци?

Д-р Роа приближи до него, улови ръката му и ласкаво го потегли:

— Може би са закъснели някъде. Елате и си починете. Когато се зададат, ще станете пак да ги посрещнете. Обещавам ви.

— Не, докторе. Знам, чувствавам, че ако се отделя от прозореца, никога повече няма да имам сили да приближа до него. Оставете ме. Ще стоя и ще чакам.

В гласа му звучеше същата упоритост и същата несломима воля, с които преди месец бе повел войските на щурм срещу Три Уши. Лекарят вдигна безпомощно рамене и застана на една крачка зад него.

Отсъствието на бдинци се дължеше на една съвсем случайна и съвсем глупава грешка. Заблудени и увлечени от движението на безбройните тълпи по улиците, те се бяха изгубили и направиха една непредвидена дълга обиколка из града. Когато най-сетне се явиха, князът се бе прибрал от балкона и в момента разговаряше с дипломатическите агенти (между тях беше и представителят на Русия), които му поднасяха официалните поздравления за победата.

Доложиха на княза за пристигането на „изгубения полк“, той се извини на дипломатите и излезе на балкона. Очакваше да чуе познатото „ура“, но се излъга. Никой не го приветствува. Малцина го забелязаха. Погледите на строените пред двореца войници бяха отправени не към балкона, а към прозореца вляво. Александър също се извърна.

Там стоеше Мартинов и поздравяваше своите войници.

Изведнъж стана нещо, което никой церемониал-майстор не би могъл да измисли. Офицери и войници, корави и силни мъже, не трепнали нито веднъж пред лицето на смъртта, сега без заповед и без уговорка свалиха фуражки и калпаци и паднаха на колене. Народът, който задръстваше площада, последва техния пример и също коленичи...

Целият площад, цивилни и военни стояха на колене. Народ и войска отдаваха почит и се прощаваха с благородния човек и безстрашния воин, който заповяда атаката на Три Уши, станала превратната точка на войната...

Когато най-сетне и последният бдинец напусна площада, Мартин Мартинов изведнъж рухна безчувствен в ръцете на доктор Шарл Роа.

Повече не дойде в съзнание. Четири дни по-късно, на 18 декември 1885 година, издъхна, като конвулсивно стискаше в шепата си ордена за храброст, който бе получил от княза на паметния 7 ноември. Последните му думи, произнесени в трескаво бълнуване, бяха същите, с които преди петдесет дни бе повел войниците в решителната атака:

— Напред, юнаци, напр...

Първо прозвуча една самотна камбана — звънна като детско гласче и бавно заглъхна като майчино ридание. След нея се обади втора, после трета, четвърта... Посърнала, София сякаш замря.

Тежката желязна порта на двореца се отвори. Хилядно множество, изпълнило Александровския площад, свали шапки и занемя. Тъжната процесия полека се заизнизва през портата и между смълчания народ. Ограден от взвод войници от Бдинския полк, начело беше един лафет от оръдие, теглен от осем бели коня, наметнати с черни траурни плащеници. Върху лафета лежеше ковчегът с покойника, покрит с трицветно знаме; обикновен дървен ковчег, боядисан в черно и без никакви украшения. Зад лафета бавно крачеха шестима офицери. В ръцете на петима от тях върху тъмночервени кадифени възглавнички личаха ордени и отличията на починалия; шестият носеше сабята му, същата, с която той бе водил своите войници на Вrabча и Три Уши. После в очертанията на вратата се появи княз Александър. Висок, бледен, опасан с траурен шарф, той водеше под ръка една съсухрена старица. Нейното лице не се виждаше под гъстия черен воал, но хората знаеха — това беше жената, родила и отгледала великия българин, когото днес всички зовяха „рицаря на войната“. Зад тази двойка вървеше многобройна група офицери, почти петстотин души, после целият софийски духовен клир, дипломатическото тяло, министри и видни общественици, висши чиновници, един пълен пехотен полк и четири оръдия. А щом процесията завърши, множеството се нареди зад нея и се отправи към църквата — цяла София, жени и мъже, стари и млади, изпращаше тленните останки на Мартин Мартинов и сякаш чрез него отдаваше почит и на всички онези, които със саможертвата си извоюваха победата.

Колоната бавно достигна до храма „Свети Крал“. Князът и няколко висши офицери излязоха напред и вдигнаха на ръце ковчега. Когато влизаха в църквата, от тълпата се отдели още един мъж и се присъедини към тези, които носеха тялото на покойника. Беше дребно

и смачкано човече, в полуселски, полувоенни дрехи, с проскубано калпаче на главата и небръснато лице, по което се стичаха тежки сълзи. Князът се извърна и прошепна на Бендерев, който се бе случил зад него:

— Кажете на този да се махне, ротмистър Бендерев.

— Не бива, Ваше Височество — отговори по същия начин Бендерев. — Това е вестовоят на Мартинов. Беше му верен и предан като куче.

— Но, нали разбирате?...

— Нищо, че нарушава церемониала, Ваше Височество. Искрените чувства са по-важни от церемониите!

И стана така, че неизвестният шоп Мито, баща на убития при Вrabча Радой, рамо до рамо с княза, Николаев, Рачо Петров, Паприков, Бендерев и други висши офицери, внесе ковчега на своя любим Мартинов.

Църквата постепенно се изпълни с трепкащата жълта светлина на стотиците запалени свещички. После се възнесе един самотен глас. Опелото започваше...

Олга не искаше хората да видят, че и тя е дошла да изпрати Мартинов до вечното му жилище. Не се срамуваше от миналото, нито се страхуваше от сплетните, но сега, в тази минута на искрена печал, не би могла да търпи многозначителните погледи, побутванията на клюкарите, набързо прошепнатите злодумства. И затова въпреки гъстия воал, спуснат пред лицето ѝ, тя странеше от тълпата, криеше се между кръстовете и големите паметници и чакаше церемонията при гроба на покойника да свърши. Отдалеч до ушите ѝ достигаха тъжното и малко провлечено пеене на свещениците, воплите на жените, откъслечни думи от речите на ораторите.

Погълната от мъката си, Олга не забелязваше, че не е единствената, която избягва тълпата. На десетина крачки от нея, закрыта зад някаква паметна плоча от мрамор, стоеше една висока и стройна жена в тъмни дрехи и с воал пред очите. В нея поразяваше не толкова самотността ѝ, нито тъгата, която лъхаше от цялата ѝ фигура, а букетът в ръцете ѝ. Виждаше се, че под тънката оризова хартия, в която беше завит, се намираха не свежи цветя, а стари, изсъхнали, загубили предишните си багри карамфили...

Разнесоха се прощалните залпове на оръдията и на полка войници. Церемонията свърши и хората бавно се разотидоха.

Когато около пресния, отрупан с венци и букети гроб остана само един улисан в работата си гробар, Олга най-сетне напусна укритието си. Едновременно с нея приближи и непознатата. Гробарят прекъсна своята шетня и с изненада се загледа в тези две жени, които в безмълвно смирение застанаха една срещу друга от двете страни на гроба; две жени, които до този момент съзнателно, макар и по различни причини, бяха избягвали хората: едната предпочиташе да не среща познатите си, а другата — защото познатите ѝ предпочитаха да не я срещат. Те почти не се забелязаха, а с разплакани иззад воалите очи се прощаваха с покойника, който лежеше някъде под цветята и венците. И друго поразя гробаря: по-високата от двете жени носеше букет от сухи, пожълтели от времето карамфили.

— Госпожа — не се стърпя той, — вашият букет не е ли малко...

Двете жени се откъснаха от мислите си, извърнаха очи първо към гробаря, после — към букета.

— Цветя има в ръцете на всички — тихо отговори непознатата. — А аз му нося най-скъпото, което притежавам.

Олга трепна. Краткото „му“ на непознатата криеше цяла бездна от чувства и спомени. Повече никой от тримата не проговори.

После жените поставиха букетчетата си в подножието на простия дървен кръст, върху който бе написано само: „Капитан Мартин Янакиев Мартинов, 1856–1885“.

Така и останаха цветята: белите хризантеми на Олга до изсъхналите карамфили на Сузана.

Един месец по-късно в София се състоя и друга церемония, която обаче мина напълно незабелязано. Дори и случайните минувачи, подгонени от страшния студ, не ѝ обърнаха никакво внимание. В края на краищата една сватба, на която освен кумовете присъства още само един човек, не заслужава особен интерес.

В този ден Олга Хаджиспасова и Михаило Катанич се венчаха. За кумове Олга беше поканила приятелката си Султана Хаджиминчевич и майор Рачо Петров — той междувременно беше получил повишение. Смятаха никой друг да не присъства на скромната церемония. Но когато бяха вече в малката църквица „Света Петка“, оказа се, че трябва да присъства още някой — старият свещеник с треперещите ръце им обясни че за религията кумовете стават роднини и не могат да се оженят помежду си.

— Почакайте една минута — каза Рачо Петров. — Ще изтичам навън и ще доведа първия приятел, когото среща.

Случи се така, че първият срещнат приятел беше Кронислав Херуц. И той на драго сърце даде съгласието си да кумува на някогашната си несбъдната мечта Олга Хаджиспасова и на прославения сръбски офицер Катанич. Наистина Херуц беше католик и това може би щеше да се окаже нова пречка за обряда, но за щастие беловласият свещеник не се досети да попита за вероизповеданието му.

Катанич беше в своята униформа, по която, въпреки многократното изпиране, още личаха петната от кръв; Олга — в същото палто, с което бе изминала пътя от Сливница до Цариброд. Султана постави едно бяло венче в косите на приятелката си и това беше цялата украса на младоженката. Самата Султана носеше хубава рокля, но в църквата беше толкова студено, че и тя не махна палтото си. Кронислав Херуц беше с ловна полушубка, отдавна загубила първоначалния си цвят. От петимата единствен майор Рачо Петров блестеше в своята парадна униформа, със златни еполети на раменете и с цяла редица ордени на гърдите.

Церемонията беше кратка и някак си делнична, лишена от всякаква мистичност и тържественост. Дали поради студа или защото беше схванал, че обрядът беше само обикновена формалност, свещеникът явно не се престараваше и бързаше колкото му позволяваха старческите сили и треперещите ръце.

— Боже мой! — възкликна Херуц, когато службата свърши и младоженците получиха поздравленията на свещеника, кумовете и единствения свидетел. — Никога не допусках, че ще доживея такова нещо: най-големият сръбски юнак се жени за една българска доброволка, а на сватбата присъствува не друг, а началник щаба на българската армия! Ако разкажа това нещо в Загреб, ще ме нарекат лъжец над лъжците...

— Дори току-що се целунахме с господин Катанич — добави с усмивка Рачо Петров. — Дявол да го...

— Раче! — смъра го предупредително Султана, като му напомни с очи, че се намира в църква.

— Кой знае, може би в това има нещо символично — допълни майорът. — Безсмислената война премина, братството остана...

Като знаеше, че Олга няма да вземе нищо от приготвения ѝ в къщи богат чеиз, Султана подари на младоженците покривки, чаршафи и други полезни и практични неща; Рачо Петров — топче хубаво сукно на Олга и красива златна табакера на Катанич.

— Само аз нямам какво да ви подаря — оплака се Кронислав Херуц, след като няколко пъти прерови джобовете си. — Но затова пък почерпката ще бъде от мене.

Мислеха, че и този обичай е вече завършен, когато Рачо Петров ги спря отново.

— А това е от Негово Височество — каза той, като закачи на Олга изящен златен пандаптив и подаде на Катанич една сабя с разкошно гравирана сребърна дръжка, украсена и с инкрустирани скъпоценни камъни.

— Благодаря на Негово Височество — рече Катанич замислено, — но подаръка не мога да приема. — Той почувствува лошото впечатление, което думите му направиха, и обясни: — Разбирате ли, неудобно е... Аз съм сръбски офицер, пленник и...

— Негово Височество предполагаше, че ще направите такива възражения — отвърна майорът. — Затова той ви подарява тази сабя

като частно лице, а не като български княз. Вземете я, господин Катанич — помоли се той. — Вие сте храбър, а ние, българите, уважаваме храбростта. Нека тази сабя ви напомня винаги за уважението, което ние храним към вас и към вашата храброст.

— Вземи я, Михаиле — помоли го и Олга. Очите ѝ се бяха напълнили със сълзи.

Катанич се поколеба още няколко секунди, после взе сабята.

— Негово Височество ви поздравява и ви пожелава щастие и дълъг живот — каза Рачо Петров. — Той имаше желание да присъствува лично на сватбата ви, но се отказа заради вас, господин Катанич. Страхуваше се, че неговото внимание може да се стори твърде странно на някои хора в Белград...

— И е имал право — усмихна се сърбинът. — Мога да си представя каква ще бъде реакцията в Белград, когато научат, че пленникът Катанич си е довел от София булка. А ако и българският княз беше присъствувал на сватбата му...

Петимата излязоха навън, оставиха подаръците в шейната, с която младоженците щяха да отпътуват, и отидоха в един близък ресторант. Вървяха бавно — Катанич още се движеше с помощта на бастун.

След като похапнаха и изпиха по чаша вино в чест на младоженците, Херуц се обърна към Олга:

— Доколкото зная, вашата майка е още в К., госпожице Хаджиспасова?

— Госпожа Катанич — усмихнато го поправи Олга.

— Боже мой! — плесна се по челото хърватинът. — Разбира се, че сте вече госпожа Катанич!

— Да, майка ми наистина е в К. и доколкото зная, не се готви да се връща скоро.

Лицето на Херуц придоби странно изражение на разнежване, което не беше твърде привично за него.

— Моля ви, когато ѝ пишете, поздравете я от мене. — Той се усмихна смутено. — С нея ни свързва много добро приятелство...

— Хайде, хайде, Херуц — засмя се Рачо Петров. — Вие говорите така, сякаш се готвите да мрете. Защо Олга да пише чак от Белград, когато лятос или госпожа Хаджиспасова ще се върне в София, или вие ще се случи да минете през К.?

Но хърватинът поклати отрицателно глава:

— Аз също заминавам. Утре или най-късно други ден.

— Заминавате? — изненада се майорът. — Дявол да го вземе, ако това не е някоя от вечните ви шеги, София ще загуби най-оригиналния си ум и най-острия език.

— Заминавам — потвърди Херуц. — Знаете ли, приятели, нещо се случи с мене. Не мога да го назова по име, но го чувствавам. Нещо се случи с мене през войната и вече не съм онзи Херуц, когото познавате. — Той се засмя смутено, извинително. — Винаги съм гледал на войната като на безумие, на всяка борба изобщо — като на излишно усложнение. Войниците и борците наричах самоубийци и се подигравах с тях. Трябваше да стане тази глупава война, за да разбере колко съм се лъгал. Простите доброволци и харамии на Паница ме научиха, че на този свят не всичко е личното благополучие, че веселбите и приятните приключения не могат да бъдат смисълът на живота. Има и нещо друго, по-голямо и по-красиво, за което заслужава не само да се живее, но и да се умре.

— И затова ли заминавате, господин Херуц? — сериозно попита Катанич.

Хърватинът потвърди с кимване на глава.

— Затова. Моята родина не е свободна и се нуждае от силите на всички свои синове. Дано примерът на българските войници ми помогне да изпълня дълга си към нея.

Всички замълчаха. Дори пропуснаха да пожелаят успех на Кронислав Херуц в трудното поприще, което си бе избрал. Вместо да бъдат весели и горди, думите му ги изпълниха с необяснима печал.

Изпиха още по една чаша и станаха. Младоженците облякоха тежките шуби, подплатени с вълчи кожи — те също бяха подарък от Рачо Петров, — и се настаниха в шейната. Към скромния им багаж Херуц прибави „за щастлив път“ и една каса различни напитки, която купи в ресторанта. Последни прегръдки, и пожелания, целувки и „да пишете често“. После коларят размаха камшика и шейната с весел звън се плъзна по пътя. Другите трима останаха пред ресторанта и махаха с ръце, докато шейната се скри в далечината.

— Всички тръгваме за някъде — тихо каза Херуц. — Щастливи са, които пристигат...

ЕПИЛОГ СЛЕД БУРЯТА

— Ние сме като дървета след буря — каза Катанич. — Някои от нас стихията изтръгна от земята и те загинаха. Други, прекършени, ще се опитат да се изправят, но няма да надмогнат раните си и бавно ще изтлеят. Трети обаче, най-силните, чиито корени са забити най-дълбоко в земята, макар и наранени, осакатени, с пречупени клони, все пак ще се съвземат и ще продължат да живеят.

(Из първа глава)

Когато влезе в улица „Војничка“, младият розовобузест поручик пооправи униформата си и се огледа. В този подранил летен ден — беше едва началото на май — тихата белградска уличка преживяваше своето делнично ежедневиe. До дъсчената сграда вляво няколко жени бяха събрали глави и явно клюкарствуваха оживено. По-нататък четири окаляни до ушите малчугани играеха на ашици и ту се препираха яростно, ту избухваха в безгрижен смях. На пейката зад тях двама старци се припичаха на слънце, премятаха зърната на броениците между пръстите си и полугласно бистреха политиката. Отнякъде долитаха глухи удари — бъчварят в края на улицата набиваше обръчи. Въздухът ухаеше на пролет, на цвят, на млада зеленина, а птичките сякаш се надпреварваха да възпяват пробудения след дългия зимен сън живот.

Поручикът се поколеба, после приближи до махленските клюкарки и ги попита нещо. Посочиха му една полусхлупена къща на петдесетина крачки по-надолу, която почти не се забелязваше зад буйно разцъфтелите люлякови храсти, изпълващи двора ѝ. Младият офицер отново оправи с привичен жест униформата си и се насочи към къщата, изпратен от любопитните погледи на жените.

Бутна незатворената порта и влезе. В двора една жена, млада и красива, но с израз на човек, който е преживял много, простираше пране и си тананикаше някаква песен с непозната мелодия. Тъй като тя беше почти гърбом към вратата и не беше забелязала влизането му, поручикът направи няколко крачки към нея и се изкашля предупредително. Жената се извърна, изгледа го и в очите ѝ за миг трепна загриженост.

— Търся капитан Катанич — каза любезно офицерът. — Капитан Михаило Катанич.

— Аз съм негова съпруга — отговори жената на сръбски, но с чужд акцент и с много грешки. — За какво ви е необходим?

— Трябва да се срещна с него. В къщи ли е?

— В къщи — потвърди Олга.

— Моля, госпожо, кажете му, че поручик Божа Пейчинович от Военното министерство го търси.

Въпреки учтивата молба Олга остана неподвижна около минута, загледана замислено в госта. Най-сетне, изглежда се реши, защото избърса ръце в престилката си и влезе в дома. След малко излезе и с мълчалив жест покани поручика да влезе.

Младият Пейчинович прекрачи и се огледа с любопитство. Домът на този легендарен капитан Катанич беше подреден скромно, но светеше от поразителна чистота и същевременно беше стоплен от някаква интимност, която сякаш се излъчваше от стените, от мебелите, от пъстрата черга на пода, от евтините перденца на прозорците. Докато Божа Пейчинович гледаше наоколо, пред него застана висок и болезнено слаб мъж, с приветлива усмивка на устните. Макар че беше топло, почти горещо, мъжът беше наметнал върху леко прегърбените си рамене овехтял офицерски шинел с капитански пагони.

— Капитан Михаило Катанич? — попита поручикът.

— Половината е пред вас — засмя се Катанич. Явно искаше усмивката му да бъде сърдечна и шеговита, но тя излезе някак си горчива и уморена. — Другата половина изтече с кръвта му някъде по чукарите около Цариброд.

Пейчинович удари токовете и се представи според устава.

— Оставете тези работи — махна с ръка капитанът. — Сигурно не сте участвували във войната, драги. Иначе щяхте да разберете, че всички тези церемонии не струват и пукнат грош. Заповядайте, седнете.

Божа Пейчинович наистина беше изкарал войната на тилвата си служба в министерството. И видът на този човек, който преди шест месеца бе имал силите да извърши най-голямото геройство на войната, а сега едва се крепеше на краката си, го накара да се почувствува смутен и гузен. Той седна на посочения му стол и заби поглед в пода.

— Кажете, поручик — подкани го Катанич. — Като съдя от парадната ви униформа и официалния тон, очаквам да носите куп невесели новини.

— Вашето положение е все още неуредено, господин капитан. Върнали сте се през януари, сега сме месец май, а вие сте все още — извинявайте за израза — ни риба, ни рак.

— Причината за това надали е у мене.

Младият поручик отново се запъна. Той няколко пъти си бе повтарял по пътя думите, с които да обясни на капитана мисията си, но сега разговорът тръгна не според предположенията му. След дълга пауза той събра смелост и каза:

— Мога ли да говоря откровено?

— Дори ви моля за това. Говорете като офицер с офицер.

— Около вашия случай в министерството имаше голямо объркване, господин капитан. Всички знаем геройството, което сте проявили на Нешков връх, и всеки от нас, младите, мечтае да повтори вашия подвиг. Ако останеше на нас, бихме ви устроили триумф, какъвто дори и древният Рим не е виждал. Но, разбирате ли, голямото началство не ви обича. Как да кажа? Името ви е като трън в очите им.

— Началството има право. — Катанич не прояви никаква изненада. — Съществуват две причини, за да не ме обичат. Знаете ли коя от двете е породила неприязънта им?

— Аз зная само една причина, господин капитан. — Божа Пейчинович погледна към вратата, сякаш да се увери, че г-жа Катанич не е там, и добави полугласно: — Женитбата ви с госпожата, която, както се разправя из министерството, била българка.

— Да, това беше втората възможна причина — спокойно кимна капитанът. Той не я изрече гласно, но първата беше някогашният му спор с краля и офицерите от Висшия военен съвет.

— Разбирате ли? — отново попита Пейчинович. — За мен лично и за моите другари вашата женитба няма никакво значение. Но висшето началство е затруднено. Ако даде гласност на подвига ви (не зная дали ви е известно, че за него официално нищо не се говори), то не може да не спомене, че от плен сте се завърнали... женен за българка. Това просто обърква нещата. Разбирате ли? Хем герой от войната срещу българите, хем си довел жена българка, която при това, както казват, участвувала във войната срещу нас като доброволка. Сам чувствувате — не върви.

— Има едно много разумно обяснение, поручик, но вие никога няма да го чуете от устата на вашето началство. Войната беше не само глупост, но и престъпление. Аз за себе си изпълних своя дълг, въпреки че винаги съм съзнавал безсмислието и кошмара на тази братоубийствена война. Никой не би могъл да ме обвини в дезертьорство. Но после с женитбата си аз се опитах да поправа една

от безбройните злини, които безумството на трима-четирима души донесе на двата народа. — Катанич отново се усмихна. — Виждате, поручик, истината е такава, че не може да бъде произнесена лесно.

— Разбирам ви, господин капитан. И се надявам, че ще ме извините за мисията, която ме доведе при вас.

— Аз още не съм я чул — безгрижно каза Катанич, — но на драго сърце ви извинявам предварително.

Божа Пейчинович извади от вътрешния си джоб два незапечатани плика и ги остави на масичката.

— Тук има две заповеди — рече той. — Едната е за повишението ви в чин майор, другата — за прехвърлянето ви към запаса. Ще получавате пенсия на майор. В плика е капитанската ви заплата от ноември досега.

— Очаквах всичко това, с изключение на повишението — все така спокойно отговори Катанич. — В края на краищата законът е ясен: ние, сръбските офицери, нямаме право да се женим за чужденки.

Поручикът въздъхна облекчено. Всичко беше минало много по-леко, отколкото той беше очаквал.

— Мога ли да направя нещо за вас, господин капитан, пардон, господин майор? — попита той. Към почитта, която изпитваше към него, сега се прибави и благодарност, загдето Катанич беше направил мисията му лека и безболезнена.

Новият майор от запаса поклати глава:

— Аз се нуждая от нещо твърде малко, което обаче никой не може да ми даде: здраве.

Божа Пейчинович се изправи и отново попридърпа куртката си.

— Още веднъж ви моля за извинение, господин майор, че службата ми наложи да ви донеса лоши известия.

— Не се извинявайте, поручик. За да бъдете чист пред съвестта си, ще ви призная, че ако не бях уволнен, навярно сам бих подал оставка. — Катанич пак се усмихна горчиво. — Така че повишаването ми е чиста печалба...

Ръкуваха се и Катанич изпрати госта до входната врата на къщата. Докато поручикът прекосяваше двора, Олга дойде и застана до мъжа си.

— Нещо лошо ли? — попита тя тревожно.

Катанич протегна ръка, обгърна раменете на жена си и нежно я притегли към себе си.

— Не, мила. Повишават ме в чин майор и ме прехвърлят към запаса. Освен това ми донесоха цял чувал пари. Ще получавам и хубава пенсия.

Говореше с безразличие, почти весело, но Олга не се измами. „Офицер съм и се гордея, че съм сръбски офицер“, беше казал той преди една година. Не е възможно да се е изменил дотолкова, че сега с безразличие да приема уволнението си. Сигурно страдаше вътрешно, ала страдаше по мъжки — самотно, без оплакване.

Поручик Пейчинович достигна дворната врата, обърна се, видя двамата прегърнати съпрузи и им махна с ръка. Катанич отговори на поздрава му.

— Мъчно ли ти е? — запита го Олга.

Мълчанието, което настана, сякаш никога нямаше да свърши. Олга усещаше как пръстите му, обхванали рамото ѝ, леко потръпваха. Най-сетне той заговори. Думите му дойдоха някъде отдалеко и като че ли нямаха нищо общо с нейния въпрос.

— Ние сме като дървета след буря — каза Катанич. — Някои от нас стихията изтръгна от земята и те загинаха. Други, прекършени, ще се опитат да се изправят, но няма да надмогнат раните си и бавно ще изтлеят. Трети обаче, най-силните, чиито корени са забити най-дълбоко в земята, макар и наранени, осакатени, с пречупени клони, все пак ще се съвземат и ще продължат да живеят.

Олга се трогна и същевременно уплаши. Тя вдигна очи към него, мъчейки се да прочете по лицето му неговата истинска мисъл.

— Ти и аз сме от третите, нали? — рече тя, като преглъщаше сълзите си.

— Разбира се — отговори веднага Михаило Катанич.

Но гласът му съвсем не беше така убедителен.

Белград, 30 април 1887.

Процесията, която към десет часа сутринта влезе в старите Белградски гробища, правеше впечатление не с това което беше, а с онова, което не беше. Катафалката се придружаваше от един батальон войници. Когато човек видеше батальона, би очаквал да бъде някакво, тържествено погребение. Но покрай тези няколкостотин войници имаше още не повече от тридесетина души — пет-шест офицери, а останалите цивилни. И ако батальонът подсказваше за погребение на някой прославен военен, малкият брой на офицерите и тяхната явна пасивност разваляха това впечатление.

Погледът на минувача, попаднал случайно по пътя на процесията, привличаше не батальонът войници, нито водещият ги капитан със скучаещото лице, а фигурата на единствената жена, която придружаваше покойника. Макар и в напреднала бременност, тя вървеше сама, без чужда помощ, непосредствено зад катафалката. Беше облечена в обикновени всекидневни дрехи, допълнени само от един траурен воал на главата и парче черен креп на левия ръкав. Не се вайкаше, не даваше никакъв външен израз на своята скръб. Поради състоянието си вървеше тежко, тромаво, но с вдигната глава и с израз на горда печал на лицето. В такива случаи заинтригуваният минувач запитваше някои войник от последните редици на батальона:

— Кого погребват?

И получаваше нищо незначещия отговор:

— Майора от запаса Михаило Катанич.

— Кой е той?

Войникът се задоволяваше да вдигне безучастно рамене:

— Не знам. Умрял от раните, които получил още през войната.

Тихата процесия дойде до прясно изкопания гроб. Не военни, а шестима цивилни изнесоха ковчега от катафалката и го положиха край гроба. Свещеникът, който бе извършил опелото в църквата и бе придружил покойника до вечното му жилище, набързо прочете последните молитви. Гробарите затвориха капака на ковчега,

подложиха въжета под него и се приготвиха да го спуснат в гроба. Никаква тържественост, никакъв знак, че тук се погребва герой!^[1] Когато разбра, че никой няма да произнесе нито една дума за покойника, един възрастен запасен офицер — той всъщност познаваше Катанич много бегло, а подвизите му само по слухове — се възмути и поиска да импровизира кратко надгробно слово. Той се обърна с молба за това към капитана, който командуваше батальона войници. Но капитанът поклати глава:

— В заповедта относно погребението, която ми бе връчена снощи, не се споменава за надгробно слово.

— Надгробни речи се държат вече и за жени, ако са случайно съпруги на съветник — продължи да негодува запасният. — А този, който е получил пет юнашки рани в гърдите, ще изпратим без нито едно слово!...

— Прав сте, господине — виновно рече капитанът. — Но какво мога да направя аз? Знаете: служба, заповеди... Ето там е военният министър. Ако желаете, опитайте да вземете разрешение от него.

Запасният приближи до Йован Петрович и с още по-разпалени думи повтори молбата си. Министърът се намръщи недоволено.

— Ще можете ли да говорите за покойника — запита той, — без да споменавате за жена му, българката? Или може би не знаете, че този, когото се готвите да величавате, се ожени за българка?

— А, това ли било! — ядосано възкликна запасният. — Добре, господин полковник. Съгласен съм да не спомена женитбата и съпругата на покойника.

Но и това не помогна. Йован Петрович помисли няколко секунди и отново възрази с пискливия си глас:

— Не, не може, господине. Михаило Катанич умря от раните си, но така или иначе той се остави да падне в плен.

— Това е безсрамие! — високо възнегодува другият. — Оставил се да падне в плен! Аз бих искал и други сръбски офицери да се оставят като него, след като получат пет рани, от които нито една в гърба!

Петрович се извърна на другата страна и с това показа, че не желае да продължи разговора.

Гробарите спуснаха ковчега и с привична сръчност измъкнаха въжето. Не последваха никакви залпове.

Олга Катанич хвърли буца пръст в гроба. Капакът на ковчега отекна с глух и страшен тътен. Няколко души последваха нейния пример. После гробарите си плюха шумно на ръцете и уловиха лопатите. Капитанът издаде няколко кратки и отсечени заповеди и батальонът тръгна обратно. Останалите го последваха. Последна вървеше съпругата на покойника.

Беше сама.

Един непознат възрастен офицер с розово лице и бели мустаци, който носеше пагони на полковник, изостана от групата и приближи до бременната жена. Представи ѝ се. Беше д-р Владан Джорджевич.

— Госпожо, аз не бях близък на вашия съпруг, но го познавах. В мирно време той беше образец на доблест и граждански добродетели. Във войната си извоюва неувяхваща слава. Не мога да ви пожелаая да не скърбите за него. Скърбете, но се и гордейте. Вие сте имали за съпруг един от най-великите синове на сръбския народ.

— Благодаря ви за хубавите думи, господине. — За пръв път днес очите на Олга се изпълниха със сълзи. — Благодаря ви.

Мълчаливо изминаха петдесетина крачки по алеята между гробовете и д-р Джорджевич отново заговори:

— Простете ми, че аз, един непознат, се опитвам да се намеся в живота ви. Вярвайте, то е от най-добри чувства. Какви са проектите ви за бъдещето?

— Ще се върна в България — отговори веднага Олга Катанич; отговори като човек, който отдавна е взел решение. — Вие сигурно знаете, че съм българка.

— Ще се върнете в България? — изненада се лекарят. — Но, госпожо, в това положение...

— Разбира се не веднага, господине. Ще се върна, когато детето ми вече ще може да понесе пътя.

— Но напущайки Сърбия, вие ще загубите пенсията, на която имате право! Наистина тя няма да е кой знае колко голяма, но все ще бъде достатъчна за един приличен живот. Тя ще ви помогне да отгледате детето си без тревога за насъщния...

— Още веднъж ви благодаря за грижите, господине. Знаете ли, една българска поговорка гласи: „Камъкът тежи на мястото си.“ Ще се върна, господине.

Отново изминаха няколко крачки в мълчание. Д-р Джорджевич извади от портфейла си една визитна картичка и я подаде на младата жена.

— Разбирам ви, госпожо Катанич. На ваше място може би и аз бих разсъждавал по същия начин. Моля, запазете тази картичка и винаги когато имате нужда от нещо, обръщайте се към мене. Аз съм лекар, имам и много връзки. Такъв човек положително ще ви бъде необходим понякога. За мене ще бъде гордост и чест да услужа на съпругата на вашия мъж.

Олга прибра картичката и подаде ръка на лекаря. Д-р Владан Джорджевич се приведе над нея и я целуна с уважение.

[1] Погребението на Михаило Катанич описваме по разказа на д-р Владан Джорджевич „Историја Српско-бугарског рата“, стр. 1027. На друго място в книгата си д-р Джорджевич дава следния израз на своето възмущение по повод умишленото и системно премълчаване на подвига на Катанич: „Учудваме се, че така без сърце никой, в нито един наш рапорт, нито в една релация не е споменал нито една дума за сийното юначество на капитан Катанич, докато от всички български извори се сочи като рядък пример на сръбското юначество.“ И за погребението: „Така тихо и скромно бе погребан един от най-храбрите офицери, един от най-големите сръбски герои. Слава на неговата светла памет!“ . ↑

Когато Олга се върна в България, синът ѝ Михаил вече навършваше две годинки. Междувременно бяха настъпили големи промени. Мирът беше окончателно сключен и Съединението — признато. Александър Батенберг — детрониран чрез преврат, начело на който бяха Анастас Бендерев и Радко Димитриев, върнат отново на престола и впоследствие абдикирал — се намираще в Австрия; взел пак името граф Хартенау, той командуваше една дивизия в Грац; беше се оженил за виенската актриса Лойзингер и имаше син Крум-Асен, а дъщеря му Цветана щеше да се роди след няколко месеца. Макар че страната имаше вече нов княз — Фердинанд, — Бендерев, Димитриев, Драган Цанков и неколцина други русофили бяха емигранти в Русия. В България властвуваше като абсолютен диктатор Стефан Стамболов. Героите от Сръбско-българската война Атанас Узунов и Олимпий Панов, застанали начело на русофилския бунт в Русе срещу диктатурата на Стамболов, бяха разстреляни. А в същата сутрин, в която Олга и малкият Михаил напуснаха завинаги Белград, крал Милан абдикира в полза на сина си Александър Обренович.

В този юнски ден Олга седеше в стаята, която семейство Султана и Рачо Петрови бяха отделили за нея в новата си къща, и четеше току-що пристигналото писмо. В същото време Султана си играеше на килима с вечно засмения Михаил — „Мишлето“, както го наричаше „леля“ му Султана, — който шляпаше нагоре-надолу върху несигурните си крачета.

Писмото беше от Елисавета Хаджиспасова и гласеше:

„Мила Оле,

Получих последното ти писъмце от Белград и както виждаш, послушвам те и ти пиша до Султанкини в София. Много се радвам, дето си решила да се върнеш. Сърцето ми се затъжи за тебе (скоро ще станат четири години, откакто не съм те виждала!), пък и ми се ще да прегърна внучето си, което от все сърце обичам. Казваш, че прилича

на баща си? Е, не даде бог да видя баща му, моя зет, но поне ще го опозная в чертите на неговия син.

За нас какво да ти пиша, Оле? Надявам се, ще дойдеш — ще ни видиш. Аз остарях, моето момиче. Няма да ме познаеш. Остарях, лицето ми се сбръчка като на бабичка, косата — почти цялата побеля. Но поне, слава на бога, още съм здрава: ръцете ме слушат, краката ме държат, само с очите нещо не съм добре. Ще има да ми се смееш — като вдявам игла, ръцете си държа колкото може по-далече. Бате ти Христо казва, че ще ме води в Русе. Имало там някакъв доктор евреин, дето можел да прави очила. Представяш ли си, Оле, на каква кукумявка ще прилича майка ти с очила?

Бате ти Христо и той криво-ляво е добре. Лани го назначиха директор на прогимназията. Всички го обичат и уважават, заплатата му — и тя не е лоша. Само кракът му много го мъчи. Не е лесно да живееш с един крак и непрекъснато да ходиш с патерици. Пък падне ли влага, отрязаното много го боли. И знаеш ли какво интересно нещо, Оле. В такива дни чувствувал, като че ли кракът му не е отрязан, а си е целият на мястото и целият го боли.

Най-зле е дядо ти Спас. Той, горкият, половин година вече е на легло и докато се върнеш, май няма да го завариш. Бере душа човекът и днес-утре Господ ще го прибере при себе си. По цял ден в къщи се нижат хора. Жени и мъже, стари и млади, всички идат да се сбогуват с него и плачат като за най-близък човек. Праведник е той, Оле, какъвто веднъж на милион души се ражда. Праведник и народен човек. Казват, читалището на негово име искали да прекръстят. Не знам дали ще стане. Но и да не стане, хора като него нивга не се забравят. Тях ги помнят и винаги с добро споменават.

А ти какво мислиш занапред, Оле? Не можеш остана на ръцете на Рачо Петров. Той е семеен, ще си народят деца — за тях трябва да мисли. Щом пишеш, че и при баща си и брат си не искаш да се върнеш, какво смяташ да правиш? Пенсията няма да получаваш. Работа в София

мъчно ще намериш. Бате ти Христо казва да дойдеш тук. Той нали е директор, щял да те назначи учителка. Най-много някакъв курс да си изкарала в Габрово. Ако питаш мене, послушай го, Оле. Послушай го и ела. Ще работиш (работата е почтена, няма да се червиш от нея), ще печелиш хляба за себе си и детето. Пък и за мене. Да ти кажа право, нито на този, нито на онзи свят ще мога да се отплатя на Христо за добрината му. Син да ми беше, тъй добър нямаше да бъде. С хаджи Спас сме му чужди, стотинка от нас не е получил и пак така ни почита, че не само ние, но и всички се чудят. Той и занапред няма да спомене дума, че съм му дотежала, но все друго ще е, ако ти си тука и печелиш. Пък и да ти кажа, когато дядо ти Спас си отиде, ще бъде неудобно да живея под един покрив сама с Христо. Мъж е. Всички го ценят и уважават, но все пак ще тръгнат приказки. Ако те възпира туй, дето си се омъжила за човека, който е осакатил бате ти Христо, хич и не се кахъри. Колчем Христо заговаря за мъжа ти, бог да го прости, все го хвали, все думи не може да намери да опише юначеството му.

Казвам ти всичко туй, пък ти постъпи както решиш. Не си малка — вече аз от тебе ум ще вземам, а не да ти давам. Но пиши ми какво си решила, та и аз да зная.

Много ти здраве, от бате ти Христо. А от мене много здраве на Султанка и мъжа й. Прегърни Михаилчо и го целуни хиляда пъти от неговата баба.

Целувам те, мила Оле

майка ти.

Догдето да пратя писмото, дядо ти Спас почина. Иди на църква, Оле, запали една свещ и се помоли за него. Целият град плака, сякаш не човек, а светец ни остави.“

Като прочете писмото, Олга внимателно го сгъна, после се прекръсти и се помоли мислено за душата на дядо си.

— Какво, лоши вести ли? — попита Султана.

— Дядо ми е починал. Да бях избързала с десет дена, може би щях да го заваря.

— Бог да го прости — каза Султана и също се прекръсти. — Какво друго пише майка ти?

Преди да отговори, Олга разпери ръце и синът ѝ подтича смешно към нея. Тя го прегърна, вдигна го във въздуха и звучно го целуна. После отново го остави на килима.

— Вика ме в К. — рече тя. — Имаме там близък човек, Христо Сумров се казва. Мама живее при него. Той беше учител, сега станал директор на прогимназията. Обещавал да ме назначи учителка.

— А ти? Какво мислиш ти?

— Не знам още — вдигна рамене Олга. — Навярно ще отида, ще почна работа, а мама ще гледа детето. Все ще преживеем някак си.

Султана дълго мисли, преди да продължи:

— Знаеш, че те обичам, Оле. И моето Раче те обича. Колкото и да останеш при нас, няма да ни дотежи. И все пак ще ти кажа, че е по-добре да отидеш в К. Моля те, не ме разбирай грешно. Пак ти повтарям — не гледам да се отърва от тебе. Но ние сме хора, Оле, не можем да живеем без близки и роднини. Тук имаш брат и баща, а не желаяш да ги видиш. Баща си изгони веднъж, брат си — три пъти. Рачето те разбира и одобрява постъпката ти. Който не е добър българин, казва, не е и добър баща. Аз приемам твоите постъпки, макар че не ги проумявам. Но така сама се осъждаш на самота. А в самота мъчно се живее.

— Нямам нито брат, нито баща — каза непреклонно Олга. — Брат и баща — това означава преди всичко любов и уважение. Тях не мога да уважавам, знаеш защо. Щом няма уважение, няма и обич. Уважение без обич може, но не и обич без уважение. — В този момент Олга мислеше за Мартинов. Помнеше: тя го беше уважавала, но никога не бе успяла да го обикне. — Какво значи роднинството, общата кръв, когато в сърцето си презираш човека?

— Повтарям ти: приемам това, което казваш, без да го разбирам напълно — рече Султана. — Но добре правиш, че не споделяш с други хора чувствата си. Баща ти е богат човек, уважаван от всички. Брат ти миналата година стана народен представител. Трудно ще убедиш хората, че двамата заслужават презрение. Днес уважението се мери по парите и по положението в обществото.

— Не и за мене!

— Добре, да не спорим. Аз всъщност друго исках, да ти кажа, когато започнах. Майка си уважаваш и обичаш. Все друго ще е, ако живееш с нея. Не ще бъдеш самотна, ще има с кого да размениш искрена дума, с кого да се посъветваш, даже кой да ти се поскара.

— Права си. Колкото повече мисля, толкова повече се уверявам, че най-добре за мене е да замина.

Султана шеговито се спусна към малкия Михаил, сякаш се готвеше да го грабне и отнесе.

— А това Мишле ще остане при нас. Ще стане наше момче.

Детето избяга от нея, изтича при майка си и се залови с малките си пръстчета за полата ѝ.

В един късен и задушен следобед в началото на юли 1891 година двама души излязоха от двора на К-ската прогимназия и бавно тръгнаха по пустите улички на градчето.

Бяха странна двойка, тези двама души. Мъжът беше среден на ръст, широкоплещест, с одухотворено и мъжествено лице. Всеки би го нарекъл хубав, ако не беше недъгът му: още млад, около тридесет и пет годишен, той имаше само един крак и пристъпваше сръчно, но мъчително с помощта на две излъскани от употреба патерици. Жената беше с десетина години по-млада от него, слаба, стройна и необикновено хубава. Имаше бяло лице, тънки вежди и естествено червени устни. Би изглеждала почти девойка, ако не бяха двете бръчки покрай устата ѝ и белият кичур в косата, спомен от много и нерадостни преживелици, който започваше при челото, прорязваше потъмнелите ѝ руси коси и изчезваше към тила. Въпреки горещината двамата бяха облечени в тъмни дрехи, закопчани чак догоре. Под мишница жената носеше дебел сноп тетрадки.

Ако не беше незапомнената жегга и по улицата имаше хора, тях биха ги поздравявали на всяка крачка. Защото нямаше човек в К., който да не познава и да не почита директора на прогимназията Христо Сумров и учителката Олга Катанич.

Те вървяха полека и полугласно разговаряха.

— Усещам, че си решил да отидеш пак на Бузлуджа — казваше Олга, като изравняваше крачките си с неговия бавен вървеж.

— Наистина ще отида, Оле. Господин Благоев ми писа, покани ме. Конгрес за основаване на партия ще бъде.

— Не е ли опасно за тебе? Днес не гледат с добро око на хората със социалистически идеи...

— Не само днес, винаги е било така. Но за мене няма избор. Когато срещнах господин Благоев в началото на войната, аз сам го приканвах и молих да основе партия. Сега, когато голямото дело е назряло, не мога да остана настрана. — Христо помълча малко. — Има и друго, Оле. Тогава аз му говорих само със сърцето си. Огорчен бях от

неправдите около мене, болеше ме. Сега съм обвързан към идеята не само със сърцето, но и с разума. Само една здрава социалистическа партия може да се пребори с несправедливостта, която се шири по нашата земя.

Олга знаеше твърде малко за същността на социалистическата идея, но добре познаваше неправдата. И вярваше, когато Христо ѝ говореше, че само социалистите могат да изменят този объркан ред на земята, в който човек е добре само ако е алчен, немилостив и коравосърдечен към другите. „Ако преди десетина години имаше социалисти — казваше си тя, — дядо Спас сигурно щеше да бъде между тях!“ А за нея хаджи Спас беше образец на човещина, правдивост и всички останали добродетели.

— Трудно ще бъде да отидеш дотам — каза тя след малко. — Пътят е дълъг и мъчен.

— Ще наема някое конче. Като не карам бързо, мога да яздя. — Христо се засмя. — Най-много да падна един-два пъти. — Той отново стана сериозен. — И Христо Траянов ще идва. И той е получил покана от господин Благоев. Няма да бъда сам по пътя.

Те приближиха към къщата на Сумрови. Едно звънливо детско гласче ги посрещна отдалече:

— Мама!... Мама си иде!...

Към тях изтича едно чистичко облечено, кръглолико момченце с къдрава тъмна коса и се хвърли в прегръдките на Олга. После подари една целувка и на чичо си Христо. Майката го огледа. На дясното коляно на детето имаше малка рана от охлузване, вече покрита със засъхнала коричка.

— А това какво е? — попита тя, едновременно строго и ласкаво.

— Паднах. Игррахме с Петърррчо, прррепънах се и паднах. — Михаил, синът на Олга и Михаило Катанич, от няколко дни се беше научил да изговаря буквата „р“ и сега винаги я подчертаваше с момчешка гордост, сякаш се страхуваше да не остане тя незабелязана. — Не ме боли, мамо. Хич не ме боли.

— Не казвай „хич“, а „никак“ — поправи го майката.

Момчето се нареди между тях и тримата заедно прекрачиха портата. На двора ги посрещна Елисавета.

За шестте години, прекарани в К., Елисавета Хаджиспасова наистина беше поостаряла, доста побеляла и напълно загубила тънкото

лустро на дама от хайлайфа. Тя може би не би го повярвала, но всъщност беше спечелила от промяната. Докато в София бе играла, при това не особено успешно, ролята на човек, какъвто не беше, сега, не играеше никаква роля и беше такава, каквато е: безизкуствена провинциалистка, отлична стопанка и домакиня, чужда на лицемерието и притворството жена, естествена, простодушна, сърдечна — все качества, с които във всяко отношение превъзхождаше предишната Елисавета на натруфените рокли и лошо подобрите бижута, на салонните клюки и блудкавите романчета, на безделието, празнотата и досадата. Сега, макар с прости къщни дрехи и попукани от работа ръце, изглеждаше човек, който отново е намерил себе си и който има всичко на този свят, защото не се нуждае от повече.

След половин час бяха вече на масата: Христо Сумров в средата, отляво Елисавета, отдясно Олга, а срещу него малкият Михаил. Те не подозираха колко неподправена прелест имаше в тази тяхна трапеза. Осветеният от столетията патриархален ред, тихата задушечност, безмълвното разбирателство, пълните със сърдечност и внимание думи — всичко й придаваше неотразим и неповторим чар.

Когато се навечеряха, Олга каза както винаги:

— А сега Мишлето ще измие муцунката, ръчичките и крачетата и — в леглото.

И пак както винаги детето поведе преговори:

— Рррано е още, мамичко. Виж колко е светло. Нека поигррррая още малко.

— Не е рано. Мръква вече.

— Като мррръква, вие защо не лягате? — продължи да се цупи момчето.

— И ние ще легнем след малко. Баба ще вдигне трапезата аз ще прегледам тетрадките на батковците и какичките от училището и ще лягаме, че утре пак работа ни чака.

Малкият най-сетне се предаде, но пак с уговорка:

— Ще легна, ама ако чичо Хррристо дойде да ми ррразкаже пррриказка...

— Обещавам — тържествено заяви чичо Христо.

След още половин час детето беше вече, в леглото, Христо Сумров седеше до него, а през отворената врата можеше да се види как

край масата в собата отсреща Олга се е надвесила над ученическите тетрадки.

Докато преглеждаше съчиненията на учениците, Олга неволно се заслуша в разговора, който се водеше отатък.

— Добре — казваше Христо. — Щом не искаш за трите козлета, ти сам избери коя приказка да ти разкажа.

— Тогава разкажи ми за юнака Михаил.

Олга остави молива и се облегна назад. Тя беше чувала всички приказки, които Христо вечер разказваше на детето, но в нито една от тях не ставаше дума за някакъв юнак Михаил. Предположи, че това е някаква простичка история, съчинена от Христо, в която главен герой неизменно биваше нейният син, и полюбопитствува да я чуе. Но още първите думи на приказката я поразиха.

— Имало едно време един войник. Той се казвал Михаил.

— Също като мене — прекъсна го момчето.

— Също като тебе — потвърди Христо. — Ти си кръстен на негово име, защото и ти ще станеш юнак като него. Той бил висок, много висок, една глава по-висок от мене. И силен — като стиснел камък, вода изтичала между пръстите му. А викнел ли да запее, планините се разлюлявали и дърветата се огъвали чак до земята.

— Българин ли е бил той, чичо Христо? — Увлечено от приказката, детето забравяше да подчертава буквата „р“.

Разказвачът не отговори веднага. Изглежда, беше затруднен — малкият Михаил очевидно за пръв път задаваше такъв въпрос.

— Не, не е бил българин — каза Христо.

— А какъв? — В гласа на момчето прозвуча недоволство.

— Сърбин.

Някаква топла вълна бликна от сърцето на Олга, задави гърлото ѝ, изкачи се още нагоре и се превърна в парещи сълзи. Младата жена притисна ръка о устните си — не искаше да чуят риданията ѝ.

— Какво значи сърбин? — продължи да пита детето.

— Сърбите са братя на българите. Една кръв имат. И почти един език говорят.

— А, затова бил юнак Михаил. Защото е бил почти българин.

Нова пауза.

— Да, може би затова...

— Разказвай нататък, чичо Христо. Сега идва войната.

— Михаил бил велик юнак. Всички се страхували от него, а в сърцето му имало само доброта. И обич.

— Нека вече почне войната! — примоли се малкият Михаил.

— Да, тогава станала войната. Юнакът Михаил също бил войник и трябвало да отиде на война. Не му се искало да ходи, защото бил добър по сърце и го боляло, когато виждал какви мъки носела войната на хората. И все пак отишъл. Един ден станала люта битка. Неприятелите нападали, сърбите се отбранявали. Летели куршуми, мечове святакали. Ту едните надделявали, ту другите. По едно време неприятелите успели да грабнат знамето на сърбите. Тогава юнакът Михаил извикал страшно: „Тук ще умра, но знамето не давам...“

— Защо, чичо Христо?

— Защото за войника няма нищо по-свято от войнишкото знаме, момчето ми. Храбрият войник живота си дава, но знамето не дава. И тъй, юнакът Михаил извикал тези думи и само от гласа му половината от враговете изпопадали на земята. После той измъкнал сабята си и така бързо я размахал, че сякаш светкавици блясвали навсякъде около него.

— Тази сабя, дето е закачена на стената, нали?

— Същата. Ти сега не можеш да я повдигнеш, а в неговата ръка била като перце. Разфучал се, заудрял наляво и надясно и покрай него се натъркаляли цели купчини врагове. — Детето, изглежда, бе започнало да размахва въображаема сабя, защото Христо потвърди: — Да, точно като тебе. Не случайно и твоето име е Михаил...

Олга изхлипа и притисна длани до разплаканото си лице. Когато се заслуша отново, вече беше изпуснала част от приказката.

— Лош човек е бил — казваше детето, — щом е ударил юнака с ножа.

Кратко замълчаване.

— Да, сигурно е бил лош човек — с променен глас рече Христо.

— Не! — изкреця Олга от другата стая. — Не!

Двамата в одаята — възрастният мъж и детето — замлъкнаха, стреснати от гласа ѝ, и за пръв път извърнаха погледи към нея. Олга стана и както беше с разплакани очи, изтича при тях, строполи се на колене до леглото на малкия Михаил, прегърна крехките му рамене и заговори задавено:

— Сега пък аз ще ти разкажа една приказка, детето ми. Приказка за най-големия юнак на света, за юнака над юнаците.

Уплашено от неочакваната сцена, Мишлето се сви, притихна, в широко отворените му очички се появи нещо, което повече приличаше на ужас, отколкото на интерес.

— Той бил учител — продължи Олга. — Учил децата да четат и пишат, да бъдат честни и справедливи, да бъдат истински и добри българи. Защото той бил български учител, Мишле.

— Оле — сложи длан на рамото и Христо, но тя не позволи да бъде прекъснатата и отхвърли ръката му.

— И тогава почнала войната. Същата война. Но чичо ти Христо не ти каза всичко за нея. Тя била война срещу българите. Едни хора, които българите имали за братя, ги нападнали. И учителят тръгнал на война. Той оставил тетрадките, сбогувал се със своите ученици и грабнал пушката. Като се изправил, вече не бил предишният учител, а цял великан. И тръгнал. С една крачка преминавал река, с друга — планина, с трета — толкова широко поле, на което краят му не се виждал. И само като се появил пред враговете на България, те се разтреперили от страх. — С опакото на ръката си Олга избърса двете струйки, които се стичаха по лицето ѝ. — И настанал лют бой. Враговете се били настанили на един планински връх. На български връх, Мишле, и на българска земя! Българите напирали, но враговете били повече и по-силни. И тогава начело застанал великанът, измъкнал сабята си и викнал така, че камъни и дървета рухнали от гласа му: „След мене, юнаци! Който носи мъжко сърце, нека тръгне след мене!...“

И те тръгнали. Величави, силни, безстрашни — истински българи. Та кой не би тръгнал след такъв великан? С „ура“ на уста тръгнали срещу враговете. Но още първият куршум улучил великана право в сърцето. И все пак той не паднал. Той продължил да води войниците си. Продължил да гони враговете. И чак когато ги пропъдил от българска земя той казал: „Сега вече мога да умра!“ И паднал мъртъв на земята...

— Как се казвал този великан, мамо? — прошепнаха устничките на детето.

Олга не отговори веднага. Едва сега тя си даде сметка, че бе започнала „приказката“ си с геройството на Христо, а я бе завършила с

подвига на Мартинов. И неочаквано и за самата нея изрече:

— Българин. Да, така се казвал: Българин. Най-хубавото име на света...

Изведнъж детето се разплака. Не, това не беше плач. То се разрида неудържимо, зарови лице в меката завивка и малкото му тяло се загърчи. Майката сля сълзите си с неговите.

— Оле — каза пак Христо Сумров. — Пощади детето. Иди си пак оттатък и ни остави сами.

Жената го послуша. Върна се в собата, седна до масата с ученическите тетрадки, но не посегна към тях, а продължи да плаче. До слуха ѝ достигаха успокоителните думи, които Христо шепнеше на Мишлето.

А те двамата говориха още дълго, докато и последната сълзица изчезна от очите на детето.

— Като стана голям и аз... — каза накрая малкият Михаил.

— Да, да, момчето ми. И ти. Но затова трябва много да ядеш, да пораснеш, да станеш силен. Трябва и да спиш. — Разнесе се звучна целувка. — А сега затвори очички. Затвори ги и след малко Сънчо ще дойде неусетно и ще ти разкаже други приказки, още по-хубави. Лека ноц, Мишле.

— Лека ноц, чичо Хррристо.

Като се подпираше на патериците си, Христо Сумров излезе от одаята, прекоси ходника и влезе в собата. До масата седеше Олга, хлипаше конвулсивно и между пръстите ѝ се стичаха кристално бистри сълзи.

Почувствувал се виновен и гузен за тези сълзи, Христо изпита желание да утеши и нея, да ѝ се извини. Поколеба се, но не го направи и я остави да плаче. Знаеше: в малко други очи имаше толкова неизплакани сълзи, колкото в очите на Олга. И умилен, затрогнат, разтопен от нежност и съчувствие, той остана до нея прав и безмълвен.

— Ти си... ти си... най-добрият човек на... земята, Христо — каза през сълзи Олга, когато най-сетне успя да проговори.

Христо приближи до нея. Поиска му се да помилва косите ѝ и белия кичур сред тях, но не я докосна.

— Оле — произнесе той тихо. — Ние с тебе сме двама нещастници. Целият ни живот премина в скърби, неволи и несбъднати мечти. Съдбата ни прегазя. Мислех си... Мислех си, не ще ли е

добре... Не се обиждай, ако не си съгласна, Оле. Мислех си, не ще ли е добре, ако съединим в едно пътищата си?

Олга не отговори, само още по-силно се разрида. Христо смутено потърси опора в масата.

— Зная, Оле, аз никога не ще мога да ти дам онова, което ти е давал Михаил Катанич. Той беше рядък, изключителен човек. Аз мога да ти дам само преданост, уважение, подкрепа. Слабите трябва да се съюзават, Оле. Да се съюзават, за да се преборват с ударите на съдбата. Пък и... Как да кажа?... Пък и за Мишлето ще е по-добре да има баща...

Олга извърна към него разплаканото си лице. Задавена в сълзите си, тя не можа да каже нищо, но очите ѝ бяха изпълнени с безкрайна топлота и благодарност, когато му подаде и двете си ръце.

Издание:

Цончо Родев. Изпитание

Исторически роман

Редактор: Георги Константинов

Контр. редактор: Петър Кръстев

Художник: Иван Кирков

Художествен редактор: Петър Кръстев

Техн. редактор: Тодор Попов

Коректор: Анастасия Андрова, Прогреса Тодорова

Държавно военно издателство, София, 1969

ЗАСЛУГИ

Имате удоволствието да четете тази книга благодарение на *Моята библиотека* и нейните всеотдайни помощници.

МОЯТА БИБЛИОТЕКА

<http://chitanka.info>

Вие също можете да помогнете за обогатяването на *Моята библиотека*. Посетете **работното ателие**, за да научите повече.